

ग्रहणे देवतान्वयस्यादृष्टार्थत्वाप्रैकार्थ्यमिति वदता ग्रहणसंस्कारा-
 र्थत्वेन देवताविधानात्तत्र देवतोद्देशस्य दृष्टार्थत्वायोगात् ग्रहणेना-
 दृष्टः संस्कारो जन्यतइति भाष्यार्थः * सूचितः * ननु निर्वापादि-
 श्चिव देवतोद्देशस्य यद्यप्येवमणदेवतास्मृत्यर्थत्वाद्वादृष्टार्थतेत्याशङ्कते
 * कथमिति * ग्रहणान्वयात्प्राग्देवताया यागेऽन्वये सति देवता-
 स्मृत्या प्रधानोपकारसिद्धेर्ग्रहणे देवतोद्देशः स्मृत्यर्थः स्यात् त्विह
 तथास्तीति परिहरति * उच्यतइति * नन्वन्यत्रावितियोगेऽपि
 यागवद्ग्रहणे देवतोद्देशस्यादृष्टार्थत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्य विनेत्युक्तं
 देवतोद्देश्ययागावयवत्वात्तेन विना यागासिद्धेर्योगसिद्ध्यर्थमेव त-
 न्नोद्देशः ग्रहणावयवत्वाभावात्तु नोद्देशेन विना ग्रहणसंस्कारासि-
 द्धिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यदि हीति * ततः शब्देन तद्वि-
 त्यस्यैव व्याख्यातं भवणशब्देन कर्मव्युत्पत्त्या देवतावाचिशब्दानि-
 धानादेवतोद्देश्योऽदृष्टार्थमिति नपुंसकलिङ्गसिद्धयर्थं विवक्षितः
 ननु प्राग्यागान्वयानवगमेऽपि ग्रहणान्वयद्वारा यागान्वयज्ञाना-
 त्स्मृत्यर्थत्वाविरोध इत्याशङ्कते * ननु चेति * विधीयमानस्य ४२६।१
 देवतोद्देशस्य प्रयोजनापेक्षावेलायां देवतास्मृतेः प्रधानोपकारित्वा-
 नवगमेन प्रयोजनयोग्यत्वानवधारणात्प्रयोजनत्वकल्पना न युक्ते-
 त्याशयेन प्रतिष्ठाहेतु प्रदनपूर्वं परिहरति * नैतदिति * ननु विधी-
 यमानाया एव देवतायाः प्रकरणात्प्रधानार्थत्वावगतत्वात्स्मृतेः प्रयो-
 जनत्वयोग्यतावधारयिष्यतइत्याशङ्क्यां निरस्यद् श्लोकं व्याचष्टे
 * ऐन्द्रवायवमिति * देवतानां चाकयेन ग्रहणसंयोगादसंयुक्तग्रा-
 हिणा प्रकरणेनाप्राप्तत्वेऽनिहिते ग्रीहिप्रोक्षणादिवदविरोधात्संयु-
 क्तस्यापि प्राहृत्योपपत्तिमाशङ्क्यादियात्मकत्वेन प्रकरणग्रहणा-
 योग्यतोक्ता । ननु पश्चादपि देवतास्मरणस्य प्रयोजनत्वयोग्यताव-
 धारणे दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येत्याशङ्क्यानुनिष्पादिनो
 ऽपि शास्त्रेण प्रयोजनतयाऽनङ्गीकृतत्वात् तेन शास्त्रस्यादृष्टप्रयोज-
 नकल्पने * प्रवृत्तिः प्रतिषध्यतइत्युक्तम् * तस्यापीत्युपसंहार-
 भार्थं देवतोद्देशसमुच्चयद्वाराग्रहणसमुच्चयानिधानार्थत्वेन व्या-
 चष्टे * तेनेति * नन्वादृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देशसमुच्चयेऽपि ग्रहणानां
 स्वरूपेण दृष्टार्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्क्य न चेत्तद्व्यासा-
 धिकरणमाध्याकेगुणभेदातिरिक्तकर्मभेदेन्यापादविधानाद्विद्वान्प्रा-
 नि न समुच्चयान्तइति वाच्ये भेदानुगुणगमेऽध्यासेनापि समु-
 च्चयः स्यात्स्यतीति ग्रीहिप्रदर्शनाप्यर्थम् * नावर्ततइत्युक्तम् * अ-
 प्रैव सूत्रं योजयति * एव तावदिति * यागाभ्यासविषयतया

वक्ष्यमाणार्थात्तरसूचनार्थस्तावच्छब्दः संस्कारशब्दोक्ते ग्रह-
णेन विशेषणभूतदेवतासंयोगोपस्थापनात्तच्छब्देन परामर्शो-
पपत्तिः गृहीतस्य ग्रहणायोगाशङ्कानिरासार्थं द्रव्यपृथ-
क्तादिति सूत्रावयवपूरणार्थम् * देवतासंयुक्तेत्युक्तम् * कथं
देवतोद्देशभेदस्य ग्रहणाभ्यासे हेतुतेत्याशङ्कानिरासार्थमनर्थकं ही-
त्यवयवं सकृद् ग्रहणेनैकदेवतोद्देशस्याशङ्कयत्वेनानुष्ठानायोगान्तर-
वर्णनार्थक्याभिधानार्थत्वेन व्याख्यातुम् * संयोगान्तरैत्युक्तम् *
अतो भिन्नार्थत्वादेवतानां समुच्चयोपपत्तिरित्यभ्यासोक्तिप्रयोजना-
भिधानार्थत्वेन भेदशब्दं व्याख्यातुम् * तेनेत्युक्तम् * देवतोद्देशस्य
द्रव्यविषयत्वादेकस्मिन् द्रव्ये ऽनेकदेवतोद्देशायोगात्प्रकृतिप्रत्यय-
पौर्वापर्यनियमाच्च धात्वर्थभेदेन भावनाभेदवत्प्रकृत्यर्थदेवताभेदेन
प्रत्ययार्थद्रव्यभेदस्य न्याय्यत्वाद्देवतोद्देशभेदेन द्रव्यभेदे ऽप्येक-
स्मिन् ग्रहणे बन्धने आदिरत्वादिवह्निकल्पेनानेकद्रव्यान्वयमम्भ-
वेनानेकदेवतान्वयोपपत्तेर्न देवतोद्देशभेदाग्रहणाभ्यासकल्पना यु-
क्तेत्याशङ्कानिरासार्थं द्रव्यगुणीभावादित्यवयव पूरयितुम् * सं-
स्कार्यमित्युक्तम् * आदिरादेस्त्यसंस्कार्यत्वेन बन्धने प्रति गुणत्वाच्च
बन्धनभेदोपपादकतेत्याशयः । ननूक्तप्रकारेण ग्रहणे देवतोद्देश-
स्यादृष्टार्थत्वात्तत्समुच्चयेन ग्रहणाभ्यासप्रतीतेर्दशमो गृह्यते दश
गृह्णातीति ग्रहणविषयक्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तावपि विना ते-
न यदि घासौ न सिद्धवतीत्यनेनैव न्यायेन यागे देवतोद्देशस्य दृष्ट-
त्वात्प्रकरणगृहीतानामपि देवतानां विभागमन्त्रादिवह्निकल्पोपपत्ते-
र्यागाभ्यासानापादकत्वात्तृतीयो ह्यतइति यागविषये क्रमसमुच्च-
यदर्शने नोपपद्येयातामेवेत्याशयेनाशङ्काह * एतदेवतावन्तीति *
देवतासंयोगानामदृष्टार्थत्वादित्यनेनैव देवतासमुच्चयस्योक्तत्वाद्यागे
ऽपि देवतानां समुच्चयसिद्धिरिति प्रतिज्ञाते तदुपपादनार्थमिन्द्रवा-
य्वादिदेवतायुक्तानां ग्रहणानां द्रव्यदेवतान्वयापादकयागापेक्षत्वा-
द्यागस्य च भृत्यादिप्रयालभ्यमानदेवतत्वेनाविहितदेवताकृतया दे-
वतापेक्षत्वात्प्रकरणस्य चाक्रियात्मकदेवताविनियोगे व्यापारमा-
द्याद् ग्रहणविनियोगद्वारा देवताविनियोजकत्वाद्यगतेर्देवताविशिष्टा-
त्मना च ग्रहणानामदृष्टार्थत्वाद्यागप्रकरणेन समुच्चितानां ग्रहण-
मुक्तं तद्विनियोजकमिति तच्छब्दो ऽभ्याहार्यः । ननु भगो घां
विभजत्वित्यादिमन्त्राणां प्रकरणग्राह्यत्वे ऽपि विकल्पदर्शनाच्च या-
गे देवतासमुच्चयसिद्धिरित्याशङ्कते * नन्विति * मन्त्राणामप्य-
क्रियात्मकत्वेन साक्षात्प्रकरणग्राह्यत्वात्पौरोडाशिकसमाख्यया ल-

व्यसामान्यसम्बन्धेन लिङ्गेन विभागाद्भावज्ञानोत्तरकालं तद्द्वारा
प्रकरणेन ग्रहणालिङ्गेन च विभागे विकल्पेन मन्थविनियोगाद्वैषम्य-
माह * सत्यमिति * ननु सामान्यैव सामान्यसम्बन्धलाभे प्रकर-
णानपेक्षेण लिङ्गेन त्रैयम्बकपुरोडाशविभागे ऽपि मन्थविनियोगा-
पत्तेः प्रकरणवाचाग्र दार्ष्टोण्यमासिकपुरोडाशविभागमात्रार्थत्वं
स्यादित्याशङ्काह * विभागान्तरेष्वित्युक्तम् * आनर्थक्यपरिहारायाः
पूर्वसाधनलक्षणार्थं प्रकरणमप्यनुग्राह्यमित्याशयः । ग्रहणानां भेदे
ऽपि सामान्यरूपेणैव विवक्षया देवतासमुच्चयाभिधानम् । नन्वेवमपि
यागस्य प्रत्येकं देवताग्रहणसमर्थत्वाद्विकल्पो भविष्यतीत्याशङ्काह *
तत्रेत्युक्तम् * ननु द्वारभूतानां ग्रहणानामपि यागीयद्रव्यपृथक्कर-
णार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाद्देवतोद्देश्यापि च यागापेक्षितदेवतासमर्पणेन
दृष्टार्थत्वापत्तेर्विकल्पस्य न्याय्यत्वात्तद्वारा ऽपि प्रविष्टानां देवता-
नां विकल्प एव युक्त इत्याशङ्कते * नन्विति * एकदेवतासम-
र्पणेन यागस्य नैराकारह्यपमिषेरनेकदेवताविशिष्टग्रहणान्नानान-
र्थक्यप्रसङ्गाद्देवताविकल्पार्थं चातेकान्ताने गुणपरत्वेन ग्रहणभे-
दकत्वायोगाद् ग्रहणस्य भेदाभावेन विकल्पानुपपत्तेस्तद्द्वारा देवता-
विकल्पायोगादनेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानाद्यैवानेकान्तानस्याङ्गी-
कार्यत्वाद्नेकदेवत्ययागानवगतेश्चानेकदेवताविशिष्टग्रहणानुष्ठानस्य
दृष्टार्थत्वायोगाद्विकल्पानुपपत्तिरिति परिहरति * भवेदिति * प्र-
हणस्य दृष्टार्थत्वे ऽपि तद्वेदस्यादृष्टार्थतेति भेदशब्देनोक्तम् । ननु पुनः
श्रुतेर्देवतान्वयार्थत्वेन भेदकत्वाभावाद् ग्रहणस्य भेदानुपपत्तेस्तत्रा-
प्यैकाग्र्याद्देवतानां विकल्पापत्तेः कथं तद्वारा यागे समुच्चयः
स्यादित्याशङ्काह * अवश्यं चेति * निर्गुणग्रहणाश्रुतेः केन चि-
द्वाक्येन देवताविशिष्टग्रहणापत्तेरङ्गीकार्यत्वाद्वाक्यान्तरैरुत्पत्तिशि-
ष्टदेवतावरुद्रग्रहणो देवतान्तरविध्यशक्तेः ग्रहणान्तराण्येष विधी-
यन्तइत्याशयः । वस्त्वशक्तेरपि गुणस्यात्र भेदकतोत्पत्त्यतिशयं व-
क्तुमास्मते * न हीति * युगपत्तावत्सर्वोद्देशो ऽशक्य एवेत्याह
* योगवधं तावदिति * नन्विन्द्रवायुमित्रावरुणाद्यास्तैः प्रतिप-
दिकैर्निदिश्य सर्वान्ते सकृच्चतुर्प्युच्चारणेन सर्वा युगपदुद्देष्टुं शक्या
इत्याशङ्काह * अदेवताभूत एव चेति * सकृच्चतुर्थीनिर्देशे मनु-
शायो देवत्वेनोद्दिष्टः स्यात् न चास्य देवतात्वमस्मीत्यर्थः । क्रमोद्दे-
शासम्भवं प्रतिज्ञाहेतुप्रश्नपूर्वमुपपादयति * न चेति * विशिष्ट-
विधिना विशेषणविशेष्ययोर्देवतोद्देशग्रहणयोरेन्द्रवायुदेहाविशिष्टं
ग्रहणं कार्यमिति युगपद्विधानाद्वागाव्यकरणभेदेन च योगप-

घसम्पादनशक्तेर्विशेषः । ननु ज्ञानाद् गृह्यमाणे द्रव्ये देयतोद्देशः
 कार्यः न च ग्रहणकाले न्ययदेवतोद्देशः शक्य इत्यर्थः । त्रिचतुर्दे-
 यतोद्देशसम्भवेऽप्यप्याभिप्रायेण * एकमित्युक्तम् * नचैषा-
 व्यासम्भवेऽपि प्रागूद्ध्यैवा ग्रहणप्रत्यासृप्ते काले क्रमेण सर्वोद्देशः
 ५१८१ सम्भविष्यतीत्याशङ्काह * यदि त्विति * (प्राकृतदेवतोद्दिष्टता-
 शापक्षेरापि क्रमेणोद्देशो न भवतीत्याह * किं चेति * दास्यामीति
 त्यागरूपतेतिकरणेन परामृष्टा । श्लोकं व्याचष्टे * यद्विति *) एकदे-
 यतोद्देशेन त्यस्यामीति सङ्कल्पितस्य तदानीमित्युक्तस्याप्यन्यथा-
 धिनियोग्यत्वम् * प्रायशब्देनाक्तम् * इन्द्रवायुभ्यां गृह्णामीति श-
 ब्दोच्चारणरूपस्योद्देशस्याध्ययवस्थेऽपि त्यागसङ्कल्परूपोद्देशं विना
 तस्यापर्यवसानात्तस्य च यजमानादन्येन कर्तुमशक्यत्वात् * यज-
 मानइत्युक्तम् * पुरंपश्निर्युक्तेरुपलक्षणाद्यर्थत्वम् * पूर्वंसङ्कल्पे-
 त्यनेनोक्तम् * गुणहेतुकभेदोक्तिमुपसंहरति * तेनेति * एवं ग्रह-
 णस्वरूपस्य दृष्टार्थत्वेऽपि देवतोद्देशविशिष्टरूपेणादृष्टार्थत्वाभिधा-
 नपरतया भाष्य व्याख्योयेदानीं स्वरूपेणैव दृष्टार्थत्वाभिधानपरत-
 या व्याख्यातुमाह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * देवतोद्देशेति *
 प्रकरणालोचनेन रसस्य प्रदेयत्वावसायात्तत्सिद्धेऽथ पाचनाक्षसं-
 स्कारार्थीनत्वात्पूयमानावस्तेनेत्युक्तम् । उत्पत्तिवाक्यमात्रालोचने तु
 लतायाः प्रदेयत्वप्रतीतिः क्रयातिरिक्तसंस्काराणामदृष्टार्थत्वं प्रौढा
 घक्तुं क्रयोत्तरकालतोक्ता रसाविधानमेव पुरोगणादिवैषम्याभिधा-
 नेन सूचयितुमाह * यत्र त्विति * ननु प्रदेजुहोति चमसैजुहोती-
 ति विध्यर्थस्य ग्रहचमसपात्रेषु ग्रहणमन्त्रेणासिद्धेस्तत्सिद्धयर्थत्वा-
 द् ग्रहणं दृष्टार्थमेवेत्याशङ्काह * न चेति * ग्रहचमसविध्योरप्यदृष्टा-
 दृष्टार्थत्वात्तद्वारा ग्रहणस्यापि प्रधानं प्रति दृष्टोपकारित्वाभावाददृ-
 ष्टार्थतेत्याशयः । सोमस्य यागसाधनत्वविधिकाले ग्रहचमसस्यत्व-
 विधौ सत्यन्यत्रस्य साधनत्वाभावाद् ग्रहचमसस्यत्व दृष्टार्थं स्या-
 तुत्तरकालं तु प्रकरणालोचनयागवत्तस्यापि तत्स्यत्वस्य साधनान-
 न्तर्गतेरदृष्टार्थतेति सूचनायोत्पत्तिशब्दः । अतो न केवलं नानादेवतो-
 द्देशजन्यादृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थं ग्रहणानि समुच्चैतव्यानि किं तु स्वजन्या-
 दृष्टभेदनिष्पत्त्यर्थं मपीत्यदृष्टार्थत्वोक्तिप्रयोजनमाह * तेनेति * दृष्टा-
 र्थत्वे, येषु ग्रहणस्य ग्राह्यभेदास्समुच्चयविधानाथे ग्रहणं चेति
 भाष्य व्याचष्टे * दर्शेति * कृत्स्नस्य ग्रहणं नावकल्पतइत्यभिधा-
 नमनिष्ठापादकत्वादयुक्तमाशङ्क्य समुच्चयं विनेत्यध्याहारेण व्या-

स्यातुं स कृत्स्नः सोमो न ग्रहणाभेदमन्तरेण शक्यते *
 ग्रहीतुमित्युक्तम् * दशमुष्टेरभिपद्ये सति रसस्यावपत्वादेक- ५१७
 स्मिन्पात्रे ग्रहणोपपत्त्याशङ्कानिरासार्थत्वेमुदककलशेषु संस्कारा-
 मिधानं व्याख्यातुम् * नियतेत्युक्तम् * यानि चैवाभिपूयन्ते पु-
 ष्पमूलफलैः शुभैरिति मिश्रीकरणे ऽभिपूयतीति प्रयोगदर्शनात् मि-
 श्रीकृतवाच्यमिषुतशब्दः प्रादेशमात्रोक्तिप्रयोजनमल्पशब्देनोक्तम् ।
 नन्दपागसाधनभूतसोमावयवग्रहणस्यादृष्टार्थत्वोपपत्तेः कृत्स्नस्यैव
 ग्राह्यताया न्याय्यत्वात्कृत्स्नग्रहणसमर्थमहापरिमाणपात्रोत्पादनेनै-
 कस्मिन्पात्रे कृत्स्नस्य सोमस्य ग्रहणमुपपत्स्यतइत्याशङ्कानिरासार्थं
 यद्यपि चेत्यादिना स्वकल्पेतेत्यन्तं भाष्यं धृतपरिमाणपात्रफलश-
 त्यागेनाश्रुतपात्रान्तरोत्पादनाशङ्कानुपपत्तेर्नित्यवद्विहितानामपि चै-
 काग्र्यं ग्रीहियवाविवदगत्या विकल्पाश्रयणोपपत्तेर्देवतासमुच्चयश-
 ङ्कानिरासार्थस्य च कृत्स्नस्य ग्रहणे हीतिभाष्यावयवस्यैतत्त्वा इति
 सङ्कल्प इत्यादिवार्त्तिकेन व्याख्यातार्थत्वञ्च व्याख्यातमान्वयवयवशो
 ग्रहणेन गृह्यभेदाग्रहणाभ्यासोपपत्तस्तद्विषयकमसमुच्चयदर्शनोप-
 पत्तावप्यवयवयो गृहीतस्यापि सोमस्यैकीकरणेन कृत्स्नस्य सङ्ख्या-
 गसाधनत्वोपपत्तेस्तृतीयो ह्रियते इति यागविषयकमसमुच्चयदर्शनानु-
 पपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं तस्मादित्यादिभाष्यं तात्पर्यतत्ताव-
 द्ग्राह्ये * तथावस्थेन चेति * भेदेन गृहीतस्य सोमस्यैकीकर-
 णायोगाद्भिदावस्थितस्यैव यागनिष्पादकत्वावगतेरन्यक्तस्य च या-
 गस्य तथावस्थितसर्वसोमविषयसमीहितकार्योपयोगित्वकरणलक्ष-
 णसम्भावनयाभ्यसितव्यो याग इत्यर्थः । येन कारणेन यागाभासो
 भाष्यकृतोक्तस्तेन कारणेन ग्रहणाभ्यासवद्वागाभ्यासे ऽपि सूत्रं
 योज्यमित्याह * तेनेति * योजयति तद्भेदादिति दृष्टार्थत्वे ग्रहणस्य
 भेदकप्रमाणाभावेन भेदायोगाद्भाष्यकृतोक्तं तद्भेदमनाहत्य सं-
 हकारेण संस्कार्यद्रव्योपस्थापनाच्छब्देन परामर्शः । यागवेलायामे-
 कीकरणे प्राप् पृथक्करणमनर्थकमिति भाष्यकृद्वाच्यमिति सूत्रादप्र-
 तीतेरनाहत्य यागानभ्यासे द्रव्यपृथक्त्वमनर्थकमित्येवं व्याख्यातु
 * मशेषमित्युक्तम् * पञ्चवयवानामिव सोमावयवानामप्यसर्वत्वा-
 गोपपत्तिमाशङ्कौकावरापशोरवदानानीति धविहावयवान्तरपरिस-
 र्व्याभावात्पशुवैषम्याभिधानार्थत्वेन पृथक्कृतस्य कृत्स्नस्य द्रव्यस्य
 यागं प्रति गुणीभावाद्यागानुष्ठानभेद इत्येवं व्याख्यातुम् * भत ह्यु-
 क्तम् * अद्वैतः स्विष्टकृतं यजतीत्यादिना अवयवान्तराणामन्यत्र
 विनियोगवत्सोमावयवानामन्यत्राचिनियोगानर्थक्यपरिहारायोग-

सूचनार्थो ऽनः शब्दः । धाक्यान्तरैः कल्पितभावेदावस्था यस्यात्पत्तिकस्य
 द्रव्यस्य तस्य पद्यागं प्रति गुणार्थं तदंशेनेत्यर्थः । तात्पर्येनो व्या-
 ख्यातं भाष्यमध्ययवशो व्याचिषयासुरनर्षकं हि स्यादिति सूत्राध्य-
 यव्याख्यानार्थं नास्तीति भाष्यं कथमशक्यतेत्यपेक्षायामुपपादयितु-
 माह * तर्हीति * सूत्राध्ययवशोकोपपत्त्यभिधानात्तद्व्याख्यानार्थ-
 तैफध्यनिरासभाष्यस्य सूचिता भाष्योक्तामुपपत्तिं व्याचष्टे * न
 चेति * पुनरंकीकरण इत्यनुपपन्नः भागव्यवस्थानुपपत्त्याशयेन भा-
 ष्योक्तामुपपत्तिं व्याख्याय सर्वदेवतोद्देशानुपपत्त्याशयेन व्याचष्टे
 * न चेति * प्रस्तरप्रहरणोत्तमप्रयाजवत्क्रमेण सर्वा देवता उद्दिश्य
 सर्वतस्यागोपपत्तेः सर्वदेवतांद्देशानुपपत्तिपरिहारसम्भवे ऽपि
 भागव्यवस्थानुपपत्तिरशक्यपरिहरेत्याह * तथा कृते ऽपि चेति *
 सर्वदेवतोद्देशेन सहृद्धाने कृते ऽपीत्यर्थः । ननु धावव्येन्द्रवायव्य-
 त्सङ्करो ऽपि न दोषायेत्याशङ्क्याह * प्रकल्पिते चेति * सङ्करे
 भागनानात्वकल्पनानर्थक्यापत्तरेकपात्रा गृह्यन्ते इति वक्ष्येत्सङ्कर-
 विध्यभावात्सङ्करो ऽनर्थक इत्याशयः । नन्वैकध्यकरणाशक्ता-
 ध्वप्येकेन भागेन विहितयागनिष्पत्तेर्नाधृताभ्यासकल्पना युक्तेत्या-
 शङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यमेतदेवतावन्ति ग्रहणानित्यादिवार्त्तिकेन
 व्याख्यातार्थत्वात् ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तयागरूपवाचित्वेना-
 भ्यासस्य ज्योतिष्टोमधृत्युक्तत्वाभिधानार्थं च तासु चेति भाष्यं
 न त्विह प्रत्येक ज्योतिष्टोमनिवर्त्तनसामर्थ्यमित्यादिवार्त्तिकेन सर्वा-
 स्त्रेवेज्यमानासु धृतो ज्योतिष्टोमाभ्यो यागो निवृत्ता भवति नैकस्यां
 देवतायामिति व्याख्यातार्थत्वात् देवतान्तरमिति च भाष्यं प्रकृत-
 देवताविनिवृत्त्यत्वादेव च धृतो यागो न देवतान्तरमाकाङ्क्षत्यन्यथा
 देवताशून्यत्वेनारूपत्वाच्छ्रुतो यागो न निवर्त्ततेत्येवं स्पष्टार्थत्वात्क-
 र्त्तनं चेत्यादिच भाष्यं दृष्ट्वा मुष्टीर्मिमीतइति चेत्यादिवार्त्तिकेन
 भाष्यान्तरव्याख्यानार्थेनापि तस्मात्प्रकल्पनमेदादिभाष्यसमुदाय-
 तात्पर्यव्याख्यानार्थतयावस्थितेन चेत्यादिवार्त्तिकसहितेनार्थान्नेदो
 द्रव्यगुणीभावादिनि सूत्राध्ययव्याख्यानार्थत्वेन व्याख्यातत्वाद्-
 व्याख्याय तस्मिन्नेत्येत्यभ्यासोपपादनप्रयोजनाभिधानाभिधानार्थं त-
 स्मादिति परिचोदनापरिहारोपसंहारार्थं च भाष्यं निगमनपूर्वकमे-
 कहेलया व्याचष्टे * तस्मादिति * दशोति ग्रहणसमुच्चयदर्शने
 दशम इति क्रमदर्शने तृतीयमित्येकमेव प्रकृत्यंशेन समुच्चयदर्शने
 प्रत्ययांशेन च क्रमदर्शने यथासङ्कल्पितस्य पृथगवस्थितस्य क-
 र्त्तव्यस्य भोमस्य प्रदानात्सर्वदेवतासमुच्चयाच्चोपपन्नमित्यर्थः । स-

मुदायानुवादापवादस्य कर्मभेदापवादसिद्ध्यर्थं बाल्लक्षणसङ्गतिर-
प्यस्तीति सूचयन्नधिकरणार्थमुपसंहरति * तेनेति * ननु कर्मण्ये
ऽपि तत्तदेवतोद्देशेन पृथक् द्रव्यत्यागे सत्यनुष्ठाने विशेषाभावात्किं
चिन्तायाः प्रयोजनमित्याशङ्काह * प्रयोजनमिति * प्रकृतौ वि-
शेषाभावे ऽपि कर्मभेदे सत्यकर्मणि विकल्पो विभागो हि चोदने-
कत्वादित्याहमाधिकरणन्यायेनैकस्यैन्द्रवायवादिवाक्यविहितस्य या-
गस्य विकृतौ विकल्पेन विध्यन्तातिदेशाद्विकल्पेनैकस्य धर्मा कार्या
सकृच्च यागः कर्मण्ये यथा प्रकृतीति विशेष इत्यर्थः । ऐन्द्रवाय-
वादिवाक्यैश्च यागविधाचैन्द्रवायवेन यजेतेति यच्चनव्यक्तापसे-
र्योतिष्टोमस्यापि स्वार्थविहितद्रव्यदेवतायत्पलक्षणव्यक्तचोदनत्वा-
देकाहाहीनसन्नेष्वव्यक्तचोदनत्वेन ज्योतिष्टोमसादृश्याभावात् त-
दीयविध्यन्तप्रवृत्तिः सोमवाक्ये । ननु विधौ द्रव्यश्रवणे ऽपि स्वार्थ-
विहितदेवताराहित्येन ज्योतिष्टोमस्याप्यव्यक्तचोदनत्वात्तत्सादृश्ये-
नैकाहादिषु ज्योतिष्टोमिकविध्यन्तप्रकृतिरिति प्रयोजनान्तरत्वव्य-
क्तानु तु सोमस्येत्यहमाधिकरणेन सुज्ञानत्वाशोक्तम् ।

संख्याकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥७॥

पृथक्कनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

संख्यानिमित्तभेदविचारस्याभ्यासनिमित्तभेदविचारेण सकृ-
च्छ्रुतेरभ्यासप्रत्युदाहरणरूपेण पूर्वपक्षोत्थानात्समतिर्दर्शयितुमाह
* गत इति * प्रासङ्गिकचिन्तायाः सम्बन्धित्वेन प्रसङ्गकचिन्तायु- ५२०।
द्विष्यकरणसामर्थ्याद्यथा यत्प्रसक्त्या या चिन्ता क्रियते तत्समाप्नो-
प्रसङ्गकचिन्ता बुद्धिस्तु भवति तथापवादकाचिन्ताया अपि सम्ब-
न्धित्वाविशेषेणापवादचिन्तायुद्धिस्वीकरणासामर्थ्याद्यदपवादेन चि-
न्ताया चिन्ता क्रियते तत्समाप्तावपवादचिन्तापि बुद्धिस्वी भवती-
त्यधिकरणत्रयकृतया समुदायानुवादापवादचिन्तया ऽभ्यासनिमि-
त्तभेदापवादभूतायाः समुदायानुवादचिन्तायाः पौर्णमास्यधिकरण-
कृताया बुद्धिस्वीकरणत्वात्तद्वारा समुदायानुवादापवादभ्यासचि-
न्ताया बुद्धिस्वत्वात्तत्सङ्ख्याभिधानोपपत्तिमुचनायाः ऽभ्यासनिमित्तभे-
दापवादानन्तरं तदपवादत्वेन प्रसङ्गो बुद्धिस्वत्वं यस्येति वि-
प्रहास्युपगमेनाभ्यासापवादपवाद् प्रसङ्गशब्देनोक्तः । सोमयागस्यै-
कत्वे ऽप्यभ्यासेन क्रमसमुच्चयदर्शनोपपत्तिवन्तिष्ठ आहुतीरिति वि-
त्यसंख्याया अभ्यासिनोपपत्तेर्न कर्मभेदकतत्पनन्तरेकाभ्यासोपजी-
वनेन पूर्वपक्षकरणादनन्तरसङ्गतिमुचनायेदानीं शब्दः । ननु प्राजा-

पत्यवाक्ये ऽध्यासेन पूर्वपक्षाकरणाभेदानां शब्दसूचितानन्तरसङ्ग-
तिः सम्भवतीत्याशङ्काह * तत्रेति * द्रव्यसंख्यानिवृत्त्यर्थं स्र-
ब्देन कर्मणि परामृष्टे समिधो यजतीत्यादियद्व्यत्यसंभ्याया अग्न्या-
हरणव्योपपत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थम् * चोदिता इत्युक्तम् * समिदादिना-
मध्येत्य देवतायोगनिमित्तत्वात्समिधो ऽप्रभाज्यस्य व्यन्तिरत्यादि-
मन्त्रवर्णप्राप्तदेवतापद्व्यत्यनुवादोपपत्तेर्न कर्मभेदकतेत्याशयः । एकाद-
श प्रयाजान्यजतीत्याद्युत्पन्नकर्मसंख्यानिवृत्त्यर्थमुत्पद्यमानत्वविशेष-
णं पार्थग्यौ ब्रुहोत्याज्यभागौ यजतीत्याद्युत्पद्यमानकर्मगतसंख्यान्तर-
ग्रहणायादिशब्दः । सर्वप्रानन्यपरपुनः श्रुत्या कर्मोत्पत्त्यवगतेर्न
प्रमेयानुप्रवेशित्वापत्तिः सकृच्छ्रुत्या कर्मव्यापगनेर्धिज्ञातसंख्ये क-
र्मण्येकादशप्रयाजानित्यादियदनपेक्षितपदान्तरोपात्तसंख्यानिवेशा-
योगादावृत्तिकल्पनया च संख्यानुग्रहोपपत्तेर्न कर्म भेदे इति वक्ष्य-
माणाशयेन पूर्वपक्षमाह * सकृदिति * आख्याते कर्मसंख्यानुपा-
दानाद्व्यापान्तरधृतयागसम्भवे चैन्द्रचापयादिवाक्ये यागकल्प-
नानुपपत्तिवत्पदान्तरधृतसंख्यासम्भवात्स्वपदसंख्याकल्पनानुपप-
त्तेरनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्कर्मस्वरूपे संख्यानिवेशोपपत्तेः । पृथक्कैफा-
र्थनिवेशित्वाच्चैकातिरिक्ते संख्याया भेदं विनानुपपत्तेः संख्यापि भे-
द्वितीति वक्ष्यमाणाशयेन सिद्धान्तमाह * इतीति * धात्वर्थनाम-
त्वेनाद्भुतीतिशब्दस्याद्भुतीरिति संख्याया धात्वर्थविपरिधावधारणा-
च्चात्वर्थमात्रभेदकत्वं होमशब्देन सूचितमापृथक्केन विनेत्यनेन यत्र
पृथक् तत्र निवेश इत्येवं पृथक्कैफार्थनिवेशयाचित्वेन पृथक्कनि-
वेशशब्दो व्याख्यातः । यस्त्वध्यासेन संख्यानुग्रहो ऽभिहितः स न
युक्त इत्याह * न चेति * कथं तर्हि दशमे पशुपुरोडाशस्यारा-
नुपकारित्वनिरासेन देवतासंस्कारत्वे सिद्धान्तिते सौत्रामण्यामा-
द्विनसारस्वतैन्त्रेषु पशुचैन्द्रसावित्र्यादृणानां पुरोडाशानां पशुदे-
वतासंस्कारत्वायोगमाशङ्क्य तन्निरासार्थं ऽध्यासो वा प्रयोजवदे-
कदेशो ऽन्यदेवत्य इति सूत्रे तद्यथा पशौ पशूनां प्रयाजानां चोद-
केन प्राप्तानामेकादशसंख्या विधीयते सा चान्तरेणाध्यासं नावक-
ल्पनइत्यध्यास्यन्ते प्रयाजा इत्यध्यासेन संख्यापूरणं भाष्यकृद्व्य-
तीत्याशङ्काह * अगत्या सा हीति * इह त्वनिर्ज्ञातसंख्यत्वात्स्वरू-
पभेदोपपत्तेर्नागतिरस्तीत्याह * सम्भवति चेति * चतुः शब्दार्थे
चशब्दः । चोपसंहरति * तत्रेति * अत एवैकविंशेनाति-
रात्रेण ।

शमे वक्ष्यते इत्याह * तथा चेति * पूर्वपक्षाशयं विवृणोति * ननु
 चेति * सिद्धान्ताशयं विवृणोति * नेति * निष्पन्नरूपत्वेनाप्रती-
 तिरसत्वमाननु तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः सुव्याच्यसख्यावत्प्रकृत्यर्थ-
 विषयत्वावगते, कथं धात्वर्थस्यासंख्यतेत्याशङ्काह * या हीति *
 तिङ्वाच्यायाः संख्यायाः प्रकृत्यर्थविषयताया स्मृत्याचारविरो-
 धाप्रानुमानं गम्येत्याशयः । भावनाग्रहणं दृष्टान्तार्थम् । ननु तिङ्वा-
 च्यस्यैकत्वस्य धात्वर्थगामित्वाभावेऽपि निः संख्यधात्वर्थानुष्ठाना-
 शक्तेः सख्यापेक्षायां सकृच्छ्रुत्यैकत्वावगतेन पदान्तरोक्तसंख्याश्रयणं
 युक्तमित्याशङ्काह * तत्रेति * सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादि-
 ति * कर्मसख्यानुदाहार्यत्वे कस्माद्भाष्यकृता द्रव्यसंख्योदाहरे-
 त्याशङ्काह * यत्त्विति * तत्रेति सन्देहभाष्यं यागकल्पकप्रा-
 जापत्यशब्दार्थभूतदेवताविशिष्टद्रव्यसाप्तदश्यात्मकसाप्तदश्यप्रतीतेः
 पूर्वपक्षयोगेनाक्षिपति * कुत इति * सास्य देवतेति सर्वनामार्थे ४२१।
 तद्विज्ञप्रवृत्तेः सर्वनाम्नश्च सन्निहितपशुपरामर्शित्वात्पशुशब्दस्य
 बहुवचनान्तत्वेनैकशेषत्वावधारणात्तत्परामर्शित्वासिद्धये सर्वनाम्नो
 ऽप्यस्य चास्य चेति सप्तदशकृत्व उच्चार्ययामिति सरूपैकशेषं कृत्वा
 प्राजापतिर्देवतेति देवतासम्बन्धे प्राजापत्य इति तद्वितः कार्यः । स-
 न्निहितपरामर्शित्वेऽपि वा सर्वनाम्नस्तद्वितान्तपदान्तर्गतत्वेन बहुव-
 चनान्ययात्प्रागपरिपूर्णं तद्वितान्ते पदे पदान्तरान्वयायोगात्पशुश-
 ब्दगतबहुवचनालोचनेनैकशेषाप्रतीतिः । पशुशब्दस्य च तद्वितवि-
 षयसम्पेक्षत्वेन के प्राजापत्या इत्यपेक्षायामन्यथात्तद्वितस्य बहुवचनस्य
 प्राजापत्यशब्दगतबहुवचनोक्तसख्यानुवादित्वावगतेः । सर्वनाम्न-
 स्तद्विशेषैकशेषत्वकल्पनायोगात्तद्वितान्तानामेव शब्दानामेकशेषत्वं
 न सर्वनाम्न (इति सर्वनामैकशेषत्वसदसदद्वायसन्देहे तत्तद्द्रव्यदे-
 वतान्ययभेदाभेदसन्देहात्कर्मभेदादसन्देहमुपपादयितुमाह * उ-
 च्यते इति * यो बहुवचनान्यधानुपपत्त्येकशेषः कथ्यते किमयं
 तद्वितान्तानां प्राजापत्यशब्दानामेव कृतः स न युक्तो भवेत् न तु स-
 र्वनाम्नः) कार्यं इति सिद्धान्तवचनव्यक्तिः कृतैकशेषाणां वा सर्वना-
 म्नां पश्चात्कृतेन तद्वितेन देवतासङ्गतिरिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिरि-
 तरेतरयोगात्पक्षार्थस्मृतद्वन्द्वापवादत्वेनैकशेषत्वेतरेतरयोगवाचि-
 त्यावगतेरितरेतरयोगिनां चेतरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेरेकशेषे
 कृते तद्वितानुपपत्तिप्रसङ्ग इति पूर्वपक्षदूषणसूचनार्थं पश्चादुक्तव-
 चनव्यक्तिद्वयस्य प्रातिष्ठोभ्येन पूर्वसिद्धान्तपक्षोपयोगितामाह * य-

दीति * सप्तदशानामित्यनेन पशुसमूहस्य द्रव्याद्यसम्बन्धैक्ये
 सम्बन्धैक्यसिद्धये ऽभिहिते द्रव्यैक्ये ऽपीन्द्राय रथन्तरायेन्द्राय
 वाहतायेन्द्राय वैरूपायेन्द्राय वैराजायेन्द्राय रैवतायेन्द्राय शाक-
 रायैतिवहेवताभेदे सम्बन्धभेदापत्तेस्तच्छङ्कानिरासाय * एक-
 स्याश्चेत्युक्तम् * कुक्कुटावानय मिथुनं करिष्याम इत्यादिविरूपैकशे-
 पस्यार्थप्रकरणसापेक्षत्वाद्विलम्बेनावगतेः शीघ्रप्रतीतिसूचनार्थः स-
 रूपशब्दः किं तावदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञाभाष्यं व्याचष्टे * किं ताव-
 दिति * (कुत इत्यादिभाष्येण प्रश्नजिज्ञासोपन्यासपूर्वं सप्तदशपशु-
 समूहस्यैकदेवतासङ्कल्पेनोपपत्तिं यागैक्ये हेतुत्वेनोक्तमुपपादये-
 तुमाह * कुत इति *) विग्रहवाक्यस्य तद्धितपदार्थकथनार्थ-
 त्वाद्विग्रहवाक्यस्य सर्वनामपरामृष्टस्य पशुशब्दार्थस्य तद्धित-
 प्रत्ययार्थत्वावगतेः पशुशब्दस्येन बहुवचनेन तद्धितप्र-
 त्ययार्थस्य पशुद्रव्यस्य तद्धितोत्पत्तेः प्राग्विग्रहवेलायामेव बहुत्वो-
 पलम्भात्प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनस्य तदनुवादित्वोपपत्तेस्तद्धि-
 तान्ते प्राजापत्यशब्दे बहुवचननिमित्तैकशेषत्वकल्पनायोगात्सर्वना-
 म्नामेवैकशेषः कार्यो न तद्धितान्तानामेवेत्याशयः । प्राजापत्यश-
 ब्दस्य चैकशेषत्वकल्पने तस्यावृत्तिपूर्वकत्वात्केवलप्रत्ययप्रयोगास-
 म्भवेन प्रकृतिनिरपेक्षतद्धितमात्रवृत्त्ययोगात्प्रकृतिप्रत्यययोर्द्वयोर-
 प्येकशेषकल्पनापर्या गौरवं भ्यान्सर्वनाम्नस्त्वेकशेषकल्पने गौरवा-
 नापत्तिरित्याशयेनोपपत्त्यन्तरं * माहेतीति * इतिकरणेनोक्तप्रकार-
 परामर्शात्तद्धितान्तैकशेषत्वाभावेनैव प्रजापतिप्रातिपदिकात्मिकार्यां
 प्रकृतौ प्रत्यये चोभयत्रैकशेषत्वं न भवेद्येन गौरवं न स्यादित्येवं चरद्वयो-
 रध्याहारेणोपपत्त्यन्तरं योज्यमाह्वयारिति वाच्ये प्रत्ययानन्तरं बहुव-
 चनधृतेस्तत्रैकशेषकल्पनोपपत्तावपि प्रकृतौ बहुवचनाधृतेर्नैकशेष-
 कल्पना युक्तेति सूचयितुम् * प्रकृतावित्युक्तम् * पूर्वपक्षे ला-
 घयोक्त्वा सिद्धान्ते गौरवं सूचितमुपपादयितुमाह * यो हीति *
 (ननु प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनान्यधानुपपत्त्योभयोरेकशेषकल्पना यु-
 क्तेत्याशङ्क्य प्राजापत्यशब्दप्रतिपादके बहुवचनानुपलब्धिदृक्ता) ननु
 प्राजापत्यशब्दस्य बहुवचनोपपत्त्यर्थं प्राजापत्यर्धशब्दे प्रत्ययार्थबहुत्व-
 स्पावश्यदर्शनीयत्वात्तस्य च प्राजापत्यशब्दैकशेषं विना दर्शयितुम-
 शक्यत्वात्प्रत्ययमात्रस्य चैकशेषत्वायोगाद्युक्तैवोभयोरेकशेषकल्पने-
 स्याशङ्का प्रत्ययार्थबहुत्वस्य विगृह्यमाणप्राजापत्यशब्दवेलायां कृते-

कशेषेण बहुवचनान्तेन सर्वनाम्नोक्तत्वात्सर्वनाम्नश्च तद्धितप्रत्य-
यार्थकथनार्थत्वात्सर्वनाम्नस्यबहुवचनान्तं प्रत्ययार्थबहुत्वं प्राजाप-
त्यशब्दकशेषत्वं विनापि प्राजापत्यशब्दस्येन बहुवचननानुवादाय
दर्शयितुम् * शक्यतपत्वेत्युक्तम् * ये तु प्रत्ययानन्तरबहुवचन-
श्रुतेस्तन्मात्रस्यैकशेषतापत्तये श्लोकेनाच्यते वृत्तस्तश्लोकव्याख्याना
र्थश्च यो हीत्यादिग्रन्थ इति व्याचक्षते । तत्पक्षे तद्धितप्रत्ययस्य दव-
ताविशिष्टद्रव्यवाचित्वात्तन्मात्रैकशेषत्वे ऽपि यागकटपकदवतावि-
शिष्टरूपभेदाद्यागभेदापत्तं पूर्वपक्षासिद्धिः । न च तदेकपदमन्तरेणो-
त्पत्त्यस्य च सर्वनाम्ना प्रत्ययैकशेषत्वस्य कथ्यमानत्वात्प्रातिपदिकै-
कशेषत्वं विनापि प्रत्ययरूपस्याप्यस्यैकशेषता दर्शयितुं शक्येत्येव
व्याख्येयत्वापत्ते कथं सर्वनाम्ना प्रत्ययैकपदशेषत्वं कथ्यतइति
वाच्यम् । सर्वनाम्नैकशेषत्वाद्भ्युपगमेन तद्धितान्तैकशेषनिरासस्य प्रकृ-
तोपयोगमाह * तस्मादिति * प्रजापतिसकृच्छ्रुतत्वोक्तिर्देवताभेद-
निरासार्था सप्तदशानामेवेति भाष्याद्ययवाक्तामनुपपत्तिं व्याख्याय
या हि बह्व्यागानित्यननोक्तामेवमल्पीयसीत्यनेन चोक्तामेवह
लया व्यालये * किं चेति * श्लोककल्पनेनैव द्रव्यदवता-
न्वयरूपस्यार्थस्य सिद्धत्वाच्च मे पक्षे बहुकटपनास्तात्वर्थः ।
मदिति विशेषणसामर्थ्यात्परपक्षे सूचितं कल्पनागौरवमुप-
पादयति * वृत्तापि हीति * ननु कटपनाम्नाभ्य पहव
कटपकल्पनयो को विशय इत्याशङ्काह * न चेति * अदृष्टार्थाना-
मुपकारकल्पनात्पीयसी व्याप्येत्यादिभाष्य ऽप्यकटपनयानुपपत्ति-
परिहारात्सम्भवे बहुकटपनाया नार्थापत्तिं प्रभवतीत्युक्तमित्यर्थं
शब्दान्तराधिकरणपूर्वपक्षोक्तमेव श्यायमत्रापि याजयति * यन्मा-
त्रेण विनेति * ननु प्रागेवनेककटपने ऽप्येककल्पितत्वनानुपप- ५२२।
त्यपत्तिहारात्कथमधिकालाभ इत्याशङ्कानिरासार्थं यो हीति भा-
ष्योक्तमेव कटपनाग्रमं विवृणोति * अवश्यं हीति * नन्वेवमपि
कल्पकसाप्तदश्यात्वल्पसाप्तदश्य युक्तमेवत्याशङ्काह * तत्रेति *
यथा यागभेदे ऽपि देवतैरन्यादेवतोद्देशेन त्यक्तं द्रव्ये ऽयं यागानु-
ष्ठितो नायमित्यगृह्यमाणाविशेषत्वात्सकृदनुष्ठानेनामेव यागसिद्धेर्ना-
नुष्ठानभेदं कटप्यते तथा द्रव्यभेदे ऽपि यागकटपकदवतावयैरन्या-
देकस्मिन् यागे वद्विपत्ते ऽस्य द्रव्यस्य देवतान्त्रयं सिद्धं । नास्येति
विशेषाग्रहात्सर्वद्रव्याणां देवतान्त्रयसिद्धेर्नानवयागकल्पना युक्त
स्यर्थः । ननु देवतान्त्रयैक्यं ऽप्येकस्मिन् यागे ऽनेकद्रव्यानधक्याप-

तैर्द्रव्यभेदाद्यागभेदः कल्पविष्यतइत्याशङ्क्याह * किं चेति * न
 हि हृदयादिभेदात्तदपादानकद्रव्यदानभेदाद्वार्त्तापोमीयादिपशुया-
 गकर्म भिद्यतइति द्रव्यभेदस्य यागभेदव्यभिचारितोक्ता । श्लोकं व्या-
 चष्टे * यदि हीति * द्रव्यभेदस्य यागभेदासाधकतैव पष्ठाधिक-
 शणसिद्धान्तावयवसूत्रेणोपपादिता नन्येकस्य यागस्यैकपशुनिष्पन्ने-
 नैकेनैव हृदयाद्येकादशावदानगण्येन सिद्धेः पञ्चन्तराणां यागसाध-
 नत्वाभावेन देयतान्वयाभावापत्तेः । समदशानां प्राजापत्यत्वे न
 स्यादित्याशङ्कस्याह * प्रकृतौ चेति * अयदीयते ऽस्मादित्यपादा-
 नव्युत्पत्त्या हृदयादिष्ववदानशब्दपद्वद्भवेनावदानगणस्योपाकर-
 णादिवत्प्रतिपदवावृत्तेस्तत्प्रकृतित्वेन समदशानामपि पशुनां याग-
 साधनत्वोपपत्तिरित्याशयः । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति * विग्रहकाले तद्धितपदस्य विभक्त्य-
 नन्वयेनापरिपूर्णत्वात्तदर्थक्यनार्थविग्रहवाक्यान्तर्गतस्य सर्वनाम्नः
 पशुशब्दान्वयायोगेन तद्गतदुवचनलोचनाऽऽभावात्तन्निमित्तैकशे-
 पानवगतेः कृते च सर्वनामैकशेषे तस्येतेरेतरयोगवाचित्वात्सर्वना-
 मपरासृष्टानां द्रव्याणामितरेतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यापत्तेस्तद्धितानु-
 त्पत्तिप्रसङ्गात्तद्धितापेक्षत्वे चेतरेतरयोगासम्भवेनैकशेषानुपपत्तिप्र-
 सङ्गादितरेतरयोगे च समुदायस्य देवतान्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्दे
 षडुवचनानुपपत्तिप्रसङ्गात् द्रव्यस्वरूपापेक्षया वा कथंचिद् षडुवच-
 नोत्पत्तौ विग्रहतद्धितयार्द्धयोरप्येकशेषकल्पनापत्तेः सर्वनामैकशेष-
 त्वायोगादेकवचनान्तेन सर्वनाम्ना विग्रहावगतेः प्रत्येकं देवतान्व-
 यावसायेन द्रव्यभेदाद्यागभेद इति सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन सि-
 द्धान्तोक्तिसम्भवे ऽपि यत्रैकया चतुर्थ्या षडुवचनान्तपदोक्तानां
 पशुनां पर्यग्निकृतानारण्यानुत्खजन्तीत्याद्युत्सर्गविध्यभावेनातिदेश-
 प्राप्तेकादशावदानगणयतां देवतान्वयः क्रियते तत्रापि यागभेदसि-
 द्ध्यर्थं चोदकप्राप्तैकपशुनिष्पन्नैकादशावदानगणसाधनत्वबलेन भा-
 ष्यकृतोक्तं सिद्धान्तमुपपादयितुमाह * इतीति * दधि मधु पयो
 घृतं धाना उदकं तन्तुलास्तसंखृष्टं प्राजापत्यमिति संखृष्टानां दध्या-
 दीनामेकदेवतान्वयाद्यानैक्ये ऽपि मधूदकयोराज्यविकारत्वेनाष्टमे
 वक्ष्यमाणत्वाच्चोदकैक्ये चाज्यविकारानाज्यविकारयोः समसंख्य-
 त्वेन भूयो ऽनुग्रहस्यायाविषयत्वान्मुह्यानुरोधेन सर्वेषु दधिधर्म-
 प्राप्तेराज्यविकारत्वोक्त्यानर्थक्यप्रसङ्गात्प्रतिद्रव्यं चोदकभेदावगतेः
 कर्मैक्ये चोदकैक्योक्तिरयुकेत्याशङ्क्य * अत्रेत्युक्तम् * द्रव्य-

धर्मविषयत्वात्तस्य न्यायस्यैकादशावदानगणस्य च यागधर्मत्वा-
दशावदानगणे कर्मक्षये सति चोदकैर्नयं स्यादित्याशयः । एकस्य ग-
णस्यैकस्माच्च परोर्गणस्य प्राप्तयेत्येकशब्दो द्वेधा विग्रहविवक्षया
तन्त्रेण प्रयुक्तः । श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * वाक्यशेषेण सन्दि-
ग्धोपदेशनिर्णयार्थत्वं चोदकोपन्यासस्य सूचयितुं वाक्यशेषत्वो-
क्तिः । ननु प्रकृतिष्वेकाक्यशेषोपाङ्गीकारेऽपि तत्प्रवृत्तिर्गणेषु स्यादित्य-
ष्टमाधिकरणे प्राजापत्येष्वेकादेशिनीविध्यन्तातिदेशस्य वक्ष्यमाणत्वा-
त्तस्यां च प्रतिपदवदानगणदर्शनादिहापि तत्प्राप्तिरूपपरस्यतद्व्या-
शङ्कस्य भिन्नयागविषयत्वात्तस्य न्यायस्य यागैक्यपक्षे सुत्याका-
लत्वसाम्येनैकादशिनीवप्राजापत्येष्वपि सवनीयविध्यन्तापत्तिरु-
क्ता तत्र प्राजापत्या इति श्रवणमुपलभ्येत सप्तदशसंख्या ना-
धकल्पेतेति च भाष्यावयवद्वयस्य विविकविषयत्वं स्वपदो-
पात्तमित्यनेनोक्तं यागभेदे संख्यासामञ्जस्योपपादनार्थं बहु-
ष्विति भाष्यं व्याचष्टे * यदा त्विति * पशुयागसप्तदश्यु-
द्धौ केन चित्प्रमाणेन कृतायामश्रुतमपि पशुसप्तदश्यं सोमविवृद्धा-
वश्रुतसामागमवदागमनेन पूर्वैतेत्यश्रुपगम्पवादार्थः वाक्यशेषत्वो-
क्तिसूचितं चोदकोपन्यासाभिप्रायं विवरीतुमाशङ्कते * ननु चेति *
शङ्कामेवोपपादयति * पश्येति * श्लोकं व्याचष्टे * नात्रेति *
प्राजापत्यानीनीतिकरणेन दुष्टीकोक्तः सिद्धान्तोपक्रमेऽस्माभिर्द-
र्शितः । सर्वनामैकशेषत्वनिरासेन तद्विज्ञानैकशेषोपपादनप्रकारः
सूचितः । तद्विज्ञानोपपादनात्प्रागपिकरणे पूर्वपक्षासिद्धेः सर्वनामैक-
शेषस्य तु पश्चादपि करणं सिद्धान्तासिद्धेरैकशेषस्य तद्विज्ञानात्प्रा-
करणं तद्विषयत्वायोगात्सर्वनामविषयत्वं पश्चात्करणे तद्विषयतेति
पूर्वापर्योक्त्येकशेषेन सर्वनामविषयस्तद्विज्ञानविषयो वेति सन्देहो द-
र्शितः । प्राक् सन्देहोपपादनावमरोपादिष्टं सन्दिह्यमानमेकशेषस्य
तद्विज्ञानपूर्वापर्यस्योपदेशस्य रूपमिति विगृह्येवंरूपत्वात्किमेकया-
गविधायप्ययमुपदेशो ज्ञेयपागविधायी वेति विधेयपरिमाणवि-
षयसामर्थ्याविशेषो न निश्चितोऽस्येति विग्रहोक्तस्य विधेर्भेदानि-
श्चयस्योपदेशेनैव कर्मभेदोऽवधारित इति निश्चयोक्तिविरुद्धत्वा-
त्प्रौढाभ्युपेत्यत्रादमात्रत्वं द्रष्टव्यमानच्छब्देनातिदेशोऽस्त्युपस्थापिता-
तिदेशविषयभूतप्राकृताङ्गपरामर्शात्प्राकृतैकपशुनिष्पन्नैकावदानगण-
ग्रहणे यादृशं सामर्थ्यमेकपशुसाध्याया विवृतेः प्रकृ-
तियद्वाक्यशेषान्वयानुपपत्त्या कल्प्यते तादृशेनात्रापि क-

५२३।

लिपितेनोपदेशः सप्तदशयागविधायितया निर्णीयतइत्यर्थः ।

यस्तु कर्मेत्पत्तिकालपय भेदाभेदावधारणायसरात्र पा-
श्चात्यातिदेशाधीनतेत्युक्तम् * तत्सत्यप्ययसरे सन्दिग्धत्वे-
नावधारणासामर्थ्यात्परिहरति * यद्यपि चेति * ननु देवतावि-
शिष्टद्रव्यवाचिप्राजापत्यप्रातिपदिकपरवहुवचनवतोपदेशेनैव या-
५२४॥ गवहुत्वनिश्चयोपपत्तेः किमतिदेशोपक्षयंत्याशङ्क्याह * ततश्चोति*
परमार्थेनोपदेशातिश्चयोपपत्तावपि प्रोक्ष्या सन्देहमभ्युपेत्यातिदेशा-
त्रिर्णयाभिधानमित्याशयः । विपर्ययोक्तिरतिशयार्थो ननूपक्रमवली-
यस्त्वादुपदेशानुरोधेनातिदेशेन वर्तितव्यमित्याशङ्क्याह * न चा-
त्रेति * आनर्थक्यप्रसिद्धानां विपरीतं यलायलमिति न्यायेनान-
न्यगतित्वादतिदेशो ऽप्यत्रोपदेशाद् वलीयानित्याशयः । प्रकृतिद्र-
व्याणि प्रापयितुं समर्थ इत्यनुपहृत् । यश्चोपदेशस्यातिदेशानुरोधे वृत्ति-
त्वे सन्दिग्धत्वरूपो विरुद्धरूपश्च प्रकारः सो ऽत्र नास्तीति न चे-
त्यादिनोक्तं तेनोभयथापि विप्रहोपपत्तावतिदेशानुरोधादेकवचना-
न्तेनैव सर्वनाम्नो विगृह्य तद्धितानामेकरोपत्यनिश्चयाद् द्रव्यदेवता-
न्वयभेदेन यागभेदसिद्धिरिति सिद्धान्तोपसंहारार्थं तस्मादिति-
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * ननु प्रदेयैकादशावदानगणप्रकृति-
त्वस्य पशुधर्मत्वात्कर्मकथे ऽपि प्रतिपश्चावृत्तेर्न्याय्यत्वात्सप्तदशाव-
दानगणप्राप्त्युपपत्तेरतिदेशाविरोधात्तदुनुरोधेन यागभेदानवधार-
णाग्रायमुपसंहारो युक्त इत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तं पशुधर्मत्वमनुशा-
पणपूर्वं दूषयति * यदुक्तमिति * पशुसंस्कारेपूपाकरणादिषु द्र-
व्यकथम्भायोपपत्तावप्यत्रावदानगणे ऽवदानप्राप्तिः प्राक् त्यज्यमान-
त्वलक्षणस्य प्रकारस्य तद्धितसामर्थ्यादेव ज्ञातत्वात्कथम्भावो ना-
स्तीत्यनेनोक्तम् । यागस्य तु कथं पशुना निष्पादितेन मया ऽपूर्वं साध-
नीयं किं पुरोडाशवत्साक्षाद् ग्रीहिवद्धा प्रदेयावदानगणप्रकृतित्वेने-
त्यवदानगणे कथम्भावोद्भावाद्यागधर्मतैवावदानगणस्यावसीयतइ-
त्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * प्राजापत्येति * ननु प्राजापत्यपशुध्वव-
दानोपदेशाभावात्साक्षात्साधनत्वोपपत्तेरवदानगणानपेक्षायामप्य-
ग्नीषोमीये ऽवदाननाशितस्य पशोः साक्षाद्यागसाधनत्वायोगात्कथं
मया यागः साधनीय इत्यवदानगणापेक्षोपपत्तेः । पश्वद्वतावदानग-
णस्य भविष्यतीत्याशङ्क्याह * प्रकृतावपि चेति * नाशितस्य
पशोः सक्तुवन्निष्फलत्वाद्धर्माकाङ्क्षा न युक्तेत्याशयः । ननु संस्का-
रकत्वेनावदानानपेक्षणे ऽपि द्वारत्वेन यागस्यापूर्वापेक्षावत्पशोत्व-
दानापेक्षा भविष्यतीत्याशङ्क्याह * तद्धर्मत्वेति * अवदानोपदेशा-

ध्याक् पशोर्विनाशाज्ञानाद्यागवत् द्वारापेक्षानुपपत्तेर्द्वारत्वे वापूर्ववदेव
द्वारिधर्मत्वायोगात्पशुधर्मत्वमिच्छता हृदयाद्यवदानानां पशुसंस्कार-
तैव द्वयवदानस्य पुरोडाससंस्कारत्वावदेष्टव्येत्याशयः ।

क्रत्वर्थश्चापि संस्कारः पशोर्नारादुपक्रिया ।

इष्टैव त्ववदानानां निष्पत्तिः क्रत्वपेक्षिता ॥

इति चार्त्तिके तु हिंसायाः पशुसंस्कारत्वाभिधानं तस्याः प्राणवि-
योजनात्मकत्वे ऽपि स्वरूपनाराकत्याभावादपदानप्रकृतित्वौपयिक-
त्वाच्चाविरुद्धम् । अवदानानां पशुधर्मत्वनिरासस्य पूर्वोक्तमतिदेश-
स्यैकस्मिन्कर्मणि सप्तदशावदानगणप्रापणासामर्थ्यमेकस्य चावदा-
नगणस्य सप्तदशद्रव्यप्रकृतिप्रापणासामर्थ्यं प्रत्युपयोगग्राह * त-
स्मादिति * नन्यौपदेशिकया सप्तदसंख्यया ऽतिदेशिन्या हृदया- ५२५१९
द्येकादशावदानगणप्रकृत्येकत्वं संख्याया धाधादनेकगणाग्रहणे
ऽप्यनेकपशुग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्काह * यद्यपि चेति * सप्तदश-
यागकल्पनेनाविरोधोपपत्तेर्वाधाभावो यद्यपिशब्देन सूचितः । न-
न्वित्याशङ्काभाष्यं पशुसामानाधिकरण्येन धृतस्य सप्तदशत्वस्याव-
दानगणस्यत्वायोगादयुक्तमाशङ्कोपपादयति * नैविति * पश्वव-
दानगणयोः सम्बन्धाप्रसिद्धेर्लक्षणानुपपत्तिमाशङ्का * यागेत्युक्त-
म् * पशुशब्दस्य प्राजापत्यशब्दसामाधिकरण्याद्यागीयद्रव्यवाचि-
त्वावगतेरवदानगणस्य च साक्षाद्यागसाधनत्वात्तल्लक्षणा युक्ते-
स्याशयः । नैतदिति परिहारभाष्यं पशुष्वपि ध्रुतात्मः संप्रत्याया ल-
क्षणयावदानगणस्य त्वस्योक्तत्वादयुक्तमाशङ्कोपपादयति * नैत-
दिति * पशोरपि यागीयद्रव्यप्रकृतित्वाद्यागीयत्वोपपत्तेर्लक्षणाकार-
णविरोधाभावात्तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । पशुभिरेव तर्हि सप्तदशभि-
श्चोदकं वाधित्वा पश्यतइत्याशङ्कानिरासार्थमवदानानि चेत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * तेनेति * ननु शुक्लकृष्णादियर्णभेदभिन्ना-
नामृजुवकादिगृह्णभेदभिन्नानां कुञ्जवामनादिसंस्थानभेदभिन्नानां
वा सप्तदशानां मध्ये कश्चिदेकः पशुरित्येवमभिप्राया सप्तदशसं-
ख्या यागैरन्ये ऽप्युपपत्त्यतइत्याशङ्कार्थमेवमिति भाष्यमधृतवर्णादि-
विपक्षकल्पनप्रमाणाभावाद्दर्शनादीनां च साप्तदश्यनियमाभावादा-
नर्थन्यापत्तेश्च ये सप्तदशेत्यनुवादानुपपत्तेर्विशेषानवधारणाद्य चर्णा-
न्तरादिव्यपच्छेदानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्का मन्दा ऽप्याशङ्का पशुप्रातिप-
दिकस्यावदानलक्षणार्थत्वाभावात्प्राजापत्यकपशुनिर्धारणावच्छेद-
कपशुबहुत्वाच्च बहुवचनोपपत्तेरतिदेशप्राप्तैकपशुनिष्पत्तैकादशाव-
दानसाध्यत्वाच्च कृत्स्नस्य प्रकृतिवद्वाक्यरोपसहितस्योपदेशवा-

क्यस्यागमनिकार्थमुदन्यस्तेत्याह * कृत्स्नेति * शङ्काशयमुक्ताय
 व्याचष्टे * एतदिति * श्यामत्वं नियमाद्वर्णाशयत्वमशुद्धत्वात्यरूप-
 परत्वनियमाच्छ्रद्धावयत्वं न युक्तं पश्वनेकत्वं च विनानेकसंस्थानाप्रस-
 क्तेः संस्थानैक्यरूपैक्योक्तिरनर्थिकेति परिहारार्थत्वेन ते हीति
 भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति * पूर्वपक्षप्रयोजनभाष्यं प्रजापतये सप्तदश
 पशवः सङ्कल्पन्त इति पूर्वपक्षोपक्रमादेको यागः सप्तदशभिः पशु-
 भिर्निर्वृत्येत इति उपसंहाराच्च सर्वपशुसाध्ययागत्वस्य पूर्वपक्षार्थ-
 स्थावगतेरेकपशुसाधनत्वस्य पश्वन्तरादष्टार्थत्वस्य च पूर्वपक्षान-
 भिमतत्वावसायादयुक्तमाशङ्क्यकमालभ्यमानमन्वालयेरन्न दष्टा-
 थापर इति सिद्धान्तभाष्येऽप्यभिमतस्याप्येकपशुसाधनत्वस्येत-
 रादष्टार्थत्वस्य चापादनादापाद्योक्त्यर्थत्वेनोपपादयति * प्रयो-
 जनमिति * अथदानव्यमित्यनेनायदानप्राग्भाविनामुपाकर्णणादीनां
 विवक्षनान्तानां पशुसंस्कारत्वादेकस्यावदानप्रकृतित्वरूपसाक्षात्सा-
 धनत्वे अपि सप्तदशसंख्यस्य साधनत्वात्साधनत्वप्रयुक्तत्वाच्च सं-
 स्काराणां सर्वपशुष्वनुष्ठानमवदानानां तु संस्कारत्वाभावादेकस्मा-
 दय पशोरनुष्ठानमिति सूचयता लभतेः संस्कारमात्रोपलक्षणार्थत्वो-
 क्तेश्चावदानप्रकृतित्वनिरासार्थत्वं व्याख्यातम् । यदा चैकस्यैवावदा-
 नप्रकृतित्वेन यागसाधनत्वात्प्राधान्ये पश्वन्तराणां तु साध-
 नभूतपशुसंख्यासम्पादनार्थत्वात्तादर्थ्यमिति पूर्वपक्षप्रयोजनमापा-
 दितं तदैकपशुनाशे कृत्स्नपशुगणवृत्त्याख्यप्रयोजनान्तरोक्तिर्गुणानु-
 रोधेनेतरावृत्त्ययोगादथदानप्रकृतिभूतपशुना ऽत्राधिपयेति दर्शयितुं-
 ५२६।१ माह * तद्विनाशे चेति * पूर्वोपात्तानामपि पशूनां विनष्टत्वापशु-
 प्रतिनिधिभूतपश्वन्तरसंख्यासम्पादनार्थत्वोपपत्तेः कृतानामपि सं-
 स्काराणां पुनः क्रिया पश्चाद्वृत्तित्वेन विवक्षिता । एकस्य तु पशो-
 रयदानप्रकृतित्वे पश्वन्तराणां देवतानन्वयापत्तेः प्राजापत्यशब्द-
 स्य बहुवचनायोगप्रसङ्गादापाद्योक्तप्रयोजनापारितोषेणैकस्मिन्नित्या-
 धप्रयोजनभाष्यमवदानगणस्य प्रतिपशवापर्यां सर्वपशूनां यागसा-
 धनत्वाविशेषात्समप्राधान्यमभिप्रेत्य यस्य कस्य चित्पशोर्नाशे कृत्स्न-
 पशुगणावृत्त्युक्त्यर्थत्वेनान्यथा व्याख्यातुमाह * अथ वेति * य एव क-
 श्चिद्वैको ऽनेको वा पशुर्नष्टस्मिन्न्यस्मिन्कास्मिन्नधिपष्टे समस्तपश्चावृ-
 द्धिः न त्वेकस्मिन्नष्टे पशौ सर्वेषां यागसाधनत्वाविशेषादित्येवकारा-
 र्थः । ननु यथाप्रस्तोतोद्गातृप्रतिहर्तृणामन्योन्यहस्तधारणेन समन्वा-
 रणानां सवो गच्छतामुद्गात्रा इक्ष्मोचनेन विनागाख्ये विच्छेदे कृते

यज्ञावृत्तिर्विहितातिदेशेनाहर्गणे प्राप्ता किं यस्मिन्नहन्यवच्छेदस्तस्यै-
वावृत्तिः कृत्स्नस्य वाहर्गणस्येति सन्दिग्धे साहित्यसम्प्रत्ययं कृत्स्ना-
वृत्तौ प्राप्तायामहर्गणेषु यस्मिन्नवच्छेदस्तदावर्त्तत कर्म पृथक्का-
दिति पष्ठाधिकरणसूत्रेण प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयादेकस्यैवावृ-
त्तिर्वक्ष्यते तथात्रापि प्राप्तेर्न कृत्स्नपशुगणावृत्तिर्युक्तेत्याशङ्कते * न-
न्विति * पृथगुत्पन्नत्वेनाहं प्रत्येकं साधनयत्तवगमात्सह प्रयोगे
ऽप्याग्नेयादिव प्रत्येकमितिकर्त्तव्यतान्वयोपपत्तिरेकावृत्युपपत्तावपि
पशूनां पूर्वपक्षे व्यासङ्गिसाधनत्वात्तादृशानामेवेतिकर्त्तव्यतान्व-
यार्थं समस्तावृत्तिर्युक्तेति परिहरति * नैतदिति * सिद्धान्तप्रयो-
जनभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्ते स्थिति * ननु समुच्चितानां साध-
नत्वविधोवेकनाशे कृत्स्नावृत्तापेकं साम तृचं क्रियते स्तोत्रीयत्रि-
ष्टुद्वहिष्पवमानमित्यादौ समुच्चितानां मन्त्राणां स्तोत्रसाधनत्ववि-
धानात् तृचं शस्तिस्सूक्तं शसतीत्यादौ च शस्त्रसाधनत्वविधानात्तां
चतुर्भिरादत्तइत्यादौ चाग्न्यग्निनादिसाधनत्वविधानादेकमन्त्रविनाशे
कृत्स्नमन्त्रावृत्तिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वार्थाभिधानद्वारा
मन्त्राणां स्तोत्रादिसाधनत्वात्प्रतिमन्त्रं च वाक्यार्थभेदात्प्रत्येकमेव
स्वार्थाभिधानाभ्यावान्तरकार्यद्वारा स्तोत्रादिसाधनत्वे सति सख्या-
युक्तेन वचनेन साधनानां समुच्चयाश्रयणात्समुच्चितसाधनत्वा-
भावेन साधनत्वस्य व्यासङ्गित्वाभावाच्चैकनाशे कृत्स्नावृत्या-
पत्तिरिति परिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * य-
दिति * प्रत्येकं वाक्यार्थाभिधाननिष्पादनाशक्तौ विमज्जमानसा-
काङ्क्षत्वे सत्येकार्थत्वापत्तेरेकस्तोत्रादिसाधनानामैकमन्त्र्यं स्यादित्य-
र्थः । ननु मन्त्राणां स्वार्थाभिधानलक्षणे ऽवान्तरकार्ये प्रत्येकं
निर्दिष्टंनसामर्थ्ये स्तोत्रादौ संहत्यकारित्वात्साधनत्वं व्यासङ्गि भ-
विष्यतीत्याशङ्क्य * भिन्नैरेव चेत्युक्तम् * वाक्यार्थाभिधानानां
प्रत्येकं स्तोत्रादिमाधनप्रशक्तिर्भिन्नशब्देनोक्ता संहत्यशब्देन साध-
नसाहित्यं मन्त्रकार्यवाक्यार्थाभिधाने प्रत्येकं स्तोत्रादिसाधनशक्ति-
मङ्गिरेव साधनसमुच्चयविधिना सह कृत्य स्तोत्रादिकार्यान्तरार-
म्भावगतेर्व्यासज्यसाधनत्वाद्यसायास कार्यान्तरे ऽपि मन्त्राणां व्या-
मज्जसाधनतेत्यर्थः । पशूनां तु न मन्त्रयत्साधनानां साहित्यं किं तु
सहितानां साधनतेति वैषम्यमाह * पशूनां स्थिति * मन्त्रवत्त-
त्कार्याणामपि सहितसाधनत्वाभावे ऽपि प्रकारान्तरेणापि कृत्स्ना-
वृत्तिद्योतनायाशङ्कते * तावन्मन्त्रेति * एकमन्त्रनाशेनैककार्यता-
शे सति कृत्स्नस्वकार्यावृत्तिः स्यात् तत्सिद्ध्यर्थं कृत्स्नमन्त्रावृ-

स्तिरपि स्यादित्याशयः । परिहरति * नेति * कार्याणां नान्तरीय-
कत्वेन सहितसाधनतया विध्यभावादेककार्यनाशे साधनत्वरूपना-
शकल्पनानुपपत्तेः साधनभूतमन्त्रनाशेनैव नाशस्याभ्युपेतव्यत्वा-
न्मन्त्राणां च प्रत्येकं साधनत्वेनैकमन्त्रनाशे ऽप्यविनष्टमन्त्रे कार्य-
नाशयोगादनुनिष्पादित्येन च मन्त्रावृत्तिं विनावर्त्तयितुमशक्यत्वा-
न्निष्पन्नाविनष्टस्य च कार्यस्य साधनावृत्त्यनपेक्षकत्वान्नावृत्तियुक्तेत्या-
शयः । मन्त्राणां पशुवैषम्यमुपसंहरति * इतीति *

॥ संज्ञाकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगात् ॥ २२ ॥

५२७।१ मनु संख्यागुणयोः कर्माद्भूत्वेन तुल्यरूपत्वाद् गुणनिमित्तमे-
दचिन्तासंख्यानिमित्तभेदचिन्तानन्तरं युक्ता न संज्ञानिमित्तभेद-
चिन्तित्याशङ्क्याह * बह्विति * बहुचिन्तायां बह्वायासत्वाकृत्यान्त-
राक्षिप्तचित्तेन कर्तुमशक्येति ततः प्रागल्पचिन्ताया युक्तत्वादल्पत्वसा-
म्येन च बुद्धिस्थत्वात्संख्याचिन्तानन्तरं संज्ञाचिन्ता युक्तेत्याशयः ।
पृथक्त्वनिवेशाव्यहेतुसाम्यादप्यनन्तरसङ्गतिः संख्यावच्च पृथक्त्वं
निवेशनीतिरिति वार्त्तिके सूचयिष्यते * किमेभिरिति * भाष्यं प्रकृत-
सङ्कीर्तनकान्येतानि नामानि कर्मान्तरोपदेशीनि वेति संज्ञाया भेदक-
त्वसदङ्गावसन्देहोक्त्यर्थत्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय किं प्राप्तमिति पूर्व-
पक्षभाष्यं प्रकरणस्य तादर्थ्यप्रमाणत्वेन भेदाभेदयोरव्यापाराद् गुण-
विधानस्य च कर्मान्तरे ऽप्युपपत्तेस्तदुपन्यासानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य
पूर्वप्रकृतस्य पश्चादुच्चारिताभ्यामर्थैयशब्दाभ्यां ग्रहणादित्येवं प्रकृ-
तप्रत्यभिज्ञानस्यानुग्राह्यत्वादित्येवं धा प्रकरणानुग्रहशब्दव्याख्यानं
गुणाविध्युक्तेश्च कर्मविध्यभावेन कल्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूच-
यितुमाह * तत्रेति * पञ्चम्यन्तापेक्षितं साध्यमकर्मान्तरत्वमिति
वक्ष्यमाणमनुसन्धेयम् । एषशब्दस्य सर्वनामत्वात्पूर्वप्रकृतपरामर्शि-
त्वलक्षणं पूर्वप्रकृतोपेक्षत्वम् । अथशब्दस्य तु कर्मभेदप्रमाणाभावेना-
धिकारार्थत्वायोगात्पूर्वप्रकृतकर्मोपेक्षत्वात्तन्तर्पार्थतया च स्वयमेव नि-
पेतस्यमानत्वाद् गुणविधानार्थस्य ज्योति शब्देन ज्योतिष्टोमानुवाद्-
स्य पूर्वप्रकृतज्योतिष्टोमविध्यपेक्षित्यवाचित्वलक्षणं पूर्वप्रकृतोपेक्ष-
त्यमभिप्रेतं प्रकृतज्ञानेन प्रकृतप्रक्रियाकल्पनस्य च दीर्घत्वलक्षितवा-
ध्यत्योक्त्या प्रकरणशब्दस्य तदुदाधकप्रकृतप्रत्यभिज्ञानलक्षणार्थत्वं
सूचितम् । पृथक्त्वनिवेशिशङ्काश्रुतिधलेन प्रकृतकर्मप्रत्यभिज्ञानस्यैव

भाष्यत्वमाशङ्क्य ज्योतिरिति ज्योतिष्टोमस्य प्रतीकमित्यादिभाष्ये
 वक्ष्यमाणेन ज्योतिः शब्दवाच्यप्रिवृदादिसर्वस्तोमवत्त्वलक्षणगुणयो-
 गेनाथ पुनरिति भाष्यवक्ष्यमाणेन च ज्योतनादिगुणयोगेनैकस्यापि
 ज्योतिष्टोमस्यानेकसंज्ञोपपत्तिरुक्ता अनेकानि नामधेयानि यस्यासा-
 घनेकनामधेयस्तस्य भावत्वमिति विग्रहः । यथैकस्यैव दर्शपूर्णमा-
 साख्यस्य कर्मणो ऽयनादिशब्दवाच्यावृत्त्यादिगुणयोगेनानेकदाक्षाय-
 णादिसंज्ञोपपत्तिरिति ह्यष्टान्तार्थः । न चेत्यनेन गुणविध्युक्तोः क-
 र्पनालाघवाभिधानार्थत्वं सूचितं गुणोक्त्या फलस्याप्युपलक्षणं सू-
 चयितुं फलशब्दः । गुणान्वयार्थं फलान्वयार्थं वा ज्योतिरादिशब्देन
 ज्योतिष्टोमसङ्कीर्तनार्थवत्थोपपत्तेर्न संज्ञान्तरं कर्मान्तराक्षेपकमि-
 त्याशयः । भविष्यन्तीत्यध्यवसानादकर्मन्तरत्वमिति वक्ष्यमाणं
 साध्यानुपपन्नः भाष्यमप्ययैवशब्दाभ्यां प्रकृतग्रहणात्तदुपवद्धायाः
 संज्ञायाः प्रकृतविषयत्वावगतेः प्रकृतप्रत्यभिज्ञानस्य वानुग्राह्यत्वात्प्र-
 कृतस्य च गुणविधानार्थं फलविधानार्थं वानेकसंज्ञोपपत्तेर्ज्योतिष्टोम
 एव ज्योतिरादिसंज्ञको न कर्मान्तरमित्येवं प्राप्तमिति वक्ष्यमाणमा-
 ध्यान्वयेन पूरणीयमासंज्ञाया वा भेदकत्वनिरासायैव प्रकृते गुणवि-
 धानोपपादनार्थं प्रकरणानुग्रहोक्तिरित्येकवाक्यत्वेन भाष्यस्य व्या-
 ख्यानन्तरं सूचयितुमाह * कथम्भावेति * अत्रापि भविष्यतीत्य-
 ध्यवसानादकर्मन्तरत्वमिति वक्ष्यमाणसाध्यानुपपन्नः किं चाथश-
 ब्दोपपन्धेन वा संज्ञाया भेदकत्वं स्यात्स्वतो वा तत्राधिकारार्थत्वे
 मन्दकफलत्वापत्तेः पूर्वप्रकृतकर्मापेक्षिनार्थत्वेनापेक्ष्यापेक्षकभावस्य
 भेदाधिष्ठानत्वाद्भेदद्योदकता ऽऽथशब्दस्य वाच्या न चाङ्गाङ्गिभा-
 धं संहत्य फलसाधनत्वं वा विनान्योन्यापेक्षा सम्भवतीत्याशयेना-
 ह * न चेति * पञ्चमे च क्रतूनां क्रमानादरस्य वक्ष्यमाणत्वादान-
 न्त्यार्थत्वस्याप्यनुपपत्तेर्न तद्वशेनापि भेदद्योतकतेत्याह * न च क्र-
 तूनामिति * स्यतस्तु संख्याया भेदकत्वमनाशङ्क्यमेव भावनाभेदो
 हि लक्षणार्थः । न च ज्योतिरादिसंज्ञा भावनावाचिनी येन तां मि-
 न्यादित्याह * न च संज्ञेति * ननु भावनायाचित्याभावे ऽपि सं-
 ज्ञाया धाम्यर्थयाचित्याच्छ्रद्धान्तरवद्भात्यर्थद्वारा भावनाभेदकत्वं
 (भविष्यतीत्याशङ्काह * न च धात्वर्थ इति * धातूकस्य धात्वर्थ-
 स्य भावनासंलग्नत्वात्तदयच्छेदकत्वावगतेर्दोष्यस्य शुद्धिर्भेदकत्व-
 यद्भावनाभेदकत्वं युक्तं नामोक्तस्य तु भावनोपपत्त्याभावेन तदय-
 च्छेदकत्वानवगतेरबुध्यमानस्य घटादेर्बुद्ध्या भेदकत्वं न सम्भ-

वतीत्याशयः) । ननु शब्दान्तरवत्संज्ञाया भावनाच्छेदकत्वक-
 पेण धात्वर्थवाचित्वाभावाच्छब्दान्तरन्यायेन भावनाभेदकत्वायो-
 गे ऽपि संज्ञाया विधेयविशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वाद्भावनानिरपेक्षस्य
 च धात्वर्थस्य विधेयत्वायोगाद्विधेयभावनाभेदं विना ऽनर्थ-
 क्यपत्तेरभ्यासन्यायेन भावनाभेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्का-
 ह * न चेति * (विधेरप्रवृत्तप्रवर्तनस्मात्भावत्वादन्यतः
 प्राप्तेर्विधित्वव्याघातापत्तेः पुनर्विधानलक्षणस्याभ्यासस्य भेदकत्वं
 युक्तं) सञ्ज्ञायास्त्वप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावाद्भाष्यासन्वायविष-
 यतास्तीत्याशयः । नन्वप्रवृत्तप्रवर्तनस्वभावत्वाभावे ऽपि विधेय-
 विशेषप्रतिपत्त्यर्थत्वात्सञ्ज्ञायाः सञ्ज्ञान्तरात्प्रतिपत्तेः विधेये सञ्ज्ञा-
 न्तरानर्थक्यपत्तेर्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह * न चाप्रवर्तित
 इति * तानासञ्ज्ञानामविशेषाद्विकल्पेनार्थवत्त्वोपपत्तेर्न तत्त्वद्भेद-
 प्रतीतिरित्यपि शब्दार्थः प्रतीतो ऽपि तु भेदो विध्यसंस्पर्शादनाहत्य
 इत्यतिशयोक्तिः । ननु सञ्ज्ञाया विधातृत्वाभावात्स्वतो भेदक-
 त्वायोगे ऽपि ज्योतिरादिसञ्ज्ञस्य यागस्यैतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते-
 त्यतच्छब्दपरामृष्टस्याख्यातेन विधानाद्विधायकोपबृंहिताया भेदकत्वं
 भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यस्त्विति * विधायकस्यान्याक्षिसत्त्वे
 सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावाद्भिन्नविषयत्वेन सञ्ज्ञाविष-
 यभूतकर्मभेदद्योतकत्वानुपपत्तेर्विशिष्टाविधित्वाद्वा ऽन्यानाक्षिसत्त्वा-
 भ्युपगमे सञ्ज्ञानिरपेक्षस्यैव तस्य भेदकत्वोपपत्तेः सञ्ज्ञासहका-
 रित्वायोगात् विधायकसहकृताया अपि सञ्ज्ञाया भेदकता युक्तं-
 त्याशयः । आदिशब्देनैतेनर्द्धिकामो यजेतेत्यादौ फलाभिसत्तोक्ता
 गुणादिना कर्मस्वरूपादुत्तार्यात्माभिमुख्येन क्षेपः प्रेरणं विधायक-
 स्यात्मनि सञ्चारणमाक्षेपः प्रयुक्तिवाचिना बाह्यपराब्देनानर्थस्य
 प्रयुक्तयोगात्तादर्थ्यं लक्षितम् । ननु गुणार्थस्य विधायकस्य सञ्ज्ञा-
 विषयभूतकर्मस्वरूपविषयत्वाभावात्सञ्ज्ञाविषयभूतकर्मभेदद्योतक-
 त्वायोगे ऽपि फलस्यानुपादेयत्वेन कर्मोद्दिश्योपादातुमशक्यत्वा-
 त्फलार्थस्य विधायकस्य फलोद्देशेन कर्मोपादायकत्वात्प्रकरणान्त-
 रन्यायेन कर्मस्वरूपविषयत्वात्सञ्ज्ञां च विना प्रकृतबुद्धिविच्छेदा-
 सिद्धेस्तन्निरपेक्षानुपादेयान्वयस्य भेदकत्वाभावात्सञ्ज्ञामहका-
 रित्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * फलेति * सञ्ज्ञां विना प्रकृतबु-
 द्धिविच्छेदाभावे प्रकरणान्तरन्यायाविषयत्वादन्यतो वा प्रकृतबु-
 द्धिविच्छेदे संज्ञानपेक्षणात्फलान्वितकर्मविधिसहकृताया भेदकत्वं

न सम्भवतीत्याशयः। गुणफलयोस्त्येकवाक्योपादाने प्रकृतकर्माश्रितस्य गुणस्य फलसाधनत्वाद्यगमात्फलान्वयस्य भेदकत्वशङ्का नास्तीत्याह *यद्वेति* नन्विति भाष्येणापूर्वसंज्ञाश्रितस्य कर्मान्तरस्यैतेन सहस्रदक्षिणेनेत्येतच्छब्दसमभिव्याहारलक्षणाद्वाक्याद् गुणान्वयप्रतीतेः प्रकृतस्य गुणविध्ययोगमाशङ्क्य नैव इत्यनेन ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वाद्विद्वज्ज्योतिः सर्वज्योतिः शब्दयोश्च ज्योतिःशब्दवाच्यविवृदादिस्तोमयोगात् ज्योतिष्टोमवर्जितत्वावगतेः प्रकरणस्य वान्याधिरोध उक्तः । तदत्राधिकरणेन्यायतुल्यत्वाद्वैधपगौरित्यादीनामप्युदाहरणत्वावगतेर्गवादिशब्दानां च ज्योतिष्टोमे प्रवृत्तिनिमित्तादर्शनादव्यापकत्वेनायुक्तमाशङ्क्य सर्वेषामुदाहरणत्वेऽप्युदाहरणविशेषे पूर्वपक्षोपपत्तिविशेषप्रदर्शनार्थत्वेनोपपादयति *ज्योतिरादिषु त्विति* तुशब्देन तत्रार्थैपज्योतिरित्यादिभित्त्युदाहरणपरिग्रहायार्थिकस्यस्यादिशब्दस्यार्थैप गौरर्थैप आयुरित्याद्युदाहरणान्तरपरिग्रहार्थत्वं सूचितम् । अवयवसाहचयेऽप्यवयवान्तरत्वात् ग्राह्यणशब्दाद् ग्राह्यशब्दस्यैव ज्योतिष्टोमशब्दो ज्योतिः शब्दस्य पदान्तरत्वावगतेस्तत्प्रतीकत्वाभावमाशङ्क्य ज्योतिष्टोमशब्दार्थं प्रयोगात्तत्प्रतीकतोपपादिता विद्वज्ज्योतिरिति भाष्यावयवः स्पष्टत्वान्न व्याख्यातः तस्मात्संज्ञान्तरविषयेऽपि संज्ञान्तरप्रयोगदर्शनेन संज्ञायाः स्वतो भेदकत्वाभावाच्छब्दान्तरादीनां च महकारिणामभावात् कर्मभेद इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *तस्मादिति* संज्ञा हीतिभाष्येण संप्रत्ययेति तृतीयोक्तस्य भेदहेतुत्वस्य चशब्देनानुकर्षणासंज्ञापि कर्मभेदहेतुरित्येवं संज्ञा चेति सूत्रावयवं व्याख्यायोत्पत्तिमयोगो व्याख्यातस्तदार्थैप ज्योतिरादावाप्याताभावेन संज्ञां विनोत्पत्तिवाक्यत्वानवधारणादुत्पत्तिवाक्यस्याया अपि च समिदादिसंज्ञाया भेदकत्वानप्युपगमादयुक्तमाशङ्क्याप्यातपारतन्त्र्यानिरासायाख्यानेन भेदाभेदावधारणात्प्रागेव संज्ञाधुनेरित्येव प्राथम्यवाचितयोत्पत्तिशब्द व्याख्यातुमाह *इतीति* आख्यातमुच्चारिताया अप्युद्भिदादिसंज्ञाया नाम्नैव चैवमादीनां भेद इत्युद्भिदधिकरणवाचितिकेऽभिहितत्वात्ममिदादिसंज्ञाया अपि वाच्यातोच्चारणात्प्रागेव प्रवृत्तेर्भेदाभेदावधारणव्यापाराभावार्थोऽनुक्तशब्दो व्याख्येयः। उद्भवा यजेत पशुकाम इत्यादेस्स्तु कर्मशब्दस्य फलादिपरत्वोपपत्तेः समिदादिवदनन्यपरपुनः श्रुतिवाभावाद्भेदावधारणशक्त्यै एवं विद्वान्पौर्णमासी यजनइत्यादिवच्च यच्छब्दोपबन्धाभावादतिदेशतश्च रूपलामसम्भवेनारूपत्वाभावादभेदावधा-

रणायुक्तेः सञ्ज्ञाया भेदकत्वापपत्तिरित्याशयः । घस्त्वन्तरबुद्धेः सका-
शासञ्ज्ञानपनयनोक्त्या पौर्णमास्यादिसञ्ज्ञाया अपि स्वतो घस्त्व-
न्तरबुद्धिहेतुतास्येव यच्छब्दोपपत्तेन च रूपकर्मशब्देनाभेदावधारणा
दपनीयतइति सूचितम् । अनुक्त इति विशेषणस्य फलं दर्शयन् श्लो-
कं व्याचष्टे * या हीति * अनुक्तशब्दस्य सूत्रभाष्यस्योत्पत्तिशब्द-
व्याख्यानार्थत्वसूचनायोत्पन्न इत्युक्त्या संज्ञातः पूर्वं भेदकारवेना-
भेदकत्वेन चावधारित इति समुच्चरितभूमं हर्म्यतलमिति यन्नि-
श्चयापरपर्यायाभिष्यक्तिवाचिनीच्चरतिना घचिग्याख्यातः । पादि-
चर्योश्च गमिसमानार्थत्वेन ज्ञानार्थत्वावच्छब्दस्य चोत्कर्षार्थत्वेन
निश्चयरूपज्ञानोत्कर्षवाचिस्त्वावच्छब्दोत्पन्नोच्चरितशब्दयोरवधारितार्थत्वा-
विशेषः । ननु कर्मशब्दसमानाधिकरण्यं विना संज्ञायाः कर्मनामत्वा-
प्रसिद्धेः कथं तद्भेदकत्वेत्याहुः संज्ञावशात्पञ्चाद्विघ्नकर्मविषयत्वे-
नावधारयिष्यमाणकर्मशब्दसामानाधिकरण्यमेतेन यजेतेत्युत्पत्त्य-
मानशब्देनोक्तम् । नन्वेवं संज्ञावशेनाख्यातस्य कर्मान्तरविषयत्वावधा-
रणं तथा ऽवधारिताख्यातसमानाधिकरण्याच्च संज्ञायाः कर्मान्तर-
नामत्वावधारणम् । इतरेतराश्रयं स्यादित्याशङ्का संज्ञायाः सर्वसंज्ञा-
विषयत्वनिवेशायोगेन पृथक्त्वनिवेशात्कर्मनामतापामाख्यातापेक्षणे
ऽपि भेदकत्वे निरपेक्ष्यं संख्यायथेत्यनेनोक्तम् । पृथक्त्वनिवेशएवात्रापि
हेतुशब्देनानुरुष्टः अपवादकामेदावधारकाख्यातसंयोगानिवृत्त्यर्थं
तत्पत्तिसंयोगाकिरिति सूचनार्थो दृष्टान्तः । पृथक्त्वनिवेशित्वमेव प्रश्न-
पूर्वमुपपादायितुं सामान्यन्यायं तावदाह * कथमिति * अनेकार्थत्वस्या-
न्याय्यत्वेनार्थान्तरदर्शनात्संज्ञान्तरापेक्षोक्तिर्दृष्टान्तार्था औत्सर्गिको-
क्त्या ऽन्योन्याश्रयत्वशङ्का परिहृता सामान्यन्यायं प्रकृते योजयति * त-
दिहेति * ज्योतिरादेः संज्ञान्तरत्वस्योपपादनापेक्षत्वाभिहितसंज्ञान्तर-
त्वमुदाहरणान्तरमुक्तं सर्वशब्दः सोमेन यजेत ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो
यजेत घसन्ते घसन्ते ज्योतिषा यजेतेत्यादिसोमयागवाचिप्रकृतसर्व-
यजतिविषयः प्रागुच्चारिताः सर्वे यजतयो ज्योतिष्टोमविषयत्वाद् गा-
व्यादिसंज्ञान्तरसामानाधिकरण्यं न लभन्ते येन ज्योतिष्टोमविषय-
जिसामानाधिकरण्यसंज्ञान्तरस्यापि ज्योतिष्टोम एव संज्ञी स्यादि-
त्युक्ते ऽर्थान्तराद्येन लुप्तविषयशब्दकेनार्थान्तरविषयत्वात्सोमो दृ-
ष्टान्तत्वेनोक्तः । प्रागुच्चारितयजिविषयभूतो ज्योतिष्टोमश्चेष्ट संज्ञी क-
स्तर्हि संज्ञीत्यवेक्षिते यस्त्वेतेन यजेतेति प्रस्तूयमानो यजतिः सो
ऽर्थान्तरे यजंतइति कृत्वा तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी-
त्युक्ते । ननु तस्यापि गुणोपबन्धात्फलोपबन्धाद्वा विधायकस्य गुणे

फलेच्छायापृतत्वेन यज्यर्थे व्यापाराभावादध्यासन्यायेनार्थान्तरे वृ-
 त्तयोगात्कथं तद्विषयभूतो यागः संज्ञान्तरस्य संज्ञी स्यादित्याशङ्क्य
 यद्यपि प्रस्तूयमानो यजतिर्विधायकवशेन भिन्नार्थविषयो न भवति
 तथापि विच्छिन्नानुसन्धानत्वादर्थान्तरे वर्तत इत्युक्ते ऽनुसन्धानवि-
 च्छेदोपपादनायार्थान्तरानुरक्तायां बुद्धौ यजेर्निपातमुक्तमुपपादयितुं
 प्रकरणविच्छेदस्योक्तस्योपपादनार्थं पूर्वकर्मविषयाया बुद्धेः प्रस्तूयमा-
 नर्थज्युधारणकाले ननु वृत्तिमुक्तामुपपादयितुं गोशब्दस्य पूर्वकर्म-
 ण्यनिवेशे ऽभिहिते गोशब्दस्य पूर्वाशनिवेशे ऽपि कस्मात्पूर्वं बुध्य-
 ननुपद्ग इत्याशङ्क्य व्यवयाभ्रानुपज्यत इतिन्यायोक्तिः प्रस्तूयमानस्य
 यजेः संज्ञान्तरावरुद्धं ज्योतिष्टोमं प्रति गमनायकौ ज्योतिष्टोमसं-
 ज्ञाविलक्षणगवादिसंज्ञान्तरावच्छेदं हेतुं रूपकद्वाराह*तथा हीति*
 पूर्वस्य यजेः प्रस्तूयमानं यज्यार्थागमनं दृष्टान्ततयोक्तं प्रस्तूयमान-
 स्य यजेरर्थान्तरवृत्तिमुपसंहरतीति या तु कर्मान्तरपक्षे ऽथ शब्दस्य
 पूर्वप्रकृतविध्यापेक्षावाचित्वायोगात्कृतोश्च कृत्वन्तरानपेक्षत्वेन पूर्वप्र-
 कृतकृत्वपेक्षार्चाचित्वायोगादविवक्षितक्रमत्वेन चानन्तर्यार्थत्वायोगा-
 दानर्थक्यापत्तिरुक्ता सा कर्मान्तरत्वे सत्यविकारार्थत्वोपपत्तेर्नास्ती-
 त्याह*एवं च सतीति*आदिशब्दः पूर्वपक्ष्यभिमतपूर्वप्रकृतविध्यपेक्षा- ५२२।१
 ग्रहणार्थः प्रतिपत्तृचित्तसमानार्थत्वाच्चाधिकारोक्तेर्नैकफल्यानापत्ति-
 रित्याशयः । एषशब्दस्य वैप देवदत्त इति प्रागनिर्दिष्टे ऽपि सन्निहिते
 प्रत्यक्षे प्रयोगदर्शनात्प्राक् प्रकृते ऽपि च सन्निहितप्रत्यक्षत्वेनैव प्रयो-
 गोपपत्तेः प्राक्प्रकृतत्वस्य वाच्यत्वकल्पनायोगात्सन्निहितप्रत्यक्षरू-
 पत्वस्य चोत्तरकालं प्रस्तूयमाने ऽप्यविशेषात्तैषशब्दःप्राक् प्रकृतत्व-
 मपेक्ष्यत इत्याह*एष शब्दो ऽपीति * या च प्रकृतहाम्यप्रकृतप्रक्रिया-
 कल्पनयोर्दुष्टनोक्ता सापि तयोः संज्ञाश्रुतिप्रभवत्वादयुक्तेत्याह*प्रकृ-
 तेति * नासामिति भाष्यं पुनःश्रुतित्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनाभासमान
 शङ्कानुपपत्त्याक्षिपति * नासामिति * एतेन सहस्रदक्षिणेन यजे-
 तेति गुणसंक्रान्तशक्तिनाख्यातेनाभेदावधारणाग्र संज्ञाया भेदृत्यं
 सम्भवतीत्याशङ्कामाख्यातस्य विशिष्टविधित्वोपपत्तेरभेदावधार-
 णाशक्तत्वाद्भिराकृतुमभेदावधारणोत्तरकालत्वं पुनःशब्देनोच्यते
 नावृत्तिरित्याशयेन समाधत्ते * इतीति * गुणसंक्रान्तशक्तित्वेना-
 ख्यातस्याभिन्नतयावधारिते कर्मणि पश्चाद्यदि ज्योतिरादिसंज्ञा-
 नामिमानी थवणानि स्युस्ततो न भिद्युर्न त्याज्यतेनाभेदः शक्यो
 ऽवधारयितुमिति भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । ननु विधिभेदं विना विधेय-
 भेदायोगादथैव ज्योतिरित्यादौ च विध्यप्रतीतेर्न संज्ञाया भेदता-

त्यादेवं सूचनोपपत्तिः ज्योतिरादिसंज्ञानां ज्योतिष्टोमवाचित्वाद्-
भेदकत्वं पूर्वपक्षोक्तं ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वाद्वास्यां ज्योतिष्टोमवा-
चित्वम् अवयवार्थालोचनया वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थं तावन्न
चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * न चेति * दशमे कण्वरथन्तरपृष्ठकार्ये
विहितमवयवभूतेन रथन्तरशब्देन रथन्तरधर्मातिदेशाद्रथन्तर-
योनौ गेयमिति पूर्वपक्षिते कण्वरथन्तरशब्दस्य पुनानः सोम
धारयेऽत्यस्यामृच्युत्पन्ने सामविशेषे कृत्वाद्रथन्तरशब्दस्य तदव-
यवत्वं स्वयोनौ गेयत्वं सिद्धान्तयितुं निराकरिष्यमाणं दृष्टान्तितं
विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोरेकदेशसादृश्ये ऽप्येकदेशान्तरेणा-
सादृश्याच्छालामालाशब्ददृष्टान्तेन ज्योतिष्टोमशब्दावयवत्वनिरास-
द्वारा तदर्थवाचित्वे निरस्ते ज्योतिःशब्दस्य ज्योतिष्टोमशब्दप्रतीकत्वं
पूर्वपक्षोक्तं यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं प्रकरणसामर्थ्या-
द्धीति भाष्यं प्रतीकत्वोपपादनार्थं पूर्वपक्षवार्तिकोक्तप्रयोगदर्शना-
नुमापणपूर्वं व्याचष्टे * यत्त्विति * नन्वेतेन यजेतेत्येतच्छ-
ब्दसमभिव्याहारलोचनया यजेज्योतिःशब्दैकवाक्यत्वावगमे
ऽपि प्रवृत्तिनिमित्ताभावात्कर्मान्तरे ज्योतिःशब्दप्रवृत्त्ययोगमाश-
ङ्ना द्योततेर्द्धातोर्द्युतेर्सिन्नादेशश्च ज इत्यौणादिके सिन्प्रत्यय-
विधेर्दकारस्य च जकारादेशविधेर्रुद्धिसाधनत्वकारितं द्योत-
नं मत्वर्थलक्षणाया धा ज्योतिष्मत्त्वं प्रवृत्तिनिमित्तं च-
क्षुमय पुनरिति भाष्यमर्थतो व्याचष्टे * न चेति * भाष्योक्त-
* कर्मान्तरप्रवृत्तिनिमित्तसद्भावाच्चेहान्यथानर्थक्यापत्तिप्रमाणकान् गौ-
णत्वात् ज्योतिष्टोमविषयतायगम्यतइत्याशयः । अवयवार्थालोचन-
या विश्वज्योतिःसर्वज्योतिःशब्दयोर्ज्योतिष्टोमवाचितेति द्वितीयं
पक्षं पूर्वपक्षोक्तं यच्चेति भाष्येणानुभाष्य तन्निरासार्थं न हीति भाष्यं
व्याचष्टे * यो ऽपीति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति *

॥ देवताभेदकृतकर्मभेदाधिकरणम् ॥ ९ ॥

गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वात् ॥

संज्ञावद् गुणस्यापि पूर्वकर्मनिवेशानहंत्वेन भेदकत्वाद् गुण-
चिन्तायाः संज्ञाचिन्तानन्तरं सङ्गतिमाह * अत इति * वाजिन-
चाक्यमेवाधिकरणस्य विषयः प्रतियोगियागविधायित्वेन तु वैश्वदे-
यीवाक्यं दध्यानयसंस्कृततत्तपयः परामर्शितच्छब्दव्याख्यानार्थं च त-
त्तवाक्यमुपन्यस्तमिति विवेक्षुमाह * चातुर्मासेष्विति * सन्देह-

५३०१२

भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * देवताया अप्यप्राप्यत्वाद्भुजयविधिः क-
 स्मात्त पूर्वंपक्षित इत्याशङ्काह * तत्रेति * तस्माद्युक्तं सन्देहमा-
 ध्यमित्याह * तेनेति * पूर्वंपक्षप्रतिशामाध्यं व्याचष्टे * किमिति *
 धाजिनामप्यप्राप्तेर्विधेयत्वावगमात्प्राप्ते च कर्मण्यनेकगुणविध्ययो-
 गात्त पूर्वंत्र गुणविधिः सम्भवतीत्याशयेन प्रदत्तपूर्वं कुत इत्याशयेन
 पूर्वं कुत इत्यादिपूर्वपक्षमाध्यं व्याचष्टे * कुत इति * नन्वेव दे-
 वताप्रतीतायपि कर्माप्रतीतेः कथं तत्र द्रव्यविधिरित्याशङ्क्य द्रव्यदे-
 वतान्वयस्य कर्मेनियन्धनतयैवावगतत्वाद्विश्वदेवामिक्षान्वयानुमितं
 कर्मापि धाजिशब्दादेव प्रतीयतइत्युक्तं तस्मादिह पूर्वंविहिते कर्मणि
 धाजिनविध्युपस्तिरित्युपसंहारः। ननु धाजिशब्दस्य कृत्वा देवताविशे-
 षवाचिरवाग्राधयवयोगकल्पना युक्तेत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्या-
 चष्टे * धाजिनो नामेति * नन्वेकस्मिन्कर्मणि गुणद्वयसमावेशः
 कथमित्याशङ्कानिरासार्थं तेनोभयमिति भाष्यं द्वेधा व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * धाजयोगस्य देवताविशेषणत्वे धाजिशब्दादामिक्षान्व-
 यपरित्यागेनेय धाजिनान्वयावगतेः समुच्चयः । उपलक्षणाभावात्तत्वे तु
 धाजिनविध्यामामिक्षान्वयाप्रतीतेरन्योन्यानिर्लेपैकाध्यादिकल्प इ-
 त्याशयः । ननुत्पत्तिशिष्टवर्तीयस्त्वस्य वैश्वदेवाधिकरण्ये स्थितत्वा-
 नुत्पत्तिशिष्टामिक्षावरुद्धे याने धाजिनविध्यनुपपत्तेर्न विकल्पः स-
 ५३११ मुच्यो वा युक्त इत्याशङ्काह * सत्यपि चेति * वैश्वदेवशब्दवत्
 धाजिनशब्दस्य नामधेयत्वायोगाद् गुणविधित्वं विनातर्क्ययापत्तेर्वा-
 जमेवामस्तीति च सर्वनामार्थवृत्तिना धाजिशब्देन देवताद्वारा सन्नि-
 हितयागोपस्थापनात् गुणविशिष्टकर्मान्तरविध्यनुपपत्तेरामिक्षानिरा-
 काहेऽपि सोमकथे द्विरण्यादिविधिवत्सम्भवतीति स्पष्टत्वादानुक्ता
 विकल्पोपपादनार्थं निष्कर्षोक्तिः । ननु कथमप्यगस्येह स्वशब्दानुक-
 र्त्वाद् द्रव्यदेवतानुमितत्वं च ततो निष्कटुमशक्यत्वात्त निष्कट्टे यागे
 गुणान्तरविधिः सम्भवतीत्याशङ्काह * यद्यपि चेति * द्रव्यदेव-
 तानुरक्तत्वेनाप्यनुमितस्य यागस्य क्रियारूपतया कारकरूपाभ्यां द्र-
 व्यदेवताभ्यां निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः । ननु सत्यपि व्यतिरेके वै-
 श्वदेवीशब्दाच्छुद्धयागाप्रतीतेरशब्दावगतस्य च शब्दधाजिनान्वया-
 योगात् तस्मिन्धाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्काह * यागेति *
 वैश्वदेव्यामिक्षाया यजेतेति धृतानुमितैकदेशनिष्पत्तेर्वाक्यं शुद्ध-
 यागवाच्यपदानुमानाच्छब्देनार्थं निष्कर्षः सम्भवतीत्याशयः । नन्वेवं
 वैश्वदेवीवाक्ये निष्कट्टयागोक्तायपि धाजिशब्देन निष्कट्टाननुवादात्त
 तत्र धाजिनविधिः सम्भवतीत्याशङ्काह * धाजीति * तत्रापि

याजिदेयस्यो यो यागस्तत्र याजिनं कुर्यादिति निष्कृष्टयागवाची
 शब्दो ऽनुमीयत इत्याशयः । तेन पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे *
 तस्मादिति * अनेकगुणोपादानलक्षणस्य पूर्वकर्मसंयोगहेतोः पौर्ण-
 मास्यधिकरणव्युत्पादितस्यात्राभावात् गुणान्तरावरोधलक्षणं हेत्व-
 न्तरमत्राभिमतमिति दर्शयन् सिद्धातमाह *अत्रेति* अप्रकृतेतेति
 भाष्येण नञ्समासपूर्वकोत्तरपदसमासेनापूर्वसंयोगव्याख्यानं ऽपि
 दध्यादेः कर्मान्तरसंयोगार्हस्य भेदकत्वनिवृत्त्यर्थमपूर्वेणैव संयोग इ-
 त्यवधारणेन पूर्वकर्मसंयोगस्यैवोक्तत्वात्पूर्वकर्मण्यपस्तम्भवादित्यनेन-
 घ सूचितमपूर्वसंयोगशब्दस्य व्याख्याद्वयमाह * अपूर्वेति * कार-
 कयोः साक्षादनन्वयाद्देवताशब्दं कर्मलक्षणार्थं मत्वा * कर्मान्तरे-
 त्युक्तम् * द्वितीयव्याख्यायामुत्तरपदसमासपूर्वको नञ्समासः पू-
 र्वकर्मसंयोगानर्हत्वे ऽपि वैश्वदेववाक्यवत्कर्मात्पादकत्वाभावे भेद-
 कत्वायांगादपूर्वसंयोगस्य भेदात्पादकत्वाय कर्मविध्याक्षेपकत्वाभि-
 धानार्थत्वेन वाक्ययोरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं स मे हीति भा-
 ष्यमिति सूचयन्सूत्रावयवं व्याचष्टे * वाक्ययोरिति * अपूर्वसं-
 योगाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यमिति * यदेत्या-
 क्षेपभाष्यावयवं शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यातुं सिद्धान्तिनः शङ्कामाह *
 तत्कार्येति * समुच्चयारागस्येन तावद्व्याचष्टे * कथमिति * विक-
 ल्पाशयेनैतमेव भाष्यावयवं व्याख्यातुमेकार्थोऽस्तु विकल्पेरन्समुच्चये
 ह्यवृत्तिः स्यात्प्रधानस्येति द्वादशाधिकरणन्यायेन समुच्चयासम्भवं
 शङ्कते * एकार्थास्त्विति * आमिक्षावाच्ये निरपेक्षामिक्षासाधन-
 कत्वेनावगते यागे समुच्चयविध्ययोगाद्वाजयोगस्य चोपलक्षणमा-
 त्रत्वोपपत्तेर्न क्रयद्रव्यवद्वचनात्समुच्चयसिद्धिरित्याशयः । वि-
 ध्यकल्पाशयत्वेन व्याचष्टे * विकल्प एवेति * समाधानार्थं त-
 दुच्यतेति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * तद्धितेति भाष्यं पूर्वभाष्यो-
 क्तातुल्यबलवत्पविवरणार्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * भाष्यद्वये ऽपि
 तद्धितचतुर्थ्योः श्रुतिवाक्यत्वकृतबलाबलोक्त्यविशेषात्पौनरुक्त्यमा-
 शङ्क्य पूर्वस्य तावत्सामान्यन्यायोक्त्यर्थत्वं सूचयितुमाह * सर्वत्रैव
 तावदिति * क्व चित्तद्धितेन क्व चित्तचतुर्थ्येति वाच्ये बलाबलोक्तये
 श्रुतिवाक्योपन्यास इत्यनेन सूचितम् । द्वितीयस्य बलाबलोपपादना-
 र्थत्वं सूचयितुं शङ्कते * आहेति * द्वयोः श्रुतिवाचिण्यादित्याशयः
 विशेषोक्तौ भाष्यं योजयति * तदिति * यत्रेति भाष्यस्य प्रकृते ५३२।
 सामान्यन्याययोजनार्थत्वं सूचयितुमाह * वैश्वदेवी हीति * देव-
 तान्वयस्योभयत्र भौतत्वाद् द्रव्यान्वयस्य तृमयत्र वाक्यीयत्वाच्छ्रुति-

वाक्यत्वंकृतविशेषायोगाशङ्कानिरासार्थं तत्रैवामिति भाष्यमाक्षि-
पति * नन्विति * भाष्यस्यो विशेषशब्दस्तद्विधान्तर्गततास्यशब्दो-
क्तद्रव्यान्यस्याश्रौतत्वाद्वाक्यीयत्वोक्त्ययोगमाशङ्क्य सामान्यस्याप्र-
देयत्वेन देवतान्वयान्तर्त्वाद्द्विशेषस्यैवान्वयो वाच्यः । स च वा-
क्याधीन इत्यभिधानार्थो ऽथ द्रव्यमात्रान्वयस्य श्रौतत्वे ऽपि वि-
शेषान्वयो वाक्यगम्य इत्यभिधानार्थ इति विकल्प्याद्यपक्षे द्रव्यान्य-
यस्योभयत्र वाक्यीयत्वाद्देवतात्वस्य उभयत्र श्रौतत्वाद्विशेषे द्र-
व्यसङ्गतिमात्रं करणादित्यन्तेनोक्ते ऽथ द्रव्यमात्रसंयोग इत्यादिना
चतुर्थ्या अपि कर्माभिप्रेयमाणात्वलक्षणसंप्रदानवाचित्वात्कर्म-
भूतद्रव्यान्ययोक्तिं विना सम्प्रदानोक्त्यनुपपत्तेर्द्रव्यान्यववाचित्व-
स्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्मृत्याक्षेपाद् द्रव्यान्यस्यापि श्रौतत्वावग-
त्याशयेन द्वितीयपक्षे ऽप्यविशेषमुक्तापि चेत्यादिना द्रव्यमात्रान्व-
ये विरोधाभावेन बलाबलस्यावाच्यत्वात् विशेषान्वयस्योभयत्र वा-
क्यीयत्वाच्चैकस्यापि श्रौततास्तीत्युक्तमिति विवेकः । आक्षिप्तं भाष्यं
समाधातुं श्रुत्या देवतात्वमिति भाष्यावयवं तावत्तद्विधान्ताद्देवता-
शब्दात्परस्य भावप्रत्ययस्य सम्बन्धवाचित्वमङ्गीकृत्य द्रव्यवि-
शेषस्य श्रौतदेवतान्वयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तदिति * विशेष-
पस्यैव देवतोच्यतइत्यनुपङ्गः । अस्य शब्दस्य विशेषवाचित्वमु-
पपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * विश्वेदेवा इति * विशेषस्यै-
व सर्वनामवाच्यत्वात्पागलक्षणव्यवहारयोग्यत्वाच्चास्य शब्देना-
भिधानात्तद्वितेन देवतान्वयोक्तिरित्यर्थः । सम्बन्धग्रहणाशक्तेर्विशेष-
स्य वाच्यत्वायोगमाशङ्क्य सन्निहितत्वं सम्बन्धोपलक्षणत्वेनो-
क्तम् । ननु द्रव्यविशेषस्यैव देवतान्वये तद्वितेनोक्ते सत्यामिक्षाश-
ब्दो ऽनर्थक इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन द्रव्यविशेषस्य देवतासम्ब-
न्धितया तद्वितोक्तस्यामिक्षया सह विशेषणविशेष्यसम्बन्धो वा-
क्येन गम्यतइत्येवमुत्तरावयवं व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * त्यज्य-
मानं द्रव्यं प्रत्युद्देश्यत्वेन देवताया विशेषत्वात्सामान्यस्य च त्या-
गायोगाद्विशेषावगत्युपादानायोपसर्जनत्वमुक्त्वा सम्बन्धं विनोपस-
र्जनत्वासिद्धेस्तत्सिद्धये ऽन्तर्णीतः सम्बन्धो यस्यां देवतायां सोपस-
र्जनं पश्य द्रव्यस्य तत्प्रत्यये तद्विधान्तेन सन्निहितो द्रव्यविशेषो
देवताविशिष्ट इत्येवं निष्पादिते स्वरूपावगतिं विना तदपर्यवसाना-
त्तत्समर्पणाय * आमिक्षापदेनेत्युक्तं * ननु देवताविशिष्टस्य तद्विता-
न्तपदवाच्यत्वाद्युपगमे सम्बन्धस्य लक्ष्यमाणात्पापत्तेः श्रौतत्वोक्ति-
र्युक्तेत्याशङ्क्य वैयर्थ्यकरणमतेन श्रौतत्वोक्तिरित्याह * तत्रेति *

एवं तु स्वमते श्रौतत्वासिद्धेरपरितोपादेकपदगम्यत्वेनौपचारिकी
 श्रौतत्वोक्तिरित्यन्यथा परिहरति * अथापीति * भाष्यावयव-
 द्वयस्योक्तमेव विविक्तविषयत्वं स्पष्टयति * तेनेति * येन
 कारणेनामिक्षापदेन तद्वितोक्तो द्रव्यविशेषः सम्पद्यते तेन
 कारणेन विशेषणविशेष्यत्वलक्षणस्यासम्बन्धस्याभावात् द्वाविह
 सम्बन्धावित्यर्थः । नन्वेवं सति पदान्तरान्वयसापेक्षत्वाच्छ्रुते-
 रपि न वाक्याद्विशेषः स्यादित्याशङ्काह * इतीति * सर्वनाम्नः
 पदान्तरसन्निधापितार्थविषयत्वात्तेन विना स्वार्थोभिधानपर्यव-
 सानानुपपत्तेः पदान्तरस्यापि सन्निधापकस्य सर्वनामश्रुतिव्यापा-
 रान्तर्गतत्वावसायात्पर्यवसिताभिधानाभिधेयार्थाकाङ्क्षासन्निधि-
 योग्यत्वार्थानपदान्तरान्वयात्सर्वनामार्थवृत्तितद्विषयसमर्पकपदद्व-
 यान्वयस्य शीघ्रं प्रतीतेरस्यामिक्षावाजिनयोर्विशेष इत्याशयः । ननु
 विशेषणविशेष्यत्वलक्षणसम्बन्धाभ्युपगमे तस्य भेदाधिष्ठानत्वाद्दे-
 श्वदेव्यामिक्षाशब्दयोर्भिन्नार्थत्वापत्तेर्नीलोत्पलशब्दयोरिव वाक्य-
 लक्षणपदान्वयः स्यात् न श्रौत इत्याशङ्काह * ततश्चेति * यतश्च
 कारणदामिक्षापदेन तद्वितोक्तद्रव्यविशेषसमर्पणानिमित्तं विशेष-
 णविशेष्यत्वम् अतो ऽयंभेदसमर्पणायोगाद्भिन्नार्थत्वानुपपत्तेर्नार्थ-
 योर्विशेषणविशेष्यत्वं किं तु शब्दयोरेवेत्यर्थः । किं तर्हि विशेषणवि-
 शेष्यत्वे द्वारमित्यपेक्षायामामिक्षापदसन्निधानात्तद्वितस्य द्रव्यवि-
 शेषयाचित्वव्यवस्थापनं द्वारमाह * किं तर्हीति * पदद्वयश्रवणा-
 नन्तरं तत्प्रतीतेः समुदायवाच्यत्वशङ्का तद्वितपवेत्येवकारेण निर-
 स्ता सर्वनामार्थवृत्तित्वलक्षणोपपत्तिर्वैपश्चिकेनोक्ता श्लोकं व्याचष्टे
 * नैवेति * अपत्यादितद्वितवद्विशेषानभिधानेऽपि सन्निहितत्व-
 मात्रत्वाभिधानात्पर्यवसानमाशङ्क्य * अनुपयुक्तेत्युक्तम् * औ-
 पगवादिशब्दे देवदत्तादिविशेषाप्रतीतावप्युपगम्यपत्यत्वमात्रप्रतीत्यु-
 पपत्तेर्युक्तमभिधानपर्यवसानं सन्निहितत्वस्य तु प्रकृत्यर्थेनाविशेष-
 णाभिधेयत्वस्य च सर्वपदार्थमाधारण्येनानुपयोगितवानभिधे-
 यत्वादपत्यादिविशेषणवच्चोपपदार्थविशेषणफलत्वाभावात् सन्नि-
 हितत्वमात्राभिधाने तद्वितस्य शक्तिः कल्प्येत्याशयः । वैश्वदेवी-
 शब्दे एवेत्यनेन तद्वितपवेत्यन्वयः सूचितः । न चेत्यनेनोत्तरार्द्धे
 व्याख्यातम् । नन्वामिक्षापदेन विनामिक्षाविषयत्वाप्रतीतौ देवतायो-
 गस्यामिक्षाविषयत्वं वाक्यार्थः स्यादित्याशङ्कानिरासायामिक्षामेवे-
 त्यापुस्त्येवकारान्वयसूचनार्थम् * न च वाक्यार्थत्वमित्याहुःकम् *
 सन्निहितार्थविशेषविहितत्वात्तद्वितस्य तत्समर्पकपदानपेक्षस्या-

नवर्थाप्रसिद्धेः स्वतन्त्रपदार्थाग्रहणाद्व्याप्यार्थत्वानुपपत्तिरित्यर्थः ।
 भाष्यस्वविशेषपदोक्तशङ्कातिरासोपपादनार्थं तद्वित्तस्य विपया-
 पणमेवेत्येकारान्वयं सूचयितुम् * तेनेत्युक्तम् * उपपदसर्वनाम-
 तद्वित्तानामैकार्थ्यं वृद्धसम्प्रतिमाह * तथा चेति * आमिक्षाण-
 देनैव सिद्धेर्वैश्वदेवीशब्दानर्घक्यं त्वनापङ्कामेवेति सूचयन्नैकार्थ्य-
 मुपसंहरति * तेनेति * यैवेत्येवकारेणामिक्षा * शब्दोक्तैवेत्यु-
 क्तम् * सैव वैश्वदेवीशब्देनोक्ता सती देवतासम्बन्धं यास्यतीत्ये-
 तदर्थं वैश्वदेवीशब्देनोच्यते इति क्रियार्थायां क्रियायामुपपदे लङ्-
 व्याख्यानेन योज्यमात्रकार्थं प्रवृत्तिनिमित्तभेदाभावात्सामानाधिकर-
 ययायोगमापङ्कामिक्षाशब्दस्यामिक्षात्वं वैश्वदेवीशब्दस्य देवतान्वयं
 प्रवृत्तिनिमित्तं देवतान्वयार्थामिक्षाशब्दोक्तार्थोक्तिपरामर्शना तच्छ-
 ब्देन सूचयन्नर्थविशेषणविरोध्यत्वानपेक्षत्वमुपसंहरति * तेनेति *
 घाजिने तु द्रव्यदेवतान्वयो विशेषणविरोध्यत्वं च ह्यमपि वा-
 ष्यीयमेवेत्यभिधानार्थमेकत्वेति भाष्यं व्याचष्टे * इतरत्र त्विति *
 सम्प्रदेयाद्विना सम्प्रदानायोगादर्थक्षेपेण विभक्त्या द्रव्यदेवतायो-
 गोक्तिमापङ्काम् * स्वत इत्युक्तम् * सामान्यतो द्रव्यदेवतायोग-
 क्षेपेऽपि स्वेन घाजिनशब्दवाच्येन रूपेण हविषो देवतायोगो न वि-
 भक्त्योक्त इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * घाजिभ्य इति * तस्य
 द्रव्यविशेषस्य देवतासम्बन्धः । तत्सम्बन्धः सामान्यतो विशेषतो
 घा द्रव्यदेवतासम्बन्धो न घाजिपदेऽन्तर्गत इति कथं चिच्छब्दे-
 नोक्तम् । यदि च तद्वित्तवस्तुर्धर्मं संपन्नमार्थं स्मर्येत ततः सम्प्रदेय-
 स्य द्रव्यस्य सम्प्रदानभूतद्रव्यतान्वयश्चतुर्थ्यन्ते पदेऽन्तर्गतः स्यान्न
 त्वेतदस्तीत्याह * अपि चेति * देवतात्वापेक्षयापिशब्दः श्लोकं
 व्याचष्टे * सास्येति * यदि चान्यपदार्थोऽपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयेत
 ततोऽस्मृतोऽपि देवतान्वयचतुर्थ्यन्ते पदेऽन्तर्गतः स्यान्न त्वेतद-
 प्यस्तीति सम्प्रदानमात्रं प्रतीयत इति वदतोक्तम् । ननु सम्प्रदेयं विना
 सम्प्रदानायोगात्सम्प्रदेयमपि चतुर्थ्यन्तात्प्रतीयतएवेत्याशङ्क्याह
 * तेन त्विति * ननु सम्प्रदानमात्रस्य चतुर्थ्यन्तत्वे देवतात्वस्या-
 पि तयानुत्कर्त्वाद्वाक्येनापि द्रव्यदेवतावगत्यनुपपत्तेरुपपत्तयः वा-
 ष्यीयत्वोक्तिर्युक्ता स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * लक्षणाया दे-
 वतात्वोक्तिमभ्युपगम्य भाष्यमित्याशयः । नन्वेवं सति देवतात्व-
 स्यामिक्षाघाजिनवाक्ययोः श्रौतस्याविशेषानुल्यबलत्वं स्यादित्या-
 शङ्क्याह * तत्र चेति * अनेन च तदिहेति भाष्यस्योऽपि देव-
 तात्वशब्दः पूर्णभाष्यस्वरसम्बन्धवाचितया व्याख्यातः । श्रौतवा-

कपीयत्वविशेषोक्तिप्रयोजनाभिधानार्थं विरोधे चेत्यादिभाष्यं व्या-
चष्टे * इतीति * सन्निकर्षविप्रकर्षौ वा भाष्यस्याभ्यां श्रुतिवाक्य-
शब्दाभ्यां विवक्षिताविति व्याख्यानान्तरमाह * किं चेति * धु-
तिशब्दस्य सन्निकृष्टत्वमर्थो वाक्यशब्दस्य विप्रकृष्टतापे इत्यर्थः ।
कथमामिक्षान्वयस्य सन्निकृष्टत्वं याजिनान्वयस्य विप्रकृष्टापेक्षिते
ऽष्टप्रकारं सन्निकर्षविप्रकर्षाभिधानं प्रतिजानाति तावत् * विप्र- ५३५।१
कृष्टेति * एतदेव व्याचष्टे * सर्वेति * आमिक्षायां सामान्यतो
देवतान्वयाभिधानं न याजिनस्येति तावत्प्रकारमाह * तद्यथेति *
यद्यपि च भवतु नामेत्यनेन द्रव्यमात्ररूपत्वाविरुद्धात्मतोक्ता तामनु-
भाषणपूर्वं दूषयति * पत्त्विति * वैश्वदेवीतीतिकरणेन स-
न्निहितार्थवृत्तितद्धितपरस्त्रीप्रत्ययपरामर्शान्न च सन्निहितस्त्रीद्रव्यो-
केर्वाजिने च नपुंसकव्यवहितपदनिर्दिष्टे स्त्रीत्यसामिध्ययोगाद्विरो-
धो ऽस्त्येवेत्याशयः । ददातिकल्पनाकल्पनरूपं प्रकारान्तरमाह * अ-
पि चेति * अवश्यकल्पकत्तव्यतावचनेनैव पदद्वयान्वयसिद्धौ द्वा-
दातिकल्पनानापत्तस्तत्कल्पनसिद्धयर्थं सम्प्रदानसम्प्रदेयसङ्गतिर्द्वा-
दातिं विना * नास्तीत्युक्तम् * देयशब्दे ऽपि कल्पनीये धातुमात्रक-
ल्पनस्यासाधारण्येन पर्यनुयोज्यत्वसूचनार्थं धात्वर्थेन तल्लक्षणा अव-
श्यकल्पकत्तव्यतावचनकल्पने ऽपि विप्रकर्षसिद्धेः कस्मात् त-
रस्ता इत्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * कत्तव्यतेति *
प्रदत्तपूर्ववैधर्म्यमुपपादयति * कुत इति * वैश्वदेव्यामिक्षा-
शब्दयोस्तु सामाधिकरण्याद्वैधर्म्यदृष्टान्तत्योपपत्तिरित्याशयः
याजिशब्दस्य कारकविभक्त्यन्तत्वादपि न नाम्नान्वयः स-
म्भवतीत्याह * न चेति * ददात्यध्याहारे च विप्रकर्षद्वया-
पत्तिर्दोष इत्याह * तत्रेति * नन्वामिक्षावाक्ये ऽपि वैश्वदेव्या-
मिक्षया यजेतेति कल्पनाद्विप्रकर्षद्वयापत्तिरविशिष्टेत्याशङ्कते * इतर-
न्नापीति * पदद्वयान्वयहेतुत्वाभावात्तान्वयविप्रकर्षापादकं यजि-
कल्पनमित्याशयेन परिहरति * नेति * आमिक्षावाक्ये च याजिमात्रं
कल्प्यं याजिनवाक्ये तु यजिर्द्वादातिश्चेति विशेषमाह * तव स्थितिः * ५३६।१
याजिनवाक्यस्यानेकदोषबुद्ध्यसूचनार्थं परकीयत्वं विवक्षितम् *
तवेत्युक्तम् * त्वदीये याजिनवाक्ये ऽर्धयोर्द्रव्यदेवतयोः सम्प्र-
न्धसिद्धयर्थं यजिश्च पश्चाद्भविष्यत्यादौ च द्रव्यदेवतापदयोरन्यथा-
र्थं ददातिरित्युक्ते ददातिर्नैवार्थयोरन्यन्यसिद्धेः । किं यजिनेत्या-
शङ्का * परेत्युक्तम् * परस्या देवतायाः प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन त-
स्मत्स्यापादनलक्षणदानायोगात् तेन द्रव्यदेवतान्वयः सम्भवतीत्या-

तयः व्यतिरेकवाचिना तु शब्देनामिक्षावाक्ये यजिमात्रकल्पनेति सू-
चितं चतुर्थ्याश्चोत्सर्गतो ऽवगतस्यापि सम्प्रदानवाचित्वस्य वाजिन-
पदन्वयात्प्रागपवादकोपपदयोगाभावादिभ्येनानिर्णीतस्य देवतात्व-
त्वलक्षकत्वायोगात्प्रागेव च देवतात्वलक्षणायां ददातिकल्पनायो-
गापत्तेः सम्प्रदानसम्प्रदेयपदैकवाक्यत्वार्थं कल्पितेन ददातिनां त-
दन्वये निष्पादितं वाजिनप्रतिग्रहीतृत्वाभावात्सम्प्रदानत्वानुपपत्ते-
र्देवतालक्षणार्थत्वं वाजिपदस्याभिप्रेत्य देवतापदत्वोक्तिर्ददातिकल्प-
नात्तरकालमपि कारकपदयोरन्योन्यान्वये विप्रकर्षमाह * कल्पिते
ऽपि चेति * वैश्वदेव्यामिक्षाशब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यात्कारक-
विभक्त्यन्तत्वाभावाच्च न कश्चिद्विप्रकर्षहेतुरित्याह * नन्विति *
सामानाधिकरण्यवैयधिकरण्यलक्षणं तृतीय प्रकारमाह * सत्यपि
चेति * सर्वत्रैकविषयत्वनियन्धनत्वादन्वयस्यैकविभक्त्यन्तत्वं वि-
नैकविषयत्वाप्रतीतेर्वाजिसम्प्रदानकं वाजिनमित्येकविभक्त्यन्तत्वाय
सम्प्रदानवाचिन्पाश्चतुर्थ्याः सम्प्रदेयलक्षणार्थत्वाद्वैयधिकरण्ये विप्र-
कृष्टेत्याशयः । एतदेवावगुणाधिकरण्यभाष्यसम्भत्या द्रढयति *
तथा चेति * भुतिलक्षणात्मकं चतुर्थं प्रकारमाह * किं चेति * लक्षणा
मुपपादयति * न हीति * दृष्टान्तेनामिक्षायां भुतिः सूचिता प्रसिद्धिवि-
शेषाच्चात्रेयस्य देवतात्वमस्तीत्याशयः । सम्प्रदानस्य देवतात्वे ऽनिष्ठा-
पत्यन्तरमाह * यदि चेति * विरुद्धलक्षणत्वादपि सम्प्रदानस्य
देवतात्वं नास्तीत्याह * प्रतिग्रह इति * एवमपि कथं सम्प्रदान-
त्वेन देवतात्वं लक्ष्यतइत्यपेक्षायां प्रकारद्वयमाह * तेनेति * तस्या
देवताया उद्देश इति समासान्तगतपष्ठचुक्तस्योद्देशकर्मत्वस्य विशेष-
पण्यप्रधानेन निर्देशेन लक्ष्यतोक्ता नन्वप्रतिग्रहीतृत्वादेवतायामैश्व-
र्यं सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तादात्म्येति * देवग्राहणराज्ञां च
विशेष्य द्रव्यमुत्तममित्यादौ ग्राह्यत्वादिवदेवताया अप्यैश्वर्यप्रसिद्धे-
र्यस्यै वा कस्यै देवतायै पशुरालभ्यते सैव मेधपतिरित्यार्यवादेभ्यश्च
देवतात्वस्यैश्वर्यरूपत्वप्रसिद्धेः प्रतिग्रहभावे ऽपि तदुद्देशपूर्वकेण
त्यागेन तदधीनत्वापादानानुप्यैश्वर्याभावे ऽपि औपचारिकमैश्वर्य-
मस्तीत्याशयः । ये ऽपि सम्प्रदानद्वैविध्यमभ्युपगम्य प्रतिग्रहणा-
त्मकस्य सम्प्रदानस्य देवतात्वाभावे ऽप्यनिराकरणात्मकसम्प्रदा-
नस्य देवतात्वमिच्छन्ति तन्मते ऽपि चतुर्थ्युक्तेन सम्प्रदानत्वसामा-
न्ये नान्यद्वैश्वदेवतात्वप्रमाणत्वात्प्रमाणं न स्यात् * न्ययपिति * स्वन्दि-
गत्तलक्षणं पञ्चमं प्रकारमाह * अपि चेति * श्लोकं न्याचष्टे
६३७।१ * वाजिभ्य इति * शङ्कोत्तरत्वेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातुम् * नन्वित्या-

युक्तम् * सकलरूपसाम्ये ऽपि पदावधारणोपायान् यद्वृत्तिच्छन्ति सू-
 रयः क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यस्मृतिश्चुतीरिति प्रकृतिप्रत्यया-
 न्याख्यानस्मृतेरपि पदभेदावधारणोपायत्वेनेष्टत्वात्प्रयाजाः सविभ-
 क्तिकाः फर्त्तव्या इत्यादौ च वेदे ऽपि विभक्तिप्रसिद्धेर्विभक्तीनां
 पारिभाषिकत्वाभावादन्वाख्यानभेदेन शब्दभेदात्सन्देहोपपत्तेरर्थस-
 न्देहस्य चोभयसाधारण्येनापर्युनयोज्यत्वाच्छब्दसन्देह एव विप्रक-
 र्णोपादक इत्याशयः । उत्पन्नशिष्टत्वलक्षणं पष्ठ प्रकारमाह * किं
 चेति * अस्तु तावदुत्पन्नशिष्टत्वलक्षणो विशेषो वैश्वदेवाधिकर-
 णोक्तोत्पत्तिवाक्यविज्ञातमित्यादिचित्राधिकरणवार्त्तिकोपपादिते-
 नोत्पत्तिशिष्टवलीयस्त्वेनोत्पत्तिशिष्टगुणावरुद्धे कर्मणि गुणान्तर वि-
 धातुमेवाशक्यमित्याह * यथा चेति * श्लोकोक्तमुत्पत्त्युत्पत्ति-
 ष्टत्वविशेषस्य सन्निकर्षविप्रकर्षप्रकारत्वमुपपादयितुं प्रतिजानाति
 * वैश्वदेवेति * प्रश्नपूर्वं वैश्वदेवाधिकरणोक्तमेव न्यायमुपपाद-
 नार्थं स्मारयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * वाजिनं हीति *
 अस्मिन् व्याख्यानप्रकारे सामान्यतो ऽप्यामिक्षान्वयस्य श्रौतत्वा-
 भावे ऽपि वाजिनाद् वलीयस्त्वमित्याह * ततश्चेति * वाक्येनैव सामा-
 न्यतो प्यामिक्षादेवतान्वयितया विधीयतइति धाव्ये तथापि सामा-
 न्यस्य प्रवीतीत्याद्यप्रकारानभ्युपगमे ऽपि आमिक्षाया वलीयस्त्वो-
 त्तैवतद्वुद्धिस्तीराकरणार्थो विपरीतोक्तिः । ननु यागमात्रान्वये ऽपि
 भेदस्तावन्न सिध्यतीत्याशङ्काह * प्रकरणानपेक्षेति * अप्रकृतानां
 यागानामप्रतीतेः प्राकृतानां चानपेक्षणाद्यागान्वयायोगाद्विशिष्टवि-
 धिरेवापद्येतेत्याशयः । स्वार्थसमाप्तत्वेन च वाक्यान्तरानपेक्ष-
 त्वाच्च तद्विहिते कर्मण्यनेन गुणाविधिः सम्भवतीत्याह * न चेति *
 रूढियौगिकत्वलक्षणं सप्तमं प्रकारमाह * विश्वदेवाश्चेति * उक्त- ५३८१
 शब्दं व्याचष्टे * वाजिन इति हीति * अथयद्यप्रसिद्धेर्विप्रकर्णोप-
 पादनार्थमक्षरैरेव बुध्यन्तइति प्रोक्षययाधिकरणवार्त्तिकोक्तं दौर्बल्यं
 स्मारयति * वाक्यार्थवच्चेति * न केवलं विश्वदेवस्यैव शब्दस्या
 रूढ्या वाजिप्रब्दस्यावयवप्रसिद्धिबाधः किं त्यात्मस्यपीत्याह * वा-
 जांति * देवतात्वे ऽश्वानामयोग्यत्वादस्त्येव विशेषेषु देवेषु वृत्तेर्दे-
 वतात्वसिद्धिः । कार्यमित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * देव-
 तात्वं न्यमेति * अन्यत्र देवतात्वोक्त्वा न च गतयोग्यत्वस्याग्न्यादे-
 रनवगतयोग्यत्वस्य धाशवादे. तद्वैकसमधिगम्यत्वाद्युक्तं देवतात्व-
 मित्यर्थः । यौगिकत्वाभ्युपगमे ऽपि विश्वदेवविषयता वलेयगम्ये-
 त्याह * सत्यपीति * श्लोकं व्याचष्टे * सर्वे हीति * गनु मी-

हीन्प्रोक्षतीत्यादिवत् प्रकृतग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्यमाह *
 * गुणोति * एतदेव विवृणोति * संस्कार्यत्वे हीति * देवतायाः
 संस्कार्यत्वं विनाप्यारानुपकारित्वाद्यागस्य प्रयोजनवत्त्वोपपत्तिरि-
 त्यर्थः । संस्कारकर्मत्वे ऽपि तत्तस्य पयसो दध्यानयनसंस्कृतस्यामि-
 क्षाशब्देन घनीभूतस्य वैश्यदेवयाने विनियोगात्तदनुनिष्पादिनो
 द्रवस्य वाजिनशब्दोक्तस्योपयुक्तशेषत्वात्प्रतिपत्त्युपेक्षस्य प्रतिपत्तिर्भ-
 ५३९।१ विष्यतीत्याह * फारं वेति * प्रकृतग्रहणे ऽप्यग्न्यादीनामष्टानां
 प्रकृतत्वाविशेषाद्विश्वेदेवमात्रविषयत्वं न सिध्यतीत्याह * प्रकृते-
 ति * मनु विश्वेदेवशब्देनाष्टानामपि ग्रहणं भविष्यतीत्याशङ्कते
 * अथेति * एकदेवतोद्देशेन यागसिद्धेः सर्वदेवतोद्देशो निष्प्रमा-
 णक इति परिहरति * तदिति * बहुवचनं प्रमाणत्वेनाशङ्कते
 * वह्निमिति * न तत्सर्वोद्देशे प्रमाणमिति परिहरति * नेति *
 अष्टानां मध्ये के ऽत्र ये ग्राह्या इत्यनवधारणात्सर्वग्रहणं भविष्यती-
 त्याशङ्कते * न त्रिष्विति * द्वादशाधिकरणन्यायेनाद्या स्मिन्नो दे-
 वता इत्यवधारणं सम्भवतीति परिहरति * न मुख्यं वेति * अतो
 ऽष्टानां मध्ये विश्वेदेवमात्रग्रहणं निष्प्रमाणकमित्युपसंहरति * त-
 स्मादिति * अनन्तरोपदिष्टयाजयतां च वाजिशब्देनोक्तौ नैराका-
 ङ्क्ष्यान् वाजिनान्वयो युक्त इत्याह * साकाङ्क्षा चेति * सप्तमं
 प्रकारमुपसंहरति * तस्मादिति * देवशब्दस्य वाजिशब्देन लाभो-
 पपत्तेर्बुल्लभत्वोक्तिर्युक्त्याशङ्का * तत्रापि चेत्युक्तम् * वाजि-
 शब्दोच्चारणेनैव विश्वेदेवग्रहणसिद्धेः किं प्रयोजनलाभेनेत्याश-
 ङ्काह * न चेति * शास्त्रेण च वाजिशब्दोच्चारणपव पुरु-
 पस्य प्रवर्त्तितत्वाच्च वाजिशब्देनार्थद्वारा विश्वेदेवशब्दलक्ष-
 णायां प्रमाणमस्तीत्याह * वाजीति * एवं च वाजि-
 नयाने विश्वेषां देवतात्वे सत्यपि वाजिशब्देनैवोक्तानां देवतात्वा-
 देवताभेदेनामिक्षावाक्यस्य देवतानुयाद्यायोगात्पौरुषमास्यधिकरणव्यु-
 त्पादितया प्राप्तं कर्मण्यनेकार्थविध्यशक्त्यापि कर्मभेदसिद्धिरित्याह *
 ५४०।१ ततश्चेति * परस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारमाध्यं व्याचष्टे * इतीति *
 अगुणे तु कर्मशब्दे गुणस्तत्र प्रतीयेतेति सूत्रमप्येत्यादिभाष्येणोपव-
 र्णनापरिहारार्थत्वेन व्याख्यायाद्य वेत्यादिना द्रव्यादेरपि गुणस्या-
 ष्टदोषविकल्पापत्तेः पूर्वकर्मण्यसम्भवाद्भेदकत्वप्रसक्तवाक्यवादार्थ-
 स्या ऽधिकरणान्तरत्वेन व्याख्यातं तत्र द्वितीयव्याख्यायां तत्सिद्धि-
 र्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यनेन पौनरुक्त्यापत्तेः प्रयोगकालीनविकल्पा-
 लोचनेन चापत्तिग्राह्याभ्युपास्यकरणायोगात्पूर्वपक्षानुपपत्तेराद्यैव

व्याख्या युक्तेत्याह * अगुणेति * गुणान्तराचरुद्धकर्मोत्पत्त्यभावेनो-
दाहरणभेदहेतुत्वेनोक्तस्यापूर्वसंयोगस्याभावात्प्रत्युदाहरणत्वं दध्या-
देर्वैषम्योक्तये ऽनेनोच्यतइत्यर्थः । प्रत्युदाहरणत्वं विवृणोति *
अन्येनेति *

॥ दध्यादिद्रव्यसफलत्वधिकरणम् ॥ ११ ॥

फलश्रुतेस्तु कर्म स्यात्फलस्य कर्मयोगित्वात् ॥ २५ ॥

सम्भवत्प्रकृताश्रयलाभस्य गुणस्योदाहरणत्वाभिधानार्थमग्नि-
होत्रमिति भाष्यं व्याचष्टे * अग्निहोत्रमिति * सन्देहशाम्य व्याच-
ष्टे * तत्रेति * तस्यैवेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिपूरणेनापवादतयान-
न्तरसद्भातिः सूचितां गुणशब्दस्य सिद्धार्यवाचित्वात्सिद्धस्य च
निर्व्यापारस्य फलसाधनत्वायोगाद्वाक्यभेदापत्तेश्चावेनैव द्वारभूत-
ध्यापारविध्ययोगाद्गुणफलान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं प्रकृतकर्मसं-
यन्धोक्तिः । ननु शुद्धकर्मोत्पत्तौ गुणस्यानन्तरस्तत्र एवाभेदकत्वा-
क्तः पूर्वपक्षयोगात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्याह * द्वयमेवेति *
यथा शुद्धोत्पत्तावभेदकतोक्ता तथानेकस्य गुणस्य प्राप्ते कर्मगथा-
शङ्का विधित्वाद्भेदकतापि चोदना वा गुणानां गुणपञ्चास्त्रादित्य-
नोक्ते ननु विध्यशक्तेस्तत्र भेदकत्वादिह गुणनिमित्तभेदप्रकरणो
पूर्वपक्षहेतुत्वेनोपन्यासो न युक्त इत्याशङ्क्य यथा सगुणकर्मोत्पत्तौ
पूर्वसंयोगानर्हत्वात् गुणस्य भेदकत्वं तथा शुद्धोत्पत्तावनेकस्यैव
पूर्वकर्मसंयोगानर्हत्वेहेतुसाम्याद्भेदकत्वं विध्यशक्तिस्तु पूर्वसंयोगा-
नर्हत्वोपपादिकेति सूचनार्थं ह्यष्टान्तत्वेन * स गुणोत्पत्तावित्युक्त-
म् * प्रकारान्तरव्याख्यानार्थम् * विधीयमानंयुक्तम् * द्वयमेवे-
त्येवकारेण प्राप्ते कर्मण्यनेकविध्यशक्तेः साक्षाद्भेदहेतु-नाभावः सू-
चितः । भेदहेतुत्वेन फलस्य गुणस्यानेकार्थोपादाने ऽयुपपत्तौ
नाव्यापित्या विध्यशक्तेर्भेदकतेत्याशयः । एवमपि कथं सन्देहोप-
त्तिरित्याशङ्क्य * तेनेत्युक्तम् * गुणफलात्मकानेकार्थोपादानस्य
पूर्वप्राप्तसम्भवे भेदकत्वात्सम्भवे चाभेदकत्वात्सम्भवासम्भवाविष-
यः सन्देहो भेदाभेदसन्देहहेतुरित्याशयः । नन्वेवमपि किमग्निहो-
त्रद्वन्द्वान्तरमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्तिप्रतियोगित्वात् स एवेति सि-
द्धान्तवचनव्यक्तिदर्शयितव्या न गुणात्फलमितीत्याशङ्क्याह * तत
इति * यतः कारणात्पूर्वकर्मण्यनेकार्थोपादानसम्भवासम्भवासन्देहो
भेदाभेदसन्देहहेतुस्ततः कारणादेतयोः सम्भवासम्भवायोः सिद्धार्य
फलान्वयः कस्येति विचार्यमित्यर्थः । कर्मणां हि फलान्वयः शु-

पादेयफलान्वयेन कर्मोत्पत्तेः प्रतीयमानाया याधकस्य प्रत्याभिहा-
नस्य गुणाधिषयेनाभावात्पूर्वस्मिन्कर्मणि गुणफलोपादानासम्भवः ।
शुण्णफलान्वयतयाश्रयत्वेन पूर्वकर्मोपेक्षणात्सम्भव इत्याशयः । ४-
५४१॥ इ * किमर्थं पुनरिति * ननु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोगे
ऽपि कर्मणः फलान्वये दधिगोदोहनादेः कृत्यर्थत्वात्फलकामनां
विनाप्यनुष्ठानं विरुतौ चातिदेशः स्यात् शुण्णफलान्वये तु पुरुषार्थ-
त्वात्सत्यां कामनायामनुष्ठानमनतिदेशाच्चेत्यनुष्ठानविशेषस्य द्वये
ऽपि साम्याग्रिशेष इत्याशङ्क्याह * कृत्यर्थेति * गोदोहनादेः पुरु-
षार्थत्वैवोक्तं कृत्यर्थतापीति कृत्यर्थपुरुषार्थचिन्ता चतुर्थे करिष्य-
माणत्वाच्चेह कार्येत्याशयः । नन्वनुष्ठानविशेषानुपयोगे ऽपि भेदाभे-
दनिर्णयस्तावद्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * इह स्थिति * अनुष्ठानानुपयो-
गिनिर्णयानर्थक्यानुपयोगानुगुणमेवोदाहार्यमित्याशयः । कथं गोदो-
हनोदाहरणे भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषानुपयोग इत्याशङ्कोपपादयति
* न चेति * ननु गोदोहनात्फले कृत्यर्थप्रणयनाश्रितस्य फलसा-
धनत्वादान्तः क्रतुप्रयोगः प्रणयनाश्रु फले कृत्यर्थात्प्रणयनात्तस्य भे-
दापत्तेर्विद्या एतच्चक्षाच्छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे प्रतेतत् ऽन्यस्य तन्त्रं
प्रतीयतइति क्रतुमध्ये ऽन्यप्रयोगनिषेधाद् बहिः कृत्वित्यनुष्ठानविशेषा-
शङ्कानिरासार्थम् * प्रणयनस्येयुक्तम् * देशान्तरप्रापणरूपसं-
स्कारस्वभावत्वात्प्रणयनस्य प्रणेताव्यापेक्षायां स्ववाक्ये प्रणेताव्याश्र-
यणाच्चमसेनापः प्रणयन्तीति सन्निहितवाक्यान्तररश्चुतानामपां प्र-
णेताव्यवगावगतेस्तासां च कृत्यर्थत्वेन नैराकारक्यात्पदकर्मवत्प्रण-
यनस्याप्रयोजकत्वेनान्यासामनाक्षेपाद् बहिः प्रयोगे च पृथगितिक-
र्त्तव्यतानुष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवार्थं भेदे ऽप्यन्तः क्रतुप्रयोगः
सैतस्यतीत्याशयः । दध्युदाहरणे तु भेदाभेदयोरनुष्ठानविशेषोपयो-
गो ऽस्तीत्याह * इह पुनरिति * नन्विहापि पृथगितिकर्त्तव्यतानु-
ष्ठानाक्षेपापत्तेः प्रयुक्तिलाघवायान्तः क्रतुप्रयोगो भविष्यतीत्याशङ्क्य
* दर्शयितुक्तम् * सर्वेषां जुहोतिचोदितानां दर्बिहोमाभ्यत्वस्यापू-
र्वैत्यस्य च धर्म्यमाणत्वादित्याशयः । अग्निहोत्रविध्यन्तप्रहणात्सा-
यम्प्रातरभ्याससिद्धेः सकृत् क्रियानुपपत्तिशङ्कानिरासार्थं वा पूर्वो-
क्तिः प्रयोजनाभावमात्रेण चेह गोदोहनस्यानुदाहरणीकः । पर-
मार्थतस्तु तस्यापि दाक्षायणादेरुक्त्यादिसंस्थानां च फलान्वयेनैव
न्यायेन सिद्धे तत्र तत्रांशान्तरचिन्तेति द्रष्टव्यम् । ननु स्वर्गे याव-
ज्जीवन्लोके च जीवने ऽनुपादेये विधीयमानो ऽपि होमः प्रत्याभि-

ज्ञानाद्यथा न भिद्यते तथेहापीति कर्मफलान्वयोक्तेर्मैदानुपयोग-
माशङ्कते * नन्विति * गुणाधिक्येनाप्रत्यभिज्ञानाद्वैषम्यमा-
ह * नेतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * फलेति * प्रत्यभिज्ञासम्भवं
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * श्लोकं व्याचष्टे * अग्निहोत्र- ५४२।
मिति * शुद्धोत्पन्नस्यापि वाक्यान्तरेण दधिवैशिष्ट्यात्प्रत्य
भिज्ञानं शङ्कते * नन्विति * तस्यामुत्पादकत्वेन मुख्यत्वनि-
मित्तवलीयस्त्वाभावादुत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन प-
रिहरति * नेति * एतदेव विवृणोति * येन तावदिति * अनु-
द्यकार्यत्वादप्यगुणवाक्यस्योत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह
* उत्पत्तीति * फलवाक्यानन्वयादपि गुणवाक्यस्य फलोत्पाद-
कत्वप्रतिबन्धकत्वं न सम्भवतीत्याह * उत्पत्तीति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * गुणादिवाक्यानामपेक्षास-
न्निधिभ्यामुत्पत्तिवाक्येनैवान्वयः । परस्पर त्वनपेक्षत्वादेव तावदन-
न्वयः दध्नेन्द्रियकामस्येत्यादौ कथं चिदपेक्षासम्भवे ऽप्यसम्बद्ध-
व्यवायेनाननुपपन्नासन्निधिरनाशङ्का एवेत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * अ-
नुत्पन्नस्येति * नन्वित्यनेन परस्परानपेक्षोत्पत्तिमेवोपेक्षन्तइत्यव-
धारणाभ्युपगमेन सूचिता चतुर्थे त्वैकस्य दध्नः कर्तव्यत्वे पुरुषा-
र्थत्वे च दध्ना जुहोति दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादिति संयोगपृथक्त्वं
कारणमित्युक्ते रोप इति चोदिति सूत्रेण दध्ना जुहोतीति विहितस्य
दध्नः फलापेक्षायामितरेण इन्द्रियफलत्वोक्तेरेकवाक्यत्वात्संयोग-
पृथक्त्वाभावाभावाशङ्का नार्थपृथक्त्वादिति सूत्रेण होमार्थत्वेन विहितस्य
दध्नः फलानाकाङ्क्षत्वादेकवाक्यताभावं पश्यतीत्याह * पश्यति
चेति * ननु फलवाक्यस्य गुणवाक्यानन्वये ऽप्युत्पत्तिवाक्येनैव
गुणवाक्यान्वितेनान्वयादधिविशिष्टप्रत्यभिज्ञोपपत्त्यतइत्याशङ्कते *
तत्रेति * एवमपि ।

पयोदधियधामूक्ष सर्पिरोदनतण्डुलाः ।

सोमो मांसं तथा तैलमापस्तानि दशैव तु ॥

इति दश द्रव्यविशिष्टत्वादुत्पत्तेर्नेह प्रत्यभिज्ञा सम्भवतीत्या-
शयेन परिहरति * तदिति * दशद्रव्यवैशिष्ट्याद्वैलक्षण्येन प्र-
त्यभिज्ञाने निरस्ते यदि कश्चित्फलवाक्ये गुणवाक्यानालोचनादवै-
लक्षण्यं द्रयात्तन्मते प्रत्यभिज्ञानुत्पत्तिः प्रागेवोक्तेति सूचनपूर्वं श्लोकं
व्याचष्टे * उत्पत्तीति * ननु दशद्रव्यवैशिष्ट्ये सत्यप्याकाङ्क्षा- ५४३।
यशादधिमात्रविशिष्टो होमः फलवाक्ये प्रहीष्यतइत्याशङ्कते * अथ
दधिसद्भावेति * फलवाक्यस्य दधिवाक्यानन्वयमनपेक्ष्य गुणवा-

फयान्वितोत्पत्तिवाक्यमात्रान्वयद्वारा फलवाक्येन दधिविशिष्टहो-
 मग्रहणे सर्वगुणवाक्यानामगृह्यमाणाविशेषत्वेन गुणपत्फलवा-
 क्यान्ययात्केवलदधिविशिष्टहोमग्रहणाशक्तेस्तस्मात्प्रहणमिच्छता
 फलवाक्यस्य दधिवाक्यान्ययो ऽभ्युपेतव्यः स च प्रागेव धारित
 इति परिहरति * तथा सतीति * ननु दशानां द्रव्याणां समुच्च-
 येन होमविशेषणत्वे सति दधिमात्रविशिष्टहोमग्रहणाशक्तिरस्तु तथा
 तु विकल्पेनान्वयाशक्त्यो दधिमात्रविशिष्टो होमो ग्रहीतुमित्याश-
 ङ्काह * अपि चेति * एवमपि नित्यप्राप्तिकत्वेन वैलक्षण्यप्रत्य-
 भिज्ञानं सम्भवतीत्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति *
 ननु फलवाक्येनापि दधिपक्ष एव होमो ग्रहीष्यतइत्याशङ्क्याह *
 न चेति * उद्देशं विना यदाशब्दान्वयायोगात्फलादेशो च होम-
 स्योपादेयत्वावगतेरुद्देश्यत्वायोगादित्यं दध्नोः विशेषणत्वापत्तेर्नि-
 त्यदधिविशिष्टस्य च होमस्यान्यतो प्राप्तेर्विधेयत्वाच्चेदापत्तिरित्याश-
 यः । ननु नित्यदधिविशिष्टरूपाप्रत्यभिज्ञाने ऽपि फले विधीयमानस्य
 होमस्वरूपस्य प्रत्यभिज्ञानोपपत्तेः कर्मफलान्वयोत्तरकालं कर्मणो
 गुणाधिक्यं विधीयमानमपि न भेदमापादयतीत्याशङ्कते * नन्वि-
 ति * एवं सति प्रत्यभिज्ञोपपत्तावप्यनेकार्थविधानादाप्तेयादिविष-
 ५४४। कर्मभेदापत्तिरिति परिहरति * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे * द-
 धिहोमेति * ननु विकल्पेन प्राप्तस्य दध्नो नियममात्रकरणाव्रान्ते-
 कार्थविध्यापत्तिरित्याशङ्क्याह * यथैव चेति * नियमस्यापि
 विधित्वादन्यथा च गुणवाक्यानालोचन ऽप्यर्थान्नियतनेकद्रव्यप्रा-
 प्तेर्दधिशब्देन नियममात्रकरणात्कर्मफलान्वयरूपैकार्थविधानादवा-
 क्यभेदापत्तेर्यथा दध्यादेर्वाक्यान्तरेण विधाविन्द्रियकामवाक्ये यदि
 फलान्वयमनाहत्य केवलो दधिनियमः क्रियते तत एवैकार्थविधानं
 फलान्वयस्यापि तु विधेयत्वादपरिहार्यमनेकार्थविधानतया वैक-
 ल्पिकपशुद्रव्यफले वाक्यान्तरैः कल्पिते ऽपि यदि केवलस्य दधि-
 नियमस्य करणं तत एवैकार्थविधानं सिद्ध्येन्न त्वेतदस्तीति व्यवधा-
 रणकल्पनया ज्योत्स्यम् । विशेषतो ऽस्मिन्पक्षे तण्डुलादिपरिसंख्याप-
 रपरिहार्यानेकार्थतेति तण्डुलादीत्यनेन सूचितं फलान्वयस्यापि
 तु करण दधिनियमस्याप्यन्यतो प्राप्तस्य करणादपरिहार्यो वाक्य-
 भेद इति सूचयितुमाह * न हीति * होमात्फले भेदापत्तिमुपपा-
 दित्वामुपसंहरति * तेनेति * विधेयशब्दाध्याहोरेण कर्मात्र विधेय-
 स्यादिति भेदसिद्धौ कर्मविधित्वं प्रतिज्ञाय तद्धेतुत्वेन कर्मणः फ-
 लान्वयः सूत्रोद्देशोक्त इत्येवं किमित्यादिमाभ्यस्याख्याते ऽथ सूत्रं

योजयन् पूर्वपक्षमाह * अत इति * भाष्यस्यन्याय्यशब्दं भाषार्था-
धिकरणन्यायविषयं सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * समस्तमेवेति *
कर्मणः फलान्वयसम्भवो गुणस्य चासम्भव इति द्वयस्यापि भा-
षार्थाधिकरणसिद्धत्वोक्त्यर्थः समस्तशब्दः । ननु फले गुणाविध्य-
योगे ऽपि कर्मणि गुणो विधास्यते ऽन आह * नेति * एतदेव
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * अप्राप्तस्यापि गोदोहनादेः
फलश्रुतिवैयर्थ्यापत्तेर्न कर्मणि विविध्युक्त इत्युत्तराद्धेनोक्तं श्लोकं
व्याचष्टे * तत्र नामेति * कर्मणि गुणविध्ययोगे ऽपि फले गुणविधि-
र्भविष्यतीत्याशङ्कापि तस्माद्विधात्वफलमिति न्याय्यम् । न दध्नः फ-
लमिति न्याय्यमित्यादिभाष्यपर्यालोचनया कर्मण एव न्याय्यं न गु-
णादित्यवधारणप्रतीतिरनेनैव भाष्येण निरस्तेति सूचयन् समस्त पूर्व-
पक्षमाप्यं व्याख्यानायाचतुरयति * अत इति * समस्तं भाष्यमव-
तारितमवयवशो व्याख्यास्यमानं किमित्यस्य दृष्टं हीत्येतदेकवाक्यत-
या भिन्नवाक्यतया च द्वेधा प्रतिमानं ऽप्येकवाक्यतये युकोति वक्तु-
मुपक्रमते * तत्रेति * एतद्भाष्यमध्यशति तत्रशब्देनोक्तं भिन्नवाक्य-
त्वव्याख्यां दृपयितुमुपन्यस्यति * एकस्मादिति * ननु दृष्टं ही- ५४५१२
त्येतदेकवाक्यतया किमेतदेव न्याय्यत्वे कारणं कारणान्तरं वेति
कारणविशेषप्रश्नप्रतीतिः किमितीति कारणप्रश्नार्थत्वेन व्याख्या न
युक्तेत्याशङ्क्यैतावानित्युक्ते तदुपपादनार्थम् * नेतीत्युक्तम् * सि-
द्धान्तप्रक्रियात्वं नञ्योगाशिराकरणप्रतीत्योपपादितं दृष्टं हीत्यादेस्तर्हि
कथं योजनेत्यपेक्षायाम् * इतर इत्याद्युक्तम् * दृष्टं हीत्यनेन पूर्वपक्षि-
णोक्ते सामान्यतो दृष्टेनेत्यादिना सिद्धान्ती स्वयमेव यदीत्याद्याशङ्का
शङ्कां निराकरोतीत्यर्थः । नेति द्रूम इत्यादेर्दृष्टादृष्टसिद्धिरित्येतस्य
सिद्धान्तग्रन्थत्वे कथं तर्हीति सिद्धान्ती प्रश्नस्यासङ्गतत्वापत्तेरिमां
व्याख्यां दृपयति * तत्र स्थिति * पूर्वपक्षिप्रश्न एव तर्ह्यसावस्त्व-
त्याशङ्का होमफलान्वयाक्षेपविषयत्वात्सिद्धान्तिप्रश्नत्वावगतिरै-
कान्तिकशब्देन सूचिता स्वमतेन दृष्टं हीत्येकवाक्यतया किमिति
प्रश्नं व्याख्यातुं सम्यक्तं तावेदाह * इतीति * कीदृशीत्यपेक्षा-
यामाह * तच्चेति * स्थितन्यायसम्भवोपपादनार्थम् * इधीत्युक्त-
म् * नन्दतन्यप्रमाणकत्वाद्धेतुार्थं ऽनुमानाशङ्का न युक्तेत्याशङ्काह
* यद्यपि चेति * वेदायगम्ये ऽर्थे ऽनुमानादीनां निषिद्धे ऽपि
कारणत्वे वेदार्थसन्देहे यो ऽनुमानाद्यविरुद्धः सो ऽङ्गीकार्यो न विरुद्ध
इत्येवं वेदार्थनिर्णये तेषां हेतुत्वं भविष्यतीत्याशयेनेतीति पूर्वप-
क्षमाप्यं व्याचष्टे * पुनः पुनरिति * सामान्यतो दृष्टे पूर्वपक्षिणा

होमफलान्वयरूपवेदार्थनिर्णायकत्वेनाऽप्युपगम्यमाने बहून् दोषानु-
 द्भावयिष्यामीत्येवं दुष्टाशयेन सिद्धान्तिना सामान्यतो हष्टं भव-
 भिमेतत्वेनारोपितमिति विदितसिद्धान्त्याशयं पूर्वंपक्षिणः सूच-
 यितुं * मेत्युक्तम् * निर्दोषकारणासम्भवे काशकुशावलम्बन-
 न्यायेनानुमानं मया वाच्यं शब्दस्य करणस्य सद्भावादनुमानस्य च
 बहुदोषत्वेन मयापि ज्ञातत्वाद्धानुमानमहं प्रवीमीत्यर्थः । कृष्या-
 दितः कर्मणः सकाशाद् बीजादिफलं हष्टमिति कर्मफलान्वयस्य
 न्याय्यत्वे कारणमारोपयता सिद्धान्तिना यत्कर्मफलान्वये साध्ये
 कर्मणः फलवत्तया दर्शनमुक्तं तर्हि हेतुत्वेन सादृश्यरूपेण वा
 साधर्म्यमाश्रित्वेनैवेति त्रेधा विकल्प्य स्वयमेवाशङ्काशङ्का पूर्वपक्षि-
 णा यदीत्यादिभाष्येण निरस्तं तद्व्याख्यातुमुपक्रमते * कथमिति *
 यदीति हेतुत्वाशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * यदि तावदिति * कृष्यादा-
 विति भाष्येण होमविषयः कर्मशब्दः कृष्यादिविषयो वेति विक-
 ल्पहोमदर्शनमसिद्धं कृष्यादौ च यद्दर्शनं तद्व्याचष्टे इति दोषव-
 दमुक्तं तद्व्याचष्टे * तत इति * फलवत्त्वस्य साध्यत्वेन साध्यध-
 र्मविशिष्टधर्मिरूपप्रतिज्ञार्थकदेशत्वादसिद्धेरस्तत्र दर्शनायोगादसि-
 द्धतेत्याशयः । स्ववीयसो ऽपि द्वितीयकल्पस्य कृष्यादितः कर्मण
 इति सामानाधिकरण्यादाद्यकल्पे ऽपि च होमस्यस्य फलवत्त्वदर्शन-
 स्य कृष्यादावन्वयाभावेन स्ववीयस्त्वनुल्लाप्यादुत्थानं ननु हष्टं हीति
 भाष्यस्य व्याख्याभिधानमात्रार्थत्वात्तद्गतस्य कर्मशब्दस्य हेतुविशो-
 यणार्थत्वाप्रतीतिर्फलवत्त्वदर्शनमात्रं व्याप्तिपक्षधर्मत्वसम्भवादेतुरि-
 त्याशङ्कार्थमर्थेति भाष्यं होमे फलवत्त्वदर्शनमात्रस्याप्यसिद्धत्वे-
 नापक्षधर्मत्वापरिहाराद्युक्तमाशङ्कोपपादयति * अथ विनेति *
 घस्तुतो सद्यपि पक्षधर्मत्वं कल्पनया ऽप्युपगम्याशङ्केत्याशयः ।
 वास्तवपक्षधर्मत्वाभावे ऽपि कल्प्योत पक्षधर्मतेत्यर्थः । फलवत्त्व-
 मात्रस्याद्रव्ये ऽपि तन्वादी पटादिफले दर्शनात् द्रव्यादपि दध्नः
 फलापत्तेरिष्टविधातकारी हेतुस्तन्वादेर्वा निष्फलाऽप्युपगमे ऽप्यन्व-
 यव्यतिरेकस्य फलवत्त्वदर्शनस्यापह्नोतुमशक्यत्वादनैकान्तिक इत्य-
 भिधानार्थं द्रव्यादपीति भाष्यं व्याचष्टे * तत इति * ननु सौर्यादौ
 प्रयाजादिदर्शपूर्णमासधर्मान्वयेनावगतात्सादृश्यात्तदीयानुयाजादि-
 धर्मान्तरान्वयस्य तथा हि लिङ्गदर्शनमिति वदता वक्ष्यमाणत्वात्प्र-
 सिद्धधर्मान्वयेन प्रवृत्तस्योपमानस्याप्रसिद्धधर्मान्वये ऽपि प्रामाण्यप्र-
 तीतेर्होमे कृषिसादृश्यात्फलवत्त्वोपमानं भविष्यतीत्याशङ्कार्थमथ
 कृषीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ सादृश्येति * उपमया फलवत्त्वं

कल्प्यतइत्यर्थः । साधनवैलक्षण्येन स्वरूपवैलक्षण्येन च होमस्याप्य-
 'सादृश्यादुपमानासम्भवोक्त्यर्थे' होमो ऽपीति भाष्ये किं चिद्वैलक्षण्ये
 ऽपि व्यापाररूपत्वेन सादृश्याविधातादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *
 तत्रेति * धर्मसामान्यभूयस्त्वलक्षणत्वात्सादृश्यस्य भूयस्त्वस्य ५४६।१
 त्वापेक्षिकत्वेन भूयस्तरापेक्षायां भूयसो ऽप्यभूयस्त्वापत्तेः सुसह-
 शापेक्षायां मन्दसादृश्यस्य सादृश्यभावो युक्त एवेत्याशयः । प्रक्षे-
 पाधिकस्त्यागो विवक्षितः यदीत्यादिशङ्कोत्तराणि पूर्वपक्षवचनत्वे-
 नैकग्रन्थत्वे ऽपि विवेकायास्माभिः पृथक् कृतानि सुसहसानपेक्षयो
 ऽतिप्रसङ्गापत्तिलक्षणकारणोक्त्यर्थमथेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
 ति * सदनित्यं द्रव्यवत्कार्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्य-
 गुणकर्मणां सामान्यमिति कथयपवचनाद्दृष्टो ऽपि सद्रूपत्वादि-
 धर्मसामान्ययोगेन कृपिसादृश्यापत्तेस्तत्परिहारार्थं सुसहशापेक्षेति
 यो ऽभिप्रायः पूर्व मनसि कृतः सो ऽनेन विवृत इत्यर्थः । होमो
 ऽपीति भाष्याभिप्रायविवरणार्थमथ द्रव्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अथे-
 ति * भाष्यार्थं वृद्धश्लोकेन सङ्क्षिपति * आह चेति * न चे-
 तिभाष्यमुपमानस्य यावदष्टैकावच्छिन्नापराधारधर्मविषयत्वेनाप्रसि-
 ऋधर्मान्वये प्रामाण्ययोगात्सादृश्यादौ तु प्रकृतधर्मातिदेशस्य करणा-
 नुग्रहान्यथानुपपत्तिप्रभवार्थापत्तिप्रमाणकत्वेन लिङ्गदर्शनस्योपोद्-
 यलनमात्रार्थत्वात्सादृश्यमात्रेणादृष्टधर्मोपमानं न सम्भवतीत्यभि-
 धानार्थं जातिप्रयोगापत्तेः साधर्म्यमात्रेणानुमानं न सम्भवतीत्य-
 मिधानार्थं चेति द्वेधा व्याचष्टे * न चेति * फलवत्तया दृश्य-
 मानकृपिसाधर्म्याहोमस्य फलवत्त्वानुमाने सत्यादिना द्रव्य-
 साधर्म्याद्दृष्टो ऽपि फलवत्त्वं स्यादिति साधर्म्यसमाख्या जातिः सा-
 धनादिवैलक्षण्येन कृपिवैषम्यास्तिफलतेति वैधर्म्यसमाख्याविक-
 ल्पसमाख्यादीन्यपि जात्यन्तराणि यथासम्भवं योज्यानि साधर्म्य-
 शब्देन भाष्यस्य सादृश्यशब्दस्य व्याख्यानतरं कृतम् । मात्रशब्द-
 व्याख्यानायोनुमानवादेऽक्तनियम्यनियामकत्वलक्षणस्याप्यव्यापक-
 भावे नैरपेक्ष्योक्तिः साधर्म्यमात्रेण सर्वधर्मप्राप्त्ययोगं शोदनासु-
 चत्वेन भाष्येण द्रष्टव्यति * तथा चेति * उपमानेन सर्वधर्मप्राप्त्य-
 योगमुपपादयति * तथा हीति * यद्धीतिभाष्यं स्वरूपतस्तावद्व्या-
 चष्टे * यद्धीति * आक्षेप्तुमाह * अत इति * साध्याक्षेपकत्वश-
 क्तिः प्रयोजकत्वाद्या कारणशब्देनाभिप्रेतेति समाधत्ते * तस्मा- ५४७।१
 दिति * दृष्टान्ते सन्ततोर्ध्वगत्याद्यवच्छिन्नस्य घूमादेर्विषयवृत्त्यभा-
 यात्साध्याक्षेपशकिलक्षणप्रयोजनकत्वरूपव्याप्यत्वाद्यगमे ऽपि गो-

पालघटिकादौ तादृक् रूपत्वाभावे साध्यानाक्षेपकत्वदर्शनात्पक्षे ता-
द्रूप्येणैव प्रत्यभिज्ञायमानस्य साधकतेति वक्तुं सपक्षे यद्व्याप-
कस्य साध्यभूतस्य गमकत्वसम्भावनात्मककारणत्वलक्षणव्याप्य-
स्वरूपेण दृष्टं तदन्यत्र पक्षे तथाविधमेव गृह्यमाणं साधकमिति व-
दता तच्चैयथाविधं करणभूतं तथाविधमेव साध्ये, ऽप्यवगम्यतश्च
स्येवं कारणभूतमितीतिकरणस्य तादृक् रूपप्रत्यभिज्ञानार्थत्वमभ्युपगम्य
भाष्यं व्याख्यातं कारणशब्दस्य शक्त्यभिप्रायत्वं प्रकटयितुं न त्वप्र-
सिद्धेः कार्यकारणभावश्चैतं भाष्यस्य स्वयं कृतां व्याख्यां स्मारयति
* एवं चेति * न चैतत्स्वमनीषिकामात्रेणैवं व्याख्यायते किं त्वप्र-
त्योपसंहारभाष्यालोचनयैवेत्याह * तथा चेति * अथेति हेत्व-
न्तराशङ्काभाष्यं तन्निरासार्थं चोपरत इति भाष्यमेकग्रन्थेनावतार-
णपूर्वकं व्याचष्टे * यदि तर्हीति * इदमा पक्षधर्मत्वाभावेन दूषि-
तात्फलवत्त्वदर्शनात्कर्मत्वस्य हेतोः पक्षधर्मत्वनिश्चयाद्विशेषः सू-
चितः । भाष्योक्तस्यानुमानस्य प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तान्वदताभिहोत्रवा-
क्यविहितस्य कर्मणः सिद्धान्तिनापि फलवत्त्वाभ्युपगमात्सिद्ध-
साध्यतापरिहारायात्र वाक्ये यच्छ्रुतमिति विशेषितम् । अर्थाक्षिते प्र-
योगान्तरे फलस्याप्येतदेव विशेषणमिदमोक्तमनुभाष्येत्यनेन दृष्टं हीति
भाष्योक्तस्यैवानुमानस्यायमपि विकल्प इति सूचितं सम्प्रति साध-
नत्वस्यापि सन्देहहेतुत्वेनैकान्ताख्यनिर्णयसाधकत्वाद् * अनैका-
न्तिकी करोतीत्युक्तम् * तदेव फलवदिति सावधारणरूपं प्रतिज्ञार्थ-
त्वात्सम्प्रति साधनत्वोपपत्तिः दधिहोमसम्बन्धस्यापि सिद्धान्तिना
फलसाधनत्वेनेष्टत्वात्तदभिप्रायेणैतद्व्याख्यश्रुतो दधिहोमसम्बन्धः
फलवान्द्रव्यसम्बन्धत्वात्तन्तुसंयोगवदित्यनुमानसूचनार्थं संयोगा-
नां चेति भाष्याययवनोक्ते दधिहोमसम्बन्धस्य द्रव्याधितत्वेन
द्रव्यमात्रधितत्वाभावाद् द्रव्यसम्बन्धत्वस्यासिद्धत्वमाशङ्क्यानेका-
धितत्वे ऽपियोगस्य द्रव्याश्रयत्वे ऽपि भवत्यन्यतराक्षयो व्यपदेश इ-
त्यनेन न्यायेनैकाधितत्वाविरोधसूचनार्थस्तच्छब्दः शक्तिरूप एव
च क्रियाकारकयोः सम्बन्ध इतिवार्तिकाच्छब्देः फलसाधनत्वप्रती-
तेर्दध्नेति तृतीयोक्ता दध्नो होमकरणात्वाच्छक्तिः फलवती शक्तित्वा-
त्तन्तुशक्तिवदिति चशब्दसूचितानुमानान्तरप्रदर्शनायादियद्दः प-
टादेर्यानादिकर्मजन्यत्वात्साध्यविकलत्वं दृष्टान्तस्याशङ्क्य कर्मणो
विनष्टत्वेनाभावे सति पटाद्युत्पत्तेस्तन्तुजन्यत्वायोगोत्तरार्थत्वेनोपर-
तप्रहणं व्याख्यातुम् * उपरतेत्यात्युक्तम् * फलोत्पत्तिकाले उप-
रतप्रहणसूचितः साध्यविकलत्वाभावस्तद्वर्णनार्थमित्यर्थः । कर्मा-

भावे फलोक्तिदर्शनार्थमित्यर्थः द्रव्यमपीति भाष्यावयवव्याख्याना-
 र्थम् * तेनेत्युक्तम् * उपरतप्रहणं सूचितः साध्यविकलत्वाभा-
 वस्तच्छब्देन परामृष्टः अपि चेति भाष्ये धर्मविशेषाविपरीतसाधन-
 त्वलक्षणविरुद्धत्वोत्तर्यत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * दृष्टोऽर्थः
 फलमस्येति विग्रहः प्रत्यक्षदृष्टत्वस्यारब्धगम्यत्वात्तथा व्याख्यानादा-
 नन्तर्याणयोऽयं दृष्टाब्दः येऽपि यथा निरपेक्षस्य कर्मणः संयोगवि-
 भागो फलमभिधाताद्यपेक्षस्य च वेगाण्यः संस्कारस्तथावयवसंयो-
 गापेक्षस्यावयविद्रव्यमपीति वदन्ति । तन्मतेऽप्यवयवसंयोगापेक्ष-
 त्वात्तदारब्धमवयविद्रव्यमेव ग्रीह्यादितुल्यं स्यात् नापरोक्षार्थप्रह-
 णशक्तिरूपमिन्द्रियमित्यभिधानार्थं कृपीति भाष्यं व्याख्यातुम् * ग्री-
 ह्यादीत्युक्तम् * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * एवं जातीयकशब्देन शब्दैकसमधिगम्यत्वात्तथा हेतो-
 रप्रयोजकत्वं सूचितं कथं तर्हीति सिद्धान्तिप्रश्नभाष्यमवाधिव्यनेन
 व्याचष्टे * यदीति * द्वितीयावधिनोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * उच्य-
 तइति * आद्यावाधिपक्षे शब्देनेत्यवधारणार्थं विधिष्टविधानादधि-
 पदानर्थक्यमपरिहार्यमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमेकस्य
 व्याख्यत्वोक्ताधितरान्याप्यत्वस्यार्थसिद्धत्वेनातिरिक्तत्वादयुक्तमाश-
 ङ्क्य समाधत्ते * तस्मादिति * न केवलमेकमेदोपादानलक्षणया
 श्रुत्या होमस्य फलभावनाकरणत्वाद्यगतेर्वाक्योपात्तस्य दध्नः कर-
 णत्वाभावः किं तु दध्नः फले होमे च विधौ वाक्यभेदापत्तेरपीत्य-
 भिधानार्थमपि चेति भाष्यं होमे दधिविधेः सिद्धान्तिनोऽनिएत्वा-
 दयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * अपि चेति * निर्व्यापानस्याव्यापार-
 रूपस्य करणात्वायोगादापाद्यैतदुक्तमित्याशयः । नन्वित्याशङ्कामाष्यं
 घस्तुसामर्थ्यं ऽपि वाक्यभेदापत्तेरुभयार्थत्वेन विध्ययोगाद्विध्यधीन-
 त्वाच्च तादर्थ्यस्यायुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * नन्विति * फलार्थ-
 मेव विहितस्याध्यापेक्षायां प्रकरणाद्धोमस्याध्याप्यत्वाद्यगमात्प्रसङ्गेन
 होमसाधनत्वसिद्धेर्नोभयार्थत्वायोमयत्र विध्यापादनं युक्तमित्या-
 शयः । यद्वैकस्य घस्तुनोऽनेककार्योक्त्याशयमसामर्थ्याभिधान-
 मिति मत्वेयमाशङ्क्यन्यथा व्याचष्टे * वस्तिवति * नन्वेकस्य
 घस्तुनोऽनेककार्योत्पादनशक्तेरनेकप्रदर्शनाद्वसत्यपत्त्याशयेनासा-
 मर्थ्यात्तानुपपत्तेर्विध्यशक्त्याशयैर्वा सामर्थ्योक्तिरवसीयनइत्याश-
 ङ्काह * तथा हीति * न द्रुम इति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * न
 द्रुम इति * अविहितेत्यनेनाध्यापेक्षायामपि विधिं विना दधिहो-
 मान्वयानुष्ठानासिद्धेः प्रसङ्गसिद्धिर्निरस्ता दुर्गपत्सम्भवासम्भवा-

अयुपगमापत्तेरप्युभयार्थत्वेन विधिर्न सम्भवतीत्याह * सन्निकृष्टे-
ति * स्वपदार्थेऽन्यान्यविधानाद्विहीमान्वयः सन्निकृष्टः । ननु-
भयार्थत्वेन विध्ययोगेऽपि फलपदानर्थक्यपरिहारार्थं सन्निकृष्टत्वा-
नेन विप्रकृष्ट विधिरपि युक्त इत्याशङ्क्याह * तस्मादिति * दधि-
विशिष्टस्य होमस्य फले विधौ स्वपदार्थस्यैवान्यान्यविधानात्स-
न्निकृष्टविध्युपपत्तेस्तदभिमतौ विप्रकृष्टविधिर्न सम्भवतीत्याशयः । त-
स्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं सूत्रोक्तकर्मफलान्वयोपसंहारार्थ-
त्वेन व्याचष्टे * इतीति * ।

अतुल्यत्वाच्च वाक्ययोर्गुणे तस्य प्रतीयेत ॥२६॥

५४९। सिद्धिं प्रयोजनमाह * यादशेष्विति * फलस्यैकत्र कर्मान्वयेनाप-
रत्र गुणान्वयेनातुल्यत्वं भाष्यव्याख्यातं प्रश्नपूर्वमुपपादयति * क-
थमिति * सर्वत्रविधेर्भावताविपक्षत्वाद् गुणसञ्चारयोगाशङ्कानि-
रासमाधाराभिहोत्राधिकरणोक्तं स्मारयन् श्लोकं व्याचष्टे * भाव-
नास्यमेवेति * नन्वग्निहोत्रनामवदधिपदस्यापि वैकल्पिकदधि-
प्राप्तेस्तत्प्रत्यन्यायेन नामत्वोपपत्तेर्विधातव्यार्थत्वायोगात् तेन धा-
त्वर्थापतितस्य विधित्वस्य धात्वर्थादुत्तारणं सम्भवतीत्याशङ्क्य
* अशेषेत्युक्तम् * कर्मविषयतत्प्रत्यन्याशस्त्रसद्भावेऽपि फले
तत्प्रापणवैयर्थ्याभावात्तद् तत्प्रत्यन्यायोऽस्तीत्याशयः । ननु विधे-
यान्तरोपादानेऽपि विशिष्टविध्युपपत्तेर्धात्वर्थाद्विधित्वानुत्तारणाद्
विशिष्टस्य होमस्य साधनत्वोपपत्तिरवर्मापत इत्याशङ्क्याह * न
चेति * तत्सन्निधेर्गुणार्थेन पुनः श्रुतिरित्यत्रोक्तं परामृष्टम् । ननु वि-
शिष्टविध्ययोगेऽपि होमे दधिविध्युपपत्तेर्न गुणफलान्वयः स्यात्स्य-
तीत्याशङ्क्याह * यथा चेति * दध्नो घातयान्तरात् प्राप्तेस्तदु-
लादिवैयर्थ्यापत्तेश्च तद्वृत्तासार्थविध्याशङ्कायोगात् होमवधिविधि-
रित्याशयः । गोदोहनादेः प्रणयनादौ विध्याशङ्कां दधिव्याजेन निर-
सितुम् * फलेत्युक्तम् * अतुल्यत्वोपपादनस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तस्मादिति * गुणफलयोः कारकात्वेन क्रियां विनान्वयायोगा-
त्स दध्ना कुर्यादित्यनेन दधिविशिष्टमाचनाविधायुक्तं नामपदयो-
र्भाष्यनानभिधायित्वादास्यात्पदार्थस्य चाविधेयत्वाऽयुपगमाद्विधे-
यत्वाऽयुपगमे या भावार्थाधिकरणोक्तधृतियत्तीयस्यास्मात्पदस्यैव
फलान्वयापत्तिरित्याशङ्कार्थं कतमोऽत्रेति भाष्यं व्याचष्टे * कत-
मोऽत्रेति * फलान्वयस्याप्रवृत्तप्रयत्नान्तरमकाविधिविपरयामात्रे

ऽप्यज्ञातज्ञापनात्मकविधिविषयत्वसद्भावात्प्राप्तायां च भावनायां
 फलान्वयज्ञापने गुणान्वयज्ञापने च भावना वा विधिप्रत्ययावृत्तिलक्ष-
 णवाक्यभेदापत्तेर्भावनविषयप्रगमे ऽपि धात्वर्थविध्यापादकहेत्वभा-
 वात्तन् धात्वर्थस्य फलान्वयापत्तिरित्याशयेन जुहुयादित्युत्तरभाष्यं
 व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विधित्वविधिसम्बन्धो विधेयतेत्यर्थः । ५५०।
 नन्वित्याशङ्काभाष्य व्याचष्टे * नन्विति * ननु होमान्वयस्य
 धीतत्वोक्तावपि विधेयत्वानभिधानात्कथमनेन प्रश्नाभिप्रा-
 यविवरणमित्याशङ्काह * पुरुषेति * प्रत्ययान्तस्य पुरुषाव्यभिचा-
 रित्वाद्द्विशेषणानर्थक्यापत्तेः पुरुषानुष्ठेयत्वेन प्रयत्नं वदतीत्यर्थाव-
 गमाद्विध्यधीनत्वाच्चानुष्ठेयत्वस्य होमसम्बद्धं प्रयत्नं विधेयं व-
 दतीत्यभिधानाद्धोमस्यापि विधेयतोक्ता भवतीत्याशयः । होमान्व-
 यविधौ दधिपदानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहारार्थेकपदोपादानलक्षणप्रत्या-
 सत्तिरूपायाः ध्रुतेः शब्दधर्मत्वेनाक्षरश्रवणलक्षणाध्रुतितो दुर्बलाया
 याधापुक्त एवेत्यभिधानार्थमत्रेति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सत्य-
 मिति * अस्मदीयेष्विति भाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय शुष्मदीये-
 त्विति भाष्यं पूर्वोक्तदधिध्रुतिबाधातिशयोपपादनार्थत्वेन प्रष्टनपूर्वं
 व्याचष्टे * कथमिति * श्लोक व्याचष्टे * श्लोकार्थेति * तस्मादिति
 पूर्वं पक्षनिरासोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय स्वपक्षसाधुत्वो-
 क्त्यर्थं गुणेति भाष्यं व्याचष्टे * गुणेति * अवश्यं हीति भाष्य
 शङ्कोत्तरत्वेनावतारयति * तत्रेति * एतदेव प्रष्टनपूर्वमुपपादयति
 * कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रत्ययस्तावदिति * एवमपि धातु- ५५१।
 विशेषस्य कथं पक्षव्यतेत्याशङ्का * ततश्चेत्युक्तम् * अप्राप्तार्थधा-
 तृत्वात्तन् धात्वर्थविध्यापत्तेर्गुणफलान्वयरूपविवक्षितार्थात्तात्पर्य-
 करणप्राप्तहोमानुवादिधातृपादानमङ्गीकृतमित्याशयः । होमशब्दस्त-
 द्वाचिधातुलक्षणार्थः । ननु जुहोत्युपादानं ऽपि निराश्रयस्य गुणस्य
 फलसाधनत्वायोगाद्विधित्सितस्याध्याध्यायिसम्बन्धस्यापि विध्याप-
 त्तेर्वाक्यभेदे प्रसङ्गाज्जुहोत्यनुपादाने तु पशुकाम उक्त्यं शुक्लीयादित्या-
 दिवद्धोमं कुर्वता दध्नेन्द्रियं कुर्यादित्याध्याध्यायिसम्बन्धविधायिवा-
 क्यकल्पनेन गुणफलान्वयोपपत्तेर्जुहोत्युपादानमनुक्तमित्याशङ्काह
 * दधिमन्त्र्यो ऽपि चेति * वाक्यभेदापत्तं ध्रुत्वस्य वाक्यस्याध्याध्या-
 यिसम्बन्धविध्यशक्तित्वेन वाक्यकल्पनाप्रतिबन्धकत्वादधिकारलक्ष-
 णप्रकरणोपस्थापितहोमान्वयविधायकादेव वाक्यात्प्राप्तस्याध्याध्या-
 यिसम्बन्धम्यानुवादात्तन् वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । अनेन चैक-
 स्य विधेः सम्बन्धद्वयविध्यसामर्थ्यं पूर्वपक्षोक्तं परिहृतमानन्वनुवाद-

मात्रार्थत्वे जुहोतेरविवक्षितार्थत्वादानर्थक्यं स्यादित्याशङ्काह *
 यथा चेति * अर्थाविवक्षायामपि प्रत्ययानुग्रहार्थवत्त्वेनार्थवत्त्वं भ-
 विष्यतीत्यर्थः । नन्वित्याशङ्काभाष्यं प्रत्ययानुग्रहायाप्युधारिताद्वातोः
 प्रतीतस्य होमस्याश्रयत्वेनाप्यवश्यविधेयतया ग्रहैकत्ववद्विध्यसंस्प-
 शलक्षणाविवक्षाकारणाभावाद्विधानापत्तेस्तस्यैव भावार्थाधिकरणं
 न्यायात्फलसाधनं स्यादित्यभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * नन्विति *
 विध्यसंस्पशलक्षणाविवक्षाकारणाभावे ऽपि वाक्यभेदापत्तेरनुवाच-
 त्वलक्षणाविवक्षाकारणासद्भावेनाविधेयात्वाच्च फलसाधनत्वापत्ति-
 रित्यभिप्रायं नेति परिहाराभाष्यं व्याचष्टे * नैव दोष इति *
 करोत्यर्थस्य होमान्वयप्रतीतावपि तन्निरपेक्षस्य विधेयत्वा-
 नपायात्तन्मात्रविधानेन च गुणफलान्वयरूपप्रयोजनसिद्धेः कल्प-
 विधिप्राप्तभावनावच्छेदकगुणाश्रयत्वाद्वा भावनाविशेषणत्वानुवा-
 दोपपत्तेर्न विधेयत्वापत्तिरित्यर्थः । भाष्यमपि होमान्वितो ऽपि
 करोत्यर्थः शुद्ध एव विधेयो होमान्वयरूपस्तु करोत्यर्थविशेषो ऽनू-
 यते केवलं ननु होमविधिष्टं प्रयत्नं कुर्यादिति करोत्यर्थविधौ होम-
 विशिष्टतानूद्यमाना करोत्यर्थस्य विधेयतां बाधते येन सा ऽपि वि-
 धेया स्यादिति व्याख्येयम् । नन्वित्यगृहीताभिप्रायशङ्काभाष्यं व्याचष्टे
 * नन्विति * प्रतीयमानत्वरूपेणापरित्यज्यमानो होमो विधेयो ऽपि
 भवन्करणीभवतीत्यपिशब्दसूचितो ऽर्थः परिहाराभिप्रायविवरणा-
 र्थमुच्यते इति भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * शब्दसामर्थ्याद्दो-
 मान्वितभावनाप्रतीतावपि दधिपदानर्थक्यापत्तेर्होमस्य फलसाध-
 नत्वेन विध्ययोगात्साधनग्वप्रतीतिर्भ्रान्तेत्यर्थः । साध्यत्वेनाविधे-
 यत्योक्तेः दृष्टान्तार्थत्वं धक्तुम् * यथैवेत्युक्तम् * दधिपदेत्यनेन
 वाक्यशब्दस्य वाक्योपात्तदधिपदानर्थक्यापत्तिलक्षणाहोमविधिनि-
 रामहेतुत्वर्यतोक्ता दध्यवच्छिन्नताभितण्डेनोक्तेत्यंशशब्देन सूचितं
 होमवैशिष्ट्यप्रतीतेस्तर्हि का गतिरित्याशङ्कानिरासार्थता विशि-
 ष्टशब्दस्य यथा चेत्यनेनोक्ता । ननु होमस्याविधेयत्वे दध्नः साक्षा-
 त्फलसाधनत्वापत्तेस्तस्येति सूत्राद्ययमेव होमस्याश्रयत्वोक्तिर्युक्ते-
 र्वाशङ्का यत एव दध्यवच्छिन्ना भावना गम्यते ऽत एव धात्वर्थान-
 पेक्षस्य गुणस्य भावनावच्छेदकत्वायोगाद्दोमद्वारा गुणस्य फ-
 लसाधनतोपपत्तेर्नोक्तेत्यभिधानार्थमत एवेति भाष्यं व्याचष्टे * य-
 ५५२११ येति * राजदृष्टान्तेन दारायाचिताश्रयशब्दस्योपपत्तेर्नोक्तेति सू-
 चनार्थं दृष्टान्तो ऽप्युदाहृतः तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारं भाष्यं
 स्पष्टयात्र व्याख्यातं फलमिति । कर्तव्यताप्रद्वनभाष्यं द्वातरथा

न्यतेन धात्वर्थेनैव गुणस्यानुग्रहसिद्धिरिति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्ष-
त्वादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाश्रयाश्रयिसम्बन्धोऽश्रयातिरिक्तः
कारणांशान्तर्गतो वेति पृच्छति * कः पुनरिति * द्वारान्वयस्यां-
शश्रयातिरिक्तत्वे गुणस्य करणत्वे द्वारेणैवानुग्रहसिद्धेः कथम्भा-
वायोगात्तत्सिद्धयर्थमतिरेकानतिरेकौ विचार्यावित्याशयः प्रश्नार्थं
विवृणोति * किमिति * व्यतिरेकपक्षं गृह्णाति * के चित्ताद्य-
दिति * प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * गुणकरणिकायां
भावनायां द्वारांशेनैव कथम्भावाकाङ्क्षानिवृत्तौ वा व्यतिरेकाव्य-
तिरेकचिन्तानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थकरणभावनानाश्रयातिरेकप्रदर्शनार्थ-
श्चतुर्थशब्दः । इलोकं व्याचष्टे * यत्रेति * धात्वर्थेन गुणस्य करणा-
स्थानिष्पादने सिद्धान्तवद्धात्वर्थस्य करणांशान्तर्गत्यापत्तेः करणत्वस्य
साधकतमत्वलक्षणात्वात्तन्मयस्य चातिशयस्यापेक्षिकत्वादपेक्ष्य-
माणानुग्राहकधात्वर्थाभावेऽनुपपत्तिरभिप्रेता आपेक्षिकत्वातिशय-
रूपस्य करणत्वस्यापेक्ष्यमाणेनानुग्राहकेणोपजननमभिप्रेतं करणां-
शतिरेके च सति आश्रयस्य करणत्वोपजननेन करणानुग्राहकतया-
द्भत्वात्प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तिरित्याह * तत्रेति * अद्वत्वादेव
च प्रकरणेनाश्रयलाभोपपत्तेर्धादनालिङ्गभूतेन धातुनाऽनुवाचो-
पपत्तिरित्याह * तथा लब्धश्चेति * कथं पुनः करणांशतिरेक-
मात्रेणाद्वत्वासिद्धिरित्याशङ्क्याह * पदेति * नामपदमस्येति ना-
मार्थो बहुव्रीहिणोक्तः स्वमतेन करणांशे व्यतिरेकमाह * शक्यते
त्विति * प्रचिततरत्वमुपपादयति * धात्वर्थेन हीति * धात्व-
र्थस्य व्यापाररूपत्वात्साक्षात्कारकत्वोपपत्तेर्माधनायच्छेदकत्वोपप-
त्तेश्च शीघ्रं करणाकाङ्क्षानिवर्त्तकत्वं गुणस्य त्वव्यापाररूपत्वात्का-
ष्ठादियत्साक्षात्कारकत्वानुपपत्तेर्माधनायच्छेदकत्वानुपपत्तेश्च भाव-
नाश्रयक्रियायच्छेदकधात्वर्थसम्बन्धोत्तरकालं करणत्वनिष्पत्तेश्चिरेण
करणकाङ्क्षानिवर्त्तकतेत्यर्थः । करणांशान्तर्गतिमाश्रयस्योपसंहर-
ति * तस्मादिति * आश्रयस्यांशश्रयातिरेकनिरासं किमर्थं इत्य-
पेक्षायां कथम्भावोपपत्तिप्रयोजनत्वोक्तिपूर्णं संस्थाधिकरणन्यायेन
सर्वेषां गुणानां काव्यानामाश्रयैः सह सामानाधिक्यनिरासात्तत्रैव गु-
णस्य कर्मसादृश्याभावेन तत्कर्मतातिदेशायोगादिति कर्त्तव्यताविरहेण
करणत्वानुवाहोपपादकनिरासात्तन्माश्रयमूलकनर्थक्यमादिदेतत्
व्यत्यात्साभिधानात् नित्यस्येति कर्त्तव्यतयेति गम्यत इति च संस्था-
धिकरणभाष्ये धर्यमाणत्यादिहानिधानमयुक्तं प्रार्सङ्गिकाभिधाने
ऽपि वा यस्मादेवं चायं जुहोत्यर्थोऽनुपाद इत्यादिभाष्येणाधिकर-

शेषे समाप्ते ऽभिधेयत्वात्ततः प्राग्युक्तमभिधानमित्याशङ्काद्वयं
 निरस्यति *तेनेति* एतदधिकरणव्युत्पाद्यगुणकरणत्वनिरासायै-
 वाधयधर्मातिदेशस्य चकत्वत्वेन प्रसक्तत्वादापन्नत्वाद्गतिहोत्रस्य
 चाधयत्वेनोपस्थानाद्विध्यन्ताधयित्वे ऽभिहिते तस्य स्वयं फलवत्त्वेन
 गुण्य प्रतिद्वारत्वात्वाधयत्वायोग्यदन्यस्य चाधयत्वयोग्यस्य होमस्या-
 प्रकृतत्वादनैव वाक्येनाधयविधौ वाक्यभेदापत्तेर्गुणफलान्वयानुप-
 पत्तिरित्याशङ्काशेषस्याग्निहोत्रविध्यन्तातिदेशोक्तः । प्रागनुत्पानात्त-
 त्त्रिरासाप्ये यस्मादेव चेत्यादिभाष्यशेषं चिन्ताप्यधिकरणपर्यवसानो-
 पपत्तेस्ततः प्रागस्मिन्नधिकरणे ऽभिधानं युक्तमित्याशयः । यद्यपि
 च संस्थाधिकरणो सामानविध्ये निरस्ते कुतस्तर्हीति कर्त्तव्यताप्राप्ति-
 रित्यपेक्षायामाधयगतितिकर्त्तव्यतानिर्देशो घटयते तथापीह गुणफ-
 लान्वयनिराहार्यं यत्कव्य एवेति प्रयोजनमन्वेनापौरुषत्त्वसूचनार्थं
 संस्थाधिकरणविषयत्वोक्तिः । यद्वा संस्थानां काम्यत्वेनानित्यत्वाप्रित्य-
 धर्मात्पयानुपपत्तेः सामानविध्यायोगाद्विकारतान्यदीयधर्मप्राहितेति
 विकारशब्देनान्यदीयधर्मप्राहित्वे ऽभिहिते कस्यासौ विकार इत्यपे-
 क्षिते स नित्यस्येति मृत्वाययवेन नित्यस्याधयस्योक्त्यादिः काम्यो गुणो
 विकार इति नित्यत्वसाम्येनाधयस्य नित्यधर्मान्वयाविरोधादित्येवं
 विकारास्तु कामसंयोगे स नित्यस्य समत्वादिति संस्थाधिकरणसि-
 द्धान्तसूत्रस्य व्याख्यानंतरसूचनार्थः । आधयधर्मातिदेशस्य चक-
 त्वमुक्त्वा तदभिधानार्थस्यानयेति भाष्यस्य किं केन कथं भाष्ये
 ५५३। ऽप्यतिरिक्ताधयोपेक्षायादिव्याख्यां दूषणायोपन्यस्यति * तत्रे-
 ति * दूषयति * तत्त्विति * न्यमतेन पष्ठोसमासत्वेन व्याचष्टे *
 अत इति * प्रदने कुत इति भाष्यं नासौ साध्यस्य भवतीति सा-
 धनेन सम्यग्ध्यन्तइत्यादिसंस्थाधिकरणभाष्ये साध्यभूतधातवर्णा-
 म्यप्यद्वारा साधनभूतस्य गुणस्येति कर्त्तव्यतान्वयस्य घटयमाणत्वा-
 द् गुणस्य साक्षादितिकर्त्तव्यतान्वयायाग्यत्वायगतं कर्त्तव्यताविशेष-
 रथापेक्षितकर्त्तव्यतायाः कर्त्तव्यतापरपर्यायानुष्ठेयरूपेण धातव्येनैवा-
 म्यप्ययाग्यत्वप्रतीतिः । मिद्धरूपस्य गुणस्येति कर्त्तव्यतान्वयो न स-
 मभवतीति त्वभिप्रायत्वेन व्याचष्टे * कुत इति * करणत्वप्रयुक्तत्वादि-
 तिकर्त्तव्यतान्वयस्य साक्षात्करणत्वाभावाद् गुणस्य साक्षादितिक-
 र्त्तव्यतान्वये ऽपि धातव्येद्वारा करणत्वेन तद्वारेतिकर्त्तव्यतान्व-
 याविरोधात्कर्त्तव्यताविशेषरूपेणानुष्ठेयवाचित्वं धातव्येभ्योप्य-
 नुष्ठेयत्वेनेति कर्त्तव्यतां प्रति प्रयोजकत्वापत्तेरपूर्य्यप्रयुक्त्युक्तिवाध-
 प्रसङ्गाद् भाष्यान्वयविषाचत्वापगतेर्गुणस्यापि करणत्वेन भाष्यक-

लापूर्वांन्वयाविशेषाद्वात्वर्थवदितिकर्तव्यतान्वयो युक्त एवेत्याश-
यः । फलसाधनस्येत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * फलेति * गुणस्येति-
‘कर्तव्यताकाङ्क्षित्वे ऽप्यग्निहोत्रगतायाः कथम्प्राप्तिरित्याशङ्कानि-
रासार्थं यस्याश्चेति भाष्यं सन्निधानशब्दस्य प्रकरणे स्थाने वा प्र-
सिद्धेस्ताभ्यां चेति कर्तव्यताप्राप्तौ संस्थाधिकरणनिराकरिष्यमाण-
‘सामानविध्यापत्तेरतिदेशहेतुचोदनालिङ्गोक्तिविरोधापत्तेश्चायुक्तमि-
त्याक्षिपति * अस्याश्चेति * चोदनालिङ्गस्यापि प्रकृतविशेषसन्नि-
धाननैवातिदेशहेतुत्वादतिदेशहेतुत्वेनैवेह सन्निध्युक्तिर्न सामान-
विध्यमापादयति । जुहोतेस्तु नारिष्ठादिसाधारण्येन चोदनालिङ्गत्वा-
योगादभ्युच्यते हेतुत्वेनोपन्यास इत्याशयेन समाधत्ते * तदति * स्वात-
न्त्र्येणेति कर्तव्यतासन्निधाने सामानविध्यापत्तेस्तन्निरासार्थं होमद्वारत्वे
ऽभिहिते होमस्यैव कथं सन्निधिरित्यपेक्षायाम् * आश्रयतयेत्युक्तम् *
नन्वतिदेशस्य प्रकृतिविशेषमात्रशानात्सिद्धेराश्रयत्वेनाग्निहोत्रस्य स-
न्निधानादिति वाच्यमितिकर्तव्यतासन्निध्युक्तिस्त्वनर्थिकेत्याशङ्क्या-
ग्निहोत्रार्थमेवानुष्ठितायाः प्रसङ्गात्तन्त्रमध्यपतितं दध्यपि प्रत्युपका-
रसूचनायेतिकर्तव्यतासन्निध्युक्तिरिति सूचनाय् * उपकारेत्युक्त-
म् * दध्नः फलसाधननिष्पादनलक्षणोपकारप्रदानं यथा स्वफलसि-
द्ध्यर्थमेवानुष्ठितेन होमेन प्रसङ्गात् क्रियते तथेतिकर्तव्यतयापि होम-
सन्निधापितया प्रसङ्गादुपकारः क्रियत इति प्रकारवाचिना क्रमश-
ब्देनोक्तं चोदनालिङ्गस्याभ्युच्यमात्रार्थत्वं च शब्देनोक्तं जुहोतेर्वा
नारिष्ठादिसाधारण्याच्चोदनालिङ्गत्वात् प्रागपि तदर्थस्य प्रत्यभि-
ज्ञायमानस्याग्निहोत्रादयसाधारण्याच्चोदनालिङ्गताभिप्रेतानन्विभि-
होत्रस्य स्वयं फलवत्त्वेन गुणं प्रत्याश्रयत्वाहंत्वाद्नेनैव वाक्येना-
श्रयत्तययोग्यहोमान्तरविधौ वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्कानिरासार्थं य-
स्मादेव चेति भाष्यमप्राप्तत्वात्प्रयोजनाभावाच्चानुवादानुपपत्तेरयु-
क्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यस्मादेव चेति * प्रकरणात्प्राप्तिश्चोदना-
लिङ्गत्य च प्रयोजनमित्यर्थः । न विद्यते विधायको ऽस्येति बहु-
मीहार्थव्याख्याना * यास्येत्युक्तम् * वाक्यभेदापत्तेः श्रुतेन प्र-
त्ययेनाश्रयत्वाविधाने ऽप्युत्पत्तिफलान्वयव्याकरणिकादिध्यन्त-
रादाश्रयत्वाप्राप्तेर्विधि च विना प्रकरणाद्यगते ऽप्याश्रयान्वये पु-
नरस्याप्रवृत्तेरवश्यकल्पानुमानिकाश्रयविधायिप्रत्ययसङ्गादाद्विधा-
यकप्रत्ययराहित्यात्किर्युक्तेत्याशङ्क्योत्पत्तिफलान्वयविषयएव वि-
धायकाभावो विवक्षितो नाश्रयत्वविषय इति परिसंख्यारूपेण सू-
चयितुमुत्पत्तेः फलं वा * प्रतीत्युक्तम् * न चेति भाष्यं गुणकाः

मवाक्यस्य कर्मोत्पत्तिवाक्यान्वयात्तत्प्राप्तकर्मानुवादकत्वं न सं-
 भवतीत्याण्डुर्नितरत्वेन व्याचष्टे * केनेति * उभयाकाङ्क्षालक्षणा-
 न्वयाभावे ऽपि गुणकामस्याथयभूतकर्मोत्पत्त्यपेक्षत्वादुत्पत्तिवा-
 क्यान्वयो ऽस्तीत्याशयः । परिसव्यासूचनार्थं गुणकामवाक्यस्य
 कर्मफलान्वयाविधायित्वे प्रागुक्ते ऽपि फलवाक्यान्वयाभावेन त-
 त्प्राप्तकर्मानुवादस्यानाशङ्कत्वात्फलं प्रति वा विधायकं वाक्यं ना-
 स्तीति व्याख्या न कृता । ननु गुणकामवाक्ये फलवाक्यप्राप्तहोमानु-
 वादसिद्ध्यर्थं नान्यद्दोमस्य फलविधायकं वाक्यं नास्तीत्यव्याच्ये
 ऽपि होमस्य फलपेक्षत्वात्तस्यैवेन्द्रियं फलमविष्यतीत्याशङ्कानि-
 रासायास्य भाष्यस्यैवो ऽर्थः कैश्चिद् कृतः स किमित्युपेक्षित इत्या-
 शङ्कोपन्यासपूर्वं तद्व्याख्यां दूषयति * के चित्त्विति * होमस्याधि-
 धेयत्वे विहिते फलविध्याशङ्कानुत्थानादप्रस्तुतोपन्यासापत्तिरि-
 त्याशयः । तस्मादित्याशङ्काशेषनिरासोपसंहारभाष्यं भिन्नवाक्यत-
 या भासमानमेकवाक्यतया व्याचष्टे * तस्मादिति * अग्निहोत्रवाक्य-
 प्राप्तकर्मानुवादित्वेनेन्द्रियवाक्यस्य कर्मान्तरविधायित्वाभावाच्च गु-
 णफलान्वयविधायित्वानुपपत्तिरिति भाष्यार्थं दर्शितं जुहोतेः प्रत्य-
 यानुग्रहार्थत्वयद्योदनालिङ्गत्ववच्चाश्रयलिङ्गत्वमपि फलमनुवादा-
 र्थवत्त्वाय सूचयितुं गुणफलात्मककारकान्वयस्य क्रियात्मकभा-
 यनाद्वारत्वाद् गुणस्य भावनावच्छेदकतया धात्वर्थद्वारत्वादोमसा-
 नुग्राहकतोक्ता गुणधात्वर्थयोः साध्यसाधनान्वयस्य वा फलसाध-
 नतेति पक्षान्तरोक्त्यर्थमथ वेति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * येन
 कारणेन दध्नः फलमुक्तं तेनैव सम्यग्धादित्युक्ते किं तत्कारणमित्य-
 पेक्षिते विवक्षितशब्दोक्तं दधिशब्दोपमादपाठत्वे कारणमुक्त्वा दध्न-
 एव तर्हि फलं युक्तमित्याशङ्क्य * केवलाच्चेत्युक्तम् * अस्मिन्पक्षे
 वाक्यभेदं शङ्कते * अत्र त्विति * अत्र पक्षे ऽनेनैव वाक्येन द-
 धिहोमान्वयविधानात्तस्य फलान्वयविधानाच्च वाक्यभेदः स्यादि-
 त्युक्ते प्रकरणादोमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * दधिफलसम्यग्धे-
 येत्युक्तम् * गुणस्य फलान्वयोत्तरकालं तदन्यथानुपपत्त्या सामा-
 न्यतो धात्वर्थान्वये ऽवगते तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणादोमाव्यो वि-
 शेयो लभ्यते नान्यधेत्याशयः । दध्ना जुहोतीति वाक्यात्तर्हि
 होमान्वयो भविष्यतीत्याशङ्क्य * पूर्वोक्तेनेत्युक्तम् * गुणादीनां
 त्वसम्यग्धादिति धात्वर्थोक्तं न्यायेनेन्द्रियवाक्यस्य दधिहोमान्व-
 यकारिवाक्यैकवाक्यत्वाभावाच्चेन्द्रियवाक्ये तत्कारितहोमान्वयप्र-
 दणमित्याशयः । तस्मादाद्यैवेन्द्रियवाक्यव्याख्या युक्तेत्याह * अत

इति * अत्रैव समाप्तिभाष्यानुगुण्यमाह * तथा चेति * का त-
 ह्ययं घेति भाष्यस्य गतिरित्याशङ्क्याह * तेनेति * युक्तिशून्यात्प्रे-
 क्षाविषयः एवं तु समस्तभाष्यभङ्गापत्तेराद्यपक्षोपसंहारैकवाक्य-
 तेन व्याचष्टे * अन्यं त्विति * उपसंहारे दधिशब्दस्य विवक्षित-
 त्यादिति हेतुत्त्पानर्थक्यमाशङ्क्य * सोपपात्तिकइत्युक्तम् * सम्ब-
 न्धशब्देन विशेषणप्रधानेन सम्बन्धोपसर्जनदधितिर्देशात्समस्तभा-
 ष्यैकवाक्यत्वाधिरोध इत्याशयः भाष्यस्येति करणव्याख्यानायेति
 शब्दः स्वमतोपपादनाय वाक्यभेददूषणपरिहारं प्रतिजानाति * श-
 क्येति * प्रश्नपूर्वं परिहरति * कथमिति * तृतीयोक्तस्य करण-
 त्वस्येन्द्रियभायनादेशेन विधानात्तस्य च क्रियासम्बन्धिरूपत्वाद्-
 र्थापत्त्या प्रतिसम्बन्धिरूपक्रियाप्रतीतेः सम्बन्धावगमनां वाक्यभेद
 इत्याशयः । क्रियात्मकभायनायच्छेदको धात्वर्थविशेषानिर्धारणं मात्र-
 शब्देनोक्तम् । ननु वाक्यभेदाभावेऽपि धृतस्य दध्नो विधेयत्वसम्भवे
 गम्यमानस्य सम्बन्धस्य विधेयत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * श-
 कीति * करणशक्तिरेव क्रियाकारकरूपार्थद्वयाधीननिरूपणत्वा-
 त्सम्बन्धशब्देनोपचरितेत्याशयः । नन्वेवमपि करणत्ववद्दध्नोऽपि
 विधेयत्वात्तस्य च धर्मित्वेन प्राधान्यात्करणत्वविशिष्टस्य दध्नः फ-
 लहेतुत्वं युक्तं न दधिविशिष्टस्य करणत्वस्येत्याशङ्क्याहेतीति शब्दे
 व्यचहारे शब्दस्यैव प्राधान्यस्य विवक्षितत्वात्सम्बन्धस्यैव धिभ-
 क्षोक्तत्वेन प्रत्ययार्थतया शब्दतः प्राधान्यात्फलहेतुता युक्तेत्याश-
 यः । नन्वेवमपि होमाख्यधात्वर्थविशेषानयच्छिन्नक्रियामात्रसम्ब-
 न्धस्य फलसाधनत्वविधौ धात्वर्थविशेषानपेक्षणाद्धोमायच्छिन्नक्रि-
 यासम्बन्धस्य तु विधौ प्रकरणालोचनत्वात्प्रागेव होमलाभाभ्युपग-
 मापत्तेर्नोभययापि प्रकरणाद्धोमलाभोपपत्तिरित्याशङ्क्याह * तत्र
 त्विति * यथा वैश्यदेवीशब्देनैव सप्रहितस्य द्रव्यविशेषस्य दे-
 यतान्ययेऽभिहितेऽप्यामिक्षाशब्दो विशेषणान्वयार्थस्तथेहापि धा-
 त्वर्थविशेषानयच्छिन्नायां भायनायां दध्नः करणत्वायोगाद्वाक्यभे-
 दापत्तेश्च वाक्योपात्तेन जुहोतिनेदमत्या धात्वर्थविशेषानुपनयनात्
 प्रकरणाद्धात्वर्थविशेषो लप्स्यते तदवच्छिन्नायां भायनायां करण-
 सहाधिकलसाधनमिति प्रकरणद्रव्यधात्वर्थविशेषावच्छिन्नया कि-
 यया सह दध्याख्यकारकसम्बन्धस्य फलान्वये वाक्येनाद्यगते को
 ऽभौ क्रियात्मकभायनायच्छेदको धात्वर्थविशेषः प्रकरणलभ्य इति
 निर्धारणापेक्षायां प्रकरणाद्विशेषानिर्धारणेत्यर्थः । प्राकरणिकहोम-
 लाभोक्तेर्भाष्योपपादने प्रयोजनमाह * तेनेति * ननु दध्नेन्द्रियं

भावेवेदिति फलभावनायां दध्नः करणत्वाभिधानाद्धोमभावनां
 प्रति करणत्वानवगतेः फलभावनाकरणत्वलक्षणस्यैव तु क्रियाका-
 रकान्वयस्य फलहेतुत्वाभ्युपगमं कर्मफलान्वये ऽपि फलभावनाका-
 रणाभूताद्धोमात्फलमित्यपि वक्तुं शक्यत्वात्क्रियाकारकान्वयस्य
 फले विधापत्तेरन्यतरप्राप्तौ च सम्बन्धविधेर्जाघन्यधिकरणे निषे-
 दस्यमानत्वाद्धोमप्राप्तौ दधिहोमसम्बन्धविध्यनुपपत्तेरप्राप्तौ वा हो-
 मस्यापि विध्यापत्तेरयुक्तमिदं पक्षान्तरमित्याशङ्क्याह * ततश्चेति *
 समस्तभाष्यसमर्थनायायुक्तमपि पक्षान्तरं प्रौढयौपपादितमित्या-
 शयः । समाप्तिभाष्यं कथं तर्हि समर्थनीयमित्याशङ्क्या द्वेधा समर्थय-
 ते * समाप्तीति * विशेषणभूतसम्बन्धप्रधानो ऽयं निर्देश इत्याश-
 यः । ननु कारकाणामन्योन्यान्वयायोगाद् गुणस्य साक्षात्फले विध्य-
 अनुपपत्तेर्भावनायां विधेयत्वात्प्राप्तायां च तस्यां फलान्वये गुणा-
 न्वये च द्वाप्यमाने सकृदुच्यते स वाक्यस्यनेकार्थपरत्वायोगाद्वा-
 दृष्टिलक्षणवाक्यभेदापत्तेस्तत्परिहारार्थं गुणफलान्वितापूर्वभावना-
 विध्यभ्युपगमे ऽपि गौरवलक्षणां वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्यते * न-
 न्विति * पदद्वयान्वयव्यापारस्य पदद्वयसमभिव्याहारलभ्यत्वेनेका-
 र्थवाच्यनेकपदकल्पकार्यापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनलक्षणगौरवात्प्रा-
 दकत्वादानेकार्थविशिष्टैकभावनाविधायकस्य विधिप्रत्ययस्य नैकवि-
 धिकल्पकार्यापत्तिप्रसवशक्तिकल्पनाद् गौरवं वाच्यं तद्येह फलान्व-
 यस्याविधेयत्वान्नास्तीत्याशयेन प्रतिज्ञाहेतुप्रदन्पूर्वं परिहरति * नैव
 इति * शृङ्गं व्याचष्टे * यद्वयो ऽपीति * फलभावनायां प्रवृत्ते-
 र्विध्यनपेक्षत्योपपादनार्थम् * यो हीत्युक्तम् * ननु भावनास्ये ऽपि
 विधित्वे गुणार्थत्वाद्विधेर्भावनायामतत्पर्याद्विधेयस्य च गुणस्य
 करणत्वात्क्रियात्मकमायनाकाङ्क्षत्वे ऽपि प्रकृतस्वर्गफलकभाव-
 नान्वयाग्रेणकाङ्क्ष्योपपत्तेर्भाष्यानाकाङ्क्षत्वादनुपाद्यायाश्च भाष-
 नाया माच्येन विशेषमवश्यत्वाद्भावनामात्रानुपादेन दधिविध्यापत्ते-
 रिन्द्रियविशिष्टभावनानुपादोक्तिर्युक्त्याशङ्क्या दधिविशिष्टायां भा-
 पुनानुपादोक्तिर्युक्त्याशङ्क्या दधिविशिष्टायां भावनायां विधेस्तात्पर्यं
 यक्तुम् * भाषनाविधस्तत्तुक्तम् * विधिमाश्रयस्यापि प्रत्ययस्य स्वा-
 र्थमिव फलान्तरप्रवृत्त्यनुमोदत्वाभिप्रायेणानुवादकत्वोक्तं नैकस्य प्रत्यय-
 स्य विध्यनुपादार्थत्वाविरोधः । ननु गुणकामेषु भावनाविध्यभ्युपगमे
 पिहितविषयताग्राहनाभेदः स्याद्विधयायाश्च भावनायाः करणा-
 कारुसायां प्रत्यामत्तेर्जात्यपेक्षेय कारणत्वात् गुणात्फलं स्यादि-
 त्याशङ्क्यादयं निरस्यप्रधिकरणार्थमुपसहरति * तस्मादिति * प्रा-

सायां भावनायां गुणफलयोर्द्वयोरन्वयायोगादन्यतरानर्थक्यापत्ते-
भावनान्तरविध्यभ्युपगमे ऽपि धात्वर्थस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्क-
रणत्वानुपपत्तेर्गुणस्यैव करणात्वमविधेयत्वादेव च धात्वर्थस्याभे-
दात्तस्यैव चेह कर्मशब्देनोक्तत्वादकर्मन्तरता युक्तेत्याशयः ।

॥ वारवन्तीयादीनां कर्मन्तरताधिकरणम् ॥ १२ ॥

समेपु कर्मयुक्तं स्यात् ॥ २७ ॥

प्रकृताश्रयालाभे गुणफलान्वयापवादार्थत्वेन धात्वर्थभेदा-
पवादार्थत्वेन चानन्तरसङ्गतिमाह * इदानीमिति * रेवतीवाक्यस्यैव
विचार्यत्वादग्निपुद्गाभ्योदाहरणानर्थक्यमाशङ्क्याह * तत्रेति * गु-
णफलान्वयस्य कर्मन्तरत्वस्य च पूर्वकर्मपेक्षत्वाद्विचार्यप्रतियोगि-
कर्मविधायित्वेनान्निपुद्गाभ्यस्यापि विचारविषयतास्तीत्याशयः ।
वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्याप्राप्तौ पक्षद्वये ऽपि धान्यभेदापत्तेस्त-
त्परिहारार्थं भाष्यानुदाहृतमपि वारवन्तीयवाक्यमुदाहृतम् * त-
त्रेति * सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रापि * पूर्वपक्षवचन-
व्यक्तिः क्लृप्तवसुचनार्थं पश्चादुक्ता पूर्वपक्षभाष्यं संक्षिप्य व्या-
चष्टे * किमिति * यदिदत्तमेति भाष्योक्तो धात्वर्थानुवादः पशु-
काम एवं कृन्वेत्यादिभाष्योक्तश्च फलस्य कर्मसमभिव्याहारनिरा-
सेन गुणसमभिव्याहारः समस्तशब्देन व्याख्यातः । एतदेवोपपादय-
ति * तथा हीति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयविधानात्तस्य च ५५६।१
फलान्वयविधानाद्वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह * रेवतीति * पृ-
थक्श्रुतिः ध्वनमस्येति विग्रहः । शङ्कोत्तरत्वेन श्लोक व्याचष्टे *
यस्त्विति * उत्पत्तिशब्देनोत्पत्तिफलत्वाल्लक्षणया रेवतीवारवन्ती-
ययोः सम्यग्धापादिका रेवत्याधारवारवन्तीयाक्रियोक्ता तेन रेव-
तीषु वारवन्तीयं कुर्यात्तेन च पशून् कुर्यादित्यावृत्तिः स्यादित्याश-
ङ्कार्थः स्फाप्रत्ययेन विधायस्मृतेर्नापि धातुवाच्यायाः क्रियायाः पू-
र्यकालत्योक्तेस्तस्याध्याप्राप्तत्वेनानुष्ठानं विना पूर्णकालत्वायोगाद्वि-
धिफलानुष्ठानाक्षेपसिद्धेर्न विधिप्रत्ययावृत्तिरित्युत्तरार्थः । नन्वेवम-
त्यग्निपुति वारवन्तीयस्य प्राप्तत्वाद्देवतीषु विधिसंक्रान्तेस्तामा-
मेव फलहेतुत्वापत्तेर्वारवन्तीये परावः फलमिति भाष्यमयुक्तमि-
त्याशङ्क्याह * तत्रापि * गुणफलान्वयविधादे तेनेति सर्वना-
म्नो गुणपराशित्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च प्राधान्यनिर्दिष्टपरा-
मर्शित्वाद्देवतीषु कृतेन वारवन्तीयेन पशून्कुर्यादिति वाक्यार्थप्रती-
तेर्वारवन्तीयस्य क्रत्वर्थत्वेन प्राप्तस्यापि दधिवत्फलं प्रति विधियुं-

क्त इत्याशयः । यागवद्वाच्यन्तीयस्यापि प्राप्तत्वाद्विधिर्न सम्भजनीत्या-
 शङ्कां गुणोपादानवशेन यागाद्विधायकोत्तरणं न प्राप्तिमात्रेण रेव-
 तीनां च करणीभूतगुणपरार्थिनैतच्छब्देन विलिङ्गसंख्यात्वादुपा-
 दानाशक्तेर्न वाच्यन्तीयाद्विधायकोत्तरणावगतिरित्याशयेन निरस्य-
 न् श्लोक व्याचष्टे * गुणेति * नन्यवगतप्राधान्यस्यान्यार्थतान
 युक्तेत्याशङ्क्य धात्वर्थस्नानीयशब्देनेप्सिततमत्वाभावे ऽप्यनीप्सि-
 तकर्मत्वेन प्राधान्योपचार इत्युक्ते तथापि कर्मत्वेनोक्तस्य कथं कर-
 णत्वेत्याशङ्क्य करोतिवाच्यां भावनां प्रति कर्मत्वे ऽप्याख्यातोकां
 प्रतिकरणात्वाविरोध करोत्यभिहितामित्यनेनोक्तः दधिद्योमसम्वधो
 वाक्येन विधीयते इति पूर्वाधिकरणभाष्योक्तेन न्यायेनेहापि रेव-
 तीष्यति सप्तमीश्रुतेरधिकरणभूतान्यो रेवतीभ्यः फलमित्यवगमा-
 दधिकरणत्वाक्षिप्तस्य चाधाराधेयसम्यग्धस्य विभक्त्यन्तर्गतत्वेन प्र-
 त्ययार्थतया प्राधान्याच्छब्दत्वा फले विधिप्रतीतेरेतैनेत्येकवचनान्तेन
 च सर्वनाम्नो परामर्शोपपत्तेर्यत्पशून्भावेयेत्तदेतेन रेवतीवारचन्तीय-
 सम्यग्धेनेति वचनव्यक्त्यभ्युपगमे तु सम्यग्धादेव फलमित्याह *
 तथ चेति * नन्यन्ययामपि वाक्यभेदानां सिद्धान्ते वक्ष्यमाणानां
 फः परिहारः पूर्वपक्षिणो ऽभिमत इत्याशङ्काह * एवं च सती-
 ति*कृत्याशब्दार्थस्य रेवत्यन्यविषयत्वेनाप्राप्तत्वा ऽप्येकविंशतित्य-
 मग्निद्योमसाम कृत्येत्यतो वाच्यन्तीयवाक्यसहिताद्वारचन्तीयाग्नि-
 द्योमसामविषयत्वेन प्राप्तत्वादिशब्देनानुवादः सूचितः । सिद्धान्तपर-
 ३१२ त्प्रतिगौरवलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याह * कर्मान्तरेति * अल्पा-
 र्थविधौ च सर्वपदार्थान्वयसम्भवे बह्वर्थविधिर्न लभ्यत इति प्रति-
 ष्ठादितुप्रश्नगौरवलक्षणो ऽपूर्वमुपपादयति * तथेति * पूर्वपक्षे
 वाक्यभेदपरिहारमुपसहृति * तेनेति * भाष्यकृता तर्ह्येतच्छब्दा-
 दीनामनुवादकता कस्मादोक्तेत्याशङ्काह * सर्वे चेति * प्रकृत्या-
 प्येतच्छब्दान्वयेनाभेदोक्त्यर्थमपि चेतिभाष्यं स्पष्टत्वादन्याएयाय
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसहारभाष्य फलतो व्याचष्टे * तस्मादिति *
 प्रकृताध्यात्मामाद् गुणफलान्प्रदानुपपत्तिं चर्तुं गुणफलान्वयस्य
 प्रकृताध्यात्मामापेक्षां दर्शयन् सिद्धान्तमारमने * इतीति * न गुणः
 फले विधातुं शक्य इति वाक्ये प्रकृताध्यात्माभे गुणफलान्वयवायोग-
 पक्षायवगतस्य वममस्यग्धस्यानुपादत्तावायोगाद्विध्यापत्तेः प्रकृत-
 यागाधिनस्य वाच्यन्तीयस्य फलान्वयाभ्युपगमे ऽपि दुष्परिहारे
 वाक्यभेद इति सूचयितुं फलभूतयागाभेदोक्तिः । उत्तरादिसूचित-
 मर्थं विवृणोति * इदं तापदिति * फले विधीयमानस्य गुणन्या-

श्रयभूतधात्वर्थोपेक्षायामेकवाक्योपात्तस्य यागस्याश्रयत्वप्रतीतेस्ता-
दस्यासत्त्वेनानुवादायोगाद्विध्यापत्तेर्विध्ययोगाद्यागान्तरत्वं स्यादि-
त्याशयः । स चेति यज्यर्थः परामृष्टः अत्रैव दृष्टान्तमाह *तद्यथेति*
यथेन्द्रियकामवाक्ये ऽन्यत एव दध्नो होमान्वयलाभात् कर्मान्तर-
ता व्यवसितेति पूर्वानुपद्वेण योज्यम् । दृष्टान्तं विवृणोति * श्रुतेति *
यद्वा दधिहोमसम्बन्धमात्रे विधीयमान इति लघुलोपे पञ्चमीमङ्गी-
कृत्यैकग्रन्थतया योज्यमानन्विहाप्याश्रयापेक्षायां प्रकरणान्वयो ल-
प्स्यत इत्याशङ्काह * शक्नोति हीति * साम्नो यागनिष्पत्त्यशक्ता-
वपि रेवतीनां याज्यानुवाक्यावदेवतोद्देशद्वारा निष्पादकत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्कामग्निपुल्याग्नेया ग्रहा भवन्तीति सर्वाभ्यासेष्वग्निदेवत्याद्य
श्रुतेरैन्द्रिणामृचां साधनत्वायोगाग्निराकर्तुं शक्यामपि सप्तम्या सा-
माधारत्वश्रुतेर्यागसाधनत्वाशङ्के नोत्तिष्ठतीत्येवं निराकर्तुम् * रे-
वतीगुणकमित्युक्तम् * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * सा-
क्षाद्यागसाधनान्तरपरिभ्रंस्यार्थं कर्तृग्रहणम् देवताभिधानार्थगंक्ष-
राभिव्यक्तिद्वारापि स्तोत्रसाधनत्वयद्यागसाधनत्व यज्ञकर्मणी-
त्येकभृत्यविधिविरोधाज्ञानास्वरसमाहारात्मकस्य साम्नो न स-
म्भवतीति सूचयितुम् * साम्नेत्युक्तम् * सत्सम्बन्धानुवादित्वा-
दित्यनेन सूचितमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि स्तो-
त्रस्याश्रयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्धेयतीत्याशङ्काह * यस्त्वित्य-
ति * नन्ववान्तरप्रकरणात्प्रणयनस्य गोदोहनाश्रयत्ववद्विहापि
धारयन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निष्टोमस्तोत्रायान्तरप्रकरणान्तः
पातकल्पतयाग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वमभ्युपगमिष्याम इत्याशङ्काह * ५५८१
आतिदेशिकत्वादित्युक्तम् * उत्पत्तायेव प्रकरणाभिव्यक्तोर्विकृ-
तायुत्पत्त्यभावात् स्तोत्राणां प्रकरणं सम्भवतीत्याशयः । धारयन्तीय-
स्याध्यालाभं वृद्धवाक्येन द्रढयति * आह चेति * ननु पठ्यादि-
स्वरसमाहाररूपाया गीतेः सिद्धरूपायाः फलसाधनत्वेन विधीयमा-
नाया निर्व्यापारायाः साधनत्वायोगात्साध्यभूतव्यापारापेक्षायां प्र-
करणाद्यागसाधनत्वस्यावगतस्य साक्षादसम्भवे ऽपि तदङ्गस्तोत्र-
धारोपपत्तेर्गुणफलान्वयो निर्धेयतीत्याशङ्कते * अथेति * धार-
यन्तीयस्य यागानङ्गत्वाद्याङ्गाङ्गभूते स्तोत्रे ऽवतारो न सम्भवतीति
परिहर्तुं यो हि प्रधानोपकारित्वेन ध्रुयते स तदङ्गो ऽपि स्थित उ-
पकरोतीत्येवं कल्पतइत्यौदुम्बराधिकरणवार्तिकोक्तमङ्गावतारन्या-
यस्याङ्गमात्रविषयत्वं स्मारयति * तदिति * एतदेवाङ्गावतारन्या-
योदाहरणं सप्तदशारतित्वे वाजपेयाङ्गत्वं दर्शयन्नुपपादयति * स-

सदशेति * वाजपेयोपकारित्वं विना तदङ्गत्वायोगाद्वाजपेयस्य
 च साक्षात्परिमाणेनोपकारासम्भवाद्यथा वाजपेयस्योपकर्तुं शक्नो-
 ति सप्तदशरत्नित्वं तथोपकरिष्यतीत्यध्यवसानाद्वाजपेयाङ्गपशुया-
 गाङ्गयूपाङ्गत्वद्वारोपकरोतीत्यवधार्यतइत्यर्थः । इदं पुनरित्यनेनो-
 त्तराङ्गमुपपादितं वारवन्तीयस्य क्रियानङ्गत्वं वक्तुमनङ्गभूताया
 अपि क्रियाया वारवन्तीयस्य करणत्वोपजननेनोपकारित्वाद् गुण-
 भूततोक्ता । ननु वारवन्तीयस्य क्रियां प्रत्यनङ्गत्वे ऽपि फलसाधनत्वा-
 न्यथानुपपत्त्या साधनत्वावगमात्साक्षात्साधनत्वायोगे ऽपि स्तोत्र-
 द्वारा कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य योग्यतानुपक्षेणाकाङ्क्षामात्रेण सा-
 ध्यक्रियान्वयायोग वक्तुमपेक्ष्यमाणं केवलं न तु सप्तदशरत्नित्वव-
 श्यो * धर्मानमित्युक्तम् * अङ्गत्वं चपरम्परयाप्युपकारित्वमात्रेण
 युक्तमाश्रयापेक्षायास्तु निर्व्यापारस्य कारकत्वानुपपत्तेर्व्यापारवत्त्वं
 सिद्ध्यर्थत्वादयोग्यतया च क्रियाया व्यापारवत्त्वासिद्धेः फलसाधन-
 त्वानुपपादकत्ववहिताश्रयकल्पना न युक्तेत्याश्रयत्वोक्त्या सूचितमा
 अप्रकृतमेव तर्ह्यश्रयत्वयोग्यं क्रियान्तरं कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य
 * अथेत्युक्तम् * कर्मान्तराङ्गत्वरूपवाक्यार्थान्तरप्रतिपत्त्यापि वा-
 रवन्तीयार्थवत्त्वोपपत्तेः फलान्वयस्यावद्योपादेयत्वाभावाच्चाप्राह-
 ताश्रयकल्पना युक्तेत्याशयः अन्यथापि ध्यानधैर्यपरिहारोपपत्ती-
 नानर्थक्यतदङ्गन्यायो ऽस्तीत्याह * न चेति * फलान्वयवत्कर्मो-
 त्तरान्वये प्राकरिणिकाश्रयान्वयकल्पनश्लेशमावात् * सुतरामि-
 त्युक्तम् * नन्यावृत्तिसंख्यादेर्गुणरूपप्रकृतकर्मस्वरूपसाधनत्वाभावे
 ऽपि कर्मसम्यग्निधिसंयोगपरिच्छेदसाधनत्वात्फलान्वयवद्धारवन्तीय-
 स्यापि यागसम्यग्निधिसंयोगसाधनत्वात्फलान्वयो भविष्यतीत्याश-
 ङ्काह * अस्यन्तेति * कर्मसिद्धिं विना प्रयोगपरिच्छेदासिद्धेः प्र-
 योगपरिच्छेदे साधिते कर्मसाधितमिति युद्धैर्धर्मम्यमित्याशयः । न-
 न्वत्यन्तभेदे ऽपि सम्यग्निधिसम्यग्धातपशुयोगे ऽनुगृहीते वाजपेयो
 ऽनुगृहीत इति युद्धिवत्स्तोत्रे एते यागः एत इति युद्धिर्भविष्यतीत्या-
 शङ्क्याह * वाजपेयस्येति त्विति * पशुयागविषयो यागशब्दः
 माध्यमाधनमायलक्षणसम्यग्धाविशेषस्तु न व्यवधाने सम्भवती-
 त्याशयः । यथा कथं चिद्यागाधयत्प्राप्तोत्तमसम्यग्धातुवादापत्-
 तावप्यग्निष्टोमालपस्तोत्रमाधनमामत्त्वलक्षणस्याग्निष्टोमसामत्त्वल-
 क्षणस्याग्निष्टोमसामत्त्वस्याप्राप्तरनुयादायोगात्तादृशभेदापत्तेश्च वि-
 ५५१। ध्ययोगाद्ग्निष्टोमसामशब्दोऽनर्थकः क्वादित्याह * यद्यपीति *
 आश्रयत्वेन प्रसज्यमानेभिरवस्थाहारः । अग्निष्टोमसामीति साम-

शब्दः स्तोत्रलक्षणार्थः । एधमेतस्येत्युभयथा अनर्थकं स्यादित्याह * पुनरपि चेति * सन्निधानेनाग्निष्टुथागाङ्गाग्निष्टोमस्तोत्रसम्बन्धलाभशङ्कानिरासार्थम् * वाक्येनेत्युक्तम् * एतस्य यदग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं साम तद्वेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशून्भावयेदित्यग्निष्टोमसाम्नोऽग्निष्टुता विशेषणे विशिष्टानुवादाद्वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः । अथैतस्य यस्तोत्रसाम तद्वेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वेति पूर्वं वारवन्तीयस्याग्निष्टुतसम्बन्धः कियते ततः पूर्वयत्सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेरग्निष्टोमशब्दानर्थस्यात्प्रसङ्गात्स्परिहारार्थं विशेषणं यथा वाक्येनाश्रयकल्पने वाक्यभेदस्तथैव स्यादित्याह * तस्यैवेति * तथैव वाक्यभेदे पौनरुक्त्यमाशङ्क्यैतस्यैवेति विशेषणे यो विशिष्टानुवादलक्षणः स एवेत्यनेकार्थविधिलक्षणादन्वयोक्ता रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य च त्काप्रत्ययेनाक्षेपोपपत्तेः विधायकानावृत्तावप्येकस्य वाक्यस्यानेकार्थव्यापाराद् गौरवमपरिहार्यमित्याह * ऋक्सामेति * वारवन्तीयस्य फलं प्रति विधेयोपादेयगुणभावाद्देवतीः प्रत्यनुवाद्योद्देश्यप्रधानभावाद्देव्यै चकारेण सूचितमानन्वग्निष्टुतप्रकरणेनाश्रयान्वयलामात्तस्मिन्श्च वारवन्तीयमग्निष्टोम सामकार्यमिति विधिना वारवन्तीयस्याग्निष्टुतसम्बन्धमग्निष्टोमस्तोत्रान्वयाप्तेन वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्कते * ननु चेति * ननु क्रत्वर्थस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रान्वयविधानेऽपि फलार्थस्य फलं तदन्वयसिद्धिरित्याशङ्क्याह * वारवन्तीयं हीति * वारवन्तीयेन साध्यतया क्रत्वपेक्षणादग्निष्टोमस्तोत्रद्वारेव च वारवन्तीयस्य साधनत्वात्क्रतोश्च साध्यत्वात्प्रकृतातिक्रमकारणाभावाच्च नान्यगतत्वाशङ्केत्यर्थः । पुरुषार्थस्य वा वाक्येनाग्निष्टोमस्तोत्राश्रयत्वविधाने च प्रकरणलक्ष्याश्रयानपेक्षणात्स्वतन्त्राग्निष्टोमस्तोत्रप्रयोगाभावेऽपि क्रत्वन्तरार्थप्रयोज्यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्याश्रयत्वोपपत्तेरेतच्छब्दानर्थक्यप्रसङ्गं परिहर्तुं तेनाश्रयविशेषणे वारवन्तीयस्याश्रयान्वयविधिनिमित्तवाक्यभेदवदाश्रयस्याग्निष्टुद्विशेषणविधितिमित्तोऽपि वाक्यभेदः स्यादित्याह * पुनरपि चेति * एतस्य यद्धारवन्तीयं तद्वेवतीषु कृत्वा पशून् भावयेदिति प्रकरणप्राप्तक्रत्वङ्गत्यस्यैव वारवन्तीयस्य रेवत्याधारतया विधीयमानस्य फलान्वयविधानात्तस्य च वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविधिवाक्येनाग्निष्टोमस्तो-

१ एधमेतस्येत्युभयथा अनर्थकं स्यादित्याह * पुनरपि चेति * सन्निधानेनाग्निष्टुथागाङ्गाग्निष्टोमस्तोत्रसम्बन्धलाभशङ्कानिरासार्थम् * वाक्येनेत्युक्तम् * एतस्य यदग्निष्टोमस्तोत्रसाधनं साम तद्वेवतीषु वारवन्तीयं कृत्वा पशून् भावयेदिति प्रकरणप्राप्तक्रत्वङ्गत्यस्यैव वारवन्तीयस्य रेवत्याधारतया विधीयमानस्य फलान्वयविधानात्तस्य च वारवन्तीयाग्निष्टोमसामविधिवाक्येनाग्निष्टोमस्तो-

मिताम ज्ञेयम् ।

१ ५५ पाठान्तरे ।

अद्वारैर्वाग्निपुद्गलव्याघगमाश्चैतद्वाक्यभेदद्वयापत्तिरित्याशङ्काह *
 एतस्येवेति * चारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयात्प्राग्निपुद्गलव्येऽप्याग्नेत्या-
 ग्नीध्रमुपतिष्ठतइत्यत्र प्राकृतानामाग्नेधीनां स्तोत्रादिद्वारा क्रत्वन्वये
 ऽपि द्वारविशेषानपेक्षे क्रत्वन्वयाधयणेनोपस्थानान्वयवद्धारवन्ती-
 यस्याप्यग्निष्टोमस्तोत्रान्वयानपेक्षक्रत्वन्वयमात्रोपलक्षितस्य फला-
 न्वयोपपत्तेः । क्रत्वन्वयप्राग्भाविफलान्वयपक्षवत्पश्चाद्भाविफलान्व-
 यपक्षे ऽपि सर्वस्तोत्रान्वयापत्तेः द्वितीयवाक्यभेदाभावे चाद्यो वा-
 क्यभेदः स्यादेवेत्यापिशब्दार्थे वाशब्दः स एवेत्येवशब्दोत्कर्षाद्विकारेण
 व्याख्येयम् । क्रत्वन्वयानुवादपूर्वं च चारवन्तीयस्य रेवत्यन्वयकरणे
 कृत्वाशब्दस्यातिगौरवं स्यादित्याह * ऋक्सामेति * रेवतीयस्य
 चारवन्तीयवाक्येन वाग्निष्टोमस्तोत्रगामित्वं स्यात्तद्वाक्यविहिताद्वा-
 स्याभेदात्सामान्यतो दृष्टेन वेति त्रेधा विकल्प्य गुणादीनां त्वसम्ब-
 धादिति धार्ष्टिके गुणाद्विदिवाक्यानामन्योन्यान्ययाभावस्योक्त-
 त्वाद्वेवन्तीयवाक्यस्य चारवन्तीयवाक्यैकत्वाभावेनाद्यं तावत्कल्पं दू-
 पयति * नैतदिति * चारवन्तीयरूपैक्ये ऽपि क्रत्वर्थपुरुषार्थ-
 रूपेण भेदाद्देवदत्तस्येव युद्धभोजनावस्थयोः स्थानैक्यनिष्प-
 मो नास्तीति द्वितीयं दूषयति * पूर्व्वेति * पुरुषार्थस्य चार-
 वन्तीयस्यात्मनो व्यापारवत्त्वसिद्ध्यर्थं क्रतुं साधयतो ऽपि क्रत्वद्भत्वं
 वैलक्षण्योक्त्या निरस्तमाननु वेदस्य तत्स्थानत्वाकल्पकत्वे ऽपि क्रत्वर्थ-
 चारवन्तीयवत्क्रत्वन्तःप्रयोज्यवारवन्तीयत्वात्पुरुषार्थस्यापि साम-
 न्यतो दृष्टेनाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वकल्पना भविष्यतीति तृतीयं
 कल्पमाशङ्क्य दूषयति * सामान्यतो दृष्टेति * विरोपणेनाधाना-
 द्भवारवन्तीयादिव्यभिचारनिवृत्तावपि शब्दैकसमधिगम्येत्त्वर्थेण
 सामान्यतो दृष्टप्रमाणत्वस्य नैवं जातीयकेष्वेतद्भवति दृष्टादृष्ट-
 सिद्धिरिति विपूर्वाधिकरणभाष्येणोक्तत्वात् सामान्यतो दृष्टे-
 नाप्यग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वसिद्धिरित्यर्थः अग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वा-
 नवगतिमेव पृष्टवाक्येनोपपादयति * आह चेति * फ-
 लाय विहितं सामवेदमध्ये पाठं स्वरूपज्ञानार्थमपेक्षते न
 क्रतुकालीनमग्निष्टोमस्तोत्रस्थाने पाठं चारवन्तीयरूपमात्रविधानेना-
 ग्निष्टोमस्तोत्रान्वयनैरपेक्ष्यलक्षणस्वातन्त्र्याद्यगमादित्यर्थः । ननु-
 षष्प्यादीनां फले विधीयमानानां ज्योतिष्टोममाश्रयतां वाक्यान्तरं च-
 येनान्ते सिद्धेश्चद्धारवन्तीयस्याप्याश्रयभूते ऽग्निपुष्ट्यग्निष्टोमस्तोत्र-
 स्थाने विधानात्तत्रैव निवेशो भविष्यतीत्याशङ्क्याह * यदीति * स्वा-

नान्तरादर्शनेनोक्त्यादीनामन्यत्र निवेष्टो नाश्रये तत्स्थानत्वदर्शनमा-
 त्वादित्याशयः । प्रकृतातिक्रमकारणाभावादिति यदुक्तं तदपि दूषयति
 * यदि चेति * शङ्कादूषणमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु ५६०
 पुरुषार्थस्यापि चारवन्तीयस्य प्रसङ्गेन क्रतुसाधनत्वात्कत्वध्वारव-
 न्तीयधर्मलाभो भविष्यतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यथाऽयुदिते-
 ष्व्यामिज्यार्थयोरपि दधिपयसोस्तण्डुलैः सह अणविधानेन प्रास-
 न्गिकतण्डुलश्रपणरूपप्रतीनौ कार्यसाधनत्वात्प्रणीताधर्मलाभ इति
 नायमिहप्रण्यस्तार्थः । ग्रहणप्रणयनादीनां प्रणीताद्यङ्गत्वात्कार्यप्रयुक्त-
 त्वाद्याङ्गानां प्रणीताकार्यश्रपणापूर्वोपकारित्वाद्यगतेरनङ्गस्थितानाम-
 पि चोपकारिस्थितत्वमात्रेणोपकारित्वापपत्तेः श्रपणोपकारिणोर्दधि-
 पयसोः स्थितानां श्रपणापूर्वोपकारित्वात् प्रणीताकार्यापन्नयोर्दधि-
 पयसोर्युक्तं फलमग्निष्टोमसामत्वस्य तु कत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वा-
 दनङ्गस्य चानतिदेश्यत्वात्कत्वर्थवारवन्तीयकार्यापत्तेः अपि पुरुषार्थ-
 रूपवारवन्तीयेऽतिदेशानुपपत्तेर्नानुष्ठानं युक्तमिति वैषम्यमाह * त-
 त्वेति * कत्वर्थवारवन्तीयाङ्गताग्निष्टोमसामत्वस्थानाशङ्क्येत्य-
 र्थान्तरन्यासेनाह * प्रकरणेति * फलार्थेन चारवन्तीयेन प्रकृता-
 ग्निष्टुहणे सति चारवन्तीयस्याष्टुत्साधनत्वेऽग्निष्टोमसामत्वस्य द्वा-
 रत्वेनोपकारित्वात्पुरुषार्थं चारवन्तीयं प्रति गुणत्वं शङ्कोत कत्वर्थं
 तु प्रतिगुणताशङ्कितुमप्यशक्येत्याशयः । साक्षाच्च साप्नो यागसा-
 धनत्वाशक्तेरग्निष्टोमस्तोत्रद्वारा यागसाधनत्वं यागसाधनत्वाद्या-
 ग्निष्टोमस्तोत्रान्वय इत्यन्यान्याश्रयापत्तेः प्रकृताग्निष्टुहणमैवाग्नि-
 ष्टत्वात्पुरुषार्थमपि प्रति गुणत्वं नास्तीति * तदेव स्थित्यनेनोक्तम् *
 कदा चिदत्यसिद्धमिति वाच्ये * मृदूक्त्याद्यापीत्युक्तम् * नन्व-
 ग्निष्टोमसामत्वस्य कत्वर्थवारवन्तीयानङ्गत्वेऽपि प्राकृताग्निष्टोम-
 साम यज्ञायश्वीयधर्माणां कार्यापत्त्या चारवन्तीयाङ्गत्वात्पुरुषार्थेऽपि
 चारवन्तीये प्रासङ्गिकक्रतुसाधनत्वात् प्राप्तेऽग्निष्टोमसामधर्मक-
 त्वात् गुणपृष्ट्याग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तेर्न वाक्यभेदो भविष्य-
 तीत्याशङ्कामर्थान्तरन्यासेनैव निरस्यमाह * यदि त्विति * पुरु-
 षार्थस्य चारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामशब्दवाच्याग्निष्टोमस्तोत्रसम्य-
 न्धावगमे सत्यग्निष्टोमसामभूतकत्वर्थवारवन्तीयधर्माणां पुरुषार्थं
 चारवन्तीये दधिपयसोरिव प्रणीताधर्माणां प्राप्तिः स्यात्तदनयमा-
 त्तु क्रतुसाधनसामत्वमात्रेण सामान्तरेष्विवाग्निष्टोमसामधर्माप्राप्तेः
 कार्यप्रयुक्तत्वाच्च धर्माणां चारवन्तीयत्वमात्रेणाधानाद्यङ्गवारवन्तीय-
 इव प्राप्त्ययोगात् गुणपृष्ट्याप्यग्निष्टोमसामत्वानुवादोपपत्तिरित्या-

शयः । अतः प्रासाङ्गिकफलसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामत्वलाभादपि वाक्यभेदपरिहारो न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो गुणफलान्वये वाक्यभेदपरिहाराशक्तेस्तत्परिहारार्थं यागान्तरविधिरेष्टम्य इत्याह * इतीति * ननु यागान्तरविधावप्राप्तानेकार्थविशिष्टयागविधानाद् गौरवं स्यादित्याशङ्क्याह * तथा सति हीति * सायस्काः साहस्रा इति चैकेन शब्देन युगपदुपादानलक्षणसङ्गाध्यनिकायवतामग्निष्टुदादीनामेकाहानां निकायित्वाद्यान्तरस्सामान्येन सुसदृशत्वात्पूर्वस्याग्निष्टुतो विध्यन्तो रेवत्यादियागेषु उत्तरेषु प्रवर्तन्ते इत्यष्टमे निकायिनां च पूर्वस्योत्तरेषु प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र घट्ट्यमाणत्वात्तदीयधर्मप्राप्तेरित्यर्थः । बहुप्राप्तिमेव विवृणोति * ए-पशब्दस्तावदिति * अतः कृत्वाशब्दाक्षिप्तार्थविशिष्टयागमात्रविधाना-ल्लाघवमित्युपसंहरति * कृत्वाशब्देति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्याग्निष्टोमस्तोत्रक्रियाविशेषणत्वात्तस्याश्वेहाविधेयत्वात् न वि-
५६११ शिष्टविधिः सम्भवतीत्याशङ्कते * न त्विति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * अग्निष्टोमस्तोत्रस्याविधेयत्वात्तत्विशेषणत्वेन रेवतीवारवन्तीयान्वयानपेक्षे ऽपि कृत्वाशब्दोक्तायाः अग्निष्टोमस्तोत्रभावनायाः स्वरूपेण प्राप्ताया अपि रेवतीवारवन्तीयान्वयविशिष्टरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येन विधेयत्वात्तद्विशेषणसत्त्वेनाक्षेपोपपत्तेर्वाक्यभेदाप्रसङ्गाद्विशिष्टविधिः सम्भवतीति परिहरति * नैप इति * करोत्यर्थमिति धाट्टये करोत्यर्थस्याकारकत्वात्क्रियारूपभावनान्वयायोगाशङ्कानिरासार्थं धातुसम्बन्धाधिकारविहितत्वात्प्रत्ययसामर्थ्यात्क्रियारूप्यन्वयः प्रतीतेः क्रियाकारकलक्षणान्वयायोगे ऽपि च समानकर्तृकत्वेन पूर्वोत्तरकालत्वेन च विशेषणविशेष्यरूपान्वयोपपत्तिसूचनार्थं त्कान्तकरोत्युक्तिः । ननु कृत्वाशब्दोक्तभावनान्नायागभावनया रेवतीवारवन्तीयान्वयग्रहणे ऽप्यग्निष्टोमसाम्ना विशेषणे वाक्यभेदापत्तेरग्निष्टोमस्तोत्रावच्छिन्नैव भावना कृत्वाशब्देनोक्तेति धातुमशक्यत्वाद्धारवन्तीयस्य च स्वरूपेणातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयप्राप्तावपि रेवत्याधाररूपेणाप्राप्तेस्तद्रूपविधावग्निष्टोमसामत्वानुवादायोगाद्-
ग्निष्टोमसामशब्दो ऽनर्थकः स्यादित्याशङ्क्याह * नवेने-
ति * भावनायच्छेदकधारवर्गान्वयं विना रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य भावनविशेषणत्वायोगात्साम्नश्च यागसाधनत्वाशक्तेः प्रधानभूतयागव्यधात्वर्गान्वयायोगाद्देवतीषु धारवन्तीयं यागसाधनं कृत्वे-
ति यागस्य कृत्वाशब्दोक्तभावनायच्छेदकत्वानुपपत्तेस्तद्वच्छेदकधा-

त्वर्थापेक्षायां धारवन्तीयस्यातिदेशतो ऽग्निष्टोमस्तोत्रभाषणाविशेष-
णत्वावगतेश्वरवन्तीयान्विताना रेवतीनामपि तद्विशेषणत्वावग-
ताद्रेवत्याधारस्य धारवन्तीयस्याप्यग्निष्टोमसामान्यानुवादोपपत्तिरि-
त्याशयः । आद्यं श्लाकं व्याचष्टे * रेवतीति * वृद्धन्ताक्षेपशब्दयो-
गेन व्रतोरिति पष्ठथा कर्तृवाचित्वात्स्वाविशेषणस्यैव क्रतुनाक्षेप इ-
त्यर्थः । द्वितीया व्याचष्टे * सत्प्रति * साक्षाद्रेवतीधारवन्तीयस-
म्बन्धोपजीयनाशक्तेर्गुणत्वेन चानर्थक्यतदङ्गन्यायविषयत्वादङ्गेषु
तत्सम्बन्ध विक्षेप्तुमारभमाण क्रतु कदाङ्गे निक्षेप्तव्य इत्यपेक्षाया
धारवन्तीयस्यातिदेशेन विज्ञातस्यानत्वाद्रेवतीरपि तत्त्वानां कल्प-
यतीत्यत्र वाक्य ऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनायाविधाने ऽपि रेवतीधारव-
न्तीयान्वय क्रतुविशेषणमप्यग्निष्टोमस्तोत्रे सक्रामतीत्यग्निष्टामसा
मशब्दानर्थक्यदोषो नास्तीत्यर्थः । एवमद्रव्यदेवतात्मकत्वेन धारव-
न्तीयस्य यागसिद्धयशक्तत्वात् साक्षात्प्रकृतयागान्वयो ऽस्ति अङ्गा
वतारन्यायाविषयत्वाच्च स्तोत्रद्वारापि पुरुषार्थत्वपक्षे नास्ति क्वत्वं
र्यत्वपक्षे त्वद्वावतारन्यायविषयत्वादस्तीति वैषम्यमुक्त्वा साम्न
स्त्वय क्रियारूपत्वेनाश्रयभूतक्रियान्तरानपेक्षत्वात्पुरुषार्थस्य चाङ्गत्वे
नान्वयायोगादिति घट्टयमाणादपि कारणत्वात्प्रकृतयागान्वयो ना-
स्तीत्याह * अतश्चेति * परपक्षदूषणवेलायामेतेतदपि कारणं वाच्यं
सत्कस्मात्स्वपक्षसमर्थनात्पश्चादुक्तमित्याशङ्क्य मन्त्रत्वमुच्यतेतीप-
दर्थवाच्याद्प्रयोगेण दर्शित धारवन्तीयस्य गीतिरूपत्वेन क्रिया-
त्वादाश्रयभूतक्रियानपेक्षत्वे सौमरस्यापि वृष्ट्यादिफलार्थस्यानन्य-
न्यायेनाश्रयानपेक्षत्वाद्ग्रह क्रतुप्रयोगापत्ते क्वत्वंभूतस्तोत्राश्रयत्व-
प्राप्त्यभावेन स्तुयीतेत्यनुयादानुपपत्तिप्रसङ्गात्करणनिर्देशमात्रेण
त्वाश्रयापेक्षत्वे यागादेरपि करणत्वाभ्युपगमादाश्रयापेक्षापत्तेर्वा-
रवन्तीयस्यापि च फलभावनाकरणत्वे पशुकामो ह्येतेनेत्येतच्छ-
ब्देन परामर्शापत्ते करणत्वनिर्देशनाश्रयापेक्षत्वस्यापरिहार्यत्वप्रस-
ङ्गायागादिवच्च सौमरस्यापि फलभावनाकरणत्वमात्रात्करणत्वनि-
र्देशोपपत्ते । प्रत्युनैकक्रियाकरणस्यान्यकरणत्वानुपपत्ते फलभाव-
नाकरणत्वमात्रात्करणत्वनिर्देशोपपत्तेर्वाच्यत्वादनभिमतैव साम्नः ।
क्रियारूपता प्रौढ्योक्तेति गम्यते षडङ्गादिस्वरसमूहात्मकत्वेन गीते
सिद्धरूपत्वात्तद्व्यपस्यापि साम्न क्रियात्वाभावादापि तु कर्मशब्द-
स्याङ्गावो ऽर्थं प्रसिद्धग्रहणत्वाद्भिकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरिति सा-
प्तमिकयाश्च क्रियात्वोक्ते सामर्थ्यो य कश्च गीते मस्वरइति श्रुते
सामशब्दस्य षडङ्गपरमगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतात्पर्यस्वरसमूहया

चित्वावगमात्स्वरशब्दस्य च मातृतस्तुरसि चरन्भद्रं जनयति स्वर-
 मित्यादिदर्शनाद्वायवीयसंयोगविभागजनितनादाख्यध्वन्यपरपर्याय-
 घोषात्मकशब्दपरत्वावगतेस्तस्य चाकाशगुणत्वप्रसिद्धेः क्रियात्वे च
 साम्नो ऽशब्दात्मकत्वेनोच्चारणाद्याध्ययनायोगात्सामान्यधीयतइति
 प्रयोगायोगापत्तेर्ध्वनिनादापरपर्यायस्वरात्मकगीतिजनिकायामुच्चार-
 णक्रियायामृचं प्रति प्रधानसाम्नो गुणभूतत्वाय संस्कारकर्मत्वव्य-
 पदेशसिद्ध्यर्थं गीतित्वमुपचर्य व्याख्यातुं शक्यत्वावुच्चारणक्रिया-
 द्वारैव च वक्ष्यमाणाधिकरणस्याया हाभ्यादिप्रति सौरभस्याश्रयत्वो-
 पपत्तेरुपपादयितुं शक्यत्वाद्धारवन्तीयस्य च क्रियात्वे तस्यैवाग्निप्लुतो
 ऽग्निष्टोमस्य गुणे धारवन्तीये पशवः फलमिति पूर्वपक्षवचनव्यक्त्य-
 योगात्सन्देहासम्भवेनाधिकरणारम्भानापत्तेर्न पारमार्थिका क्रि-
 यात्वोक्तिः सप्तमाधिकरणे तु स्वरस्य सामत्वनिरासो न ह्यभिव्यक्त-
 शांभिव्यञ्जको यो ऽनादे स कवतीषु भावयितुं शक्यो यदि मा-
 ध्येत न कवत्यो भवेयुरिति तत्रत्यभाष्यालोचनयैव गीत्याख्यपङ्क्ता-
 दिस्वरभावे ऽप्यक्षराभिव्यक्तिदर्शनेन तेषां स्वानुरक्तत्वरूपाभिव्यञ्ज-
 कत्वे ऽप्यक्षरस्वरूपानभिव्यञ्जकत्वात्तदभिव्यञ्जकवायवीयसंयोग-
 विभागानां स्वरजनकत्वात्स्वरत्वमुपचर्यतइति द्रष्टव्यं तद्वैधर्म्योक्त्यैव
 पङ्क्तादिस्वरूपस्यायं स्वाभिवर्नीयस्य कवतीषु भावयितुं शक्यताया
 भावो ऽर्थ इति तत्रत्यसिद्धान्तसूत्राचयवेनाभिधानात्तेनापि क्रियावा-
 चिता सामशब्दस्योक्तेति नाशङ्कनीय रघन्तरादिशब्दस्य च गाननिवा-
 च्यत्वेन प्रसिद्धगानवाचित्वाद्यवाचित्वे प्रसिद्धग्रहणत्वादित्यवयवेन
 निरस्ते हन्तिविषयादिजन्यविकारवद्विविकारवाचित्वात् इत्यादिना न
 युक्तेति विकारो ह्यविशिष्टो ऽन्यैरित्यन्त्यावयवेन हेत्यन्तराभिधाना-
 न्न हन्त्यादिदृष्टान्तोक्त्या क्रियात्वे सामसु चिन्तितमिति शङ्कनीयं किं
 तत्कारणमित्यपेक्षायामाह * पश्येति * ततोक्तं व्याचष्टे * दधी-
 ति * गडिष्वदनेकदेशे शक्तिशक्तौ विनिर्भवपथइत्याद्याक्रियायामपि
 धातुस्मृतं गण्डादिशब्दाश्च क्रियान्तघगतेषां तु वाच्यत्वमात्रात् क्रिया-
 त्यासिद्धेः परमार्थतो धारवन्तीयस्याव्यापारत्वेनाक्रियात्वे ऽपि प्रायेण
 • धातूनां क्रियावाचित्वाद्दीपचारिकाक्रियात्वमुच्यते धातुवाच्यत्वो-
 क्तिः क्रियान्तपेक्षत्वे को दोष इत्यपेक्षायामाह * तन्नश्चेति * मि-
 द्धान्तमुपमेहरति * तस्मादिति * सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय भाष्य-
 मनुसन्दधानं समेष्विति सूत्राययं भाष्यरूपपाठ्यान्तस्य किञ्चि-
 त्वाच्यत्वं नाप्यव्याचष्टे * समेष्विति * गुणशब्दस्येह मिदरूपां-
 वाच्यत्वादाश्रयत्वात्तपेक्षत्वे ऽप्युच्ययमात्रेण क्रियात्मकत्वहेतुक्तिः

५६२।

भाष्यकृद्वाच्यानमपि समर्थयते *भिन्नेति* न हीति भाष्यमप्राधान्याद्रेवतीनामेतच्छब्दान्वयायोगादप्राप्तेश्चोद्देश्यत्वायोगादङ्गानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *न हीति* वारवन्तीयात् प्राथम्योक्त्यर्थ-
द्वृत्तयोगः प्राथम्यमित्युद्देश्यलक्षणमिति न्यायेनोद्देश्यत्वमुद्देश्य-
त्वाच्चप्राधान्यमप्याभातीत्यानन्तर्योक्त्या सूचितम् । ननु सतीष्वपि रेव-
तीषु विशिष्टानुवाददोषः प्राप्नुवन्कस्माच्चोक्त इत्याशङ्क्याह *तत्रेति*
तच्चग्निष्टोमसामेत्यपरो ऽपि वाक्यभेदः प्राप्नोतीति सूचनायैकश-
ब्दः असतीनां च रेवतीनां फलार्थवारवन्तीयान्वयविधौ कृत्वन्व-
याप्राप्तेरन्यत्र च गुणभूतानामन्यान्यवयवविध्ययोगादेतच्छब्दो ऽर्थश-
न्यः स्यादित्येतच्छब्दान्वयानुक्त्या सूचितं भाष्यकृतेत्युत्तरभाष्य-
पातनिकार्थमाह *तच्छब्देति* शुद्धानां रेवतीनां वारवन्तीयं प्र-
ति विधौ पश्चादग्निष्टुद्यागान्वयायोगे ऽपि प्रागेव वागान्वयितया
तां विधाय तासां च वागान्वये द्वारापेक्षायां द्वारतया वारवन्तीया-
न्वयं विधाय यागविशिष्टरेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्य फलान्वय-
विधिर्भाविष्यतीत्याशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे *अथ त्विति*
रेवतीविशिष्टस्य वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वाप्राप्तेरनुवादायोगा-
द्वाक्यभेदापत्तेश्च विध्ययोगादग्निष्टोमसामशब्दानर्थक्यदोषोक्त्यर्थं
तथेति भाष्यं रेवतीयागान्वयरेवतीवारवन्तीयान्वयवारवन्तीयफला-
न्वयरूपार्थत्रयविधिनिमित्तवाक्यभेदानुपन्यासयुक्तमाशङ्क्य व्या-
चष्टे *तथापीति*

गौणं लाक्षणिकं चापि वाक्यभेदेन वा स्वयम् ।

वेदो ऽयमाश्रयत्यर्थं को नु तं प्रतिकूलयेत् ॥

इत्यनेन न्यायेन वाक्यभेदत्रयाङ्गुपगमवच्चतुष्टयाङ्गु-
पगमे ऽप्यदोष इत्याशयेनाशङ्कार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे
अथेति एतत्संवेति परिहारभाष्यमेतत्पदानुरोधेन-
चाग्निष्टुद्रेचत्यन्वयाङ्गुपगमादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे *
तथा सतीति* वारवन्तीयस्याग्निष्टोमसामत्वविधायनुज्ञाते वाक्य-
भेदत्रयातिरेकापत्तेस्तत्परिहारार्थमग्निष्टुद्रेचत्यन्वयविध्यपगमाद्वा-
क्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरेव चैतच्छब्दस्य रेवतीशब्दपदग्निष्टोमसाम-
शब्देनाप्यनन्वयादानर्थक्यं तथैतस्याग्निष्टोमसामेत्यन्वयविधौ वा-
क्यभेदत्रयातिरेकापत्तेरित्याद्यव्याख्याने ऽर्थः रेवतीविशेषणत्वेनैत-
च्छब्दविवक्षायामपि वाक्यभेदपञ्चकापत्तेः सहच्छरुतस्यैतच्छब्दस्याने-
कविशेषणात्वायोगादग्निष्टोमसामविशेषणत्वाविवक्षाविवक्षायां वा
वाक्यभेदपञ्चकापत्तिरिति द्वितीयं । यथा विशिष्टानुवादपक्षे यथा-

क्रममवाप्तिनस्यैतच्छब्दस्य रेवतीविशेषणत्वं तथा रेवत्युपादानपक्षे
 ऽपि यथाक्रममेवावस्थानं नोत्कर्ष इत्येवकारार्थः । अस्मिन्पक्षे रेवती-
 नामुपादेयत्वात्सामान्यासिद्धा या रेवत्यन्ता एतस्याग्निष्टुत कार्या
 इति स्वरूपानुवादार्थतया यच्छब्दो योज्यः । सिद्धान्ते ऽपि कर्मान-
 रस्य क्रियान्तरविशेषणस्यैव विधानात् वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्या-
 शयेनाथेति प्रश्नभाष्यं गुणे पुनः फले कल्पनातः इत्यादिभाष्येण
 पूर्वपक्षे वक्ष्यमाणां वाक्यभेदानामसमाप्तत्वात्मध्ये सिद्धान्तदो-
 षं शङ्कानवकाशादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * इहैवेति * यागान्तर-
 स्याग्निष्टुद्यागाद्भवेन विधिगुणविशिष्टस्य चाग्निष्टुत फले विधिः फ-
 लार्थस्यापि वा गुणस्य प्रकरणप्राप्तयागाद्भवानुवाद इति पक्षान्तराणां
 सिद्धान्तप्रतियोगित्वात्पूर्वपक्षत्वमभ्युपेत्यापि प्रश्नावसरसमर्थनायै-

भाष्योक्तयागानुवादद्वारेतरानुवादसिद्धिरेषं च सति विपरिवृत्तिप्रा-
 भो यजिरित्यादिवाचित्कोक्त्वा तथा शब्देन परामृष्टयागस्यायोग्यावे-
 नाश्रयत्वाप्राप्तैर्वस्तुतो ऽसम्भवन्नप्यनुवादः पूर्वपक्षे स्थितोक्त इति
 नामशब्देन सूचितम् । रेवतीधित्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धा-
 न्तेति * नन्विति प्रश्नाशयविवरणभाष्यं स्वविशेषणाविशिष्टायाः
 कृत्याशब्दोक्ताया भावनाया यागभावनाविशेषणत्वाद्विशिष्टैकार्थ-
 विध्युपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * नन्विति * त्फान्तत्वोक्त्या
 तस्य घायव्याख्येकविंशमग्निष्टोमसाम कृत्येति कृत्याशब्दोक्तभाव-
 नाया रेवतीयागे ऽतिदेशप्राप्तायाः प्रत्यभिज्ञानादविधेयत्वेनाविधेय-
 भावनाविशेषणत्वायोगः सूचित । स्वरूपेणाविधेयत्वे ऽपि रेवतीया-
 रयन्तीयान्वयविशिष्टरूपेण विधेयत्वाद्विशेषणत्वोपपत्तिरित्याशये-
 नेतीति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * नेति * उच्यते इत्याशङ्काभाष्यं
 विधेययागभावनाविशेषणत्वात्कृत्याशब्दार्थस्य लिङा ऽर्थाद्विधाने
 ऽपि रेवतीयारयन्तीयान्वयो लिङा त्फाप्रत्ययेन वा न विहित इत्येवं
 व्याचष्टे * रेवतीनामिति * ननु रेवतीयारयन्तीयान्वयाविधाने ऽप्युभ-
 योः कृत्याशब्दोक्तैः कमायनाविशेषणत्वेनाग्नौ कदायनीयदम्योन्यानि-
 यममिदं : समभिध्याहारलक्ष्यान्ययप्रतीतिरविद्वेत्स्यादुनिरासा-
 र्थं तत्रेति भाष्यमरणैकहायनीय्याप्येवम्योत्तरपक्षेऽयुक्तमाशङ्क्योप-
 पादयति * तेनेति * रेवतीयारयन्तीयविशिष्टकृत्याशब्दार्थविशिष्ट-
 यागभावनाविध्यर्थक्षेपात्कृत्याशब्दार्थस्य रेवतीयारयन्तीयविशिष्ट-

रेवप्रतीत्या तयोरन्योन्यनियमः प्रतीतो ऽप्यविधेयत्वात्तदसंख्य इत्या-
 शयः । सम्बद्धेति विशेषणप्रधानो निर्देशः । नन्वविधेयत्वे रेवतीवा-
 रचन्तीययोरप्रयोग एव स्यादित्याशङ्क्य * यागोत्पुक्तम् * कृत्वाशब्दो-
 कभावनविशेषणत्वेन प्रतीयमानयोः कथं यागभावनविशेषणते-
 त्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * रेवतीधारयन्तीयसम्बद्धत्वरूपेणोक्त-
 त्वात्सम्बद्धत्वरूपेण सती प्रतीयमानामपि कृत्वाशब्दवाच्यां स-
 म्बद्धत्वरूपस्याविधेयत्वाच्छ्रुत्यायाश्चानुष्ठानाशङ्करतादरणीयत्वाद्-
 सतीमप्रतीयमानामिव प्रतिपद्य रेवतीष्वन्यान्यपि सामानि प्राप्नु-
 यन्ति सामाप्यन्यास्त्वृक्षु प्राप्नोतीत्यध्यवस्यतीत्यध्याहारेण त्वप्र-
 त्ययो योज्यः । सन्निहतकृत्वाशब्दाक्तभावनविशेषणत्वस्याविधे-
 यत्वेनानादरणीयत्वाद्ब्रह्मवहितयाप्येकवाक्योपात्तया प्रधानभूतया
 यागभावनया ऽन्वया युक्त इत्याशयः । ननु यागभावनविशेषणत्वे
 ऽपि साक्षात्तदन्वयायोगादद्भत्वेन चाद्वाच्यतारन्यायविषयत्वात्तद-
 द्वावतारावगतेः । कस्मिन्नद्भविशेषे ऽवतार इत्यपेक्षायां वारचन्ती-
 यस्य प्रकृतावग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनेहापि तद्विषयत्वावगमा-
 द्वेवतीनां चाधारत्वश्रुतेः । सामैव प्रत्यृचामाधारत्वप्रसिद्धे, सा-
 मान्तराणां चातिदेशतो निर्ज्ञातत्वेनगन्तरानाकाङ्क्षत्वादेकान्तिष्टो-
 मस्तोत्रविषयतयान्यान्यनियमः सेत्स्यतीत्याशङ्क्य * एकस्तोत्रेत्यु-
 क्तम् * वारचन्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रविषयत्वेनातिदेशतः प्राप्तेरुपदे-
 शानर्थक्यापत्तेः स्तोत्रान्तरविषयत्वावगमाश्चात्र च प्राकृतसामकार्यो-
 पत्तिप्रमाणाभावेनाधिकावापावगतेरारोप्यमाणानां च साम्नां त्रीणि
 हवै यज्ञस्योदराणि गायत्रीबृहत्पुण्यत्र ह्यवाचपन्त्यत एवोदप-
 न्तीति श्रुत्या प्राकृतीभ्येव गायत्र्यादिष्वभ्यस्यमानासु निवेशावगतेः
 ऋगन्तरानाकाङ्क्षत्वाद्वेवतीनां तद्विषयत्वानवगतेरेकस्तोत्रविषय-
 त्वानियमादेकस्तोत्रविषयत्वे ऽपि यानेकसामकयोर्माध्यन्दिनार्भचप-
 धमानयोर्यस्मिन्नेवाद्ये मध्यमे ऽन्त्ये वा स्तोत्रैकदेशे वारचन्तीये तस्मि-
 न्नैव रेवत्येति नियमाभावाच्चान्योन्यनियमः सेत्स्यतीत्याशयः । उ-
 प्यन्ते प्रक्षिप्यन्ते सामान्यास्तिवति अधिकरणवाचि घञ्जतेनावापश-
 ष्ढेनाङ्गन्तुकस्य साम्नो ऽभिनिर्ज्ञातप्राकृतर्गाधारत्वेनाधारभूतगन्तरा-
 नाकाङ्क्षत्वं सूचितम् । एवं सति को दोष इत्यपेक्षायामाह * तत्रे-
 ति * तेनानयोरन्यथायातिदेशे ऽवगताग्निष्टोमस्तोत्रस्वानवारचन्ती-
 योद्देशेन रेवतीविध्यापत्तेर्यागभावनानम्बयाद् दुष्परिहरो वाक्यभेदः
 स्यादित्याह * अत इति * यागभावनान्वयानिरासायैवकारः नैष
 दोष इत्यादिपरिहारमाध्याशयमाह * नैष इति * अप्राप्तविषयः

तैर्विधयशब्देनोक्ता अप्राप्ते ऽर्थं कृत्वेत्यस्य विध्यन्वयो विधेयत्वात्
 फलमित्यर्थः । श्लोकार्थमुपपादयति * सर्वत्रैवेति * कृत्वाश
 ब्दार्थविशिष्टयागभावनाविधिना विशेषणस्याविधाने ऽपि त्काप्रत्ययेन
 धातुवाच्यायाः क्रियायाः क्रियान्तरसमानकर्तृकत्वाभिधानादनुष्ठान
 च विना कर्तृत्वायोगादनुष्ठानावगतेरप्राप्तत्वाच्च रेवतीवारयन्ती-
 यानुवादायात्त्वयक्रियाया अभिपुत्य हुत्वंतिवन्निमित्तार्थभ्रवणयो-
 गादनुष्ठानानुवादानुपपत्तेर्विधायस्मृतस्यापि कृत्वाशब्दस्यार्थाद्विधा-
 नेपकत्वाद्विधेयं कृत्वा शब्दार्थविशेषणस्य रेवतीवारयन्तीयान्वयस्य
 विधेयत्वापपत्तिरित्याशयः । कृत्वाशब्देऽप्युक्तायाः क्रियायाः प्राप्तत्वा-
 निमित्तार्थभ्रवणोपपत्तिमाशङ्क्य स्वरूपेण प्राप्तावपि रेवतीवारय-
 न्तीयान्वयवैशिष्ट्यरूपेणाप्राप्तेस्तादर्थ्येनैव च विधेयत्वाऽप्युपगमाच्च
 निमित्तत्वाश्रयण युक्तमिति * न चेहेत्यनेनोक्तम् * द्वाविति भाष्यं
 शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * यदि तर्हीति * यथेति दृष्टान्तभाष्यमपि
 सकृदुद्धरितस्य त्काप्रत्ययस्यानुष्ठेयत्वपूर्वकालत्वरूपानेकार्थपरत्वा-
 योगादप्रवृत्तिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे
 * कथमिति * पूर्वकालत्वानुष्ठेयत्वयोर्विशेषणविशेष्यभावात्पूर्व-
 कालत्वविशिष्टानुष्ठेयत्वरूपैकार्थोपपत्तेर्विशिष्टरूपेण च त्काप्रत्ययेनो-
 पादानादेकशब्देऽपादानलक्षणाया अपि च वाक्यभेदपरिहारप्रक्रि-
 यायाः शोणशब्दे च त्वैकार्थसमवायिरक्तावान्तरजातिवाचिनि दृष्ट-
 त्वाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्याशयः । त्काप्रत्ययाभिस्पादितापरपर्या-
 यानुष्ठानावगमे ऽपि भुक्तायागच्छतीत्यादी विध्यभावे तत्कार्यत्वाप्र-
 तीतेः कृत्वाशब्देनैव च तदर्थविधौ न चेदन्येन शिष्टा इत्यनेन न्या-
 येन विशिष्टयागभावनाविध्ययोगापत्तेर्भाष्योक्तपरिहारापरितोपा-
 त्त्यर्थं निर्विशेषणस्य करोत्यर्थस्य विशेषणत्वायोगाद्रेवतीवार-
 यन्तीयान्वयस्य विधेययागभावनाविशेषणान्तर्भाष्याऽप्युपगमेन लि-
 ङ्गैव विधेयत्वमुपपादयति * भय वेति * द्रव्यस्याविशेषितस्यापि
 स्वरूपमाश्रय्य विशेषणार्थोपपत्तेर्माहिशेषणस्यानन्तर्भावात्विधेयत्वे
 ऽपि करोत्यर्थस्याविशेषितस्य निरूपणाशङ्केर्विशेषणात्वायोगाद्वि-
 धेयविशेषणान्तर्गतत्वाद्देवतीवारयन्तीयान्वयस्य विशेषणविशेषण-
 र्थे ऽपि विधेयता युक्तत्वाशयः । श्लोकं व्याचष्टे * तत्रेति * प-
 र्यवकाशधिकरणपूर्ववक्ष्यस्याप्यपि क्रियाविशेषणस्य हेतुकाविशेष-
 त्वात्तन्तर्भावात्तदुपगमात् त्रयमाश्रयित्वेऽप्युपगमात् करोत्यर्थस्य रेव-
 तीवारयन्तीयान्वयविशिष्टतां विना विशेषणत्वायोगात्तत्पर्यम-
 ऽप्युपगमत्वेत्युक्तं कथं पदान्तरोपात्तस्यान्तर्गतित्वपेक्षायां तस्यो-

भय हविरार्तिमाच्छेदित्यत्रार्तेर्निमित्तभूताया मृष्यामहे हविषा वि-
 शेषणमिति यदता भाष्यकारेण पदान्तराक्तहविर्विशिष्टाया आर्त्ते-
 निमित्तत्वेऽप्युक्त्वा पदान्तराक्तस्य निमित्तान्तर्गन्निमुक्ता इष्टान्तत्वेन
 सूचयितुमास्त्यधिकरणभाष्य पाठत ननु विशेषणविशेषणस्य कथं
 प्रधानान्वय इत्याशङ्काह * तथा चेति * अङ्गगुणविराधे च ता- ५६५।५
 दृश्यादित्यत्राङ्गसादृश्यानुष्ठानस्य प्रधानसादृश्यान्वयताया वक्ष्य-
 माणादिस्थाशय । रेवतीवारवन्तीयान्वयविध्युपपादनस्यानिय-
 माशङ्कापरिहारोपयागमाह * तस्मादिति * रेवतीवारवन्तीय-
 न्वयेन विशेषिताया कृताशब्दोक्ताया भावनायामृक्सा-
 मयान्नियम इत्युक्त तस्या पूर्वकालप्रलक्षणनिष्पन्नरूपत्वात्कथम-
 निष्पन्नरूपेणान्वयन विशेषणमित्याहुः शुद्धस्य करोत्यर्थस्य पूर्व-
 कालत्वनिरूपणाशक्तिर्निशेषस्य पूर्वकालत्वात्तथा विशेषणस्य पूर्व-
 कालत्वात्किर्निष्पन्नशब्देन सूचिता । ननु वारवन्तीयस्यानिदशता अङ्ग-
 प्रामस्तोत्रसाधनत्वावगमात्तस्य च सर्वस्वात्त्वान्वयनयागात्प्रागयागा-
 त्पूर्वकालत्वानुपपत्ते । क्त्वाप्रत्ययस्य च मुख्य व्यादाय स्वपिनी
 निवत्समानकतृक वमात्रणापपत्त । पूर्वकालवाचित्वायोगात् त-
 द्रशेनानुष्ठयतया त्काप्रत्ययोपात्तस्य रेवतीवारवन्तीयान्वयस्योत्तर-
 क्रियान्वय सिद्धेदित्याशङ्काह * कृताशब्दश्चेति * मुख्य
 व्यादाय स्वपिति सम्मिल्य हस्ततीत्युपसर्गानात्समानकर्तृत्वमात्र
 वाचित्वे ऽपाह स्मृते प्रयोगाच्च पूर्वकालवाचित्वस्यावगतस्य त्या-
 गायागादनेकार्थस्य करोतरिहानुष्ठानवाचित्वायाग ऽपि यागप्रक-
 मात्प्रागवाचिकलानुष्ठानसिद्ध्यर्थ मर्थे पदार्थानामिदं कर्त्तव्यमी-
 त्येवमध्ययन्यत्राद्या करोति मनसा करातीत्यादौ चाध्ययस्तान्
 ऽपि प्रयोगदर्शनात्परिकल्पनाध्यवसानापरपर्यायप्रतिपत्तिर्वाचित्वा
 घगत । सामानुष्ठानस्य चर्त्तिककर्तृत्वाद्यजमानकतृकयागसमानक-
 र्त्तृत्वस्याप्यनुपपत्त त्काप्रत्ययस्य पूर्वकालवाचित्वाविरोध इ-
 त्याशय । नन्वेवमपीत्याशङ्काभाष्यमर्थेक वादक वाक्यमित्यत्रा-
 शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वाभ्युपगमाद्वाक्यभदमात्रण वाक्यभेदानाप-
 क्षेययुक्तमाशङ्का विधिप्रयोजनत्वाद्वाक्यस्य विध्यभेदाशय एव
 व्याचष्ट * नन्निति * नैव इति परिहारभाष्य रेवत्याभिधान-
 स्याप्यप्राप्तायेत्वेन विधिप्रयोजन वाद्विध्यभदप्रतीतेरनुक्तमाशङ्का
 रेवत्यादिविशिष्टैकयागमात्राविधिसिद्ध्यर्थ रेवत्याद्यभिधानोपपत्त
 नं विधेयभदा ऽस्तीत्यवमर्थ एव व्याचष्ट * नैव दोष इति * वाक्य-
 नानात्वनामकार्थत्वस्यार्थकत्वादित्यत्र प्रयोजनैकत्वानुपपन्नमिति ता-

ष्येण निरस्तत्वात्प्रयोजनस्य च विशिष्टभायनाविधानस्यैकस्यान्न वा-
 क्यभेदापत्तिरित्युक्ते भावनाया विधेयत्वे यागविध्युक्तिर्भाष्यकारी-
 या न युक्तेत्याशङ्क्य * सा चेत्युक्तम् * नन्विति भाष्यं पूर्वशङ्का-
 धायविधरणार्थत्वेन व्याचष्टे * नन्विति * वाच्यानेकत्वनिमित्ताने-
 कार्थत्वशङ्काभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थम् * यदीत्युक्तम् * अत्रेति परिहार-
 भाष्यं विशिष्टविध्यन्यथानुपपत्तिकल्पितैर्विधिभिरनेकार्थविधानेऽपि
 प्राधान्येनैव विधेयस्य प्रयोजनत्वात्तस्य चात्रैकत्वात्त वाक्यभेदाप-
 त्तिरित्येवमर्थत्वेन व्याचष्टे * उच्यतइति * न हीति भाष्यावय-
 धमनेकप्राधान्यनिरासोपपादनार्थत्वेनावतारणपूर्वकं व्याचष्टे *
 तदाहेति * एतदेवोपपादयति * तथा हीति * धारणाव्यापृत-
 रेवतीपर्यवसाने रेवत्यो धारयेयुरिति निर्देशप्रसङ्गाद्रेवत्याश्रयण-
 व्यापृतधारवन्तीयपर्यवसाने सम्बन्धिद्वयसम्बन्धेन व्यापृतसम्बन्ध-
 पर्यवसाने वा रेवतीषु वारवन्तीयं कुर्यादिति निर्देशापत्ते स्वीत्प-
 त्तिव्यापृतयागपर्यवसाने यागः स्यादिति निर्देशापत्तेः फलपर्यवसा-
 ने पणवः स्युरिति निर्देशापत्तेस्तच्छब्दपरामृष्टरेवत्यो वारवन्तीयमि-
 ति भाष्योक्तरेवतीवारवन्तीयतत्सम्बध्रयागपशुक्रियाणां यजमान-
 व्यापारयागभावनान्तरव्यापारत्वावसायात्ततः प्राग्विधेरपर्यवसा-
 नापत्तेर्नानेकस्य प्राधान्येन विधिः सम्भवतीत्याशयः । तस्मादिति
 वाक्यभेदपरिहारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अहं तस्मादिति * ननु
 गुणफलान्वयपक्षे ऽप्येतच्छब्दस्याग्निष्टोमसाममात्रविशेषणत्वाऽयु-
 पगमे रेवतीविशेषणत्वात्तऽयुपगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वात्तऽयु-
 पगमादेतच्छब्दस्योभयविशेषणत्वनिमित्तो वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्य-
 इत्याशङ्कानिरासार्थं गुणे पुनरिति भाष्यं व्याचष्टे * गुणंति * त-
 थाप्यग्निष्टोमसाम्नो वारवन्तीयेनाग्निष्टोमसाम्न्यागव्यापृतत्वेन यागान्तरं
 ऽपरिहार्यं इत्याशयः । अथेति भाष्येणाग्निष्टोमागाव्यापृतत्वेन यागान्तरं
 रेवतीवारवन्तीयवाक्येन विधास्यतइत्याशङ्क्य तथापीत्यनेन निरस्तं
 तदनेनापि प्रकारेण कर्मान्तरस्यसिद्धेः पूर्वपक्षानुपयोगित्वात्सिद्धा-
 स्ताविरोधाच्चानर्थकमित्याशङ्क्याह * अथेति * शङ्काभाष्यं व्याचष्टे *
 तत्रेति * एवं विधयश्चान्तराऽयुपगमे को गुणो भविष्यतीति पृ-
 ष्छति * किमिति * गुणधिययत्वे ऽपि सामान्यधिवक्षया नपुंसक-
 निर्देशाविरोधः प्रकरणावाधैतत्पदानुग्रहकत्वं गुणद्वयमाह * प्रकरणं
 सावदिति * परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * कीदृगवाक्यभेद इ-
 त्यपेक्षायां प्रत्युद्देश्यं वाक्यपरिस्मात्तिलक्षण इति दर्शयितुमाह *
 न हीति * अथेधमित्यादिशङ्काभाष्यं गुणफलान्वयस्याभिधानात्पु-

नरुक्तमाभासमातं परमते तादर्थ्यमेष्ट्युपेत्यैव रेवत्याख्यगन्तप्रमा-
नाद्याख्यगार्धाधारत्वलक्षणविशेषहानेनाश्रयवैगुण्यरूपदोषान्तरोक्त्य-
र्थत्वेन व्याचष्टे * अयेति * अग्निपुष्ट्यागस्यैव गुणान्तर-
विशिष्टस्य फलान्वयाभिधानायैतदिति स्वमतेनार्थान्तरं गु-
णकामत्वापरित्यागेनैव वक्तुमाह * अथ वेति * यतदेव पक्षान्तर-
मुपपादयति * तथा च सतीति * कर्मान्तरपक्षे ऽपि सन्निकृष्टार्थ-
विधिलेप्स्यतइत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * गुणविशिष्टकर्मान्तर-
विधौ गुणपरत्वात्कर्मात्पत्तिपरत्वायोग ऽपि कर्मात्पत्तिसिद्ध्यर्थं उ-
त्पत्तिपरत्वस्यापि कल्प्यात्वात् गौरवापत्तिनास्मिन्पक्ष इति विशेष
इत्याशयः । उत्पत्तिं करिष्यतीत्यनुपङ्गः । नन्वनुत्पत्तिपरस्य रेवत्य-
स्तासां च पदान्तरोपात्तवारवन्तीयान्वय इत्यनेकार्थविधिनं लभ्य-
तइत्याशङ्क्य * विधानाच्चेत्युक्तम् * फलस्यानुपादेयत्वेन प्राप्त-
स्यापि कर्मणः फले विधानादनेकगुणव्यापकता सत्स्वतीत्यर्थः ।
श्लोकं व्याचष्टे * यागं हीति * फलस्याज्ञानज्ञापनं विधिविवक्षि-
तः । ननु विशेषणफले चास्मिन् वाक्यमेदो भाषिष्यतीत्यनेन न्या-
येन कर्मविधाने ऽपि तात्पर्यस्य फले ऽवताराद् गुणविशिष्टत्वानुप-
पत्तिरित्याशङ्क्य विधेः फलपरत्वनिरासार्थं तस्योद्दिश्यतोक्ता इति
करणः श्लोकार्थममाप्त्यर्थः । ननु फले विधीयमानस्य कर्मणो ऽर्था-
नुत्पत्तिविधिमप्यनुभवितुं प्रक्रममाणस्य गुणान्तराधिक्यं बलवद्विप-
रिवृत्त्यभावनोत्पत्तेरनिवारणात्कथमकर्मान्तरत्वेत्याशङ्क्य मन्यमान-
शब्देनागमिममर्थं सूचयितुमाह * एवमिति * नन्वेवं सति सा-
म्नो यागासाधनत्वात्तृतीया न युज्येतेत्याशङ्क्य द्वेधा समर्थय-
ते * स्तोत्रेति * दोषान्तरोक्त्यर्थं नैव राक्यमिति भाष्यं व्याच-
ष्टे * तत्रेति * गुणान्तरविशिष्टत्वे प्रत्यभिज्ञानतिरोधानेनानुपादेया-
न्वयनिमित्तकर्मात्पत्त्यनिवारणात्कर्मान्तरत्वापत्तेन पूर्वस्मिन्न्यागे रे-
वतीवारवन्तीयान्वयविधिः शक्य इत्याशयः । रेवतीवारवन्तीयान्व-
यस्य क्रियान्तरविशेषणत्वालिङ्गां विध्यशक्तं श्रुतगन्तराणामविधेय-
त्वमभिप्रेत्येतदुक्तमिति तन्निरासाय लिङ्गे ऽशक्तत्वे ऽपि कृत्वाशब्द-
स्य विधिशक्तकृतत्वाद्विधेयत्वोपपत्तेर्गुणफलान्वयपक्षे काश्चनैव
गुणविरहितकर्मकृतान्वयपक्षे वैमिस्त्रिकेन श्रुतगन्तराणामेव नित्यत्व-
व्याधाारत्वरूपविशेषबाधाद्वाने ऽपि वैगुण्यानापत्तिरित्यभिधानार्थं
मन्यत्वाशङ्क्य भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * कृत्वाशब्देन विधातुं श-
क्यमिति सूचनार्थं भाष्ये करोति कर्मान्तरपक्षे नीरूपस्य कर्मणो
विधेयत्वायोगेन साधनाकाङ्क्षत्वाद्विधानाच्च प्रागतिदेशनां लभ्या-

भावादधोत्साधनान्तरविधिर्युक्त । पूर्वकर्मपक्षे त्वनाकाङ्क्षितसाधन-
विधायित्वकल्पना कृत्वाशब्दस्य न युक्तंत्याशयः सतीति परिहार-
भाष्य व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वचनं तर्हीत्याशङ्काभाष्य वच-
नशब्दस्य पूर्वभाष्यस्य वचनशब्दोत्कर्मान्तरविधिवाचित्वे ऽभ्युपग-
मविरोधापत्तर्गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिवाचित्वं तु प्रकृ-
ते कर्मानाकाङ्क्षितगुणान्तरविधिकल्पनस्यानन्तरभाष्यानिरस्तत्वेन
गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविध्ययोगादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह *
वचनं तर्हीति * केनेत्यपेक्षया गुणान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मवि-
धेर्निरस्तस्याप्यनिरस्तत्वं मत्वेयमाशङ्कति सूचनार्थं पूर्वोक्ता-
भिप्रायद्वयोक्तिः । ननु कर्मविध्यभ्युपगमे यजत्यनुवादोक्तिर्न युज्य-
तेत्याशङ्काद् * यजिरिति * फलोद्देशेन कर्मविधाने ऽपि
फलान्वयस्यापि गुणान्वयवद्विशेषणत्वात्तत्पक्षपरत्वे गुणविधे-
रेवायंगनानङ्गगुणविधेर्दूरेत्सारित्वापत्तेरुत्पत्तिपरत्वं विनानेका-
र्थविध्ययोगात्तदन्यथानुपपत्त्योत्पत्तिपरत्वावगतेरुत्पत्त्योत्पत्त्ययोगा-
त्कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्त्यर्थं यदीति परिहारभाष्य व्याचष्टे * सिद्धान्-
न्तेति * स्वाभिमतं कर्मान्तरत्वं यदनेकार्थं विध्यन्यथानुपपत्तं फल-
तत्कथयतीति वदतानेकार्थविध्यन्यथानुपपत्त्या प्रकृतकर्मविधिनिरस्त-
इति प्रकाशितमात्रेण या रेवतीवारुवन्तीयसम्बन्धसम्बन्धितया कर्मणो
वचनमित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता । ननु कृत्वा यजेतेत्युपपदा-
क्रान्तत्वेन विधिशक्तेर्यागादवताराधागस्वरूपानुवादावगतेरङ्गाङ्ग-
सम्बन्धार्थत्वेन चानुवादार्थत्वापत्तेर्न कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्याश-
ङ्कायं नन्विनि भाष्य पूर्वस्मिन्कर्मण्यनेकार्थविधौ वाक्यभेदापत्ते कर्मा-
न्तरत्वसिद्धयुक्त्या सूचितत्वादयुक्तमाशङ्कापपादयति * निति * गु-
णान्तरविशिष्टप्रकृतकर्मविधिपक्षस्य कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्तिसूचितत्वा-
वयभेदापत्त्या निरस्तस्यापि वण्टाक्त्या वाक्यभेदवचनेनानिरस्तत्वा-
त्पुनः शङ्कोपपात्तिरित्याशयः । भाष्यं च कृत्वाशब्दसमाभवाहाराद्गु-
णविधिसमातिमुचनार्थस्तत्र शब्दप्रयोजनशब्दस्य प्रधानवाचि-
त्वाद्देवतीवारुवन्तीयसम्बन्धस्याङ्गप्रधानलक्षणा यागेन सम्बन्धो
भविष्यतीत्यर्थः । इहाप्युत्पत्त्यविधानाभिप्रायवानुवादोक्तिः नैत्रमिति
परिहाराभाष्यं कर्मान्तरत्वसिद्धयुक्तिसूचितार्थविवरणत्वेन व्याच-
ष्टे * नैत्रमिति * परिहर्गिविवरणमित्यपेक्षायामाह * यदि हीति *
न नन यागन सम्बन्धतइत्युक्तं गुणन नर्हि सम्बन्धनामित्याशङ्क्य
गुणनापि न सम्बन्धतइति नप्रनुपपत्तापिशब्दाध्याहागया यदना
यागस्य देवतीयसम्बन्धस्य च पशुकाम प्रत्यसम्बन्ध इत्यत्र भाष्य

व्याख्यातम् । यद्वा गुणेनेतीत्यंभूततृतीयया गुणविशिष्टेन यागेनेत्याभि-
धानाद्विशिष्टस्य यागस्य पशुकामं प्रत्यसम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातम्
उभयेति भाष्यं रेवतीयसम्बन्धस्य यागफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवम-
र्थमाभासमानमस्मिन्पक्षे गुणस्य फलान्वयाभावादयुक्तमाशङ्क्य
यागस्य गुणफलाभ्यां सम्बन्ध इत्येवं व्याख्यातुमाह * सम्बध्यमानं ५६८१
चेति * फलपदं गुणविशिष्टेन यागेन सम्बध्यमानं यागस्योभयस-
म्बन्धापादकत्वाद्वाक्यं भिन्नार्थादित्यर्थः । वाक्यभेदात्किरुपलक्षणा-
त्वात्स्वयं पूर्वाधिकरणोपक्रमोक्तं कर्मान्तरत्वे युक्तान्तरं स्मा-
रयति * गुणेति * या, च यदि तु पशुकामः स्यात्ततोऽनेनैव
रेवत्यादिविशिष्टेनेति वचनव्यक्तिरुक्ता माप्यप्राप्तफलान्वया-
नुवादायोगादयुक्तत्वाह * न चेति * अप्राप्तत्वादेव फला-
न्वयस्य यदि शब्दोक्ता निमित्ततापि प्रयुक्तत्वाह * तेनेति * फ-
लान्वयस्य निमित्तत्वाभावे नैमित्तिकनगन्तरप्रगानेन नित्यवाय-
व्याधारत्वारव्यविशेषवाधाद्विगुणपरिहाराशङ्का न युक्तत्वाह * अत-
श्चेति * ननु रेवतीवारवन्तीयान्वयस्य यागाद्भवे यागस्य च फ-
लान्वये विधीयमानं वाक्यभेदापत्तेः । प्रकृतस्य यागस्य गुणवि-
शिष्टस्य फले विध्ययोगेऽपि गुणस्यैव फले विधि प्रकरणप्राप्त-
यागाद्भत्वनुवाद्वा भविष्यतीति पक्षान्तराशङ्कार्थमर्थयति भाष्यं
व्याचष्टे * अथेति * नन्वाश्रयाश्रयिभावानुवादनिरामन्यायेनै-
षाद्भत्वनुवादनिराससिद्धेः पृथगुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कानिरा-
सार्थं प्रदनपूर्वं विशेषमाह * क. पुनरिति * गुणफलान्वयविधायि-
नो वाक्यस्याश्रयलाभार्थं प्रकरणपेक्षत्वेन तद्वाधकत्वायोगात्प्रक-
रणेनाद्भत्वज्ञाने सत्यानर्थक्यतद्भन्वयविषयत्वसम्भवाद्योग्यत्वा-
त्तांशंऽवतरतो वारवन्तीयस्य तद्विशेषापेक्षायां क्रतुमात्रार्थो वार-
वन्तीयेऽग्निष्टोमस्तोत्रसाधनत्वदर्शनेनास्यापि तस्यानत्वावगतेस्त-
द्वारा रेवतीनामपि तस्यानत्वावधारणादनुवादोपपत्तिरित्याशयः ।
तद्विहितं परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * आश्रयलाभायाधिका-
रलक्षणप्रकरणपेक्षत्वेऽप्यद्भत्वप्रमाणभूतकथम्भावलक्षणप्रकरणा-
नपेक्षत्वात्तस्य चाम्युक्तप्रकरणादिति तृतीयाधिकरणपुत्रे श्रुत्या-
दित्रयसंयुक्ताद्भविषयत्वनिर्णयाद्वाक्ययाधितेन प्रकरणेनाद्भता न श-
क्यावगन्तुमित्याशयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * यागगुणकं वेति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेन व्याचष्टे * तत्रेति *
रेवतीवारवन्तीयस्येति भाष्यावयवेन रेवत्याधारस्य वारवन्तीयस्य
फलसम्बन्धोऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्या-

चष्टे * तस्मादिति * रेवत्याधारस्य चारवन्तीयस्य यागगुणत्वे
 ऽग्निष्टोमस्तोत्रान्वयो न स्यादित्याशङ्कार्थमथ पुनरिति भाष्यं व्या-
 चष्टे * अथ पुनरिति * क्रियान्तरस्य यागस्य विशेषणेन रेवत्या-
 धारेण चारवन्तीयेन सह्याग्निष्टोमसाम्नः कथं सम्बन्ध इत्यर्थः । उ-
 च्यतइति परिहारभाष्यं कृत्वाशब्दस्य रेवतीचारन्तीयान्वयार्थत्वेना-
 ग्निष्टोमसामान्वयायोगादनेन वचनेनाग्निष्टोमसामत्वासिद्धेरयुक्त-
 मशङ्क्य चारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कार्यमित्यग्निपुत्रप्रकरणस्थातिदे-
 शप्राप्तवचननान्वयेनोपपादयति * तत्रेति * नन्वतिदेशाद्वारव-
 न्तीयस्याग्निष्टोमस्तोत्रस्थानत्वप्राप्तावपि रेवतीनां कथं तत्स्थानत्व-
 प्राप्तिरित्याशङ्क्य क्लृप्तस्थानेन सास्त्रैव रेवतीस्थानकल्पनेति प्रागु-
 क्तन्यायोपन्यासः । अस्यैव भाष्यस्य स्वरूपार्थं व्याख्यातुमांक्षिपति *
 अग्निष्टोमेति * द्वेधा व्याचष्टे * तेनेति * प्रकृतौ ज्योतिष्टोमे
 यज्ञायक्षीयस्याग्निष्टोमाख्यस्तोत्रसाधनत्वेनाग्निष्टोमसामशब्दवाच्य-
 त्वात्तत्कार्यापत्तिर्वारवन्तीयस्याद्यव्याख्यानं ऽभिप्रेता द्वितीये सा-
 मशब्दस्य सामसाध्यस्तोत्रलक्षणार्थत्वमभिप्रेत्य कार्यार्थत्वात्सा-
 धननियमस्य स्तोत्रकार्यार्थत्वेन वृत्तिर्विवक्षिता अथेति भाष्ये-
 णापि चैतस्यैवेति विस्पष्टमकर्मान्तरवचनमिति पूर्व-
 पक्षभाष्याप्यनुभाष्य तन्न्यायविरोधादित्यनेन परिहृतं तदेतच्छब्द-
 स्तावद्यमेलक्षणायानुवादो भविष्यतीति वार्तिकेन व्याख्यातत्वाद्-
 व्याख्याय तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * त-

५६९।१ त्मादिति *

॥ सौमरनिधनयोः कामैक्याधिकरणम् ॥ १३ ॥

सौमरे पुरुषश्रुतेर्निधने कामसंयोगः ॥ २८ ॥

सौमरस्य केवलकाम्यत्वे हीपादेः समाम्नायावगतस्य नि-
 धनान्वयस्य कृत्यर्थे सौमरे ऽनुपयुक्तत्वात्समाप्तापानार्थक्यप-
 रिहारार्थं काम्यसौमराविषयत्वावगतेर्निधनत्वानुवादसम्भवाद्वा-
 क्यभेदापत्त्या पूर्वपक्षनिरासाम्भवं तत्साध्यफलार्थस्य हीपादे-
 र्भेदेन प्रार्थने ऽपि मन्दप्रयोजनत्वापत्तेः । फले विध्ययोगात्पूर्वप-
 क्षाम्भवं व्याशङ्क्य नित्य नैमित्तिके च सौमरे हीपादेरनन्यसाध्य-
 फलसाधनार्थं भविष्यतीति सूचयितुं त्रैविध्यमाह * ज्योतिष्टोम
 इति * यदि बृहत्सामानिरात्रः स्यात्सौमरमुक्त्वानां प्रक्षमाम
 कार्यं यदि रथन्तरसामा सौमरे कुर्यादिति याक्याभ्यां बृहद्रथन्तर-

योनिमित्तयोः सौमविहितमित्यर्थः । नित्यविधिस्तु षोडशीसंस्थावि-
 पयः । फलान्वये कादाचित्कत्वापत्तेर्नित्यत्वायोगात्सौमरमुक्त्या-
 नां प्रदासाम भवतीति दाक्षायण्ये द्वे षौणमासौ यजेत द्वे
 अमावासे इति काम्याया दर्शपूर्णमासावृत्तेरियात्पत्त्यर्थं भविष्य-
 तीत्याशङ्क्य * नित्यस्यैवेत्युक्तम् * फलोद्देशपूर्वकस्यानुष्ठानस्य का-
 दाचित्कत्वेऽपि तद्विरूपेक्षानुष्ठानस्य नित्यतोपपन्नेत्याशयः । काम्य-
 स्थापि नित्यत्वाविरोधं संस्थाधिकरणसिद्धान्तसुत्राधयेन द्रढयति
 * तथा चेति * ननु क्रत्वर्थे सति पारायण्यज्ञानात्फलश्रुतिरित्यवादः
 स्यादित्याशङ्क्याह * कत्विति * अर्थवादकल्पफलविषयः पर्ण-
 मध्यधिकरणन्याय इत्याशयः । नन्वेवमप्येकस्मात्सौमरप्रयोगा-
 त्फलत्रयसिद्धेर्निधनव्यवस्थानुपपत्तेः । सिद्धान्तासम्भवे नेदमना-
 र्थमित्याशङ्क्य प्रयोगभेदेनानेकफलसाधनत्वं चतुर्थाधिकरणे व-
 क्ष्यमाणमाह * एतदपि चेति * सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासावित्यादिशे-
 षधृतेरेकस्मिन्प्रयोगे सर्वफलात्पत्तिं पूर्वपक्षयित्वाद्यर्थस्य फललक्षण-
 स्योत्पत्त्या प्रयोगे सोपादानलक्षणयोगाभावादनुपादेयस्य चाविव-
 क्षितसाहित्यत्वात्सर्वशब्दस्य च प्रकृतग्राहित्वात्प्रकृतानां चाष्टिमा-
 ध्यानां पशुग्रामादीनामन्योन्यनिरपेक्ष्यसाध्यत्वावगमात्तादृशानामेव
 सर्वशब्दानिर्दिष्टानां दर्शपूर्णमाससाध्यत्वावगतेरेकमेव फलमेकस्मि-
 न्प्रयोगे भवतीति योगेन पर्यायेण फलसिद्धिरिति सिद्धान्तयिष्यते
 अधिकरणारम्भासिद्ध्यर्थं क्रत्वर्थस्यैव सौमरस्य फलत्रयान्वयः स
 च पर्यायेत्युक्त्वा निधनवाक्यमात्रस्य चिन्ताविषयत्वात्सौमरचा-
 क्योदाहरणमतर्कमाशङ्क्य गुणफलान्वयस्याध्वयलाभार्थं निधन-
 व्यवस्थायाश्च विषयलाभार्थमिति पक्षद्वयेऽप्युपयोगं प्रकृत्येतिश-
 ब्देन सूचयन्नुदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तत्रेति सन्देह-
 भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * ननु सत्यसम्भाषद् गुणस्यापि धात्व-
 र्थानपेक्षस्य भावनानन्वयात्साक्षाद्भावनाभेदकत्वानुपपत्तेः संख्यया
 कर्मभेद इति धात्वर्थभेदवाचिनः कर्मभेदपदस्याप्रानुपद्वात्तात्वर्थ-
 भेदाभेदयोर्गुणप्रकरणे विचार्यत्वावगतेरिह बोध्यथापि धात्वर्था-
 भेदात्प्रकरणासङ्गतिं विचारस्याशङ्क्य भावनाभेदाभेदविचारस्य प्रा-
 सङ्गिकत्वेन तावत्सङ्गतिमाह * यद्यपि चेति * भावनाभेदाभेद-
 योरपि धा लक्षणार्थत्वेन गुणप्रकरणेऽप्यनुपद्वात्तात्वर्थभेदाभेद-
 यत्प्रकरणासङ्गतिः सम्भवतीति परिहारात्तस्माह * अथ चेति *
 तस्या एव च शब्दान्तरं भेदकं भविष्यत्पूर्वस्यानाभिधेयत्वात्कर्मभे-
 दानुनिष्पाद्येव च तदिति न पृथग्विचारमर्हतीति शब्दान्तराधिक-

रणवार्तिकं पूर्वभेदस्य लक्षणार्थत्वनियेधान्नावनाभेदाभेदाधिति वा-
 न्ये शुद्धाया भावनाया निरूपणाशक्तेर्भेदचिन्तानुपपत्तिमाशङ्क्य
 धात्वर्थवच्छेदेन भेदानिरूपणो ऽपि फलावच्छेदेन भेदं निरूपयितुं
 फलतो ऽपूर्वाभिभवेति व्युत्पत्त्या भावना फलापूर्वशब्देनोक्ता भाव-
 नाभेदाभेदयोरेव लक्षणार्थत्वं ऽपि धात्वर्थनिरपेक्षायास्तस्या नि-
 रूपणाशक्तेस्तत्सिद्ध्यर्थं धात्वर्थभेदाभेदोरपि विचार्यत्याह लक्ष-
 णार्थतापिच्छेदेनोक्ता यद्वा लक्षणार्था चेतु वेदा कृत्वाप्रकरणेनापि
 सम्बन्ध इति सूचनार्थत्वेनोक्तस्यापिच्छेदो योग्यः । फलभेदादेव च
 कर्मक्याविशेषे ऽप्यनुष्ठानविशेषसिद्धेर्विचारस्य प्रयोजनवत्त्वं सं-
 स्पर्तीत्याह * एवं चेति * हीपादेः फले विधौ निधनव्यवस्थाप-
 कामायात् वृष्टयर्थे सौमरे हीप्स्वनियमाभावादन्नाद्यर्थे स्वर्गार्थे वा
 इतरयोरपि प्रयोगे निधनव्यवस्थायां हीपेव प्रयोक्तव्यमित्येको
 विशेषः । यदा तु हीपापि वृष्टिमेव प्रार्थयते तदा द्वे वृष्टौ पूर्णपक्षे
 प्रार्थनीये सिद्धान्ते स्वैकैव सौमरेणेति विशेषान्तरवृष्ट्यभावात्स-
 स्पर्शोपापत्तौ यावत्ता वृष्ट्या सम्मानि निष्पद्यन्ते तावत्ता एव का-
 म्यमानत्वात्तावत्ताश्च सौमरादेव सिद्धेर्दृष्टेः सर्वस्य चामघ्नतयेव
 कान्तं वृष्ट्यादीति विचारप्रत्ययवार्तिके कालान्तरीयतया काम्यत्वं
 निषेधात्कालान्तरीयशोपशङ्कायामपि वृष्टिकामनानुपपत्तेरन्युद्यय-
 मात्रेणोक्तमिति सूचनयापि चशब्दः कथमिति सन्देहहेतु-
 ५७०११ प्रश्नभाष्य व्याचष्टे * कुत इति * यद्येवमित्याद-
 रधिकरणसमाप्तिपर्यन्तस्यान्येषां व्याख्यां दूषयितुमुपन्यस्यति
 * केचित्तायदिति * ननूत्तरयोर्वाक्ययोर्निधनपदार्थुर्ननिधनपदा-
 न्ययो न सम्भक्त्युत्पत्त्याह * यद्यपि चेति * शास्त्रान्तरे त्रि-
 ष्वपि वाक्येषु निधनपदार्थुतेस्तदालोचनेनेहाप्याषाङ्गात्पनया
 ऽनुपपत्तेरपत्तिर्येषविशब्देन सूचिता पूर्णपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किं
 तायादिति * पुरुषप्रत्ययसंक्रियाधिलक्षणाये पुरुषशब्दमभिप्रत्य पुरुष-
 र्थानिध्याक्यानाथं पुरुषस्येत्यादिभाष्यमाद्यपदेन व्याख्यातं विधौ
 पुरुषस्यत्वादिभाष्यमाद्यपदेन व्याख्यातं विधौ पुरुषशब्दस्यासाधुरत्या-
 य चार्थाहनमद्ग मयतीति च न्यायेन नियतस्य निधनस्याङ्गत्या-
 ग्यमाभ्यासाभावात्तस्य प्राप्तस्यापि विषयपर्यवस्योपपत्तेरपरितो-
 यादभ्यासापुरुषश्रुतिव्याक्यानाथमय चेति भाष्य निधनपदेनापि ही-
 पाग्रहं निधनाक्षितसौमरविशेषणत्वेन श्रुतवृत्त्यर्थे वृष्टिप्रमाणवद्-
 स्यान्वयोपपत्तेः सौमरलक्षणाद्येवयोगादयुक्तमाशङ्क्य भुतिशब्दः
 स्वमात्राव्यवाची लक्षणाशब्दस्यान्यपित्वेनाप्यव्यवस्थेयं प्रतीयेत

व्याख्यातं सूत्रसूचितहेत्वन्तरोत्तरधर्मेण चेति भाष्यं तृतीयेन वृ-
ष्ट्याद्यर्थं सौमरावययत्वादीपादेः सौमरद्वारा वृष्ट्याद्यन्वयमिद्वे-
र्निधने कामसंयोग इति प्रतिज्ञासूत्रावयवानुपपत्तिमाशङ्क्य फला-
न्तरान्निधनेन व्याख्यातार्थं सौमर इति पूर्वपक्षोपक्रमभाष्यं श्ला-
कस्य समस्तपूर्वपक्षभाष्यव्याख्यातृत्वसूचनायान्वयेन व्याख्यातं ही-
पादेरित्यनेन निधनशब्दस्य हीपादिलक्षणाधर्मेतोक्ता फलान्तरान्निध-
नहीपादेः सौमरानपेक्षत्वापत्तेर्निधनत्वासिद्धिमाशङ्क्य फले विहि-
तस्य हीपादेराध्यापेक्षार्या प्रकरणात्सौमराध्यत्वावगतेस्तत्र च
निधनत्वेनैव समाप्तानान्निधनत्वानुवादोपपत्तिरिति सूचनार्थः। सौ-
मर इति सूत्रावयवो निधनशब्दस्य हीपादिलक्षणार्थत्वव्याख्येय-
व्याख्यातो भवति आद्यपादं व्याचष्टे * यदि हीति * शास्त्राभेदेन
हीपादेः सौमरनिधनत्वेन पठितस्य सौमरविधिश्रुत्या विकल्पेन
प्राप्तस्य स्वरसतः प्रापणात्मकविधिमात्रप्रवृत्तयैकपुन धृत्या फला-
न्वयित्वेनाप्राप्तविध्यर्थतया गतिसम्भवे अथवावृत्तिफलत्वायोगा-
द् बाधानुपपत्तेर्नियमोऽनेकैकः स्यादित्याशयः । द्वितीयं व्याचष्टे *
वृष्टिकामेति * तृतीयं व्याचष्टे * पुरुषार्थेति * चतुर्थं व्याचष्टे * ५७१।
तस्मादिति *

सर्वस्य वोक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः

स्यान्निधनार्था पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

पाशब्दव्याख्यातार्थं तेन नास्य निधनादपरं फलमिति भाष्यं व्या-
चष्टे * उच्यते इति * मयेति भाष्येण हीपादेर्निधनपदान्वये फल-
पदस्य धातुयमेदमयेनान्वयात्प्रमादसमाप्तायापत्तिरित्याशङ्क्य त-
न्निरासार्थत्वेन वृष्टिकामायेत्यादिका या कामश्रुतिः सा तच्छब्दपरा
मृष्टसौमराविषया तद्विशेषणार्था न हीपादेः फलान्वयविध्यर्थत्वेन स-
र्वस्योक्तकामत्वात्तस्मिन्कामश्रुतिः स्यादिति सूत्रावयवव्याख्यातृमुच्य-
तइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * निधनेन त्विति * फलश्रुतेर्हीपाद्यन्वये
ऽपि निधनव्यवस्थाविषयभूतसौमरविशेषणार्थत्वात्प्रातर्धर्मापत्तिरि-
ति विशेषणत्वोक्त्या सूचितं निधनमात्रे हीप्यधौ निधानान्तरा-
नर्थक्यापत्तेर्निर्दिशेषणस्य निधनस्यार्तिवदनुवादायोगाद् वृष्टिकामस्य
प्रकरणलभ्यनिधनविशेषणसौमरद्वारा निधनविशेषणत्वेनावगतस्या-
नुवादान्तर्गत्यवगतेरवाक्यभेदाशयः । भाष्ये लक्ष्यतिविशेषणया-
या पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * हीवेति * हीवो निधनपदेनासम्बन्धे नि-

धनपदानर्थक्यमित्यर्थः * उत्तरार्द्धे व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति *
 सौमरफलान्वयविधायिनो यो वृष्टिकाम इति वचनान्तरस्यैक्ये ऽपि
 फलस्योद्देश्यत्वाप्रमुद्देश्यं च वाक्यसमाप्तेर्वचनान्तरैरिति यदुव-
 चनं पदशब्दस्य लक्षणयावयववाचित्वात्सौमरावयवानां निधना-
 दीनां समाम्नायादेव प्राप्तत्वाद्धीपादिनियममात्रविधौ नानेकार्थ-
 विधिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । किमर्थं त्वित्याशङ्को-
 त्तरत्वेन निधनार्थेति सूत्रावयवद्वयाख्यानार्थं भाष्यं व्याचष्टे *
 न चेति * वृष्ट्यादिफलत्वेनोक्तस्यापि सौमरस्यात्रोपलक्षणं नान-
 र्थकमित्यर्थः । यत्तु काम्यत्वाभावे हीपादीनां बलविशेषाभावेना-
 भ्योन्यबाधकरवायोगादियमानर्थक्यमुक्तं तत्परिहरति * विनापि
 चेति * सौमरत्वसामान्याभावात्सर्वानां प्रस्तावोद्गीधप्रतिहा-
 रोपद्रवनिधनाख्यानां भक्तानां यः साधारणत्वात्सामान्यरूपः स-
 भूहस्तद्वाचित्वादित्यर्थः । तथापि कथं बाध इत्यपेक्षायामाह * त-
 द्बहुल्या हीति * सौमरश्रुत्या लक्षणया निधनान्तरप्राप्तेरर्थाक्षिप्त-
 पक्षिप्रकर्षाविशेषाद् बाधा युक्तेत्यर्थः । सौमरशब्दस्य वाक्षरवाचित्वा-
 भावात्तद्व्याधेति श्रुत्यर्थवाधो नास्तीति परिहारमाह * अथ वेति *
 स्तुतिमाधनगंक्षराभिष्यक्त्यर्थत्वात्सामान्यतद्व्याधे प्रधानबाधकारापि
 बाधः शङ्कोत ऋगक्षरातिरिक्तधिवर्णाश्रराख्यसौमरव्याधेतु तस्य नि-
 यतकालसामभागपरिपूरणार्थत्वेन साम प्रति गुणभूतत्वात्तद्व्याधेन
 कथंचित्सामबाधेति सूचनार्थम् * स्तोभेत्युक्तम् * परव्याख्या
 दूषयितुमुपक्रमते * एवं त्विति * सन्देहेहेतुं तावत् दूषयति *
 तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * हीपिति * सिद्धान्तं दूषयति * तथे-
 ति * श्लोकं व्याचष्टे * निधनेति * निधनमात्रानुवादेन हीप्तिधौ
 फलपदानर्थक्यात्सौमरश्रुत्यैव च प्राप्तत्वेन पुनः श्रुत्यानर्थक्याद्व्य-
 पहितान्वयदोषपरिहारार्थं च वृष्टिकामपिशिष्टनिधनानुवादेन ही-
 प्यिधानस्योक्तत्वाद् वृष्टिकामत्वादेः प्राप्तत्वाद्नेकार्थविधिलक्षणवा-
 क्यभेदाभावे ऽप्यबाधः कामत्यादेरपि प्राप्तेर्नित्यानुवादायांगाद्यथा
 चासौः शुद्धाया नित्यायेन निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टाया निमित्तता-
 धिता तथेह विधेयान्वयनिरपेक्षस्वरूपमात्रालोचने शुद्धस्यापि नि-
 धनस्यानुवादोपपत्तेर्यथेव तस्यानुवादान्तर्गतत्वाश्रयणहेत्यभावाद्विशि-
 ष्टानुवादलक्षणो वाक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्यर्थः । प्रकृताध्यात्मस्य
 पूर्वपक्षीनिरासहेनारनुक्तत्वाभिधानान्यर्थाधीर्धानीमत्तत्वाक्यभेदप्रस-
 न्नस्य च निरासहेनो सुपनिर्दिष्टत्वात्पूर्वपक्षनिगमां ऽप्ययुक्त इत्याह
 * पूर्वपक्षेति * स्वमतं व्याचक्ष्णन् सन्देहस्वरूपं तद्वेतु च ता-

पञ्चप्रतिज्ञापूर्वमाह * तस्मादिति * धृत्या फलपरत्वसम्भवे सा-
धनभूतसौभरलक्षणानुपपत्तेः सन्देहायोगमाशङ्क्य प्रकृतसौभराध-
यत्वसम्भवासम्भवलक्षणसन्देहहेतुसूचनार्थम् * वाक्येत्युक्तम् *
प्रकृताश्रयालाभाद् गुणफलान्वये वाक्यासामर्थ्यं सति धृत्यासम्भ-
वालक्षणोपपत्तेर्वाक्यसामर्थ्यमदसद्वाचालोचनासन्देहोपपत्तिरि-
त्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * हीपिति * कथं तर्हि माध्यं व्याख्येय-
मित्यपेक्षायामाह * तदा चेति * वृष्टिसाधने सौभरे हीप्सिधो
समाप्तायादेव प्राप्तेः फलतो निधनव्यवस्थार्थत्वायमनेहीपिति निध-
नमित्यर्थो लभ्यत इत्याशयः । विधेयहीपक्षरान्वये च वृष्टिकामशब्दस्य
हीपक्षरान्वयान्यधानुपपत्त्या सौभरलक्षणार्थत्वकल्पनोपपत्तस्तद्वि-
षयतया विशेषणशब्दो व्याख्येय इत्याह * वृष्टिकामायेति * ननु
सिद्धान्ते ऽपि हीपक्षरान्वयिसौभरापलक्षणार्थत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य
हीपक्षरान्वयाश्रयपगमेन हीपेति सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यावयवेन
तन्निरासो न युज्येत्येताशङ्क्याह * न हीयेति * वृष्टिकामशब्दोक्तस्य
फलस्य सौभरोपलक्षणत्वमनपेक्ष्य स्येन रूपंण न सम्बन्ध इत्यर्थः
पूर्वोक्ते-सन्देहे सन्देहभाष्यमुपपाद्य पुरुषधृतिव्याख्याभाष्य यथा-
पुनर्विधानसामर्थ्यादित्यनेन हीपादित्यनियोगविध्यागम्य व्याख्यातं
तथैव व्याख्येयमित्याह * तत्रेति * तत्र शब्दस्योक्तेन प्रकारेण स-
न्देहोपपत्तौ सत्यामित्यर्थः । व्याख्यातभाष्यान्तर्गतस्य प्रयोगेति
भाष्यावयवस्य धृतिप्राप्तानां नियमेन नियत्तयितुमशक्यत्वादित्यादि
धापयात्तर्केन हीपादिप्रयोगस्य सौभरधृत्याख्यवचनप्राप्तत्वेन सम-
र्थत्वाद् बाधितुमशक्यत्वाप्रियमार्थत्वेनापि विधेरर्थवत्त्वेन सम्भव-
तीति सूचिताद्वशात्तानादन्यथा सौभरप्रयोगविधिर्नैव तदङ्गभूत-
हीपाद्यनुष्ठानसिद्धेः कुर्यादिति पृथक्प्रयोगविधिरनर्थकः स्वादित्ये-
षमपि व्याख्या सम्भवतीत्याह * प्रयोगेति * तामेव दर्शयति
* यदि हीति * अथ चेति द्वितीयपुरुषधृतिव्याख्याभाष्यम् । अस्मि-
न्व्याख्याने सिद्धान्ते ऽपि निधनपदान्वयेन तस्य सौभरलक्षणार्थ-
त्वायोगात्स्ववाक्यानुपात्तस्य विशेषपुमशक्यत्वाद् वृष्टिकामशब्दस्य
सौभरलक्षणार्थत्वे ऽपि तद्विशेषणत्वानश्रयपगमात्स्वप्राधान्योपप-
त्तेर्भाष्यानाञ्जस्यापत्तेश्च स्वार्थग्राह्य फलधृतेरिति स्वप्राधान्याशय-
व्याख्यानायोगाद्यथाधृतं व्याचष्टे * किं चेति * ननु प्रकृतसौभ-
राधिकारिपुरुषप्रत्यभिज्ञानात्तस्य चावगतसौभरमाधनत्वेन कार्य-
मानवृष्टिसाधनत्वपेक्षत्वात्साधनवाचिहीपादिपदान्वयानुपपत्तेः । शा-
खाभेदप्राप्तानेकहीपादिव्यवस्थापेक्षत्वाद्यगमाद्धीपादिपदानां निधन-

व्यवस्थार्थत्वप्रतीतिः क्व तेषां व्यवस्थेति निधनव्यवस्थाविषयापेक्षा-
 यां यथा यद्वन्तये च प्रजापतये च सायं जुहोति यत्सूर्याय च प्र-
 जापतये च प्रातरिति देवताव्यवस्थार्थयोर्वाक्ययोर्व्यवस्थाविषय-
 भूतहोमलक्षणार्थत्वेन सायम्प्रातशब्दयोर्देवतापदान्वयस्तथा वृष्टि-
 कामादिशब्दानां निधनव्यवस्थाविषयभूतसौमरलक्षणार्थत्वेन ही-
 पादिपदान्वयसम्भवे प्रत्यभिज्ञाऽधिकृष्टा पूर्ववृष्टिकामादिकल्पनया
 प्रकृताभयलाभक्लेशापादिका गुणफलान्वयकल्पना न युक्तेत्याश-
 न्नाह * साधनेति * अग्निसूर्ययोरन्यतोऽप्राप्तयोः कालद्वयल-
 क्षितहोमे विधानात्फलतो व्यवस्था युक्ता इह तु सौमरभूतिप्रात-
 निन्तरन्यावृत्तौ त्रिदोषपरिसंख्यापत्तेः व्यवस्थार्थत्वायोगात्प्रकृता-
 नुपपत्तेरपूर्ववृष्टिकामाद्यधगमात्साधनापेक्षायां साधनसमर्पणार्थमेव
 हीपादिपदेन वृष्टिकामादेः सम्बन्धो न व्यवस्थार्थेनेत्याशयः । अ-
 पूर्ववृष्टिकामाद्यवगतिः साधनापेक्षितोक्त्या सूचिता इतरस्मिन्निति
 भाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * अनेन च भाष्येणास्मत्कृतमेव सन्वे-
 द्यव्याख्यानं स्फुटीकृतमित्याह * तथेति * अश्रुयुष्मयमात्रार्थ-
 त्वाद् भूयस्त्यभाष्यमुपेक्षितम् * हीयो निधनपदान्वयाद्वाक्यमे-
 दाण्डानुपपत्तेस्तग्निरासार्थत्वेनापसिद्धान्तसूत्रावग्याख्यानायोगा-
 त्स्थयं सर्वस्य सौमरस्योक्तकामत्वेन प्रकृतप्रत्यभिज्ञानालुक्षणया प्र-
 कृतसौमरानुवादिक्ता कामभूतिर्नापूर्वफलोत्तपर्थेत्येवं व्याचष्टे *
 सिद्धान्ते त्विति * इलोकं व्याचष्टे * सर्वस्येति * परोक्षवृत्त्या
 निधनान्तरप्राप्तेर्मन्थरत्वाद्प्राप्तावस्यस्येव हीयः प्रत्यक्षवृत्त्या शीघ्रं
 विधानात् त्रिदोषत्वापत्तिरित्याशयः । वृष्ट्यादेः स्रवाक्यानुपाससौ-
 मरपिठेपण्यात्यायोगात्किमर्थं सौमरं विरोधतइत्याशङ्कोत्तरत्वेनोक्त-
 रायपयस्याख्यानायोगात्किमर्थंमनूयतइत्याशङ्कोत्तरत्वेन व्याच-
 ष्टे * किमर्थेति * वृष्टिकामादिशब्दैः भूयुपासफलत्यागेन सौमर-
 लक्षणा न युक्तेत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * प्रकृतस्य सौमर-
 स्यैकाक्षरसाध्यत्वेनाध्यतयायोग्यत्वादाभयत्ययोग्यस्य च निधन-
 स्य प्रकरणाभावात्प्रकृताभयलाभेन गुणफलान्वयायोगाच्छ्रुतवर्षा-
 न्वयानुपपत्तिलक्षणा युक्तंति परिहरति * तदिति * फले सोधे ने-
 द्यमाध्यमानुपादित्यस्ययः । श्लोकं व्याचष्टे * हीयेति * न वेत्यलं
 फलान्वयपरंण चाकथंनैवाध्ययलामाद्वाक्यभेदः किं त्याध्ययभूतस्य
 निधनस्य सौमरेण विरोधणादपीत्याह * तथेति * अथाकथं सौ-
 मरानुपादानात्प्रकरणाद्विरोधलाभः कथमपीत्यनेन सूचितः । एवं
 गति को दोष इत्याशङ्नाह * तत्रापिति * ननु साक्षात्सौमरस्या-

भयत्वायोग्यत्वे ऽप्यवयवाधिराधिनोरत्यन्तभेदाभावेनात्यन्तभेदाद्य
यागस्तोत्रयानं स्तोत्रे साधिते यागः साधित इति शक्यं वक्तुमिति
पूर्वाधिकरणवार्तिकोक्तन्यायाभावादवयवद्वाराश्रयत्वोपपत्तेश्च
च प्रकरणलभ्यत्वाच्च वाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याश्रुपेत्यथादैन प-
रिहरति * किं चेति * ह्रीपित्यक्षरं यद्यपि सौभरस्य साधनं त-
थापि क्व भक्तौ तन्निविशतइत्यनेन च धारणाधिधनानुवादानुपप-
त्तेश्चिधावपरिहार्यो वाक्यभेद इत्याशयः । सामानाधिकरण्यपु-
द्गित्तुक्तत्वादभेदस्यैकस्मिन्धावयवे ऽवयविसामानाधिकरण्यपुद्ग-
भावेनाभेदाभावादेकाधयवसाधनत्वेनाधयविसाधनत्वानुपपत्तेश्च
चाङ्गावतारन्यायस्य प्राधान्याधस्थितमावयु तदङ्गेनोपसर्पतीति पूर्वा-
धिकरणवार्तिके निषिद्धत्वाद्यथा शक्नुयात्तथाश्रयेदिति कल्पनानु-
पपत्तेरश्रुपेत्यत्वादमात्रत्वं दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति*
द्वादशाधिकरणसुसोदाहरणेनातिशयोक्तिः । ननु यथा पशुकामस्यो-
क्त्यं गृह्णीयात्पोडशिना धीर्यकामः स्तुवीतातिरात्रेण प्रजाकामं
याजयेदित्युक्त्यादिग्रहयागाभ्यासानां फले विहितानां यागाभ्या-
ससमुदायात्मकज्योतिष्टोमाधितत्वेनावगतानां ज्योतिष्टोमस्यानेक-
यागाभ्यासरूपावयवस्योक्त्याद्यभ्यासमात्रेणाव्याप्तेः कावयवे स्ति-
तानां ज्योतिष्टोमसाधनत्वेत्यपेक्षार्यां तमग्निष्टोमात्पराश्रं गृह्णीयादि-
त्युक्त्यस्याग्निष्टोमपरत्वं वाक्याच्च पराश्रमुक्त्येभ्यो गृह्णीया-
दिति च षोडशिनस्तत्परत्वं वाक्यादतिरात्रे षोडशिनं गृह्णीया-
तिचोक्त्यपरत्वेनावगतस्य षोडशिना ऽतिरात्रे विधानादतिरात्रस्य
सर्वाभ्यत्यप्रतीतिरन्ते निवेशस्तथा समाम्नायाद्गविष्यतीत्यारभ्यते *
अथेति * उक्त्यादीनां ज्योतिष्टोमस्याद्ये मध्यमे धा प्रदेशान्तरे
काव्यद्वेष्टेरलौकिकत्वेन चान्यत्र स्थितानां रूपावधारणफलान्वयो-
क्त्यादिद्व्यपदेशासम्भवत्तत्सम्भवस्वपि रूपावधारणफलान्वयो-
क्त्यादिद्व्यपदेशेषु वाक्यान्तरावगतस्यान्ते निवेशस्य विषयान्तरा-
विधानेन फलार्थोक्त्यादिविषयवाच्यधारणाष्टुको ऽन्ते निवेश ह्री-
यादीनां लांकायेंदसामान्तरभक्त्यन्तरेभ्यपि द्वेष्टेरन्तनिवेशानियमा-
स्तौभरस्तनिवेशस्य च पाठप्राप्तस्य क्रतुपुरुषार्थसौभरसिद्धार्थह्री-
यादिविषयत्वेनोपयोजितस्यास्मात्तन्मयेण फले विहितानां स्थाननिवे-
शानवगतेर्निधनानुवादो न सम्भवतीति परिहरति * तदिति *
श्लोकं व्याचष्टे * युक्तमिति * अलौकिकत्वं त्रेधोपपादयितुम् * ५७५।१
न चेत्तुक्तम् * ग्रहयागाभ्यासस्य स्थान्यत्रापि भावात् ज्योतिष्टोम-
रूपनिष्पत्त्यर्थाभ्यासातिरिक्तत्वेनैवेष्टां, निरूप्यत्वाच्चमध्यपाते च

ज्योतिष्टोमरूपनिष्पत्तावेव व्यापारापत्तेरद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेष
 स्यादित्यद्वयदाभ्यन्यायन यागान्तरत्वायोगान्त्रान्त्रान्तनिवेशं विना रू-
 पावधारणं न चानवधारितरूपाणां फले त्रिधिरुन्ध्यादिसन्ना चोपप-
 द्यतइति स्वरूपेण फलान्वयित्वेन संहित्वेन च त्रेधाप्यलौकिकते-
 त्याशय । सम्भवत्यप्यन्यथा रूपाद्यवधारणे वाचनिकस्यान्ते निषेध-
 स्थानन्यविषयत्वात्फलार्थस्यैवोक्त्यादेर्विषयत्वावसाय इत्यध्यानाप्यो-
 ऽन्यविषयत्वेनेति श्लोकवचसो ऽन्तनिवेशं विना रूपाद्यवधारणा-
 ऽप्युपगमे ऽप्यन्तनिवेशोपपादनार्थं इति यो ऽपि चेति पश्चाद्व्याख्य-
 या सूचितम् । अनेन चोक्त्यादिषु व्यवस्थितं नियतमेव स्थानं यद्य-
 प्यव्यवस्थितं तथापि वाचनिकस्य स्थाननिवेशस्थानन्यविषयत्वादेत-
 द्विषयतयैव व्यवस्थितमित्यपि योजना सूचिता । प्रत्यर्थत्वेन फ-
 लार्थत्वेन च यत्सौभरविधानन्तेनोपयोजित इत्युक्तेः गुणफलान्वय-
 विधिषाक्येनाध्यानन्ययाविधाने ऽप्यविहितस्याप्राह्यत्वापत्तेः क-
 ल्पितविधिविषयत्वाऽप्युपगमाद्धीपादे. फलान्वयसिद्धयेन सौभर-
 विधानेनोपयोजित इति भ्रान्तिं निरसितुं सौभरेण फलं विशेषितं
 नन्यस्य हीपादेर्लोकादिवर्तित्वे ऽपि प्रवृत्तस्य सौभराययवभूतस्या-
 नन्यवर्तित्वाग्निश्चय इत्याशङ्काह * यदीति * प्रवृत्तनियमे प्रमा-
 णा नास्तीत्याशयः । ननु स्वर्कपण हीपादे प्रवृत्तप्रवृत्तनियामकामा-
 वे ऽप्याश्रयत्वेन गृहीते सौभरे हीपादेर्निधनस्थानत्वात्फलार्थत्वापि
 हीपादे सौभराययववरत्वेन सौभरे समाप्ता तेन हीपादिनैक्याग्निध-
 नस्थानस्य सत्त्वतीत्याशङ्कते * ननु चेति * यद्यपि लोकादिगतो
 हीपादिगुणफलान्वये विधिना गृह्यते तथापि प्रवृत्तसौभराधित-
 त्वाद्य एव सौभराययवत्वेन समाप्तातो हीपादि. प्रवृत्तं फलार्थो
 ऽपि स एवेति सौभराययवत्त्वेनैकत्वात्तदेव स्थानं मविष्यतीत्येकस्य
 हीपादेर्नानास्थानत्वादशंतेनैवान्तनिषेधनियामकामावभ्योक्तत्वात्स्य-
 रूपैक्यमात्रेणावद्वानुपपत्तः । सौभराययवत्त्वेनैक्यव्याप्येयस्य सत्त्वत्वे-
 क्यं प्रयोजनभेदे स्थानस्य देयदत्तादौ शक्तिभेददशानात्स्थानान्तरे ऽपि
 य सौभरात्सम्भसमाप्यन्तराले प्रवृत्तस्य हीपादे. सौभराययवत्त्वा-
 पत्तेरप्यययान्तरोपजनापत्तेर्बोध्योदिवदविरोधात् वायान्यस्य
 तत्स्थानस्यनियममिच्छिरितं परिहरति * नेतदिति * इत्येकं व्या-
 ख्य * न दाष्टव्यत्वेनेति * स्थानं दृष्टमावश्यमित्यनेन शक्तिभेदः त-
 त्स्थानस्येव व्याहारः सूचितः । स्वरूपनाशादशङ्कानुपपत्तेर्नग्निरासा-
 योगादाग्नीययाविरूपशङ्काद्रीकारेण सौभराग्नीयस्य तद्वयवत्त्वा-
 कपस्याग्राणादिनि व्याख्ययम् । न चेत्यनेनोक्तत्वात् व्याख्यातं याव-

स्तीये निरस्तमपि प्रणीताधर्मन्यायमितरेतराश्रयाख्यदोषान्तरानि-
धित्सया पुनरुपन्यासपूर्वं निरस्यति * प्रासङ्गिकोति * निधन- ५७६।
स्थानप्रयोगामाये समाम्नातेनैव हीपा सौभरसिद्धेः फलार्थस्य हीपः
सौभरसाधनत्वायोगात्स्थाननिवेशादेव सौभरसाधनता चाख्येत्या-
शयः । नन्वप्रकृतस्य हीपादेः फले विधौ तस्य सौभरसाधनत्वात्प्राक्
स्थानविशेषासिद्धेरितरेतराश्रयं स्यात्प्रकृतप्रत्यभिज्ञाने तु तद्विरो-
धेनाप्रकृतप्रहणायोगात् प्रकृतप्रहणावगतेस्तस्य च समाम्नाया-
देव स्थानविशेषासिद्धेर्नैतरेतराश्रयापत्तिरित्याशयेनाशङ्कते * नन्वि-
ति*यदिच धारवन्तीयसंस्कारः कथिद्विधीयेत ततः कथं चिद् व्री-
हिप्रोक्षणादिष्विव प्रकृतप्रत्ययो भवेदिति पूर्वाधिकरणवार्त्तिकन्याये-
नोपादीयमानत्वे प्रकृतप्रहणायोगमाशङ्क्य यस्य हविर्निरुक्तं पुरस्तात्-
न्द्रमा अभ्युदियात्स त्रेधा तण्डुलान्विभजेद्ये मध्यमास्तानग्रये दात्रे
पुरोडाशमष्टाकपालं निर्वपेद्ये ष्वविष्ठास्तानिन्द्राय प्रदात्रे दध्नश्चरु ये
क्षोविष्ठास्तान्विष्णवे पिपिविष्ठाय शृते चरुमिति अङ्गुदितेष्टावुपा-
दीयमानत्वे ऽपि तण्डुलादीनां प्रकृतप्रहणं दृष्टान्तितं चन्द्राभ्युदये
निमित्ते दार्शे हविः दार्शेभ्यो देवताभ्यो ऽपनयेदिति विभज्जतिवा-
क्यार्थस्य पष्ठे वक्ष्यमाणत्वादेवतां विना प्रकान्तदर्शानिष्पत्तेर्देवता-
न्वयाकाङ्क्षायां मध्यमादिवाक्यैरत्र प्रकृतस्य हविषो देवतान्तरवि-
धायनपेक्षितविध्यापत्तेः प्रकृतहविर्विषयत्वावगमाच्चक्षुदोषयन्धेन
प्रकृतविषयत्ववर्दीकरणात्प्रकृतनियमो युक्तः । इह तु श्रुतिकृतस्य
हीपादिमात्रप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञारूपेण सन्निधिना ।

श्रुतेः कर्मान्तरकानं सन्निधेरेककर्मता ।

तत्र श्रुतिबलीयस्त्व जानतां कथमेकता ॥

इति न्यायेन बाधायोगादेत्वन्तरामावाच्य न प्र-
कृतनियमस्स भवतीति वैषम्योक्त्या परिहरति * युक्तं
तत्रेति * अतो गुणफलान्वयरूपवाक्यार्थायोगान्निधनव्य-
वस्थारूप एव वाक्यार्थो युक्तः इत्युपसंहरति * तस्मा-
दिति* ननु इष्टिकामादिशब्देन सौभरलक्षणापत्तेर्निधनव्यवस्थापक्षो
ऽप्ययुक्त इत्याशङ्काह * यदेति * अनेन च पुरुषश्रुतेरिति पूर्वप-
क्षेदेर्तार्द्धितीयव्याख्यापक्षे परिहार उक्तः । ननु साधनलक्षणायांमवि-
फारीयादिसाधनलक्षणाप्रसङ्गे सौभरेण विशेषणाद्वाक्यमेव स्या-
दित्याशङ्काह * तत्रेति * लक्षणायाः प्रकृतविषयव्यवस्थापकत्वा-
त्प्रकृतस्यैव साधनस्य लक्षणेत्याशयः । निधनव्यवस्थाविषयभूतप्रकृत-
सौभरविशेषलक्षणार्थत्वाच्च इष्टिकामशब्दस्य फारीयादिलक्षणा-

यद्वापि, नाधिरोहतीत्याह * प्रकृतेति * कामोपपेक्षानां पदानां
 फलपरत्वं स्यैकादशाद्ये प्रक्षयमाणत्वाद् वृष्टिकामशब्दपक्षे वृष्टिशब्द
 उक्तः । यथाप्राप्तस्य स्वर्गस्य चासाधनभूतं भौमरं वृष्टिशब्दो
 लक्षयेतीत्याह न सम्भवति तथा वृष्टिसाधनकारिण्यादिलक्षणाश-
 ङ्कापि न सम्भवतीति सूचनार्थम् * दृष्टान्तत्वेन न चेत्युक्तम् *
 पुरुषधुतेरिति पूर्वपक्षहेतोर्विधिपुनः, धृत्यपेक्षयापक्षे परिहार-
 माह * सत्यामपि चेति * काम्यत्वाभावे हीपादीनां तुल्यफलत्वे-
 नैकस्येतराद्यप्रकृत्यायोगाश्रित्यमायोगाशङ्क्य विनापि च गुणकामत्वे-
 नेत्यादिचारिके निरस्तेतीत्युक्तमित्यनेनोक्तम् । ननु प्रबो देवा इत्य-
 इत्याज्यसूक्ते समाम्नायावगतक्रमाक्रमान्तरेण चापियोगदर्शनेन सौ-
 भराङ्गरूपापि विधीयमानस्य हीपादेः समाम्नायावगतस्याननियम-
 प्रमाणाभावात् वृष्टिसाधनं यत्सौमरं तस्य च यन्निधनमिति विशि-
 ष्टानुवादाद्व्याक्यभेदो ऽस्मिन्नपि पक्षे स्यादित्याशङ्क्याह * ते चेति *
 नियमस्य यथाप्राप्तविषयत्वात्प्रापूर्वविधाविषयः क्रमान्तराशङ्क्येत्याश-
 यः । व्याख्याते ऽर्थे भाष्यं योजयति * तदिति * समाप्ते ऽधिकर-
 णार्थे परव्याख्यादूषणाभ्याक्षिप्तचित्तत्वात्प्रागनुक्तार्थमन्तरसङ्गतिमा-
 ह * तदिति * ननु वृष्टिसाधनस्य भौमरेण विधीयमांश्च ऽस्मिन्नपि
 सिद्धान्तव्याख्याने परव्याख्यावाहिशिष्टानुवादलक्षणाव्याक्यभेदस्य
 प्रसक्त्यापरिहृतत्वेनाधिकरणार्थासमाप्तेरन्तराले स्वावसरानुक्ता-
 मन्तरसङ्गत्यभिधानमयुक्तमाशङ्क्यास्मिन् व्याख्याने व्याक्यभेदाप्रस-
 क्तिमाह * यस्त्विति * हीपो निधनान्वये तस्योद्देश्यत्वेनाविवक्षि-
 तविशेषणत्वाद्वाक्यापक्षस्य निधनमाश्रान्वयस्य प्रकरणलक्ष्यसौ-
 भरविशेषणत्वेनापादनप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तिः । फलपदान्वये तु त-
 र्होद्देश्यलक्षणावित्येन व्ययमनुद्देश्यत्वात्लक्षणापक्षे हीपाद्यन्वयसि-
 ष्टान्वयेन तद्व्ययपादादकप्रवृत्तसौमराधिवयत्वावगमात् व्याक्यभेद-
 प्रसक्तिरित्याशयः । परव्याख्याने चादित आसीदिति भूतनिर्देशेनो-
 क्तं प्रसङ्गाश्रित्यतमात्रव्ययमर्थान्तेतानि व्याक्यानि तन्निधनक-
 भौमरविशेषव्यवस्थायांति येत्यनुष्ठानार्थापयिकं चिन्तान्तरं प्रसीति *
 इदं त्विति * अत्रेतावन्तानां भौमरविशेषाणां न चिकं प्रतिशि-
 ष्यतइत्यनेन व्ययस्यवा प्राप्तेरेकस्माच्च फलसिद्धेः समुत्पत्त्यायागे
 ऽपि विपर्ययेन प्रयोगोपपत्तिर्हीपादिभूते भौमरायाचित्येन तद्व्य-
 यव्यपकायायोगाश्रित्यतमात्रव्यवस्थायातीति पूर्वं पक्षमाह * नवेति *
 सिद्धान्तं प्रतिजानातीति प्रत्ययपूयमुपपादयति * कथमिति *
 भौमरगीत्यविशेषे ऽपि प्रतिशास्त्रमयान्तरगीतिविशेषसमायाच्या-

खान्तरस्यस्य सौभरगीतिविशेषस्य शाखान्तरस्यसौभरभक्तियोगे
 सत्याधारभूताक्षरभूताक्षरविशेषाधीनत्वात्स्वरविशेषात् क्रमगीति-
 विशेषाभिव्यक्तेर्विकल्पप्राप्तिविषयस्यैव नियमविषयत्वात्समस्त-
 स्य च सौभरस्य वृष्ट्यादिसाधनत्वेन विधानाद्विकल्पप्रा-
 प्तेः शाखाभेदेन पठितस्य समस्तस्यैव सौभरस्य व्यवस्थेत्यर्थः । श्लोकं
 व्याचष्टे * सामरूपं हीति * सूक्ष्मभिद्विमिश्रत्वाद् गीतिविशेषाणां भ-
 क्त्यन्तरयोगे रूपनाशापत्तोऽतिव्याप्युक्त्यर्थः । ननु न गिरागिरेति श्रूया-
 दिति गिरापदनिषेधानुवादंनैर कृत्वाद्गोप्यमितीरापदविधानाद्यहा-
 यक्षीयस्य गिरापदस्थाने इरापदप्रयोगाद्गोपान्यत्वापत्तिर्यथा न विरु-
 द्ध्यते तथा रूपान्यत्वापत्तिरविरुद्धेत्याशङ्क्य * न चेत्युक्तम् * तत्र
 रूपान्यत्वात्मकविकारानभ्युपगताविरापदविधिविरोधापत्तेस्तत्परि-
 हारार्थं विकारो युक्तः न त्विह विरोधोऽस्तीत्याशयः । ननु विका-
 राश्रयणे विरोधो नास्तीत्याशङ्क्य * सर्वत्र चेत्युक्तम् * प्राप्तरूपा-
 न्यत्वात्मके विकारे प्राप्तिप्रमाणविरोधापत्तेः शरीरे कुणानां फलचम-
 सेन सौभरस्य मूर्त्यादिपदेन धाम्नादिपदस्यागत्यैव बाधदर्शनात्स-
 त्याङ्गतौ बाधा न युक्तेत्याशयः । विकल्पप्राप्तौ चेत्यनेन समस्तैव चे-
 ति चशब्दाध्याहारेण युक्त्यन्तरोक्त्यर्थत्वेनात्तरार्थं व्याख्यातम् । ननु
 निधनमात्रनियमश्रुतौ अश्रुतसमस्तनियमाभ्युपगमो न युक्त इत्या-
 शङ्काह * अत इति * शिष्याचार्ययोः सहभोजनप्राप्तौ शिष्यस्य
 कांस्यभाजित्वनियममनियतपात्रभोज्याचार्योऽनुरुद्धानां लोके
 दृश्यत इति द्वादशाधिकरणसिद्धौ दृष्टान्तः । यद्वा वृष्टिकामः सौभर-
 णेति विधितः सौभरप्राप्तेः समाप्तायाश्च हीप्र्राप्तेरुभयप्राप्तौ च स-
 म्वन्धविधिर्जाचन्यधिकरणे चक्षमाणत्वात्सम्वन्धाविधिप्रतीतिर्हीप
 निधनसौभरविशेषोपादानं च विना सम्बन्धामिद्धेर्हीपनिधनकसौ-
 भरनियम एव विध्यर्थ इत्याह * एषोऽपि चेति * एवमेव सि-
 द्धान्तमुपसहरति * तस्मादिति *

इति श्रीमत्त्रिकायडमीमांसामयडनप्रतिवसन्तमोमयाजिभ-
 दृमाधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वानवयव-
 करिण्यां न्यायमुपारूपायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

॥ द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥

॥ अथ ग्रहाप्रताप्या ज्योतिष्टोमाङ्गताधिकरणम् ॥ १ ॥

गुणस्तु क्रतुसयोगात्कर्मान्तर प्रयोजयत्सयोग-
स्याशेषमूतत्वात् * १ *

५७८

निश्चिताविधेयत्वस्य गुणस्य क पूर्वज्ञासम्भवाद्भेदकत्व क
वा फले विधानेन व्यवसायत्वेन वा पूर्वज्ञ सम्भवात् अभेदकतेति
निर्णीति सन्दिग्धविधेयत्वस्य क विधेयत्वात् भेदकत्व क वा तद्-
भावाद्भेदकतेति निर्णेतु यदि रथन्तरसामा यदि बृहत्सामेति वा-
क्ययो किं रथन्तरसामत्वबृहत्सामत्वे विधीयेते ज्योतिष्टोमएव वा
ग्रहाप्रविशेषविधौ निमित्ततयोच्यते इति चिन्ता दर्शयितु तत्रेति
सन्देहभाष्य एकापूर्वसाधनीभूतस्तुतिसमूहात्मकस्तोत्रविशेषरूप-
पृष्ठैक्ये ऽप्यवान्तरकार्यभूताया स्तुतेर्गुणसङ्कीर्णात्मकत्वाद् द्रव्या-
न्तरेण क्षुरादेर्बृहता च चित्रादेर्गुणस्य कीर्तनात् बृहद्रथन्तरयोर्द्वार-
भेदेन पृष्ठसाधनत्वात्समुच्चयावगतेर्नित्यत्वेन कादाचित्कत्वाशिमि-
त्तत्वा अनुपपत्ते । सिद्धान्तवचनशक्त्ययोगादयुक्तमाशङ्कोपपादायितु-
माह * ज्योतिष्टोम इति * न्यायाद् बृहद्रथन्तरयो समुच्चयावगमे
ऽपि बृहदा रथन्तर चेति वचनाद्विकल्पावगते पाक्षिकत्वाशिमित्त-
त्वोपपत्तिरित्याशय । एवमपि कर्माश्रुतेस्तद्भेदाभेदसन्देहो न
युक्त इत्याशङ्कान् निरस्यन् भेदाभेदविषयत्वेन सन्देहभाष्य व्याचष्ट
* तत्रेति * रथन्तरसामत्वस्य बृहत्सामत्वस्य वा गुणस्य सोम-
यागविषयत्वात्सोमशब्दस्य सोमसाध्ययागलक्षणार्थसूचनाय
सगुणमित्युक्त बृहद्रथन्तरसामत्वयोर्ज्योतिष्टोमे प्राप्तत्वेन विधेय-
त्वात्मान्तरनिवृत्त्यर्थत्वे च तद्विध्यानर्थक्यापत्ते । कर्मान्तरत्व-
निधत्वात्सिद्धान्तासम्भवेन सन्देहायोगमाशङ्क्य प्राप्तयोरपि बृहद्रथ-
न्तरसामत्वयोर्ग्रहाप्रविशेषविधौ निमित्तार्थकीर्तनमिति सूचनार्था

प्रहाप्रताविशेषविध्युक्तिरित्येवं सिद्धान्तवचनव्यक्तिभाष्यं व्याख्या-
 तुम् * तस्यैवेत्युक्तम् * यदीति सन्देहहेतुभाष्यं प्रकरणाद् बृह-
 द्रथन्तरसामशब्दयोर्ज्योतिषोमवाचित्वाद्यगतेः पूर्वपक्षयोगाद्युक्त-
 माशङ्कोपपादयितुमाह * तत इति * सर्वसामकार्येषु रथन्तर-
 मेव बृहदेव या न सामान्तराणीति कृत्स्नेन क्रतुना रथन्तरस्य बृहतो
 या संयोगे ज्योतिषोमे सामान्तरविध्यानर्थक्यापत्तेस्तदयोगात्कर्मा-
 न्तरत्वं रथन्तरं बृहद्रथस्येवेति सत्तामात्रेण रथन्तरस्य बृहता वा
 क्रतुसंयोगे त्वकर्मान्तरतेत्याशयः । नन्वेवं सति बृहद्रथन्तरयोर्वि-
 शेषणत्वेन सामान्तरव्यावृत्तकत्वाद्यगतेः कृत्स्नक्रतुसंयोगस्यैव न्या-
 म्यत्वात्सिद्धान्तानुपपत्तेः । सन्देहो न युज्येतेत्याशङ्कासत्ताव्यावृ-
 त्त्वापि बृहद्रथन्तरयोः पाक्षिकत्वात् विशेषणत्वापपत्तेर्न तन्मात्रेण
 कृत्स्नक्रतुसंयोगसिद्धिरिति परिहारसम्भवेऽपि प्रौढ्या क्रतोरेव
 विशेषणत्वाभ्युपगमेन सिद्धान्तसम्भवं वक्तुमाह * तत्सिद्ध्यर्थम-
 पीति * विशिष्टानुवाददोषापत्तेर्विशेषणविशेष्यत्वायोगमाशङ्कते *
 ननु चेति * पूर्वपक्षे तावन्निमित्तत्वेव नास्तीति परिहरति * नन्वे-
 दिति * केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वस्याप्राप्त्यानिमित्तत्वं न सं-
 भवतीत्याशयः । ननु सिद्धान्तेऽपि अप्राप्तत्वादेवेः केवलबृहद्रथ-
 ५७९॥ न्तरसामकत्वस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीत्याशङ्काह * निमित्तत्व-
 मपि चेति * समासध्रुववगतस्य केवलरथन्तरसामकत्वस्य केवल-
 बृहत्सामकत्वस्य वा प्राप्त्यभावादिनिमित्तत्वायोगेऽपि रथन्तरव-
 त्स्य बृहत्त्वस्य वा निमित्तत्वसम्भवात् बृहद्रथन्तरयोरसत्ताव्या-
 वृत्त्यान्योन्यमाश्रयावृत्त्या वा विशेषणत्वाभ्युपगमेन विशेष्यत्वाभ्यु-
 पगमेन वा बृहद्रथन्तरसामकत्वापादनेन निमित्तताः सिद्धान्ते
 ऽभ्युपगमनव्येत्याशयः । नन्वेवमपि विशिष्टानुवाददोषापत्तेः कः
 परिहार इत्यपेक्षायामाह * यन्मन्वाद्येति * शुद्धस्य क्रतोः सा-
 म्नो वा प्रहाप्रविधा निमित्तत्वायोगाद्विशिष्टस्य निमित्तत्वाप-
 गतेर्विशेषणम्याभ्युद्देशयान्तर्गतेन विशिष्टानुवाददोषापत्तिरित्याशयः ।
 शुद्धस्योद्देशयत्वायोगे विशेषणस्योद्देशयान्तर्गत्यभ्युपगमेऽपि वाक्य-
 भेदानापत्तिसूचनायास्तर्थाधिकरणमाश्रयात् । पूर्वपक्षमनुप्रत्यनुशब्द-
 व्यापत्त्यर्थं सिद्धान्तोक्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यप्रकरणोक्तियुक्तवन्त-
 राणामभ्युपलक्षणार्थं विधेयं व्याचष्टे * किं तावदिति * सन्निधिल-
 क्षणाप्रकरणान्मोमशब्दस्य ज्योतिषोमविषयत्वप्रतीतेर्गृह्यगृह्यं भव-
 ति रथन्तरं गृह्यं भवतीति वचनान्तरेण बृहद्रथन्तरप्राप्तयेति शब्द-
 प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्य प्राप्त्यपेक्षत्वादकर्मान्तरत्वे च प्रहाप्र-

विशेषस्य ज्योतिष्टोमप्रयोगवचनेन ग्रहणात्प्रकृतकथम्मात्रानुग्रहो-
पपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्य चोत्पत्तिश्चिष्टसामान्तरभावेन बृहद्रथन्तरवि-
रोधिगुणान्तरानवरोधात् बृहद्रथन्तरयोः पूर्वकर्मसंयोगानहंत्वा-
भावेन भेदकत्वानुपपत्तेश्चात्र जुहोतीत्यादिवश प्रकृतकर्मप्रत्यभि-
ज्ञानादकर्मान्तरत्वेत्यर्थः । बृहद्रथन्तरसामत्वलक्षणो गुणः कर्मान्तर-
माश्लिषेदिति पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थमूत्राययवव्याख्यानाथमिति निभाष्यं
व्याचष्टे * एवमिति * बृहद्रथन्तरसामरूप्योरपूर्वकतुसयोगादित्येव-
मर्थोऽनुपगमेन हेत्यर्थे क्रतुसंयोगादिति सूत्राययवे पठिते नन्वि-
तिभाष्येण शब्दद्वयस्यापि ज्योतिष्टोमवाचित्योपपत्तेर्हेत्वसिद्धिमाश-
ङ्क्य नेति श्रुम इत्यनेन संयोगस्य कृत्स्नभूतत्वादित्येवमर्थेनान्त्यसूत्रा-
प्रयत्नेन तन्निरासमुपकम्य तदुपपादनार्थं कथमित्यादिना तत्सन्देह-
हेतुरुक्तत्वं प्रागेव व्याख्यातत्वात्पूर्वपक्षे कृत्स्नक्रतुसंयोगोपपादनार्थस्य
पक्षे रथन्तरसामेति कोऽर्थ इत्यादिभाष्यस्यैव व्याचष्टे * कुत
इति * सामर्थ्यस्यैकाध्याधीनत्वाद्विशेषणविरोधत्वं च विनैकाध्या-
योगाद्विशेषणत्वापेक्षा व्यवच्छेद्यत्वशब्देनासाधारण्यं व्याख्यातम् ।
ज्योतिष्टोमस्य चेति भाष्यावयवोऽन्त्यपादेन व्याख्यातः । प्रातिलोभ्येन
श्लोके व्याख्यातुं ज्योतिष्टोमे केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वाभावमात्रेण
कथं कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्यपेक्षायां केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणा-
त्केवलबृहत्सामकत्वलक्षणाद्वा गुणान्नेदमिद्धि वक्तुमाह * गुण-
ध्वेनि * तस्मात्कर्मान्तरमिति हिशब्दान्वयायाध्याहार्यम् । ननु विधेय-
स्यैव गुणस्य भेदकत्वात् बृहद्रथन्तरसामकत्वयोश्च निमित्तत्वे-
नाविधेयत्वात् भेदकतेत्याशङ्क्याह * इह चेति * यदि श-
ब्दोपवन्धेन निमित्तत्वं गम्यमानं बहुव्रीहार्थस्य विद्यमान-
स्य गम्येत तस्य च केवलबृहद्रथन्तरसामकत्वरूपस्याविद्य-
मानत्वेन निमित्तत्वायोगाद्विधेयत्वेन युक्ता भेदकतेत्याशयः । ननु
बहुव्रीहार्थस्य निमित्तत्वायोगेऽपि रथन्तरस्य बृहतो वा विद्यमान-
त्वाप्रिमित्ततोपपत्त्यतइत्याशङ्क्याह * नेति * ननु रथन्तरमस्य
सामेति विग्रहे रथन्तरस्य विशेयत्वप्रतीतेर्निमित्ततोपपत्त्यतइत्याश-
ङ्क्याह * न चेति * विग्रहवाक्यस्यापेक्षिकत्वेन सामान्यस्यैव वि-
शेषणविशेष्यत्वस्य प्राप्त्यापन्नं च सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहविति
विशेषणस्य पूर्वनिपातस्मृतेः पूर्वनिपाताद्रथन्तरस्य विशेष्यता न
युक्तेत्याशयः । अतएव तदेष्यपि च रथन्तरमत्रापि रथन्तरं क्रतुना
विशेष्यं शक्यमित्याह * न च तदिति * अतो रथन्तरमेवास्य सा-
मेति बहुव्रीहार्थत्वात्तस्य चाप्राप्तत्वाप्रिमित्तत्वं न सम्भवतीत्युपसं-

हरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वायोगेन विधेयत्वावगतेः
 केवलरथन्तरमेवास्य सामेति षड्विधार्थत्वात्तस्य आप्राप्तत्वाप्रिमित्त-
 त्वं न सम्भवतीत्युपसंहरति * तस्मादिति * अतो निमित्तत्वा-
 योगेन विधेयत्वावगतेः केवलरथन्तरसामकत्वलक्षणस्य गुणस्य भे-
 दकता युक्तेति प्रकृतमुपसंहरति * अत इति * * निमित्तत्वावे-
 दकस्य यदिशब्दस्य का गतिरित्याशङ्क्य प्रतीतमपि निमित्तत्वमसम्भ-
 वात्प्राप्त्यमित्यभिहितम् । निमित्तत्वान्यथानुपपत्त्या केवलरथन्तर-
 सामकत्वन्तरस्य विधेयत्वकल्पनापक्षस्तु केवलरथन्तरसामकक-
 त्वन्तरस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वायोगात्प्रौढिमात्रेणोक्तः । ननु कर्मा-
 न्तरे ऽप्यतिदेशात् गायत्रादिसामान्तरप्राप्तेः केवलरथन्तरसामत्वं
 न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * शक्यं हीति * अतिदेशस्योपदेशेन वा-
 धोपपत्तेरित्याशयः । श्लोकान्त्यपादे व्याख्याय सामान्तरव्यावृत्त्या
 रथन्तरस्य ज्योतिष्टोमविशेषणत्वायोगे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं
 भविष्यतीत्याशङ्क्यानिरासार्थत्वेन तृतीयं व्याचष्टे * न चेति * र-
 थन्तरस्यविशेषणत्वर्यसामकार्यविशेषणत्वप्रतीतेः पृष्ठव्यतिरिक्तेषु
 च सामकार्येषु तस्यायोगव्यावृत्तेरप्ययोगात् सर्वव्यापिविशेषणत्वं
 सम्भवतीत्याशयः । महायलभिदं चेच्छ्रुत्वमित्यादिवत्तर्ह्यविशेष-
 णस्यैव सत्तामात्रेण निमित्तत्व भविष्यतीत्याशङ्क्यानिरासार्थत्वेन द्वि-
 तीयं व्याचष्टे * नेति * विशेषणादिगायत्रच्छन्दस इत्यादिवत्तर्ह्यसाम-
 र्थ्यमेवास्त्वित्याशङ्क्यानिरासार्थत्वेनाद्यं व्याचष्टे * न च सामर्थ्येने-
 ति * गागत्रच्छन्द प्रभृतीनां तु मन्त्रगतत्वेन विधायशक्तत्वाद्-
 गत्यायथा कथं चिद् गतिः कल्प्येत्याशयः । समासमाधस्तु शङ्कितु-
 मेवाशक्य इत्याह * इदयते चेति * अतः सिद्धा कर्मान्तरतेत्याह
 * एतीति * ज्योतिष्टोम एव तर्ह्येकसामकत्वं विकल्पेन विधास्यत
 इति शङ्कते * अयेति * विषमसिष्टत्वात्त्रिकल्पायोगमाह * न
 शक्यमिति * एतदेवोपपादयति * इदं हीति * क्रत्यन्तरे ऽपि
 तर्ह्येकसामकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्क्याह * क्रत्यन्तरे स्थिति * अ-
 नेन च ननु यथेत्याद्याशङ्कापरिहारभाष्यार्थो व्याख्यातः । स्वार्थप्रा-
 धान्याविघातादपि केवलरथन्तरसामकत्वान्तरविधिरप्य युक्त इ-
 त्याह * एवं चेति * ननु निमित्तार्थत्वे ऽपि षड्विधार्थस्यैव नि-
 मित्तत्वात्स्वार्थप्राधान्यं न विहन्यत इत्याशङ्क्याह * अन्यथा हीति *
 प्रतो स्वरूपेण निमित्तत्वायोगादित्याशयः । उक्तेन च प्रकारेण के-
 वलरथन्तरसामकत्वस्यावश्यविधेयत्वे व्यपदितान्वयहेतुहेतुमत्ति-
 उपक्षयोपदि रथन्तरसामेत्यस्य प्रह्लादविधेयकपाक्षरवाभ्युपगमात्

घोदना वा गुणानां युगपच्छास्त्रादित्यनेन न्यायेनानेकार्थोपादानल-
क्षणादपि गुणात्मन्तरविधिसिद्धिरित्याह * यदि चेति * ऐ-
न्द्रवायवाग्रत्वस्य ग्रहणविशेषणत्वेन यागविशेषणत्वाभावात्तस्य च
पूर्वपक्षे ऽप्यतिदेशलक्ष्यत्वेनाविधेयत्वात्तद्वद्वारापि विधेययागविशे-
षणत्वानुपपत्तेः । कर्मान्तरस्याप्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टस्य विध्ययो-
गमाशङ्क्यैन्द्रवायवाग्रत्वविशिष्टगृह्णातिपरप्रत्ययोक्तापूर्वभावनावि-
शिष्टयागभावनान्तरविध्युपपत्तिमूचनार्था ग्रहाग्रभावना विधानश-
ब्देनोक्ता कृतवर्धोत्पादकस्य धाजिनादगुणस्य तन्निरपेक्षभावनाभेद-
कत्वाभावे ऽपि तदनुत्पादकस्य साक्षाद्भावनायैवान्वयान्नेदकत्वसू-
चनायापूर्वभावनाविध्युक्तिः । विधायकस्याच्छब्दानन्तर्यादपि सो-
मशब्दलक्षितयागविधिरवसीयत इत्याह * सोम इति * नन्विति
कर्त्तव्यतानुपदेशात् कर्मान्तरविधिनिर्वहतीत्याशङ्क्याह * सोमे-
ति * व्याख्याते ऽर्थे भाष्यमनुसन्धत्ते * इदमेवेति * चाक्येनेति
भाष्यावयवं यदि शब्दत्यागरुच्यध्याहारपक्षयोर्ग्रहाग्रविधेयांगविध्ये-
कवाक्यत्वाभावादयुक्तमाशङ्क्य चाक्यग्रहणस्य च यदि रथन्त-
रसामा सोमः स्यात्सौभरेण स्तुवीतेति सन्दर्शाभिव्यङ्ग्याद्यान्तर-
प्रकरणापलक्षणात्त्वेनोपपादयितुमाह * ग्रहाग्रेति * आहेति भा-
ष्येण स्याच्छब्दस्य यदि शब्दोपहतशक्तित्वाद्यागाविध्ययोगमाशङ्क्य
यदि शब्दत्यागेनानुपघातोत्तर्यमत्र धूम इत्यादिभाष्यं महावाक्ये
ऽवान्तरवाक्याग्रामागयादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति * यद्यपीति *
अथ वा यदीत्यथवाशब्दं यदि शब्दत्यागपक्षनिवृत्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे *
परित्यागवदिति * ननु कल्पकाभावात्सोमप्रेक्षामात्रकल्पितो रुच्य-
ध्याहारः प्रसज्येतेत्याशङ्क्याह * कर्त्तव्यतेति * विधिना निश्चितः
प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात्कार्यत्वान्यथानुपपत्त्या रुचिः कल्प्यत इत्याश-
यः । कैल्लिपकत्वसिद्धिश्च रुच्यध्याहारप्रयोजनमेवकारेण सूचि-
ता अथ वा यथेत्यप्यथवाशब्दमध्याहारपक्षनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे
* अध्याहारादपीति * पक्षान्तरमन्यथाभूतं यद्रुचयति तदेवं मावे-
त्यर्थः । कथं पुनरित्याशङ्क्याभाष्यं दृष्टान्तस्य साध्यविकल्पवोक्त्यर्थ-
त्वेन व्याचष्टे * परस्मिन्विति * यद्युपबन्धात्साक्षात् शालिभोजनस्य ५८१॥
विधेयत्वप्रतीतिर्येत्ययाभ्युपगमे ऽपि दध्युपसेचनस्य शालिभोजनं
प्रति यदि शब्दावगतनिमित्तत्वायोगात्तदेकवाक्यत्वानुपपत्तेः । स
यदि केन चाक्येन विहितत्वोक्तिः कथमित्याशयः । उच्यत इति भा-
ष्येण व्ययहितान्वयकल्पनया दध्युपसेचनस्येवमाग्रात्वेनावगतस्य
भोज्यव्यजनार्थत्वेनेष्यमाणतया पाष्टिकान् पयसा भुञ्जीतेति व्य-

जनार्थपर्यः साहचर्येणावधारणात् भोजनप्रयुक्तत्वेन तदभावे ऽनु-
ष्ठानासिद्धेः कांस्यभोजिन्यायेनोपसेचननियमाच्छालिभोजननियमा-
वगतेः स यदि केन वाक्येन भोजनविधिसिद्धिरिति परिहृतेन वै
खल्वित्यनेन यदिशब्दान्वये ऽपि इच्छावाचित्वाभावाभ्येप्यमाणत्वा-
वगतिः सम्भवतीत्याशङ्कोच्यतइत्यनेन कामप्रवेदने ऽकचिचिदती-
ति कचिच्छब्दोपपदवर्जं कामस्येच्छायाः प्रवेदने प्रहापने गम्यमा-
ने लिङ्गविभक्तिस्मरणाह्लिङ्गैरेप्यमाणत्वावगतिरुपपादिता तत्र कथं
व्यत्ययो लिङ्गश्च कामप्रवेदनार्थतावगम्यतइत्याशङ्काह * व्यत्ययेने-
ति * भ्रमगत्यादिष्यति गत्यर्थस्यामो धातोर्भावे कप्रत्ययमुत्पाद्या-
नुनासिकस्य किप् श्लोः द्वितीति दीर्घन्वादान्तद्वतमवगतमित्यान्त-
शब्दस्य ज्ञानवाचित्वाल्लोकप्रसिद्धस्य व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वज्ञानस्य
सिद्धे च तदन्तं चेति विग्रहेणोक्तस्य विवरणं कथनमित्यर्थः ।
एवं जातीयके वाक्ये लोके व्यत्ययकामप्रवेदनार्थत्वप्रतीतेरनिष्पन्न-
स्य चोपसेचनस्य निमित्तत्वायोगात्तदिच्छाया निष्पन्नाया यदिश-
ब्देन निमित्तत्वोक्त्यवगतेस्तत्समभिव्याहृताया लिङ्गः कामप्रवेदना-
र्थत्वस्य न्याय्यत्वादङ्गभूतोपसेचनकर्त्तव्यतया च प्रधानभूतेष्यमा-
णभोजनाक्षेपाशक्तोर्भोजनेष्यमाणत्वोक्तिर्वैयर्थ्यप्रसङ्गाद्व्यत्ययस्य
न्याय्यत्वावगतेर्व्यत्ययकामप्रवेदनार्थलिङ्गङ्गीकरणं युक्तमित्याशयः ।
एवमिति दार्ष्टान्तिकभाष्यं ध्याचष्टे * तत्रेति * स यदि लौकिक-
वाक्येष्वेवं विधवाक्यार्थदर्शने सतीति तत्रशब्दार्थः व्यत्ययाभ्युप-
गमस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षायां विधिशक्तिप्रतिबन्धकयदिशब्दाप-
नयनं प्रयोजनमाह * ततश्चेति * गुणविधायिरन्तरसामशब्दानपे-
क्षत्वे ऽपि कर्मविधित्वात्सम्भवतीति पदद्वयोपन्यासेन सूचितम् ।
मन्येवं सतीति भाष्येण प्रहाप्रतायिधेर्यदिशब्दान्वये सत्यविधायक-
त्वापत्तेर्प्रहाप्रतानानुष्ठेया स्यादित्याशङ्कोच्यतइत्यादिना परिहृतं
तस्याशयद्वयमाह * प्रहानिति * ऐन्द्रयाययशुकाप्रत्ययोर्धिधेय-
त्वेनेष्टत्वात्तच्छब्दयोऽपन्यसनीयत्वे ऽपि तयोरप्राप्तत्वाद्विधायकाध-
यणे ऽपि विधायककल्पनेनायशयविधेयत्वसूचनायानुपन्यासः । इ-
ष्यमाणस्य साध्यत्वावगतेः फलवच्च यागानुष्ठानमात्रेण प्रहाप्र-

गुष्ठानापादके तत्प्रयोजको हेतुर्धेति हेतुर्मकृत्येन स्मृते प्रयोजके हे-

हेतुमति च फले परेण स्वार्थानुष्ठेयतयापाद्ये प्रयोज्ये लिङ्गविभक्तिस्मृ-
तेः स्यादिति हेतौ लिङ्गं गृह्णीयादिति विधौ गृह्णीयादिति चाहेतुम-
ति स्यादिति विधाविंति पक्षान्तरोपन्यासोऽपि पूर्वापरितोषेणैवे-
त्याह * विनैवेति * न केवलं यदिशब्दत्यागाध्याहारभ्यां विनेत्य-
पिशब्दार्थः । रयन्तरसामेति भाष्यं हेतौ स्यादिति लिङ्गपक्षे रयन्तर-
सामसोमहेतुका पेन्द्रवायवाग्ना ग्रहाः कर्त्तव्या इत्येवं विशेषणपरत्वेन
व्याख्यातुमाह * तत्रेति * यागकर्त्तव्यतास्मिन्पक्षे न सिद्धेदित्याशङ्का-
ह * न चेति * हेतुमति गृह्णीयादिति लिङ्गपक्षेऽप्येतदयं भाष्यम् । पेन्द्र-
वायवाग्नाप्रत्वहेतुरयन्तरसामा सोमः कर्त्तव्य इत्येवं व्याख्यास्यन् पक्षं
तावदाह * अथ चेति * ननु हेतुमति लिङ्गपक्षे यदिशब्दस्य व्यव-
हितान्वयाभावेऽपि पेन्द्रवायवाग्नाप्रत्वस्य विशेषणत्वेन प्रागभिधेय-
त्वादेन्द्रवायवाग्नां गृह्णीयाद्यादि रयन्तरसामा सोमः स्यादिति प-
दानुपूर्व्या वाक्यार्थव्याख्यापक्षेर्मध्यपतितस्य यदिशब्दस्य पूर्वधारि-
तहेतुमदर्थे लिङ्गव्याप्युपगमे न स्यादिति लिङ्गव्याख्यामात्राद्विरूप-
पदायाश्च लिङो हेत्वर्थत्वानुपपत्तेः सोमयागस्य केन चिच्छब्देन हे-
तुत्वोक्तिरयुक्तेत्याशङ्काह * अनुक्तमपि चेति * हेतुमता हेतुमा-
त्राक्षेपात्सोम एव हेतुरिति कथमवधारणेत्याशङ्का सन्निधेद्युक्तं
भाष्यं व्याचष्टे * तत्रापि * परप्रकरणस्यैव क्रतुन्तरस्यावान्तरप्रक-
रणाभिव्यञ्जकसन्देहाशङ्क्यायां शाखायां वाक्यं विना ग्रहाप्रविशेषस्य
तदङ्गत्वयोगाद्वाङ्मित्रत्वलक्षणार्थत्वं प्रयोज्यप्रयोजकत्वात्प्यहेतुहेतु-
मत्वोक्तेर्ननु कार्यतेऽन्यार्थमन्यदनुष्ठाप्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेन कारण-
शब्देन हेतुशब्दो वैयाकरणानुसाराद्व्याख्यातः । फलशब्देन च वैया-
करणानां हेतुमन्त्रशब्दस्याप्यपराधोपादानुष्ठानत्वलक्षणप्रयोज्यत्व-
विवरणार्थैव द्रष्टव्या सुराग्रहणाद्योकाश्चतुरः पक्षान्तर्गृह्णाति * यदि
शब्देति * ननु किमर्थः पूर्वपक्षेऽतिनिर्वन्ध इत्यपेक्षायामाह * सर्वं
चेति * तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय गृ-
ह्यन्तरसामसंयोगस्य महामत्वलक्षणाङ्गरूपक्षेपानुष्ठानवेलायाम-
भूतत्वादिनिष्पन्नत्वादित्येव संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानाद्येमापि
चेति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति * मनोरपि ग्रहणवेलायामनि-
ष्पन्नत्वात्कथं हेतुमद्विङ्गपक्षे निमित्तत्वेत्याशङ्कानिष्पन्नत्वात्पराव्य-
त्येन वर्त्तमानत्वात्निमित्तत्वं भवतीति वैधर्म्यदृष्टान्तेन सूचितमाश्लोकं
व्याचष्टे * प्रातः सवने हीति * स्वसत्तयान्यानुष्ठानापादकवाक्य-
र्थं कारणशब्दः पक्षत्रयावपेन मम रित्यायुक्तं चतुर्थपक्षाशयेनाह * अथ
चेति * क्रतोरव्यनिष्पन्नत्वेनानिमित्तत्वाशङ्का स चेत्यनेन निरस्ता । यदि

जगत्सामाप्रयणाप्रानिति जगत्सामसंयोगस्य ज्योतिष्टोमं प्रत्यनङ्ग-
भूतत्वात्तत्साहचर्येण बृहद्रथन्तरसामसंयोगयोरप्यनङ्गत्वात्कर्मा-
न्तराक्षेपकतेत्येवं संयोगस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमपि च निःस-
न्दिग्धमिति भाष्यं व्याचष्टे * जगत्सामा चेति * जगदाख्यस्य
साम्नः क चिद्भावाज्जगत्यामृच्युत्पन्नस्य साम्नो जगत्सञ्ज्ञत्वप्रती-
तेः सामशब्दस्य रथन्तरसामबृहत्सामेतिवत् तुल्यवन्निदेशात्पृष्ठसा-
धनसामवाचित्वाद्यगतेर्विपुवति च महादिवा कीर्त्यं पृष्ठं भवतीति
यिन्नादृबृहत् पिबत्विति जगत्यामुत्पन्नस्य महादिवाकीर्त्यस्य साम्नः
पृष्ठसाधनत्वेन विधानात् विपुवत्येवाग्रयणस्याग्रत्यं निविशतइति
वक्तुं दशमे ज्योतिष्टोमस्य जगत्सामत्वं निवेत्स्यति ।

एकस्य तु लिङ्गभेदात्प्रयोजनार्थमुच्येतैकत्वं

गुणवाक्यत्वात् ॥ २ ॥

पूर्वपक्षनिरासद्वारा सिद्धान्तोक्तार्थतया तुशब्दव्याख्यायै
तुशब्दादिभाष्ये प्रकरणग्रहणं प्राग्वद्युक्त्यन्तराणामप्युपलक्षणा-
येति दर्शयितुमाह * पूर्व्वेति * ननु ज्योतिष्टोमस्य प्र-
हाप्रत्यलक्षणगुणविधौ प्रकरणादेव तद्गुणत्वलाभात्तद्वाची सो-
मशब्दोऽनर्थकः स्यादित्यापद्भानिरासार्थमेकस्येत्यादिसूत्रावयव-
व्याचष्टे * एकस्यैव हीति * भावे लकारव्याख्यानायोपारण-
मित्युक्तं सोमः स्यादिति कर्मविधिप्रतीतिर्भेदमाशङ्क्य प्रहाप्रवि-
शेवलक्षणगुणविधानार्थत्वेनाकर्मविधित्वात्कर्मभेदनिरासार्थमेकत्व-
मिति सूत्रावयव्यं व्याचष्टे * गुण्येति * नन्येतदुक्तमित्यादिभाष्ये-
ण बृहद्रथन्तरसामशब्दयोरनेकसामकत्वाज्ज्योतिष्टोमेऽनुपपत्त्या-
शङ्कानिरासार्थत्वेन ज्योतिष्टोमस्य बृहदाष्टं रथन्तरं पृष्ठं वा भव-
तीति गुणवाक्यान्वयात् बृहद्रथन्तरयत्वेनानेकसामत्वेऽपि बृहद्र-
थन्तरसामान्यपदेशोपपत्तेन बृहद्रथन्तरसामस्यलक्षणाद्वा गुणाद्भेद-
इत्येवमेकत्वमिति सूत्रावयवस्य सूचितं व्याख्यान्तरमाह * अथ
येति * बृहदाष्टं रथन्तरं येति वाक्याद् बृहद्रथन्तरयोर्वैकल्पिक-
स्यापगतैरयोग्यव्याख्या विशेषणत्वमन्वयसूचनार्थं गुणवाक्यैवेति
बहुवचनं पुनरिति भाष्यं समाससामान्यानुमायणाशेषेन व्याख्या-
तुमाह * यत्थिति * विशेषणानामापादिति भाष्यप्युत्पन्नेन विशेष-
णत्वादेन नानेकसामकस्य कर्तारत्वेन साम्ना विशेषणमाये अभिहिते
ननु सामान्तरव्याहृत्या बृहद्रथन्तरयोर्विशेषणत्वात्सम्भवेऽपि वैक-

लिपकत्वात्स्वायोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वं सविष्पतीत्याशङ्क्यास्य क्र-
तोर्यत्सामेति सर्वसामकार्यानुवादेन तत्र रथन्तरं भवत्ये-
वेति अयोगव्यावृत्तेरव्यापकत्वेनासम्भवस्य न च रथन्तर-
सत्तामात्रं विशेषणमिति धार्तिकेनोक्तत्वात्सामान्तरसापे-
क्षस्य रथन्तरस्य विशेषणत्वापत्तेः सापेक्षत्वेनासामर्थ्यात्स-
मासविघातः स्यादिति सामान्तरत्यनेनोक्तं तदुच्यतइत्यादिभाष्योक्तं
तावत्परिहारमाह *तत्रेति* प्रौढ्या स्वयं परिहारान्तरमाह *विग्रह
इति * पूर्वाह्ने व्याचष्टे *यदि हीति * पाक्षिकत्वविशेषणफलं नि-
त्यशब्देनोक्तं स्वातन्त्र्यलक्षणार्थवस्तुशब्देनान्यनैरपेक्ष्यविशेषणफ-
लमन्यसहितशब्देनोक्तं सतयैवेत्येवकारेणान्यव्यवच्छेदव्याप्तयोर्व्या-
घर्चित्तत्वाश्रित्यस्य चान्यव्यवच्छेदं विना ऽन्यसहितस्य च व्याप्ति-
विना विशेषणत्वायोगादुभयमुक्तं पाक्षिकत्वात्वन्यव्यवच्छेदाभा-
वे ऽप्ययोगव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवे यतस्त्वित्यनेनोक्ते नन्वेव-
कारं विना विशेषणत्वानभिष्यक्तेर्यत एव कारस्ततो ऽन्यस्य व्यावृ-
त्तिरिति न्यायेनैवकारस्यान्यव्यवच्छेदवाचित्वाभ्यामाव्यवच्छेदोपप-
त्तिरित्याशङ्क्य *यदि चेत्युक्तम् * विनाप्येवकारं समाससाम-
र्थ्याद्विशेषणत्वाभिव्यक्तिर्यदिशब्देनोक्ता एवकारापेक्षणे ऽप्यत्र स-
त्ताया विशेषणत्वात्तदस्यास्तीति वास्तव्यर्थस्मृतमत्वर्थवृत्तिषुग्रीष्म-
क्तत्वाच्च तत एवैवकारप्रयोगेणासत्त्वव्यावृत्तिर्युक्तत्वाशयः । यद्व्य-
ननं श्रुतविशेष्यान्वितेनाप्येवकारेण रथन्तरासत्त्वव्यावृत्तिसिद्धेर्ना-
श्रुतसत्तान्वयो ऽवश्यकल्प्य इत्युक्ते कथमन्यान्वितेनैवकारेणान्या-
सत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्याशयेन तत्रेति पृष्ठे तद्धीत्यनेन साम-
रूपताया नित्यत्वेन तद्विषयावधारणार्थं कथादस्य क्रतोः
सामकार्यं करोत्येवेत्यवधारणार्थप्रतीतेरसतश्च कार्यकरणत्वायो-
गाद्*असत्त्वव्यावृत्तिसिद्धिरित्युक्तम् * ननु पाक्षिकत्वे ऽपि ज्यो-
तिष्टोमगतसर्वसामकार्याव्यापित्वात्केवलस्य विशेषणत्वानुपपत्तेः
सामान्तरसापेक्षस्य विशेषणत्वाभ्युपगमापत्तेः समासानुपपत्तिरि-
त्याशङ्क्यान्यसहितं च स्यादित्यनेन सूचितं परिहारमाह * न भे- ८८३६
ति *यद्व्यन्तरे सामनी भवत इत्यादिवत् द्वेद्वनिर्देशे तदभावे ऽपि-
वा गायत्रामहीयवादिचदेकस्तोत्रविषयत्वे सत्यन्यसाहित्यं विना वि-
शेषणत्वायोगात्केवलस्य सापेक्षत्वापत्तिः । रथन्तरं पृष्ठं भवतीति तु
सामान्तरनिरपेक्षस्य रथन्तरस्य पृष्ठाख्यस्तोत्रसाधनत्वेन विधाना-
दस्य क्रतोर्यत्सामेत्यनुवादे ऽपि रथन्तरसाध्यपृष्ठस्तोत्रमात्रद्वारा
क्रतुसम्बन्धित्वप्रतीतेः सर्वसामकार्याव्यापित्वे ऽपि विशेषणत्वस-

भवाच्च सापेक्षत्वापत्तिरित्याशयः । सामशब्दस्य क्रतुसम्बन्धिरूप-
 याचित्वेऽपि रथन्तरशब्दसमन्निहारात्पृष्ठमात्रद्वारा कत्वम्बयनिमित्त-
 त्वावगतेः पृष्ठसिद्धौ च रथन्तरस्य सामान्तरानपेक्षत्वात्समासा-
 विधातः प्रौढिमात्रेणोक्तः । परमार्थतस्तु सामशब्दं विनापि क्रतुसम्ब-
 न्धिनो रथन्तरस्य निमित्तत्वप्रतीत्युपपत्तेः । सामशब्दानर्थक्यप्रसङ्गा-
 दुक्त्या वैरूपसामा षोडशी धैराजसामेत्यादिषु पृष्ठार्थे वा प्रकृति-
 लिङ्गसंयोगादित्यनेन न्यायेन वैरूपादेः पृष्ठसाधनत्वद्योतनार्थत्वेन
 साम्नः पृष्ठलक्षणाथत्वात् दूरापास्ता सामान्तरापेक्षेति यद्वेत्यनेनोक्त-
 म् । सामशब्दस्य च पृष्ठलक्षणार्थत्वे बृहद्रथन्तरयोस्तद्विषयत्वे-
 नेतरेतरव्यावृत्त्यापि विशेषणत्वं सम्भवतीत्याह * अथ वेति * पू-
 र्वाद्धव्याख्यानमुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्द्धं व्याख्यातुमुपक्रम-
 ते * अथ वास्त्विति * विग्रहे यद्विशेष्यमित्यवयवं व्याख्यातुं न
 च क्रतुविशिष्टं रथन्तरमिह प्रतीयतइति पूर्वोक्तं दृष्टान्तमुभापने *
 ननु चेति * परिहारत्वेन श्लोकावयवं व्याचष्टे * उच्यतइति *
 कृत्स्नसंयोगाभावेन रथन्तरस्य विशेषणत्यायोगाद्वैदिकस्यापि च
 विग्रहवाक्यस्य वैदिकसमासव्याख्यानार्थत्वेन वेदानुमतत्वात्तद्ग-
 तापि विशेष्यतागत्याङ्गीक्रियतइत्याशयः । वृत्तिविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वा-
 योगाद्रथन्तरं साम यस्याः साविति विग्रहस्यापि अन्यपदार्थप्राधा-
 न्याथत्वावगतेर्लोहितोष्णीपादिवद्विशेषणतात्पर्यमात्रमत्राभिप्रेतमि-
 ति विवक्षोक्त्या सूचितमाननु क्रम्यन्तरेष्वपि रथन्तरस्याभावाच्च क्र-
 तुना विशेषणं सम्भवतीत्याहुयाद् * यद्यपि चेति * सर्वाङ्गोप-
 संहारिणा क्रतुप्रयोगविधिना युगपत्सर्वसामग्रहणाद्विनियोगवाक्ये-
 श्च प्रकरणलोचनं विना प्रत्यन्वयाप्रतीतेरेकैकसामान्ध्यानवत-
 मात्रैकेन साम्ना क्रतुर्विशेषं शक्यः साम्नस्त्वेकैकेन क्रतुना पर्याये-
 णान्वयादेकेन विशेषणत्योपपत्तिरन्तरमेवोपपादयिष्यते । यद्यपि
 नु विधिना रथन्तरस्य युगपदेकक्रतुसाधारण्यप्रतीतावपि वास्त-
 वात्साधारण्यादस्यैव रथन्तरं सामेति क्रत्वन्तरव्यावृत्त्या ज्योतिष्टोम-
 स्य रथन्तरविशेषणत्वाम्भवन्त्याप्ययोगव्यावृत्त्या सम्भवतीत्यभ्यु-
 पेत्यवादाशयः । परमार्थतस्तु कार्यान्वयं विशेषणापेक्षणात्स्य-
 वाक्योपात्तैन्द्रयावयाप्रत्यलक्षणाकार्यान्वायिनि च रथन्तरे ज्योतिष्टो-
 मस्यासाधारण्योपपत्तेर्ज्योतिष्टोमस्यैव रथन्तरमैन्द्रयावयाप्रत्यं नि-
 मित्तमित्यव्यावृत्त्या विशेषणत्वसम्भवं यत्तुमाह * स्ववाक्ये चे-
 ति * देवदत्तस्य ज्योतिष्टोम इत्यदौ अस्तुते देवदत्तस्य ज्योतिष्टोम-
 गोसम्बन्धतुल्यत्वेऽप्यावयवान्विते गपि देवदत्तस्यासाधारण्यादि-

शेषणतेत्याशयः । इष्टान्तमेवोपपादयति * तथा हीति * गोस्त्व-
न्धो न देवदत्तस्य केवलः किं तु यज्ञदत्तादेरपि येन गौस्तस्यैवो-
च्येत न चोत्पलस्य नीलत्वं केवलं किं तु रक्ततापि येन तदेवोत्प-
लमुच्येतेत्येव योज्यमावस्तुतोऽसाधारण्ये च विशेषणमनर्थकं स्या-
दित्याह * यदि चेति * अतो देवदत्तस्य गौरित्यादौ वाक्योपा- ५८४।१
प्तानयनादिकार्यान्वितगवादिविशेष्यविषयमेव देवदत्तादेर्विशेषण-
स्यासाधारण्यं वाच्यं न वास्तवमित्याह * तस्मादिति * नन्वन्ये-
षामपि सोमयागानां ज्योतिष्टोमविकारत्वाद्ग्रन्थन्तरसामत्वनिमित्तै-

स्वस्यैव निमित्तत्वेन पवमाने वा अत्र ग्रन्थन्तरं कुर्वन्तीत्यादौ स्तो-
त्रान्तरसाधनग्रन्थन्तरवति प्रत्यन्तरे ग्रन्थन्तरानिमित्तैर्वायवाप्रत्व-
प्राप्तिनिवृत्त्यर्थमिष्टत्वात् ज्योतिष्टोमस्यापि स्ववाक्योपात्तकार्या-
न्वितग्रन्थन्तरविषयमसाधारण्यमस्तीत्यर्थः । शुद्धस्य च निमित्त-
त्वाद्योगाग्निमित्तत्वप्रतीत्युत्तरकालं तद्विवाहार्थं विशेषणान्वया-
भ्युपगमात्ततः प्राग्विशेषणविशेष्यभावानपेक्षणादुपसर्जनत्वेन ग्रन्-
थन्तरस्य निमित्तत्वनिषेधानुपपत्तेः क्रतुग्रन्थन्तरयोर्मध्ये कस्य निमि-
त्तत्वं कस्य निमित्तविशेषणतेत्यपेक्षायां प्रथमप्रतीतत्वाद्ग्रन्थन्तरस्यैव
निमित्तता युक्तेत्याह * प्रथमतरेति * इष्यते पाक्षिकं यस्त्विति
श्लोकव्याख्यानमुपसंहरति * तस्मादिति * सम्भवति च ग्रन्थ-
न्तरविशिष्टस्य ज्योतिष्टोमस्य ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य वा ग्रन्थन्तरस्य
निमित्तत्वे यदिशब्दस्यागादयश्चत्वारोऽपि पक्षा न युक्ता इत्याह *
हेतीति * शुद्धायाश्च लिङः कामप्रवेदने हेतुहेतुमतां प्रयोगा-
भावात् यदिशब्दोक्तस्य निमित्तत्वस्यानिष्पन्नक्रियाविषयत्वायो-
गाग्निष्पन्नतदिच्छाविषयत्वाभ्युपगमेन तदुपवद्धाया लिङः काम-
प्रवेदनार्थतां निमित्तत्वायोगाद्वा तदगतेन स्वत्तयाप्यनुष्ठानप्रयो-
जकत्वेन प्रयोजकत्वसाम्यात्स्वार्थान्यानुष्ठानप्रयोजकत्वलक्षणया हे-
त्यर्थतां मध्यमानामन्यनुत्पत्तिनिमित्तकरक्षोभ्यनुवचनविधिशेषे वा
रक्षांसि वा एवं तर्ह्यालम्बन्ते यर्हि न जायते यर्हि चिरं जायतइत्य-
न्यनुत्पत्तिप्रोतबन्धकरक्षोपघाताद्यत्वेन रक्षोभ्यस्तुत्यर्थं यद्विषयद्वयस्या-
न्यजन्मनस्तर्ह्युपवद्धरक्षः प्राप्तिनिमित्तकनैमित्तिकत्वकीर्तनात् यर्हि
शब्दसमानार्थस्य यदिशब्दस्य नैमित्तिकवर्तिचित्तवमभ्युपेत्य तदगतेना-
न्यसत्तयास्यानुष्ठानस्य प्रयोज्यत्वेन प्रयोज्यत्वसाम्यात्परार्थप्रयो-

ज्यस्वानुष्ठानत्वलक्षणया । तदुपवद्धाया लिङो हेतुमदर्थतां वक्तुं
 • निमित्तत्वप्रतीतेरवदयाऽप्युपगन्तव्यत्वात्प्रतीतस्य च निमित्तत्वस्यो-
 क्रीत्यासम्भवित्वेन त्यागायोगाभाप्रतीतकामप्रवेदनाद्यर्थप्रहणं यु-
 क्तमित्याह * न चेति * बृहद्रथन्तरयोर्ग्रहणवेलायामनिष्पन्न-
 त्वान्निमित्तत्वायोगस्याधेत्याद्यनुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं व्याचष्टे
 * भूतेति * लोके भूतस्य पुत्रजन्मादेरुत्सवादौ वर्त्तमानस्य च
 क्षेमसुभिस्तत्त्वस्य वासे भविष्यतश्च वर्णस्य गृहकरणे वेदे च पुत्र-
 जन्मादरेव भूतस्येष्ट्यादौ वर्त्तमानस्य च दीक्षितत्वस्य दानादिप-
 र्युदासे भविष्यतश्च दर्शपूर्णमासारम्भस्यारम्भणीयायां निमित्तत्वा-
 योगहेतुत्वेनाशङ्कनीयमित्यर्थः । यदि तु निष्पन्नेनैव निमित्तेन मा-
 गमित्याग्रहस्ततः सङ्कल्पितत्वेनाननुष्ठितस्यापि भोजनस्य स्वलस-
 म्भर्जने निमित्तत्वोपपत्तेर्निष्पन्नकार्यकारित्वान्निमित्तत्वोपचारः स-
 ५८५१९ भवत्येवेत्याह * अपि चेति * सूक्तवाक्येय याज्येतिवदौपचारि-
 कत्वधोतनायैवकारः एकान्तावधारितत्वंमेवोपपादयति * ज्योति-
 र्द्योमेति * अङ्गभेदेन साङ्गप्रधानप्रयोगप्रक्रमे वैकल्पिकाङ्गानवधार-
 णात् कस्य चित्प्रयोगस्य निरूपितैकरूपस्योपक्रमपूर्वसमाप्त्यभिदे-
 रिदं कुर्यामिदं वेति च प्रयोगमध्ये दोलायमानमतेः कालविक्षेपात्
 प्रयोगनैपुण्यासिद्धेः प्रयोगप्राशुभावार्थं च शुष्केष्टिकाले निरूपितै-
 करूपप्रयोगाभ्यासांसिद्धेर्वैकल्पिकाङ्गनिमित्तकेषु नानर्थिककर्तृकैश्चै-
 न्द्रयायवाप्रत्वादिषु नानर्थिकानां यजमानस्य च सम्प्रतिपत्त्यासिद्धेः
 प्रयोगस्य कौशलस्याभ्यासस्यादिशब्दोक्तायाश्च सम्प्रतिपत्तेर्वैकल्पि-
 काङ्गावधारणाधीनसिद्धत्वादेवं विधाङ्गमिदं कर्म कर्त्तव्यमित्यव-
 धारणपूर्वकप्रवृत्तिनियमाज्ज्योतिष्टोमक्रमेणैव रथन्तरं प्रयोष्यतइ-
 त्यकान्तेनावधारितमित्यर्थः । एकान्तावधारणमात्रेण कथमनिष्प-
 न्नकार्यकारितेत्याशङ्क्याह * न चेति * एतदेवोपसंहरति * त-
 स्मादिति * क्रतोस्तु निमित्तत्वे वर्त्तमानमेव निमित्तं नविष्यती-
 त्याह * यदा स्थिति * स्यादितिचेति भाष्यं व्याचष्टे * चेति *
 यत्स्थित्यादिसामान्यतो दृष्टानुभाषणपूर्वं परिहारभाष्यं द्वेधा व्याच-
 ष्टे * यत्स्थिति * स्वयं साध्यविकल्पार्थं दृष्टान्तस्याह * अपि
 चेति * तस्माद्विषयिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
 दिति * जगत्साम्नां ऽप्यपूर्वकर्मत्वाभावात् ज्योतिर्द्योमापेक्ष
 या कर्मान्तरं जगत्सामेयुक्तं न विषयदपेक्षयेति बहुवचनेन
 सूचितम् ।

॥ अथ अयष्टेः ऋत्यन्तरताधिकारताधिकरणम् ॥ २ ॥

अवेष्टौ यज्ञसंयोगात्कर्तुप्रधानमुच्यते ॥ ३ ॥

उदाहरणमाप्त्य व्याचष्टे * राज्ञेति * सन्देहमाप्त्य व्याच-
ष्टे * तत्रेति * ब्राह्मणादिकर्तृलक्षणेन गुणेनेह भेदस्य प्रतिपाद्य-
त्वात्कर्तृश्च प्रयोगाद्ब्रह्मात्तन्मात्रभेदकत्वोपपत्तेर्भाष्ये यागशब्द प्र-
योगलक्षणार्थ इति प्रयोगान्तरोक्त्या सूचितम् । कथमिति भाष्येण
सन्देहहेतु पृष्ट्वा राजसूयवाक्यस्य राजशब्द क्षत्रियमात्रे वर्तते
ब्राह्मणादिऽपि चेति सन्देहो हेतुत्वेनोक्तस्तस्य साक्षान्मूलसन्देह-
त्वायोगाद्ब्रह्मण्यस्य राजसूये अधिकार क्षत्रियमात्रस्य चेति मूल-
सन्देहहेतुभूतसन्देहहेतुत्वधारा मूलसन्देहहेतुत्व दर्शयितुमाह *
तत्सिद्ध्यर्थं चेति * न राज्ञ प्रतिशृङ्गीयादराजन्यप्रसूतिन इति
इत्यादिवाक्यस्थस्य राजशब्दस्य क्षत्रियवाचित्वाभावाद्वा राजसूयवा-
क्यस्थराजशब्दविषयत्व विचारस्य वक्तुमधिकारीत्युक्त त्रयाणा-
मपि क्षत्रियस्यैवेति तथैवेत्यनेनातिदिष्ट योग्यत्वाद्वाचक इत्यध्या-
हारण पूरणीय केनचित्प्रकारेणेति यौगिकत्वोक्त्या सूचितम् । सन्दे-
हान्तर वर्णत्रयक्षत्रियमात्रवाचित्वसन्देहहेतुत्वेन दर्शयितुमाह *
ततो ऽपीति * चतुर्थ्यर्थं तस्मि । ननु राजसूये क्षत्रियमात्राधिकारे
ऽप्येतयाग्रायकाम याजयेदित्येतद्वाक्यविहितेष्टिप्रयोगान्तरे वर्णवि-
शेषानुपादानात् ब्राह्मणादेशुण्यस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वाद्भेदकत्वा-
नुपपत्त सिद्धान्तासम्भवात्सन्देहो न युक्त इत्याशङ्कते * ननु
चेति*योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेनैकस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययोगा-
दग्रायकामावष्टे प्रयोगस्य राजसूयान्तर्गतावष्टे प्रयोगान्तरात् भे-
दावगते सन्निधौ त्वविभागादित्यत्र कर्मान्तरविधित्वे निराकरि-
ष्यमाणे ऽपि प्रयोगान्तरविधिनाग्रायकामवाक्यस्यास्त्येवेति सूच-
यितु पृथक्प्रयोगस्यैव वचनमित्येवकार प्रत्युक्त । राजसूयवाक्य-
स्यापि फलपरत्वाद्वाक्यभेदापत्तेवर्णविशेषाव्ययायोगमाशङ्क्य कर्तुं
प्रयोगाद्ब्रह्माद्वाक्यान्तरेण च राजसूयप्रयोगाविधानात् प्रयोगस्य
चोत्पत्तिवन्नियाविषयत्वात्फलकर्तृविशिष्टक्रियाविषयप्रयोगविधौ
वाक्यभेदानापत्तिसूचनार्थम् * प्रयोगेऽयुक्तम् * ब्राह्मणादिवाक्या-
ना प्रयोगान्तराविधायित्वे राजसूयमध्यप्रयुक्ताया एवावष्टे सयोग-
पृथक्तात्फलद्वयोपपत्तेस्तस्याश्च विज्ञातक्षत्रियकर्तृकत्वाद् ब्राह्मणादि-
वाक्यवच्चग्रायकामवाक्ये कर्त्रन्तराश्रयणान् प्रयोगान्तरानक्षेप-
कत्वाद्योगसिद्ध्यधिकरणन्यायेन चैतस्मिन्प्रयोगे फलद्वयसिद्ध्ययो-
गात्प्रयोगान्तराक्षेपे ऽपि क्षत्रियस्यैवाग्रायकामस्य प्रयोगान्तरोपपत्ते-

वर्णान्तरस्याप्राप्तत्वात् ब्राह्मणादेर्गुणस्य विधेयत्वाद्भेदकत्वोपपत्तेः । स-
 न्देहं समाधत्ते * नैतदिति * नन्यप्राप्तकामशब्देन वर्णान्तरस्याप्यु-
 पादानात्कथं न वर्णान्तरसम्बन्ध इत्याशङ्क्य दृष्टान्तद्वयेनोपपादयति
 १८६१ * तद्यप्येति * अप्रवृत्तप्रयत्नकत्वाद्धिधेरस्मिन्सति कुर्यादिति का-
 दाचित्प्रयाः कर्त्तव्यताया विध्यर्थत्वात्कदाचित्केनैव निमित्तेना-
 न्वयादधिकारिविशेषणस्य च तस्मिन्सत्यधिकाराभिहिते ५न्तर्गते
 जातेश्च नित्यत्वेनाधिकारिविशेषणत्वायोगात्कथं राजशब्दात् भो-
 पतृत्वलक्षणाधिकारिविशेषणवगतिरित्याशङ्क्य * राजेत्युक्तम् *
 जातेर्नित्यत्वेनापादनायकत्वेन एवाधिकारात्कर्तृविशेषणभूताया
 एवार्थादधिकारिविशेषणतापीत्याशयः । यथा राजसूयान्तर्गते ५वे
 ष्टिप्रयोगे भोक्तृत्वविशेषो भवति तथा बाह्ये ५पीत्यत्यन्तसाम्यार्थे दृ-
 ष्टान्तान्तरमात्रतोऽप्राप्तकामवाक्येन ब्राह्मणादिप्राप्त्ययोगाद्राजशब्द-
 स्याद्यौगिकत्वे राजसूयधिकारेण जातिवाचित्वे वा ब्राह्मणो यजे-
 तेत्यादिवाक्यैर्ब्राह्मणादिप्राप्तिरिति द्वावेव पक्षौ न त्वप्राप्तकाम-
 वाक्यात्प्राप्तिः शङ्कनीयेत्युपसहरति * तस्मादिति * किं ताव-
 दित्यादिपूर्वपक्षप्रतिष्ठाभाष्यं तत्सिद्ध्यर्थमित्येतदर्थेन ततःशब्दे-
 न निमित्तार्थसिद्ध्यर्थवर्णत्रयप्राप्तिसिद्ध्यर्थवर्णत्रयवृत्तित्वसिद्ध्यर्थ-
 ता यौगिकत्वस्योक्ता इत्येवं व्याचष्टे * किं तावदि-
 ति * सहशब्देन राजशब्दस्यापि वर्णत्रयवृत्तित्वमुक्तं राज्येत्यनेन राज्यं
 यस्येति भाष्याद्ययो यौगिकशब्दस्य कुलालनापितादिशब्दवदवय-
 वव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ५पि क्रियागनिमित्तत्वप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्यातम् ।
 भाष्ये वक्ष्यमाणयुक्तीः सुखग्रहणार्थं संक्षेप्तुमाह * तथा हीति *
 क्रियायांगनिमित्तत्वे क्रियाकर्तृत्वयोरपि शक्तिकल्पनापत्तेर्जा-
 तिमात्रे शक्तिकल्पनायाः प्रयोगसम्भवे योगनिमित्तत्वायोगात् भो-
 मो न प्रयुज्यत इत्यादिभाष्येण प्राग्वक्ष्यमाणो ५पि जातियोगलक्षणनि-
 मित्तद्वयसम्भवे ५पि प्रकरणवशाद्यदिशब्दसमभिध्याहाराच्च योग-
 निमित्तनैवोचितेति युक्तिश्चशब्देन राजसूयशास्त्रस्य धैर्यशिकाधि-
 कारोक्त्यर्थत्वेन महाविषयत्वलाभ सूचित इत्येवमथ वेत्यादिभाष्यं
 वक्ष्यमाणयुक्तेः पश्चादभ्युचयमात्रवद्योतनार्थं व्याख्यातम् । उत्तरा-
 र्जं व्याचष्टे * उभयेति * तावच्छब्देनैवैव तावद्युक्तिरिति वद-
 ताभ्युद्यत्वं सूचितं निमित्तेत्यनेन भाष्यं वक्ष्यमाणप्रकरणादियु-
 क्त्यन्तरसूचनार्थता एवेति चकारस्य व्याख्याता बार्हस्पत्यादेर्मध्य-
 निधानपूर्वकामिधारणस्य राजसूयप्रयोगवचनेन ग्रहणं ग्रहणाद्येष्टिप्र-

योगप्रत्यभिज्ञानं चादिशब्देनोक्तम् । यौगिकत्वोक्तेः प्रयोजनमाह * तस्मा-
दिति * ननु राजशब्दस्य जातिवाचित्वाभावे राजयोगनिमित्तराज्यश-
ब्दार्थानवधारणात् राजशब्दस्य तत्कारणनिमित्तता युक्तेत्याशयेन किं
पुनरिति भाष्येणाशङ्क्य जनपदेत्यनेन परस्वरूपेण चौरादिवत् ज-
नपदस्य च सर्वतो रक्षणे चौरादीनां च जनपदपुरेभ्यो निष्कासने
राज्यशब्दस्य रुढितोक्ता तद्व्याचष्टे * तच्चेति * नामशब्देन रुढित्वं सू-
चितम् । यद्वा राजशब्दस्य पालननिमित्तत्वं ऽपि भ्रष्टादिशब्दवत्
रुढित्वानपायात् पूर्वपक्षे ऽपि राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वोपपत्तेः
प्रत्यभिज्ञायमानावयवार्थवाधायोगात्पालनस्य राजकर्मवाचिराज्यना-
मकत्वान्पालनकारिवाचिता राजशब्दस्यावसीयतइति सूचनार्थो ना-
मशब्दः । भाष्यमपि राजशब्दस्य राज्यकरणनिमित्तत्वायोगे ऽपि पा-
लनकरणनिमित्तत्वाद्यौगिकतोपपन्नेत्यवमर्थत्वेन व्याख्येयम् । आर्याव-
र्त्तेति भाष्यादसार्थत्रिकत्वशङ्कां निवर्त्तयितुम् * सर्वैत्युक्तं * जनप-
दपुरोपद्रवे कार्योद्धरणं विना तद्रक्षणसिद्धेस्तदुद्धरणस्य रक्षणो-
त्तयेव सिद्धत्वाद्वक्षणप्रतिबन्धकारिविषयतोद्धरणस्य राज्येत्यनेनो-
क्ता सर्वलोकप्रसिद्धाचार्यावर्त्तविशरणानर्थक्यमाशङ्क्यासार्थत्रिक-
त्वे ऽप्यप्रसिद्धितो ऽस्याः प्रसिद्धेर्बलीयस्त्वप्रदर्शनार्थतार्यावर्त्तयेने-
नोक्ता पालने राज्यशब्दप्रयोगमत्रेण राजशब्दस्य तत्कारणनि-
मित्तत्वावगतिः कथमित्यपेक्षायां राज्ञः कर्मेति भाष्येण राज-
प्रातिपदिकात्कर्मणि प्रत्ययस्मृतिहेतुत्वेन उदमेघप्रातिपदिकाच्चा-
पत्ये प्रत्ययस्मृतिर्ह्यन्तत्वेनोक्ता । तत्सर्वं विपरीतसाध्यकत्वेना-
क्षिपति * राज्ञ इति * पालनकारिणि राजशब्दस्य कृत्या
प्रवृत्तत्वात् राज्यशब्दानुगमानपेक्षत्वे ऽपि विदितराज्यशब्दा-
र्थानां तद्रूपेणापि राजशब्दार्थव्युत्पत्तिः सम्भवतीति जातिनिमित्त-
त्वानिरासायोक्तेति परिहरति * उच्यतेइति * पालनकर-
णनिमित्तापेक्षत्वे ऽप्यवयवयोगानपेक्षत्वात्स्वातन्त्र्योक्तिः । यद्य-
प्यवयवयोगमनपेक्ष्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारी राजशब्दवाच्य-
त्वेन मनुपाणिन्यादिभिरवधारितस्तद्योगाच्च प्रतिज्ञातमाधुपाल-
नासाधुनिग्रहव्यापारेण तदवश्यं कार्यं तस्य च कर्म राज्यशब्दवा-
च्यमित्यवधारितं तथाप्यस्माकं जातिवाची पालनकारिवाची वा
राजशब्द इति सन्देहे राजकर्मवाचित्वेन स्मृतस्य राज्यशब्दस्य पा-
लने प्रयोगात्पालनकारिवाचित्वनिर्णयसिद्धयुक्तो ऽस्माकं राजश-
ब्दावधारणाधीनराज्यशब्दार्थावधारणाद्विपर्ययो राज्यशब्दार्थाव-
धारणाधीनराजशब्दार्थावधारणात्मक इत्यर्थः । इष्टान्तपूर्वं श्लोकं

५८७।१ व्याचष्टे * यथैवेति * जनपदरक्षणमादिशब्दोक्तं च दुष्टनिग्रहणं
 मया कार्यमित्यङ्गीकरणाद्यो लब्धराजव्यपदेशत्वेनावश्यं तत्कर्तृ
 ध्यमिति मन्वादिभिस्तस्य कर्म राज्यमिति पाणिनिप्रभृतिभिः स्मृ-
 तमिति विवेकः । हेतुनादिसंस्कारैर्वन्धनाहीकृतं द्रव्यमालम्ब्य यथा
 यूपो निरूप्यते तथा राज्यशब्दवाच्यप्रजापालनकरणाङ्गीकरणा-
 त्तदधिकृतं द्रव्यमालम्ब्य राजत्वर्थः । नन्वेवमपि क्षत्रियस्य प्र-
 जापालनं परमो धर्म इति क्षत्रियस्यैव पालनस्मृतेस्तस्यैव रा-
 जशब्दवाच्यत्वाद्राजसूये अधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तच्चे-
 ति * शुद्रस्यापि तर्ह्यधिकारः स्यादित्याशङ्क्याह * तत्र
 त्विति * एतदेवाशङ्कापूर्वमुपपादयति * ननु चेति * यू-
 पादिवद्राजत्वस्यालौकिकत्वे सति विहितोपायोपेक्षा स्यात्त-
 स्य तु प्रजापालनकारित्वरूपस्य प्रत्यक्षत्वात्तावन्मात्रस्य च कर्तु-
 नापेक्षितत्वाद्विप्रादेरविहितराज्यकरणप्रत्यवाये ऽपि अधिकारावि-
 धात इत्याशयः । राज्यरहिते ऽपि क्षत्रिये राजशब्दप्रयोगात्ताद्विरुद्ध रा-
 ज्ययोगनिमित्तत्वानुमानम् । अयुक्तमित्याशङ्कार्थं नन्विति भाष्यं व्याच-
 ष्टे * नन्विति * अधार्मिके राजनि साधुरक्षणासाधुनिग्रहणमात्रे
 ऽप्येद्वयमात्रे राजशब्दप्रयोगाद्रक्षणेन चैश्वर्यमुपलक्ष्यतां तन्निमि-
 त्तकरादानवृत्त्युपजीवनेन धैत्यनियमसूचनायम् * वृत्तिमित्युक्तम् *
 ननु रक्षणवृत्त्युपजीविन्यक्षत्रिये ऽपि प्रयोगाधीनिकावगते, प्रकर्ष-
 सेचनमकुर्वतीत्यत्रपसु प्रोक्षणीशब्दयोग्यत्वमात्रेणानीद्वरे क्षत्रिये
 प्रयोगसम्भवाज्जातिवाचित्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्याह * उक्तं
 हीति * प्रकर्षसेचनयोग्यत्वकारणस्य द्रव्यत्वस्याप्युत्पाभाविकस्य
 भावादुदासीनास्वपि प्रोक्षणीशब्दो युक्तः । जनपदपुरंदर्ययोग्यतायां
 तु हेतुभूताया हस्त्यश्वादिसम्पत्तेर्वीर्यातिशयस्य च क्षत्रिये ऽपि क-
 चिद्भावादितरेष्वपि च केषु चिद्भावात् विहितत्वनिमित्तायां तु
 क्षत्रियस्यैव योग्यतायां यौगिकत्वपक्षे ऽप्यश्वप्रतिग्रहेष्टिनिमित्ता-
 श्वदानवदनिपिदसम्भवे निपिद्धाधिकारविशेषणायोगाद्विहितस्यैव
 राज्ये योग्यस्याधिकारविशेषणत्वापत्तेर्प्राज्ञाणादिषु प्राप्त्ययोगाद्यो-
 ग्यत्वनिमित्तराजशब्दप्रयोगानुपपत्तेर्जातिनिमित्तत्वावश्याभ्युपगम-
 नीयत्वात् ।

एकदेशे ऽपि य शब्दो दृष्टो जातिनिबन्धकः ।

तद्व्यापारस्तस्यास्ति निमित्तान्तरकल्पना ॥

इति बहिर्राज्याधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेन राज्यरहिते क्ष-
 त्रिये जातिनिमित्तत्वेनाभ्युपगतस्य राजशब्दस्य राज्ययोगिन्यपि क्ष-

विज्ञप्तिः

अस्यां चौपम्यासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतकैः सुन्दरे.
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवकां मुद्रयित्वा प्रकाशयते ।
एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्र्यते ।

प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
गण्येच शास्त्रद्वयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।

भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्व्याहकैर्दे-
यं वार्षिकमग्रिमं

मूल्यम् मुद्रा ७ आणकाः ८
" " १ " ०

कालान्तरे प्रतिस्तवकं

प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।

साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः—

मुद्रिता स्तवका

१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता	(संस्कार.) २
शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृत.	(व्याकरणम्) १०
श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्	{ (मीमांसा) १०
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् ।	

भाष्योपयुहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र- करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय- णतीर्थविरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि- तम् । सम्पूर्णः ।	{ (वेदान्तः) २
करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः ।	

भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय- श्रीगगामहोदयविरचितः । तत्कंपादः	{ (मीमांसा) २
न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र विरचिता सम्पूर्णः ।	

ग्रहसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीत वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विज्ञा- नमिश्रकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः ।	{ (वेदान्तः) ६

	{ (मीमांसा) २

	{ (वेदान्तः) ६

- (८) स्याद्वादमञ्जरी-महिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूप-
णपरम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरु भिः } (वेदान्त.) १
श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सं०
- (११) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दयोध-
भट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्य-
चित्सुखमुनिविरचित व्याख्योपेत } (वेदान्त.) १
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० } (न्यायः) ५
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचित. । सम्पूर्णः
- (१३) विधिरसायनम् श्रीभण्णयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेन्द्रविरचिता । } (मीमांसा) ६
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उम्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त)
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

पद्मादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त.,
शोधभा. सरज्ञतपुस्तकालय
यनारस सिटी ।

[Price Rupee One.

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

A

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYĀYASUDHĀ,

A COMMENTARY ON TANTRAVĀRTIKA.

BY

PANDIT SŌMESHVARA BHATTĀ.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHĀSTRĪ,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS I.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY,

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPŌT,

BENARES.

AGENT.—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILĀSA PRESS.

BENARES.

1902.

Registered According to Act XXV. of 1867.

श्रीः

-*-

आनन्दघनविधोतिमुमनोभि. सुसंस्कृता ।
सुवर्णाऽद्भुतभव्याभशतपत्तपरिष्कृता ॥ १ ॥
चौखम्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोहितम् ॥ २ ॥

स्तवकः--१७

त्रिये जात्यत्यागादक्षत्रियेऽपि च क्षत्रियकार्यापत्त्या प्रयोगोपप-
त्तेरजहत्स्याथं वृत्तित्वेन जात्यत्यागमम्भवाच्चानेकशक्त्यापादक नि-
मित्तान्तरं कल्पनियमित्याशयः । क्षत्रियस्य प्रजापालन कार्यमित्य-
जानानामपि शुद्रादीनां ब्राह्मणादिषु राजशब्दप्रयोगात्कार्यापत्तिहेतु-
त्वानुपपत्तेरश्वकर्णादिवत् क जिज्जातिवाचित्वं क चियौगिकनेति
अवश्याभ्युपगमनीयत्वाद्वाजसूययाज्यस्य राजशब्दस्य द्विधापि स-
म्भवात्सन्देहे सति प्रकरणादिभ्यो यौगिकत्वं निश्चीयतइति परिहा-
रार्थं न ह्यम इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परः पुनरिति * यद्विशब्दे
सममिहाराच्चेत्यनेन यौगिकत्वस्य युक्तत्वं दर्शयतीति यदता राज-
शब्दस्य यौगिकत्वनिश्चयाद्वाजसूयान्तर्गतस्योपेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादौ
निमित्ते बाह्यस्थत्यादिमध्यनिधानपूर्वकामिधारणलक्षणगुणाविधान-
मित्यध्याहारेण भाष्यव्याख्या सूचिता राजशब्दस्य यौगिकत्वे ब्राह्म-
णादेर्गुणस्य प्राप्तत्वेनाविधेयत्वादभेदकत्वोक्त्यर्थं न ब्राह्मणस्येति
भाष्य ब्राह्मणादेः कर्तृसंख्यावाच्याख्यातसामानाधिकरण्यात्कर्तृ-
त्वावगतेः कर्तुश्च कर्मस्वरूपानङ्गत्वेन तद्वेदवत्त्वायोगादयुक्तमाश-
ङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * न कर्मान्तरमिति * व्यवहितान्वयहेतुहेतुम-
ल्लिरूपक्षयोराख्याद्वयैकवाक्यत्वावगमादेकेन च चाक्येन ब्राह्मणा-
मिधारणलक्षणानेकगुणाविध्यशक्तेरभिधारणस्य च हवि संस्कारा-
र्थत्वेन कर्मस्वरूपाङ्गत्वात्कर्तुरपि च ब्राह्मणादेः प्रयोगद्वारा कर्मा-
ङ्गत्वोपपत्तेर्विधेयत्वेऽनेकगुणोपादानात्कर्मान्तरापत्तेरविधाने तद-
नापस्युक्त्युक्तं द्वितीयव्याख्याशयः । हेतौ हेतुमति च लिङ्गिति
प्रकारद्वयमभिप्रेत्य बहुवचनेन यौगिकत्वमात्राभ्युपगमेऽपि क्षत्रियस्य
प्रायेण धीर्यातिशयात्प्रजापालनविधानाच्चापालयत्यपि क्षत्रियजानी-
यत्वेन योग्यत्वाद्वाजशब्दप्रयोगोपपत्तेः । सार्वलौकिकेनार्थप्रयोगे-
णासार्वलौकिकमलेच्छप्रयोगवाधाद्यौगिकतैव प्रयुक्तं परिहारान्त-
रार्थमथ येत्यादिभाष्यमनेकशक्तिकल्पनापत्तेः पूर्वापरितोषणेत्येवं
व्याचष्टे * एवं तावदिति * अप्रमाणमेव प्रमाणीकृत्येति चिप्रत्य- ५८८१
यार्थेनपरितोषः सूचितः।अपि चेति भाष्य यौगिकप्रयोगस्य सार्व-
लौकिकत्वेन विप्रगीतत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य प्रामाण्यरूपविशेषसिद्धौ
भाक् सार्वलौकिकतासार्वलौकिकतोक्ता । इदानीं प्रामाण्यविशेषम-
भ्युपेत्य विश्वसनीयाविश्वसनीयरूपविशेषसिद्धौ सिद्धोच्यतइत्ये-
वं तावत्परिहृति * अपि चेति * प्रत्ययो विश्वासोऽस्य स-
ज्जात इति तदस्य सज्जातं तारकादिभ्य इतज्जिति सज्जातार्थस्मृत्येति
तच्च प्रत्ययान्तेन प्रत्ययितशब्देन विश्वसनीयत्वोत्तरेस्मृतीयया च नि-

मित्तकारणहेतुषु सर्वासां प्रायदर्शनमिति कारयितृरूपप्रयौचनयाचि-
 कारणशब्दोपपदकल्पनया प्रयोजनत्वोक्तेर्विश्वसनीयाविश्वसनीय-
 त्वप्रयोजनतोक्ता शब्दभेदात्पुनरुपन्यस्तत्त्वोक्त्यनुपपत्तिमाशङ्काह
 * न हीति * यद्वा यौगिकप्रसिद्धिर्लेच्छदेशे ऽप्यस्ति जातिप्र-
 सिद्धिस्तु नार्यदेशे ऽस्तीति प्रागुक्तमिदानीं तु म्लेच्छा न यौगिकप्र-
 योगाशमागये विप्रतिपद्यन्ते आर्यास्तु तस्माद्वत्परान्ति जानन्तु पितर-
 राजानमिति क्षत्रिये वत्परान्तावपि राजशब्दप्रयोगदर्शनाज्जातिप्रयो-
 गशमागये विप्रतिपद्यन्ते इत्यन्यथा पौनरुक्त्यं परिहरति * यद्वेति *
 तथेति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति * ननु यौगिकत्वे ऽपि क्षत्रियस्य
 विहितराज्ययोगनिमित्तसम्भवे स्थाच्छब्दानुष्ठित(राज्ययोगनिमित्त-
 त्वायोगात् ब्राह्मणाद्यप्राप्तिरित्याशङ्का हेतुब्राह्मणादौ राजशब्दप्रयो-
 गस्य क्षत्रियस्थे) राज्ययोगनिमित्तत्वानुपपत्तेर्नोत्तिष्ठतीति सूचनार्थं
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अपि
 च निःसन्दिग्धं जगत्सामा कर्मान्तरमिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षभा-
 ष्यसूचितं युक्त्यन्तरमाह * अपि चेति * कर्मभेदसूचनायाचष्टि-
 शब्देन ब्राह्मणादिवाक्यमुदाहरणत्वेनोक्त्वा ब्राह्मणादिगुणरूपं क्रतुश-
 ब्दवाच्यप्रयोगार्थमुच्चार्यते क्षत्रियस्यैकस्य राजसूययज्ञसंयोगा-
 दिति पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्थगुणशब्दसिद्धान्तसूत्रस्यैकशब्दयो-
 रनुपपन्नेन सूत्रव्याख्याभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यौगिकत्वा-
 ऽनुपपत्तेः कनिन्युपविष्टपितक्षिराजिधन्विद्युप्रतिदिव ईत दीप्त्यर्था-
 द्वाजेर्धातोरौणादिके कनिन्प्रत्यये कृते फकारेकारनकारलोपान्नका-
 रान्तराजशब्दव्युत्पत्तेर्जात्यर्थानुसाराद्धरं दीप्तियोगनिमित्तताऽनु-
 पपन्नं यत्ता राज्ययोगनिमित्तता न भवतनार्जाज्यागमजगत्

ताथेव शांतेकल्पनस्य न्याय्यत्वाद्नाशङ्कोति सूचयितुं यौगिकत्वं
 विकल्प्य निरस्यति * क्षत्रियेति * स्यात्तद्वयेण पालयितृत्वस्य
 राजशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वे मण्डलेश्वरे राजशब्दो न युज्येतेत्याशङ्कापूर्-
 वमाह * ननु चेति * क्षत्रियजातिरहिते ऽपि ब्राह्मणादावभिषिक्ते
 राजशब्दप्रयोगात् यद्विराजादिन्यायात्तत्पत्वेनाभिषेकाव्यसस्कार-
 ५८९॥ निमित्तत्वमाशङ्कते * तेन तर्हीति * राजानमभिषेचयेदिति राज-
 शब्देन राजशब्दवाच्यतया प्रसिद्धस्य क्षत्रियस्यैवाभिषेकविधाना-
 द्विधिबेलायामेव राजशब्दसंयोगाद्वाजशब्दार्थस्योद्देश्यत्वेन प्राक् प्र-

सिद्धपक्षत्वात् श्लेच्छप्रसिद्धेरप्यादरणीयतया जातिवाचित्वावग-
तेरभिपेकनिमित्तत्वं न सम्भवतीति परिहरति * नैवमिति *
राजशब्देनाभिपेकः क्षत्रियस्यैव विधीयते सदैव राजशब्देन । ननु प्र-
ह्लाचर्यादिशब्दात्प्रागेवोपनयनादिराजशब्दात्प्रागेन प्रह्लाचारिशब्द-
प्रवृत्तौ उपनयनवत् राजशब्दप्रवृत्तावाभिपेको निमित्तं स्यादिति कृ-
त्वा सौराजशब्दो नाक्षत्रिये धर्मशास्त्रकाराणामभिमत इत्यर्थः । स-
त्यप्यभिपेकनिमित्तत्वे वृत्ते तस्मिन् राजशब्दप्रवृत्ते स्वरूपेण नि-
मित्तत्वायोगात्संस्कारद्वारा निमित्तत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वात्तस्य च
विहितक्रियाजन्यत्वादक्षत्रियस्यस्याभिपेकस्य निमित्तत्वाभावो ऽपि-
शब्देन सूचितः । श्लोकं व्याचष्टे * तत इति * येनैव कारणेन वि-
धिवेलायामेव राजशब्देनाभिपेकः संयुज्यते तेनैव कारणेनाभिपेका-
त्प्राक् प्रयोगेण समुदायव्यभिचारादनुयजनवरणसमुदायनिमित्त-
त्विक्षब्दवत् जात्यभिपेकसमुदायनिमित्तताप्युक्तोति तेनैव चेत्य-
नेन प्रसङ्गादुक्त्या यदि हीत्यादिना प्रत्येकव्यभिचाराभावादापि न
समुदायवाचितेति व्यतिरेकमुखेन चक्षुं न तु केवलायां जातावि-
त्येवकारार्थेन जातिव्यभिचारं निरस्याभिपेकव्यभिचारनिरासार्थम्
* जात्यन्तरे वेत्युक्तम् * जात्यन्तरे यद्यभिपेको विधीयते राजश-
ब्दश्च न प्रयुज्येतत्यध्याहारेण योज्यं यथादिवैषम्येन चेत्यनेनोक्ते
यथा वेदशब्दस्य ऋग्वेदादौ मन्त्रब्राह्मणसमूहो निमित्तं वेदेन
वेदि समार्ष्टीत्यादौ च कर्तृत्वाद्याकारदर्भमुष्टिबन्धनसंस्कारस्तथा
राजशब्दस्य क चिज्जातिः क चित्संस्कारो निमित्तं भविष्यतीति
आशङ्क्य * न चैकस्मिन्नित्युक्तम् * अभिपेकनिमित्तत्वे ऽपि चे-
त्यादिनापिशब्दसूचितो ऽर्थो व्याख्यातः । शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वसि-
द्ध्यर्थं च नित्यस्यैव शब्दप्रवृत्तिनिमित्तस्यापेक्षणादभिपेकस्य च
पस्तुतो नित्यत्वाभावेन विधिविहितत्वरूपेणैव नित्यत्वस्या-
भ्युपगन्तव्यत्वादक्षत्रियस्याविहितत्वाभिनिमित्तत्वं * न सम्भवती-
त्याह * अपि चेति * श्लोकं व्याचष्टे * नित्यस्य हीति *
एवं चाभिपेकस्यापि निमित्तत्वे विहितस्यैव निमित्तत्वा-
त् क्षत्रियजातायेव च विहितत्वाज्जात्यव्यभिचारोपपत्तेर्जा-
तिस्त्वैवं निमित्तोपलक्षणमापद्यतइत्युक्ते अस्तु तर्हि क्षत्रि-
यस्योपलक्षितस्याभिपेकस्यैव निमित्ततेत्याशङ्क्य * ततश्चेत्युक्त- ५९०१२
म् * साक्षान्निमित्तत्वसम्भवे निमित्तत्वोपलक्षणत्वस्यान्याय्यत्वा-
दित्याशयः । राज्ययोगनिमित्तत्वे ऽप्येतं न्यायमतिदिशति * एते-
नेति * नन्वभिपेकस्याहृष्टार्थत्वेन विधिविपयत्वात्तेन रूपेण नि-

त्यस्य क्षत्रियस्य निमित्तत्वसम्भवे वर्णान्तरेण स्वच्छन्दकृतस्या-
नित्यस्य निमित्तत्रायोगाश्रित्यस्य च जात्यव्यभिचाराज्ञातेनिमि-
त्तत्वे सम्भवत्यन्यनिमित्तत्वं युक्तम् । राज्ये त्वैश्वर्यात्मके लिप्स-
यैव प्रवृत्तेर्विधिविषयत्वाभावाश्रित्यन्यथानुपपत्तरनित्यस्यैवागत्या चो-
रशब्दप्रवृत्तौ स्तेयस्यैव राजशब्दप्रवृत्तौ राज्यस्य निमित्तत्वं भविष्य-
तीत्याशङ्काह * तदपीति * ऐश्वर्ये लिप्सात्, प्रवृत्तिसम्भवे
ऽपि पालने विधिं विना प्रवृत्त्ययोगात् ।

चाटनस्करवृत्तमहासाहसिकादिभि ।

पीड्यमाना प्रजा रक्षेत् कायस्वैश्च विशेषत ॥

इत्यादिविधिदर्शनाद्राज्यस्यापि विधिविषयतास्तीत्याशयः ।
विधानार्थीनत्वलक्षणार्थः प्रभृतिशब्दः । अन्यव्यतिरेकाभा-
मपि जातिवाचित्वैवावसीयतइत्याह * दृष्टश्चेति * अभिपि-
क्ते ऽन्यजातीये ऽपि प्रयोगस्याभ्युपगच्छन्ति ते हि ज-
नपदिन प्रयोक्तार सार्वभौमे प्रयोगमित्यान्यद्रद्विडादिभि-
रभ्युपगतत्वेनोक्तत्वादयुक्ता विषयानभिधानोक्तिः । एतदेवोप-
सहरति * तस्मादिति * जातिवाचिनश्च राजन्यशब्दस्य
राजो ऽपत्यमिति राजशब्दप्रकृतिकत्वान्यथानुपपत्त्या राजशब्दस्य
जातिवाचितावसीयतइत्याह * तथा चेति * अन्यथानुपपत्तिं
प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * सर्वेष्ववर्णांश्चेद्राजानस्ततो
ऽपत्यापत्यवद्योगे राजन्यशब्दो ऽन्वाख्यायते क्षत्रियपत्र नियतइतीत्य-
वैषम्यं कथं परिहृयेत्तत्प्राहारेण योज्यम् । ननु राजशब्दस्य जाति-
वाचित्वं क्षत्रियापत्यत्वं विना क्षत्रियजातीयत्वायोगाद्राजप्रातिपदि-
कमात्रेण क्षत्रियापत्यत्वसिद्धेरपत्यवाची यत्प्रत्ययो ऽनर्धक स्यात्
यौगिकत्वं तु क्षत्रियो ऽयं राज्यकारिणो ऽपत्यमित्यस्यार्थस्य प्राति-
पदिकमात्रेणासिद्धरथवानिति राजशब्दप्रकृतित्वान्वाख्यानस्य विप-
रीतसाधनत्वमाशङ्कते * नन्विति * प्रकृतौ पितृव्यपत्ये चैकजा-
तीयत्वेन जातिशब्दस्य तुल्यत्वाद्राजापत्यमिति राजशब्देनाभिधीयतां
न राजन्यशब्देनेत्यर्थः । दृष्टान्तपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * अ-
न्वाख्यानप्रकारमात्रमिदमानु राजन्यप्रातिपदिके परमार्थतः प्रकृति-
प्रत्ययविभागो ऽपत्यवाचितावास्तीति परिहरति * नैव इति * ननु
परमार्थतो राजशब्दस्य राजन्यशब्दप्रकृतित्वाभावे कथं जातिवाचि-
त्वकल्पनेत्याशङ्काह * स त्विति * क्षत्रियापत्यं क्षत्रिय इति जा-
तिवाचिश्चक्षत्रियशब्दप्रकृतित्वना-वाख्यानपायमात्रतयाप्युक्ते न क्ष-
त्रियशब्दस्य जातिवाचित्वकल्पना युक्तीत्याशयः । ननु राजशब्दमु-

राज्यदिति राजन्यशब्दान्वाख्यानसूत्रे कात्यायनेन राज्यकार्यपत्यमात्रे
प्रसक्तस्य राजन्यशब्दस्य परिसंख्याननेन जातिविषयत्वनिबन्धोक्तेः
क्षत्रियगतराजापत्यत्ववाचित्वावसायाज्जातिवाचित्वाभावे ऽपि प-
ङ्कजादिशब्दयजातौ रूढित्वोपपत्तेर्न तदन्यथानुपपत्त्या राजशब्दजा-
तिवाचित्वकल्पना युक्तेत्याशयेन शङ्कते *ननु चेति* जातिग्रहणमि-
त्यत्र क्षत्रियत्वविशेषानुपादानादधिकारतो मनुष्यजातिमात्रावगमा-
द्राज-यशब्दस्य मनुष्यमात्रगतराजापत्यत्ववाचित्वापत्तेस्तस्य च जा-
तिविशेषणं विनापि सिद्धर्जातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्यापत्तिरित्याश-
येन परिहरति * नैतदिति * कथं मनुष्यजातिमात्रस्याधिकार इ-
त्यपेक्षाया त्वत्पक्षे राजशब्दस्य राज्यकारिमनुष्यवाचित्वादिति राज-
शब्ददृष्टान्तेन सूचितम् स्याच्छब्दन । ततश्च जातिग्रहणवार्त्तिकानर्थक्य-
स्यादित्यध्याहारः सूचितः । ननु राजा सर्वस्येष्टे ब्राह्मणवर्जमित्यादा-
विज्याभ्ययनं दानमित्यादौ च राजन्यशब्दाभ्यां स्मृतिकारैर्यौ राजा-
विजिती स्यादप्येतत् यजमानाभ्यापयते वैतच्छूनि शेषमाख्यानमि-
त्यादौ राजन्यो ऽभावास्याया पौर्णमास्या चाग्निहोत्र जुहुयादित्यादौ
च कल्पसूत्रकारैः कर्मभेदोपदेशात् तयोः पर्यायत्वसम्भवतीत्या-
शङ्कते * ननु चेति * ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नं धार्येन तिष्ठान्ते
दित्यादौ जातिवाचिनो ऽपि ब्राह्मणशब्दस्य परिभाजकब्राह्मणविशे-
षगामित्वात्प्रवृत्त्यात् ब्राह्मणश्चैवामित्याद्याश्रमात्तरस्यब्राह्मणविहित-
प्रवचनादिकर्मणः कर्मान्तरोपदेशो यथा न विरुध्यते तथा
राजशब्दस्यापि राजन्यविशेषगामित्यात्कर्मभेदोपदेशेन रा-
जराजन्यशब्दयोर्भेदप्रसिद्धिरविरुद्धति परिहरति * सत्यामि-
ति * कथं सामान्यशब्दत्वे विशेषगामितेत्याशङ्क्य * सा-
मर्थ्येत्युक्तम् * राजन्यानामुद्धमुपविश्यैव राजा न ह-यादिति निषेधः ५९१।
स्य राजा सर्वस्येष्ट इति ब्राह्मणव्यतिरिक्तवर्णत्रयेद्वरत्वोक्तेश्च
राजशब्दस्य विशेषगामित्वं विना योगात्को विशेष इत्यपेक्षाया-
मभिपेक्षकविध्युत्तरकालं राज्ञः प्रजापालनादिविधानाद्राजैवेतान-
भिपिक्तानाचक्षत इत्यादिलिङ्गाद्याभिपिक्तार्थरूपविशेषप्रतीतिर्ब्राह्मणो
राजन्यो वैश्यो दीक्षिष्यमाणः क्षत्रियः देवयजनं यातीति क्षत्रि-
यशब्दस्यैवान्यथानुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यलक्ष्या राजशब्दस्याभिपिक्त-
क्षत्रियविशेषगामितेत्याशयः । ननु भयामिधान इति पूर्वपक्षानुभाष-
णमाप्य ऽप्याचष्टे * यत्त्विति * अत्रेति परिहारप्रतिज्ञाभाष्यं व्या-
चष्टे * तदिति * कुत इत्यादि प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं राजशब्दस्य

जाती राज्यकारिणि च प्रयोगादुभयार्थत्वावगते. सन्देहे सति प्रक-
 रणानुग्रहाद्विलक्षणात्सामर्थ्याद्वाज्यकारिवाचित्वं निर्णायतइत्यनु-
 भाषितार्थानिरासादयुक्तमाशङ्क्य राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे राजयो-
 गाद्वाज्यशब्दो राज्ययोगाच्च राजशब्द इतीतरेतराश्रयप्रसङ्गात् राज-
 शब्दस्य यौगिकत्वमिच्छता राज्यशब्दस्य रुढिताभ्युपगमन्त्येत्यापाद्य
 राजशब्दस्य यौगिकत्वमिरासार्थं राज्यशब्दस्य रुढित्वमिरास
 इति तथाहि शब्देन सूचयन्त्याचष्टे * तथा हीति * न ग्रमो न
 प्रयुजतइति जातिविषयान्प्रयोगाभ्युपगमात्कर्मविशेषनिमित्तत्वा-
 द्वाज्यशब्दस्येति च राज्यशब्दस्य पालने रुढित्वोक्तिप्रतीतेरुभौ श-
 ब्दौ योगानपेक्षौ पूर्वंपक्षिणो अभिमतौविति प्रतिभाति तच्चैकस्यैव श-
 क्तिकल्पनया यौगिकत्वेनेतरप्रयोगसिद्धेरुभयोः शक्तिकल्पनायामर्था-
 पत्त्यनुत्पादादयुक्तमित्याशयः । व्याख्याते ऽयं भाष्यं योजयति * त-
 दिति * कथं तर्हि भाष्ये आन्ध्रोक्तिरित्याशङ्क्योपलक्षणार्थत्वं वक्तुमाह
 * दाक्षिणात्येति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *
 ननु राजशब्दस्य साधुपालनासाधुनिग्रहकारिवाचित्वे ऽपि राज्यश-
 ब्दादभ्युत्पत्तेस्तस्य यौगिकत्वे ऽपीतरेतराश्रयाप्रसङ्गाद्वाज्यशब्दस्या-
 यवयव्युत्पत्त्यनपेक्षत्वे ऽपि कर्मविशेषयोगनिमित्तत्वात्कुलालनापि-
 तादिशब्दयौगिकत्वं राज्यशब्दस्य एवयव्युत्पत्त्यपेक्षत्वादेवे-
 त्युभयोरपि यौगिकतोपपत्त्यतइत्याशङ्क्याह * नापीति * कुला-
 लादिशब्दानां जातिवाचित्वायोगादगत्यानेकशक्तिकल्पनापादिका
 कर्मविशेषकारिवाचिता युक्ता । राजशब्दस्य तु द्रविडादिप्रयोगाज्जा-
 तिवाचित्वावगतेरन्यजातीये च कार्यापत्त्या प्रयोगोपपत्तेः साधु-
 त्वासाधुत्वयरूपगुणपालननिग्रहरूपक्रियाविशेषकर्तृत्वात्तत्त्वकानेकार्थ-
 शक्तिकल्पनापादककर्मविशेषकारिवाचित्वाभ्युपगमायोगाद्यौगिक-
 त्वाभ्युपगमे राज्यशब्दवाच्यत्वरूपेण साधुपालनादेरेकरूपत्वमभ्यु-
 पेक्ष्य तत्कर्तृत्ववाचितायाः कल्पनापत्तेरितरेतराश्रयस्यापरिहार्यत्वा-
 न्नोभयौयौगिकता युक्तेत्याशयः । कोन्यित्यादि प्रत्ययस्य भाष्यस्य
 तात्पर्यमाह * अन्यतरेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति *
 सम्यादापरपर्यायसङ्गतिवाचिसम्बन्धशब्दयोगिना नञ्वा तस्मिन्-
 श्लोकोर्ध्वोपनिमित्तसन्देहे सति सन्नियन्तत्वेन बलीयस्त्वात्स्मृत्या
 निर्णयो वाच्यतइत्यर्थः । कथं स्मृत्या निर्णय इत्यपेक्षायामाह * राज्येति *
 राजशब्दस्य प्राज्ञादिपुपाठात् प्यप्रत्ययः पुरोहितादिषु पाठाद्यप्र-
 त्ययो भवनीत्यनियममुच्यते * सामान्यतः प्रत्ययविधेरित्युक्तम् *
 प्यप्रत्यय इति भाष्याद्यप्रत्ययव्याहृतिशङ्कां निवर्त्तयितुमाह *

तत्रेति * प्रत्ययद्वयाभ्युपगमं विनोभयत्र पाठस्यानर्थक्यापत्तेर्लोकि-
कस्य च राज्यशब्दस्य स्वरनियमानुपलब्धेस्ततो निर्णेतुमशक्यत्वा-
द्यकापीत्यादिशब्दोऽप्याहार्यः । यदा राज्यायैव तेऽभिषिच्यन्ते
राजेत्येतानभिषिक्तानाचक्षतइत्यादिलिङ्गाद्राज्ययोगनिमित्तत्वं राज-
शब्दस्याशङ्कते तदा तस्मिन् राज्यशब्दे प्रत्ययस्यस्वाकारस्योदात्त-
स्वरत्वोपालम्भात् यत्प्रत्ययान्ततैव निर्धायतइत्याह * तथा चेति *
कर्पात्त्वतो घञोऽन्त उदात्त इतिसूत्रादन्त उदात्त इत्यनुवर्त्तमाने त-
द्धितस्येति वानुवर्त्तमाने कित इत्यनन्त यकाराकारस्याद्यन्तवदेकस्मि-
न्प्रत्ययान्तवद्भावेनोदात्तत्वविधानाद्यगन्तत्वे प्रत्ययोदात्तस्वरत्व युक्तं
भ्यञ्जन्तत्वे तु भित्तिपादिर्नित्यमित्यनेनाद्युदात्तविधानात्प्रकृतिस्वर-
ेफाकारोदात्तत्वं स्यादित्यर्थः । अतो न यत्प्रत्ययव्यावृत्त्यर्था भ्यञ्ज-
प्रत्ययविभ्युपपत्तिरित्याह * तस्मादिति * तन्वितिभाष्यमवयव-
व्युत्पत्त्यनपेक्षस्य राजशब्दस्य पालनकर्तृवाचित्वे प्रत्ययलोपादिस्म-
रणानापत्तेर्युक्तमाशङ्काययव्युत्पत्त्यपेक्षत्वापादनाशयेन व्याचष्टे
* राज्यशब्दाद्धीति * तस्मादित्युपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादि-
ति * द्रविडदेये राजशब्दार्थस्य क्षत्रियस्वरूपेण विज्ञातत्वादौदमे-
घिन्यायानुपपत्तेर्न राजकर्मवाचिराज्यशब्दान्यथानुपपत्तिलक्षणया-
थापत्या राज्यस्य कर्त्ता राजेति वचनव्यक्तिः कल्पनीयेत्यर्थः ।
नित्याः शब्दार्थसम्बन्धा यथास्थितगामिन इत्यनेन च न्यायेन नि-
त्यानित्यसयोगविरोधपरिहारार्थं राज्यशब्दस्य राजविहितकर्मया-
चित्वाभ्युपगन्तव्यत्वाद्वाज्यस्य कर्त्ता राजेत्यर्थापत्तिगम्यायां वच-
नव्यक्तौ कल्पितायामपि क्षत्रिय एव राजा विज्ञायतइति राजशब्द-
स्य यौगिकत्वकल्पनानर्थक्यं स्यादित्याशयेनाभ्युपेत्य वादेन दूषण-
माह * कल्पितायामपि चेति * राजशब्दे च राज्यशब्दरूपावयवा-
प्रत्यभिधानात् राज्यशब्दाद्वाज्यशब्दव्युत्पत्तिः सम्भवतीत्याह *
सकलञ्चेति * राज्यशब्दे ऽपि तर्हि राजशब्दस्य नकारान्तस्य
सकलस्याभावाद्वाज्यशब्दस्यापि राजशब्दात् व्युत्पत्तिर्न स्यादि-
दित्याशङ्क्य व्याकरणप्रक्रियया नकारान्तत्वे ऽप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां
नकारान्तस्याप्यर्थमिधानशक्त्यविधातावत्पादवाकरणे ऽपि च
एकदेशविकृतमनन्ययद्भवतीति वचनात्सकलपाधिरोधसूचनार्थम् *
सकलञ्चेत्युक्तम् * राज्यशब्दस्य यौगिकत्वे ऽपि राजशब्दस्याक्ष-
त्रिये ऽपि पालयितरि प्रयोगाद्व्युत्पन्नस्यैव पालयितृवाचित्वं क-
ल्पयिष्यन्त इत्याशङ्कार्थं नन्वितिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * स-
त्यमिति * नञ्द्वयप्रयोगेणार्थावर्त्तनध्यासिप्रयोगविरोधपरिहारं

५९२१२

विना न म्लेच्छप्रयोगाज्जातिवाचितावसातुं शक्येति सूचितम् । न केवलं राजशब्दस्य यौगिकत्वाभावे लौकिकप्रयोग विरोधः । किं तु मन्वादिप्रयोगविरोधो ऽपीति दर्शयितुम् * तथेत्युक्तम् * राज्यशब्देन राज्ञः कर्मणीत्युक्ते शुद्रस्य राज्ञ इति सामानाधिकरण्यप्रत्ययाच्छूद्रे राजप्रयोगो ऽवसीयतइत्याशयः । पालयितृत्वनिमित्तत्वे राजशब्दस्य ब्राह्मणादिषु प्रयोगस्य वैधपालयितृत्वनिमित्तत्वायोगात्स्वच्छब्दककृते च पालयितृत्वे सर्वेषां योग्यताविशेषाद्योग्यत्वमात्रेणापालयितरि क्षत्रिये प्रयोगानुपपत्तेर्जातिवाचित्वस्यावश्यकत्वा-नीयत्वादक्षत्रिये च गौणत्वेनापि प्रयोगोपपत्तेरनेकशक्तिकल्पनापादकपालयितृत्ववाचित्वकल्पनानुपपत्तेर्न जातिवाचित्वे ऽपि शास्त्रप्रयोगविरोधापत्तिरिति परिहारार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * अत आह्वेति * शङ्कापूर्वं गौणत्वाशयं प्रकटयति * नन्विति * अग्न्यादिकार्यापत्तेः सूर्यादावूहस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च कार्यापत्तिमात्रेण गौण्या पृथ्या मुख्यशब्दप्रयोगोपपत्तिरित्याशङ्क्य * प्रतिनिधीत्युक्तम् * राजकार्यापत्तेः पत्तिगणादौ राजशब्दप्रयोगवत् ब्राह्मणादावपि प्रयोगस्य दृष्टत्वाद् गौणत्वोचिताभातिदेशकल्प्याग्न्यादिशब्दप्रयोगवदपहव इत्यर्थः । अयुक्तः पत्तिगणको वा प्रतिनिधिश्च नोक्तः । मुख्यत्वानुपपत्तौ भाष्यसम्प्रतिमाह * तथा चेति * नन्वदृष्टापि स्मृतिः प्रयोगदाल्यात्कल्प्यतइत्येवमपि भाष्यार्थोपपत्तेर्न स्मृत्यभावोक्तिमात्रेण गौणत्वसम्प्रतिः कल्प्येत्याशङ्क्याह * तच्चेति * प्रयोगस्याचारत्वेन राज्ञः प्रजापालनं कर्मेति प्राक् सिद्धे राजानुवादेन तत्कार्यतया पालनस्य स्मृत्या पालयितृत्वानपेक्षराजशब्दार्थवधारणात् चावेन गौणत्वावगनेर्गौणत्वाशयेन भाष्यं व्याख्येयमित्यर्थः । पाणिनिस्मृत्या राजकर्मवाचित्वोक्तस्य राज्यशब्दस्य लोके पालने प्रयोगात्पालयितुरौदमेधिन्यायेन राज्यशब्दप्रकृतिभूतराजशब्दवाच्यत्वानुमानस्यानुभाषणार्थं यत्त्विति भाष्यं व्याचष्टे * यत्त्विनि * अनुमानादित्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * तथेत्यादिवलीयसीत्यन्तं भाष्यम् । आन्ध्रप्रयोगाज्जातिवाचित्वशक्त्यवगतेरनेकशक्तिकल्पनापादकावयवव्युत्पत्त्यनपेक्षपालयितृवाचित्वशक्त्ययोगे ऽपि राज्यस्य कर्त्तव्यवयवयोगेन समुदायशक्त्यनपेक्षस्यैव राजशब्दस्य राज्यक-

प्रवृत्तेर्निमित्तभूतो यः कर्मकर्त्तारवयवार्थयोः सम्बन्धः स राजशब्दे
 प्रत्यभिज्ञानासम्भवादनुमातव्य इति विपरिणतानुमातव्यपदान्वयेन
 तथेति भाष्यावयवौ राज्यस्य कर्त्तृत्ववयवव्युत्पत्त्यपेक्षत्वे सत्यव-
 यवयोगो प्रतीयमानः कल्प्यः स्वादित्येवं व्याख्यानः । तस्य चेत्यनेना-
 नुमिमानश्चेत्यवयव' प्रत्ययलोपप्रातिपदिकं प्रत्यन्यतमस्मृतिं विना-
 ऽवयवयोगानुमानायोगात् योगमनुमिता स्मृतिरनुमानव्येत्येवं व्या-
 ख्यातः । राजस्तु स्मरन्तस्त्वित्यवयवौ राज्ञ इत्यनेन
 व्याख्यातौ तेनेत्यवयवस्तस्मादित्यनेन व्याख्यातः । वा-
 च्यवाचकसम्बन्धस्य बृहत्प्रयोगगम्यत्वेन साध्वसाधुविभा-
 गव्यापृतव्याकरणस्मृत्यविषयत्वात्स्मृतिबलीयस्त्वायोगाद्भूतार्थमा-
 हेति भाष्यं व्याचष्टे * पर इति * अत्र ब्रूम इति भाष्यं स्मृतेर्वा-
 च्यावाच्यविवेकपरत्वाभावाद्वाज्यकारिणि च राजशब्दप्रयोगव्य-
 भिचाराद्युक्तमाशङ्क्य वाच्यविशेषत्वात्साधुत्वस्य तद्विरपेक्षता-
 धुविवेकासिद्धेर्वाच्यावाच्यविवेकस्यापि स्मृतिर्तो ऽर्थाद्वगमाद् ब-
 लीयस्त्वोक्तिर्युक्तेत्यारोपेन व्याचष्टे * तत्रेति * कथं राजशब्दस्य ५९३।।
 राज्ययोगनिमित्तत्वं राज्ञः कर्म राज्यमिति स्मृत्या वाच्यतइत्याश-
 ङ्क्य * राज इत्युक्तम् * अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * प्रयोगो ऽपि
 चेति * नन्विति भाष्येण राज्यशब्दस्य राजयोगनिमित्तत्वव्यभि-
 चारमनुभाष्य प्रयोगव्यभिचारे ऽपि स्मृत्या राजयोगनिमित्तताव-
 सीयतइति परिहारार्थं यदीति भाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे त्विति *
 राज एव कर्मेत्यसाधारण्येन चिन्तितादे राजा विशेषमशक्यत्वात्प्र-
 योगो ऽपि न व्यभिचरतीति परिहारान्तरार्थं तेनेति भाष्यम् अश्व-
 मेधादायसाधारण्ये ऽपि राज्यशब्दप्रयोगाद्युक्तमाशङ्क्य किं च श-
 ब्देनाभ्युद्ययार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * किं चेति * श्लोकं व्या-
 चष्टे * जनपदेति * यत्त्विति भाष्येणाथ वेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं सा-
 र्वभौमिकराजशब्दप्रयोगेणासार्वभौमिककजातिप्रयोगबाधमनुभाष्यते
 न तत्र स्मृतिर्बलीयसीति पाणिनिस्मृत्या सार्वभौमिकप्रयोगबाधो-
 क्त्या * परिहृतमित्युक्तम् * तद्व्याचष्टे * तेनेति * सार्वभौमि-
 कमपि प्रयोगे बाधित्वेति ह्यप्लोपे पञ्चमी यदुक्तमिति भाष्येण त-
 थेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं म्लेच्छाचाराप्रामाण्यमनुभाष्याचारेषु मध्ये
 शब्दप्रयोगरूपस्याचात्यर्थम्लेच्छेषुस्तुल्यत्वात्साधुत्वार्थे तद्व्या-
 चष्टे * तुल्यमेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारमाध्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * नन्वधिकरणोपक्रमे ऽज्ञातकामवाक्योक्त-
 ह्यापि फलस्य 'राजसूयमध्यस्थावेष्टिप्रयोगविषयत्वोक्त्यभिधानात्

यहिःप्रयोगस्य फलान्तरकल्पनायामदृष्टकल्पनागौरवापत्तेः । प्रकरणा-
द्वा राजसूयाङ्गत्वकल्पने राजशब्दादक्षत्रियस्य राजसूयाप्राप्तावप्य-
ङ्गप्रधानयोरेककर्तृत्वनियमाद् राजसूयस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वविना
तदङ्गभूतावेष्टिप्रयोगस्य ब्राह्मणादिकर्तृकत्वानुपपत्तेर्ब्राह्मणादिवि-
शिष्टावेष्टिप्रयोगान्तरविषयन्यथानुपपत्त्या ब्राह्मणादेरपि राजसूयप्रा-
प्त्येव संयोगात् क्षत्रियस्येति भाष्यावयवव्याख्यानार्थः । क्षत्रियस्यैव
राजसूयो ऽस्तीति चार्त्तिकबाधयो न युक्त इत्याशङ्क्य ब्राह्मणादिव्या-
प्यैः प्रयोगान्तरविधाधम्नाद्यकामवाक्योक्तस्य फलस्य यहिःप्रयो-
गविषयतैव युक्तेत्याह * ततश्चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादय-
ति * कुत इति * नन्वेतयेति सर्वनामभृत्या साक्षाद्विशेषरूपेण
चायेद्यै प्रवृत्तेः क्रतुमध्यस्थस्याप्यवेष्टिप्रयोगस्य दुर्धलसाम्राज्यगत-
स्वाराज्यफलत्वबाधेनाश्रायफलत्वाधर्गमाश्रायककामधुतेर्पहिःप्रयो-
गविषयता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चेति * सत्यपि बलावलविशेषे
प्रयोगभेदेन स्वाराज्याश्राययोः समुच्चयसम्भवे बाधो न युक्त इति
परिहरति * नैतदिति * एतदेव विवृणोति * तथा हीति * यत्र विरो-
धित्वं तत्र बाधानभ्युपगमे ब्रह्मादौ गुणभूते विकल्पः प्रधानभूते

लत्यविशेषे सत्यपि बाधो नास्तीत्यर्थः । श्लोक व्याचष्टे * न
हीति * ब्राह्मणादिसम्बन्धाप्रयोगभेदावगतेरनर्थं श्राविन्यावृ-
त्तिरित्युक्ते नन्वविरोधे सत्यबाधितया राजसूयचोदनयावेष्टिप्रह-
णात् क्षत्रियकर्तृकत्वाधर्गमे सति तद्विरुद्धब्राह्मणादिकर्तृसम्बन्धा-
प्रयोगभेदः । प्रयोगभेदे च सत्यविरोध इतीतरेतराधर्धं स्यादित्या-
शङ्क्य * राजसूयेयुक्तम् * ब्राह्मणादिव्याप्येष्वेतच्छब्दाभावेन तद-
पेक्षया राजसूयचोदनाया दार्ढ्यत्वाभावात्तदुक्तक्षत्रियकर्तृकता न
बाधितुं शक्येत्याशयः । सम्प्रत्यश्रायकमवाक्यादपि राजसूया-
ङ्गाप्यस्य दौर्ध्र्यं नास्तीत्याह * यदि चेति * अगृह्यमाणविशेष-
रूपमेधापपादयति * यथैव हीति * या तु सामान्यप्रवृत्तत्वाद्वा-
जसूयभूतेर्दुर्धलतोका सा नास्तीत्याह * न चेति * साधारण-
शब्दनाम्येतच्छब्दस्याप्यवेष्टिशब्दवाच्यानेकाग्रेयादियागसाधार-
णयाकुल्येत्यर्थान्तरन्यासेनाह * इयांस्त्विति * नन्वेतच्छब्दतोर्विशे-
षवाचित्यनिबन्धनपरीत्यस्याभावे ऽपि प्रत्यक्षशब्दोक्तमाक्षताप्रवृ-
त्तावेष्टिवाचित्वाद् बलीयस्त्वोपपत्तेर्वलावलविशेषो भविष्यतीत्या-

शङ्कते * नन्विति * प्रकृतयज्यालोचनांतपेक्षालक्षणः साक्षाद्वा-
यः प्रत्यक्षपक्षेन विवक्षितः फलान्वये घेतच्छब्दस्य प्रस्तूयमानवाचि-
त्ये वा प्रकृतयज्यालोचनांतपेक्षा स्यान्नन्वेतदुभयमप्यस्तीति परि-
हरति * स्यादिति * फलान्वयोपपादनार्थम् * प्रत्ययेत्युक्तम् *
यजिष्यद्गृहीतावेष्टिरेतावच्छब्देनोक्ताः नन्वेतच्छब्दस्य फलान्वये प्र-
स्तूयमानवाचित्वे वा सत्यपि सर्वनामत्वेन साक्षात्प्रकृतवाचितया
प्रकृतप्रत्यभिधानपेक्षप्रकृतालम्बनत्वाद्वाजसूययज्ञितो बलीयस्त्वं म-
विष्यतीत्याशङ्काह * प्रकृतमपि चेति * सर्वनाम्नो ऽपि सन्नि- ५२.५१
हितालम्बनत्वात्प्रत्यभिधां च विना सन्निध्ययोगात्प्रकृतवाच्यालो-
चनाधीनप्रत्यभिधापेक्षा नुल्येत्याशयः । ननु महाप्रकरणाद्वान्तर-
प्रकरणबलीयस्त्वस्याभिक्रमणाधिकरणे ध्वन्यमाणत्वादभ्रायकाम-
वाक्यस्य यज्ञरवान्तराधिकारलक्षणेनावान्तरप्रकरणेन प्रकृतमा-
हित्वाद् बलीयस्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * कथम्भाषा-
त्मकस्य प्रकरणस्य वाक्यैकवाक्यत्वकल्पनेन सादर्याबोधकत्वा-
द्वान्तरप्रकरणो च सन्देशेन शीघ्रमेकवाक्यत्वावगमात् महाप्रक-
रणे तु सन्देशाभावाच्छीघ्रमेकवाक्यत्वानवगतेः सन्निकर्षविप्रक-
र्षाभ्यां बलाबलविशेषो युक्तो ऽधिकाररमकस्य तु प्रकरणस्य प्रकृ-
तत्वमात्रापेक्षितत्वात् बहुसामर्थ्यानां च प्रकृतत्वाविशेषानुल्लेखकालं
ग्रहणावगतेर्नावान्तरमहाधिकारयोर्बलाबलविशेषो ऽस्तीत्याशयेन
परिहरति * उच्यते इति * स्वमतेन ब्राह्मणादिवाक्यानां क-
र्मान्तराविधायित्वे ऽपि प्रयोगान्तरविधायित्वात्स्वाराज्या-
भ्राययोर्मिषप्रयोगविषयत्वेनाप्यविरोधमुक्त्वा प्रौढ्या क-
र्मान्तरविधायित्वाभ्युपगमेनाविरोधमाह * यदि चेति * कर्मो-
न्तरत्वे यार्हस्पत्यादिलिङ्गात्प्रकृतावेष्टिप्रकृतिकत्वे ऽपि सकृद् वृत्त्यैक-
यागप्रतीत्येयान्तराणामनङ्गत्वेनातिदेशतो ऽप्यप्राप्तेर्मध्यनिधानवि-
ध्यन्ययानुपपत्त्याच्चाभितो ऽभिधेयद्रव्यान्तरकल्पने ऽतिक्लेशापत्तेस्त-
द्विशेषानवधारणाच्चानवस्थितशास्त्रार्थापत्तेः प्रौढिमात्रार्थत्वसूचना-
र्थो ऽपिशब्दः । ननु कर्मान्तरत्वे द्रव्यदेवतादीतिकर्तव्यतानव-
गतेः सकृद् वृत्त्या च यागैकयागगमान्मध्यनिधानानुपपत्तेस्तद्विशि-
ष्टानुष्ठानासिद्धिरित्याशङ्काह * कर्मान्तरत्वे चेति * अतिदेशेनावे-
ष्टिभ्यतिकर्तव्यतालाभान्मध्यनिधानान्ययानुपपत्त्या च कल्पितेषु द्र-
व्यान्तरेषु नुल्यत्वाद्यागीयत्वप्रतीतेः कल्पानां च यागान्तराणामिति-
कर्तव्यतापेक्षायां भुतयागप्रकृतिर्धेनावगताया अवष्टेरेव बुद्धिस्थ-
त्वात्तेषामपि तत्प्रकृतिकत्वावगतेस्तदीयेतिकर्तव्यतालाभादभितो

निधेयद्रव्यविशेषप्रतीतिर्निर्द्धारितशास्त्रार्थानुष्ठानसिद्धिरित्याशयः
 नन्वेवमपि राजन्यवाक्यस्य निमित्तार्थत्वोपपत्तेर्ब्राह्मणादीनां प्राप-
 कार्णाति बहुवचनमयुक्तमित्याशङ्क्याह * राजन्यस्यापि चेति *
 यदिशब्दोपबन्धेनानित्यत्वावगमात् ब्राह्मणादिवाक्यतुल्यप्रवृत्तेः क-
 तुमध्यप्रयोगे च राजन्यस्य नित्यत्वाद्यदिशब्दानुपपत्तेर्ब्राह्मणवाक्य-
 स्यस्याप्यातस्य राजन्यवाक्ये ऽनुपक्तस्य विध्यनुवादवैरूप्यपरिहा-
 रार्थं ब्राह्मणवैश्यवाक्यवत् राजन्यवाक्ये ऽपि विधितया तुल्यप्रवृ-
 त्तेः ब्राह्मणवैश्यवत् राजन्यस्यापि कर्मान्तरेण प्रयोगान्तरेण वा
 सस्यन्ध इत्युक्ते ब्राह्मणवैश्ययोः क्षत्रियकर्तृके प्रयोगे निवेशायोगात्
 युक्तं भेदकत्वमा राजन्यस्य तु क्रतुमध्यस्थप्रयोगे निवेशोपपत्तेर्न भेद-
 कता युक्तेत्याशङ्क्य कर्तृभेदस्य भेदहेतोरभावे ऽपि योगसिद्ध्याधिक-
 रणन्यायेन फलभेदस्य भेदकत्वसूचनार्थम् * फलपदेत्युक्तम् *
 भद्राद्यकामवाक्यैकवाक्यत्वलभ्यस्य राजन्यो ऽग्राधकामो यजेतेति
 फलपदानुपपन्नस्य ब्राह्मणो ऽग्राधकामो वैश्यो ऽग्राधकाम इति यत्
 राजन्यस्याप्यविशेषात्तत्प्रयोगस्यापि फलभेदान्नेदावगतिरित्याशयः ।
 यदि राजन्य पेन्द्रं मध्ये निधायाहुतिं हुत्वा ऽभिघारयेदित्यनुपप-
 न्नलभ्यस्य राजन्यकर्तृकप्रयोगविषयैन्द्रमध्यनिधानपूर्वकाभिघारणवि-
 धिवाक्यस्य तन्त्रप्रयोगं विनानुपपत्तेरपि प्रयोगभेदो ऽवसीयतइत्याह
 * एवं चेति * ननु क्रतुमध्यस्थे ऽपि प्रयोगे मध्यनिधानलिङ्गादवेष्टि-
 रित्येकवचनधुतेश्च तन्त्रार्थं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * राजसूयेति *
 आग्नेयो ऽष्टाकपालो हिरण्यं दक्षिणैन्द्र एकादशकपाल ऋषभो द-
 क्षिणा वैश्वदेवश्चरः पिशङ्गी पृष्ठीही दक्षिणा मैत्राघरण्यामिक्षा च-
 शा दक्षिणा बार्हस्पत्यश्चरः शितिपूषो दक्षिणेति दक्षिणाभेदादक्षि-
 णायाश्च कर्त्त्रान्तर्यर्थत्वात्कर्तृत्वाधिष्ठानद्रव्यकथने ऽपि प्रयोगाद्भूतक-
 र्त्तृरूपभेदद्वारा प्रतियोगं प्रयोगमेदावगतेः क्रतुमध्यप्रयोगे मध्यनि-
 धानविधिर्विदुष्येतेत्यर्थः । अतस्तस्मात् क्षत्रियस्यैवेत्युपसंहारपा-
 र्त्तिकं युक्तमेवेत्याह * तस्मादिति *

॥ आधानस्य विधेयत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

आधाने सर्वशेषत्वात् ॥ ४ ॥

यदिति भाष्येण वचनव्यक्तिभेदस्य सन्देहहेतुत्वेनोक्तस्याख्या-
 तानपेक्षपदान्तरान्योन्यान्ययायोगेनायुक्तत्वात् पूर्वपक्षवचनव्यक्त-
 योगापत्तेर्ब्राह्मणादिप्राप्त्यप्राप्तिमन्दे विध्यविधिमन्देहेतुं यवतुमा-
 ह * यस्मन्त इति * ननु सत्यामपि प्राप्ती निमित्तपाचियग्यादिश-

भ्दाभावाग्निमित्तार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * प्राप्तस्य
 ब्राह्मणादेर्निमित्तत्वं विनान्वयायोगात्तद्वाचिशब्दाभावे ऽपि निमि-
 त्तावसीयत इत्याशयः । भाष्यस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्याह *
 तदा चेति * ब्राह्मणो यद्यादधीत ततो वसन्तइति वचनव्यक्ताव-
 प्याधाने वसन्ताविधौ ब्राह्मणान्वयस्य निमित्तत्वोक्त्यर्थत्वं ब्राह्मण-
 ध्रुतेः सूचयितुं वचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरित्याशयः । नन्वाधानस्यावे-
 ष्विधयैकवर्णसंयोगात्पूर्वन्यायानुवयत्वेन निमित्तार्थत्वमाशङ्क्य
 वर्णविशेषासयोगे ऽपि स्वरूपेणैवाप्राप्तौ निमित्तार्थत्वासम्भवातिदे-
 शार्थत्वेनास्य विचारस्यानन्तरसङ्गतावपि कथं गुणप्रकरणसङ्गतिः
 किं च प्रयोजनमित्याशङ्क्याह * तदा चेति * ब्राह्मणादेर्गुणस्य
 विधेयत्वे भेदकता ऽविधेयत्वे त्वभेदकतेति सन्दिग्धविधेयत्वस्य
 गुणस्य भेदकाभेदकत्वनिर्णयार्थं विधेयाविधेयत्वविचाराद्वान्तर-
 सङ्गतिरपि तदा चेति प्रापकत्वे भेदोक्त्या निमित्तार्थत्वे च तद्वैप-
 रीत्योक्त्या सूचिता । स्वार्था एव चेत्यनेनाद्यपूर्वपक्षनिरासप्रयोजन-
 मुक्त्वा द्वितीयपूर्वपक्षनिरासप्रयोजनम् * शुद्रस्येत्यनेनाक्रम *
 ननु शुद्रस्यानुपनीतत्वात् ब्रह्मामिव्याहारेदित्यनुपनीतवेदाध्ययन-
 निषेधेनाविधित्वात्पूर्वपक्षे ऽप्याधानाप्राप्तिरविशिष्टेत्याशङ्क्याह *
 एतेनेति * उपनयनस्याप्याधानवत्पूर्वपक्षे कर्मविधिमिसत्तत्त्वज्ञानसा- ५९६१८
 धनं वेदाध्ययनमाक्षिपद्भिरनुपनीताध्ययनायोगेनाक्षेपादविशेषा-
 ष्टशुद्रस्याप्युपनयनमध्ययनं च प्रामोदीत्याशयः । सुप्रप्रतिपत्त्यर्थ-
 मधिकरणार्थं संप्रदीतुमाह * तत्रेति * सङ्क्षेपतो ऽधिकरणार्थं
 इत्यर्थः । द्विविधमपि पूर्वपक्षं सङ्गृह्णाति * सामर्थ्येति * आ-
 हवनीपादिसाध्याग्निहोत्रादिविधिभिः सामान्यतः कस्य चिदाह-
 वनीयादिसाधनस्याक्षेपे ऽपि किं तदिति विशेषाज्ञानादग्निमादधी-
 तेति द्वितीयाध्रवणे ऽप्यविहितस्याधानस्य साध्यानाकाङ्क्षत्वात्
 द्वितीयायाश्चोत्पाद्याप्यविकार्यसंस्कार्यात्मकचतुर्विधकर्मसाधारण्ये-
 नात्पाद्यकान्तिकत्याभावादाग्निमुपनिधाय स्तुधीत अग्निं संप्राप्ती-
 त्यादिवदुत्पाद्यत्वानवगतेरर्द्धादिते सूर्ये आहवनीयमादधातीत्यादौ
 आहवनीयादेर्युपादिवत् असिद्धत्वाच्च आधीयते स आहवनीय
 इत्यवगमे ऽपि अविधीयमानस्याहवनीयोत्पादकत्वे प्रमाणाभावादा-
 हवनीयादिवाक्यैराधानविध्यभ्युपगमे कामधुतिभिः प्राप्तेरवाच्य-
 त्वात्प्रत्यग्नि वाधानभेदापत्तैर्विधिनिरपेक्षोत्पत्तिमात्रेण च साध्य-
 साधनत्वे सत्योदुम्बरत्वादिद्रव्यगुणवरोधादिसाधनत्वापत्तेर्याहिकानां
 चाहिते ऽग्नौ आहवनीयादिशब्दप्रयोगस्याधानविध्यभावे निर्मूल-

त्वेनाप्रामाण्यान्मूलवैदिकप्रयोगकल्पने ऽप्यादित्यादौ यूपदिशब्द-
 प्रयोगशब्दार्थाधिगमहेतुत्वाभावाद्ब्रह्मसमुख्य स्रुचो ऽग्रास्त्वको वि-
 ला इति स्वर्चां हसमुखप्रसेकत्यादिविधिवदादितो ऽग्निराहव-
 नीय इति प्रयोगादाधानविधिकल्पने ऽतिश्लेक्षापत्तेरिति कामधुति-
 मिश्र विधिकल्पनवैयर्थ्यस्यापरिहार्यत्वादविधाने आधानस्य प्रक-
 रणप्रयोगाद्ब्रह्मसन्तादिवाम्येषु ब्राह्मणादौ निमित्ते फलविधौ प्रकर-
 णप्राप्ताधानानुवादानुपपत्तब्राह्मणादिविशिष्टाधानानुवादोपस्थाप-
 रिहार्यत्वात्स्वविध्युत्पादितस्याप्याधानस्याग्निहोत्रादिविधिभिरनु-
 ष्ठापनमाद्यपूर्वपक्षार्थ इति सूचनायाक्षितशब्द । दृष्टीकायां सम्भारे-
 ष्वाद्धातीति यो ऽस्मिन्नाद्धाति तेनाधाने प्राप्ते वसन्ते ब्राह्मणो
 ऽग्निमादधीतेत्यनूद्य वसन्तब्राह्मणसम्बन्धो विधीयतइत्यभिधाना-
 त्सम्भाराणां च वाक्ष्यार्थिवातां वाक्यान्तरविहितस्यात्तदाधिकर-
 णाधानमात्रविधिलाभवसम्भवे कर्तृकालरूपानेकार्थविशिष्टाधान-
 विधिगौरवस्थानद्वीकार्यत्वात्सम्भारवाक्योत्पादितस्याधानस्य कैम-
 र्थ्यापेक्षायामाहवनीयादिवाक्यालोचनयाद्ब्रह्मनीयादिसाधनत्वावग-
 तेरग्निहोत्रादिभि फलवत्त्वात्प्रयुक्तिशक्तै प्रयुक्तिसम्भवे ब्राह्मणादि-
 वाक्येन प्रयोगाद्ब्रह्मभूतकर्तृसंयोगे ऽपि निमित्तार्थे तत्संयोगोपपत्तेर्ना-
 धानप्रयोजकत्वकल्पनायुक्त्याशयः । फलवत् प्रयुक्तिद्योतनायैव
 कामधुत्युपन्यासो भाष्ये अन्यथाहवनीयादिसाध्यकर्मविधिमात्रेण
 प्राप्त्युपपत्त कामविशेषणानर्थक्यापत्तेरिति यदि रयन्तरसामेति च स-
 यदिके वाक्ये चिन्तिते सयदिकत्वसाम्येन बुद्धिस्थाना यदि ब्राह्मणो
 यजतेत्यादिवाक्यानां पूर्वाधिकरणे निमित्तार्थत्वापवादेन प्रयोगवि-
 धित्वव्युत्पादनादिहापि ब्राह्मणादिसंयुक्तत्वसाम्येन बुद्धिस्थाना व-
 सन्तादिवाक्यानां प्रयोगविधित्वव्युत्पादनादनन्तरसद्भाति सुल-
 भा प्रयोजन चाग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वे ऽग्निहोत्रादिफलार्थिना-
 धानमनुष्ठेय स्वविधिप्रयुक्तत्वे तु ब्राह्मणत्वादे कर्तृविशेषणत्वे
 ऽपि जातेरनुपादेयत्वाद् ब्राह्मणादिकर्तृकस्य प्रयोगस्याब्राह्मणादिना
 कर्तृमशक्तेरप्यतस्य चानधिकारादर्थ्याधिकारविशेषणत्वावगते
 सिद्धत्वेन च जाते काम्यतयाधिकारविशेषणत्वाद्यागादाधानस्य
 च काम्यत्वाभावेन राजापूययन्निमित्तान्वयविशेषाभावाभिनिमित्त-
 त्वप्रतीतेर्निमित्तं सति नैमित्तिकाप्यदयम्भावाज्जातपुत्रयाक्यापुत्रज-
 न्नगो निमित्तविशेषणत्वप्रतीतिर्जातपुत्रेण ब्राह्मणादिना निष्कामे-
 नावश्यानुष्ठेय ततश्च कृष्णकेशयाक्याद्ब्रह्मो ऽर्च्यनित्यमणप्रतीते-
 ब्राह्मणादजातपुत्रस्यागादिनाग्नेययोर्ज्ञातिर्गमे ऽयदय विहिताग्नि

होत्राद्यननुष्ठाननिमित्तप्रत्यवायवदाधानाननुष्ठाननिमित्तो ऽप्यपरः
 प्रत्यवाया भवति अत एवानाहिताग्निताप्युपपातकत्वेन स्मर्यते
 नानाहिताग्निध्रियेतेति च धृत्याधानस्यावश्यकतावसीयते सा च
 स्वविधिप्रयुक्तत्वं विना न सिद्ध्यतीति सद्रतत्वात्सप्रयोजनत्वाच्च
 युक्तैव प्रयुक्तैवे प्रयुक्तिचिन्ताश्लोकं व्याचष्टे * एकस्तापदिति *
 सिद्धान्तं संगृह्णाति * सिद्धान्तेति * सम्भाराहवनीयादिव्या-
 क्यालोचनयाहवनीयादीनामाधानजन्यत्वाद्यगमेनाग्निहोत्रादिवि-
 धिमिराधानप्रयुक्तिसम्भवे प्रत्यक्षवाक्यानर्थक्यमाशङ्क्य नियमेना-
 ग्निहोत्रादिवाक्यानामाधानप्रयोजकत्वायोगाश्रित्यमार्थत्वेनार्थवत्त्वं
 दर्शयन् श्लोकं व्याचष्टे * न तावदिति * ननु विद्वद्वाक्यस्या-
 धानविधायित्वं विनानर्थक्यं स्यादित्याशङ्क्याह * अस्ति चेति *
 अप उपसृजतीत्यादिप्रत्यक्षविधियुक्तानामुदकस्थापनादिरूपाणां स-
 म्भाराणाम् अथ सम्भरन्तीतिवत्सामान्यतो विधानं तत्प्रत्येसार्य-
 त्वम् । एवं कृतान्सम्भारान्सम्भार्याण्येकत्र देशे स्थाप्यान्मुदकादीनि
 विद्वानेवमुक्तप्रकारसम्भरणपूर्वमग्निमाधत्ते सहायसम्पन्नमपि स-
 मानस्वाम्यं स्पृष्टमानशङ्कं यथावर्त्तनराहितो भवति तथा यजनी-
 त्येतदुपन्यासस्य प्रयोजनमस्तीति नानर्थक्यापत्तिरित्याशयः । सि-
 द्धान्तमुपसंहरतीति * किमिति * प्रश्नभाष्याशयमाह * कि-
 मिति * ब्राह्मणादीनामित्युत्तरभाष्य निमित्तत्वाच्चिराद्दानुपन्या- ५२७।
 साद्युक्तमाशङ्क्य ब्राह्मणादेराधाने प्राप्तिर्वादिधेयवसन्तादिनिमित्त-
 त्वं विनान्ययायोगाश्रितनिमित्तत्वावगत्याशयत्वेन व्याचष्टे * ब्राह्मणा-
 दीनामिति * नन्वित्याशङ्क्याभाष्याशयमाह * नन्विति * वाद-
 मिति परिहारभाष्याशयमाह * इतरस्त्विति * उक्ते ऽयं भाष्य-
 सम्मतिप्रदर्शनायैकदेशपाठः केनेति प्रश्नभाष्यं सम्भाराहवनीया-
 दिवाक्यालोचनयाधानस्यावहनीयादिसाधनत्वे ऽवगते कामधुति-
 मिः प्राप्तिप्रतीतिर्विद्वद्वाक्यस्य च साक्षात्प्रापकस्य प्रत्यक्षवादयुक्त-
 माशङ्क्य प्रत्यक्षविधिसङ्गावे कामधुतीनां यच्छब्दोपबन्धाच्च वि-
 द्वद्वाक्यस्य प्रापकत्वं न सम्भवतीत्याशयेन व्याचष्टे * केनेति *
 कामेत्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयापरिहाराद्युक्तमाशङ्क्य कथं चिरप्रा-
 त्सिद्धमवे विशिष्टविधिगौरवस्यानङ्गीकार्यत्वात्प्रत्यक्षविधिसङ्गाव-
 माश्रेण कामधुतीनां प्रापकत्वनिराकरणं न सम्भवतीत्याशयेन
 व्याचष्टे * इतरस्त्विति * साक्षात्प्रापकविद्वद्वाक्यस्यागेन का-
 मधुत्युपन्यासानौचित्यशङ्कानिरासार्थम् * बलीयांसं चेत्युक्तम् *

विद्वद्वाक्यस्याधानोत्पादकत्वसम्भवे ऽपि घसन्तादिवाक्यवत्प्रयो-
गविधिचिन्हप्रयोगाङ्गकर्तृकालादिसयोगाभावात्स्वर्गकामादिवाक्य
वच्च प्रयुक्तिशक्तिफलसयोगाभावात्प्रयोजकत्वानुपपत्ते तत्प्रयोज-
कत्वाय कामश्रुतीनामवश्योपन्यसनीयत्वाद् बलवति च प्रापके
प्रागुपन्यस्य निरस्ते दुर्बलोपन्यासानवकाशापत्तेरात्मनेपदरहितेन
वाक्येनाधानोत्पादने कामश्रुतीनां तत्प्रयोजकत्वस्य पाक्षिकत्वेन वि-
द्वद्वाक्योत्पादिताधानप्रयोजकत्वापेक्षया दौर्बल्यात्प्रागुपन्यास इ
त्याशयः । कामश्रुतीनां प्रयोजकत्वे ऽस्य पाक्षिकत्वेन विद्वद्वाक्यस्य चो-
त्पादकत्वेन विवक्षितत्वाद्भिन्नविषयतया ऽनालोचनीये ऽपि बलाबले
ऽग्निहोत्राद्यनङ्गत्वेनाधानस्याग्निहोत्रादिविधिप्रयुक्तत्वासम्भवे ऽपि
विद्वद्वाक्येन द्वितीयावगतान्याख्यफलसयोगात्प्रयुक्तिमत्ता प्रयुक्ति-
सम्भवे घसन्तादिवाक्यानां विशिष्टविधिगौरवापादकप्रयोजकत्वक-
ल्पनानुपपत्तेर्विद्वद्वाक्यस्यैव प्रयोजकताप्यापद्यतइति सूचनार्था व-
लीयस्त्योक्तिः । का इति प्रश्नभाष्य कामश्रुतीनां प्रत्यक्षत्वादयुक्तमा-
शङ्क्याहवनीयादिसाधनत्वेनाधानस्य विध्यन्तरतो ऽगगतस्याप्यग्नि
होत्राधनङ्गत्वात्तद्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवावश्यत्वेन व्याख्यातुमाह *
का इति * प्रापणेत्यनेन क्रोधहतु यदताग्निहोत्रादिश्रुतीनामाधान
प्रत्यशेषित्वात्प्रयोजकत्वाशक्तेस्तद्व्यतिरिक्त आधानशेषिविषयत्वा
त्तत्प्रयुक्तिशक्तका कामश्रुतय इत्येव भाष्य व्याख्यात प्रापणश-
क्त्याक्षेपस्यासर्वशयत्वादिति सूत्रावयवोक्तत्वसूचनार्थो भूतनिर्देशः
प्रापणशक्तेराक्षिप्तत्वात्मकोप दर्शयतीति वदयमाणानुपङ्गुण समाप-
नीयम् । अग्निहोत्रमित्युत्तरभाष्यमाक्षेपापरिहारादयुक्तमाशङ्क्या-
क्षानप्रशत्वारोपात्तरत्न व्याचष्टे * स्वरूपमवेति * फलवत्त्वात्प्रयु-
क्तिशक्तिसूचनार्थम् * फल-युक्तम् * प्रत्यक्षवचनाभावे ऽपि का-
मश्रुतीनामनङ्गभूताधानप्रयोजकशक्त्यभावसूचनार्थं सूत्राधर्मित्य-
स्याक्षेपकियाविशेषणत्वाङ्गुपगम त्वेकप्र-धनतया योज्यम् । कथमिति
भाष्य का इति प्रश्नाशयविपर्ययार्थत्वेन व्याचष्टे * कथमिति *
अग्निहोत्रादिमाधनत्वरणतिषत्तव्यताशतिरित्तत्वादाधानस्य त-
द्विधिप्रयुक्तत्वासम्भवो ऽन्यपरत्वोक्त्येन वरणतिषत्तव्यताभूतमप्यन्यधानुपप-
त्त्या प्रयुज्यतइत्याशयनोदयनइत्यादिपरितारभाष्य व्याचष्टे * इती-
ति * ननु यथाग्निहोत्रादि निष्पद्यते तथा कुर्यादिति विषयनिर्दिष्टा
क्षेपकतय ऽपि प्रयोगविधेरविषयभूतकर्णतिकर्षणव्यताव्यतिरिक्ता-

योक्षेपकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्कानिरासार्थं तेनेत्याद्यवगम्यतइत्यन्तं
भाष्यं व्याचष्टे * तेनेति * यथाग्निहोत्रमिति भाष्योक्तो विध्यर्थस्त-
च्छब्देनाधानाक्षेपहेतुतया परामृष्टः । अनङ्गस्यापि विधिनाक्षेपे चासौ
ददात्यनो ददातीति वस्त्रशकटदानविधिना वस्त्रशकटोत्पादकयोर्वा
तक्षणयोराक्षेपः सप्तमाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तिनया-
निति तक्षणाख्यकर्मजन्ये वस्त्रशकटे च विहिते तदुत्पादक कर्माक्षि-
प्यते यथा यूपे विहिते तदुत्पादकछेदनादीति सूत्रार्थं कामधुतिप्रा-
प्त्युक्तिसम्प्राप्तिसूचनायेतिकरणकामधुतिप्राप्त्युक्तिप्रयोजनोक्त्यर्थं
तत्कनेत्यादिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्यायापि चेति भाष्यं विशिष्टवि-
धौ वाक्यभेदाभावादयुक्तमाशङ्क्य सत्यां गतावेकस्य वाक्यस्य वि-
शिष्टविधिगौरवाक्षमत्वाद्वाक्यभेदोक्तिरित्याह * सर्वप्रकारेति *
क्रतुप्रधानमुच्येतेति पूर्वसूत्रोक्तप्रतिज्ञानुपपन्नेनाधानइति सूत्रावयव-
व्याख्यानार्थमेवमिति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * सर्वकर्मणा-
मिति भाष्येणोत्तरावयवं यथाश्रुतं दूषयित्वा किं तर्हीत्यनेन सर्व-
कर्मशेषभूताग्निशेषत्वेनाधानस्योपचारिकी सर्वकर्मशेषतोक्तेति भाति
तथाद्वाङ्मतेनैवाधानाक्षेपस्य पूर्वपक्षिणो ऽभिहितत्वादयुक्तमिति
मत्वा सर्वकर्मणामिति भाष्यमकारप्रश्नेवेणोत्तरावयवव्याख्यानार्थतया
व्याख्यातुमाह * कथमिति * शेषत्वनिरासस्यानाक्षेपहेतुमुपपाद-
यितुमाह * यदि हीति * शेषत्वे ऽपि स्वतन्त्रकालविधानेन कर्मप्र-
योगाद् धहिरनुष्ठानस्यावगतस्य कर्मविधिप्रयुक्तत्वे ऽनुपपत्तेराक्षेपा-
नावश्यकतानवकल्प्योक्ता भाहवनीयादिशब्दानामाधानलक्षणसं-
स्कारनिमित्तत्वादाहवनीये जुह्वतीत्याद्याहवनीयादिधृत्यैवाधानस्य
कर्माङ्गत्वोक्तेः सर्वकर्मणामिति शेषादनिरासभाष्यमयुक्तमाशङ्क्यो-
पपादयति * तेषामिति * आधानजन्यस्य संस्कारस्याहवनीयादि-
शब्दनिमित्तत्वे ऽप्याधानस्य स्वरूपेण संस्कारत्वाभावादाहवनीयादि-
शब्देनानुक्तेरग्निहोत्रादिकर्मणाभाहवनीयादिग्रहणमात्रपर्यवसाना-
न कश्चिदाधानस्य कर्माङ्गत्वहापनहेतुरस्तीत्यर्थः । संस्कार-
निमित्तत्वेनाहवनीयादिशब्दानां जातिनिमित्तानोवाप्त शब्दवि-
षयसप्तमाधिकरणासिद्धान्तसूत्राविषयत्वे ऽपि यथा कर्मजे
ऽनसि चाससि घानोवासोरूपमेव प्राप्यते न तदुत्पादकं
कर्मानोवासःशब्दयोः संस्कारनिमित्तत्वाभावेन कर्मणो शेषत्वा-
त्तथाहवनीयादिशब्दानां संस्कारजनकस्याधानस्याग्निहोत्राद्यशेष-
तथाहवनीयादिधृत्या कर्मजे ऽप्याहवनीयादौ विहिते जन्यमाह-
वनीयादिरूपमेवाप्यते नोत्पादकमाधानमित्येतावता साम्येन तन्त्या-

योदाहरण यथाधानस्य कर्मार्थं नास्ति किं तर्हि तृतीये तत्र प्रवृत्त्यर्थं
यथान्ये ऽपारम्भवादा इत्याधानस्य प्रवृत्त्यर्थत्वे पूर्वापक्षिते सर्वार्थं
धाधानस्य स्वकालत्वादिति सिद्धान्तसूत्रेणोच्यते न हि तत्सर्वेषां त्र-
यशिकानामाधानस्य विहितत्वन रथकारस्यैवाधानविधिनिर्णय-
तया परिशिष्टत्वादिति यचनाद्व्यपकारस्याधानस्य सर्वशरत्वादिति
पक्षाधिकरणोपपन्नोपक्रमसिद्धान्तसूत्रमदन्वधा व्याख्यातुं शक्यं
नापि द्रव्यस्याकर्मकालनिष्पत्तेः प्रयोगः सर्वार्थं स्यात्स्वकालत्वा-
दित्येकादशाधिकरणसूत्रवत् कृतवान्निन्तान्यायेन सर्वार्थत्वाद्वापि-
रेण चिन्तान्तराभावादिति किं तर्हि भाष्येणाशङ्क्य पारम्पर्येण
सर्वार्थत्वोक्त्यर्थतया तार्क्ष्यिसूत्र-यारयानार्थमग्नीनामिति भाष्य
व्याख्यातुमाह *यत्तिरिति* किमित्यशङ्काभाष्याशयमाह *किमिति*
अग्नय इति परिहारभाष्याशयमाह * सिद्धान्तति * नन्वित्याशङ्का
भाष्याशयमाह * नन्विति * उच्यत इत्यादधीतेत्यन्त परिहारभा-
ष्य व्याचष्टे * उच्यत इति * उत्पादोक्त्यर्थमाशङ्कापूर्वमाह *
तत्रेति * तत्रोक्त व्याचष्टे * यथैवेति * भाष्यार्थमुपसहरति *
इत्यस्तीति * नन्विह प्रयुक्ते विचार्यत्यादाधानोत्पत्तिमप्राप्तिपक्ष-
प्रयोजयिष्यतीति ब्राह्मणादिवाक्यानामु पत्तिविधिज्ञापनार्थस्योत्पत्ति-
शब्दस्यानर्थक्य स्यादित्याशङ्क्य ब्राह्मणादिवाक्यानां प्रयोजकत्वाभ्यु-
पगमे कर्मविषयत्वेन कलूषत्वात्तत्प्राप्तेवात्पादकतापि युक्तान गुणम-
न्वितशक्त्या सम्भारादिवाक्यानामिति सूचयितुं तदुपपादनार्थं
पक्षे ऽप्युपायान्तरप्राप्तिं वक्ष्यमाणामाह * पक्षे ऽपि चेति * कल-
लप्रयाजकत्वे ह्यात्मनेपदयुक्तस्य तद्गृहितविध्युत्पादितत्वाधानस्या
धातृगम्याहवनीयादिसाधनत्वानियमात्साध्यसाधनेति रुसं व्यतावि-
शिष्टभावनवाचगमोत्तरकाल प्रवृत्तस्य प्रयोगविधेः साध्यसाधनत्वा
नियामकत्वात् प्रत्यक्षे ऽपि प्रयोगविधौ सत्युपायान्तरप्राप्तयन्त्रो-
धात्तदार्थप्राप्तेरुत्पादनेपदयुक्तोत्पत्तिविधित्वापपादनार्थत्वेत्याशयः ।
कमाद प्राप्त्युपायादाधानात् भित्तिविषयस्य प्रत्यक्षविधिविहितेना
प्याधानेन निवृत्त्ययोगाशङ्कानिरासार्थं यदित्यादिभाष्य व्याचष्टे
* प्रत्यक्षति * आत्मनेपदादनाद्योत्तर प्रत्याहवनीयत्वाद्यभावाद्य-
गतेर्यादाधानस्य च प्राप्त्युपायत्वनियमादेकविषयत्वेनोपायान्तर-
नियन्तकता युक्तेत्याशयः । उद्गातार इत्युच्यत इत्यात्मनेपदस्यानात्म-
गामिन्यपि त्रियाफल दर्शनात् आत्मनेपदादात्मार्थतावगन्तुं शक्यत्वा-
शयेन कथं चेत्याशङ्क्य स्वरितजितं कर्त्तृमिप्राये क्रियाफल इति
स्मृतेप्रकारे दधातिपदस्यात्मनेपदस्यात्मगामिक्रियाफलवाचितावग-

ता नान्यत्र व्यभिचारमात्रेणापह्नातुं युक्तेत्याशयेन परिहारार्थं कर्त्र-
भिप्राये हीति भाष्यमादधीतेति धातुप्रयोगेन व्याख्यातमात्रत्वात्मने-
पदाभावे ऽप्यग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादिवत् विधिसामर्थ्या-
त्कामश्रुतिपरिग्रहेण तदेकवाक्यत्वावगते स्वर्गकामादिसार्धं कुर्या-
दिति सामानाधिकरणगाच्चात्मार्यतावगमयिष्यते इत्याशङ्कान्यथा-
नुपपत्त्या कामश्रुत्याक्षेपे ऽनङ्गत्वेनैकवाक्यत्वाप्रतीतेः पश्चादिव-
धात्मार्यमुत्पन्नस्याहवनीयादेर्दानादिनान्यसम्बन्धकरणे ऽपि वि-
ध्यविरोधात्मात्मनेपदं विना ऽनाधातारं प्रत्याहवनीयादितावगम्यत-
इत्याशयेन परिहारार्थमसतीति भाष्य व्याचष्टे * अर्धेति * श्रु-
तिकल्पनेन सामर्थ्यस्य प्रापकत्वात्प्रत्यक्षश्रुतिसद्भावे च कल्पना-
योगात्पक्षे ऽपि प्राप्तिर्न सम्भवतीत्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं ता-
त्पर्यतस्तावद्व्याचष्टे * अपि चेति * नियमस्यादिशब्दोक्त्याश्च
परिसत्त्वाया यावद्विद्वानुमिता श्रुतयः प्रतिमन्त्रं कल्पयितुमार-
भ्यन्तइत्यादिमन्त्राधिकरणवार्तिके शुद्धविधिवदप्राप्तविधित्वोक्तेर्न
पक्षे ऽपि प्राप्तिः सम्भवतीत्यर्थः । स्वरूपतो व्याचष्टे * सति चे-
ति * नन्याधानस्याग्निहोत्राद्यङ्गत्वे सत्याद्धानां प्रधानविधिप्रयुक्त-
त्वात्प्रयाजादिवत्प्रत्यक्षविधिसद्भावे ऽपि कामश्रुतिप्रयुक्तत्वापत्तेर-
नङ्गत्वे वा प्रत्यक्षविध्यभावेन ऽपि कामश्रुतिभिः प्रयुक्तवशक्तैः स-
तीष्विति विशेषणानर्थक्यमित्याशङ्कानानङ्गत्वे ऽप्यन्यथानुपपत्त्या-
धानविधिकल्पनद्वारा प्रयुक्त्युपपत्त्याशयेन परिहारार्थमसतीष्विति
भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * ननु सतीष्वपि ब्राह्मणादिश्रुतिषु
शुद्धस्याप्राप्तेः कामश्रुतिभिः प्राप्त्युक्तेत्याशङ्कानिरासार्थं सतीति
भाष्यं व्याचष्टे * सतीषु त्विति * अत्राहेति द्वितीयपूर्वपक्षभा-
ष्ययाशयपूर्वं व्याचष्टे * पूर्वोक्तेति * तन्निरासार्थमुच्यतइति ९१९।१
भाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * विधेयस्य स्तावकत्वेन शेषभूतेत्यर्थः
नेतीत्याशङ्काभाष्यमेवंशब्देन सम्भारपरामर्शस्तम्भारविध्यकवाक्य-
त्वप्रतीतेरयुक्तमाशङ्का भिन्नवाक्यत्वे ऽपि प्रकरणप्राप्तसम्भारपरा-
भर्योपपत्तेर्न तावन्मात्रेणैकवाक्यतावगतिरित्येवमुपपादयन् व्याचष्टे
* परः पुनरिति * उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * भवेदि-
ति * गुणार्थमेवेति स्तुतिवाचिना गुणशब्देनापामुपसर्जनं तु वि-
धीयतइति भाष्यस्यो विदधाति स्तुतिलक्षणार्थतया व्याख्यातः ।
नन्वित्याशङ्काभाष्यं विद्वद्वाक्यस्याधानविधित्वे ब्राह्मणादिषुतेष्व च-
सन्तादिलक्षणगुणार्थत्वे हेत्वनुपपत्त्यासादयुक्तमाशङ्का निर्णयहेतुप्र-
श्नार्थत्वेन व्याचष्टे * कुतो न्विति * निर्णयहेतूक्त्यर्थं नेत्याद्याहे-

त्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * प्रत्यक्षकल्पनीयत्वलक्षणो वि-
शेषो निर्णयहेतुरित्याशयः । तस्मात्प्रशस्ततामिति भाष्यं तात्पर्यतो
व्याचष्टे * नैतदिति * भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * यदि त्वि-
त्याद्युपपद्येत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * यदि त्विति * नन्वित्याद्य-
कल्प्यतप्येत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * लिङा स्थिति * लिङा विहि-
तस्याधानस्य सम्बन्धि यत्सम्भरणं तस्य यो विधिरथ सम्भारान्
सम्भरतीत्यादिसामान्यरूपो विशेषरूपश्च ताप्ररोचनार्थं स्तुतिस-
हितस्याधानस्य पुनः श्रवणमित्यर्थः । अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे
* लिङा चेति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * उ-
च्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पदान्तरसम्य-
व्याप्तमकेन वाक्येन ब्राह्मणादिविधाने ऽप्याधानस्य धृत्या विधा-
६००११ नाद् यलीयस्त्वोपपादनार्थं पर्येति भाष्यं व्याचष्टे * स्वपदेति * द्वि-
पञ्चदशः सपरनशब्दव्याख्यार्थः । शास्त्रान्तरीयपाठप्रदर्शनार्थो वा न-
न्विति भाष्येण विशिष्टविधिगौरवाद्दीर्घत्वमाशङ्कितं नैव इत्यनेन
विशिष्टविध्यम्यधानुपपत्तिकल्पे विध्यन्तरीर्विशेषणविधिसिद्धेः औ-
सविधिब्यापारनानात्वाभावात्परिहृत्य द्वितीयपूर्वपक्षनिरासे तस्मा-
दित्यनेनोपसंहृते ऽपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं वाक्यभेदे गौरवाश-
येन परिहृतमपि ब्राह्मणादिजातेरनुपादेयतया निमित्तत्वेनेष्टत्वा-
त्कालनिमित्तयोर्द्वयोरुद्देश्यत्वापत्तेः प्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्ति-
लक्षण-
वाक्यभेदाशयेन यत्त्वित्यनेनानुभाष्यं यदीत्यनेन चानुपादेयत्वाजा-
तेर्ब्राह्मणादिश्चेदादधीतेत्यर्थान्निमित्तत्वापगमे ऽप्यप्रवृत्तप्रवर्त्तना-
त्मकत्वेनेदानीं कुर्वीतेत्यस्य विध्यर्थस्य कादाचित्कत्वात्कादाचित्के-
नैव निमित्तेनान्वयापगमेर्नित्यत्वेन जातेर्निमित्तत्वायोगात्कर्तुमं-
श्यामामानाधिकरण्यात्कर्तुम्यैवान्वयापगतेः कर्तुंश्रानुद्देश्यत्वात्
प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्तिर्न प्रत्युद्देश्यवाक्यपरिस्माप्ति-
लक्षणवाक्य-
भेदापत्तिरित्याशयेन परिहृत्याधिकरणार्थोपसंहारार्थम् * तस्मा-
दित्युक्तम् * तत्सर्वं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * कर्त्तव्येति * ब्राह्मणादि-
जातिनिमित्ततया कर्तृत्वापादनार्थत्वेनाप्राधान्यद्योतनार्थं कर्तुंशब्द-
विशिष्टशब्दो नैकार्थत्वनिरासार्थः । निमित्ताभावे ऽनुष्ठितस्यापि क-
र्मणो नैष्कल्यापत्तेस्तस्यापि क्रियोपकारिस्थात् भाष्ये गुणत्वोक्त्यर्थ-
विरोधः निमित्तस्याविधेयत्वे ऽप्यवच्छेदकात्कलसत्कार्यवद्विधे-
यविशेषणत्वाविरोधः ।

॥ दाक्षायणादीनां गुणताधिकरणम् ॥ ४ ॥

अयनेषु चोदनान्तरं सञ्ज्ञोपबन्धात् ॥ ५ ॥

सन्दिग्धविधेयत्वार्थस्य रथन्तरसामादिशब्दस्य कस्य निमित्तार्थत्वेनाविधेयार्थत्वाद्भेदकत्वं कस्य वा तदयोगेन विधेयार्थत्वात् भेदकतेति चिन्तिते ऽधुना दाक्षायणादिशब्दस्य गुणविधिनामधेयत्वं सन्देहाद्विधेयविधेयार्थतया सन्दिग्धस्याविधेयार्थत्वे ऽपि संज्ञातो ऽप्यासात्प्रकरणान्तराद्वा भेदमाशङ्क्य विधेयार्थत्वाद् गुणफलान्वयावगतेरेवेदाभिधानात्सङ्गतिः सन्देहतत्वेतत्स्पष्टत्वात्तुपेक्ष्य दध्नेद्रिपकामाधिकरणेनैव दाक्षायणादीनामपि गुणानां फलान्वयेनाभेदकत्वसिद्धेः पौनरुक्त्या शङ्कां परिहरन्संज्ञया भेदशङ्कार्थमाद्यसूत्रं व्याचष्टे * युक्तमिति * तृतीयान्तत्वाविशेषे ऽपि निरुद्धानिरुद्धत्वविशेषात्सामानाधिकरण्यवैयर्थ्याधिकरण्यविशेषोपपादनार्थम् * न चेत्त्युक्तम् * कर्मान्तरमित्यनेन चोदनाशब्दश्चोद्यतइति श्रुत्यस्या कर्मवाचितया व्याख्यातः । साकम्प्रत्ययादीनामयत्तत्वाभावे ऽपि तुल्यन्यापत्वात्तुदाहरणत्वविरोधः ।

अगुणाच्च कर्मचोदना ॥ ६ ॥

न चेति भाष्येणाप्यासेन भेदशङ्कार्थतया एतत्सूत्रं व्याख्यायापि चेत्यनेन गुणोपबन्धे ऽपि दाक्षायणसंक्रमणलक्षणयोर्गुणयोर्यश्विशेषणत्वेन समासपदोपात्तयोः निष्कृष्य विध्ययोगादाग्नेयमष्टाफपालं निर्वपेदुक्ताम इतिवत्फले गुणविशिष्टकर्मविध्यापत्तेः * कर्मान्तरत्वसिद्धिरित्युक्तम् * तत्सूत्रानानिरुद्धत्वादयुक्तमाशङ्क्य चशब्दसूचिताभ्युपेत्यवादायत्वेनोपपादयितुमाह * विधीति * गुणाननुबन्धे विधिशक्त्युत्तारणस्याशङ्क्यत्वात् गुणोपबन्धे ऽपीत्यध्याहारण योग्यम् ।

समाप्तं च फले वाक्यम् ॥ ७ ॥

अनुपादेयान्वयात्प्रत्यभिज्ञायाश्च संज्ञान्तरान्वयेन गुणान्तरान्वयेन वा तिर्येधानात् प्रकरणान्तरेण भेदशङ्कार्थतयैतत्सूत्रं व्याचष्टे * फलस्येति *

विकारो वा प्रकरणात् ॥ ८ ॥

प्रयोगान्वयात्तलक्षणो गुणोपेयनादिवाक्येषु विधीयते न, कर्मान्तरमिति विकारशब्देन सिद्धान्ते प्रतिज्ञाते दाक्षायणसंक्रमणरूपयोर्गुणयोरनिष्कृष्य विध्ययोगात्तद्विशिष्टकर्मविध्यापत्तेः । कर्मान्तरत्वापरिहारमाशङ्क्य कर्मविध्यभ्युपगमे ऽपि विधिभूतेः स्व-

रूपतात्पर्यभावेनाभेदकत्वाच्छ्रुत्यविरोधेन सन्निधानेनाभेदावगत्य-
 मिधानार्थतया प्रकरणादिति सूत्रावयवं व्याख्यातुमाह * सत्यपी-
 ति * विधिधृतेः स्वरूपतात्पर्यभावेनाविरोधमेधोपपादयति *
 ०२११ दध्यादिवद्येति * दध्यादिधातुर्मन्वतिरिक्तस्य दाक्षायणादिसङ्ग-
 कस्य गुणस्याप्रसिद्धत्वादविधेयत्वाशङ्कानिरासार्थतयैतमेव सूत्राव-
 यवं न चेतिवार्त्तिकवाक्यवोक्तशङ्कानुभाषणपूर्वकं व्याचष्टे * य-
 त्त्विति * यथोक्त्यादेर्गुणस्यालौकिकस्यापि प्राकरणीकवाक्यान्त-
 रालोचनात्सोमयागाभ्यासविशेषरूपतया प्रसिद्धेः फले विध्युपप-
 त्तिस्तथा पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये सह कुम्भीभिरभिकामन्
 इत्यादिप्राकरणीकवाक्यान्तरालोचनेनावृत्तिः सहप्रस्थानादिरूपतया
 दाक्षायणासाकम्प्रस्थाप्यादिगुणप्रसिद्धेः फले विध्युपपत्तिरित्यर्थः ।
 एतदेव विवृणोति * एवमिति * वाक्यान्तराच्च साकम्प्रस्थाप्या-
 दिशब्दस्य गुणवाचित्वप्रसिद्धौ दध्यादिवद्यागप्रयोगं परिच्छिन्दता
 सह प्रस्थानादिना फलं भावयेदिति वैयर्थ्यधिकरणेन धात्वन्वया-
 त्फलान्वयोपपत्तिरित्याह * दध्यादिवद्येति * नन्वेवमपि दाक्षा-
 यणादेः समासाद्यज्ञसामानाधिकरणयागगतर्द्ध्यादिवैलक्षण्यं भावे-
 प्यतीत्याशङ्काह * किं चेति * ये ऽपि दाक्षायणादयः सामाना-
 धिकरणेनैव प्रतीयन्ते ते ऽपि दाक्षायणादिना गुणेन यागप्रयोगं
 परिच्छिन्दता फलं भावयेदिति वैयर्थ्यधिकरणेन धात्वन्वयादध्यादे-
 रविलक्षणा इत्यप्यर्थसूचनार्थः किं च शब्दः । कथं सामानाधिकर-
 ण्येन प्रतीयमानानां दध्याद्यवैलक्षण्यमित्याशङ्का यज्ञायणाविशेष-
 रूपत्वलक्षणयज्ञप्रत्यासत्तिनिमित्तौपचारिकता दाक्षायणेन यजेतेति
 सामानाधिकरण्यप्रतीतेरुक्तमिद्वान्तमुपसंहरति * तस्मादिति *
 एवं हीति भाष्योक्तं प्रकरणादिति सूत्रावयवव्याख्यातुमनुसन्धत्ते *
 एवं चेति * ननु गुणस्य फलवत्त्वं कथं भावेनाग्रहात्प्रकरणानुग्रहो-
 क्तिरयुक्तेत्याशङ्काह * यद्यपीति *

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ ९ ॥

किमत्राभेदलिङ्गमित्यपेक्षायां पञ्चदशवर्षसंख्यया विशद्वर्षसं-
 न्यायकमम्पत्पूरणं द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये इति पौर्ण-
 मास्यमाषाभ्याकीर्त्तनं चेति लिङ्गद्वयमाह * सम्पदिति * सम्प-
 त्पूरणस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * न हीति * ननु कर्मान्तरत्वं ऽप्य-
 निदेशप्रामाण्यशङ्कं न कथारूपाते पञ्चदशवर्षसंख्याविधानात्तत्सम्प-
 र्कारणाकिरुपपत्त्यतएवाशङ्काह * न चेति * यापर्ज्जपपक्षवाञ्छि-

शब्दपक्षस्याप्यावश्यकत्वाक्षेपकत्वेन नियमरूपत्वात्तस्य च कर्म-
णस्त्वप्रवृत्तित्वात्फलनिधमकर्तृसमुदायस्यानन्वयस्तद्व्यवधनत्वादि-
त्यष्टमाधिकरणे ऽतिदेशनिषेधात् कर्मान्तरे सम्पत्पूरणोपपत्तिरि-
त्याशयः । ननु कर्मान्तरे सम्पत्पूरणानुपपत्तायपि दाक्षायणारभ्यक-
र्मान्तरयाजित्वेन निमित्तेन दर्शपूर्णमासयोरेव पञ्चदशपर्यवधिधा-
माग्निशत्पूरणोक्तिरुपपत्स्यतइत्याशङ्काह * न चेति * कर्मान्त-
रत्वे दाक्षायणयाजित्वस्य दर्शपूर्णमाससम्बन्धाभावेनावर्त्तमानयो-
र्दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदशभिर्लिखतस्मत्पत्त्ययोगात्पञ्चदशैव वर्षाणि
दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति धाम्प्यार्थो न गुज्येतेत्यर्थः । पौर्णमासमा-
घास्यासङ्कीर्त्तनस्य लिङ्गत्वमुपपादयति * द्वे हीति *

गुणात्सञ्ज्ञोपबन्धः ॥ १० ॥

यः सञ्ज्ञोपबन्धो भेदहेतुत्वेनोक्तः सगुणवाचित्वेन कर्मस-
ञ्ज्ञात्वाभावात् कर्मभेदक इतिसूत्रेणोक्ते पयसा प्रवर्ग्यं चरन्ति पय-
सा दाक्षायणयज्ञइत्यादौ कर्मनामप्रवर्ग्यादिसाहचर्याद्दाक्षायणस्यापि
कर्मनामत्वमाशङ्क्यान्यत्र कर्मसञ्ज्ञात्वे व्युत्पत्तिसंयोगाभावात् भे-
दकतास्तीत्याह * उत्पत्तीति * कथमुत्पासिः संयोगायगतिरित्या- ६०२॥
शङ्का पूर्वकर्मनन्वयो ज्ञापकत्वेनोक्तः । प्रस्तूपमानवाच्यधैरशब्द-
प्रकारस्य प्रक्रमस्य पूर्वानन्वयहेतोरभावात्पयसा दाक्षायणयज्ञ इत्या-
दिसञ्ज्ञा नोत्पत्तियुक्तेत्यर्थः । गुणवाचितां ऽपि दाक्षायणादिशब्दस्य
पशुमोमादियद्वत् लक्षणया क्वचित्कर्मसञ्ज्ञात्वाधिरोधः दाक्षा-
यणयज्ञेन यजेतेत्यादौ तु दाक्षायणादिशब्दो गुणवाचित्वेन सञ्ज्ञा-
त्वाभावादेव न भिन्नस्तीति सूत्रार्थमनुसन्धत्ते * सम्भवति चेति *
एतदेवोपपादयति * दाक्षायणेति * द्वे हि पौर्णमास्यौ यजेतेति
धाक्यान्तरादावृत्तिवाच्ययनशब्दयोगाच्च दाक्षायणशब्दस्याभ्यास-
वाचित्वप्रतीतेस्तस्य च यज्ञाश्रितत्वादीपचारिकयज्ञशब्दसामाना-
धिकरण्योपपत्तेर्न सञ्ज्ञात्वे कल्पनीयमित्याशयः । दक्षस्येति भाष्यो-
क्तामवयवप्रसिद्धिं विवृणोति * दक्ष इति धेति * ऋषिष्वकतृ-
णां प्रयोगावृत्तिरयनशब्दवाच्या नर्त्थिज्ञामेवावृत्तिरितिसूचनार्थः प्र-
योगशब्दऽतथेति भाष्योक्तं साकम्प्रत्याख्यशब्दस्य गुणवाचितां वि-
वृणोति * साकम्प्रत्याख्ये ऽपीति * साकम्प्रत्याख्यसञ्ज्ञके प्रयोगे
साकम्प्रातर्दोहकुम्भीभ्यां सह प्रस्थानात्सहप्रस्थानलक्षणागुणयोगा-
त्साकम्प्रत्याख्यशब्देनासौ प्रयोगो ऽभिधीयतइत्यर्थः । शक्यते चेदि-
ति भाष्योक्तं गुणादिति सूत्रावयवतात्पर्यं विवृणोति * तस्मादिति *

समाप्तिरविशिष्टा ॥ ११ ॥

फले वाक्यस्य पर्यवसानाख्या समाप्तिर्यानुपादेयफलान्वयेन कर्मणो विधेयत्वाज्जेदसिद्ध्यर्थमुक्ता सा गुणफलान्वयविधाने ऽप्य-
विशिष्टत्वेन कर्मविध्यतापादकत्वान्न भेदं साधयतीति सूत्रतात्पर्य-
माह * यद्यपीति * अविविशिष्टत्वं विवृणोति * यथैव हीति *
नन्यविशेषे सति कथं गुणस्यैव विधिनं कर्मण इति निश्चीयते ऽत
आह * इति सन्देह इति * प्रयोजनं पूर्वपक्षे सौर्वैष्ट्यादिवद्दर्शपू-
र्णमासप्रयोगाद् बहिर्दक्षायणयज्ञप्रयोगः सिद्धान्ते दर्शपूर्णमासयो-
रेवावृत्त्या प्रयोगः ॥

॥ अथ द्रव्यदेयतायुक्तानां यागान्तरताधिकरणम् ॥ १ ॥

संस्कारश्चाप्रकरणे अकर्मशब्दत्वात् ॥ १२ ॥

विषयविवेकार्थं प्रकरणशब्दव्याख्यायमनारभ्येति भाष्यं किं
चिदनारभ्येत्यन्वयं दर्शयन् व्याचष्टे * न कस्य चिदपीति * इह
संस्कारश्चेति चशब्देन विकारो वेति पूर्वाधिकरणासिद्धान्तसूत्रस्य-
याशब्देऽक्ता कर्मान्तरत्वानुकर्पणात् यावदुक्तं चेति यागत्वेन तन्नि-
वृत्त्या कर्मान्तरत्वमभिधानात् भेदाभेदविचारो यावदुक्तं यजति-
स्त्वितिसूत्रावयवाभ्यां च यावच्छ्रुतयजिमत्त्वविचार इति यावदु-
क्तसूत्रेणाद्यविचारे सिद्धान्तस्य द्वितीये च पूर्वपक्षस्यावृत्त्याभिधा-
नाद्विचारद्वयं कृतं तत्राद्यवत् द्वितीयविचारे ऽपि देयतापदवत्फल-
पदमनपेक्षयापि सिद्धान्तस्य यद्वक्तुं शक्यत्वाद्कर्मन्तरत्वोपपत्ति-
योक्तसंस्कारत्वनिरासार्थं प्रधानकर्मत्वमूचना यजतिसूत्रे फलग्रह-
णे न कर्मान्तरत्वसिद्ध्यर्थं यागत्वसिद्ध्यर्थं वेति मूचयितुं पदद्वय-
मात्रोदाहरणं विं दार्शपौर्णमासिके यदा न प्रवृत्तिमिति भाष्याभ्यां
विचारद्वयं क्रमेणाक्तमप्याद्यविचारे ऽनुयादायोगात्कर्मणो विधे-
यत्वेन भेदान्तेलक्षणासद्गताद्यपि द्रव्यदेयतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य
पूर्वकर्मसंयोगान्दर्शनाभावेनाभेदकत्वाद् गुणप्रकरणास्मृतेर्द्वितीय-
विचारे द्रव्यदेयतासंयोगलक्षणस्य गुणस्य यागरूपं कर्मण्यनिषे-
धेन तद्विप्रयागरूपयोश्चकत्वाद् गुणप्रकरणमस्मृत्त्युपपत्तेस्तत्त्व-
याद्यस्य भद्गतिमूचनार्थकहेतुया विचारद्वयमाह * तत्रेति *
यदा कर्मान्तरे तदा किं यावच्छ्रुते निर्वोपालम्भनभावरूपे यागरूपे
योरवयवः । एवमाख्यायं विना यागस्याग्न्यानिर्ज्ञेः यजेरपि क-
रणीयत्वमूचनार्थं यजिषाख्यापयिषत्वा * यजिमती इत्युक्तम् ॥

अनारभ्याधीतत्वोक्तेः प्रयोजनचतुष्टयमाह * तत्रेति * प्रश्नपूर्व
संययीजायतत्वं तावद्विष्टुणोति * कथमिति * दार्शपौर्णमासिकायाल-
म्भनिर्वापो प्रकृत्येमावाल्मभनिर्वापो भूयेयातामिल्याद्यावृत्त्या योज्य-
म् । अनारभ्याधीतत्वेन पूर्वपक्षवचनव्यक्त्ययोगात्सन्देहानुपपत्ति-
माशङ्क्य यदाहवनीये जुह्वतीत्यादिषद् दूरस्थयोरप्यालम्भनिर्वापयोर्वि-
दिकत्वसाम्येन युजिष्यतया अनुवादसम्भवात्पूर्वपक्षवचनव्यक्त्युप-
पादनाय * अनारभ्याद्यादे त्वित्युक्तम् * अपौनरुक्त्यार्थत्वं विवरीतुं
केन पौनरुक्त्याशङ्क्यपेक्षायां तावदाह * तथेति * अप्रीपोमीयवा-
क्ये ऽप्येतदधिकरणसिद्ध्यजिवाच्यकर्मवाचित्वाङ्गीकरणेन पशु-
सोमाधिकरणो विध्यनुवादविचारात्पौनरुक्त्यनुपपत्तावप्युभयत्र
सिद्धान्ते यागाविध्यभिधानात् आपातमात्रात्पौनरुक्त्यसामान्तिरिति-
सूचनार्थः प्रायशब्दः । तदेव विष्टुणोति * तत्त्विति * गतप्रायत्वप्र-
तिमाने सति यद्यजिमत्कर्मविधानत्वं पुनरुपन्यस्यते तदनारभ्याधी-
तत्वेन प्रकृतयागाभावात्प्रकृतयागानुवादाशङ्क्यामसत्यां पशुसो-
माधिकरणपूर्वपक्षस्यात्रामावात्कथं गतप्रायं स्यादिति मत्वेत्युक्ते त-
दीयसिद्धान्तेनैव तर्हि यजिमत्कर्मविधानत्वसिद्धेरपरिहाराय
गतप्रायतेत्याशङ्क्य * श्वेतादेश्चेत्युक्तम् * औत्पत्तिकहृदयादिद्रव्यसं-
युक्ते कर्मणि पश्चात्पशुद्रव्यान्तरविध्यनुपपत्तिस्तत्र सिद्धान्तहेतुगुण-
स्य तु द्रव्ययुक्ते ऽपि कर्मणि विध्युपपत्तिरिति सिद्धान्तहेतुरपि ना-
स्तीत्याशयः । प्रथमपक्षपरिग्रहार्थत्वं विष्टुणोति * पूर्वपक्षश्चेति *
प्रथमपक्षनिरासार्थत्वं विष्टुणोति * तन्निराकरणमपि चेति *
आलम्भनिर्वापशब्दयोगुणविधिसामानाधिकरण्यायोगमाशङ्क्याल-
म्भनिर्वापविषयलक्षणार्थावालम्भनिर्वापशब्दाविति व्याख्यातुमाह
* गुणेति * दार्शपौर्णमासिकयोरालम्भनिर्वापयोः इवेतच्चर्योगुण-
योर्विधी इत्युक्ते निर्वापालम्भयोर्लोकवेदसाधारण्यात्कथं विशेषा-
यधारणेत्याशङ्क्य वैदिकस्य गुणविधेर्विषयापेक्षायां वैदिकत्वसामा-
न्येन युजिष्यत्वाद्वाैदिकयोरेवालम्भनिर्वापयोर्विषयत्वायगतेः प्रकृतौ
वा द्विरुक्तत्वादित्यनेन न्यायेन प्राकृतालम्भनिर्वापविषयतै-
वावधार्यतइति सूचनार्थं वैदिकेन गुणविधिनैक्यं वै-
दिकयोर्निर्वापालम्भयोरुपचरितमित्याशयः । आलम्भविषयो निर्वा-
पविषयश्च यो गुणविधिः स दार्शपौर्णमासिकालम्भनिर्वापविषय इति
भाष्यार्थो ऽनेनोक्तः । किंतावदित्यादिभाष्येणाकमान्तरात्तत्त्वार्थतया-
तत्सूत्रं व्याख्यातं तत्कथमकर्मन्तरत्वे योज्यमित्यपेक्षायां चशब्देन
विकारो वेति यावदोक्तो कर्मन्तरत्वातिदेशादालम्भो निर्वापश्चाफ-

मान्तर विधिशब्दस्य गुणसञ्चरितत्वेन कर्मविषयत्वाभावादित्येवं
 योजयितुमाह * किं तावदिति * अनन्तरसङ्गतिरप्यपवादतयानेन
 सूचिता । निर्वापालम्भयोश्च सस्कारत्वेन प्रसिद्धत्वात्कर्मान्तरत्वे
 चान्यत्र विनियुक्तसंस्कार्याप्रतीते सस्कारत्वायोगादकर्मान्तरताव-
 सीयतइति हेत्वन्तरोक्त्यर्थं सस्कारशब्दो प्रकरणे तु तद्धर्मस्ततो
 विशेषादिति तृतीयाधिकरणे सुवर्णं हिरण्यं धार्यमित्येतत्तुल्यतया-
 लम्भनिर्वापयोरपि सस्कारतन्निषेधनासिद्धत्व मत्वा न व्याख्यात-
 निर्वापालम्भोपलक्षणार्थताद्वारा सस्कारशब्दस्य तदुदाहरणेनैव
 व्याख्या सूचिता । क्व चाभ्ये श्रूयमाणो ऽसौ निर्वापालम्भात्मक-
 सस्कारो गुणविधिरित्यधिकरणविषयभूतालम्भनिर्वापविशेषापेक्षा-
 यां तदवधारणार्थत्वेनाप्रकरणशब्द व्याचष्टे * क्व चिति * यद्वा
 अन्तरभ्याधीतत्वेनायमवैलक्षण्यशब्द व्याचष्टे * अथ वेति *
 त्याशङ्कानिरासार्थो प्रकरणशब्द इत्यभ्यधा व्याचष्टे * अथ वेति *
 यद्यप्यप्रकरणे श्रूयतइत्येतान्ता कारणेनालम्भो निर्वापश्चायनवै-
 लक्षण्येन युक्तस्तथापि निर्वापालम्भात्वेन कर्मणा विधायकस्य गु-
 णसञ्चरितत्वनानवरोद्याद् गुणार्थवालम्भनिर्वापश्रुतिरित्यर्थः । यथा
 सिद्धशकटेष्वालम्भे प्राप्ते कथं श्वेत्यानुष्ठानमित्याशङ्का सिद्धाया
 अधीनायाश्चूर्णादिना श्रेणीकरणं शक्यमित्याह * दर्शयति * श्री-
 हिनिर्वापे कथमोदनाख्यस्य चरोर्निवेश इत्याशङ्का खालीचचन च-
 रणशब्दमङ्गीकृत्य मुख्यत्वाच्छ्रुतिवृत्तप्रातिपदिकाभ्युपगमेन द्वितीया
 सप्तम्यर्थे कल्प्या पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यादौ वा शरावादिश-
 ब्दस्य तत्परिमिते प्रयोगदर्शनाच्चरुशब्दस्वापि तत्परिमितलक्षणा-
 र्थत्वोपपत्तेर्यथा चरुपरिमिता ग्रीहयो भवन्ति तथा चत्वारो मुख्य-
 कार्या इत्यर्थाभ्युपगमाच्चोत्पत्तिशिष्टचतुर्मुष्टिपरिमाणाविरोधोपपत्त-
 परिमितलक्षणार्थतया चरुश्रुत्यर्थस्यापि वाक्यार्थान्वयेनात्यन्ता-
 बाधात्सप्तम्यर्थकल्पनायां तु द्वितीयाध्यात्मतवाधापत्तेः प्रातिपदि-
 कमेव लक्षणया व्याख्येयमिति द्वेधा परिहरति * निर्वापश्चेति *
 प्राप्ते कर्मगयनेत्यर्थविधौ वाक्यभेदापत्तेः फले देवतापदानन्वयमा-
 गदूचाह * भूतीति * ओषधिवनस्पतयो ऽप्र प्राणभूतो ऽजादमिति प्रा-
 णभूता च वनस्पतीन् प्रति भोक्तृत्ये श्रुते भोक्तृत्वरूपदेयतात्पावग-
 मात्प्राणाख्यस्य घायादेयतात्त्वमुपचर्य वनस्पतीनां घायुदेवत्यत्वात्त-
 त्प्रभवत्वेनेपाया घायुदेवत्यत्वानुयाद इत्यर्थः । घायुगुणस्पर्षवत्प्राणा
 वनस्पतीनां घायुदेवत्यताभिप्रत्य पूर्यपक्षमुपनहरति * तस्मादिति *

यावदुक्तं वा कर्मणः श्रुतिमलत्वात् ॥ १३ ॥

यावदुक्तशब्देन प्रकृत्यनपेक्षोक्तैः प्राकृतालम्भनिर्वापविषय-
 गुणविधित्वनिरासार्थतया न चेति भाष्येण सूत्रपूर्वार्द्धे व्याख्यायो-
 चरार्द्धे व्याख्यायार्थं यदीत्यादिचरन्त्यन्तं भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे *
 यदि हीति * यद्यालम्भनिर्वापाविति यदि शब्दं हेत्वर्थे ऽभ्युपे- ६०४१
 त्य यस्मादालम्भनिर्वापौ विधीयेते न तु प्राकृतौ तौ विहिताविति
 भाष्यावयवेन कर्मणः श्रुतिमूलत्वादिति सूत्रावयवं व्याख्याय गु-
 णसञ्चरितत्वाद्विध्याः कर्मविषयता न युक्तेत्याशङ्क्योत्सर्गतः समा-
 नपदोपादानेनालम्भनिर्वापयोर्विधेयत्वावगमाद्यदि तौ प्रत्यभिज्ञा-
 नाद्विधेयत्वं न सहेते ततो याद्यालम्भनिर्वापौ कर्त्तव्यावित्येवं प्राकृ-
 तौ लक्ष्यते ततश्च तौ लक्षयित्वा दधेतश्चरुश्च शुणो विधातव्यो म-
 धीयेत इत्यादिभाष्यं व्याख्येयमित्याशयः । प्राप्ते कर्मणि गुणफलरू-
 पोत्पत्तिविधौ वाक्यभेदापत्तेरपि गुणविधिता न युक्तेत्यभिधानार्थ-
 तौ चेत्यादिभिर्भेदेत्यन्ते भाष्यमुत्तरसुप्रमाणम्—
 पादकं व्याख्यातुमात्रम्—
 क्षाहेतुः । कर्मान्तर
 अथ चेत्यादिभाष्यं
 पानुवादहेतुतयापु
 स्वादापाद्योक्त्यर्थमिति सूचायतुमुपेक्ष्य तावद्व्याख्याते ऽर्थे सूत्रा-
 चरार्द्धे योजयति * तेनेति * यावदुक्तमिति भाष्येयौतदेव सूत्र-
 मातृत्योत्तरविचारपूर्वपक्षे योजितं तदनुमन्धत्ते * अथ वेति *
 ननु फलान्वयनेह प्रधानकर्मणोर्विधेयत्वावसायाभिर्वापालम्भ-
 योश्च संस्कारत्वप्रसिद्धेः प्राधान्यायोगात्प्राधान्यसिद्धयर्थं तत्प्रा-
 म्यं यज्यर्थाध्यवसानं भविष्यतीत्याशङ्काह * न चेति * अनेन
 चोत्तरसुप्रस्यस्य फलशब्दस्य संस्कारनिरासार्थतापि सूचिता । ननु
 प्राधान्यस्य यज्यर्थाकल्पकत्वे ऽपि वापव्यादिशब्दोक्तस्य वेपता-
 न्यस्य वार्गं विनानुपपत्तेस्तत्कल्पकत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह * वा-
 यव्यादीति * आलम्भस्य स्पर्शवायव्यविषयत्वात्सर्वपामालभ्यद्र-
 व्याणां स्पर्शगुणकवायुदेवत्वत्वे सवितुः प्रसवे निर्वपामीति च म-
 न्यत्वाशयः । एवं तप्रीयोमीयं पशुमालभेतेत्यादावपि वायव्य-
 त्वापत्तेः सारस्वतं चरुं निर्वपेदित्यादी च सौर्वेत्पानीयोमीयत्वा-

घनुवादायोगेनाव्यापकत्वादशक्तेरपरितोपात्त्वेन चिद्वजमानेन वा-
 यवे सङ्कल्पितस्य श्वेतस्यालम्भः सूर्याय च सङ्कल्पितस्य चरोर्निर्वा-
 पः फलार्थं विधीयतइत्यन्यथा परिहरति * अथ चेति * आप्नेय-
 मुपाकरोतीत्यादीनामीष यजिषाच्यकर्मवाचितात्तैव व्युत्पाद्येति सूच-
 नायालम्भादिभिरिति बहुवचनमाननु देयतान्वयस्यापि दैवत्यादिव-
 द्विधेयत्वपरिमहे इतिगौरवं स्यादित्याशङ्काह * विंशिष्टेति *
 परकीयस्य द्रव्यस्य क्रतौ विनियुक्तस्यान्यार्थं कर्मणि विनियोगानौ-
 चित्येनाप्राप्यपरितोपाद्वाव्याद्युपदेशेन श्वेतादेर्मृत्याद्यर्थमालम्भा-
 दिकार्यमिति पूर्वपक्षिणो ऽभिमतं परिहारमाह * अथ वेति * ननु
 ६०५॥ यागं विना तद्विनोक्तं देवतात्वं न सिद्ध्येदित्याशङ्काह * न चाव-
 द्यमिति * यागं विना देवतात्वानुपपत्तेरेतदधिकरणव्युत्पाद्यत्वा-
 युद्देश्यत्वमात्रेण देवतात्वमत्रत्यः पूर्वपक्षी मन्यतइत्याशयः । एत-
 देवोपसंहरति * तस्मादिति * यजमानान्तरसङ्कल्पितव्यावृत्त्य-
 र्थम् * यत्किं चिदित्युक्तम् * इति वाक्यार्थः यावदुक्तनोदना-
 नुसारादवसीयतइत्यध्याहारेणेतिकरणो योज्यः । उपेक्षितं भाष्यं
 पूर्वपक्षमाप्यसङ्गतिपूर्वं व्याख्यातुमवतारयति * गुणेति * फलप-
 द्यत्यागाभ्युपगमाद् गुणफलरूपानेकार्थान्वयविधिलक्षणवाक्याभेदा-
 भावे ऽपि सकृदुच्चरितस्य विधायकस्य विध्यनुवादवैरूप्यलक्षण-
 वाक्यभेदापत्तिरपिशब्देन सूचिता। नन्वनारभ्यथादानां प्रकृत्यर्थत्व-
 स्य तृतीये वक्ष्यमाणत्वाद्भिहितत्वोपलक्षणं विनापि प्रकृत्यर्थत्वसि-
 ष्तेर्विधायकस्योपलक्षणोपक्षान्त्यादाविधायकत्वाक्तिरयुक्तीत्याशङ्का-
 ह * तस्येति * यदि तु य आलम्भः कार्यः स श्वेतविशिष्टः कार्य-
 इत्युपलक्षणार्थत्वं विधानार्थत्वं चेभ्यते ततो वैरूप्यं स्यादित्यभि-
 धायार्थमयेति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * यावतो ऽद्वान्प्रतिगृही-
 यात्तावतो घाटनांश्चतुःकपालाभ्रिवपेदित्यत्र प्रतिगृहीयादित्यस्य
 विहितदानलक्षणार्थत्वं निर्वपेदित्यस्य च यागविज्ञार्थत्वं भेदोपा-
 दानाद्युक्तमिति वैलक्षण्यसूचनार्थं मिथःशब्दव्याख्यानार्थम्, *
 सकृदित्युक्तम् * अथ धात्वर्थं इति भाष्येण धात्वर्थमात्रानुवादे
 ऽपि वैदिकत्वसामान्येन बुद्धिस्तत्वाद्भिहितविषयत्वावगमे सत्यनार-
 भ्यवादात्त्यात्मप्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरित्याशङ्का तपेत्यनेन यदाश्वनीये
 जुह्वतस्यत्र होमस्य द्रव्यदेयतासाध्यत्वादेवतान्वयस्य चालौकिक-
 म्येन विध्येकगम्यत्वाद् द्रव्यदेयत्वोभेदानुपदेशात्प्रकृतिविशेषत-
 यगतेधातिदेशतो ऽप्यलम्भादरूपत्वेन विधानुपशक्यत्वादनुवाद्य-
 त्याद्यगतेरप्यलम्भत्वेनाचालौकिकत्वाद् दूरस्थवैदिकहोमानुवादो यु-

क्तः । आलम्भस्य तु लोकवेदसाधारण्यालौकिकेऽपि च भोजना-
दौ वैदिकप्राङ्मुखत्वादिनियमदर्शनात्सामान्यश्रुत्या चालम्भमात्रस्य
युद्धिस्वस्यावैदिकत्वमात्रेण व्यावृत्त्यनुपपत्तेर्वावैदिकविषयत्वानवग-
मात् तद्वशेन प्रकृत्यर्थत्वसिद्धिरिति परिहृतं तद्व्याचष्टे * केव-
लेति * आनर्थक्यपरिहारार्थं लौकिकव्यावृत्तिर्भविष्यतीत्याशङ्का-
निरासार्थत्वे प्रत्ययार्थ इति भाष्यं प्रत्ययार्थानुवादपक्षे एव प्राकृता-
लम्भानुवादो लभ्यते नान्यथेत्येवं साधारण्यत्वेन व्याख्यातुमाह *
न चेति * अत इत्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

यजतिस्तु द्रव्यफलभोक्तृसंयोगादेतेषां कर्म-
सम्बन्धात् ॥ १४ ॥

यावदुक्तसूत्रस्यापक्षनिरासार्थत्वात्तत्रैव प्राप्ते कर्मणि गुण-
फलान्वयविधौ वाक्यभेदसूचनार्थं संस्कारत्वनिराससूचनार्थं च
फलपदे फलसंयोगाच्चेति प्रयोक्तव्ये द्रव्यदेवतासंयोगकर्मणि सति
सम्यग्बोधोपपत्तेः फलस्य च कर्मन्तरे प्रधानभूते सति सम्यग्बोधोप-
पत्तेर्यागोऽयमपूर्वः प्रधानभूतो विधीयते न तु प्रकृते कर्मणि संस्का-
रके गुणविधिरित्यर्थत्रयस्य लघुना सूत्रेणोक्तिसम्भवे सूत्रगौरव-
स्यानाश्रयणीयत्वादिह सूत्रे फलपदं प्रयुक्तं फलसंयोगमात्रेण वा-
क्यभेदानापत्तेर्द्रव्यफलसंयोगस्य वाक्यभेदहेतुत्वसूचनार्थं मध्ये
फलपदप्रयोगः सूक्तादेर्देवतासंयोगेऽपि यागाकल्पनात् द्रव्यस्यैव
देवतासंयोगां यागकल्पको नान्यस्येति सूचनार्थं फलशब्दव्यवहित-
स्यापि द्रव्यशब्दस्य भोक्तृशब्दान्वयो विधक्षितः देवतायाश्च भोक्तृ-
त्वाभावेऽपि स्तुतिभोक्तृलक्षणस्य देवतात्वस्य यागकल्पकत्वात्त-
द्वावृत्त्या त्यज्यमानहविरुद्देश्यत्वात्मकहविर्भोक्तृलक्षणस्य देवता-
त्वस्य यागकल्पकत्वसूचनार्थं भोक्तृशब्दः । अत्र भाष्यकृता द्रव्येति
भाष्येण द्रव्यभोक्तृसंयोगं व्याख्याय फलसंयोगव्याख्यार्थम् *
भूतीत्युक्तम् * ततस्तौ चेति भाष्येणानागतविक्षेपेन प्रागेव व्या-
ख्यातत्वात्पुनरुक्तमाशङ्क्य दृष्टान्ततया व्याचष्टे * यथेति * समा-
नपदोर्वात्तालम्भत्यागेन पदान्तरोपात्तद्रव्यदेवतान्वयविधानं न यु-
क्तमित्याशयेन कथमिति भाष्येण पृष्ट्वा यदि हीत्यादिना प्रमादसमा-
न्याय इति गम्येत्यन्तेन द्रव्यदेवतान्वयविधिरुपपादितस्तत्तात्प-
र्यतो व्याचष्टे * विधिस्तावादिति * नन्विनि भाष्येण
द्रव्यस्य देवतान्वयविधावपि धात्वर्थान्वयस्यापि प्रतीतस्य

त्यागायोगाद्विशेष्यत्वावश्यम्भावेन वाक्यभेदमाशङ्क्यं न द्रव्यस्य
 देवतया धात्वर्थेन चान्वयो विधेयो येन वाक्यभेदः स्यात्किं तु
 भावनैव द्रव्यदेवताभ्यां धात्वर्थेन च विगृह्य विधेया तस्याश्च
 श्रुत्या धात्वर्थविशिष्टत्वावगतेः पदान्तरसमाभिव्याहाराद् द्रव्यदेव-
 तासम्बन्धविषयत्वावगतेरनेककारकान्वयसहत्वाच्च सम्बन्धश्चेति
 सम्बन्धशक्त्या भावनाया वैशिष्ट्यं विनानुष्ठेयत्वायोगात्तद्विशि-
 ष्टाया एव बहुपदप्रतिपाद्यत्वेनैकपदमात्रेण नैराकाङ्क्ष्यायोगात्
 वाक्यभेदानापत्तिरित्यभिधानार्थं नेतीत्याद्युपपन्नमेकवाक्यत्वमित्य-
 न्तं भाष्यमुपेक्ष्य एतेषामिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न चेति भाष्यं
 ६०६॥ व्याचष्टे * स चेति * त्यागं विनाप्युद्देशमात्रेण देवतान्वयोप-
 पत्तेर्नान्यथानुपपत्त्या यागकल्पनेत्याशङ्क्यं नावश्यामिति पूर्वपक्षवा-
 र्तिकोक्तां परिहरति * न हीति * ग्राह्यणोद्देशेन पक्षेऽप्यशे-
 तदुद्देशेन त्यागं विना ग्राह्यणसम्बन्धाप्रसिद्धेरव्याप्यमाणेऽपि च
 तुभ्यमिदं न ममेति तदुद्देशेन त्यागे कृते तत्सम्बन्धप्रसिद्धेरव्य-
 व्यतिरेकाभ्यामुद्देशत्यागलक्षणेव क्रिया सम्बन्धापादिकावसीयत-
 इत्याशयः । एतदेव विवृणोति * यदीति * यदपि केन चिद्य-
 जमाने धात्वाद्युद्देशेन त्यक्तस्यालम्भानुष्ठानं शङ्कितं तदप्यालम्भादेः
 फलान्वयेन प्रधानकर्मत्वावसायात्तदन्वयिनो वायव्यादिपदस्यो-
 पादेयार्थत्वावगतेर्देवतान्वयस्यानुष्ठानापाद्यत्वावगमादयुक्तमित्याह
 * न चेति * एतदेवोपसंहरति * तेनेति * त-
 स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारमाष्यं व्याचष्टे * अतश्चेति *
 कथं देवतात्वस्यानुष्ठानं सम्पाद्यते इत्यपेक्षायामाह * तथा
 चेति * द्रव्यविषया त्यागक्रिया देवताविषया चोद्देशक्रिया तयोः समु-
 दायान्द्वैकवद्वाधानिर्दिष्टं यजतिचोदनानुष्ठापपति देवतोद्देशद्रव्य-
 त्यागसमुदाये तस्या लोके कृतार्थत्वप्रसिद्धेरिति चतुर्थाध्यायसूत्रा-
 र्थस्य दुर्गृहाणां स्वयं वक्ष्यमाणस्यादेवतात्वस्य यूपविद्यत्प्रागसिद्ध-
 स्यज्यमानं द्रव्यं प्रत्युद्देशेनाग्न्यादिदेवतां कृत्वा द्रव्यं त्यजेदिति देव-
 तोद्देशपूर्वकं द्रव्यत्यागात्मकयागप्रयोगस्वरूपकथनार्थेनानेन सूत्रेणा-
 नुष्ठानापाद्यता देवतात्वस्योक्तेत्याशयः । लक्षणावयवस्य बृहन्मध्य-
 मटीकयोर्दुर्गृहाणां च निषेधाप्रयोगलक्षणाभिप्रायस्तत्रत्यभाष्ये
 लक्षणशब्द इति सूचनार्थम् * लक्षणं कर्त्तव्यतीत्युक्तम् * विधिश-
 ब्दादरोऽप्यनुष्ठानापाद्यत्वहेतुक एवान्यथा पर्यायेणाप्यग्न्याद्युद्देशेन
 द्रव्यस्याग्न्यादिदेवतार्थसिद्धेस्तापमात्रस्य चाग्नेयसाक्षात्प्रायेत्या-
 च्छदादरो निष्प्रमाणकः स्यात् । ननु द्रव्यदेवताविशिष्टयागविषयस्य

पगमे ऽपि भुतस्यालम्भादेरप्राप्तयेनानुवादायोग्यत्वापि विधेय-
त्वावगतेर्धातुसम्बन्धाधिकारविहितप्रत्ययामावाद्य क्रियाद्वयाव्य-
याप्रतीतेरनेकार्थविधिलक्षणो वाक्यभेदः स्यादित्याशङ्क्याह *त-
तश्चेति * कथं तर्हि भाष्यकृता पुरुषप्रत्ययस्यालम्भविशिष्टतायाः
समानपदोपादानलक्षणया ध्रुत्वावगतेर्वाक्याच्च द्रव्यदेवताविप-
र्यत्वावगतेर्वाक्यभेदं विनापि क्रियाद्वयविध्युपपत्तिरुक्तेत्याशङ्क्याह
*तत्रेति * सकृदुच्चारितस्य विधायकस्यानेकार्थविधिशक्त्यभ्युप-
गमादावृत्तिलक्षणवाक्यभेदपरिहारे ऽप्येकस्यानेकार्थं तात्पर्यात्
गौरवेण लक्षणवाक्यभेदो ऽपरिहार्य इति सूचनायै गौरवशब्दः ।

लिङ्गदर्शनाच्च ॥ १५ ॥

लिङ्गत्वमुपपादयति * सौमारौद्रमिति * यजतिशब्देन वि-
नात्युक्ते गुणविधिरेव वाक्ये यजतिनानुवादः सौमारौद्रवाक्ये या-
गविध्यभावे न युज्यत इत्याशयः । ननु पशुसोमाधिकरणव्युत्पा-
दितयजिवाच्यकर्मविधायक्यग्नीषोमीयवाक्यन्यायेनेहापि यजिवा-
च्यकर्मविधायित्वसिद्धेः पुनरुक्तमेतदधिकरणमित्याशङ्क्याह *
अग्नीषोमीये ऽपि चेति *

विशये प्रायदर्शनात् ॥ १६ ॥

अपरिपूर्णार्थत्वापि सूत्रस्य पटुव्याख्यानात्परिपूर्णार्थत्वोपप-
त्तेरगमकत्वाशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्य सूत्रार्थस्य वृत्तिकारादिभिर्वाक्ये-
यत्वात्सूत्रानुक्तो ऽर्थो वृत्तिकारादिभिर्वाक्येभ्यो ऽन्यप्राह्य इति ये
वदन्ति तान्प्रत्यस्य सूत्रस्यागमकतापत्तिरुच्यत इत्याह *सूत्रेणैव
हीति * वृत्तिपार्सिकवोर्यत्सर्वमुच्यते तत्सर्वं सूत्रारूढं चेत्तदा
प्राह्यं नान्यथेति श्लोकार्थः किमुच्यत इत्यपेक्षायामाह *न किं चि-
दिति * विषयशब्देनोदाहरणसाध्ययोर्योरपि परिग्रहात्प्र विजा-
नीम इत्यन्तं भाष्यमनेन व्याख्यातं पूर्वाधिकरणसंस्कारशब्दानु-
पद्रेण यत्सालम्भस्योदाहरणत्यक्तं यावदुक्तशब्दानुपद्रेण च सा-
ध्यज्ञानं भविष्यतीत्याशङ्क्य यत्सालम्भस्याग्निहोत्रप्रकरणाधीतये-
नानारभ्याधीतसंस्कारविषयेण संस्कारशब्देनोपादानायोगाद्यजिम-
त्ससाध्यव्यवहितस्य च यावदुक्तस्यसाध्यस्यानुपद्वयोगात्तत्परिहा-
रार्थं प्रकृतमिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे *न चेति * ६०७१
तदेतदित्यागमकत्वोपसंहारभाष्यमगमकत्वोपन्यासस्य वृत्तिकाराधु-
कार्पाप्राह्यत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थः प्रविशरणार्थं सूत्रानुक्तमपि प्रतिपाद्य-

घटाकल्पकत्वाभावाच्चेत्यभावमाशङ्कोदं स्थित्यनेन देवतासंयोगप्र-
त्युदाहरणार्थत्वात्सूत्रस्य न पूर्वपक्षोपपादने यतितद्व्यमित्युक्ते पूर्वप-
क्षोपन्यासस्तर्ह्यनर्थक इत्याशङ्क्य तथापीत्यादिनोपन्यस्यति स्मेत्यन्तेन
मन्दाशङ्कानिवृत्त्यर्थतोपन्यासस्योक्ता तत्सर्वं व्याचष्टे * तत्रेति * नि-
रासमात्रं तर्हि कार्यं नोपन्यास इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनातस्मात्तस्मात्त-
भाष्याद्ययं व्याचष्टे * यो नामेति * सामान्यतो दृष्टोक्तार्थमाल-
भतिरिति भाष्यमाश्रयीषोमीयं पशुमालभेत्यादियान्यस्याप्यालम-
तेर्यजिवाच्यकर्मवाचित्वाभावात्साध्यविकलदृष्टान्तत्वापत्तेरयुक्तमा-
शङ्क्य द्वेधा समाधत्ते * तत्रेति * धातूनामनेकार्थत्वात्प्राणिसंयुक्तस्य
गमेर्मथुनवाचित्ववरूपस्यवाचिनोऽप्यालभते प्राणिसंयुक्तस्य याग-
वाचित्वकल्पना न विरुद्धेति यथाश्रुतमाध्यसमर्थनार्थं केचिदाहुः
स्त्रियं गच्छेदित्यत्र मैथुनप्रत्यायकहेत्वन्तरानावाद् गमेरेव तद्वाचि-
त्वकल्पनं युक्तं यागप्रतीतिस्तु द्रव्यदेवतान्वयानुपपत्त्यैव सम्भवा-
त्तदन्यर्यसिद्धौ च तद्वाचिनो यजेरव्यन्यधानुपपत्त्यैव कल्पनोपपत्ते-
र्लोके घालमतेर्यगे प्रयोगादर्शनाद्भाष्यस्य चाभिदधातेर्वैचित्र्यं लक्ष-
णया ज्ञानवाचित्वोपपत्तेर्नालभतेर्यागवाचित्वकल्पना युक्तेति स्वमत-
माशालभतेः पूर्वाधिकरणे यागानुमापकत्वानभिधानात्प्राणिसंयुक्तो
यत्रालभतिसत्र यागानुमानमिति व्याप्तेर्यज्यनुमानानुमानत्वेनेत्यनु-
मानशब्दाद्व्याख्यायकमतपर्यवेत्यालभतिना यागानुमानातिदेशाद्या-
गानुमानहेतुः पूपासीति मन्त्रवर्णकल्पदेवतान्वयः सूचित । कीदृगनेन
सामान्यतो दृष्टेन पूर्वपक्षः कृत इत्यपेक्षायामाह * तत्रेति * उप-
पदाकान्तशक्तित्वेन विधायकस्य कर्मविधायित्वायोगाद्वातोरेनुवा-
दार्थत्वावगतेः कुतोऽनुवाद्यप्राप्तिरित्यपेक्षायां प्राणिसंयुक्तत्वेनाग्नी-
षोमीयालभतेर्दूरत्वस्यापि युद्धित्वात्तस्य च देवतान्वयद्वारा य-
जिवाच्यकर्मज्ञापकत्वदर्शनाद्दत्तसमालभेत्यालभतिरग्नीषोमीयया-
ग्यविहितस्य यजिवाच्यकर्मणोऽनुवादा वास्यपिध्यर्थ इति पूर्व-
पक्षान्तरोक्त्यर्थमयं वेति भाष्यं व्याचष्टे * प्राप्ते वेति * द्विविधं
पूर्वपक्षमुपसंहरति * इतीति * पूपासीति मन्त्रो यत्सालभ्यमे वि-
नियुज्यते न वेति सन्देहात्पूपाशब्दो देवतावाची न वेति सन्देहाच्च
यत्सालभ्यमे देवतासंयोगसन्देहो योग्यत्वाद्वाच्यद्विधानुपपत्तयापुक्त-
त्वरूपसाध्यसिद्धौ विषयशब्देन हेतुतयोक्त इत्यर्थं सूत्रव्याख्यां सूच-
यन् सिद्धान्तमाह * मिद्वान्तस्त्विति * नालभतिना यागाभिधान-
मभिप्रेत्य पूर्वाधिकरणे यागः कल्पित इत्युक्ते कस्मादित्यपेक्षायां
यागाभिधाने तस्य लोके वस्तुदर्शनादिति हेतुगर्भं विशेषणं सामा-

न्यतो दृष्ट्याभासत्वे ऽध्वर्युमालभेत्स्यादौ व्यभिचारो हेतुगर्भवि-
शेषणं देवतासम्बन्धाभावादिति भाष्येण विषयशब्दस्य सूदृक्त्वा
देवतान्वयाभावोक्त्यर्थता सूचितेति * न वेत्यनेनोक्तम् * आल-
म्भमात्रसंस्कार इति भाष्यसंस्कारशब्देन संस्कारश्चाप्रकरणइति सं-
स्कारशब्दस्योदाहरणोक्तये ऽनुपङ्गः सूचित * इतीहशब्देनोक्तम् *
गालम्भमात्रशब्देन च यावदुक्तं वेति यावदुक्तशब्दस्य प्रतिशोक्तये
ऽनुपङ्गः सूचित इति * यावदुक्तमित्यनेनोक्तम् * प्रायदर्शनस्य लि-
ङ्गमात्रत्वं भाष्योक्तं विवृणोति * तथा चेति * अभिप्रायशब्दस्या-
भीष्टत्वे प्रयोगात्प्रायशब्दस्य दृष्टप्रयोजनवाचित्वमङ्गीकृत्य प्रायदर्-
शनशब्दस्य दृष्टार्थन्वलक्षणहेतुत्त्वर्थत्वं दृष्टार्थत्वाच्चेति भाष्योक्तं
विवृणोति * दृष्टार्थत्वं चेति * यथा चोपपत्त्यतस्तदनुपङ्गेण
योज्यम् ।

अर्थवादोपपत्तेश्च ॥ १७ ॥

अर्थवादश्चेत्याशङ्क्यतः सूत्रव्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे *
चत्सेति * व्यतिरेकतो व्याख्याार्थमथेति भाष्यं व्याचष्टे * मार-
६०८१ णार्थं त्विति * कथं यात्सालम्भस्य गोप्रस्नवनार्थनेत्याशङ्क्याह *
इतरत्र पुनरिति * चादुकरणात्प्राक् गोर्वत्सस्नेहानुत्पत्तौ चादुकर-
णे प्रवृत्त्ययोगादुत्पत्तौ वा चादुकरणस्य स्नेहोत्पादकत्वायांगात्पू-
र्वापरितोषेण पक्षान्तरोक्तिः स्नेहातिशयोत्पादकत्वोपपत्तेश्चतु पूर्वो
ऽपि पक्षो युक्त एव साध्यहेतुयोजनार्थं तस्मादपीति भाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादपीति *

॥ नैवारचरोराधानार्थताधिकरणम् ॥ ७ ॥

संयुक्तस्त्वर्थशब्देन तदर्थः श्रुतिसंयोगात् ॥ १८ ॥

अर्थवादिकस्य देवतास्वयस्य विध्युद्देशानाकाङ्क्षितत्वेना-
ग्रहणात्पूर्वघटिहापि यागकल्पकदेवतान्वयाभावेन यावदुक्तत्वमि-
न्द्रेणारभ्यमिदमधिकरणमित्याशङ्क्याह * पूर्वमिति * निर्वा-
पस्येहाश्रुतयात्तत्प्रत्युदाहरणता न युक्तेत्याशङ्क्य चरोर्यार्थत्वे
ऽतिदेवप्राप्तस्य निर्वापस्यापि चन्द्रारा यागार्थत्वापत्तेश्चरोर्यार्थ-
त्वनिरासने निर्वापस्यापि यागार्थता निरस्त भवतीत्युक्ते
यजत्वधिकरणे द्रव्यदेयतासंयोगयुक्तवाक्यमात्रस्योदाहरणत्या-
शङ्क्यानेयं सप्तमीयमुपाकरोतीत्यादौ यागविध्यसिद्धेर्निर्वापा-
लम्भयोरनुदाहरणत्यात्प्रत्युदाहरणानुपपत्तेरपरितोषादधिकाश-

द्वारम्भहेतुनयोक्ता । नन्वर्थवादोक्ताया अपि देवताया विध्युद्देशेनानाकाङ्क्षितत्वाद्वह्णानुपपत्तेरयुक्ता देवताशङ्केत्याशङ्क्य देवता-
काङ्क्षासिद्ध्यर्थं चरोर्यागार्थत्वमुपपादयति * तत्रेति * चर्वादेर्हविः
शब्दवाच्यत्वप्रसिद्धेर्जुहोतेश्चाग्निशुचिहुस्त्रिष्वद्विभक्त्य इतिरितो-
सि प्रत्यये कृते हविःशब्दव्युत्पत्तेः । सौम्यं चरमिस्त्वादी च यागार्थत्व-
दर्शनाद्विःशब्दसामान्यतोद्देशाभ्यां यागार्थतावसंसीतइत्याशयः । य-
जिभ्रुतिदेवतान्वयनैरपेक्षसूचनायौत्पत्तिकण्ठेन स्वाभाविकतांका
चरो हीति पूर्वपक्षमाप्त्यं चानेन व्याख्यातं यथेष्टयिनियोगार्थत्वे च
चरोः स्वतन्त्रं प्रवृत्तिसिद्धेर्विधानार्थक्यप्रसङ्गाद्यथेष्टयिनियोज्यत्व-
लक्षणस्वत्वत्यागस्यावश्यकत्वावगतेस्तस्य च देवतोद्देशपूर्वकद्रव्य-
त्यागात्मकयामैकदेशत्वाच्चरुर्कर्मध्याकाङ्क्षायामैकदेशेन बुद्धिस्थ-
कृतस्य यामस्य प्रयोजनात्वप्रतीतिः शीघ्रं भवतीत्येतदाशयं वा च-
रो हीति भाष्यमिति सूचयितुमाह * सर्वथा चेति * चरोरुपधा-
नार्थत्वाद्यगत्या नैराकाङ्क्ष्याद्यागार्थत्वकल्पना न युक्तेत्याशङ्क्य
रासार्थं चैतद्भाष्यं नोपधानं कार्यं किं तु प्रतिपत्तिस्तस्याध्वान्वयो-
पयोगं विनानुपपत्तेरुपधानान्वयस्य कैमर्याकाङ्क्षानुकूलत्वा-
त्प्रसिद्धेर्यागार्थत्वकल्पनोचितत्वेयं व्याख्येयमिति सूचयितु-
माह * चरमिति * यागार्थत्वसम्भावनायामपि च-
वनशब्दोक्ते विध्युद्देशे देवतासम्बन्धाभावाद्यवधयश्चा-
द्य यागार्थत्वनिश्चयानुपपत्तेर्देवतामाकाङ्क्षत्वादर्थवादस्य च वि-
ध्युद्देशानाकाङ्क्षितदेवतासमर्पणाशक्तेन यागार्थता युक्त्युच्यत-
इति भाष्येणाशङ्क्य तद्व्यतहत्यनेनानर्थक्यपरिहारायानाकाङ्क्षि-
तापि देवता विध्युद्देशेन * नान्वीयतइत्युक्तम् * तद्भाष्ये *
चाक्यशेषे चेति * विधिपर्यवसानार्थकदेवत्ववैधायक्यस्यसामा-
न्यं चान्वेयविध्यन्तान्वयं दर्शयन् पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादि-
ति * उपधामस्यापि द्वितीयया शेषकार्यत्वावगतेरेककार्यत्वादौप-
देशिकशेषकार्यत्वाधकता युकेति सूचनायान्तरशब्दः । चक्ष्माभा-
व्यात्त्ववाक्यपक्ष यागार्थत्वावगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तर-
श्रुतोपधानार्थत्वेन यागार्थत्वनिरासो न युक्त इत्याशङ्क्य निरस्यन्
सिद्धान्तमाह * एवमिति * भोजनार्थं तरुमपफोदने चरुशब्द-
वाच्ये लोके हविःशब्दाप्रयोगाद्यागार्थव्यामिचाराच्च शब्दसामा-
न्यतोद्देशाभ्यां यागार्थत्वानवगतेः प्रयोजनाकाङ्क्षत्वाद्वाक्यान्तरश्रु-
तोपधानार्थता युक्तेत्याशयः । श्लोकतात्पर्यं व्याख्येयं * नैवार इति *
विधानार्थक्यपरिहाराय स्वत्वनिवृत्त्यावश्यकत्वावगमे ऽपि यागा-

६०२।१ धर्मातिर्नास्तीति सूचनार्थम् * यागेनेत्युक्तम् * यां च प्रतिपत्तिं
 त्वाद्यागोपकल्पनोक्ता साध्ययुक्तेत्याह * न चेति * प्रतिपत्तिरि-
 ति ययुक्त तत्र चेतीतिकरणार्थः । स्थलार्थस्यापि चोपधानकर्मण
 स्थलनिवर्त्तकचक्रद्वारा स्थलनिवर्त्तकत्वनोपधान प्रति चरो प्राधा-
 न्यात्तद्वितीयोपपत्तर्त्त द्वितीयया प्रतिपत्तिर्वावगतिरित्याह * अ
 र्थकर्मण्यपि चेति * धृतिसंयोगव्याख्यानाथमुपदधातिनेत्यादिमा-
 ध्येयांपधानान्वयश्चरो प्रत्यक्षो देवतान्वयस्तु * आनुमानिक इत्यु-
 क्तम् * तद्व्याचष्टे * प्रेधा चेति * श्लोक व्याचष्टे * नीवारति *
 अन्नशब्दोक्तस्यादनीयत्वस्यापक्षेपु नीवारेषु प्रयोगाच्चरुभूतेषु देवता-
 न्वयानुमान विष्णु यजतीत्यादौ द्वितीययापि देवतात्वकल्पनादादि-
 शब्द प्रयुक्तः । कृदन्ताशेषद्वयागात्कर्तृवाचिन्या पष्ठ्या भोक्तृत्वा-
 वगतिदेवतात्वकल्पनादतु तस्मादित्युपसंहारभाष्य व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * श्रुत्या समस्तस्य चरारुपधानयोगादित्येव धृतिसंयो-
 गव्याख्यानाथं ततश्चेत्युत्तरभाष्यावतारणार्थं कृत्स्नशब्दव्याख्याना-
 यैवकार यत्त्विति भाष्य बाह्वस्पत्या नीवारा इत्यवधिध्यर्थवादाश्रव-
 णाद्युक्तमाशङ्क्य तैत्तिरीयशाखास्यस्य बाह्वस्पत्या भवतीत्येतद्वै-
 गल्यु वै साक्षादन्न य एष चररिति पूर्वनिर्दिष्टचरसमानाधिकरणा-
 बाह्वस्पत्यशब्दवता वाक्यस्य बृहस्पतेर्वा एतदन्न यन्नीवारा इति
 शाखान्तरीयवाक्यतुल्यार्थत्वसूचनायानेन प्रकारणोपलक्षणायैतत्-
 भाष्यमिति सूचयितुमाह * येषां त्विति * वाक्यशेष देवताकी-
 र्त्तनानर्थक्यपरिहारायानावाङ्क्षितापि देवता विध्युद्देशेन ग्रहीष्य-
 तइत्याशङ्क्य प्रशसार्थत्वेनाध्वरत्वात्तत्त्वम् * यादृशमित्युक्तम् *
 बृहच्छब्दस्य बृहतिधात्वर्थानुसारेण ब्रह्मशब्दवदवाचित्वात्पतिशब्दस्य
 पालीयत्ववाचित्वात् ब्राह्मणानां च तपस्तपत्वास्तुजद् ब्रह्मा ब्राह्मणात्
 वेदगुणयइतिवेदपात्रयितुःस्मरणात् बृहस्पतिशब्दस्य ब्राह्मण-
 वाचित्वप्रतीतेर्मुन्यन्न ब्राह्मणस्योक्तमिति च ब्राह्मणशब्द धानप्रस्था-
 ययमुन्यदनीयारण्यनीधारप्राशस्त्यस्मृतेर्ब्राह्मणसम्बन्धित्वरूप बाह्व-
 स्पत्यस्य कीर्त्तिनामित्याशयः । यथेति भाष्यं चर्वादीनामिति चार्त्ति-
 केन व्याख्यातत्वादुपक्ष्य तस्मादिति मिद्धान्तोपमहारभाष्य व्या-
 चष्ट * तस्मादिति *

त्याष्टपातनितस्य पर्यग्निकरणगुणकथाधिररणम् ॥ ८ ॥

पात्नीयते तु पुत्रत्वादपच्छेदः ॥ १९ ॥

वाक्ययणस्यस्य देवताम्ययस्य विधेयत्वाभावाद्यागकल्पन्ये

निरस्ते पर्यग्निकृतं पात्नीघतमित्यत्र विध्युद्देशसत्त्वाद्धिधेयत्वमाण्डू-
विध्युद्देशसत्त्वापि प्रत्यभिज्ञानेनाविधेयत्वापादकतेहोच्यतइत्यनन्त-
रसङ्गतिं पात्नीघदेयतासंयोगलक्षणो गुणस्त्वाष्ट्रपत्नीघदेयत्वपशुया-
गाद्देवको न घेति गुणनिमित्तभेदाभेदविचाराच्च गुणप्रकरणसङ्गति-
रूपत्वादनुक्त्या तदवान्तरसङ्गतिमाह * एतेनैवेति * यत्रोत्सृजति-
स्तत्र यागानुमानमिति व्याख्ययदर्शनेनोत्सृजतेरालमतिवत् यागा-
नुमापकत्वलक्षणयजिमहाचिरवशङ्कायोगानुत्सृजतिशब्दस्तत्परवि-
धायकप्रत्ययलक्षणार्थः । एवं गृह्णातिचिनोतिशब्दावपि त्वाष्ट्र-
मित्युदाहरणमाभ्यं व्याचष्टे * पात्नीघतमिति * तत्रेति सन्दे-
हमाभ्यं देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागात्मकस्य यागाध्यस्योत्सर्गस्य
त्वाष्ट्रवाक्यादेव प्राप्तेर्विधेयत्वाद्देवतोद्देशनिरपेक्षद्रव्यत्यागात्मकस्य
उत्सर्गस्य नवमोपास्त्ये पर्यग्निकृतानारण्यानुत्सृजन्तीत्युदाहृत्य कि-
मनेनेषानाय परस्वत आलमंते वसन्ताय कपिञ्जलानालंभतद्-
स्यादेर्वाक्यस्य विहितस्वारण्यालम्भस्य कैमर्ष्याफाङ्क्षायां यदेनं
चरुमुपदधातीतिवत्प्रयोजनत्वेन देवतोद्देशनिरपेक्षो द्रव्योत्सर्गो वि-
धीयते किं वेषानायेति चतुर्थ्युक्तदेवतासंयोगेन विहितं यागमुत्सृ-
जतिनानूय पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधानात् कर्मण्येः प्रतिषिध्य-
तइति सन्दिग्धे पर्यग्निकृतानामुत्सर्गे तादर्थ्यमुपधानवदिति सूत्रेण
द्रव्योत्सर्गविधिं पूर्वपक्षयित्वा येषप्रतिषेधो धार्थाभावादिपङ्क्तव-
दित्यनेन देवतोद्देशनैरपेक्षये देवतासंयोगरूपार्थाभावापर्या निषेत्स्य-
मानत्वात्सिद्धान्तवचनव्यक्त्यनुपपत्तेरपुक्तमाङ्क्यययुत्सृजन्ति तत्
पर्यग्निकृतमित्युत्सर्गस्य पर्यग्निकृतशब्दोक्तपर्यग्निकरणान्ताङ्गरी-
तिलक्षणगुणविशिष्टत्वरूपेण विधिर्विवक्षितो न स्वरूपेणेत्येवं व्या-
ख्यासूचनपूर्वकं पूर्य इति भाष्योक्तस्य पात्नीघतानुवादसम्भवस्य
पूर्यपक्षहेतोः पात्नीघतशब्दार्थस्य विधेयत्वेन विहिते ऽनवतारा-
त्तदयतारार्थं स्वयं पूर्यपक्षहेतुमाह * तत्रेति * पर्यग्निकरणान्ता-
ङ्गरीतिविधिर्गुणशब्देन सूचितः । तद्विवक्षितत्वोपपादनार्थं यच्चन-
व्यक्तिद्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वं भाष्योक्तं दर्शितम् । नवमोपा-
स्त्यन्यायेन ह्यत्राङ्गरीतिविधेः सिद्धत्वात्पौनदत्त्यमाशङ्क्य तत्तार-
ण्यशब्दार्थस्य प्राप्तत्वाद्विधेयत्वाशङ्कानुपपत्तेः पर्यग्निकृतानु-
त्सृजन्तीत्येवावगम्ये पर्यग्निकृतानुवादोत्सर्गविधिरुत्सर्गानुवादेन
या पर्यग्निकृतविधिरिति चिन्तयिष्यतइह तु किं पात्नीघतमुत्सृज-
तीत्यन्यथाह्याव्यन्यायेन यागविधिः पर्यग्निकृतमुत्सृजन्तीत्यन्यथात्

६१०१

पर्यग्निकरणान्ताङ्गरीतिविधिरित्यपौनरुक्त्यसूचनार्थं चञ्चनव्यक्ति-
 द्वयप्रतिभानस्य सन्देहहेतुत्वांक्तियुक्ता उत्सर्गविधौ तु पर्यग्नि-
 कृतमुत्सृजन्तीत्यन्वये त्वाष्ट्रवाक्यात्प्राप्तस्योत्सर्गस्य विधेयत्वायो-
 गात् उत्सर्गान्तरविधानात् सिद्धान्ते ऽपि कर्मान्तरत्वापत्तेर्वचन-
 व्यक्तित्वप्रतिभानस्य सन्देहहेतुता न युक्तेत्याशयः । पत्नीवतशब्द-
 स्योत्सृजतिपराख्यातान्वये ऽपि प्रत्यभिज्ञायमानार्थत्वेनाविधेयार्थ-
 त्वाद्यामकल्पनानुपपत्तेः किं यागान्तरत्वे कारणमित्येवं कुत इति
 प्रश्नं व्याचष्टे * किं चेति * पूर्वइत्युत्तरभाष्यं व्याचष्टे * न चेति *
 न ह्यत्र स त्वाष्ट्रवाक्यविहितः पत्नीवान् प्रत्यभिज्ञायतइति द्विशब्दार्थ-
 चशब्दः । अपि चेति भाष्यं व्याचष्टे * पर्यग्निकृतेति * त्वाष्ट्रस्यो-
 त्सर्गविधिं वदता पत्नीवतशब्देन त्वाष्ट्रमुद्दिश्योत्सर्गविधिर्वाक्य-
 स्य च पर्यग्निकृतत्वविशेषणे विशिष्टानुवादादलक्षणो वाक्यभेदः
 स्यादित्याशयः । ननु पत्नी विद्यते ऽत्यल्पन्यपदार्थं मतुचन्तपत्नी-
 वच्छब्दप्रवृत्तेः कां ऽन्यपदार्थं इत्यपेक्षायां पूर्ववाक्ये श्रुतस्य त्वष्ट्रः
 पत्नीवन्त गृह्णातीत्यग्रेरेव स्ववाक्याश्रुतस्याप्यन्यपदार्थावसा-
 यात्प्रत्यभिज्ञोपपत्त्यतइत्याशङ्कानिरासं सूचयन् ग्लौकपूर्वार्द्धं व्या-
 चष्टे * यदि हीति * पत्नीवन्तं गृह्णातीत्यग्रेपत्नीवन्निति म-
 न्यवर्णाद्भेदेन्यपदार्थत्वाद्यगतिर्युक्ता इह तु कर्मान्तरस्य त्वष्ट्र-
 कर्मान्तरे ऽन्यप्रमाणाभावात् अश्विशब्दवच्चान्यपदार्थवृत्तेरपि
 पत्नीवच्छब्दस्य तदलाभे श्वातन्त्याऽप्युपगमोपपत्तेः शुद्धः पत्नी
 वान्देवता न तु पत्नीवान्वद्यथा येन प्रत्यभिज्ञा स्यादिति इन्द्रमहेन्द्र-
 दृष्टान्तेन सूचितम् । प्रत्यभिज्ञाने ऽपीन्द्रमहेन्द्रवैद्वज्रतान्तरयोगादित्य-
 पिशब्दार्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * पत्नीवतेति * नन्यतन्मत्या-
 त्पत्नीवतशब्दस्य न विशिष्टानुवादापत्तिरित्याशङ्क्याह * अथहि-
 तेति * किं च स्यार्थं वेहोत्सर्गो विधीयते पर्यग्निकृतशब्दार्थवि-
 ध्यर्थं वा तत्ताये पक्षे देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागरूपस्यांत्सर्गस्य त्वा-
 ष्ट्रवाक्यादेव प्राप्ते पुन श्रुत्यानर्थक्यमाह * प्राप्तएव चेति * द्वि-
 तीयपक्षे तु लोहितोष्णीयादियत् पर्यग्निकृतशब्दस्य विशेषणपरत्वा-
 द्यगतेस्तस्याप्यतिदेशेन प्राप्तः प्राङ्निध्यानर्थक्यमित्याह * न चेति *
 ननु पत्नीवनमुत्सृजन्तीत्यप्यन्वये पूर्णस्मिन्यागे त्वष्ट्रा पत्नीवता
 भट्ट धैर्यरूपक शुद्धः पत्नीवान् विधायतइत्याशङ्क्याह * न चेति *
 एतन्नामन्यद्वयपदव्यवायापत्तेस्तत्र त्रिदांपत्यमुक्तमेवत्यत पश्चाद्वा-
 क्यमपि न च प्राङ्निध्यानार्थक्येनैव त्वष्ट्रापत्तमेवेत्यन्ते यार्थिक नयनो-
 पात्यभाष्यवद्वयमाणाथं कथनायेति सूचनार्थं * प्रागुक्तम् * ननु

यथाज्यभागपुनः श्रुतिर्गृहमेधीयस्यापूर्वत्वज्ञापनार्थेति दशमे चक्ष्यति
तथेह केवलपर्यग्निकरणपुनःश्रुतिपात्नीयतपशुयागस्यापूर्वत्वज्ञाप-
नार्था भविष्यतीत्याशङ्काह * न चेति * पर्यग्निकरणस्याप्राकृतं
चेत्कल्लोपकारत्वायोगात्प्राकृतत्वे या प्राप्तत्वेन विधेयत्वायोगात्क-
थमपूर्वज्ञापकतेत्याशङ्क * प्राकृतेत्युक्तम् * स्वरूपेण प्राप्तस्यापि
पात्नीयतयागाङ्गत्वेन विधानान्नैराकाङ्क्ष्योतकत्वेनापूर्वज्ञापकता यु-
क्तेत्याशयः । पर्यग्निकरणस्य पशुविशेषत्वेन निर्देशात्प्रसिद्धिं च
विना विशेषणत्वायोगात्प्रसिद्धत्वेनाविधेयत्वादङ्गत्वासिद्धिर्नैराका-
ङ्क्ष्योततनाप्रापूर्वज्ञापकतेति परिहाराशयः । ननु पर्यग्निकरणा-
न्ताङ्गकलापविध्यर्थनिवृत्तपर्यग्निकरणस्योक्तार्थत्वेन पर्यग्निकृतश-
ब्दस्योपसर्जनत्वस्याविवक्षितत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरित्याशङ्काह * न
चेति * पर्यग्निकरणादिर्वृत्त्युक्तावपि अङ्गाभ्तरनिवृत्त्यप्रतीतेर्न पर्य-
ग्निकरणान्तरावसीयतइत्यर्थः । ननु पर्यग्निकरणान्ताङ्गीत्यन-
भिधानेऽपि कर्मत्वस्य निष्ठासङ्गत्वेन भूतकालवाचित्वात् पर्यग्निक-
रणान्तरकालोत्सर्गप्रतीतिरुत्सर्गोत्तरकालीनपदार्थानिषेधः ऽप्यु-
त्सर्गपर्यग्निकरणमध्यवर्तिपदार्थनिषेधाद्यगमात्पर्यग्निकरणोत्तरका-
लाङ्गभूतकर्मावच्छेदो विज्ञाप्यतइत्याशङ्काह * न चासाविनि *
पदार्थान्तरव्यवधाने ऽपि भूतकालव्योपपत्तेरानन्तर्यं नावसीयतइ-
त्याशयः । पर्यग्निकरणकालोक्त्यानन्तर्यं सूचितम् । ननु भूतकालत्व-
मात्रस्यातिदेशतः प्राप्तेर्विधानार्थक्यपरिहारार्थं तान् पर्यग्निकृता-
नुत्पृजन्ति ब्रह्मसाम्ब्यालभतइत्यत्रानन्तर्यलक्षणा यथा सङ्घर्षका-
शटे घट्यते तथेहाप्यानन्तर्यलक्षणा भविष्यतीत्याशङ्काह * न चे-
ति * प्राजापत्यपशुवेकादये कर्मस्यप्रतिषेधे पूर्वपक्षे ऽपि ब्रह्म-
साम्ब्यालभतइति पर्यग्निकरणोत्तरकालीनानां संस्काराणां काला-
न्तरेऽनुष्ठेयत्वश्रुतेः सर्वथा प्रतिषेधाद्योगेन पर्यग्निकरणोत्तरका-
लीनत्वमात्रनिषेधस्य यदयमाणात्प्राप्तिरित्युत्सर्गमानन्तर्यलक्षणा यु-
क्ता इह तु कर्मान्तरविधाने ऽतिदेशप्राप्तपर्यग्निकरणानुयादत्वेना-
पि पर्यग्निकृतशब्दस्य बाधये ऽवधोपपत्तेर्नानन्तर्यलक्षणा युक्तेत्या-
शयः । सर्वाङ्गानां च पर्यग्निकरणानन्तर्यसम्पादनाशक्तेरानन्त-
र्यलक्षणार्थाविरोधः स्यादित्याह * सर्वाङ्गानु चेति * ननु पर्यग्निक-
कृतावस्यद्योत्सर्गविधावर्थादानन्तर्यावगतिर्भविष्यतीत्याशङ्काह *
एनेनेति * नावस्यापि श्रुत्योच्यते इत्याशयः । पर्यग्निकरणावस्याया-
श्च स्वरूपेण प्राप्तत्वादुत्तरावस्थापरिसंस्कारार्थत्वे निदोषत्वापत्तेर्वि-

६११॥ धेयत्वं न सम्भवतीत्याह * चोदकेनैव तावदिति * पूर्वपक्षमुप-
 संहयति * तस्मादिति * विधिसमाप्तयामिति कर्त्तव्यतापेक्षायां
 पत्नीवता लक्षणगुणसामान्येन त्वाष्ट्रप्रकृतिकत्वे ऽभिहिते पूर्वपक्ष-
 त्वादनास्ययाम्नीषोमीयप्रकृतिकत्वे * अप्यविरोध इत्युक्तम् * सि-
 द्धान्तमाह * इतीति * न कर्मान्तरमिति भाष्यायवचः पूर्वाद्धेन व्याख्या-
 तः । पूर्वस्यैवेत्युत्तराद्धेन प्रकृतस्य त्वाष्ट्रत्वपात्रीवतत्वलक्षणवि-
 रोधेण द्वयविशिष्टत्वात्प्रत्यभिज्ञान न सम्भवतीत्याह * पात्री-
 वतेति * द्वन्द्वनिर्देशे ऽप्येकदेशेन समुदायलक्षणयानुवादत्वा-
 त्प्रकृतोक्तियुक्ता त्वाष्ट्र पात्रीवतमिति च भेदेन निर्देशा-
 द्विशेषत इति मनोतादृष्टान्तेन सूचितं पर्यग्निकरणान्ता-
 द्भगणस्य विधेयत्वसिद्ध्यर्थं सामान्यतस्तावद् गुणस्य विधेयत्वमाह
 * पर्यग्निकृतमिति * शब्दापूर्वं पर्यग्निकरणान्ताद्भगणस्य विधेय-
 त्वमुपपादयितुमारभते * ननु चेति * या तु तदन्तर्धाचिरव्याप्ताभावा-
 दविधेयतां क्ता तां परिहरति * यद्यपीति * नाज्यभागवत् पर्यग्नि-
 करणमनुष्ठेयतया विधीयते येन तन्मात्रग्रहण स्यात् किं तु निष्पन्न-
 पर्यग्निकरणत्वं पशोर्योगान्वयितया विधीयते तस्य च यथाग्राम-
 स्थोपादानात्पूर्वाङ्गेभ्यः प्रकृतेषु पर्यग्निकरणानुपपत्तेस्तदन्तर्भावसी-
 यतरत्याशयः । नन्वेवमप्युत्तरेषामप्यङ्गानामतिदेशात्प्राप्तेः पर्यग्नि-
 करणान्तत्वाभिहितित्याह * गृहमेधीयन्यायेनापूर्वत्वावसायास्तद-
 त्तगतत्वसिद्धिमाह * कथम्भावेति * पर्यग्निकरणान्तत्वाद्भगणस्य
 प्रकृतावितरेतरनिरपेक्षात्पक्षित्वात्प्रयोगवाक्यात्साहित्याधगमे ऽपि
 प्रत्येकं प्रतुपकारसाधनत्वशक्त्युत्पन्नत्वात्प्रशुयानं प्रत्यक्षमाक्ये-
 नाङ्गनया विधानात्तदुपकारसाधनत्वेनावगतस्यातिप्रामकारणामा-
 पात्प्राप्तत्वाद्भगणान्तत्वात्पक्षेणादपूर्वत्वावगतेर्नातिदेशो ऽस्तीत्याशयः ।
 अतिदेशाभावे ऽपि साहचर्येण युज्येतया धर्मदानेनमुत्पत्तात्प्रकृ-
 तिन्यव्यपदेशविरोधः । नन्यस्य वाक्यस्य पर्यग्निकरणान्ताद्भगण-
 विधीयत्वे निवृत्त्यर्थो ऽवच्छेदशब्दो न युज्येतस्याशङ्क्य फलेनो-
 त्तराद्भगणनिवृत्त्यर्थोक्तिमुपपादयति * तत्राशेति * पात्रीवतमुत्पृज-
 न्तानिर्वाह्येतिनामयत्यागतं पर्यग्निकृतमुत्पृजन्तीति व्यवहितान्नया-
 श्मुपगमे वा गुणो भविष्यतीति निर्मात भाष्येण गुणोक्त्यर्थं य-
 जिमन्ता मावदिति भाष्यमुपलक्षणार्थत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति *
 आदिशब्देनाधुनाद्वातिदेशात्पनान्तर गुणान्तरोक्त्यर्थमुत्पृजति *
 दास्येति * भाष्यं निदान्ते ऽपि पर्यग्निकरणान्तरपि विशिष्ट-
 रूपेणात्मनोविध्युपगमेन वाक्यार्थविध्यविरथायुक्तमायद्वापि चेति

वक्ष्यमाणभाष्यालोचनया पूर्वपक्षे पर्यग्निकृत पात्नीवतमिति पद-
 ग्रयान्वयापादनाशयेन व्याचष्टे * न चेति * अनु देवतादशपू-
 र्ध्वकद्रव्यत्यागारयस्योत्सर्गस्य त्यागध्याक्यनैव प्राप्तोत्सर्गविधुक्ति-
 रयुक्तेर्यासाङ्गुचाधारगिहोत्राधिकरणोक्तन मार्गेण गुणविधाद्यपि
 धात्वर्थावच्छिन्नभावनविधि मन्वोत्सर्गविधुक्तिरित्याशयेन परिह-
 रति * पर्यग्निकरणान्तेति * शङ्कानिरासार्थस्तुशब्द भनायन्तविप्र-
 कर्षादित्यनेनोत्सर्गसम्बन्धित्वेनाङ्गगणविधानादुत्सर्गस्य * विधेय
 तोक्तिरित्युक्तम् * तदुपपादनार्थम् * तदुद्देशनेत्युक्तम् * कर्मा-
 न्तेरितिभाष्य सिद्धान्ते ऽप्युत्सर्गानुवादाविधेयादयुक्तमात्राद्भ्योत्स-
 र्गसम्बन्धित्वेनापि पूर्वपक्षे ऽर्पान्तरविध्यभावाशयन व्याचष्टे *
 तत्पक्षे त्विति * तद्गुणास्तु विधीयिरित्यनन च ध्यायेन देव- ६१२॥
 तातद्धितेनैव देवतोद्देशपूर्वं द्रव्यत्यागरूपोत्सर्गविधिसिद्धे पर्य-
 ग्निकृतशब्दार्थं विधौ च तद्वृत्त्यनर्थक्यापन्न पर्यग्निकृत पात्नीवत
 कुर्वन्तीति पूर्वपक्षे पर्यग्निकरणविशिष्टपात्नीवतविधिमात्राद्यपि
 चेति भाष्येण त्यागस्य पात्नीवततायास्त्वाष्ट्राक्यात्मासे पर्यग्न-
 कर्णाविशिष्टतायाभातिदेशात्प्राप्तेर्वृषणमुक्तं तदापादनाशयस्य न
 च परपदीति धार्मिकेन व्याख्यातत्वाद् दूषणाशयस्य च प्रकृत्य-
 भिज्ञानादित्यनेन व्याख्यातत्वाद्व्याख्याय तस्मादिति सिद्धा-
 न्तोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादपीति * कल्पनाकलेशप-
 र्यदान्वयविधिविप्रकर्षधात्वर्थान्तरपाराध्याभावप्रकृतप्रत्यभिज्ञाल-
 क्षणहेतुचतुष्टयपरामर्शार्थं तस्माच्छब्दस्य सूचयितुमपिशब्द ।
 अपि चेति पूर्वपक्षभाष्योक्तं होम यत्त्विति भाष्येणानुभाष्य नैव
 दोष इत्यनेन परिहृत्वात परत्यनेन पात्नीवच्छब्देन त्याग पात्नीवता
 मुवादायोगदोष पूर्व त्याग पात्नीवतश्चेति भाष्योक्तं परिहृत ।
 तद्वतामेकहेलया व्याचष्टे * प्रकरणादेव चेति * पर्यग्निकर्णाव-
 स्थाविशिष्टपात्नीवतानुवादलक्षणस्य पात्नीवतत्वदूषण चैकनाशेन
 त्यागपात्नीवतव्यपदशलक्षणस्य चोपालम्भस्य परिहार इति समा-
 सार्थ । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ अदाश्यादीनां ग्रहनामताधिकरणम् ॥ ९ ॥

अद्रव्यत्वात्केवले कर्मशेषः स्यात् ॥ २० ॥

न कस्य चिदपीत्यनारभ्याधीतयोक्ते सन्देहत्रैविध्यसूचना-
 र्थेनैव वक्तुमाह * अनारभ्येति * उतेति सिद्धान्तवचनव्यक्ति-
 साध्यशेषेण ग्रहविधिरित्यतावता वर्तमानेन यावदुक्तवत्पूर्वपक्षा

न्तरोक्तिरित्याशयः । आलभत्यादिवद् गृहहातिरपि यजिमदभि
 धानो न वेति प्रासङ्गिकत्वेन सङ्गतिहृष्टान्तेन सूचिता पूर्वस्मिन्
 ज्योतिष्टोमाख्ये कृतावश्वदाभ्यनामधेयसयोगाभावादित्युत्तरपदस-
 मासपूर्वकनञ्समासाङ्गीकरणेनापूर्वनामधेयसयोगादिति हेतु पा-
 रिशेष्याद्यागविधिसिद्धौ प्रकृतावेतन्नामकस्य ग्रहस्य वा कस्य
 चिदभावाद्यागाभ्यासात्मकस्य ग्रहाभ्यासस्य वा गुणस्य विधिर्न
 सम्भवतीति प्रकृतौ गुणविधिनिरासार्थो नैतन्नामधेयक कश्चित्
 ग्रहो ऽस्तीत्येतावद्भाष्यपदावृत्या च यावदुक्तनिरासार्थ इत्येव ताव-
 त्पूर्वपक्षभाष्य व्याख्यातुमाह * तद्वदेन चेति * निराकरणमालो-
 क्येत्यध्याहारेण पक्षद्वयनिराकरणस्य यागान्तरण्यदोक्तयागविधिप्र-
 तिज्ञाया हेतुत्वं सूचितम् । उक्त्याद्रिवच्चाश्वदाभ्यगदयोर्गङ्गागनामत्वे
 ग्रहनामत्वे वा सति प्रकृतौ यागाभ्यासलक्षणस्य ग्रहाभ्यासलक्ष-
 णस्य वा गुणस्य विधि स्यात् चत्सादिवद्वाश्वदाभ्यनामकग्रहप्र-
 सिद्धौ सत्या यावदुक्ताश्वदाभ्यग्रहणमात्रविधि स्यान्ननुभयाभा-
 वात्पारिशेष्याद्यागविधित्वावगत्यङ्गान्तरमवाश्वदाभ्यसङ्गक विधी-
 यतइत्याशयः । अपूर्वेण नामधेयेन सयागादिति नञ्समासपूर्वकोत्त-
 रपदसमासाङ्गीकरणेन वा सञ्चालक्षणयागान्तरत्वपूर्वपक्षहेतूत्तत्त्वार्थ-
 तयेदं भाष्य व्याख्येयमित्याह * किं चेति * अनुमान्य यज्यभुतरदा
 भ्यवाक्ये ऽपि व्यवहितयज्यन्वयायागेन यजिसामानाधिकरण्यानु-
 पपत्त्यङ्गनामत्वायोगानुपपत्त्यहेतुः सूचनार्थं किञ्च शब्द । अस्मि-
 न्नक्षे गृह्णान्त्यन्वयेन ग्रहणनामत्वाद्यागनामत्वायोगाशङ्कानिरासा-
 र्थत्वेन न ग्रह कश्चिदेतन्नामको ऽस्तीति व्याख्येयम् । ग्रहणस्य स-
 स्कारत्वेन सञ्चानहत्वाद्वाच्यधाने ऽप्यदाभ्यसङ्गकयाग करोतीत्यन्व-
 यप्रतीतिरनुवाक्ये ऽपि भणुसङ्गक कर्म करोतीत्युक्ते किं तदित्यपे-
 क्षाया गृह्णान्तिचोदनासामान्यात् गृह्णान्तेश्च यागीयद्रव्यप्रकल्प-
 नार्थत्वावगतेरव्यक्तचोदनाचोदितत्वाच्च ज्योतिष्टोमधर्मप्राप्तेर्द्रव्यदे-
 यतालाभाद्यागरूपत्वप्रतीतेर्यागत्वावसायात् करात्यर्थोक्तये च प्र-
 याज्यस्य प्रत्ययस्यानुग्रहायातिदेशप्राप्तज्योतिष्टोमिकग्रहणानुवाद-
 भूतप्रकृतिविशेषघोटनार्थं गृह्णानिप्रयागोपपत्ते सङ्ख्या यागान्तर-
 त्वावगतिरित्याशयः किमित्यादि तस्माद्यागान्तरमित्यन्तर्पूर्वपक्षना-
 भ्यन्तात्पर्यतो व्याख्याय न प्रवृत्ताप्रत्यययथ स्वरूपतो व्याचष्टे * न
 हीति * विध्यन्नभावाद्यागान्तरविध्यपर्यवसानमाशङ्क्याह * तस्मा
 दिति * न त्विति भाष्येण द्रव्यदेवतान्ययाधुनेयच्छब्दोपपत्त्यन च
 यागविधिप्रतियोग्यासोमदेवत्ययागाङ्गत्वेन यावदुक्तादाभ्यारयद्र-

स्यप्रहणमात्रविधिमंशुवाक्ये च यज्यधृतेः स्वतन्त्रांश्चाप्यद्रव्यग्रह-
णमात्रविधिमाशङ्क्य भाभूदित्यनेन यच्छब्दोपसन्देहेऽपि प्रत्यभिज्ञाना-
भावेनानुवादायोगाद्विधित्वप्रतीतिरिति न तदंशुवाक्यं व्यापकत्वाद्-
युक्तमाशङ्क्य गृह्णातिचोदनोपस्थापितज्योतिष्टोमधर्मातिदेशाभा-
वद्रव्यदेवतान्वयकल्पयामप्राप्तिलक्षणोभयसाधारणहेत्वध्याहारेण
पूरयन् व्याचष्टे * न चेति * घत्सालम्भतुल्यत्वशङ्कोक्त्या द्रव्य-
अवयवेऽपि देवतान्वयमात्रे धुनिसूचनात् द्रव्यदेवतामिति द्वन्द्वैकध-
द्भावस्येतरतरयोगात् धुत्युक्तार्थत्वं व्याख्यातमात्रस्मादिति पागान्त-
न्तरत्वपूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * मतोऽपीति * सूत्रं व्याचक्षा-
णः सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रहणस्यापि श्रुतत्वाद्भाष्ये नामधेयमात्र-
विषयतया केवलशब्दव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य नामधेयशब्दस्य ग्रह-
णोपलक्षणादर्थत्वं सूचयितुम् * प्रहणमित्युक्तम् * द्रव्यदेव-
ताभावनिमित्तस्य केवलस्य द्रव्यत्वोक्तौ च सिद्धे केवलशब्दानर्थः ६१३।
अयमाशङ्क्य यावदुक्तत्वस्यापि निरासं केवलशब्दप्रयोजनं सूचयि-
तुम् * घत्सालयुक्तम् * घत्सालम्भस्य तावदेवताराहित्येन या-
गाभावाद्वायव्यश्वेतालम्भादेन्यूनमाभिश्वदाभ्यग्रहणं तु द्रव्यस्याप्य-
भावेन द्रव्यविशिष्टविध्ययोगाद्घत्सालम्भादपि न्यूनमिष्यतइत्यर्थः ।
ततश्च पूर्वपक्षद्रव्यस्याप्ययोगाज्ज्योतिष्टोमाख्यस्य कर्मणाऽभ्यासा-
त्मकोऽवयवोऽत्र विधीयते इत्यर्थावुक्तम् । अद्रव्येति भाष्यादुदाहर-
णपरिग्रहार्थकेवलशब्दापेक्षितकैवल्यनिमित्तोक्तार्थो द्रव्यत्वादिति
सूत्रावयव इति भ्रान्तिनिवृत्तये कर्मणोऽप्यस्यादिति सूत्रावयवोक्ता-
भ्यासाख्यकर्मवयवत्वप्रतिज्ञाया हेतुत्वायै वक्तुम् * अद्रव्यतये-
त्युक्तम् * भाष्ये देवतोक्तेरसौत्रत्वमाशङ्क्य देवताकत्वस्याभिप्रे-
तस्यापि स्पष्टत्वात्सूत्रेऽनुक्तिः । भंश्वदाभ्यशब्दयोस्तु द्रव्यवाचि-
त्वशङ्कानिरासायाद्रव्यतांकेति सूचयितुमह * देवता तावदिति *
सोमायत्यस्यानुवाद्ययोगविशेषणत्वायोगात्पञ्चाङ्गहृतत्वाच्च सोमा-
य गृहीत्वैतन्वयाप्रतीतिर्येत्ते सोमादाभ्यं नाम जागृषि तम्मै ने सोमै
सोमाय स्वाहेति मन्त्रचर्णप्राप्तदेवतानुवादोपपत्तेश्च देवताविधित्वा-
योगाद् दूरप्रवृत्तीका । अदाभ्यशब्देनाद्यप्यव्युत्पत्त्या हिताख्यदम्भा-
नद्वन्द्व्यस्यांशुपदेन च निर्यासस्योपादानोपपत्तेस्तु गतत्वोक्तिर-
युक्तेत्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * एवमप्यदाभ्यशब्दवाच्यद्रव्यवि-
शेषाप्रतीतिर्निर्यासस्य च प्रकृतिद्रव्यविशेषाप्रतीतिर्न घत्सालम्भ-
यावदुक्तद्रव्यविशिष्टप्रहणविधिः सम्भवतीत्याशयः । ननु ज्योति-
ष्टोमधर्मातिदेशाद् द्रव्यदेवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्काह * न

चेति * ननु यागस्थानवधारणे ऽप्येन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादायनिर्दि-
ष्टद्रव्यविशेषस्य गृह्णातेर्गानीयसोमप्रकल्पनार्थत्वदर्शनेनास्यापि
तादर्थ्यानुमानात्प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमोपस्थापकत्वोपपत्तेर्दीयद्रव्य-
देवतालाभो भविष्यतीत्याशङ्काह * न च गृह्णातीतिरिति * व्य-
भिचाराच्चानुमानं न सम्भवतीत्याशयः । केवलनामधेयध्वने ऽपि
तस्मादेव यागभेदावगतेः कुतो ज्योतिष्टोमे ऽप्यासविधिरिति पृष्ट्वा
यागनामत्वाभावाद्यागभेदकत्वनिरासार्थमेतावदिति भाष्यं व्याचष्टे
* न चैत इति * ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्यादिवत् ग्रहणेनादाश्व-
मंशुं च कुर्यादिति शास्त्रार्थावधारणात् वैश्वधिकरण्यान्वये ऽपि
ऐकाधिकरण्यं विनान्वयायोगात्सर्वत्र राज्ञः पुरुष इत्यादावपि रा-
जसम्वन्धी पुरुष इत्यादिसामानाधिकरण्यान्यवयवमभिप्रेत्य ग्रहणाक-
रणकवशाश्वमंशुमिति च सामानाधिकरण्यं भत्वा ग्रहणासामी-
नाधिकरण्योक्तिः गृह्यमाणग्रहद्रव्यनाम्नो ऽपि ग्रहणानिमित्तत्वे-
कये ग्रहणनामधेयत्वोक्तिः ग्रहणभेदस्तर्हि सञ्ज्ञातः स्यादित्याश-
ङ्काह * इभ्यत एव चेति * अंशुशब्दस्य यज्यन्ययाशङ्कायो-
गात् ग्रहनामत्वस्य मुक्तसंशयत्वं स्पष्टत्वादव्याख्याय ग्रहणसं-
स्कार्यत्वान्ययानुपपत्त्या ग्रहस्य यागार्थत्वावगतेर्ग्रहभेदाद्यागभेदो
भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति
तद्भेदात्कर्मणो ऽप्यास इत्यनेन न्यायेन यागाप्यासमात्राद्ग्रहभेदो-
पपत्तिरित्याशयः । न च द्रव्येतिभाष्यम् । ऐन्द्रवायवं गृह्णातीत्या-
दौ द्रव्यदेवताध्वने ऽपि यजिभरवस्य निरस्तत्वादनयत्कमाशङ्-
क्यातिशयोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * द्रव्येति * यदपीत्यादिभार्थं
व्याचष्टे * यो ऽपीति * गृह्णातीत्या शब्दार्थं संक्रान्ता विधौ शक्तिः
प्रत्ययस्येति समासार्थः । तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
चष्टे * तस्मादिति * अंशुवाक्ये यज्यश्रुतेः अश्वदाश्वशब्दा-
श्यामपीति द्विवचनायोगं शङ्कते * अंशोरिति * परमतेन तावत्प-
रिहरति * गृह्णातीति * गृह्णातेर्लोकवेदसाधारण्येन ज्योति-
ष्टोमोपस्थापकत्वायोगात्स्वमतेनान्यथा परिहरति * अस्त्येव त्वि-
ति * अदाश्ववाक्ये अपि यजिनानुवादे यागमाथानुवादावपत्तेः
सोमेन तु विशेषणे विशिष्टानुवादोवापत्तेः प्रकरणेनैव ज्योतिष्टो-
मान्वयं यक्तुम् अनपौरिति द्विवचनमापद्य सत्यनारभ्य विधिरनर्थकः
स्यादित्याशङ्काह * यथेति * कः पुनः पक्षत्रयमध्ये ऽत्र सि-
द्धान्तघटने इत्यपेक्षायामाह * तेनेति *

॥ अग्निचयनस्य संस्कारताधिकरणम् ॥ १० ॥

अग्निस्तु लिङ्गदर्शनात्क्रतुशब्दः प्रतीयेत ॥ २१ ॥

अस्यापि प्रासादिकत्वेन प्रकृतयजिमहचनानुचनत्वाच्चिन्ता-
सङ्गतिमपिशब्देन सूचयितुं सन्देहत्रैविध्यमुदाहरणविवेकपूर्वक-
माह * अग्निमिति * यजिमहचनसंस्कारकर्मनिरासार्थो भाष्यशब्दः
चिनोतिवाक्येन प्रकृतिविकृत्यङ्गत्वाविधाने ऽपि अनेन चाप्येना-
ग्निस्संस्कारत्वेन चयने विहिते संस्कृतत्वाग्नेः कैमर्ष्यापेक्षायामु-
त्तरवाक्येः प्रकृतिविकृत्ययंत्वे विहिते संस्कारविधिपर्यालोचनम-
भिप्रेत्य * प्रकृतीत्युक्तम् * तदर्थमेव भाष्यकृता पूर्वपक्षोपपाद-
नार्थं चात्तरवाक्यान्मुदाहृतानि कर्मान्तरे चिनुतइत्याख्यातेन वि-
धीयतइत्येतावता चावृत्तेन भाष्येण यावदुक्तपक्षोक्तैर्विध्यस्य
भाष्यारुद्धत्वं किमिति पूर्वपक्षभाष्यं गुणविधियावयुक्तत्वाख्यपक्ष-
प्रतियोगित्वेन व्याचष्टे * तत्रेति * अथवाभ्यवैपम्योक्त्याधि-
काशङ्का दर्शिता चयनस्य स्वभावतः संस्कारमात्रत्वप्रसिद्धेः सं-
स्कारे च फलश्रुतेरर्थवादस्य यद्यप्यमाणत्वाच्चरुतस्यापि फलस्या-
स्वयानुपपत्तेर्निष्प्रयोजनत्वप्रसङ्गात्कैवल्यं यावदुक्तत्वं न युक्तमि-
त्यर्थः । अतः परिशेषाच्चिनोतेर्यजिमहचनतेति क्रतुशब्देनोक्तं तथापि
कथं कर्मान्तरेत्यपेक्षायाम् * सञ्जीवेत्युक्तम् * पूर्वाधिकरणपू-
र्षपक्षविहाप्यपूर्वनामधेयसंयोगो भेदहेतुरभिप्रेत इति सूचनार्थ-
एवकारः । अग्निस्सञ्जकं कर्म करोतीति इष्टकाभिरग्निं चिनुतइति
षाङ्गान्तरविहितवचनानुवादिप्रत्ययानुग्रहार्थं चिनोतिधातुपरेण
प्रत्ययेन विहिते किन्तदित्यपेक्षिते ऽग्निमनुयजतीत्युत्तरवाक्ये य-
जिसामानाधिकरण्यात् यागरूपतावसीयतइत्याशयः । गुणविधि-
त्वनिरासेन यजिमहचनत्वोपपादनार्थं ख्यं तावद्विङ्गदर्शनमाह
* तथा चेति * ननु गुणविधित्वे ऽपि चयनसंस्कृताग्निलक्षणस्य
फलश्रुतिर्युक्तेत्याशङ्काह * न चेति * भाष्योक्तं लिङ्गदर्शनं व्या-
चष्टे * तथा चेति * नन्विति भाष्येणाग्निशब्दस्य यागनामत्वे
प्रापकं पृष्ट्वा ऽधातो ऽग्निमग्निहोत्रेनैवानुयजति तमुदधयेन तं षोड-
शिना तमतिरात्रेण तं त्रिरात्रेण तं चतुरात्रेण तं पञ्चरात्रेण तं षड-
रात्रेण तं सप्तरात्रेण तमष्टरात्रेण तं नवरात्रेण तं दशरात्रेण त-
मेकादशरात्रेणेति वान्यस्य प्रापकयोक्त्यर्थमत्रेति भाष्यं व्याचष्टे
* तथेति * अस्य प्रापकत्वोपपादनार्थं यागमिति भाष्यं त्रेधा व्या-
चष्टे * तत्रेति * अथेत्यादिना एकादशरात्रेत्यन्तेनैकेन वाक्येन

६१४१

विनिर्गोक्तभूतलक्षणतृतीयायुक्त्यजतिशब्दानुपद्वेण वैकल्पिका
 भिष्टोमादिसंस्था द्विरात्रादिकालविशिष्टत्वविधायनित्यागं करो-
 तीति सामानाधिकरण्याद्यदाहवनीये जुह्वतीति तत्प्रख्यान्यशास्त्रा-
 च्छाम्निशब्दस्य गुणविधित्वानुपपत्तेर्यागनामत्वावसायात् । अ-
 ग्निसञ्ज्ञकं यागं करोतीति चिनोतिवाक्यार्थो ऽवगम्यत इत्याद्य-
 व्याख्याने भाष्यार्थः । वाक्यान्तरेणैव नामादिविशिष्टयागाविधौ चय-
 नवाक्यानर्थक्यापत्तेर्वाक्यप्रवृत्तिवैलायां चाग्निश्चितार्थस्यापि चय-
 नवाक्यस्याप्येव ज्योतिरित्यादिवदन्यतो ऽर्धनिश्चयसम्भवे विधाय-
 कत्वोपपत्तेराद्यव्याख्याने ऽपरितोपात् द्वितीयव्याख्याने ऽर्थे इत्या-
 दिषु संस्थार्थत्वविधिपरेषु भिष्टेषु वाक्येषु अग्नियागं करोतीति
 अग्निशब्दसमानाधिकरणयज्यनुवादान्यधानुपपत्त्याग्निसञ्ज्ञकेयाग-
 विधायित्वं चिनोतिवाक्यस्यावसीयतइति भाष्यार्थः । एक-
 स्मिन् गुणपरे वाक्ये ऽनेकार्थविध्ययोगात्संस्थादिविधि-
 परे वाक्यभेद इति एकवचनसामान्याभिप्रायं तस्मादि-
 त्युपपाद्योत्तरार्थं भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * अनुशब्दा-
 दप्यग्निशब्दस्य यागवाचितावगम्यतइत्युक्त्यर्थमनुशब्दो ऽपीति भाष्य-
 मपि द्वेधा व्याचष्टे * अनुशब्दश्चेति * संस्थादिविधिपरे अनुशब्दोक्तस्य
 पश्चाद्वाचस्य विध्ययोगेनानुवाद्यत्वावगतेरयागत्वे च पश्चाद्वाचाप्रा-
 प्तावनुवादायोगाद्यागनागनेर्ज्ञायतइत्याद्यव्याख्याने भाष्यार्थः । द्वितीये
 त्वग्निष्टोमादिसंस्थैरेकाहर्द्विरात्रादिभिश्चाहीनैरग्नेः पश्चात्कारिष्यमा-
 शौरग्निरनुयष्टव्य इति अग्नेर्यागागभावविधानस्य तुल्यरूपत्वगमक-
 त्वाद्यागत्वाद्यगतिरिति अस्मिंश्च व्याख्याने चिनोतिवाक्यविहितस्य
 योगस्योत्तरवाक्यैः संस्थाद्यर्थत्वविध्युपगमादग्निष्टोमसंस्थायाश्च नि-
 ष्फलत्वेन शेषित्वायोगादग्निष्टोमशब्दस्य तत्त्वयागवाचित्वात्सर्पार्थ-
 तासिद्धौ चानुशब्दस्य सर्वत्रानुपपन्नसिद्धान्तवत्सूचयितुम् * यागै-
 रित्युक्तम् * द्रव्यदेवतादीतिकर्तव्यतानाभ्यानाद्यागविध्यनिर्वाहा-
 शङ्कां निरस्यतस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मा-
 दिति * एतच्छब्देन चिनोतिवाक्यं परासृष्टम् । ननु चिनोतिवाक्येन
 यागविधौ उत्तरवाक्यानां संस्थाद्यर्थत्वविधिपरत्वाद्युपगमात्पूर्वा-
 पर्येविधायित्वानुपपत्तेर्द्वितीयव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्याग्नेज्योतिष्टो-
 माद्यद्वात्रप्रसिद्धिनिर्वाहाद्यर्थं द्वितीयव्याख्यायाः विधित इति सूच-
 यितुमाह * पश्चिमे तिष्ठति * शङ्कानिरासार्थस्तुशब्दः अग्निष्टोमा-
 द्यर्थं क्रियमाणत्वेनाग्नेरग्निष्टोमाद्यद्वात्रे ऽभिहिते तदर्थं क्रियमाण-

तैव कथमित्यपेक्षिने ऽग्नेः कैमर्ष्यापेक्षायामग्निष्टोमादिनाग्नेरनुयष्ट-
व्यत्वं विधितो देवदत्तो यज्ञदत्तेनानुगन्तव्य इति विधितो यज्ञदत्त-
स्य पश्चाद् गमनप्रतीतिवत्फलवतो ऽग्निष्टोमादेः पश्चाद्भावितया प्र-
तीतस्यातिक्रमकारणाभावात्तदर्थतैवोचितेति सूचयितुम् * पश्चा-
दित्युक्तम् * पूर्वव्याख्याने तु पौर्वापर्यस्याधिधेयत्वात्तद्वशेन ज्यो-
तिष्टोमाद्भवत्वाप्रतीतेः स्वतन्त्रतेत्याशयः ।

द्रव्यं वा स्याच्चोदनायास्तदर्थत्वात् ॥ २२ ॥

द्रव्यं येत्यादिप्रसिद्धइत्यन्तभाष्यं तात्पर्यतत्त्वावद्वाच्यं *
अत्यन्तेति * श्लोकं व्याचष्टे * न हीति * पूर्वपक्षोक्तं तत्प्रत्ययत्वमनु- ६१५।१
भाषणपूर्वं परिहरति * यत्त्विति * यदि यदाहवनीये जुह्वतीतिव-
च्छ्रुदो ऽग्निः कृतवद्भवेनाथेत्यादिवाक्यैर्विधीयते ततस्तत्प्रणयत्वं
भवेत् स त्याहवनीयवाक्याच्छ्रुदः प्रातःकृतवद्भावपेक्षया चिनोतिवा-
क्यात् चयनसंस्कार्यतया श्रुतो ऽथेत्यादिवाक्यैस्तादृशेन कृतवद्भवेन
विधीयते तादृश्येण चान्यतो ऽप्राप्तेन तत्प्रत्ययतेत्यर्थः । श्लोकार्थमुपस-
हरति * तस्मादिति * एतदेवं भाष्यमवयवशो व्याचिष्यासुः क-
तमदिति प्रदनभाष्यमग्निशब्दार्थस्य सर्वलोकप्रसिद्धेरयुक्तमाशङ्काप-
पादयति * कतमदिति * यागनामत्वे ऽग्निशब्दस्येष्टकाभिरग्निं चि-
नुतइति यास्वान्तरेण तदङ्गतया चयनविधेरङ्गाद्विनोरभेदोपचारे-
णाग्निचयनं करोतीति सामानाधिकरण्यमपि सम्भविष्यतीत्याश-
यः । यदित्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धान्तेति * चोदनाया इति
सुब्राह्मणव्याख्यानाद्यर्थं चिनुतइति भाष्यमुपपादयति * तस्मादिति *
वायव्यं इवेतमालभेतेत्यादेर्यागाभिधानाशक्ताद्यपि यागचोदना-
भ्युपगमात्तद्वैपर्ययार्थम् * द्रव्येत्युक्तम् * उपपत्त्यन्तरमाह
* तथा चेति * या त्वनुयजतिशब्दादग्नेर्यागतोक्तं तत्परिहारा-
र्थमनुशब्दमनुशब्दश्चेति भाष्यमाशङ्कानुभाषणपूर्वं व्याचष्टे * अ-
न्विति * तानुयजतिशब्देनाग्नेरग्निष्टोमादिति

सिद्धेर्द्विराद्यादियाक्यानर्थक्यापत्तेः मन्त्रग्राहित्वं कथयति न वि-
शः । चयनसंस्करणस्याग्नेरेकाहाद्यज्ञत्वोक्तये ऽनुशब्द इत्युत्तरार्द्धार्थः
श्लोकार्थमुपपादयितुमाह * यदि हीति * यदग्निष्टोमादिभिर्यागैः
कुर्यात्तदग्निमन्त्राति व्यधिकरणत्वेनाग्निशब्दस्य यजिसामानाधिक-

रण्याभावात् दु खेन यागवाचित्वकल्पना युक्तैर्युक्तं सामानाधि-
करण्याभावे ऽपि द्वितीयाक्तानुयजनकर्मत्वान्यथानुपपत्त्याभिर्यागत्व
कल्पयिष्यतइत्याशङ्क्य * यदि चेत्युक्तम् * अग्निचयनस्याग्निष्टो-
मादिकाललक्षणोक्त्यर्थत्वेनानुशब्दस्यानुलक्षणइति कर्मप्रवचनीय-
सम्भत्वात्कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीयति स्मृतेस्तद्योगनिमित्तत्वाच्च
द्वितीया कर्मणीत्यर्थः । लक्षणार्थतानुशब्दस्य तत्रेत्यनेनोक्ता चिनो-
त्यधुतेरग्निचयनमन्वित्यर्थालाभमाशङ्क्याग्नि * शब्दश्चेत्युक्तम् *
६१६।

द्वहुवचनानुपपत्तिमाशङ्कते * बोदकनैवेति * दशम य एव पि-
हानाग्निं चिनुतइति वाक्यविहितमाग्निमुपपन्नमन वा एतद्वक्षस्य यद-
तिग्राह्य इति वान्यविहितानतिग्राह्यानुदाहृत्याभ्यतिग्राह्य विहृ-
तावतिदिश्यते न चेति सन्दिग्धे अभ्यतिग्राह्यस्य विहृतावुपदेशा-
दप्रवृत्ति स्यादिति सूत्रणाप्रप्तमुत्थपनस्यादिनातिग्राह्याणां च यदु-
क्त्ये ऽतिगृहणीयादित्यादिना कासु चिद्विहृतिपूपदेशादातदेशाप्र-
वृत्तिं पूर्वपक्षयित्वा निर्देशस्यापर्यायप्रवृत्ते सर्वाङ्ग तुल्यत्वादभ्य-
तिग्राह्यस्यापि ग्रहणमितिग्रहण तुल्यत्वादित्यनेन सिद्धान्तिते वि-
हृतौ तद्वपुपदेश किमर्थ इत्याशङ्क्यातिदेशागृहीतस्यापि कासु चि-
द्विहृतिपूपदशन ग्रहणे गुणकामप्रवृत्त्यर्थे समानविधानस्य प्रयाजन-
मिति ग्रहणे समानविधान स्यादित्यनेन घट्यमाणत्वेनाप्रतीयमान-
स्तुल्यत्वात्पक्षरूपनायोगाद्वचनानीति बहुवचनापपत्तिरिति परिहरति
* दशम इति * कर्मण्यपि द्वितीयाया तत्रियात्त्वजात्यपेक्षयानु-
वृत्त्य यजिर्विशेषणस्योपपत्तरयांतरजातिनृत्यत्वानावश्यकत्वात्
नुयजनकर्मत्वमात्राग्नेयंगरूपत्वावगतिरित्याह * न चति * पू-
षक्षोतइष्टान्तानुभाषणपूर्व वैषम्यमाह * यतिरिति * किं चिदु-
च्यंतो देवदत्तस्य यद्वदत्तकर्मकर्तृकानुगमनकर्मत्वायोगात् द्वितीयाया
कर्मत्वाग्न्यानुपपत्त्या कर्तृ यमात्रापादान् मति प्रियान्तरानुपाश-
नास्तुत्यप्रियाकत्पन युक्त चयनस्मृत्याप्रियाचिना स्वाग्निशब्द-
व्ययनाग्न्याप्रियान्तरापादानात् तुत्यप्रियाकत्पना युक्त्यर्थः ।

तत्सयोगात्तुस्तदाख्य स्यात्तेन धर्म-

विधानानि ॥ २३ ॥

आग्न स्तात्रमित्यादायांशब्दवाच्यचयनमेष्टनृत्पत्त्या-

धिकरणसिद्धः न केवलं गतार्थत्वादुपेक्ष्य किं त्वग्रसङ्गत्वादपीति
इहेत्यनेनोक्तं कस्माच्चर्हि तेन कृत इत्यपेक्षायामुपहासार्थम् * स्म-
रणेत्युक्तम् * प्रासङ्गिकमधिकरणद्वयं समाप्य प्रकरणार्थमुपसह-
रति * तस्मादिति * पूर्वत्र सम्भवाद्ध्ययादिर्न भेदक इत्यर्थः ।

॥ मासाम्निहोत्रादीनां कत्वन्तरताधिकरणम् ॥ ११ ॥

प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्वम् ॥ २४ ॥

प्रकरणान्तराविचारस्यानन्तरासङ्गतिमाशङ्क्याह * गतिमि-
६१७१ ति * प्रासङ्गिकचिन्तावदपवादचिन्तापि प्रकृतार्थवधाधिकेति सू-
चयितुमपवादः प्रसक्तत्वेनोपचरितः गुणचिन्तयापि प्रकरणान्तर-
चिन्तायाः सङ्गत्यभावमाशङ्क्य भेदकान्तरस्यावाच्यत्वात्पारिशेषि-
की सङ्गतिः पञ्चस्वित्यनेनोक्ता । पूर्वपक्षमाह * तत्र तावदिति *
दशपूर्णमासवैश्वदेवरूपप्रघासस्तकमेधेसुनासीरीयाण्यादिशब्देन
सूहीतानि । श्लोकार्थमुपपादयति * यथैवेति * भाष्ये कालविध्युक्तेः
प्रयोजनमाह * न चेति * ननु नित्ये ऽग्निहोत्रे दशपूर्णमासयोश्च
जीवनस्य निमित्ततयाप्यन्वये तावत्कालमनुष्ठेयत्वावगतेर्जीवनाय-
धिकालावरोधान्मासविधिर्न भवतीत्याशङ्क्याह * न चेति * अप्रक-
रणाधीनस्यापि मासस्य साक्षात्कर्मान्वयविधेः प्रकरणाधीतेन का-
लेन तुल्यबलत्वाविरोधमभ्युपगम्यातुल्यकल्पत्वेनानुल्यबलत्वाशङ्का-
निरासायातुल्यकल्पजरावधिर्त्रिशद्वर्षपरिमितकालान्तरपरामर्श-
विशब्दः जीर्णस्यापि सहायोपादानेनानुष्ठानु शक्तस्य जीवनायाधि-
कालो ऽसहायस्य जरावधिः प्रविप्रजियो त्रिशद्वर्षपरिमित इति
जीयनादिकालानां व्ययस्थित्यिकल्पवदत्यन्तधिरक्तस्य शीघ्रं प्रवि-
प्रजिपोर्मासो ऽपि वा व्ययस्थितिविषयतया विधातुं शक्य इत्याशयः
काम्यप्रयोगस्य वा स्थाय प्रातः कालत्वावगमे ऽपि स्थायं प्रातर्मास
जुहुयादित्यन्वयोपपत्तेर्धिरधिकालान्तरानवगमान्मासविधिर्भवि-
ष्यतीत्यन्वया परिहरति * यो वेति * नन्विति भाष्येण मास-
विधेर्नित्याग्निहोत्रादिविषयत्वे प्रकरणव्यापदोपाण्याशङ्क्य काममि-
त्यनेन परिहृतं तद्व्याचष्टे * प्रकरणस्य चेति * प्रकरणानुप्र-
ष्टार्थं दीक्षितो न ददाति न जुहोति न पचतीत्यग्निहोत्रादीनां पर्युद-
स्तानां प्रतिग्रस्तयो ऽयमिति पञ्चान्तरमाह * अथ वेति * दीक्षित-
भ्य दानहोमपावप्रतिषेधे ऽपिशेषात्सर्वपावदानहोमप्रतिषेधः स्या-
दिति दशमाधिकरणे ऽपि तु चाक्षयशेषतयादितरपर्युदासः स्यात्
प्रतिषेधं विकल्पः स्यादिति सिद्धान्तसूत्रेण पर्युदासत्वस्य वक्ष्य-

भाष्यन्यान्प्रतिषेधोक्तिः पर्युदासलक्षणार्था । एवमपि प्रकरणानुप्रदः
 कथमित्याशङ्क्याह * स विधति * कौण्डव्यायिनप्रयोगमध्ये प्रतिप्र-
 मव्यकरणात्प्रकरणपाठो युक्त इत्याशयः । अस्मिन्पक्षे प्रकरणपाठो-
 पपत्तावपि तद्व्यापाराभासात्प्रकरणानुप्रद्वेजापरितोपासिद्धान्ते
 चाग्निहोत्रादिसंज्ञानां पण्मासपरिमितानां पण्णां परमासपरिमि-
 तमोमायागसंहितानां सव्यस्तरपरिमितमत्र प्रयोगावच्छनेन फलवि-
 धिसूचनार्थं स्वगतमाह * अथ वेति * न चाभ्यसाद्विपरमाप्रस्था-
 न्यत्वावतिष्ठित्याह * न हीति * नन्वगतफलस्याग्निहोत्रादेर्नैराका-
 ङ्क्ष्यतालक्षणानुपपत्तेः फलान्तराव्यवधान्यन्तापेक्षतइत्या-
 शङ्क्याह * न वेति * ननु कर्मणस्त्वव्यवृत्तिरित्यादिस्वयं करणस्य
 फलान्तरममनविधिनियेधात् पूर्वस्याग्निहोत्रादेः कौण्डव्यायिनान्तः-
 पातो युक्त इत्याशङ्क्याह * न वेति * अतिदेशः कथ्यन्तरान्नया-
 सम्भवेऽप्युपदेशतोऽन्वयाधिराधः स्पष्टगिरौक्तः । पूर्वपक्षमुपसं-
 हरति * तस्मादिति * यथाभाष्य सिद्धान्तं दूषयितुमुपस्यस्यती- ६१८
 नि पूर्वत्रासम्भन्धुपमलक्षणगुणरूपेण हेतुना निश्चतेत्यर्थः । श्लोकं
 व्याचष्टे * यदि हीति * स्वार्थोपसदभावेऽपि पदवद्वपरिधिग्रह-
 हरणस्य द्वारियोजनकालान्दक्षकत्ववत् परार्थानामप्युपसदामग्नि-
 होत्रादिकाललक्षणकृतोपपत्तिमाशङ्क्य * परार्थो वेत्युक्तम् *
 द्वारियोजनस्य ऽप्येतिष्टोमावयवत्वात्परिधिग्रहणस्य पशुद्वारात्
 ऽप्येतिष्टोमादुत्पत्त्यन् * एकप्रयोगवचनग्रहणाद्युक्तम् * काललक्षणार्थे न
 त्विद्वैव प्रयोगवचनग्रहणमस्तीत्याशयः । एकप्रयोगवचनग्रहणा-
 भावेऽपि द्वयपूर्णमासयोः सोमकाललक्षणकत्ववदुपपत्त्याशङ्का-
 निरासमुच्यतार्थो वयादकृतः । द्वयपूर्णमासस्य सोमाधिकरणप्रति-
 पत्त्या काललक्षणा युक्ता उपसदां तु फलान्तरमध्यपातित्वाकथ्यन्तर-
 प्रयोगमध्ये च फलान्तरान्विषेधादग्निहोत्राच्छिकारप्रतिपत्त्यर्थत्वेन
 काललक्षणार्थपातुपपत्तेः क्रमप्रतिपत्त्यर्थो लक्षणा वाच्या न च मि-
 त्रप्रयोगवचनगृहीतानां क्रमोऽस्तीत्याशयः । ता इत्यनेनग्निहोत्रा-
 द्भवेतोपसद्विधिरभिप्रेतः । प्रति प्रसवेऽग्निहोत्राच्छ्रुतमग्निः सव्यै-
 कदेवतत्वे चोपसदुत्तरकालवस्यापि सोमयोगवत्प्रतिपत्तिरभिधानात् वा-
 क्यभेदोऽस्तीत्याशङ्क्याह * तस्मादेवेति * अद्वयविधानेऽप्यु-
 पसदुत्तरकालत्वस्य प्रतिप्रसवेऽवश्यविधेयत्वाभिज्ञांसायमादि-
 कालत्वेन च सत्रत्वोपाधिककालाग्रहणात्सत्रैकदेशेऽपि विधे-
 यत्वायमावेवोक्त्यभेदोऽपरिहार्य इत्याशयः । क्रमान्तरावेऽपि तर्हि
 नामातिदेशतो निर्ज्ञातकालत्वात्तस्य च प्रयोगवचनाद् बलीयसधो-

दकादपि धर्मीयस्त्वेन सत्रप्रयोगवचनेनोपसदुत्तरकालत्वाग्रहणाद्-
 नेकार्थविधिः स्यादित्याशङ्क्याह * कर्मान्तरंति * उपसंहरति * त-
 स्मादिति * दूषयितुम् * आरभते इदं विवति * वाक्यभेदाख्यप्र-
 सिद्धभेदकान्तरापत्तिदोषे ऽभिहिते वाक्यभेदोक्त्या चोदिते हि त-
 दर्थत्वात्तस्य तस्योपदिश्येतेत्यनेन गुणस्यानेकात्मकत्वनिमित्तपूर्व-
 प्रासम्भवलक्षणभेदकत्वहेतुर्केन भेदकान्तरापत्तिरित्याशङ्क्या *
 अथ चेत्तुक्तम् * प्रकरणान्तरानवकाशमुपपादयति * तथा हीति *
 दर्शपूर्णमासाद्युदाहरणाव्यापकत्वादपि न वाक्यभेदो भेदहेतुरि-
 त्याह * किं चेति * सत्रैकदेशत्वेनाग्निहोत्रादिविधायुपसदुत्तर-
 कालसोमरूपयागसत्रैकदेशत्वाहचर्येणाग्निहोत्रादेरपि सत्रैकदेशस्य
 तदुत्तरकालत्वप्राप्तेरग्निहोत्रे ऽपि वाक्यभेदस्य ग्रन्थपरिहारत्वं
 शक्त्या सूचितम् । श्लोकं व्याचष्टे * मासमिति * न चोपसदो
 ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भाष्यपर्यालोचनमात्रेणानुपपन्नमा-
 शङ्कते * तत्रेति * निरस्यति * तद्विति * श्लोकं व्याचष्टे *
 मासमिति * न चोपसदो ऽग्निहोत्रस्य दर्शपूर्णमासयोश्चेति भा-
 ष्यपर्यालोचनमात्रेणानुपपन्नमाशङ्कते * तत्रेति * श्लोकं व्याचष्टे
 * तत्रेति * अनुपपन्नादिनमुपहसति * यस्त्विति * उ-
 पहासाहं प्रति वेदाननुशातोपसदावृत्त्यनौचित्यत्वादति-
 ष्ठापत्तिमाह * तत्र त्विति * फत्वाप्रत्ययस्य पूर्वकालमात्रवाचित्वा-
 दग्निहोत्रात्प्राक् कृतानामुपसदां दर्शपूर्णमासादिपूर्वकालत्वोपपत्ते-
 र्नानुपपन्नेन वृत्त्यापत्तिरिति शङ्कते * तथेति * सर्वप्राणानुपपन्नस्य यत्प्र-
 योजनं सर्वेष्वयः प्राणानुष्ठानं तत्संपादनमित्यर्थः । शब्दोच्चारणमपि त-
 ण्मुपसदात्सकृदेव स्थितं सदनुपपन्नलक्ष्यं सर्वप्राणमग्निहोत्रादीनामुप-
 सदुत्तरकालत्वबोधलक्षणमुपकारं परिरिष्यतीत्यनुपपन्नानर्थक्यमिति
 परिहरति * तथा सतीति * कथमित्यपेक्षायां पाठक्रमानुरोधेनेत-
 रेषामग्निहोत्रोत्तरकालतोक्ता यथाभाष्यं सिद्धान्तव्याख्यादूषणमु-
 पसंहरति * तस्मादिति * स्वमतेन सिद्धान्तमुपक्रमते * इतीति *
 श्लोकं व्याख्यास्यन्प्रकरणान्तरोक्तिं तावत्प्रकृतशुद्धिविच्छेदाद्यसत्त्वे-
 न व्याख्यातुमाह * इह तावदिति * अनुपादेयाग्रये कर्मणो विधेय-
 ताभेदहेतुत्वस्यासिद्धावप्यत्पात्तेनापीत्यनवकल्पतिः अतिरात्रस्या-
 दौ विपरिवृत्तिमद्भाष्यं प्रकरणान्तरस्य धातव्यभेदकत्वाभावात्प्रक-
 रणान्तरं भद्वप्यनुपयोगीत्यर्थः । प्रकरणान्तरानेकं च प्रकृतशुद्धिविच्छे-
 दाशयतोत्तरमुपेक्ष्यविध्यतइत्याह * तथा चेति * श्लोकं व्या-
 ख्यातुमुपक्रमते * सर्वत्र चेति * व्याचष्टे * तत्रेति *

देवान्तरस्य कर्मणि प्राप्तिबुद्ध्याभावादुपादेयस्यापि गुणस्थान-
 क्यविधित्वाशङ्कोद्देशोक्त्या निरस्ता । अत्रावतः प्राप्तिबुद्ध्याभावे
 ऽपि एकोद्देशेनेतरुपादानं विनान्पयायोगादुपपदश्रुती च कर्मानु-
 पादाकाङ्क्षाणात् यत्तु ब्रूति तदा ह्यन्यथा इत्युद्देशात् प्राप्तिबुद्धिः सम्भव-
 तीत्याशयः । यस्मिन्देहे काले वा कर्म चिकीर्ष्यते तस्मिन्देशाद्यनु-
 पादेयपञ्चकस्यापादयितुमशक्यत्वाद्देवाचन्यवे तदुद्देशेनैव कर्म-
 विधयमित्युक्ते तथाप्यन्याथेन विधेयत्वात्समाविधिविधिवन्न कर्मभेदा-
 पत्तिरित्याशङ्का * परोद्देशेन चेत्पाद्युक्तम् * समादायपि विधिसाम- ६२०५
 र्ण्यात्कर्मन्तरे बुद्धिर्भवन्ती बलीयस्या विपरिवृत्त्या वार्यते तदभावे
 विशिष्टविध्युपपत्तेर्न भेदबुद्धिर्वाधितुं युक्तोऽप्याशयः । एतदेवरूपको-
 क्त्वा विवृणोति * एवं हीति * सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजय-
 ति * तदिहेति * ननु सन्निधेर्यमृतयोगलक्षणस्य चोद्देशस्य प्रा-
 प्तिबुद्धिदेहोत्तरेभावे ऽपि नामधेयात्प्राप्तिबुद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्कते *
 ननु चेति * ननु नाम्ना पूर्वकर्मणि बुद्धिर्लुक्ते ऽपि नामैक्य-
 स्यानेकान्तिकत्वेन तदेवेदमिति तत्त्वप्रत्यभिज्ञानावाप्तोत्पत्तिः प्रति-
 यक्तुं शक्येत्याशङ्काह * ततश्चेति * बुद्धिस्त्ये ऽपि ६२११
 प्रत्यभिज्ञानाभ्युपगमे सन्निधाने ऽप्यप्रत्यभिज्ञापत्तेर्बुद्धिस्त्यत्वमा-
 त्रेण प्रत्यभिज्ञाया चकव्यत्वात् नामापि प्रत्यभिज्ञाहेतुत्वा-
 दुत्पत्ति प्रतिवचनातीत्याशयः । यतश्च नाम्नो ऽप्युपनयन-
 शक्तिरस्तीति ततश्चेत्यनेन परामुद्धान्तरार्थे विवृणोति * यथेति *
 सन्निधेस्तावदौर्बल्ये ऽप्यविलक्षणकर्मोपस्थापकत्वात्प्रत्यभिज्ञाहेतुता
 युक्तेति परिहर्तुमारभते * उच्यतइति * श्लोक व्याचष्टे * स-
 न्निधाने हीति * नाम्नस्तु पूर्वकर्मोपस्थापकत्वस्य पूर्वकर्मवाचि-
 त्वनिमित्तकत्वादाख्यातस्य च पूर्वकर्मविषयत्वं विना नाम्नः पूर्वक-
 र्मवाचित्वानवधारणात्पूर्वकर्मोपस्थापकत्वानुपपत्तेर्नोत्पत्तिप्रतिबन्ध-
 कत्वं सम्भवतीति परिहरति * नामधेयं पुनरिति * अत्र्युपेत्याप्युपस्था-
 पकत्वं भावनावाचित्वाभावात्तदुपस्थापकत्वं न सम्भवतीत्याह * किं
 चेति * श्लोकं व्याचष्टे * सामाताधिकरण्येन हीति * वाक्यार्थत्वात्
 प्रधानभूता भावना * प्रयोजनशब्देनोक्तेति सूचनायेतीत्युक्त-
 म् * परमार्थतस्तु वैलक्षण्याद्धात्वर्थो ऽपि गोपस्याप्यतइत्याह *
 अथ वेति * नन्वाप्यनोक्तरूपानुपस्थापने ऽपि नित्याग्निहोत्रविधि-
 स्थनामोक्तस्य सत्त्वरूपस्योपस्थापनं भविष्यतीत्यागङ्गां विधिविषयी-
 कृतस्य रूपस्योपस्थापनीयत्वात् भावार्थाधिकरणन्यायेन च धात्वर्थ-

स्य धातुना विधिविपर्ययीकरणान्न नाम्नोपस्थापनं सम्भवतीत्येवं
 निरस्यन् इलोकं व्याचष्टे * असत्त्वेति * द्रव्यशब्देन सत्त्वशब्दं निष्प-
 ६२२। प्ररूपवाचितया व्याख्याय तदुपपादनार्थम् * लिङ्गैत्युक्तम् *
 लिङ्गसंख्यवाचिन्याः सुपः प्रातिपदिकपरत्वस्मृतेस्तस्य च प्रातिप-
 दिकार्थः सत्तेति सत्त्ववाचित्वस्मृतेर्लिङ्गसंख्यान्वयार्हत्वेन प्रातिप-
 दिकावात्सत्त्ववाचितेत्याशयः । नन्वसत्त्वभूतस्य धात्वर्थस्य धातु-
 ना विधिविपर्ययीकृतस्य नाम्नानुपस्थापनाद्भेदे ऽप्यभ्युपगम्यमाने अति-
 रात्रश्चतुर्विंश इत्यादावाप्याताथ्युतेरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानात्
 सत्त्वभूतस्यैव धात्वर्थस्यातिरात्रः कार्यश्चतुर्विंशः कार्य इत्यादिवि-
 धिपदाध्याहारेण नाम्ना विधिविपर्ययीकृतस्य प्रकरणान्तरे अपि ना-
 म्नोपस्थापनसम्भवादकर्मन्तरत्वापत्तेः प्रकरणान्तरोक्तिरनार्थिका
 स्यादित्याशङ्क्याभ्युपगमेन तावत्परिहरति * यत्र स्थिति * अव-
 भूयं यन्तीत्यादावाप्याताथ्युतावसत्त्वभूताया भावनाया विधिविप-
 यीकृताया नाम्नानुपस्थापनाप्रकरणान्तरेण भेदसिद्धयर्थत्वात्प्रकर-
 णान्तरोक्त्यर्थवत्त्वशङ्कानिरासार्थम् * भावना वेत्युक्तम् * शुद्धाया
 भावनाया विधिविपर्ययायोगात्तदनुत्पन्नकस्य च यागाव्यधात्व-
 र्थस्य यागणेनैककपालेनावभूयं यन्तीति यागणशब्दोक्तद्रव्यदेवता-
 न्वयप्रकल्पितेन यजिना भावनानुरूपेणोक्तावपि प्रकरणान्तरे यज्य-
 भावेनासत्त्वभूतधात्वर्थानुत्पत्तात्मना भावनानुक्तैर्धात्वर्थान्धीननिरूप-
 णत्वाच्च भावनायान्द्वेदं विना भेदो न युक्त इत्याशयः । पूर्वक-
 र्मोपस्थापनसम्भवे ऽनुपादेयान्वयसद्वहनस्यापि प्रकरणान्तरस्य
 भेदकत्वं नाम्नीत्येकेनेत्यनेनोक्तम् । असत्त्वभूतधात्वर्थानुपादाने तावदु-
 दाहरणमाह * तद्यपेति * ययामयने प्रायणीयसंश्रमतिरात्रसंभं
 प्रथममहश्चतुर्विंशसङ्गं च द्वितीयं पृष्ठाभिगुवसंज्ञास्य पङ्कदा
 विहिताः प्रकरणान्तरे ऽतिरात्रइत्यादिपचननोपस्थाप्य यं कामयन्ते
 तमेतेनान्नुयन्तीत्यादियचनान्तरेण कले विधीयन्तइत्यर्थः । एकस्य
 शब्दस्य पूर्वकर्मोपस्थापने ऽप्यत्र च विधीयापारायोगादेकेनोप-
 स्थाप्य * अपरेण विधीयतइत्युक्तम् * असत्त्वभूतधात्वर्थानुत्पत्ता-
 त्मना भावनानुत्पत्तायुदाहरणमाह * यथा चेति * यागण्या
 निष्कामेन तुंरदद्यावभूयं यन्तीति यागणप्रधामप्रकरणमे-
 नावभूयशब्देन स्वीकृतमवभूयार्थं कर्मोपस्थाप्य निष्का-
 माव्य ऽष्टगमैरकार्यं कलोकयुपलक्षितं यन्तीत्यर्थ-
 भूयानुष्ठानार्थप्राप्तगमनानुपादिप्रत्ययानुपग्राह्येण धातुपरेण विधीयत-
 इत्यर्थः । तृतीयाया तु निष्कामस्य साधनयोगादपि निष्कामस्य

धारणयामिक्षयागोपयुक्तद्रव्यशेषत्वात्तुपाशां चाग्नेययानाङ्गद्रव्य-
शेषत्वात् यत्किं चित्संमलितं तेनावभृथं यन्तीतिवत्प्रयाजशेषेण
हवींश्चभिघारयतीतिगृह्य प्रतिपाद्यत्यरूपसंस्कार्यव्यापिशेषः । प्रक-
रणान्तरोक्त्यर्थत्वाय भेदपक्षमाह * यदा त्विनि * संस्कार्योपल-
क्षणायादिशब्दः नाम्ना पूर्वकर्मोपस्थानादुत्पत्तिप्रतिषन्धमाशङ्क्यो *
त्पत्तीत्युक्तम् * विधिविपरिवृत्तिरेवोत्पत्तिं प्रतिषध्नाति न स्वरूप-
विपरिवृत्तिः स्वरूपप्राप्तावपि द्रव्यादिवत् विधेयत्वापपत्तिरित्याश-
यः । नाम्नोत्पत्तिविधिसहचरिनेनोत्पत्तिविधिविपरिवृत्तिमाशङ्क्य
साक्षाद्विधिविपरिवृत्तिः प्रतिषेधिका नान्यद्वारेति सूचयितुम् *
घटीयस्येत्युक्तम् * यावद्विधित्वमनिवार्यमाणं तावत्सर्वं भिन्नं
तत्त्वसत्त्वभूतधात्वर्थावच्छिन्नभावनामेव केवलमिति यावच्छब्दा-
र्थः । भाष्यनिष्ठत्वाद्भावनाया धात्वर्थभेदं विनापि प्रत्यभिज्ञानाभावे
भाष्यभेदाद्भेदोपपत्तेर्यथात्वर्थप्रत्यभिज्ञानात्रेणोभयभेदायोगादध्यादि-
वच्च विधेयत्वानपेक्षयागादिस्वरूपाप्राप्तेर्विधिविपरिवृत्ति-
निरपेक्षस्वरूपविपरिवृत्त्ययोगान्नाम्ना विधिविपरिवृत्तमन्तर्धात्वर्थ-
विपरिवृत्तेरेव कृतत्वेनोभयभेदस्याप्ययोगात्पक्षद्वयापरितोषेण भा-
वनामात्रभेदं धात्वर्थभेदं च स्वमेतनाह * परमार्थतस्त्विति *
आसनमुपवेशनमुपायश्चोपगमनं तां वाच्यतया विधेते ययोर्वा-
त्योस्तत्परप्रत्ययचार्द्रिते कर्मणि तस्यैव पूर्वविहितस्य धात्वर्थस्य ना-
म्नोपादानाद्धात्वर्थे विभिद्यतइत्युक्तं ऽग्निहोत्रादिवचनानुपस्था-
पनमाशङ्क्य तद्वैषम्याय धात्वर्थश्रुत्युक्तिः । श्लोकं व्याचष्टे *
चामेति * विधिपदानपेक्षस्यापि नाम्नो विधिविपरिवृत्तमन्तर्धात्वर्थोप-
स्थापनोपपत्तिसूचनार्थो मात्रशब्दः प्रकरणान्तरस्यस्यापि यागस्य
प्राग्विधिविपर्याकृतत्वं विवक्षित्वा पार्कृतत्वोक्तिः । एतन्नशब्दस्योपल-
क्षणार्थत्वादवभृथाययागभेदे ऽपि च भावनाभेदात्तथावभृथः
साम्यादिति सप्तमाधिकरणे चक्षमाणसौमिकावभृथभावनाधर्म-
तिदेशाविरोधात्करणत्वेन चावभृथस्यातिदेशायोगे ऽपि स्वशब्देनोप-
दिष्टस्य स्वधर्मसन्निध्यापकत्वात्काम्यगुणाध्वयभूताग्निहोत्रादिवद-
तिदेशनिमित्तमभिप्रेत्यावभृथनाम्नो ऽतिदेशकप्रयोजन्युपपत्तेरवभृ-
थे ऽध्ययमेव प्रकारः अतो नाम्नोपस्थापनाद्धात्वर्थभेदे ऽपि भाव-
नाभेदस्य प्रकरणान्तरहेतुकत्वात्प्रकरणान्तरोक्तिरर्थवतीत्याह *
तस्मादिति * भाष्यमपि गमयति * भाष्येति * गन्धनुपादे-
यान्वयसहकृतस्यासन्निधेर्भेदहेतुत्वे ऽप्योच्येतेत्यादिभाष्येण वाक्य-
भेदहेतुत्वोक्तिरयुक्ता स्यादित्याशङ्काह * अथेति * न च यत्स-

मित्सम्बन्धेन क्रियत इत्यभासाधिकरणभाष्य समिदादिपदस्य देय-
तानभिधापित्वाद् शुण्णहेतुकभेदाभावे ऽप्यन्युपेत्यवादत्वेन यथा
समर्थित तथेदमपि समर्थनीयमित्यर्थः ।

॥ आग्नेयादिषाम्पेष्ट्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

फल चाकर्म सन्निधौ ॥ २५ ॥

ननु तदिह पद्विध कर्मभेदो वर्तिस्यत इति भाष्ये प-
ण्णभेद्य भेदहेतुत्वप्रतिष्ठानात्तेषां च पर्यवसितत्वात्किमर्थमेतत्सू-
त्रमित्याशङ्क्याह * एवमिति * सर्वभेदहेतुसमाप्ताद्यपि करणान्तर-
सैवानुपादेयान्वयसहकृतासन्निधिलक्षणप्रकारविशेषोक्त्यर्थमेतत्सू-
त्रमित्यर्थः । अन्तरशब्दस्य भेदवाचित्वाद्भेदशब्दस्य च विशेषवाचि-
त्वात्प्रकारान्तरशब्देन प्रकारविशेषोक्तिः । एतदेव विवृणोति * स-
र्वेति * कालान्वयवाक्योदाहरणानभिध्यक्तावापि कालस्य कथ-
चित्कर्मानुरोधेनापादनाशकरनुपादेयतया नि शङ्क्यगान्निमित्तस्यतु
साभ्युत्थानादेरापादयितुमपि यक्ष्यत्वाद्वेशस्यापि सरस्वतीदक्षिण-
तीरादेरुत्तरत सरस्वतीप्रवाहनयनापादनशक्ते फलसंस्कार्ययास्तु-
पादेयत्वाशङ्कायाचार्त्तिकपक्षे यक्ष्यमाणत्वात्कालान्वयवाक्योदाहर-
णश्रान्ति फलं च भेदकमिति भाष्यात् कारणान्तरन्युत्पादनाश-
ङ्का निराकर्तुमाह * त स्थिति * प्रकरणान्तरस्यानुपादेयान्वयान-
पेक्षस्य ग्राशाहीनस्येत्यादौ भेदकत्वादर्शनात्कथं भेदकतेत्याशङ्का-
निरासार्थत्वेन प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वे फलाद्यनुपादेयमपि सह-
कारि न तन्निरपेक्षं प्रकरणान्तर भेदकमित्युक्तं कथं तस्य सह-
कारितेत्यपेक्षायामहीनादिपरसन्निधिहेतुभूतस्याहदयत्वादेव कथं श-
ब्दोपबन्धस्थानुपादेयान्वय कर्मणो ऽसत्यादित्यकर्मसन्निधिराद्भेदो-
क्तमित्येव सूत्रन्यायानार्थं तद्भाष्यमित्याशयः । एष चासन्निधरेव भे-
दहेतुत्वावधारणा त्राह्या धात्वर्थोपस्थापने ऽप्यनुपादेयान्वये भाष्यनो-
पस्थापनहेतो कस्य चिद्भाषाज्ञानाभेद सूचयितुं तदुदाहरणस्या-
नारभ्याधीतस्याभावात्प्रकरणान्तरशब्देनासन्निधिलक्षणयोच्यत इति
गम्यते । नन्वनुपादेयमात्रान्वयवृत्तभेदोक्त्यर्थत्वे ऽस्य सूत्रस्य फलव-
देशनिमित्तयोरेष्यनुपादेयसोदाहरणपूर्वै कस्मान्नोपपादितेत्याशङ्क्याह
* तथेति * दक्षिणात्वस्य स्वभावसिद्धदशविशेषापरलक्षणापत्त्या-
दापाद्यस्य चोपरलक्षणत्वायोगाद्देशस्योपादेयत्वाशङ्कानुपपत्तेः ।
आह सिद्धिं च त्रिना निमित्तत्वायोगान्निमित्तस्यापि कर्मतन्त्रापा-
द्यत्वरक्षणोपादेयत्वशङ्कानुपपत्तेर्नैव देशनिमित्त उदाहृत इत्यर्थः ।

पूर्वसूत्रार्थस्पर्शिकरणार्थत्वे ऽस्य सूत्रस्याधिकरणभेदायोगात्पूर्वा-
धिकरणे ऽनुपादेयान्वयस्य भेदकत्वे व्युत्पादितं फलादेरुपादेय-
त्वात्पूर्वाधिकरणविषयत्वं नास्त्यनुपादेयत्वाद्वाप्तीति पूर्वाधिकरण-
विषयविशेषावैतानुसूत्रमिति व्याख्यान्तरं भाष्यानुसार्य सूत्रवि-
त्तमधिकरणशब्दः । पूर्वाधिकरणे तर्हि कस्माद्देशादिवाक्यं नोदा-
हृतमित्याशङ्क्य कालवाक्योदाहरणस्यापलक्षणाधेन्याद्वाक्यात्तुभि-
र्देशनीयमित्याह * पूर्वत्रैव स्थिति * दर्शयति * तदर्थेति *
एकेन सङ्कल्पितसत्तानारम्भस्य निमित्ततोच्यते परेषामप्यारम्भस-
माप्तेरिति दर्शनायोदाहरणद्वयं स्यामिशब्दो ऽद्वैताद्यां शक्याया दूरे
प्रक्षेपो यस्मिन्देसे स शक्यापरासः । न चाग्रयवाक्ये ऽतिराशदिवा-
क्यवच्यव्युत्तरसत्त्वभूतधात्वर्थानुपादानादाग्रयशब्देन प्रकृतिभूत-
वाशर्षाणामसिक्काग्रेययामोपस्थापनोपपत्तेर्भावनाभेदे ऽपि धात्व-
र्थभेदो नास्तीत्याशङ्क्य निराकर्तुम् । आग्रयशब्दस्य नामधेयत्वाभावा-
त्तत्प्रकृतयामोपस्थापकत्वं सम्भवतीति परिहारसम्भवे ऽपि श्रौत्या
नामधेयत्वे ऽप्यनुपस्थापकत्वं यक्तुं यजि चिना वाक्यासमाप्तेरस-
माप्तस्य च वाक्यान्तरानन्वयात् वाक्यान्तरस्यव्यपेक्षानुपपत्तेर-
वश्यकत्वेन यजिना नामोर्थविलक्षणसत्त्वभूतधात्वर्थप्रतीतेर्नोप-
स्थापनं भवतीति परिहारमाशङ्क्य पूर्वमाह * यद्यपि चेति * धात्व-
र्थावच्छिन्नभावनाभेदोत्तरार्थं कर्मान्तरशब्दः । संस्कार्यत्वाधिकरणे
विचार्यमित्यपेक्षायामाह * फलेति * प्राधान्यलक्षणलोपादेयत्व-
शङ्कानिरासहेतोर्द्वयोस्तुल्यफलवाक्फलोदाहरणेन संस्कार्योदाहर-
णमप्युपलक्षितमित्याशयः । किं तर्हि तयोर्दाहरणमित्यपेक्षायामाह
* तत्रेति * त्रैधातव्यवाक्ये संस्कार्यवाचिशब्दाभावात्कथं सं-
स्कार्योदाहरणतेत्याशङ्क्याह * यजमानेति * दीक्षणीयाकार्यं यज-
मानसंस्कारलक्षणाधेनं दीक्षणीयाशब्देन विशेषणभूतसंस्कार्ययज-
मानलक्षणे ऽप्यवसीयतइत्याशयः । प्रकरणान्तरशब्दव्याख्यार्थत्वेना-
कर्मसंविधिशब्दव्याख्यानार्थतयानारभ्येति भाष्यं व्याचष्टे * यना-
रभ्येति * किं प्राप्तमिति पूर्वपक्षभाष्याशयमाह * तत्रेति * उप-
गयनादिवच्छाकर्मकालस्यापि संस्कारणोपपत्ते स्तत्प्रतिष्ठितयापि
त्रैधातव्यया ज्योतिशेमादिवजमानं संस्कृतं शक्य इति भवेनोप-
लक्षिते स्वारसिकमवृत्तिसम्भवे ऽपि अवर्त्तमानं प्रवृत्तौ भाष्यामु-
पेयादित्यादिनिषमविधिदर्शनाद्यदाग्नेयं कुर्यात्द्रव्यकाम इति च

विधायकस्य फलविषयत्वव्याख्योपपत्तेर्विधायकोपपत्तेर्विधायकस्य
 ज्ञायस्य वस्तुं शक्यत्वात् शक्यत इति सिद्धान्तभाष्यमयुक्तमाश-
 ङ्कोपपादयति * सिद्धान्तेति * अन्नाधिकं तु नादृश्यादिति षष्ठा-
 दसिद्धान्तसूत्रेण विध्यन्यथानुपपत्त्या कामनोपबन्धाच्च स्वर्गादेः
 साध्यत्वप्रतीतेर्नादृश्येन कर्मविधायुक्ते प्रत्यर्थं आभिर्मयोगात्कर्मनो-
 ह्यभिसम्बन्धस्तस्मात्कर्मोपदेशः स्यादित्यनेनादृश्यमानं स्वर्गादि प्रतीत्य-
 लक्षणीकृत्योद्दिश्य तदाभिमुख्येन तत्तन्त्रतया कर्मणः समोहितस्व-
 र्गाद्यन्यथावगतेरिति वदता फलस्योद्देश्यत्वादपि तादृश्येन कर्मवि-
 धिरिति वक्ष्यमाणत्वाच्च कर्मतन्त्ररूपोपादेयत्वेन विधिः सम्भवती-
 त्याशयः । ननुद्देश्ययोरपि देशकालयोर्विधेयत्वदर्शनाच्चोद्देश्यत्व-
 मात्रेण विधेयता निराकर्तुं शक्येत्याशङ्क्याह * विधीयमानं हीति *
 देशकालयोः सिद्धवत्काररूपोद्देश्यत्वे ऽपि स्वरासिकप्रवृत्तिविषय-
 त्वापादकप्रयोजनाकाररूपेणोद्देश्यत्वाभावात्स्वरूपतश्च सिद्धवत्कृ-
 त्य निर्देशे ऽपि कर्माङ्गत्वेनाप्राप्तत्वाविधेयत्योपपत्तिः । फलस्य तु प्रयो-
 जनाकाररूपेणोद्देश्यत्वात् न विध्यत्वोपपत्तिरित्याशयः । विधा-
 यकस्य च फलविषयत्वाभ्युपगमे कर्मविषयत्वायोगात्तस्य निष्फलत्वं
 स्यादित्यभिधानार्थं न हीति भाष्यं व्याचष्टे * क्रियापि चेति * इयं
 तर्हि विधीयतामित्याशङ्क्याह * न चेति * यस्य पिता पिता-
 महः सोमं न पिबेदित्युद्दिश्यमानयोरिदं विधीयमानयोरप्यन्यो-
 न्यानाकाङ्क्षत्वेनान्यथापक्षेरेवश्यमेकोद्देशेनेतरस्मिन् विधेः फल-
 स्योक्तेन न्यायेनाद्देश्यत्वावधारणात्कर्मणो विधेयतावसी-
 यतइत्याशयः । फलोद्देशेन कर्मविष्युक्तेः प्रकृतौपयोगमाह *
 ततश्चेति * ननु फलस्योद्देश्यतायाः स्वर्गकामाधिकरणसूत्रोक्तत्वा-
 द्देहेतुत्वसम्भवे ऽपि संस्कार्यस्योद्देश्यतायाः क्व चिदनुक्तत्वाच्च
 सम्भवतीत्याशङ्क्य तथापि फलवत्संस्कारकर्मप्रतिप्राधान्याभ्युपग-
 माद्विधेयत्वे ऽप्राधान्यापक्षेद्देश्यत्वावगमाद्देहेतुत्वमतिदिशति *
 एतेनेति * फलस्य चानुपादेयत्वानभ्युपगमे नित्यप्रयोगव्यतिरिक्तं
 फलकामनातन्त्रप्रयोगकल्पनानुपपत्तेर्नित्यस्य प्रयोगे फलकामना-
 प्रसङ्गात्कामयेदिति वा ध्रुवे कर्माङ्गत्वेन कामनाविध्ययोगादित्या-
 नित्यसंयोगविरोधः स्यादित्यभिधानार्थमपि चेति भाष्यं व्याचष्टे *
 किं चेति * प्रथमार्थं तसिः तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्य-
 व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ अघेष्टेरन्नाद्यफलकत्वाधिकरणम् ॥ १३ ॥

सन्निधौ त्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ २६ ॥

अनुपादेयान्वयमात्रस्यासन्निधिसहकृतस्य भेदकत्वं फलमा-
त्रे प्रत्युदाहरणानुपपत्तिमाशङ्क्याह * सर्वेषामेवेति * स्विष्टकृतं
यजतीति विहितस्विष्टकृद्यागसन्निधौ शेषादिति वाक्यान्तरं शेषस-
स्कारार्थत्वेन स्विष्टकृद्यागविधानात्सस्कार्योदाहरणस्य भाष्यालो-
क्षनयैतच्छब्दस्य फलवाक्यं विपरिवृत्तिहेतुरिति कस्य चिच्छङ्कां
निवर्त्तयितुं भाष्योदाहृतफलसद्भावे ऽपि उदाहरणान्तरं न्यायशास्त्रे
पूर्वपक्षाशङ्कां विना प्रत्युदाहरणानर्थक्यापत्तेश्चदर्शनार्थं किं प्राप्त-
मिति भाष्य व्याचष्टे * सर्वमेति * स्वरूपतः प्राप्तस्यान्यसम्यग्धि-
त्वेन विध्युपपत्तेर्न विधीयमानान्यमात्रेण कर्मान्तरापत्तिरित्याशङ्का
वृद्धवाक्येनोपपादयति * आह चेति * पूर्वस्मात्कर्मणो ऽस्याभेदा-
न्युपगमे विहितविध्ययोमादनुवादापत्तेरनुवादस्य च यच्छब्दोप-
पन्नलक्षणोद्देश्यव्यङ्ग्यत्वादनूयमानस्योद्देश्यत्वापत्तेर्देशाद्युद्देशे च क-
र्मोद्देशासम्भवात् भेद इत्यर्थः । उत्तरार्द्धं व्याचष्टे * अनुद्यमाना-
नि हीति * ननु देशान्वयित्वेन विधाने ऽपि स्वरूपानुवादे कर्मान्त-
रत्वं भविष्यतीत्याशङ्क्याह * देशादीति * पूर्वपक्षमुपसहरति * त-
स्मादिति * उत्पत्तिविनियोगविधिव्यापारभेदादुत्पत्त्यनुवादविनि-
योगविध्योर्योगपक्षदोषे परिहरन् सिद्धान्तमाह * इतीति * उत्त-
रार्द्धं व्याचष्टे * अगत्या हीति * ननु देशादीनामुद्देश्यत्वावगतेः
कर्मणस्तानि प्रत्युपादेयत्वेन विधेयत्वाद्भेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * त-
च्चापीति * विध्यनुवादशब्दो त्वप्रत्ययान्तत्वात्कर्मस्युत्पत्त्या वा वि-
धेयानुवाद्यवाचिना । श्लोकं व्याचष्टे * यद्यपीति * सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति * भाष्यादविभागशब्दस्य सन्निहितप्रतिनिर्दे-
शविषयत्वमाभासमान निराकर्तुं स्वर्थं व्याख्यां करोति * विपरि-
वृत्तिरेव चेति * भाष्यरुद्धवाच्या त्ववेष्टौ विशेषोक्त्यर्थेति दर्शयि-
तुमाह * विधेरेण त्विति * एतच्छब्दस्याग्निहोत्रशब्दस्य धर्मलक्षणा-
र्थत्वेनातिदेशिकत्वात्कर्मान्तरे विद्वज्जिदादिचक्षुष्यक्तचोदितत्वा-
त्सोमहविष्कृत्यं पूर्वपक्षप्रयोजनमाक्षिपति * प्रयोजने त्विति *
समाधत्ते * तत्त्विति * वृत्त्यन्तरात् भेदकारणचतुष्टयमुपन्यास-
पूर्वं दूषयितुं भाष्योक्तं पदविधत्वात् तावदुपसंहरति * एवमिति *
उपन्यस्यति * वृत्त्यन्तरे त्विति * फलाद्यनुग्रहमात्रार्थत्वात् इत्या-
दिशब्ददर्शनात्फलशब्दोऽनुपादेयमात्रविषयो विज्ञायते आन्यभाष्यं
तु कालशब्दव्यवायादित्युच्चारणभेदे शब्दभेदस्मृतेः सरूपाणामेकशेष
इति स्मृत्यालोचनया शेषशब्दभेदाद्यगतेरेकस्मिन् शब्दे शतकृत्यो
ऽप्युच्यरिते स्वर्थभेदाप्रतीतेरन्यासस्य भेदकत्वायोगात्सरवायाध्या-

यंगताया कर्मण्येकस्मिन्नसम्भवाद्भेदकत्वे गुणान्तर्भावापत्ते शब्दा-
 ताया एकपक्षस्मृत्युपगताया भेदकत्वस्य वाच्यत्वात्तस्याश्च शब्दभेद-
 कत्वात् द्वयोः शब्दान्तर्भावात्प्रकरणान्तरत्वाभावे ऽपि चाग्नेयम-
 ष्टाकपाल निर्वपेद्रूपकाम इत्याद्यानुपादेयान्वयस्य विधेयत्वापादक-
 त्वाद्भेदकत्वाद्यगतस्तत्प्रतिषेधकप्रत्यभिज्ञापनयनमात्रे प्रकरणान्तर-
 स्य व्यापारादित्यर्थः । शास्त्रान्तराधिकरणसिद्धान्तसूत्रे च भेदच-
 तुष्टपपरामर्श इति हेतुन्तर चशब्देन सूचित दूषयति*तत्त्विति*
 आन्यभाष्यमिति कात्यायनस्मृतिं दूषयितुं सत्त्वान्तर च यौगपद्यादि-
 ति शब्दाधिकरणपूर्वपक्षहेतारनैरकान्तिकत्वोक्त्यर्थसूत्र पठति* तथा
 चेति* यथादित्यस्य नानादेशेषु युगपदुपपलम्भे ऽपि न भेदस्तथा शब्द-
 स्पर्षाति सूत्रार्थः । एकपक्षस्मृत्यालोचनात् भेदावगतिं दूषयितुं तत्र
 स्य सिद्धान्तसूत्र पठति* संख्येति* अष्टौ गोशब्दा इति सख्याभ्य-
 धाराभाषादेक एव नित्य शब्द इति सूत्रार्थः । तच्च प्रत्यभिज्ञाने
 च सत्युपाधिभेदाद्भेदाभाव्य वक्तुं पक्षाधिकरणसिद्धान्तसूत्रैकदेश
 पठति* वक्ष्यति चेति* निहितद्रव्यापचार द्रव्यान्तरेण कृतस्य
 यागस्य ध्यतिरेकादष्टाकपालद्रव्यकत्वाभिदेयत्वरूपाविभागान्नय-
 शब्दाविभागाभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् गोत्वयदैककर्म्यमिति चदन्सूत्रह-
 त्प्रत्यभिज्ञायमानानामभेद वक्ष्यतीत्येवजातीयकशब्देनोक्तम् । सख्या-
 भ्यासयोः शब्दान्तरान्तर्भावनदूषणमुपहासपूर्वकमुपसहरति* त-
 स्मादिति* प्रकरणान्तरस्य भेदकत्वाभावमुपहासपूर्वं दूषयितुमाह
 ६२६।१* प्रकरणान्तरमाचवेति* अनुपादेयान्वयातुपादेयत्वावगमे
 ऽव्यप्राप्तनिषयत्वाद्धिधे प्रकरणान्तरशब्दोक्त प्रकृतबुद्धिविच्छेद वि-
 ना विधेयत्वापादकत्वाभिरुप भेदकारणमित्याशयः । किमर्थं त
 हानुपादेयान्वयापक्षत्याशङ्क्याह* तेनति* येन कारणेन प्रकर-
 णान्तरशब्दोक्तेन प्रत्यभिज्ञानं विना भेदो न भवति तत्र कारणेन
 भेदस्याप्रत्यभिज्ञानहतुकन्यात्प्रत्यभिज्ञापदकानुपादेयत्वद्योतकशब्दोप-
 ध-धवारणायानुपादेयापेक्षेत्याशयः । यच्चैक चेति सूत्रे फलान्वय
 शुणशब्दान्तरस्य भेदप्रमाणाभावचतुर्थमेकत्वहतुत्वनोच्यमान फ-
 लादिचतुष्टय भेदकमित्यस्यार्थस्य ज्ञापकमिति । वृत्त्यन्तरकृतोक्त तु
 शास्त्रान्तराधिकरण ऽभ्याससख्याप्रकरणान्तराभावानामसम्भवात्
 तु फलादिचतुष्टयस्य भेदकहतुत्वादित्युपहासपूर्वमाह* यदपीति*
 एकत्वहेतुभूत च तद्विपरीतचतुष्टय चिति विग्रहः । वृत्त्यन्तरदूषणमु-

पसंहरति * तस्मादिति * फलस्य भेदहेतुत्वनिरासार्थम् * य-
थोक्ता इत्युक्तम् * चतुष्टयनिरासार्थैवकारः । ननु भाष्यसिद्धान्ते
ऽपि सञ्ज्ञाया वाच्यधात्वर्थभेदद्वारा भावनाभेदकत्वेन शब्दान्तरा-
न्तर्भावात्संख्यायाश्च कर्मभेदं विना विध्यसम्भवाद्भेदकत्वेन गुणां-
न्तर्भावाच्चत्वात् एव भेदहेतवः स्युरित्याशङ्क्य भेदाभिधानं प्रतिज्ञा-
नीते * तत्रापि त्विति * सञ्ज्ञायाः शब्दान्तरात्संख्यायाश्च गुणात्
भेदो विधीयत इत्युक्ते ऽध्यायोपक्रमे तयोः स्वावसरे भेदं वक्ष्याम
इत्युक्तत्वात्सञ्ज्ञाधिकरणयोरप्यनयोर्भेदो वाच्य इत्याशङ्क्य तत्र
वाच्यस्याप्यवसरालाभेनानुक्तत्वादिदानीमवसरालाभादभिधानमिति
वक्तव्यः * सन्नित्यनेनोक्तम् * अभिधत्ते * स्वरूपेति * शब्दा-
न्तरस्यानुरञ्जकधात्वर्थभेदेन भावानां भेदकत्वाद्यागादिसद्वाच्य
सिद्धरूपतयोकस्य धात्वर्थस्य भावानुरञ्जकत्वाप्रतीतेः स्वेन पूर्वा-
परीमाधरूपेणानुरञ्जकत्वावगमात्सञ्ज्ञायाश्च पूर्वापरीमाधरूपानभि-
धायित्वात् धात्वर्थस्य चानेकसञ्ज्ञानर्थक्यापत्तेर्धात्वर्थभेदागमकत्वे
ऽपि देवतोद्देशद्रव्यत्यागादिधात्वर्थान्तरविलक्षणरूपानभिधायित्वा-
द्यजत्यादेस्तु विलक्षणरूपे सम्यन्धग्रहणात्तद्वाचित्वोपपत्तेः ।
सञ्ज्ञायाः शब्दान्तराद्भेदः विधेयरूपभेदे शब्दान्तरादिव्यापारा-
दुत्पत्तिज्ञापनेन भेदकत्वावगतेः संख्यायाश्च व्यासज्यकर्मणि
समवायादेकसंख्ये ऽपि कर्मणि (विध्यन्तयेत्पादितकर्मान्त-
रोपजनापेक्षया समवायोपपत्तेर्गुणवत्पूर्वोत्पन्नकर्मसंयोगात्सम्भवेना-
पूर्वकर्मोत्पत्तिज्ञापकतया भेदकत्वापेक्षाद् गुणाद्भेद इत्यर्थः । श्लोकं
व्याख्येते * सञ्ज्ञा हीति * एकसंख्ये ऽपि कर्मणि) कर्मान्तरापेक्षया
संख्यान्तरसमवायसम्भवे कथं भेदकतैत्याशङ्क्य प्रमाणान्तरेणोत्प-
त्तिविषयत्वेनाद्यगतस्य विधेरनेकविषयत्वमात्रं संख्ययावगम्यत इति
परिहारसूचनार्थम् * युगपदित्युक्तम् * पूर्वस्मिन्कर्मण्यसम्भवो यस्य
तत्पूर्वासम्भवं धाजिनादिन्यायाभावे ऽपि अङ्गत्वाविशेषात्संख्याया
क्षप्यङ्गापरपर्यायगुणत्वापन्द्वायोगात्कथं गुणाद्भेद इत्याशङ्क्यानिरा-
सायान्तराद्भेदः ॥

॥ आग्नेयद्विरुक्तेः स्तुत्यर्थताधिकरणम् ॥ १४ ॥

आग्नेयस्तत्तत्हेतुत्वादभ्यासेन प्रतीयेत ॥ २७ ॥

उदाहरणं विवेक्तुमाह * आग्नेय इति * तत्र सन्देहमाप्यं
सकृदनुष्ठानचिन्तायाम्नापृष्टिचिन्तासारूप्याहृक्षणासङ्गतेर्युक्त-

माशङ्क्य भेदाभेदफलोक्तिद्वारा भेदाशयत्वेन व्याचष्टे * किमिति *
 अन्युतवाक्येनैककर्मासम्भवो यौगमास्यमावास्याकाललक्षणगुण-
 द्वययोगादानेपक्षविध्यवगते एकस्य कालद्वयानन्वयात्कालद्वय-
 विशिष्टस्य वा ऽमावास्यावाक्ये पुन श्रुतवायोमाद्यो ऽमावास्याकाल-
 क आग्नेय उभयत्र सोमयागात्प्रागूर्ध्वं वाच्युती न साक्षाद्व्यव-
 दाचित् च्युत इत्येव प्रतियोग्युपलक्षणार्थो वार्त्तिकावयवो व्याख्ये-
 य १ प्रयोजनासम्भवे ऽपि कर्मांतरत्वानुपपत्तिसूचनायानवकल्ह-
 ति । फलार्थेनेत्यस्माद्विवेचनपादेयत्वसम्भव एव सन्निधे प्रत्युदाह-
 ६२७। णत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वपक्षसूत्रे व्याचष्टे * इतीति * अत्र्या-
 साक्तिं व्याख्यातुम् * द्विरित्युक्तम् * अत्र्यासोक्त्वा वृत्तिविध्यर्थ-
 तास्य वाक्यस्योक्तेति शङ्का निवर्त्तयितुमाह * प्रयोगेति * पूर्वपक्ष-
 प्रयोजनमश्रयास इत्याशयः । अविभागात्तु कर्मणा द्विरुक्तेन विधी-
 यतइति सिद्धान्तसूत्रमवतारयति * तत्रेति * कर्मक्षयस्य सिद्धान्त-
 त्वे ऽपि वाक्यद्वयस्य विधायकत्वोक्तेर्मोढिमानत्वसूचनायं पक्षा-
 न्तरशब्दः ।

अविभागात्तु कर्मणो द्विरुक्तेन विधीयेत ॥२८॥

अत्र्यासाधिकरणन्यायवैषम्योक्त्यर्थत्वेन तुशब्दव्याख्यानार्थं
 पूर्वं कर्मणो विभागादिति हेतुर्थं व्याचष्टे * युक्तमिति * द्रव्यदेव
 तान्यत्वशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्यविभागाक्तिं व्याचष्टे * द्रव्येति *
 ननु कर्मणा क्षणिकत्वेनाविभागशब्दोक्तायाः प्रत्यभिज्ञायाः सामा-
 न्यविषयत्वाद्भाभेदबोधकत्वोपपत्तिरित्याशङ्काह * यदि चेति *
 स्वरूपभेदस्य प्रयोगान्तरे ऽच्युतवाक्यविहितस्याप्याग्नेयस्याविशेषा-
 द्विधेरूपभेदो ऽत्र विवक्षितः । स च प्रत्यभिज्ञया निरस्त इत्या-
 शयः । नन्यति भाष्येण पुन श्रुत्या कर्मभेदमाशङ्क्य तन्निरासार्थत्वे-
 न द्विधंचननैकमेव कर्म विधीयतइत्येव भावनिष्ठाभ्युपगमेन द्विर-
 उक्तेरिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं नतीति भाष्य द्वेधा व्याचष्टे * त-
 स्मादिति * चिक्त्पस्माष्टदोषत्वेनापरितोषादप्येति समुच्चयं च-
 क्तुमेवेन वाक्येन विहिते वाक्यान्तरानर्थक्यमाशङ्क्य * युग-
 पदित्युक्तम् * क्रमण वाक्यद्वयप्रवृत्तौ पूर्वेण विहिते परानर्थक्यं
 स्यान्नित्यत आत्तु द्वयार्त्तुपपत्प्रवृत्तेर्नाप्यतानर्थक्यमित्याशयः । युगप-
 त्प्रवृत्तायम्यतरानर्थक्यमाभावा ऽपि चोत्पत्तिसंयोगादपि स्वात्स-
 र्यपक्षेन तथा भाष्यविभाग स्यादिति पक्षाभिप्रेरणम् । वाक्यद्वयव्यवहारा-
 योन इत्याशयेनाप्यदितः । ऋद्धिपामा सत्रमासीरिति कर्मिपक्ष-

त्वेन बहुवचनेन श्रुदिकामबहुत्वोक्तेः प्रत्येकम् । श्रुदिकामत्यावगमा-
त्प्रत्येकमधिकारमुक्तत्वात्प्रातत्वेन बहुवचनेन कर्तृबहुवचोक्तेः प्रत्येकं
कर्तृत्वावगमादपि प्रत्येकमधिकार इत्युत्पत्त्यायनिर्घातकर्तृसंख्ये
कर्मणि कर्तृबहुत्वसंयोगादित्ययमेवोक्ते प्रत्येककर्तृत्वे कर्त्रन्तरान-
र्थक्यमाशङ्क्यथा सत्त्वस्य द्रव्यगवादेयुगपद् बहुभिर्दर्शनं नान्यतरा-
नर्थक्यापादकं तथा भावस्य कर्मणो विभागे पृथक्कर्त्रन्वयेऽपि न
कर्त्रन्तरानर्थक्यमिति वक्ष्यते युगपत्प्रवृत्तिमात्रेणानर्थक्यपरिहारः
कथमित्यपेक्षायामाह * न चेति * हेतौ चशब्दः । ननु विहितमेवे-
त्यादिभ्याप्येणानर्थक्यमाशङ्क्याभ्युपगमेनोत्तरं दत्तं तदुपपादयति *
काममिति * प्रत्यभिज्ञानमनानावृत्त्यर्थान्तरत्वं धाच्यं तदा च
शब्दार्थयोरनित्यत्वापत्तिरित्याशयः । तस्मादिति फलतः सिद्धा-
न्तोपसंहारमाध्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * वाक्यद्वयेनैककर्मधि-
भ्युक्त्यानर्थाभ्युपगमयोरभ्यासाधिकरणविरोधमाशङ्क्याह * सर्व-
त्विति * आनर्थक्यापत्तेरेव वाक्यद्वयेनैकधर्मविधेर्निराकार्यत्वात्तत्र
पृथगुक्तिः ।

अन्यार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

अन्यशब्दस्यार्थवदाशयत्वोक्त्यर्थभाष्योपपादनपूर्वमुच्यतइत्या-
शङ्कामाप्यम् भागेयविधिशेषत्वस्यानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादनपूर्-
वं व्याचष्टे * सर्वथेति * वाशब्दव्याख्यानार्थं वेतिभाष्यव्याख्या-
र्थः सर्वथाशब्दः स्वरसेनाग्नेयविधिशेषत्वप्रतीतिर्भ्रम इत्याशयः । न-
न्वर्थवादत्वमात्रोक्त्या प्रयोजनवत्वमिदंरथवादकैमर्थ्याविशेषोक्त्या-
र्या परिचोदना न युक्तेत्याशङ्क्याह * परिचोदना त्विति * नार्थ- ३२८१
वादकैमर्थ्याविशेषोक्त्यर्थं परिचोदना किं त्वर्थवादाद्यर्थवस्याप्ययो-
गात्कर्मान्तरविध्यर्थतैवाभ्युपगन्तव्येत्वापादनार्थत्वर्थः । स्वतन्त्र-
स्तुत्यानर्थस्येदृष्टान्तोक्त्यर्थं यथेति भाष्यमशायमानविषयत्वेनाक्षि-
पति * तन्निति * विषयोक्त्या समाधत्ते * तत्त्विति * अर्थवादे-
स्तुत्यर्थत्वेन स्थितं सदनर्थकमित्युक्ते इयंवादस्तेनैवार्थवत्त्वं भविष्य-
तीत्याशङ्क्या * विध्युद्देशशयुक्तम् * समाप्ते विध्युद्देशे इयंवादा-
न्वयोपपत्तेर्विध्युद्देशमध्ये इयंवादे इत्यर्थः । ऐन्द्राग्न एका-
दशकपालोऽमावास्यायां भवतीति ऐन्द्राग्नस्तुत्यर्थान्नेयपुनः क्षुति-
रित्येवं सूत्रेण परिहारोक्त्यर्थं तदुच्यतइति भाष्यं व्याचष्टे * तथेति *
येयमिह सिद्धान्ते प्रशस्तां कर्तुं पुनः क्षुतिराधिता सा सम्यगिति
क्रियाविशेषणत्वात्पुंसकलिङ्गेन सम्यवशब्देनोक्ते कथमित्युपेक्षितं

* सहेत्युक्तम् * पुनः शब्दस्याग्नेयपरामर्शार्थत्वादिन्द्रसहितेनाग्निनाग्नेयस्येति प्रतीतेरैन्द्राग्नस्येत्यर्थः । यदाग्नेय इति वाक्यान्तरेणाग्नेयस्य केवलदेवतात्वावधारणात्कथन्तेनैन्द्राग्नप्रसंसेत्यपेक्षायाम्
 * प्रशस्तेत्युक्तम् * प्राशस्त्यवाचिभिराङ्गिरसो वा इति उत्तमः स्वर्गलोकमायमित्याद्यर्थवादशब्दैः सहितवाक्यान्तरावधारितत्वेनाग्नेयस्य प्रशस्तत्वावगमादाग्नेय एव तावदग्निदेवत्वत्वात्प्रशस्तमैन्द्राग्नस्त्विन्द्रसहिताग्निदेवत्वत्वात्ततो अपि प्रशस्त इत्याग्नेयोक्तैरेन्द्राग्नप्रशस्तार्थतोपपद्येत्याशयः ।

इति श्रीमन्निकायडमीमांसाभण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्ट-
 माधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतायां तन्त्रवार्तिकटीकायां सर्वान्वय-
 कारिण्यां न्यायसुधाययां द्वितीयाध्यायस्य तृतीयः पादः ।

न्यायसुधायाम् ।

द्वितीयाध्यायस्य चतुर्थः पादः

॥ अथ यावज्जीविकाग्निहोत्राधिकरणम् ॥ १ ॥

यावज्जीविको ऽभ्यासः कर्मधर्मः प्रकरणात् ॥ १ ॥

भाष्ये बहुवृच्चविशेषणस्य चिन्तानौपयिकत्वाद्यथावस्थिता-
किमाचार्यत्वं सूचयितुमाह * बहुवृच्चंति * चिन्ताया लक्षणासङ्ग-
तिमाण्डूते * ननु चेति * परमतेन परिहरति * के चिदिति *
दूषयति * तत्त्विति * स्वमतेन प्रयोगभेदाभेदफलतया सङ्गतिं
वक्तुं प्रक्रमते * अत इति * ननु शब्दान्तरादिप्रमाणकस्य भेदस्य
लक्ष्यार्थत्वात् तेषां चोत्पत्तिश्चापनेन भेदकत्वात् स्वरूपभेदएव ४२९।
व्यापारावगतेः प्रयोगभेदाभेदचिन्तापि न लक्षणसङ्गतेत्याशङ्क्या-
ह * यथैवेति * प्रयोगाद्भूतस्य गुणस्य पूर्वप्रयोगसंयोगासम्भवे
प्रयोगविधित्वज्ञापनेन प्रयोगभेदकत्वस्यावेष्ट्याधिकरणे व्युत्पादित-
त्वात्प्रयोगभेदे ऽपि व्यापारो ऽस्तीत्याशयः । लक्षणसङ्गतां चिन्तामा-
ह * तदिहेति * यावज्जीवशब्दस्य पूर्वपक्षे काललक्षणानुपादे-
यगुणपरत्वान् सिद्धान्ते च निमित्तपरत्वात्तस्यापि चावच्छेदकत्व-
लक्षणगुणत्वोपपत्तेरनुपादेयगुणान्वयस्य भेदकत्वाभेदकत्वस्य वि-
चारात् कर्मविपरीवृत्तेः प्रकरणान्तरन्यायायोगे ऽप्यनुपादेयान्व-
यनिमित्तभेदचिन्तानन्तरं बुद्धिस्त्वंवोपपत्तेः प्रकरणान्तरचित्तया
ऽपि सङ्गतिः सम्भवतीति सूचयितुं यावज्जीवशब्दः । कालपरत्वे
ऽपि काम्यप्रयोगे सायम्प्रातःकालावच्छेदे ऽप्यमावास्यायामपराह्णे पि-
ण्डपितृयज्ञेन धरन्तीतिप्रवृत्तच्छेद्यावच्छेदकत्वेन कालद्वयसमा-
वेशोपपत्तेर्जीवनपरिमितस्य कालस्य निवेशसम्भवाद्भेदकत्वं नि-
मित्तपरत्वे नु तस्यावच्छेदकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशयोगा-
द्भेदकतेति गुणनिमित्तभेदाभेदचिन्तायै काललक्षणगुणपरो याव-
ज्जीवशब्दो निमित्तलक्षणगुणपरो वेति विचारस्वरूपं सूचयितुं

गुणशब्दः कस्मात्तर्हि भाष्ये कर्मधर्मः कर्तृधर्मो वेति चिन्तेत्याशङ्क्य प्रयोगभेदाभेदफलासौ चिन्तेति दर्शयितुमाह * तत्रेति * फाललक्षणस्य गुणस्य काम्यप्रयोगे निवेशसम्भवाद्भेदकत्वसिद्धौ कर्मधर्मत्वोक्तिरिति सूचनार्थः फालशब्दः । काम्यप्रयोगस्य सायम्प्रातःकालसमापनीयत्वेन तस्मिन्वायज्जीवकालस्य निवेशायोगाद्भेदकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थताभ्यासोक्तेः सायमित्यादिना सूचिता निमित्तलक्षणस्य गुणस्यावश्यकत्वापादकत्वेन काम्यप्रयोगे निवेशायोगाद्भेदकत्वसिद्धौ नियमाख्यस्यावश्यकत्वस्य कर्तृधर्मत्वान्नियमलक्षणार्था कर्तृधर्मोक्तिरिति सूचनार्थं नियमविधिभाष्योक्तमुपपादयितुम् * यावत्कर्तृभाविनीत्याद्युक्तम् * नियमस्य कर्तृधर्मत्वोपपादनार्थं स्वार्थेत्युक्ते स्वकाले विहिताकरणादुत्पन्नस्य दोषस्य नाशायतिक्रान्ते ऽपि काले कर्तव्यत्वह्रापनार्थं जन्यत्वात् सायस्यात्मप्रयत्नरूपभावनामाव्यत्वोपपत्तिसूचनाय स्वार्थशब्देनोक्तस्य * सिद्धरथमित्युक्तम् * निषिद्धाचरणजन्यदोषनाशार्थत्वाभ्युपगमे स्वनाचरितनिषिद्धस्याकर्तव्यत्वापत्तेर्नाशयकत्वसिद्धिः प्रायश्चित्तत्वेन चाविधानान्नोपात्तदुरितक्षयार्थत्वे ऽग्निहोत्रादेः किंचित्प्रमाणमस्ति विस्तरेण चोपात्तदुरितक्षयार्थताग्निहोत्रादेस्तन्त्रमारे ऽस्माभिर्निरस्ता उपात्तदुरितक्षयार्थत्वोदघोषस्तु विहिताकरणजन्यमेव दुरितं विहितकालसमीपे प्राप्तत्वादाङ्पूर्वस्य ददातेर्गृह्यात्पंधवाचित्त्वेन ग्रहणफलप्राप्तिलक्षणत्वोपपत्तेरुपात्तदुरितमभिप्रेत्य व्याख्येयः । अकरणे दोषप्रसक्तोरिति हेत्वभिधानादप्ययमेव चार्त्तिककृतो ऽभिप्रायो लक्ष्यते अनर्थपरिहारार्थत्वमात्रहेतुत्वम् * तु ध्यवधानाद्युक्तम् * पूर्वा सन्ध्यां जपन् विप्रो नैशमेनो व्यपोहतीत्यादिस्मृतिस्तु निशान्तविहितकर्मनुष्ठानजन्यमेनो नैशमित्येवं व्याख्येया यद्राज्या पापमकार्यं मनसा यावत् हस्ताभ्यां पदभ्यामुदरेण शिशनेत्यादिमन्त्रयग्नौ ऽपि मनःप्रभृतोनामन्यासकत्वाद्राज्यस्तविहितकर्मालनुष्ठानेन यन्पापमकार्यमित्येवं व्याख्येयः ।

सन्ध्यापासनमात्रादि सर्वपापक्षये स्तनि ।

अग्निहोत्रापनुष्ठाने कः प्रयत्नेत बुद्धिमान् ॥ १ ॥

कस्य तु क्षमता कस्येत्ययमभ्युक्तं न शक्यते ।

मनो मनुक्तरीत्येव पापनाशार्थतोचिता ॥ २ ॥

एतच्च अकाले कृतमित्युक्तं कारणशक्यमवकृते फालान्तरे नैषाङ्ग्यापत्तेः काम्ययज्ञित्यभ्यापि लोपशङ्कानिरासापीकं शास्त्रेण व्यवकरणजन्यदोषाभावापेक्षाग्निहोत्रादेः कर्तव्यतोप्यतस्ति यस्तु दो-

प्रागभावस्याजन्मत्वाद्वाध्यत्वायोगमाशङ्क्य प्रागसतो अपि दोष-
स्योत्पत्तिप्रतिबन्धः प्रागभावप्रतिपालनाभ्यां भावयितुं शक्यते इति
परिहारसूचनायानर्थरूपस्यापस्तुरूपस्यासद्रूपस्य दोषस्य परिहाराय
* प्रतिबन्धायैत्युक्तम् * अग्निहोत्रादेर्विहितत्वात्तदकरणस्य प्रत्य-
यायात्पादकत्वं तदकरणस्य च प्रत्ययायात्पादकत्वात्परिहारायवि-
धिरित्यन्योन्याश्रयाशङ्का तु विधिकर्मशक्त्योरनादित्वात्परिहरणीया
अन्यथा विहितत्वात्फलसाधनत्वं फलसाधनत्वाच्च तादर्थ्येन वि-
धिरित्यन्योन्याश्रयमपरिहार्यं स्याज्जीवनेनिमित्तकस्यापि प्रयोगस्य
निमित्तकपादैक्यमेव स्यादित्याशङ्क्य सायम्प्रातःकालावच्छिन्नस्य
जीवनस्य निमित्तत्वात्तस्य च प्रतिदिनस्य भेदात्प्रयोगभेदोपपत्ति-
यश्चतुं कालजीवनसमुदायस्य निमित्ततोका कालस्याद्भवेऽप्यनुपादे-
यत्वादन्यकालीनजीवनसङ्गावेऽपि कालापादनाशक्तेरनुष्ठानाया-
गात्तत्कालीनपच जीवने सत्यनुष्ठेयत्वापगतेरप्यत्कालविशिष्टत्वं
जीवनस्य निमित्ततावसीयतइत्याशयः । फलतः सङ्गतिमुपपादि-
तामुपमहरति * तेनेति * यदाति सन्देहहतुभाभ्यालोचनया चै-
तदवगम्यतइति सूचनार्थम् * भाष्यैत्युक्तम् * यावज्जीवशब्दस्य
निमित्तपरत्वे विधित्वायोगाद्विध्युक्त्या कालपरत्वसूचनाद् याव-
ज्जीवशब्दः कालपरो निमित्तपरो वेति विचारार्थो गम्यते विपरी-
तशब्देन च सिद्धान्ते जुहोतिर्विधित्वोक्त्या भेद विना विध्ययोगा-
त्कर्मस्वरूपभेदस्य च सन्निधां त्वाविभागादित्यत्र निरस्तत्वात्प्रयोग-
भेदाभेदविचारस्यापि सूचनात्तस्य शाक्यतया फलतावगम्यतइत्या-
शयः । सूत्रध्यायानार्थं किं तावदिति भाष्य व्याख्ये * किं तावदि-
ति * अभ्यासशब्देनाभ्यासापादककालपरता यावज्जीवशब्दस्य सूचि-
तेति दर्शयितुम् * कालैत्युक्तम् * पूर्वपक्षभाष्यस्य यदिशब्दव्याख्याना-
र्थः पक्षशब्दः । कालविधिपक्षे च कालान्तर्निमित्ताभ्यासविधिपक्षे
च तत्कालरूपमभ्यासरूप च यथैव कर्माद्भवेन वाञ्छित तथैवाप-
पद्यतइत्यर्थः । उक्तार्थं व्याख्ये * कालो हीति * सन्निधानाप-
रपर्यायाधिकारलक्षणप्रकरणानुग्रहसम्भवाशयेनाशङ्कते * ननु चे-
ति * तथापि कथम्भावात्मकप्रकरणबाधो दुर्वार इति परिहरति
* अत्यमिति * ननु कालत्वस्याप्यनुपादेयत्वात् यच्छब्दोपबन्धल-
क्षणत्वेन यानुपादेयत्वस्य विधिप्रतिबन्धकत्वाद्विधेयत्वानुपपत्तेः
यावज्जीवशब्दोक्तत्वेऽपि अङ्गत्वायोगेन प्रकरणानुग्रहासम्भवात्प्र-
करणानुग्रहार्थं यावज्जीवोक्तेः कालपरत्वसूचनार्थो विधिशब्दो न
प्रयुक्त इत्याशङ्कात् * यद्यपि चेति * यावज्जीवने तस्मिन् सति ६३०१८

यजतेति कालनिमित्तपक्षयोः समानायामपि घचनव्यक्तापप्राप्तप्रो-
 त्तिफलत्वादिभिर्धर्मैश्चक्षुदोषबन्धाच्च स्वरूपस्य सिद्धत्वप्रतीताद्यपि अ-
 द्भन्वयिषयाविधिप्रतिबन्धायोगादनुपादेयत्वेन यच्छुदोषबन्धादनुवा-
 दतया भासमानस्यापि कालस्यानुवादविपरीतं विधानं यागस्य चो-
 पादेयत्वाद्विधेयतया भासमानस्य विविविपरीतो ऽनुवादः कथ्यत-
 इत्यर्थः । यावज्जीवशब्दोक्तकालान्वयान्वयानुपपत्तिकल्पिता-
 श्यामविश्राशयत्वे तु विध्युक्तेरश्यासस्योपादेयत्वाद्विधेयत्वं स्वर-
 सादेव प्रतीयतइत्याह * भय पेति * अश्यासस्योपादेयत्वेनो-
 पादेयकमान्वयायोगमाशङ्क्य स्वरसेनोपादेयत्वे ऽपि कर्मणो
 विध्यन्तरप्राप्तत्वेनोद्देश्यत्वापपत्तेस्तद्रूपेणान्वयोपपादनार्थम् * स
 चेत्युक्तम् * ननु कर्मण प्राप्तत्वेनोद्देशसम्भवे यावज्जीवोक्तेर्निमित्त-
 तपरत्वे ऽपि निमित्तान्वयान्वयानुपपत्तिकल्पितस्यावश्यकत्वस्यो-
 पादेयत्वात्कर्मोद्देशेन विध्युपपत्तेर्न विध्युक्त्या कालपरत्वं सूचयितुं
 शक्यमित्याशङ्क्य कर्मोद्देशेनोद्देश्यकत्वस्य विधेयत्वे ऽपि न कर्मो-
 द्देशापेक्षेत्याह * कश्चित्ति * निमित्तान्वयस्यावश्यकत्वापादकत्वसूच-
 नार्थं कर्तृधर्मशब्देन लक्षणाया निमित्तपरतोक्ता एवं चेति लिङ्गदर्श-
 नभाष्यं व्याचष्टे * एवं चेति * तस्मादिति पुर्यपक्षोपसंहारभाष्यं
 व्याचष्टे * तस्मादिति *

कर्तृर्वा श्रुतिसंयोगात् ॥ २ ॥

यावज्जीविक इति भाष्येण शब्दं व्याख्याय कर्तृशब्दव्या-
 ख्यानार्थं कर्तुरिति भाष्यं धर्मशब्दाधुनेरयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमा-
 ह * धर्मरति * अत्र च कर्तृधर्मश्चोद्यतस्तेतायना प्रतिशासुप्राथम्य-
 यव्याख्या कर्तृधर्मोक्तस्य यावज्जीवशब्दस्य निमित्तपरत्वसूचनार्थ-
 म्यान्निमित्तान्वयापादितस्य व्यावश्यकत्वस्य साम्यप्रयोगे ऽनुपपत्तेः
 प्रयोगान्वयनिमित्तसूचनार्थो निषमशब्द इति तेनेत्यादिना सूचितम् ।
 हेतुप्रदनपूर्वं धुतिभेदोक्तत्वापपानार्थं कुत इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
 * कुत इति * ननु जीवनेः धुतिवृत्तयोपपत्तापि यावच्छब्दस्य
 निमित्ताननिमित्तविशेषकत्वे निमित्तपरत्वपक्षे यावज्जीवशब्दस्य धु-
 तिवृत्तित्वे कर्तृधर्मतावाच्यगत्यान्यत्रत्यस्य पक्षपक्षे ऽपि भेदस्या-
 विदोशान्निमित्तपक्षपक्षाव्याप्तस्य धुतिवृत्तयोनिमित्तत्वापपत्तिर्न नि-
 रक्यन् शङ्का व्याचष्टे * इहेति * ध्यातिवाचिना यावच्छब्देन जी-
 वनेत्यत्र व्याख्यानं शङ्काविशेषकम्, व्याख्यानं धुतिवृत्तित्वे विदोशान्निमित्त-
 त्वे तावन्नातः कालभेदनिषेधार्थं जीवनागमनुष्ठानाभ्ययप्रतीतिः

कर्मणि च जीवनविधौ स्वप्रयोजनप्रयुक्तस्य कर्मानुष्ठानस्य कदा-
चित्कत्वाद्यावच्छब्दोक्तायाः सर्वजीवनव्याप्तेः प्राप्त्यभावेनानुवादा-
योगादयुगपत्कालीनत्वाच्च जीवनानामेकस्मिन्प्रयोगे साहित्यानुप-
पत्तेः प्रयोगभेदाक्षेपकाभावाच्चानाङ्गा सम्पादनत्वेन व्याप्तेर्विध्य-
योगाद् यावच्छब्दानर्थक्यापत्तेः निमित्तपरत्वे तु यावन्निमित्तं नैमि-
त्तिकस्यानुष्ठेयत्वाद्यावच्छब्दोक्तव्याप्त्यनुवादोपपत्तेर्यावच्छब्दवृत्तिसा-
मर्थ्यान्निमित्तत्वावगतेर्यावज्जीवपदस्य श्रुतिवृत्तत्वं सिद्धान्तपत्र-
सम्भवतीत्यर्थः । यथाख्यातप्रत्ययस्य प्रकृतिभूतोऽप्रशस्तस्य श्रुत्यैव प्र-
त्ययवाच्यभावनानुरञ्जकधात्वर्थवाचित्वादाख्यातस्य श्रुतिवृत्तत्वं सि-
द्धान्तपत्र सम्भवतीत्यर्थः । कालपरयावज्जीवपदान्वयनिवन्धनत्वाद्-
ऽयासलक्षणायाः धातोश्च प्रत्ययोपसर्जनत्वेनान्वयायोगात्तदन्वितप्र-
त्ययवाच्यभावनानुरञ्जकत्वेन स्वार्थवाचित्वादाख्यातप्रत्ययद्वारा धा-
तोरापि यावज्जीवपदान्वयात्पूर्वपक्षे ऽयासलक्षणार्थत्वापत्तिसूच-
नार्थम् * धातोर्भावनवाचित्वं तात्पर्याप्तयेनोक्तम् * मात्रश-
ब्दो ऽयासव्यावृत्त्यर्थः । ननु यावज्जीवोक्तेर्निमित्तपरत्वे ऽपि सायं
च प्रातश्च जुहोतीति चशब्दोक्तकालद्वयसमुच्चयान्यथानुपपत्त्या-
ऽयासलक्षणा तुल्यत्वाशङ्कानिराससूचनायेवकारः आग्नेयी सायमा-
हुतिसद्रतः सित्क रात्र्यां गर्मे दधाति तत्सौर्यां प्रातः प्रजनयतीति
रेतःप्रजनसंस्तथान्यथानुपपत्त्या तेषां यस्मिन्नजुहोत्तमपृच्छत् क-
स्मिन्सुव जुहोषीति सोऽब्रवीत् द्वेधेत्यप्रये प्रजापतये सूर्यायेति यो-
द्विस्तमपृच्छत् सोऽब्रवीद् द्विधेति भग्नये च प्रजापतये च सायं
सूर्याय प्रजापतये च प्रातरिति य एकस्तमपृच्छत् सोऽब्रवीदेक-
धेति प्रजापतयपवेति तेषां यो द्विरजुहोत् स आर्धोत्तस्य नेतरे सा-
तत्यमुपार्यस्तद्य एवं विद्वान् द्विर्जुहोति आर्धोत्वेत्येव ऽयासधा-
चिना द्विरिति सूचप्रत्ययेनैव कालद्वये ऽयासस्योक्तत्वाच्च सिद्धा-
न्तं लक्षणापत्तिरित्याशयः । तत्रार्क व्याप्यानुम् * तदित्युक्तम् *
ननु जीवनधात्वर्थान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या कालाऽयासलक्षणा प-
ठ्यमाना साध्यमाधनान्वयविध्यन्यथानुपपत्त्या पूर्वकल्पनावन्न दो-
षमावहतीत्याशङ्काद् * यत्र हीति * निमित्तत्वान्श्रुयगमे जीवन-
धात्वर्थविध्ययोगाद्व्याप्तिव्यापत्तेर्दीपापत्तिरित्याशयः । या-
वच्छब्दस्य काले प्रयोगदर्शनात्तद्व्यवृत्त्यर्थं शङ्कते * तत्रेति * स्या-
पस्यानानुष्ठेयत्वाधृतेर्निमित्तानपेक्षत्वाद्बोहनस्य निमित्तत्वेनान्वया-
योगात् यावच्छब्दोपबन्धान्यथानुपपत्तेर्लक्षणाया कालग्रहणं न
तु श्रुत्या तच्चागत्या युक्तम् अनुष्ठेयत्वश्रुतौ तु निमित्तत्वे-

च्छिन्नसत्तालम्बनत्वं धातुप्रत्ययार्थालोचनयाभासमानं नापहोतुं
 शक्यं कालानवच्छेदे च सूर्योदयादिसदसत्त्वपोराकाशशशिपाणव-
 त्सर्वेषां सदसत्त्वापत्तेः कादाचित्कत्वप्रतीतिरोधः स्वतश्च कालस्यै-
 फरूप्येऽप्युपाधिभेदाद्भूतभविष्यद्वर्त्तमानत्वव्यपदेशोपपत्तिः । एक-
 फलावच्छिन्ना हि क्रियाक्षणा यावन्मं कालं व्याप्नुवन्ति तावत्का-
 लो वर्त्तमानकालत्वेन व्यपदिश्यते क्रियाक्षणानां च योगपक्षेऽप्ये-
 कफलादेशेनानुष्ठीयमानानामाद्यक्षणादारभ्य फलोत्पत्तिक्षणपर्यं-
 न्तं क्रियैक्यव्यपदेशाद्विद्यमानक्रियावच्छेदौपाधिकं कालस्य वर्त्तमा-
 नत्वं विनष्टक्रियावच्छेदौपाधिकं भूतत्वं भाविक्रियावच्छेदौपाधिकं
 भविष्यत्वम् उपपन्नं सूर्यादिक्रियावच्छेदस्य च कालस्याक्षिपहमादि-
 क्रियावच्छेदाभ्युपगमाद्यन्योन्याश्रयावत्तिः । अतश्च सूर्यादिक्रिया-
 णामपि भूतभविष्यद्वर्त्तमानकालावच्छेदाक्रियाव्यतिरिक्तस्याकाशा-
 दिव्यतिरिक्तस्य च कालस्य प्रत्यक्षकालवादमने विलक्षणप्रतीतिबला-
 देव सिद्धेस्तेषां तावत्पराजयोऽनाशङ्का एव । अनुमेयकालवादिनो
 ऽपि त्वाकाशादिव्यतिरेकासिद्धावपि क्रियातत्त्वावद्व्यतिरेकासिद्धेर-
 शक्याः पराजेतुमित्याशयः । सूर्यादिगतिक्रियाणां कालत्वमभ्युपेत्यापि
 गगनापरपर्यायसंख्यानवाचित्वेन स्मृतात्कालयतेर्धानोर्ध्वानि कृते
 कालवद्व्युत्पत्तेः क्रियामात्रे च कालत्वाप्रसिद्धेः परिच्छेदकत्वप्र-
 युक्तत्वात्कालत्वस्य जीवनस्य चानियतपरिमाणत्वेन परिच्छेदकत्वा-
 योगात्कालत्वानुपपत्तेरपरिहार्येह लक्षणेति यक्तुमारम्भे * अपि
 चेति * कासु तर्हि कालत्वप्रसिद्धिरित्यपेक्षायामाह * तत्रेति *
 यावदोहं स्वपिति इत्यादी गोदोहनादिक्रियास्यपि द्वापादिक्रिया-
 स्तरपरिच्छेदकत्वात्कालत्वप्रसिद्धिरस्तीत्याशङ्का क्रियान्तरपरिच्छे-
 दकचन्द्रादिस्यपरिवर्त्तनक्रियोपलक्षणत्वद्वारा गोदोहनादेः परिच्छे-
 दकत्वं न साक्षादिति क्रियेत्यनेनोक्ते जीवनवदनियतपरिमाणत्वा-
 नुपलक्षणत्वायोगमाशङ्क्य पयःप्राज्यादिकललाभाभिव्यवहारशेष-
 त्वोक्त्या फलव्यभिचर्यन्तत्वाभिपत्यं परिमाणत्वं सूचितम् । ननु प-
 रिवर्त्तनक्रियाणां ग्रहरचतुष्टयव्यापित्वेन मत्तापरिमाणत्वात्तावत्प-
 रिमाणाभिर्गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्षणं सम्भवतीत्यशङ्काह *
 ता एवेति * उदयास्तमग्रलक्षणपरिवर्त्तनक्रियाणां यस्यान्तरमुह-
 र्त्तादिक्रियापरिमाणं तेन गोदोहनादिक्रियाभिरुपलक्ष्यमाणेन द्वा-
 रभूतेन परिवर्त्तनक्रिया उपलक्ष्यन्तइति यदता गोदोहनादिक्रिया-
 णां साक्षाद्विपरिवर्त्तनोपलक्षकत्वायोगेऽपि तद्वयवभूतमुहर्त्ता-
 नुपलक्षणद्वारोपलक्ष्यत्वेऽभिहिते मुहूर्तादेव तर्हि उपलक्ष्यता क-

स्मादोक्तेत्याशङ्कानिरासाय * अन्येत्युक्तम् * परिवर्त्तनोपलक्षकगो-
 दोहनादिपरिच्छेदार्थमुहूर्त्तादेरुपादानाज्ज्वलनादिवद्वान्तरव्यापा-
 रत्वावगतेन प्राधान्येनोपलक्ष्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । अनियतप-
 रिमाणाया गोदोहनादिक्रियाया मुहूर्त्तादिना परिच्छेदायोगमाशङ्क्य
 प्रायिकी परिमाणप्रत्यासत्तिरुक्ता मुहूर्त्तादीनामुपलक्षकत्वसम्भवे
 अन्यपरिच्छेदार्थत्वेनोपादानमयुक्तमित्याशङ्कानिराससूचनायैवकारः ।
 आग्निहोत्रादिकालं किमिह्येननातिक्रान्त इति पृष्टे गोदोहनपर्यन्तस्य
 स्वापस्यातिक्रमहेतुत्वात्कथं यावद्दोहं स्वपितीत्युच्यमानस्वापावच्छे-
 दकतया गोदोहनमुदयास्तमययोरेव तत्कालत्वात्पूर्वाह्णादीनामप्यु-
 दयास्तपेक्षत्वादुदयास्तमयरूपं परिवर्त्तनमेव प्रयोजनवत्त्वादुपलक्ष-
 णीयमित्याशयः । गोदोहनादीनामन्यतः परिच्छेदापेक्षामुपपादय-
 ति * तथा हीति * गोदोहनाक्रियानु स्वरूपतोऽनवस्थितपरिमा-
 नाण्यत्वाद्दृश्यस्यया प्रयोजनभूतया सूर्यादिवेष्टारूपं मुहूर्त्तादिनिय-
 तत्वात्परिच्छेदकं लौकिका इच्छन्तीत्यर्थः । उत्तरार्द्धे व्याचष्टे *
 कियतेति * नन्वेतावान्नभो भागोऽस्मिन्क्षणे सूर्यादिनानिलद्वित
 इति पुराणतो ज्ञानाशक्तेस्तावद्भागातिलङ्घितफलसूर्यादिगतिक्षणप्र-
 चयात्मकमुहूर्त्तादिपरिच्छेदायोगादपरिच्छिन्नानां मुहूर्त्तादीनां गो-
 दोहनादिपरिच्छेदकत्वं न सम्भवतीत्याशङ्काद् * तत्परिच्छेदक्षे-
 ति * आकाशाययनविशेषातिक्रमफलसूर्यादिगतिक्षणप्रचयात्मक-
 स्य नाडिकादेः मुहूर्त्तादिवद्वयं नैपुण्येन स्वतः परिच्छेत्तुमशक्यत्वा-
 त्पृष्ट्या पानीयपलानां यत्र घटीपूरणफलघटीस्त्रिन्नोद्वेगतिक्षणप्रच-
 यात्मिका नाडिकाभिप्रेता अक्षिपक्षमसंयोगविभागफलस्याक्षिपक्ष-
 गतिक्षणप्रचयात्मकनिमेषस्य चतुर्थो भागः क्षणद्वयं लवः क्षणत्रयं
 नुटिः क्षणचतुष्टयं निमेषः पञ्चदश निमेषाः फाष्ठा त्रिणष्टकाष्टा च
 कला मुहूर्त्तं त्रिणा च ययात्मिकादिपञ्चनोक्ता मानुषीणामपि नि-
 मेषादिक्रियाणां स्वतः परिच्छेदकसम्भवे गोदोहनादेरपि स्वतः
 परिच्छेदकत्वापत्तिरित्याशङ्क्य * व्यायहारिकेत्युक्तम् * एयः
 प्राण्याद्यमिमत्फलमकस्य व्ययहारस्य दोषप्रयत्नशेषित्वादी-
 यित्वाभ्यां यद्वलक्षणासाध्यत्वेनानियतपरिमाणकालव्यापित्वात्त-
 छेदभूतानां गोदोहनादिक्रियाणां परिमाणनियामकत्वलक्षणप-
 रिच्छेदकावययोगोऽपि निमेषादिक्रियाणां फलानुद्वेपे-
 यः प्रभापतोऽनुसृष्टिमानानामप्रयत्नापाद्यत्वेन प्रयत्नशेषित्वक-
 लत्वात्पक्षकालव्यापित्वायोगात्फलवेद्यन्तस्याभावेन च तार्त्तमिस्ता-
 नियतकालव्यापित्वायोगादियत्र परिमाणरूपपरतः परिच्छेदकत्व-

सम्भावतीत्याशयः । कथं तर्हि यावद्दोहं स्वपितीति गोदोहनक्रियायाः
परिच्छेदकत्वव्यवहार इत्याशङ्क्याह * तदभ्यासेति * सल्लदनु-
ष्ठाने प्रायिकत्वायोगात्तस्मिन्मुहूर्तादिपरिमिते काले व्यवहारोपयो-
गिनीनां दोहनादिक्रियाणां यो * अभ्यासस्तद्वशीनेत्युक्तम् * जी-
वनस्य तु कथं चित्परिच्छेदकत्वायोगात् कालाव्यं सम्भवतीत्याह *
न चेति * काललक्षणापरिहारायोगमुपसहरति * तस्मादिति *
अभ्यासलक्षणामुपपादयितुमारभते * पुनरिति * प्रश्नपूर्वमुप-
पादयति * कथमिति * वैतल्येन कदा चित्तोक्तानुष्ठानादि-
क्षितत्वेन प्रयोगे क्रियानुजीवनकाल इत्यपरिज्ञानाद्वैतत्वं वैपरित्येन
त्वेकहेतुया कृत्स्नप्रयोगे यावज्जीवश्रुतिर्वृथा स्याद्यत इति अध्याहा-
रेण योज्यम् । वैतल्येनापरिज्ञानादित्येनद्वयाचष्टे * अनभ्यासमिति * ६३२।
अमृतेन समाप्येत इति परिसंख्यारूपेणासमाप्य त्रियतइत्यर्थविव-
क्षया * अयेत्युक्तम् * मृतेऽपि समापने सर्वस्वाराप्यक्रतुव-
द्दोषमाशङ्कामवपद्यमाने प्रस्तूयमाने ब्राह्मणाः समापयत मे यज्ञ-
मिति सम्प्रैष्य संविशतीति वचनात्तत्रादोष इति वैषम्यं * न चे-
त्यनेनोक्तम् * वितत्यप्रयोगपक्षे च यावज्जीवकालस्य सायम्प्रातः
कालसमाप्ये काम्यप्रयोगे निवेशायोगात् । यावज्जीवचोदनायाः
पूर्वपक्षेऽनिष्टस्यापि प्रयोगान्तविधायित्वस्यापत्तेः सायम्प्रातश्चोदन-
योश्चोदनाद्वयसन्निध्यविशेषेऽपि काम्यप्रयोगमात्रविषयत्वकल्पना
निष्प्रमाणिकाप्यापद्येनेति दूषणान्तरमाह * सायमिति * सती
इति पाठे चोदने इति नपुंसकवचनं प्रयोगान्तरापत्तिसूचनाय
* अस्मिन्नित्युक्तम् * पक्षान्तरार्थमव्ययेति श्लोकावयवं व्याचष्टे
* यदि त्विति * सायम्प्रातश्चोदनानुरात्रेनैकदेव कृत्स्नप्रयोगात्सा-
यम्प्रातश्चोदनार्थं यावज्जीवचोदनार्थयोर्द्वयोरपि सम्पादनं यदि म-
न्येत्युक्ते कृत्स्नजीवनकालाव्याप्ते कथं नष्टचोदनार्थसम्पत्तिरित्या-
शङ्कानिरासार्थोदृष्टान्तः । अस्मिन्पक्षे दोषोक्त्यर्थं वृथेत्यवयवं व्याच-
ष्टे * तथेति * तिषिवाच्यहः शब्दः इह यावज्जीवश्रुतौ व्याप्ति-
तोऽन्यत्फलं न प्रतीयतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यदीति *
पूर्वाह्णे वै देवानामित्यन्यार्थदर्शनमेवान्यतः प्रातश्चभावेन प्रापकत्वा-
चोदनाभिप्रेतम् । अजीवतोऽनुष्ठानाशक्तेः कर्मणो जीवनव्यतिरिक्त-
कालाप्राप्तावपि सायम्प्रातःकालयोर्जीवनव्यतिरेकेणापि भावात्सा-
यम्प्रातश्चोदनावशीनाजिवितः स्वयमशक्तावप्युत्पत्तिद्वारा सर्वस्वार-
वत्प्राप्तानुष्ठाननिवृत्त्यर्थं सायम्प्रातश्चोदनयोर्जीवनकालान्तर्गतसाय-
म्प्रातःकालाविषयत्वोपसंहारार्थमेवार्थवदावज्जीववाक्यमित्याह

सायमिरयुक्तम् आहत्य वचनं विनार्विग्द्वारानुष्ठानकल्पनसाध्य-
 युक्तत्वाच्छक्त्यालोचनयैव जीवनान्तर्गतसायम्प्रातःकालविषयत्वं
 तच्चोदनायाः सेत्स्यतित्थाशयः । जीवनान्तर्गतसायंप्रातःकालविषय-
 त्वान्तर्गतायुक्त्या विधक्षिता अनेन च यदपीत्याशङ्कापरिहारभाष्यं
 व्याख्यातम् *यावच्छ्रुतिविरोधश्च* अस्मिन्पक्षे स्यादिति दूषणा-
 स्तरोत्तरपर्ययेन शब्देन त्विति भाष्यं चशब्दार्थो तुल्यद्व्याश्रुपगमेन
 व्याचष्टे *यावच्छ्रुद्व्येति* इत्यर्थादित्यस्यासलक्षणापसंहारभाष्यं
 ३३। व्याचष्टे *अत इति* सायम्प्रातश्चोदनामिश्रत्वीक्त्या कृत्स्नप्रयो-
 गाद्भावेन कालविधानात्तद्विरोधादपि वितत्य प्रयोगो न युक्त इति
 सूचितम् । ननु जीवनपरिमिते काले जुहुयादिति विहिते ऽर्थादभ्या-
 सापत्तावपि विधेरभ्यासविषयत्वाभावाभाष्यासलक्षणापत्तिरित्या-
 शङ्कानिरासार्थत्वेन स हीति भाष्यं व्यख्यातुमाशङ्कते तावत् *न-
 नु चेति* एतदेव विवृणोति *तथा हीति* शब्दस्य होमाभ्या-
 सापादने यः भ्रमः स सामर्थ्यहोमेनारोपितो यत् इत्यग्राहारेण
 भाषानुपादने हेतुतया योज्यम् । शब्दोक्तजीवनपरिमितकालान्वयसा-
 मर्थ्यस्याधुनाभ्यासापादकत्वमात्रेण तुशब्दस्य तुष्टत्वाश्रुपगमे
 सिद्धान्ते अपि सायम्प्रातःकालावच्छिन्नजीवनलक्षणतिमितान्वयसा-
 मर्थ्यस्याधुनाभ्यासापादकत्वादविशेष इत्याह *अथेति* सिद्धान्ते
 प्रत्यह प्रयोगविषयसमाप्तेः प्रत्यहमभ्यस्तप्रयोगाभावात्प्रयोगाभ्या-
 सस्य च विधिव्यापारं विनापि सामर्थ्यादेव सिद्धर्थाभ्यासलक्ष-
 णापत्तिः पूर्वपक्षे त्वभ्यस्तस्य कर्मणाः प्रयोगो न प्रयोगाभ्यासः प्रयो-
 गस्य च विध्यधीनत्वादभ्यासलक्षणा च विनाभ्यस्तप्रयोगविध्ययो-
 गालक्षणापत्तिरिति वैषम्येणाशङ्कानिरासार्थतया व्याख्यातुमाह *
 उच्यते इति* प्रत्यहं विध्यर्थसमाप्तौ द्वितीयादिभ्यह स्वनुष्ठाना-
 नर्थक्यमाशङ्का पृथक्प्रयोगतोक्ता श्लोकं व्याचष्टे *ममेति* प्र-
 तिदिनं कर्मसमाप्तेनैकस्मिन्प्रयोगे कर्माभ्यास इत्यर्थः । न त्वभ्य-
 स्तप्रयोगस्यापि सामर्थ्यालभ्यत्वेनाशब्दत्वात् न दोषापत्तिरित्याश-
 ङ्काह *तथेति* अभ्यस्तप्रयोगचोदनां विनाभ्यस्तप्रयोगान्निवृत्तेर-
 भ्यस्तस्वरूपत्वे विधिव्यापारायितव्य इत्यर्थः । ननु विधेयस्य ऽभ्या-
 सस्य जीवनपरिमितकालान्वयान्वयानुपपत्तिः प्रतीतेर्धोतोर-
 भ्यासलक्षणायां व्यापारामायाददोष इत्याशङ्कते *नन्विति* शा-
 ब्दस्य विनाभ्यासस्य विधानप्रयोगेनान्वयानुपपत्तिः प्रतीतिम-
 मर्थे ऽपि धातुव्यापारस्याप्यभ्याश्रुपगमस्तद्व्यत्यादपरिहार्या लक्षणे-
 । स्यादप्येन परिहारं न चेत्यादिभाष्यसूचितमाह *नस्यामिति* धु-

तिश्चेत्यादिसूत्राणामसंहारमाश्रयमात्रकहेलया व्याख्यातुमाह * तदि-
ति * पञ्चम्यर्थे तदित्यव्ययम् उभयशब्देनाव्यातयावज्जीवपदाविष-
यतया श्रुतिशब्दो व्याख्यातः । अनुवादोक्तेरुद्देशाशयतोद्दिश्ये-
त्यनेनोक्ता ।

लिङ्गदर्शनाच्च कर्मधर्मे हि प्रक्रमेण नियम्येत त-
च्चानर्थकमन्यत् स्यात् ॥ ३ ॥

अप्रतिपातनलक्षणलिङ्गदर्शनादपि कर्तृधर्मो यावज्जीविक-
तेति प्रतिशाय कर्मधर्मे हि यावज्जीवकत्वे सति जीवनपरिमितदर्थ-
पूर्णमासकालैक्यादशपूर्णमासवाजित्यानुपक्रमरूपातिपातनयोः का-
लभेदेन विरोधपरिहारानुपपत्तयो दर्शपूर्णमासयाजी स तदुप-
क्रमेदेवेत्युपक्रमेण दर्शपूर्णमासयाजी तदुपक्रामित्वरूपेण धान्दि-
मेव धूमो नियम्येत्यनुपक्रमरूपातिपातनानुपपत्तिरित्येवं तदुपपाद-
नार्थत्वेन कर्मधर्मे हि प्रक्रान्तमित्येतावता माध्येण प्रक्रान्तमेवेत्यव-
धारणया प्रक्रान्तं सदिति पाठे तु सच्छब्देनावधारणसूचनया म-
ध्यमसूत्रावयवं व्याख्याय यावज्जीवेत्यादिना कर्मधर्मपक्षे उपक्रम-
रूपातिपातनयोगादसमापनरूपमातिपातनं वाच्यं तत्र च यावज्जी-
वकालेन समापनावगतेस्तापति काले ऽतिपक्षे कर्मणो ऽतिपत्तिः
स्यात्तत्र च मृतस्य प्रायश्चित्तानुष्ठानाशक्तेर्निमित्तभूतातिपातनवच-
नादन्यत्रैमित्तिकप्रायश्चित्तविधानमनर्थकं स्यादित्येवम् अन्याययवो
व्याख्यातः । तत्र जीवनान्त्यकालात्प्रागव्यसमाप्तिरूपातिपत्युपपत्तेः ६३४।
काले ऽतिपक्षे कर्मातिपत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्कानिरासपूर्वं सर्वं भाष्यं
तात्पर्यतो व्याचष्टे * अतिपत्तिरिति * स्वधर्मभूतकालातिक्रमः
कर्मकर्तृकः प्रयोज्यव्यापारे ऽतिपत्तिर्नानुपक्रमो समाप्तिर्वा तत्प्रयो-
जकस्तु पुंस्वापारो ऽनुक्रमणासमापनोपलक्षितो विध्यविज्ञानाख्यो
ऽतिपातनमित्याशङ्कानिरासाप्यः । सिद्धान्ते तु कालभेदादेकस्मि-
न्मासे दर्शपूर्णमासानुष्ठानालुब्धदर्शपूर्णमासवाजिष्यपदेशस्य मा-
सान्तरे ऽनुपक्रमणरूपमसमापनरूपं धातिपातनं प्रायश्चित्तविधिश्च
सम्भवतीत्याह * मत्पक्षे त्यति * प्रायश्चित्तविषयत्वेन स-
म्भवतीत्यनुपपन्नः । ननु जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासकालैक्यादश-
पूर्णेमासयाजिनो ऽतिपातनप्रायश्चित्तविध्ययोगोऽवस्थासकालभेदा-
दादुमयं सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * पूर्णमासमाधास्या-
शब्दपोरव्यासलक्षणार्थत्वे प्रमाणाभावाद्वासातिपातनस्य निमि-
त्तत्वावगतिर्नाश्यासकालभेदाद्युपगमेन विरोधपरिहारः सम्भव-

तीत्याशयेन परिहरति * न शक्यमिति * ननु पौर्णमास्यमावा-
 साशब्दयोः कालवाचित्वात्तस्य च जीवनपरिमितदर्शपूर्णमासप्र-
 योगविषयन्यायोगादनश्यामविषयत्वाच्चतेरश्यासविषयकालाति-
 पातनस्य निमित्तत्वं प्रतीयतइत्याशङ्कते * ननु चेति * अवयववि-
 षयः कालकर्तृकः प्रयोज्यन्यापारो ऽतिपत्तार्यो ऽतिक्रमी निमित्त-
 भूनातिपानास्यपुद्गलकप्रयोजकव्यापारविषयत्वाद्निमित्तत्वेनेक्तः । प-
 रमार्थतत्त्व्यतिपातनं नामेति परिहारग्रन्थालोचनया कालातिपा-
 तनान्यनिमित्तत्वशङ्कायां लक्ष्यते कालस्यातिपत्त्यास्यं प्रयोज्यन्या-
 पार प्रतिफलत्वाभावात्कालातिपातनस्य निमित्तत्वं न सम्भवतीति
 परिहरति * नैतदिति * कालेन कर्मणातिक्रमणीयमिति काल-
 कर्तृकर्मविषया ऽतिपत्त्यविधेः कालस्यातिपत्त्ययोगिमिति हेतुत्वमु-
 क्तमुपपादयितुम् * यस्य हीत्याद्युक्तम् * प्रधानस्याङ्गमनतिक्रमणीयं
 नाङ्गस्य प्रधानमित्येतदव कुत इत्यपेक्षायाम् * तदेव चेत्पुनरुक्तम् * स-
 गुणत्वायानतिक्रमविधानात्प्रधानस्य च सगुणत्वापेक्षणात्प्रधान-
 स्यैवाङ्गमनतिक्रमणीयमित्याशयः । अनुष्ठानाननुष्ठानरूपत्वाच्चा-
 ३३१॥ तिक्रमानतिक्रमयोरनुष्ठेयकर्मधर्मतैव युक्तत्वाद् * तदेव चेति *
 अनुष्ठानमात्मा स्वभावो धर्मो यस्येति विग्रहः अतः पौर्णमास्यमा-
 वास्याशब्दवाच्यकर्मोतिपातनस्य निमित्तत्वादश्यासस्य च पौर्ण-
 मास्यमावास्याशब्दवाच्यस्यामावावतिपातनप्रायश्चित्तविधोर्लिङ्गता
 युक्ता इत्युपसंहरति * तस्मादिति *

व्यपवर्गं च दर्शयति कालश्चेत्कर्मभेदः स्यात्॥४॥

दर्शपूर्णमाससमाप्युत्तरकालेत्यवशानाच्च कर्मधर्मपक्षे दर्श-
 पूर्णमाससमाप्युत्तरकाल कर्मकालाभावादनर्थकमन्यत् सोमया-
 गविधान स्यात्तदर्थं तत्त्वाय तु सोमयागस्य दर्शपूर्णमाससमाप्युत्त-
 रकाल कालो ऽस्तीत्युपपत्तेरप्यर्ज्यकालसमाप्यत्वायोगात्प्रति-
 माम दर्शपूर्णमासकर्मप्रयोगाद्भेदः स्यात् न च यावज्जीविकस्यैव
 कर्तृधर्मपक्षे पौर्णमास्यमावास्याकालार्थाच्छन्नस्य जीपनस्य प्र-
 तिमाम् मित्रस्य निमित्तत्वाद्युच्यते न कर्मधर्मपक्षेत्येवं तत्रानर्थ-
 कमन्यत् इत्यादिनि पूर्वमुपपादयमानुपगमेण व्याख्यां सूचयितुं कथम-
 नर्थकमन्यत् सोमयागविधान स्यादिति प्रश्नपूर्व कथमित्यादिमाध्य-
 ण सूत्रे व्याख्यातं तदश्याससमाप्युत्तरकालस्य कर्मधर्मपक्षे
 ऽपि सम्भवान्न समाप्युत्तरकालस्य कर्तृधर्मत्वादिद्वयपङ्कानिरा-
 नपूर्वं व्याचष्ट * दर्शयति * यदेव पौर्णमास्यमावास्याशब्दपारश्या-

सिवाचित्वाभावात् प्रतिमासमाश्रयासापत्तिः प्रायश्चित्तनिमित्तं किं
 तु यावज्जीविकाश्रयासापत्तिस्तथैव दर्शपूर्णमासशब्दयोश्श्रयासया-
 चित्वाभावाद्यावज्जीविकाश्रयाससमाप्त्युत्तरकालतैव स्यात् न
 प्रतिमासाश्रयाससमाप्त्युत्तरकालतैति शङ्कानिरासार्थः । काल-
 श्चोदित्यादिसूत्रावयवं स्वयमन्यथा व्याख्यास्यन् माध्यव्याख्याते इयं
 तावद्योजयति * सूत्रमपीति * अन्यथा व्याख्यातुमाह * कालश्चोदि-
 ति * कर्मान्तरेणो सोमयागादिना दर्शपूर्णमासकर्मणोरविच्छेदे स-
 स्वपि को दोष इत्यपेक्षायां दर्शपूर्णमाससमाप्त्युत्तरकालविधिविरो-
 धो विचार एतद्यमस्य छिद्यते यदन्यस्य तन्त्रे पितते अन्यस्य तन्त्रं
 प्रतारयते इत्यादिनिन्दोद्गीतनिषेधविरोधश्चेति दोषद्वयमुक्तं लिङ्गद-
 र्शनसाध्यमर्थमुपसंहरति * तस्मादिति * अनुध्यायिनीजरामरण-
 निमोक्वचनरूपस्यान्यार्थदर्शनवचनस्य व्यपवर्गसूत्रार्थत्वाभावात्ति-
 द्वाव्यावेलायामुपन्यासो न युक्त इत्याशङ्कापवर्गसूत्रार्थत्वाभावे
 * उपनित्यव्याप्तु नैवं स्यादित्युत्तर * सूत्रस्यैवैवशाब्देन परामर्शसि-
 द्धये तत्समीपे मुक्तकस्यान्यार्थदर्शनद्वयस्योपन्यास इत्याह * मु-
 क्तकेति * सूत्रानारुढस्योपन्यस्तस्य सौत्रेण शब्देन परामर्शमाश-
 ङ्क्य विशेषतः केन चिन्त सूत्रेणानुक्तत्वे अपि सामान्यतो लिङ्गदर्शन-
 सूत्रगोचरताका । अनुध्यायिनीवचनं व्याख्यास्यत् अतिपातनप्राप-
 चित्तादीनां लिङ्गदर्शनानां विधिरूपत्वादस्यापि विधिरूपत्वशङ्कां
 निवर्त्तयितुमर्थादात्तं तावदाह * तद्यथेति * लिङ्गदर्शनसूत्रे अनु-
 ध्यायिनीजरामरणनिमोचनवचनयोरपि नियमलिङ्गत्वाद्बुदाहरण-
 त्वसम्भवसूचनार्थलक्षणाशब्दः । अर्थादात्तत्वसिद्ध्यर्थं विध्यन्तरशेष-
 भूतत्वे ऽभिहिते होमादिनिषेधार्थाद्वाह्यन्तरशेषत्वायोगमाशङ्क्य
 दीक्षितो न ददातीत्यादियान्तररेणैव होमादेः पर्युदस्तवाग्नौ
 होत्रं जुहोतीत्यादेरनुवादश्च दीक्षितस्येत्यनेनोक्तं व्याचष्टे * एतावस्तं
 हीति * य आहोत्यादिभाष्येणामिमुष्यार्थत्वादाहो हकारस्य च
 निश्चयार्थादात्तमार्थस्वरूपेणामिमुष्येन यो भागो निश्चितो भवति
 तस्मिन्नदीयमाने ऽनुध्यायिनीवचनं भवतीत्यनुध्यायिनीवचनाद्भाग-
 स्य नियतत्वमुक्त्या यद्येत्यनेन व्यतिरेकमुद्येतोपपाद्य नियतत्वेत्यनेन
 भागनियतत्वद्वारानुध्यायिनीवचनस्य नियमलिङ्गतोपपादिता तत्-
 सर्वं सद्भिष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * एतदिति * कर्म धर्मपक्षलिङ्गा-
 योनोक्त्यर्थं नेति भौष्यं व्याचष्टे * कालेति * तस्मादित्युपसंहारभा-
 ष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति * जरामरणनिमोक्तोक्तलिङ्गत्योक्त्यर्थ-
 मपि च धूयतइति भाष्यं व्याख्यातुं यथाभागस्य नियतत्वं नियमलि-

६३६।

इं तथा जरामृत्युभ्यामेव निर्मुच्यतइति जरामरणयोरपि निर्मोक्त-
कारणयोर्नियतत्वं लिङ्गमित्यतिदिशति * एतेनेति * जराविधेरन्य-
तो ऽप्राप्तत्वाद्नेनैव वाक्येन विधि सूचयितुं विधानशब्दः । जरेति
भाष्यं व्याचष्टे * काम्यत्वेति *

अनित्यत्वात्तु नैवं स्यात् ॥ ५ ॥

जरामरणवाक्यस्य प्रागेवोपन्यस्तत्वात्पुनरुपन्यासो ऽनर्थक-
इत्याशङ्काह * यदेवेति * तत्सूत्रस्येनैवंशब्देन परामर्शार्थं प्रागुप-
न्यस्तं यस्तुतस्त्वेतत्सूत्रार्थपवान्यार्थदर्शनद्वयमुपलक्षणार्थं त्वेकमु-
पन्यस्तमित्याशयः । सूत्रं योजयति * नियमेति * यदेतदनुष्ठानं
जरामरणनिर्मोचनं चाक्तं तद्भवत्पक्षे कर्मणो ऽनित्यत्वायोगाद्यथोक्तं
तथा न स्यादित्यर्थः । लक्षणाभ्युपगमे ऽपि जीवनस्यानियतपरिमा-
णत्वात्तु यत्काललक्षणार्थत्वमुक्तं तत्रैवं स्यादित्येवं स्वयमन्यथासूत्रं
व्याचष्टे * भयं धेति * सूत्रार्थमुपपादयति * तन्नामेति * नित्यशब्द-
व्याख्यानार्थम् * कियतापीत्युक्तम् * चन्द्रादर्शनस्य ज्योतिःशा-
स्त्राश्रितपरिमाणेनाभावात्पाकालेनाविनाभावावगमात्तदुपलक्षणत्वं
युक्तं जीवनस्य तु कियता कालेनाविनाभावावगमाच्च युक्तापलक्षण-
तत्त्वर्थः । यस्मादनियतपरिमाणत्वाज्जीवनकालमुपलक्षयितुं न शक्नो-
ति तस्मादेतज्जीवनमेवमुपलक्षणमापद्यते यदुतैतज्जीवनमेवंभूत-
मनियतपरिमाणं यदा भवेत्तदा जुहुयाद्यजत वेति ततश्च कादा-
चित्कत्वाश्रितमेतत्त्वं स्यादित्याह * तदिति * ननु नियतनिमित्त-
त्वाश्रितयत् फलमेत्याद्यसिद्धान्तसूत्रस्य भाष्ये नियतनिमित्तत्ववरोन कर्म-
णां ऽवश्यकत्वं व्यतोक्तिर्जीवनस्यानित्यत्वाश्रितमित्तत्वाभ्युपगमे विरु-
ध्येतेत्याशङ्कते * फलं तर्हीति * यावदात्माधिष्ठितत्वरूपेण श-
रीरमस्ति तावत्प्राणधारणाख्यं जीवनं नियमेनास्तीत्येवमाशयं भाष्ये
जीवननित्यत्वाभिधानमिति परिहरति * यावच्छरीरेति *

विरोधश्चापि पूर्ववत् ॥ ६ ॥

यावज्जीविकाभ्यामपक्षे च दण्डपूर्णमासवत्तद्विहृतीनामप्य-
भ्यासापत्तेः सर्वासां चैकस्मिन्काले ऽश्वासस्याशक्यत्वाविरोधः
स्यादित्येवं सूत्रव्याख्यामार्थमित्येत्यादिभाष्ये नियमपक्षे ऽपि विरो-
धमाभ्यादयुक्तमाशङ्कोपपादयति * नियमः सन्निति * नियम-
स्यापक्षपक्षद्वयरूपस्य प्रत्ययावपरिहारार्थत्वेन पुरुषार्थत्वादनतिदेशो
ऽयमेव पक्षतत्त्वर्थः । नन्मतदिदंप्राप्तो ऽपि यावज्जीविकालो य

६३८१ फलवृत्त्ययोगात्तद्वाचिका धीप्सानर्थिका स्यात् इत्यर्थः । ननु नैय-
मिकस्यापि प्रयोगस्य कालोपदेशे द्वित्रादिषु वसन्तेषु प्रयोगविधयः
धीप्सा भविष्यतीत्याद्यङ्गानवस्थितशास्त्रार्थापत्त्या निरस्यति * न
चेति * अतः सर्ववसन्तध्याप्त्यर्थत्वाद्धीप्साया निमित्तत्वं च
विना कृयाप्तेरप्राप्तत्वेनानुवादायोगादेकस्मिन् प्रयोगे ऽनेकवसन्त-
साहित्यसम्पादनायकैर्विध्ययोगाभिनिमित्तशास्त्रतावसीयतइत्याह *
तस्मादिति * नन्वधिकरणवाचिन्या सप्तम्या कालस्याङ्गत्वावग-
तेर्निमित्तता न युक्त्याशङ्काह * सप्तम्यपि चेति * अत्रार्थे
सूत्रं योजयति * तेनेति * ज्यातिष्टोमन्यायं पदवादिभ्यतिदिश-
ति * पतेनेति *

॥ अथ सर्वशास्त्रप्रत्ययैककर्मताधिकरणम् ॥ २ ॥

नामरूपधर्मविशेषपुनरुक्तनिन्दा ऽशक्तिसमाप्ति
वचनप्रायश्चित्तान्यार्थदर्शनाच्छास्त्रान्तरेषु क-
र्मभेदः स्यात् ॥ ८ ॥

अङ्गविधस्यापि कर्मभेदस्योक्तत्वादनर्थकमेतदधिकरणमित्या-
शङ्का शास्त्रान्तराख्यकारणान्तरनिरासार्थत्वं तावत्परमतेनाह * उ-
क्तेति * प्रतियोगिशानापेक्षत्वादिदं कर्म शास्त्रान्तरीयकर्मभिन्न-
मिति बुद्धेः शास्त्रान्तरान्यभेदकत्वशङ्कापपत्तेः कारणान्तरनिरा-
सार्थत्वायोगेनापरितोपात्त स्वमतेनोक्तपदकमध्ये एव संशयागुणाभ्या-
साशङ्कानिरासार्थमाह * तत्रैव चेति * रूपादेः पदकवाह्यत्वात्क-
र्मतन्मध्यताशङ्क्याशङ्का केनचिदपूर्वसंयोगादिप्रकारेण शङ्कान्य-
तरूपपर्यायशङ्का कथं निन्दादेः पदकान्यतरप्रकारत्वंमित्याशङ्का-
ह * तदिति * सिद्धान्ते प्रतिषेधार्थं निन्दादिगुणप्रकारत्वंमुदिता-

गुणानामित्यादां च

।

धर्मासम्भवेन गुणस्य

।

। आभावेनाभिज्ञादिवत्

पूर्यमयोगासम्भवहनुव्यायोगाच्छास्त्रान्तरीयस्य च कर्मणां स्तवगत-
त्येताप्रत्यभिज्ञानाच्छास्त्रान्तरीयस्य गुणस्य शास्त्रान्तरीये कर्मणि वि-
श्वसम्भवेन भेदकत्वस्याशङ्कनीयत्वाच्छास्त्रान्तरीयगुणानां धैकशा-
स्त्राख्यं कर्मणुपमंतावकाशं शास्त्रान्तरीयकर्मान्तवगमस्यैव हेतुव्या-
च्छास्त्रान्तरीयत्वमहृतस्यैव गुणस्य भेदकत्वंताशङ्कनीयत्वापत्तेः
पुनः धृतं निन्दां शास्त्रान्तरीयत्वेनैवाभेदकत्वाभिधानाच्छा-

सान्तरियाणां यथोदाहरणत्वं तथा वेदान्तरियस्यापि वर्गणं शा-
सान्तरियाध्यायिभिरनवगमाविशेषादुदाहरणामप्युदाहरणीयत्वा-
धगते शासान्तराणीति भाष्यमयुक्तमित्याशङ्कते * कथं पुनरिति *
कथा चिदुपलक्षणात्वेन समर्थनं दूषयितुमुपन्यस्यति * के चि-
दिति * त्रयीं विना सर्वाद्भाषेत कर्मानुगतं वेदतयस्याप्यध्येषत्वा
च्छासान्तरियन्यायास्तम्भयेन दूषयति * न त्विति * इत्योक्त
ध्याचष्टे * यत्र हीति * औद्गात्रे वा वेद यः कर्म द्रव्यदेवतासयु
क्तमाप्नायत तत्र कथमित्यपेक्षायामाह * यत्तिरिति * अतः कवदाधा ६३२।४
तस्य कर्मणो यत्र द्रव्यदेवतामानं तत्रैवात्पत्तिवेदान्तरे गुणमात्रवि-
ध्यर्थधुतिरित्येतदेव तृतीयाधिकरणसूत्रेण द्रव्ययति * तथा चेति *
तस्माद्युक्तमेव भाष्यमित्याह * तस्मादिति * नामविशेषदर्शनाद्-
पविशेषदर्शनादित्यादिप्रत्येक दर्शनशब्दान्वयनं सूत्रव्याख्या इत्ये
तेष्वेन सूचयन्नाहना भेदोक्तिं व्याचष्टे * तत्रेति * ना-
मरूपयार्थिशेषोक्त्यन्वया भेदोक्त्या सूचित । नामभेदो यज्ञेदका
रणं तत्तावदिह दृश्यत इत्यर्थं । नन्विति भाष्येण काठकादिनाम्नाऽव्य-
ध्यस्मरणेनानादित्वावधारणाद्वैशम्पायनान्तवासिपुत्रगवाचिककठश-
ब्दप्रवृत्तिकृत्ये चादिमत्त्वापत्तेश्चरणात्पञ्चाक्षणावान्तरजातिवाचि-
कठशब्दप्रवृत्तिकृतावगमात्तस्माच्च परतस्तेन प्रोक्तमिति निहितस्या-
यप्रत्ययस्य कठशब्दपरतया विध्यभावेन कठचरकात्पुनरिति स्मृतेर्लु-
गभावात्स्वार्थिकप्रत्ययात्तत्रेन काठकमिति रूपायगनेप्रत्ययस्य
प्रवाच्यतयेतन्नामकत्वात्स्वायात्कर्मनामत्वायोगमाशङ्क्य सत्यमित्य-
नेन तस्येदमित्यस्मिन्नर्थे गोत्रचरणाद् धुञ्जिति चरणाच्चिन कठ-
शब्दाद् धुञ्प्रत्ययोत्पादनेन तदादेशात्तत्त्वात्काठशब्दव्युत्पत्त्यव-
गतेस्तस्य च धर्मसमाप्ताययोस्स्थित इति स्मृत्या कठसम्बन्धनमा-
प्तायविषयत्वपक्षस्तन्वन्धिधर्मविषयत्वस्याप्यवगत्याविशेषाद्विगत्यै-
क्यद्विषयसामानाधिकरण्याविशेषाच्च धर्मरूपकर्मनामतागुपवा-
दितेऽप्यव्याख्यातुमाह * तद्यथेति * रूपान्तरादिति व्याचष्टे *
तथेति * आमिश्रावाजिनदृष्टान्तेनोपपादितेन गुणत्वेन रूपभेदस्य
भेदतुल्ये कपालसरयाया यागगुणत्वाभावाद्भेदकत्वमाशङ्क्य गुणस्य
तु त्रिधानार्थं इत्यत्र कपालाधिताया अपि सरयाया याग प्रत्यङ्गत्व-
रुपगुणतोत्पाद्यदृष्टान्तेन स्मारिता धर्मविशेषस्यापि गुणत्वमुपपाद-
यितुमाह * कारीरीति * कारीर्याप्यनकालेऽनुष्ठीयमानस्य भूमि-
भोजनादे कैमथ्याकाङ्क्षाया फलवत् कारीयादर्थाप्यनकारा
सन्निहितस्य प्रकरणानाम्नातेतिकर्तव्यताग्राहित्यायामेऽप्यध्ययन्-

स्य ह्यप्रार्थत्वेनादप्रार्थतेति कर्तव्यताप्रहित्वायोगात्सन्निधानाख्येन
स्थानेन कारीर्यादीतिकर्तव्यतावर्गतेगुणत्वे ऽपि कर्माङ्गभूतज्ञानद्वा-
रत्वेन विप्ररुष्टतरत्वाद्भेदेनोपादानमित्यर्थः । साक्षादितिकर्तव्यता-
त्वनिरासार्थः स्थानीयशब्दः । अश्वघासादिप्रहणस्योदाहरणार्थत्वेन
धर्मान्तरस्यापि ग्रहणमिद्वैविशेषानभिधानाच्चान्यधर्मोक्तेरुदाहर-
णान्तरार्थत्वायोगादानर्थस्यमाशङ्काह * पर इति * अश्वघासादे-
रिति तन्त्रेणान्ययोगनिमित्तोपादानपञ्चमीत्वेन व्याचष्टे * अश्वेति *
पुनरुक्तत्वमभ्यासत्वेन व्याचष्टे * पुनरुक्तत्वेनेति * निन्दाया गुणत्वं
तावदुपपादयति * निन्दायामपीति * पूर्वपक्षे निन्दाया निषेधमात्र-
पर्यवसानाभ्युपगमादिन्दासंयोगेनोदितानुदितकालयोर्निषेध्ययोगुण-
योर्भेदादित्येव योज्यम् । अनुदितहो मतिर्दां व्याचष्टे * उदितेति *
निन्दाया निन्द्यनिषेधापेक्षत्वादुदित एवेत्यवधारणाभ्युपगमेनानुदि-
तहोमो न कार्य इत्यस्मिन्नर्थे तस्मादिति योज्यम् । उदितहोमनिन्दां
व्याचष्टे * इतरे पुनरिति * प्रदुतायात्रदानोक्तेर्मिन्दाव्याभिव्यक्त्यर्थः यः
पूजामित्युक्तम् * प्रदुतशब्दव्याख्यानाथोक्तिकान्तोक्तिः अतिक्रान्ता-
यात्रदानाशक्तिमाशङ्क्य * व्याहृत्य शिष्युक्तेत्युक्तम् * तस्मादित्यु-
दितहोमो न कार्य इत्येव योज्यम् । निन्दाया निन्द्यन्तरविधिशेषत्वात्त-
द्वादशैकादशकपालाचर्चद्विकल्पेनाविरोधमाशङ्क्य वैकल्पिकत्वे स-
त्युभयप्यवैगुण्यादिन्दानुपपत्तेर्विरोधपरिहारायोगोक्त्यर्थं सवन्ति
६४०१ भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * अशक्तेर्गुणत्वमुपपादयति * अशक्तीति *
समाप्तिभेदस्याप्येकस्मिन्कर्मणि निवेशासम्भवेन भेदकत्वात् समा-
प्तिवचनस्यापि गुणतेत्याह * समाप्तीति * तस्मात् यो ऽग्निः सो
ऽग्न्यारोहेषु समाप्यते ऽग्न्येषामन्यत्रेति समाप्तिभेदाः समाप्युक्त्वा
भेदकत्वेन विवक्षितभेदशब्देन सूचितम् । पञ्च चिच्छाखायामुदिनका-
लातिक्रम इति प्रायश्चित्तनिमित्तं क्वचिदनुदिनकालातिक्रम इति
प्रायश्चित्तनिमित्तभेदस्यापि निन्दावन्निषेधगमकस्येनैव भेदकत्वात्पृ-
थगुपगमाभानर्थक्यमाशङ्काह * निन्दयेति * प्रायश्चित्तनिमित्तो भेदः
प्रायश्चित्तभेद इति मध्यमपदलोपी समास'वृद्धिशब्दव्याख्यानार्थं वै-
शुण्णोक्तिः । एकेनैषोदाहरणेनान्यार्थदर्शनव्याख्यासिद्धेरुदाहरणप-
ञ्चकानर्थक्यमाशङ्क्य परिहरति * परिहारेति * यदीत्यन्यार्थदर्शने
व्याचष्टे * यदीति * इष्टतामिति भाष्यादिप्रथमवचनानिष्टप्रथम-
यशता च द्वयमपि लिङ्गमिति घान्तिनिरासायानिष्टप्रथमयशस्यैव
लिङ्गत्वमाह * द्वादशाह इति * ताण्डुकइत्यादिभाष्यं व्याचष्टे *
शाण्डुकेति * ऽथोतिथीमस्य माधव्यनियमं सति यमान्तरेभ्यः प-

धातृयोगे प्राथम्याभावात्तैश्चत्वापत्तेः यशान्तराणां च प्रथमप्र-
योगे ऽप्यवेगुण्यापत्तेरन्येन यजेतेति चान्यशब्दसमभिव्याहृतस्य
यज्येयशान्तरवाचित्वात्तत्परेण प्रत्ययेन ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यवि-
धावत्यन्तध्रुतिवाधापत्तेः सोमयागान्तराणां ज्योतिष्टोमपञ्चाङ्गाव-
स्त्वर्थमविध्यर्थत्वेनास्य वाक्यस्य वार्तिककृतैश्च पञ्चमे व्याख्या-
स्यमानत्वाद्यजुर्वेदोत्पत्तत्वेन च ज्योतिष्टोमस्य सामवेदिकताण्डु-
कशाखागतत्वामावात् सारस्वतसूत्रं च ज्योतिष्टोमपूर्वत्वात् सर्व-
कर्मणामिति भाष्यदर्शनादेकस्यापि ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमे
सति पक्षद्वये ऽप्यदीक्षितदर्शनानुपपत्तिसम्भवात् तस्मिद्धौ लिङ्गप-
रिहारसूत्रे सर्वेशपत्योक्त्यानर्थक्यापत्तेर्द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपञ्चा-
ङ्गावलङ्घनार्थं ज्योतिष्टोमान्तरस्य प्राथम्यनियमे सति इत्युक्तिम-
द्भित्य प्रकृतशास्त्रगताद् द्वादशाहादन्यताण्डुकशाखागतं द्वादशाहं
प्रति ज्योतिष्टोमस्य प्राथम्यनियमं सति प्रकृतशाखागतस्य द्वादशा-
हस्य ज्योतिष्टोमपञ्चाङ्गावानियमात्प्रतिशास्त्रं द्वादशाहाव्यकर्ममेव
सत्यनिष्ठप्रथमयज्ञत्वं द्वादशाहकर्तृविशेषणं युक्तं भवतीति व्याख्येयम् ।
ननु सामवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावाद्यजुर्वेदोत्पत्तज्योतिष्टोमप्राथम्य-
प्रतीतिः कर्ममेवेदं चाविशेषात् सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यापत्तेरेकं च द्वा-
दशाहादियज्ञं प्रति सर्वज्योतिष्टोमप्राथम्यायोगात् सर्वशाखोत्पत्ता-
नां द्वादशाहादियज्ञानां ज्योतिष्टोमः प्रथम इत्यर्थावगतिद्वारा सर्व-
शाखागतानां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपञ्चाङ्गावावगतेरुदाहृतवाक्य-
युक्तशाखागतस्यापि द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपञ्चाङ्गावानियमात्कर्म-
भेदे ऽप्यनिष्ठप्रथमयज्ञदर्शनानुपपत्तिरित्याशङ्कानिराससुचनार्थोत्तर-
शब्दः । यशान्तरधर्मभूतपञ्चाङ्गावावच्छेदकत्वेन ज्योतिष्टोमस्य परा-
र्थतयोपादनात्पराार्थ्यं चेक इत्यत इत्यनेन न्यायेनैकस्यैव ज्योतिष्टो-
मस्य प्राथम्यावसायान्नैतद्वशेन सर्वशाखास्थानां द्वादशाहानां ज्यो-
तिष्टोमपञ्चाङ्गावावगतिरित्याशयः । सर्वशाखासु कर्मकं तु सर्वशा-
खास्यं द्वादशाहं प्रति ज्योतिष्टोमप्राथम्यानियमात्तद्वारा सर्वशा-
खास्यस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमपञ्चाङ्गावतिपमावगतेरदीक्षितदर्शनं
द्वादशाहे न स्यादित्याह * एकत्वे त्विति * ज्योतिष्टोमः प्रथमो
यस्मात्स ज्योतिष्टोमप्रथमस्तस्य भावो ज्योतिष्टोमप्राथम्यामिति बहु-
मीह्ययुपगमेन वा सर्वशाखास्यस्य द्वादशाहस्य ज्योतिष्टोमप्राथम्यनि-
यमादित्येवं योज्यम् । तथा चेति द्वितीयाध्यायदर्शनभाष्यं व्याचष्टे
* तथेति * अर्द्धमन्तर्वेदि मिनोत्पथे षड्विंशतीति चेद्यमे विहितस्य
यूपमानस्यातिदेशेन यूपैकविंशतीं प्राप्तस्य वेदिदेवातिक्रमा योगाद्वि-

मानस्य वेद्याधारस्य श्येनादिपक्ष्याकारस्य लाघवभूतपक्षद्वयसम्मानं तस्यै
 चार्थप्राप्तयेनानुवादोपपत्तेः प्रत्यक्षाविधिर्विरोधे स्थवादकल्पविध्य-
 योगात्पक्षे सम्मानं निन्दित्वा वेदिसम्मानपरिग्रहः शास्त्रान्तरीयस्य
 विरोधिनो वचनान्तरस्य तच्छाखीये कर्मण्यप्राप्तिं द्योतयतीत्यर्थः ।
 एतदेवोपपादयति * वचनान्तरे हीति * चतुर्विंशतिप्रक्रमवेद्यप्र-
 देशे रथाक्षमात्रान्तरालानाम् एकादशानाम् यूपानां मार्तुमशक्यत्वा-
 द्वाप्तमात्राणि पक्षेषु पुच्छानि भवन्तीति च पक्षयोर्वासमात्रत्वविधा-
 नात्पक्षसम्मानपक्षो सुतरामशक्तेर्विरोध इत्याशयः । तस्मादपी-
 त्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * अपरं चेति तृतीयान्यार्थ-
 दर्शनात् भाष्यं व्याचष्टे * द्वे इति * स्तोत्रियावाचिसंस्तुतशब्दप-
 रनिर्द्धारणपट्टीयोगाद् द्वित्रिसंख्ययोः स्तोत्रियाविषयत्वोक्तिः दर्श-
 काव्यत्वेन विगद्वाद्यं व्याख्यातुं दशकशब्दः । अतिरेकोक्त्वा इतिरात्र-
 संख्यज्योतिष्टोमविषयत्वप्रदर्शनायातिरात्रशब्दः अपि चेति चतुर्था-
 न्यार्थदर्शनभाष्यं नासोमयाजी सध्वयतीत्यसोमयाजिनः साध्वाव्य-
 निषेधो नेन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य तत्स्थाने विधानादनिष्टप्रथमयज्ञानां
 पुरोडाशित्वेन विवक्षितानां दीक्षितादोक्षितदर्शनेनैव गतत्वादयुक्तमा-
 शङ्का समाधत्ते * पुरोडाशीनि * पञ्चमान्यायं दर्शनभाष्यं व्या-
 चष्टे * किं चेति * नानाकर्मत्वेति भाष्यं व्याचष्टे * उपहृष्येति *
 तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादपीति *

एकं वा संयोगरूपचोदनाख्याविशेषात् ॥ ९ ॥

सूत्रे व्याचष्टे * सर्वेति * रूपशब्दोक्तद्रव्यदेवतव्यतिरि-
 क्ताद्राशयो गुणशब्दः संयोगचोदनयोर्महणायादिशब्दः । शाखा-
 स्थानां ब्राह्मणानामेव विधायकत्वात् सर्वशाखाभ्यो ज्ञानं यस्य कर्म-
 पक्षदेकमित्युक्ते सर्वेभ्यो ब्राह्मणमार्गेभ्यो ज्ञानं यस्य तदेकमित्युक्तिः
 पुनरुक्तेत्याशङ्काहि * सर्वेति * अत्रोदाहरणमाह * तद्यथेति *
 शुणमुत्पद्यतिप्रमाधिकरणे ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकतयाः स्वय-
 मेव वक्ष्यमाणत्वाद्दीक्षात्रे ज्योतिष्टोमानुत्पत्तसद्वद्भूतमन्त्राद्याशया
 ज्योतिष्टोमोक्तिः । अर्थसंयोगस्येति भाष्यं व्याचष्टे * संयोग इति *
 संशब्दस्य समीहितवाचिः वात्कलस्यैव च समीहितत्वात् समी-
 हितेन योग इत्यवयवार्थसंयोगात्कलान्यवयवाची संयोगशब्द इत्या-
 शयः । रूपमपीति भाष्यं व्याचष्टे * रूपमिति * पुरमेति भाष्यं
 व्याचष्टे * चोदनेति * नामधेयं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टो-
 मादीति * तेनेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

शाखान्तरस्य भेदकत्वं शङ्कितुमापातनिकां तावत्करोति * न चेति *
 व्याचष्टे * प्रमाणान्तरवदिति * असन्निधानेनैव कारणेन शाखान्तरा-
 ध्यायिमाध्यं शाखान्तरीयस्य कर्मणो ऽनवगतेः प्रतियोग्यनवगमे
 च भेदाप्रतीतेर्न शाखान्तरलक्षणमसन्निधानं भेदहेतुरिति परिहरति
 * नेति * एतदेव विवृणोति * येन हीति * स्मृतिहेतुसंस्कारोदयोध-
 सिद्वयार्था सदयोक्तिः । ननु शाखाद्वयाध्यायिनः प्रतियोगिकमंग्रह-
 णसम्भवाच्छाखान्तरे प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कते *
 यस्तर्हीति * पञ्चविंशादिषु चैकशाखाङ्गतेषु ग्राहणान्तरेष्वेकशा-
 खाध्यापिनो ऽपि प्रकरणान्तरन्यायो भविष्यतीत्याशङ्कान्तरमाह *
 एकेति * आद्यां शङ्कां निरसितुमुपक्रमते * नैव इति * एतदेव प्र- ६४२।२
 श्नपूर्वमुपपादयति * किमिति * स्वाध्यायोक्तवैदवाचित्वात् सम-
 स्तस्त्रशाखासमूहस्य च वेदत्वात्कथं स्वाध्यायशब्देनैकशाखाग्रहण-
 मित्याशङ्कां निरस्यन् पूर्वार्द्धं व्याचष्टे * यथैवेति * एकशाखाध्या-
 यिनि वेदवित्शब्दप्रयोगात् शाखासमूहस्य वेदत्वेत्याशयः । सस्का-
 रकर्माध्ययनपक्षे स्वाध्यायस्य सस्कार्यत्वेनानुपादेयत्वे ऽपि स्वश-
 ब्देनात्मीयवाचिना पितृपितामहादिपरम्परगतया एव शाखायाः
 कर्मज्युत्पत्त्याध्यायशब्देनाकायाः अध्येतव्यत्वात्तरेकशाखाग्रहणसू-
 चनार्थश्चशब्दः वेदान्तरस्यापि तर्ह्यनध्ययनापत्तस्त्रिवेदीवोध्यज्यो-
 तिष्टोमादिकेमांसिद्धिः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * स्वाध्याया-
 ध्ययनविधिनैकवेदाध्ययनविधानाद्वेदान्तरानध्ययनप्रसक्तावपि ध-
 चनान्तरेण प्रतिप्रसवाद्देवान्तराध्ययनसिद्धिरिति परिहरति *
 नेति * स्मृत्यापि प्रतिप्रसवमाह * तथेति * वेदान्तरस्यैवम्यप्रदर्श-
 नपूर्वमुत्तरार्द्धं व्याचष्टे * साकाङ्क्षत्वाच्चेति * द्वितीयामपि श-
 ङ्कान्तेनैव न्यायेन * परिहरति * साकाङ्क्षत्वादेवेति * ननु
 शाखान्तरानध्ययने प्रतियोगिकमंग्रहणाद्वेदबुद्धिविषयमित्यतस्या-
 पि तदेवेदमिति प्रतियोगिग्रहणसापेक्षत्वेनानुपपत्तेर्विकल्पादेवैकक-
 र्माभ्युपगमप्रसङ्गादन्योन्याश्रयः स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * वि-
 धेयरूपभेदे शब्दान्तरादिप्रमाणव्यापारात्तस्य चोत्पत्तिविध्यधीन-
 त्वावुत्पत्तिबोधनेनोत्पन्नोत्पत्त्ययोगाच्छब्दान्तरादीनां भेदकत्वावग-
 तेः शाखान्तरे चोत्पन्नोत्पत्तावप्यध्येतन्तरे प्रत्ययस्योपपत्तेरुत्पत्ति-
 बोधने ऽपि भेदकत्वायांगाच्छाखान्तरीयत्रनिमित्तवैलक्षण्यप्रतीति-
 मात्रेण भेदो वाच्यः स च प्रतियोगिग्रहणापेक्षत्वाच्छाखान्तराग्र-
 हणे तावन्न शक्यो ग्रहीतुमध्येतन्तराग्रहणे ऽपि फलाद्यविशेषेण

प्रत्यभिज्ञानाद्वस्त्रादिवैलक्षण्येन च वेधदत्तवैलक्षण्यवच्छाखावैलक्ष-
 ण्यमात्रेण कर्मवैलक्षण्ययोगादभेद एवावसीयते न भेद इत्याशयेन
 परिहरति * नेति * विकल्पावगतिं विनाप्यध्वेष्टन्तराच्छाखान्तरी-
 यकर्मग्रहणे सति फलाद्यधिपयनिमित्तप्रत्यभिज्ञानमात्रेण कर्मैक्य-
 शानाद्विकल्पसिद्धेरन्यथाश्रयपरिहारमुक्तवैकशाखाध्ययनात् स्वा-
 ध्यायविध्यर्थसम्पत्ताद्यप्यनेकशाखाध्ययननिषेधादनेकशाखाध्यायि-
 नो विहितविध्ययोगाद्विधिभेदेन कर्मभेदवद्वेधिविधुतिविरोधात्
 सन्निधिलक्षणप्रत्यभिज्ञावाधमाशङ्क्य स्वाध्यायगतवैकत्वसंख्यया
 ऽनेकशाखाध्ययननिषेधसूचनार्थम् * संख्यावशेनेत्युक्तम् * स्वश-
 ब्देन च स्वीयशाखानियमाच्छाखान्तराध्ययननिवृत्तिरिति दृष्टान्तद्वारा
 सूचयितुमाह * भवेति * शाखान्तरस्य भेदकत्वशङ्कानिरासमु-
 पसंहरति * तस्मादिति *

न नाम्ना स्यादचोदनाभिधानत्वात् ॥ १० ॥

काठकादिनाम्नः कर्माभिधानत्वे ऽप्युत्पत्तिचोदनागतत्वाभा-
 वात् नाम्ना कर्मभेदः स्यादिति स्वयमभ्युपेत्योक्त्याशयहेत्वर्थसूच-
 नापूर्वं चोचनइति व्युत्पत्त्या कर्मवाचिचोदनाशब्दाभ्युपगमेन भा-
 ष्योक्तं हेत्वर्थे व्याचष्टे * यद्यपि तावदिति * इदं हित्यनेन परिहृतमि-
 ति भाष्ये व्याख्याते ऽपेति भाष्येण कर्मभिरपीति पूर्वपक्षभाष्यो-
 ६४३। कर्मधर्मनुभाष्य नैष इति परिहारभाष्यं व्याख्यातुम् * अन्यायो
 हीत्युक्तम् * कथमिति प्रश्नभाष्यं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * यद्यदि-
 ति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्याचष्टे * काठकादीति *
 ज्योतिरादिवलुक्षाणि कथपि कर्मसंज्ञा कर्म भेदस्यतीत्याशयेन किमत
 इति पृष्ट्या पत्राभ्यर्थे यदित्यव्ययमद्वीकृत्य यस्मात्काठकग्रन्थसंयो-
 गात्काठककर्मैक्ये ऽपि काठकादिमिश्रग्रन्थसंयोगात्कर्म काठकादि-
 मिश्रसंसं भविष्यतीति परिहारार्थं यद् ग्रन्थसंयोगादित्यादिभाष्यं
 व्याचष्टे * ततश्चेति * एतदेवोपपादयति * तस्मादिति *

सर्वेषां वैकर्म स्यात् ॥ ११ ॥

नामभेदाच्च कर्मभेदे ऽभ्युपगम्यमाने सर्वेषामेकशाखागर्भाता-
 नामभिज्ञानात्पूर्वमात्रादीनां काठकादिनामैकवादेककर्मस्य स्यादिति
 नाम्ना कर्मभेदे ऽगिष्टापरयुक्तार्थमेतन्मूर्ध्ना तातुमांस्यादिनामैक्ये
 ऽपि वैदग्ध्यव्यवस्थाप्रकारादिकर्मसंज्ञेददर्शनादमुक्तमाशङ्कापपादयति
 • प्राप्तेति • करानेतावत्यक्रियाधितेरलक्षणाद्योपममिप्रत्येता-

ध्याची कार्यशब्दः । नन्येधमपि सशैक्यस्य साध्यकर्मेक्ये ध्यामि-
 चाराप्र हेतुत्वं सम्भवतीत्याण्ड्याह * साध्येति * सत्त्वं साध्य-
 ध्यामिचारेण सम्यग्हेतुत्वायोगान्नेद् सम्यगुत्तरं किं तु जात्युत्तरमि-
 त्यर्थः । साधर्म्यैधर्म्यात्कार्योपकर्षवर्णनावेर्णयविकल्पसाध्यप्राप्त्यप्रा-
 प्तिप्रसङ्गप्रतिप्रसङ्गप्रतिहृष्टान्तानुपपत्तिसंशयप्रकरणहेत्वर्थापत्त्यविशे-
 षोपपत्त्युपलब्ध्यनुपलब्धिनिवृत्त्यानित्यकार्यसमाख्यानां चतुर्धिशतिजा-
 तीनां मध्ये केयमित्यपेक्षायां नामभेदात्कर्मभेदे ऽभिहिते ऽर्थाग्रामैक्ये
 कर्मैक्यापत्तेरर्थापत्तितः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसम इति लक्षणयो-
 गात् * अर्थापत्तीत्युक्तम् । जातेदत्तरामासत्वादुपन्यासानर्थक्यमा-
 ण्ड्या कर्मनामभेदस्य पूर्वपक्षहेतोः काठकादेः कर्मनामत्वे ऽभिहोत्र-
 दशपूर्णमासादीनामेकग्राह्यास्यानां काठकादिनामैक्येनैक्यापत्तेर्न
 कर्मनामता युक्तत्वसिद्धत्वलक्षणस्य दोषस्याचोदनाभिधानत्वादि-
 त्यनेन दर्शितस्याप्यनिष्ठाभिहोत्रदशपूर्णमासाद्यैक्यापादनद्वारा प्र-
 कर्षेण दर्शना * यामिहितेत्युक्तम् । असिद्धत्वलक्षणदोषाविवक्षा-
 यामपि यादृशो यक्षस्तादृशो धलिरित्यनेन न्यायेन दुष्टपूर्वपक्षे दुष्टम-
 प्युत्तरं यथा मदीयमुत्तरं दुष्ट तथा त्वदीयः पूर्वपक्षो ऽपि दुष्ट
 इत्येवं पूर्वपक्षस्य दुष्टत्वद्योतनात्सम्यगुत्तरं भवतीत्याशयेन परिहारा-
 न्तरमाह * सर्वत्र चेति * सन्तं दोषमनुक्तवान्यमसन्तं यो हि ज-
 ल्पति तस्य द्वे निग्रहस्थाने वाच्यानुक्तीराक्तिजे इति बृहट्टटीकायां
 दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे सम्यगेवोत्तरं वाच्यमित्युक्तत्वान्यायभाष्ये ऽपि
 छलजातिनिग्रहस्थानानां स्ववाक्ये परिवर्जनं परवाक्ये च पर्यनुयोग
 इत्यनेनैव स्वयमवयोगाद्य परप्रयुक्तस्य च छलादेकत्तरामासत्वोद्गा-
 यनाय परिक्रान्ताय न्यायवित्तरे छलादिव्युत्पादनं न तु प्रयोगायेत्यु-
 क्त्वाद् दुष्टे ऽपि पूर्वपक्षे जातेनोत्तरता युक्त्याण्ड्या परमतत्व-
 सूचनार्थं केषां चिदिष्टमित्युक्तम् ।

कृतकं चाभिधानम् ॥ १२ ॥

ययामाप्यं तावत्सूत्रं व्याचष्टे * कृत्रिममिति * कठस्य धै- ६४४॥
 दाभ्यायनान्तेवासित्वात्कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्चेति तेन प्रो-
 क्तमित्यस्मिन्नर्थे पाणिनिप्रत्ययस्मृतेस्तस्य कठचरकाल्पगिति लुक्-
 स्मृतेः छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणीति च तदधीते तद्वेदेत्येतद्-
 र्थविहितप्रत्ययविषयवद्वानियमस्मृतेस्तस्यापि च प्रोक्ताल्लुगिति लु-
 क्स्मृतेः कठेन प्रोक्तं यो ऽधीते स कठ इति स्थिते तत्पेदमित्यस्मि-
 न्नर्थे काठकण्ठव्युत्पत्त्यवगमादाव्येति वेदाधिकरणसूत्रं काठकाद्य-

भिधाने पुरुषविशेषप्रवचनकृतमित्युक्तं ततश्चादिमता सताभिधानेनानादीनि कर्माणि न भिद्यन्तइत्यर्थः । ननु यथा ब्राह्मणादिशब्दो मनुष्यावान्तरवर्णाद्यजातिवाची तथा कठादिशब्दो ब्राह्मणावान्तरचरणाद्यजातिवाची तद्वाचिन एव च कठशब्दादृष्टप्रत्यय इतिस्मृतेस्तज्जातीयानां च वैशपायनप्राग्भाविनां तदन्तेवासिपुरुषविशेषप्रोक्ताध्येतृसम्योगात्प्रवक्तृविषयस्यापि कठशब्दस्य चरणविशेषवाचित्वावगतेः शाखाचरणविशेषयोगाच्च प्रवाच्यवक्तृसम्यन्धत्वानादित्वात्प्रवचनकृतापीयमात्रया नित्येवेति भाष्यकृतव्याख्यानस्यायुक्तत्वमाशङ्क्य स्वयं प्रवचनकृतत्वात्काठकाद्यभिधानस्याकर्मणश्चाप्रवाच्यत्वाच्च कर्मविषयत्वं सम्भवतीति व्याख्यान्तरमाह * यद्यपीति * नाम्नो भेदकत्वायोगमुपसंहरति * तस्मादपीति * कठप्रोक्ताध्येतृसम्यन्धनिमित्तत्वात्प्रवचननिमित्तत्वेऽपि पूर्वोक्तन्यायात्कर्मविषयत्वासम्भवसूचनार्थोऽपि शब्दः ।

एकत्वेऽपि परम् ॥ १३ ॥

रूपभेदाख्यं यत्परं कर्म भेदकारणमुक्तम् तत्कर्म्येक्येऽपि विकल्पेनानेकाङ्गनिवेशोपपत्तयुक्तमित्यभिधानार्थं सूत्रं व्याख्यातुमाह * न चेति * यथाह्वयवादिस्म्यन्धिद्वारस्य कर्मभेदस्यानङ्गुपगमादित्यर्थः । कर्मस्यैक्यं कथं कपालसंख्याभेदनिवेशोपपत्तिरित्याशङ्काह * तस्मादिति * न तूत्पत्तिरिष्टगुणावरुद्धं कर्मणि तद्विरोधिगुणान्तरविध्ययोगादिकल्पासम्भवस्योत्पत्तिवाक्यविज्ञातमिति चित्राधिकरणवार्तिकेऽभिहितत्वात्तद् विकल्पः सम्भवतीत्याशङ्कते * ननु चेति * गुणान्तरस्याप्युत्पत्तिशिष्टत्वाविशेषात्केन गुणेनावरुद्धं कर्मणि को गुणोऽशक्यविधिरिति ज्ञातुमशक्यत्वादगृह्यमाणविशेषत्वेनोभयोस्तुल्यबलत्वादिकल्पो युक्त इति परिहरति * नैव इति * तर्ह्युत्पत्तोत्पत्त्ययोगात्कर्मभेद स्यादिति शङ्कते * कथं पुनरिति * अद्विधेयत्वं चेत्प्रसूत्रे चोद्यस्याध्येतृभेदादेकस्मिन्नपि कर्मणि स्वाध्येतृन् प्रत्यप्रवृत्तप्रवक्तृकत्वाभावात्पत्तिविधिभेदेऽपि कर्मभेदापत्तिरपत्येवं परिहारं वक्ष्याम इत्याह * तस्येति * अनेकवाक्योत्पादितत्वीत्त्यापौनरुक्त्यानुभाषणार्थस्याप्रेयवदिति सूत्रस्य बुद्धिस्तत्वात्तदपेक्षयोत्तरत्वं धर्मविशेषस्य भेदकनिरासार्थम् ।

विधायां धर्मशास्त्रमिति ॥ १४ ॥

सूत्रं यद्धर्मशास्त्रं भेदकत्वेनोक्तं तत्कर्मद्वित्यायेदकश्रुत्यादि-
प्रमाणाभावात् कर्मविपर्यं किं तु ।

तपोविशेषैर्विधेयैस्तैश्च श्रुतिबोद्धितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना ॥

इत्यादिविद्यासंयोगाद्विद्याविपर्यमित्यभिधानार्थं यथामार्ग्यं
स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् ।

आग्नेयश्रुतपुनर्वचनम् ॥ १५ ॥

यथाग्नेयस्य पुनर्वचनमाग्नेयसूक्तहेतुत्वादित्याग्नेयाधिकर-
णपूर्वपक्षसूत्रे भेदकमुक्तं तथा प्रतिष्ठाप्यमग्निहोत्रादिपुनर्वचनं भेद-
कमित्येवं यथामार्ग्यं तावत् सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणंति * यत्पु-
नर्वचनं भेदकत्वेनोक्तं तदन्यार्थावा पुनः श्रुतिरित्याग्नेयाधिकर-
णसिद्धान्तसूत्रे यथाग्नेयस्य पुनर्वचनम् अन्यार्थत्वात् भेदकमित्युक्तं
तथा प्रतिष्ठाप्यमग्निहोत्रादिपुनर्वचनमप्यन्यार्थत्वान्न भेदकमित्येवं
पौनरुक्त्यस्य भेदकत्वतिरासार्थत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ चेति *
यथासम्भवमर्थवादाथत्वेन गुणार्थत्वेन वा पुनः श्रुतेरन्यार्थत्वान्न
भेदकतेत्याशयः ।

अद्विर्वचनं वा श्रुतिसंयोगाविशेषात् ॥ १६ ॥

आग्नेयवदित्यस्य पौनरुक्त्यपरिहारार्थत्वव्याख्यानं तेनैव पूर्वप-
क्षनिवृत्तेरनिवृत्त्यर्थं वाच्यत्वात्तर्क्यमाशङ्क्यान्वार्थत्वालक्षणापूर्वपरि-
हारनिवृत्त्यर्थमाह * द्वितीयेति * पूर्वपरिहारनिवृत्तावर्थवादाथं
गुणार्थं वेदं द्विर्वचनं न भवति समस्तोक्तिकर्त्तव्यतोपेतप्रधानध्वश-
लक्षणास्य श्रुतिसंयोगस्य सर्वशास्त्राखविशेषादित्येवं सूत्रं योजयितु-
माह * ततोति * अच्युतवाक्ये पौर्णमास्यातिरेकश्रुतेरप्राप्तार्थत्वेनै-
कान्तिकविभित्यप्रतीतेरमावास्यामाश्रयतेरेव प्राप्तार्थत्वसम्भवेन शृ-
द्धमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं यथाङ्गीकृतं तथेह यद्येकस्यां शाखायां
समस्तोक्तिकर्त्तव्यतोपेतप्रधानश्रुतिरस्यां प्रधानमात्रश्रुतिः स्यात्ततो
नैजिकर्त्तव्यताकप्रधानश्रुतेर्गृह्यमाणविशेषत्वादर्थवादत्वं स्यादिति च
शाखान्तरविहितं किं चिदङ्गमेकस्यां शाखायां प्रधानवाक्यगतं वि-
धेयं स्यात्ततो दध्ना जुहोतीतिवत् गुणार्थत्वं स्यादित्याशयः । अत्रै-
वार्थं श्रुतीतिस्मरणपर्यं योजयति * एतमेवेति * भाष्यकृद्वा-
क्याते प्रतिशाखं भिन्नानामध्येनृणां श्रुतिसंयोगस्यापूर्वत्वेनाविशेषात्
कं चिदध्येतारं प्रति द्विर्वचनमित्येवं सूत्रं योजयितुमाह * न चे- ६४५।

ति * प्रश्नपूर्वं हेत्वर्थं व्याख्यातुमाह * धृत इति * श्लोक व्या-
चष्टे * पूर्वोक्तेनेति * इतरस्मैत्तिरीयो ऽपीतररकाठकमप्रिहोप्रम-
नादराज्ञ शृणोति शृण्वन्नपि च कठप्रतिपत्त्यर्थमेवैतदिनि कल्पयि-
त्वा पुन धृतिं न मन्यतइत्यर्थे । यच्च शास्त्रान्तरस्य भेदव्यति-
रासायैकं वेति सूत्रे प्रतियोगिभूतशाखान्तरीयाभिहोत्राप्रहणात्प्रति-
योगिप्रहणसापेक्षभेदप्रहणं न सम्भवतीत्युक्तं तत्रापि प्रतियोगिप्र-
हणशून्यत्वेन धृतिसपागस्य सर्वशाखास्वविशेषादित्येव हेतुयोजनं
सूचयितुमाह * इतीति * अश्रुपेक्षाप्यनेकशाखाध्ययनं पौर्वाप-
र्याभावात्पुन धृतिरव नास्तीत्याह * न चेति * भवेत्त च धृति-
सयोगस्य पौर्वापर्यरूपविशेषाभावादिति हेत्वर्थं सूचितं । अत्रै-
वार्थं वृद्धसम्प्रतिमाह * आह चेति * यथामास्य सूत्रार्थमुपसह-
हरति * तस्मादिति * नन्वेकेन पुस्तानेकशाखाध्ययने ऽपि शा-
खानां च पौर्वापर्याभावे ऽप्येककर्मविषयत्वे सत्येकयैव शाखाया
सर्वपुस्तान् प्रतिपत्तिसिद्धे शास्त्रान्तरानर्थक्यं स्यादित्याशङ्कते * ननु
चेति * प्रतिचरणं व्यवसितत्वाच्छाखानां स्वशाखात्म्येन पर-
शाखाध्ययनानुपपत्तेः स्वशाखाध्ययनपूर्वं मेधावितया शास्त्रान्तरा-
ध्ययनं सत्यानर्थक्यं वाच्यं तच्च स्वाध्यायइत्येकवचनेनानेकशाखा-
ध्ययननिषेधादयुक्तमित्याशयः परिहरति * नेति * नन्वन्धीत-
स्यापि शाखान्तरस्यानध्येतारं प्रत्यप्रतिपादकत्वादानर्थक्यं स्यादि-
त्याशङ्काह * न चेति * यत्पुरुषप्रतिपत्त्यर्था या शाखा तस्यास्त-
प्रत्यप्रतिपादकत्वे सत्यानर्थक्यं स्यान्नान्यधेयाशयः । स्वाध्यायग-
तेनैकवचनेनैकशाखाध्ययननिषेधे ऽपि शाखाविशेषनियमात्प्रतिच-
रणं व्यवसाया प्रमाणाभावेनानुपपत्तेः सर्वपुस्तानेकयैव शाखाया
प्रतीपत्तिरित्याशङ्किघ्नाशयमुद्गाहनपूर्वकं निरस्यति * यस्तिवति *
तुच्छत्वघातनार्थं किलशब्दं ते ऽपीति तच्छब्दो ऽयात्प्रतीत्यनन्त-
रनिर्दिष्टान्यपरामर्शी यद्यप्येवमपि शाखिना पुरुषान्तरगतशाखा-
ध्ययनादेव प्रतिपत्तिसिद्धे शाखान्तराणि किमथ यदुक्तानित्याशय-
स्ततो नित्यत्वेन वेदस्यापर्यनुयोज्यत्वादयुक्तं । अथ शास्त्रान्तराध्य-
यनमनर्थकमित्याशयस्तथापि तच्छब्दनिर्दिष्टकाठकादिशाखाध्यय-
माध्यापनाभ्यां कठादिचरणानां कर्तृकर्मसम्बन्धलक्षणस्याचारस्या-
नादित्वेन भ्रान्तिमूलत्वाद्योगात्काठचरणे काठकशाखाभ्येत्येत्या-
दिधृतिकल्पना प्रतिचरणं व्यवसायगतरेपुक्त इत्यर्थे ।

येनास्य पितरो याता येन याता पितामहा ।

तेन यायास्तता मार्गं तेनागच्छन् तरिष्यतीति ॥

स्मृत्यालोचनया काठकादिसमाख्यालोचनया स्वाध्याय इति
 श्वेशब्दालोचनया च पितृपितामहादिपरम्परात्मकसम्प्रदायागत-
 शाखात्यागेन शाखान्तराध्ययनं न युक्तमित्याह * किं चेति *
 स्वेनात्मना कठादिना समाख्या काठकशाखेयमित्यादिका निबन्धनम-
 ध्ययनव्यवस्थापिका यस्यां इत्यर्थाश्रयणेन स्वसमाख्यापदेन काठ-
 कादिसमाख्योक्ता स्वशब्दवर्ती समाख्येत्यर्थाश्रयणे त्वधीयतइति
 कर्मव्युत्पत्त्या शाखावाच्यध्यायशब्दाभ्युपगमेन स्वध्यासावध्याय-
 धेति विग्रहाश्रयणात्स्वाध्यायविधित एव प्रतिचरणं शाखाव्यव-
 स्थासिद्धिः एवं सत्यपि शाखान्तराध्ययनस्याल्पायाससाध्यत्वे सत्य-
 नुकल्पाश्रयणेन शाखान्तरमधीयेत न त्वेतदप्यस्तीति तुल्यश्रमोक्ता
 सुचितप्रासदशः श्रम इति व्याचक्षाणः सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मा- ६४६।१
 दिति * यस्य वेदस्य शाखानां प्रतिचरणं व्यवस्थया यथावस्थित-
 मध्ययनं स तथोक्तः । धृतिसयोगाविशेषोपपादनायैकस्य पुंसो
 ऽनेकशाखाध्ययननिरासार्थं वाक्यासमवायादिति सूत्रं विस्तृत-
 त्वात् भाष्यकृता व्याख्यातमित्याह * तत्रेति * कथं तर्हि व्याख्येयमि-
 त्यपेक्षायामाह * तदिति *

अर्थासन्निधेश्च ॥ १७ ॥

निन्दादेर्गुणप्रकारत्वात्तत्परिहारार्थत्वेनैकत्वे ऽपि परमित्यने-
 न सामान्यतः परिहारसिद्धेरन्याग्रं दर्शनानां च प्राप्त्यपेक्षत्वात्तेष्व-
 परिहृतेष्वपि पूर्वपक्षे दोषोपन्यासावसरस्तन्मवाद्याक्यासमवाया-
 दित्यनेन च काठकादिसमाख्याबलेन प्रतिचरणं शाखाध्ययनव्यव-
 स्थायामुक्तायां शाखासमाख्याया बुद्धिस्थत्वात्तद्व्यलेन पूर्वपक्षनिरा-
 सायैतत्सूत्रं कर्मणो ऽनुग्राहकतयाप्यमानस्याङ्गकाण्डस्य समस्त-
 स्यैकैकस्यां शाखायामनिधानादनिक्षेपादभावादैककर्म्येण शा-
 खासादृश्याच्छाखासमाख्योपपत्तेर्न कर्मभेद इत्येवं यथाभाष्यं
 व्याख्यातुमाह * एकस्येति * धर्मशब्दस्याङ्गवाचित्वात्फलोत्त्वा-
 च पुष्पाणामप्युपलक्षणादेवंशब्देन च कर्मण्यपरामर्शात्कर्मस्ये स-
 त्येकस्यैककर्ममूलत्वं विधिस्कन्धरूपस्य वेदाख्यबृक्षस्य कतिपया-
 ङ्गाप्यपुष्पफलान्वयात्काठकायाः शाखाः शाखाव्यपदेश्याः प्रसि-
 द्ध्यन्तीत्यर्थः । कथं वेदस्य बृक्षत्वोपचारः शाखानां च शाखात्वो-
 पचार इत्याशङ्क्य * वह्नियुक्तम् * यथैकस्य बृक्षस्यैकमूलं सर्व-
 शाखाधारभूतः स्कन्धस्तथैकस्यैव कर्मोद्यममूलोत्पत्तिविध्याप्य-
 स्कन्धरूपत्वाद् बृक्षत्वोपचारः यथा बृक्षस्य पुष्पफलानि नैकैकस्यां

वृक्षशाखायां समस्तानि सन्ति तथा वेदशाखायामप्येकैकस्यामु-
 ग्मेदादिप्रतिपाद्यहोत्रादिसमस्ताङ्गाण्यपुष्पफलासत्त्वाच्छाखात्वोप-
 चार इत्याशयः । व्यतिरेकतो ऽन्वयतश्च श्लोकाधर्ममुपपादयति * य-
 दीति * प्रधानभूतमग्निहोत्रादिकर्म प्रथमं विधेयत्वेन प्रतीतेर्मूलत्वे-
 नोपचरितं कर्माण्यमूलान्तरत्वेनाङ्गाण्यपुष्पफलार्थान्तरत्वेन च सम-
 त्तस्य मूलपुष्पफलस्यान्यत्पादादित एवाऽप्यभिधमानाः शाखाः
 वेदान्तराण्येवोच्येरान्नित्यन्वयः । सौत्रस्य संशब्दस्य सामस्यार्थत्वं सम-
 त्तगद्देन सूचितम् । अङ्गानां पश्चात्प्रतीतेः पुष्पफलत्वोपचारः वृक्षमू-
 लाधितस्य शाखोपक्रमस्य स्कन्धत्वाप्रसिद्धेः प्रधानाधितत्वादितिक-
 संन्यताविध्युपक्रमत्वाच्च प्रधानविधेः स्कन्धत्वेनोपचारः एकमग्नि-
 होत्रादिमूलमधिष्ठानविषयमूर्तस्य प्रधानकर्मात्यसंविधेः स स-
 र्वशाखासाङ्गविध्यधिष्ठानत्वास्कन्धरूपो यस्य वेदस्य तत्त्वे सतीति
 कर्मधारयगर्भवहुव्रीहिसमासार्थः । यथा कचिद् वृक्षस्य शाखायां
 पुष्पं कचित्फलमधिकं तथा कचिद्वेदशाखायामितिकर्तव्यतायाः ।
 किं चिदधिकमित्येककर्माण्यमूलसम्बन्ध्याङ्गाण्यविलक्षणपुष्पफल-
 योगित्वरूपधर्मसामान्येन वेदशाखानां वृक्षशाखासाङ्गस्याच्छाखान्त-
 ररूपो वेदान्तरव्यपदेशाद्भेदेन व्यपदेशो वेदस्यैककर्ममूलविधि-
 स्कन्धरूपत्वे सत्युपपन्न इत्यर्थः । शाखान्तराध्यायिनः शाखान्त-
 रीयार्थाप्रत्यभिज्ञानाच्चाद्विवंचनमित्येवमेतदपि सूत्रं पौनस्त्यपरि-
 हारार्थत्वेन ख्यं व्याचष्टे * अथ वेति *

न चैकं प्रतिशिष्यते ॥ १८ ॥

नन्विहाधिकरणे स्वशाखाविहिताङ्गमात्रोपसंहारः पूर्वपक्षप्र-
 योजनं सर्वशाखाविहिताङ्गोपसंहारश्च सिद्धान्तप्रयोजनं तत्र चेत्क-
 र्मभेदे ऽपि सर्वशाखाविहितमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गानि विधीयन्ते
 ततः पूर्वपक्षप्रयोजनाभावादनारभ्यमिदधिकरणं स्यादित्याशङ्का-
 ह * अशुपेत्येति * यथा द्वय्यादेरपि होमसाधनत्वस्य हेत्व-
 धिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्य यदि च हेतुरवार्तिष्ठेतेत्यनेन निरासे
 ऽप्यन्यकरणे ऽसमर्थशूर्पव्यावृत्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधि-
 करणारम्भोपपत्तिस्तु चोदिते जुहोतीत्यादिवाक्यसमुक्तानामु-
 दितकालादीनामङ्गानां सर्वाग्निहोत्राद्यर्थत्वे ऽपि प्राकराणिकानाम-
 ङ्गानां प्रतिशाखमग्निहोत्रादिभेदे ऽन्यप्रकरणस्त्वानामङ्गानामभ्येनाश्र-
 योदयवशायाः पूर्वपक्षप्रयोजनत्वसम्भवादधिकरणारम्भोपपत्ति-

रित्यभ्युपेत्यवादोक्ता सूचितं, कीदृशो ऽभ्युपेत्यवाद इत्यपेक्षायामाह
 * सत्यपीति * धाक्यसंयुक्तानामङ्गानां सर्वार्थत्वे ऽपि प्राक-
 रणिकानां व्यवस्थापूर्वपक्षप्रयोजनं भविष्यतीति सूचनार्थस्तावच्छ-
 ब्दः स्वशास्त्रमात्रेण परितोपात्तादौ ऽग्निहोत्रे तच्छास्त्राविहितमे-
 धाङ्गं नान्यशास्त्राविहितमिति व्यवस्था लभ्यतइत्येतदेव द्रढयितुं प्रात-
 रूपोदयं व्युपितउदिते घेत्पादौ शास्त्रान्तरविहितरूपोदयादिभिः
 श्ररास्त्राविहितस्योदितत्वादीधिकल्पमभिधानादाश्वलायनादीनां सूत्र-
 फाराणां मध्ये न कश्चित्स्वशास्त्राविहिताङ्गोपसंहारमात्रेण * अव-
 स्थितइत्युक्तम् * अनेन चैकमग्निहोत्रादि प्रत्यङ्गं न शिष्यतइत्येवं सू-
 त्रव्याख्यायै यच्चाग्निहोत्रस्येति भाष्यं पाश्चात्यमपि प्रधानानामपि
 प्रतिचरणव्यवस्थया गुणत्वाच्च घेदेन व्यवस्था स्यादिति लोहितो-
 षणीयाधिकरणावश्यमाणन्यायनिरस्तत्वेन पूर्वपक्षिणो ऽप्यनिष्टत्वा-
 त्तत्रैकफलत्वादित्यादिवास्तिकवश्यमाणन्यायेन पौनरुक्त्यपरिहारार्थं
 तन्निरासो न तु पूर्वपक्षस्य निप्रयोजनन्योत्तयर्थे इति सूचयितुं प्रा-
 ग्व्याख्यातं नैकं कटादिकमेव पुरुषं प्रत्याग्निहोत्रादिप्रधानं शिष्यते येन
 मिश्रविषयत्वात्समुच्चयः स्याद्विकल्पस्तु कर्मणां भवतु शास्त्रानां
 घेति जिज्ञासार्था शास्त्रानां व्यवस्थितपुरुषविषयतया विकल्पे सम्भ-
 वत्यव्यवस्थितकर्मविकल्पाश्रयणस्यायुक्तत्वाच्छास्त्रानामेव विकल्पा-
 घगतेरद्विवचनमित्येवं सूत्रव्याख्यानार्थं न चेत्याद्यं भाष्यमिदानीं ६४७१
 व्याख्यातुमाह * प्रधानान्यपीति * स्वर्गकामादिशब्दैरर्थिमात्र-
 मुद्दिश्य विधीयमानत्वात्कर्मभेदपक्षे च मिश्रविषयत्वाच्छास्त्रानां
 विकल्पानापत्तेस्तस्याष्टोपत्यपरिहारार्थं प्रतिचरणं शास्त्राव्यवस्था-
 कल्पस्यायुक्तत्वात् सर्वशास्त्रास्याति प्रधानानि सर्वान् पुरुषान्प्रति
 प्रकाशन्तइत्युक्ते काठकादिसमाख्याभिर्व्यवस्थामाशङ्क्य यजमानानां
 प्रधान्यात् समाख्यानां च प्रधाननियमं प्रत्यसामर्थ्यात् समाख्या-
 योमे ऽपि न व्यवतिष्ठन्तरति समाख्याभियुक्तान्यपीति पदद्वयाध्या-
 हारसहितेनोक्तं ननु पूर्वपक्ष्यनिष्ठाख्यायाः प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था-
 याः किमर्थं निरास इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * प्रतिचरणमग्निहोत्रा-
 दिव्यवस्थानभ्युपगमे निरपेक्षसाधनत्वेन समुच्चयायोगादेकैवा-
 ग्निहोत्रादिना सर्वपुंसां फलसिद्धेः शास्त्रान्तरीयाग्निहोत्राद्यानर्थक्या-
 पत्तेर्विकल्पेनार्थवत्त्वं वाच्यं तच्च विकल्पेनार्थवत्त्वं कर्मक्याभ्युपग-
 मेन शास्त्रानामेव व्यवस्थितेः कटादिचरणैः प्रतिपद्यमानत्वेनाष्टोप-
 त्यनिमित्ताकुलत्वानापादकत्वाच्च कल्पितं घटं ततश्चापौनरुक्त्यमि-
 त्येवे पौनरुक्त्यपरिहारसूचनार्थम् प्रतिचरणं कर्मव्यवस्था निरास

इत्याशयः ।

समाप्तिवच्च सम्प्रेक्षा ॥ १९ ॥

यदा च भिन्नमपि कर्म सर्वान्प्रति विधीयते तदा योऽस्मी-
कमग्निः सोऽत्र समाप्यतइति कर्मभेदापेक्षसमाप्तिव्यपदेशायोगा-
योऽग्निः सोऽस्माकमत्र समाप्यतइत्यधेतुविशेषापेक्षः समाप्तिव्य-
पदेशो वाच्यः भिन्नकर्मविषयत्वे समाप्यसमाप्योरध्येतुविशेषापे-
क्षानर्थक्यापत्तेरस्मानपेक्ष्याग्नेः समाप्तिर्जातित्ववरूपापेक्षाबुद्धिरध्येतु-
विशेषसमताध्येतुविशेषापेक्षा कर्मैक्यं द्योतयतीत्यभिधानार्थमेतत्-
सूत्रं समाप्तेरपेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्योक्त्यर्थत्वेनात्रेति भाष्येण
व्याख्यायासमाप्तेरपेक्षिकत्वस्य सिद्धान्तलिङ्गत्योक्त्यर्थत्वेनान्वारो-
हेत्वित्यादिनापेक्षिकत्वोक्त्यर्थं सौत्रसंशब्दव्याख्यानायासमाप्तेर्मैत्राय-
णीयापेक्षत्वाभाजोक्तिपूर्वं व्याख्यातं तत्सुखाननुगुणमाशङ्काकार-
प्रश्लेषेण पाठान्तरमाह * असमाप्तिवदिति * शिष्यते समाप्तिव-
दिति सूत्रसंदितायामकारप्रश्लेषेणापि विद्वेदसम्भवः हेतोक्त्या सु-
चितः । सूत्रार्थमुपपादयति * कर्मेति * अन्वारीदृशब्दव्याख्यापूर्वं
सङ्क्षेपतो भाष्यं व्याचष्टे * अन्वारोहनामेति *

एकत्वेऽपि पराणि निन्दाशक्तिसमाप्ति-

वचनानि ॥ २० ॥

धाने पुनर्वचनस्वराणि निन्दाशक्तिसमाप्तिवचनानि कर्मभे-
दकारणान्पुनरानि तान्येकारवेऽप्यविरुद्धातीत्यभिधानार्थमेतत्सूत्रं
व्याख्यातुं न हीति निन्दापरिहारभाष्यं तावद्व्याचष्टे * अन्योन्ये-
ति * ननुदितानुदितवाक्ययोर्मिश्रविषयत्वेनाधिकल्पिकतयोद्घात-
त्वपरिहाराय व्यवस्थानपेक्षत्वात्प्रतिचरणं व्यवस्थाकल्पनानुपपत्तेः
सर्वपुरुषान्प्रति ग्रामाण्याविशेषाबुद्धानुहितत्वयोरव्यवसितविक-
ल्पापत्तेरपरिहारायैवोपेतव्याशङ्काह * स्वल्पक्षे चेति * कर्मभेद-
पक्षे तद्वाक्यानामपि भिन्नविषयत्वेनावैकल्पिकत्वात् प्रतिचरणं
ग्रामाण्यकल्पनानुपपत्तेः कर्मणामव्यवसिताविकल्पाविशेषादुभयो-
स्तुल्योद्घातो नैकप्रत्युद्घातनीय इत्याशयः । तथेत्यशक्तिपरिहारभाष्यं
व्याचष्टे * तथेति * एकशाखाविहितेष्वप्यङ्गेष्वन्धादीनामशक्तेः
साधनसम्पन्नानां च सर्वशाखाविहितेष्वपि शक्तेः परशाखाविहि-
तानां च कल्पसूत्रादिभ्यो ज्ञानसम्भवादित्याशयः । ननु सर्वशा-
खाङ्गोपसंहारो बहुतरायासमस्यत्वाद्वाक्य इत्याशङ्काह *

येति * धृत्नामङ्गानां सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कतिपयान्यत्वेऽपि न
 बह्यासापत्तिरित्याशयः । शाखान्तरेऽधिकाङ्गविधायकशा-
 खायाः सकाशात् सर्वशाखास्वङ्गानामन्तरस्य स्तोकात्वाच्छ्रुतश-
 त्तयोरविरोध इत्यर्थः । प्रकरणविनियोज्यानामङ्गानां प्रतिप्रकरणे व्य-
 यस्थितत्वेन तत्तच्छाखाध्यायिभिरेवानुष्ठेयत्वाद्वाक्यविनियोज्यानामे-
 व सर्वशाखानुष्ठेयत्वावगतेः स्लोकान्तरस्यैकैश्वर्यमुक्तं तद् दूषयि-
 तुमुपन्यस्यति * केचिदिति * विध्युक्तिर्विधेयलक्षणार्थो प्रधानस्य
 सर्वशाखास्वभिन्नत्वात्कथं भावरूपस्य प्रकरणस्याप्यभेदावगतेः कथं
 प्राकरणिकानामप्यङ्गानां व्यवस्थेत्याशयेन प्रश्नपूर्वं व्यवस्थामुपपा-
 दयति * कुत इति * कर्मस्वरूपाभेदेऽपि फलसाधनत्वेन विधी- ६४८।
 यमानस्यैव कथम्भावोत्पत्तेः कर्मैक्येऽपि च तद्विधीनां प्रतिपाद्यं
 भेदादेकविषयत्वाच्च विकल्पमानानां प्रतिचरणे व्यवस्थितप्रामाण्या-
 वगतेर्विधेयत्वप्रयुक्तत्वेन कथंभावस्यापि भेदात्पञ्चायत्तादिवच्छा-
 नुष्ठातृव्यवस्थया व्यवस्थिताङ्गग्राहकत्वोपपत्तेः प्रतिचरणे प्राकरणि-
 काङ्गव्यवस्था युक्तैस्तुत्तराशयः । श्लोकं व्याचष्टे * शाखान्तरेष्विति *
 प्राकरणिकाङ्गव्यवस्थोक्तेः प्रकृतोपयोगमाह * ततश्चेति * दूषयति
 * तत्त्विति * कर्मधर्मत्वेनाङ्गानामविशेषात्सर्वपुरुषानुष्ठेयकर्माध-
 र्त्वप्राप्तेः पञ्चायत्तादिवत्पुरुषविशेषानुष्ठेयकर्माधर्याभावेऽकथ्यत्वभावेन
 शाखान्तरानुष्ठेयकर्माधर्यत्वानिवारणाद्विज्ञानामपि च प्रकरणानामे-
 ककर्मणि विनियोजकत्वेन व्यवस्थापकत्वायोगात्प्राकरणिकानामप्य-
 ङ्गानां सङ्गुर एव युक्त इत्याशयः । नन्वनेकेषां प्रकरणानामेकक-
 र्माङ्गविनियोजकत्वेनैकात्म्याद्विकल्पापत्तेर्व्यवस्थापेक्षायां विधायक-
 यत्तच्छाखाध्यायिनामेव प्रतिप्रामाण्यमावगतेर्व्यवस्थापकत्वं भविष्य-
 तीत्याशङ्कानिरासपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * प्रतिवेदमपि चेति * वि-
 धायकप्रकरणानामप्रवृत्तप्रवर्त्तनस्वभावत्वाभावेनैकमपि पुरुषं प्र-
 त्यनेकेषामन्योन्यागपेक्षत्वेनानुपादत्वपरिहारसम्भवात्प्रामाण्योपप-
 त्तोर्व्यवस्थापकत्वायोगं दृष्टान्तेन द्रढयितुं यथा प्रतिवेदं भिन्नं प्रक-
 रणं यद्यपि कर्मधर्मान् पुरुषस्योपदिशति तथापि वेदान्तराध्यायिनं
 पुरुषं प्रत्यप्रमाणं न भवतीत्युक्तं श्लोकव्याख्यार्थम् * कर्मैत्युक्तम्
 * फलवत्कर्मविधिसन्निधायफलकर्मविधिपाठस्य प्रकरणत्वात्प्र-
 तिपाद्यं च विधिभेदेन सन्निधिभेदात्प्रकरणभेदे सति कथमविरोध
 इत्याशङ्क्य * यद्यपीत्युक्तम् * कथं तर्ह्यशक्तिः परिहर्त्तव्येत्या-
 शङ्क्याह * सर्वथास्वपि चेति * तथैकस्मिन्नपीति समाप्तिपरिहारमाभ्यं
 व्याचष्टे * समाप्तिश्चेति *

प्रायश्चित्तं निमित्तेन ॥ २१ ॥

उदितानुदितकालातिक्रमात्मकेन भिन्नेन निमित्तेन प्रायश्चित्तं विधीयमानं भेदकत्वेन यदुक्तमित्यनुभाषणार्थत्वेन तावद्यथाभाष्यं सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उदितानुदितकालयोर्द्वयोरप्यतिक्रमे प्रायश्चित्तं विधीयमानं यद्वेदकत्वेनोक्तं तत्केन चिन्निमित्तेन कर्मक्षये ऽप्युपपत्तेर्न भेदकमित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वर्यं व्याचष्टे * सामान्येनेति *

६४९।।

प्रक्रमाद्वा नियोगेन ॥ २२ ॥

सङ्कल्पापरपर्यायप्रक्रमयशेन वैकल्पिकानामप्यङ्गानां यदेव सङ्कल्पितं तदेवानुष्ठेयमिति नियमात्तदधिक्रमे कर्मक्षये ऽपि प्रायश्चित्तमविवक्षितमित्येवमनुभाषितभेदहेतुपरिहारार्थं सामान्यपरिहारोक्तिजनितविशेषसन्देहव्यावृत्त्या विशेषपरिहारार्थं चैतत्सूत्रं प्रधानवचार्त्तित्वेनाङ्गानां प्रधानसङ्कल्पेनैवानुष्ठानसिद्धेरङ्गानामसङ्कल्पनीयत्वादयुक्तमापद्धोषपादयन् व्याचष्टे * वैकल्पिकानामिति * नैयमिकाङ्गासङ्कल्पने ऽपि वैकल्पिकाङ्गासङ्कल्पने प्रयोगमध्ये किमिदं कुर्यामिदं चेति दोलायमानमतेः कालविक्षेपापत्तेः कर्मोपक्रमकालप्यवैकल्पिकानामङ्गानामिदमेव करिष्यामीत्येवमङ्गीकरणीयत्वादङ्गीकृतसङ्कल्पस्याङ्गस्यातिक्रमे प्रायश्चित्तविधियुक्त इत्यर्थः ।

समाप्तिः पूर्ववत्त्वाद्यथाज्ञाते प्रतीयते ॥ २३ ॥

समाप्तेर्भिन्नस्यानत्यरूपेणाभेदहेतुत्वस्य पूर्वपक्षितस्यैकत्वे ऽपि पराणीत्यनेन दूषितत्यादापेक्षित्यरूपेण त्वेकत्वहेतुत्वस्य समाप्तिवच्छेद्यनेन सिद्धान्तितत्यादनर्थकमेतत्सूत्रमित्याशङ्क्याह * एकत्वे ऽपीति * यथैकत्वे ऽग्निसमाप्तिर्लिङ्गत्वेनोक्ता न तदीयकतिपयपदार्थसमाप्तिस्तथाभेदे ऽप्यग्निसमाप्तेरेव लिङ्गत्वेनोक्तत्वात्स्वशाखाधीनाभ्यङ्गभूतपदार्थविक्षेपसाम्यप्युपगमेन दूषशोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्य समाप्तिवचनस्य न्यायानुसारेण व्याख्येयत्वान्न्यायं चैकत्वावधारणात्तस्यैव समाप्तिः साधिका न भेदस्येतदभिधानायेदं सूत्रमित्याशयः । नन्वग्निशब्दस्याभ्यङ्गभूतपदार्थवाचित्वाभावात्कथं कर्मक्षये ऽग्निसमाप्तिवचनोपपत्तिरित्याशङ्क्य पूर्ववत्यादित्यवयवेनोपपत्तिरुक्तेत्याह * तद्वचनस्य चेति * एतमेव व्याख्येयं यथाभाष्येनाद्यत्पूर्वशब्दस्यारम्भवाचित्वाऽप्युपगमेन व्याचष्टे * आरम्भेति * स-

मातेरारम्भापेक्षत्वान्मैत्रायणीयैश्चान्वारोहान्ताग्न्यङ्गपदार्थकलापमा-
त्रस्याप्येतुमारब्धत्वात्तल्लक्षणार्थो ऽग्निशब्दो ऽवसीयतइत्याशयः ।
स्वयमम्यथा व्याचष्टे * कथं वेति * भाष्यकृता तु प्रक्रमाद्वेति सूत्रे-
णारम्भमशङ्कित्वाकाङ्क्षनियमे ऽभिहिते बुद्धिस्तत्वात्समातेरारम्भा-
पेक्षत्वात्समाप्तिसमभिव्याहृतस्याग्निशब्दस्य यावदारब्धपदार्थकला-
पलक्षणार्थत्वोक्तेरस्रष्टावसरत्वासिद्धयर्थं पूर्वशब्दस्वारम्भवाचित्वे
व्याख्यातं पूर्वपक्ष्युक्तविरोधपरिहारसमर्थनार्थत्वं सूत्रस्य च सूचय-
न्नुपसंहरति * तस्मादिति *

लिङ्गमविशिष्टं सर्वशेषत्वान्न हि तत्र

कर्मचोदना तस्मात् द्वादशाहस्याहार-

व्यपदेशः स्यात् ॥ २४ ॥

यददीक्षितदर्शनं भेदलिङ्गमुक्तं तन्नेदपक्षे ऽप्युक्तत्वात् प-
क्षविशेषसाधकमित्येवमायसूत्रावयवं व्याचष्टे * अदीक्षितेति * ६५०।१
सर्वेत्यनेन ज्योतिष्टोमपश्चाद्भाष्यस्य सर्वेषां स्याद्द्वादशाहशेषत्वमुक्त-
मुपपादयितुं प्रायम्यस्य सर्वज्योतिष्टोमधर्मत्वं भाष्यकृतोक्तं विवृणो-
ति * ताण्डकइति * न हीति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं न हीति माष्यं
व्याचष्टे * न हीति * सामंवेदे ज्योतिष्टोमस्योत्पत्त्यभ्युपगमे यजुर्वे-
दोत्पन्नाज्योतिष्टोमाद्भेदः स्यात्तत्र चासाधिष्ट इति सूचनाय * अपर-
स्येत्युक्तम् * तस्मादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमत इति माष्यं व्या-
चष्टे * तत्रेति * सामंवेदे ज्योतिष्टोमोत्पत्त्यभावादध्वर्युर्वेदोत्प-
न्नानां ज्योतिष्टोमानां भेदे सत्यविशेषात्सर्वेषामेव प्रायम्यनियमे
सत्येकं द्वादशाहं प्रति सर्वज्योतिष्टोमानां प्रायम्यायोगात्तद्द्वारा
सर्वेषां द्वादशाहानां ज्योतिष्टोमपश्चाद्भाष्यनियमापत्ते पक्षद्वये ऽपि
द्वोपसाम्यात्तत्परिहारार्थं यदि पुरा द्वादशाहेन विदीक्षाणा यदि पु-
रा द्वादशाहेनाविदीक्षाणा इति चाध्याहारेण द्वादशाहस्य पक्षद्व-
ये ऽभ्युपगमा व्यापदेशः स्यादित्यर्थो ऽनेन दर्शितः । तस्मादिति सू-
त्रार्थोपसंहारमाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

द्रव्ये वा चोदितत्वात् विधीनामव्यवस्था स्यान्निर्देशाद्

व्यवतिष्ठेत तस्मान्नित्यानुवादः स्यात् ॥ २५ ॥ -

अग्न्याख्ये द्रव्ये यूपैकादशिन्या अचोदितत्वात्सम्मानानपे-

क्षत्वेन सम्मानविधीनां मध्ये न कस्य चिरसम्भवः स्याद्यदि हासौ
यूपैकादशिन्या निर्देशः स्यात्ततः कश्चित्सम्मानविधिः सम्भवेत्त-
स्मान्नान्तरिक्षे न विधीति यत्सम्माननिषेधो नित्यानुवादः स्यान्नित्या-
नुवादत्वादेव च वाचस्तोमादौ यूपैकादशिनीसङ्गाधे अपि पक्षवेदी-
सम्मानयोरप्राप्तेस्तत्र रथाक्षमात्रान्तरालविधिर्न विरुध्यत इत्येवं यथा-
भाष्यं तावत्सूत्रम् अनुभाषणपूर्वं व्याख्यातुमाह * भवेति * भेदप-
क्षे ऽप्यग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्पक्षमानं वेदिमानमादिशब्दोक्ता र-
थाक्षमात्रान्तरालता च नास्तीत्युक्ते पक्षैकादशिनीविधानादेवाविधि-
तापि यूपैकादशिनी प्रतिप्रधानावृत्तिन्यापात्त मविध्यतीत्याशङ्क्य *
भूयत इत्युक्तम् * यूपैक्ययुत्या न्यायप्राप्तेकादशिनीषाधादभाष १-
स्याशयः । नित्यानुवादप्रयोजनोत्तरार्थं द्वयमपीति भाष्यं सम्माननि-
षेधानुवादस्य पक्षैकादशिनीविधानशेषत्वायोगादयुक्तमाशङ्क्य यूपै-
क्यविधिरपि वाक्यमोपलक्षणादर्थस्य पक्षैकादशिनीविधानोक्तेः सूचय-
न्त्याचष्टे * एकैति * यूपैक्यविधिस्तुत्यर्थोपपादनार्थं यदित्यादि-
भाष्यं पक्षसम्माने तावत्स्पष्ट एषोक्तो दोषः वेदिसम्माने तु स्पष्ट-
दोषाभावे अपि यूपान्तरालानां न्यूनातिरेकनिवृत्तये ऽतिनैपुण्यसम्पा-
दनाय पक्षेशलक्षणस्य द्वापस्यापरिहृत्येन यूपैकादशिन्या दुष्टत्वाद्यु-
पैक्यमेव प्रगल्भित्वेवमर्थत्वेन व्याचष्टे * एकादशिन्यां हीति *
नन्वग्नौ यूपैकादशिन्यभावात्कस्य चिरसम्मानस्याभावे अपि वाच-
स्तोमादौ यूपैकादशिनीसङ्गाधे सम्मानत्रयसमावेशः कर्मकये विरु-
ध्येतेत्याशङ्कानिरासार्थं वाचस्तोमादिषु त्विति भाष्यं पक्षसम्मानस्य
निन्दया वर्ज्यत्वाद्यगमादनेकयूपत्वे ऽन्यप्राप्तेर्निन्दोप्रीतस्य च त-
न्निषेधस्य नित्यानुवादत्वेन पक्षसम्माने विध्यभावाद्देदिसम्मानोक्तेश्च
जर्तिलपेवाग्न्या वा जुहुयाद् गवीधुकयवाग्न्या वा जुहुयात्त प्राग्या-
द् पशून् हिनस्ति नारण्यानित्यादिद्यद्विधेयान्यप्रशंसारूपत्वेन वि-
धेयकूपैक्यप्रशस्ततरतयापनार्थत्वाद्देदिसम्माननिन्दायत्वाद्यगतेर्नि-
न्दोप्रीतस्य तन्निषेधस्यापि नित्यानुवादत्वाद्यगतेर्वेदिसम्मानस्यापि
विध्यभावाद्यूपैकादशिन्यां सत्यां रथाक्षमात्रान्तरालत्वस्यैव निवेशा-
दविरोध इत्येवं व्याचष्टे * पक्षेति * पक्षवेदिसम्मानयोरभावे तत्र
कीर्त्तनं निरालम्बनं स्यादित्याशङ्क्यास्तोरपि जर्तिलादिद्यदन्यस्तुत्यर्थं
कीर्त्तनं युक्तमित्यभिधानार्थं नित्यानुवादाच्चेति भाष्य स्पष्टत्वाच्च व्या-
ख्यातं वेदिसम्मानोक्तेः स्तुत्यर्थत्वं दूषयति * इह त्विति * जर्ति-
लादायनाहुतिर्वै जर्तिलाक्ष गवीधुकाश्चेत्यादिनिन्द्यभ्रुतिर्वादिस्मर्या-
ननिन्दाभ्युपभावाद् सम्मानविध्यन्यथानुपपत्त्या च शास्त्रान्तरे यूपै-

कादशिनीविधानस्यापि कल्पयितुं शक्यत्वाद्युपैकादशिनीपक्षे धेद्विस-
म्मानविध्युपपत्तेर्नान्यस्तुत्यर्थत्वं कल्पना युक्तेत्याशयः । कथं तर्हि
नित्यानुवादता सूत्रकृतोक्तेत्याशङ्क्याह * अत इति * नन्वेधमपि
धेद्विसम्मानरथाक्षमात्रान्तरालयोः कर्मण्ये विरोधः स्यादित्याशङ्क्याह
* प्राकरणिक्तत्वाच्चेति * उयोतिष्टोमे ऽग्न्यभावे पथ्येकादशिन्यवि- ६५१॥
धानाद्युपैकादशिन्यप्राप्तेर्यासु विकृतिष्वग्न्यभावे ऽपि पद्वेकादशि-
नी विहिता तद्विषयत्वं रथाक्षमात्रान्तरालविधेर्विकृत्युक्त्योक्तं वि-
शिष्टमपि सूत्रं व्यवधारणकल्पनया समयितव्यमित्याह * सूत्रमपीति *
स चेत्यनेन निश्चितरूपातिदेशनाद्विधानाद्रथाक्षमात्रान्तरालत्वमेव
व्ययतिष्ठेतेत्येवं निर्देशादित्यवयवो व्याख्यातः ।

विहितप्रतिषेधात्पक्षे ऽतिरेकः स्यात् ॥ २६ ॥

षोडशिश्रवणस्य विहितत्वात्प्रतिषेधाच्च ग्रहशपक्षे द्वयोर्ग्रह-
शपक्षे तिष्ठणामतिरेकः स्यादित्येवं तृतीयलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे *
वैकल्पिक इति *

सारस्वते विप्रतिषेधाद्यदेति स्यात् ॥ २७ ॥

सर्वसोमयागानां ज्योतिष्टोमपञ्चाङ्गावनियमेन सारस्वते
द्वादशाहवत्पक्षद्वये ऽप्यतिष्ठप्रथमयज्ञत्वनिमित्तपुरोडाशित्वद्वयं न-
विप्रतिषेधाद्यदा पुरोडाशिन इति कालभेदनिमित्तपुरोडाशित्वं
स्यादित्येवं चतुर्थलिङ्गपरिहारसूत्रं व्याचष्टे * सारस्वते ऽपीति *
मिश्रावक्ष्यायोरयने सारस्वतसत्रविधेये यथामावास्यायामतिरात्रः
स्यात्तथा क्षीक्षेरंस्ते ऽभावास्यायामतिरात्रं संस्थाप्य तदहरेव घत्सान-
पाकुर्यात्तं पक्षमामावास्यां प्रजित्वा पौर्णमास्यां गामुपेयुः पौर्णमासे-
नोत्तरं प्रजित्वामावास्यायामायुपमुपेयुरेवमावर्त्तयन्तो व्रजेयुरित्यनेन
वाक्येन प्रतिमासमेकस्मिन्पक्षे ऽभावास्याख्यकर्मविधानात्पक्षान्तरं
पौर्णमावास्याख्यकर्मविधानात्पुरोडाशिशब्दः पौर्णमास्याख्यकर्मो-
पयोगिपक्षोपलक्षणार्थः सात्रायिशब्दश्चामावास्याख्यकर्मयोगिपक्षो-
पलक्षणार्थ इत्येवमवश्यं पक्षद्वये ऽपि चकव्यमित्यर्थः । ननु का-
लभेदविवक्षायां पुरोडाशिनः सात्रायिन इति कर्तृभेदव्यपदेशो न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * भयति हीति * उपचारात्कर्तृव्यपदेश
इत्याशयः । सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादपीति *

उपह्वये प्रीतप्रसवः ॥ २८ ॥

उपह्वयस्य भेदे सत्यतिदेशप्राप्तमृहद्रव्यन्तराविकल्पमिच्छतिः

प्रतिप्रसयाख्या पुनःश्रुतिप्रयोजनं स्यात् ऐक्ये तु शाखाद्वयप्रत्यय-
त्वात्पुनः श्रुतावपि विकल्पापत्तेर्न तन्निवृत्त्याख्यः प्रतिप्रसयः प्रयोज-
नमिति पुनः श्रुत्यानर्थक्यं स्यादित्येवमनुभाषणार्थत्वेन यथामाष्यं
तावत्सूत्रं व्याचष्टे * अनुभाषणेति * उपहृष्ये बृहद्रथन्तरपुनः
श्रुतेन प्रतिप्रसयो ऽस्माकं प्रयोजनत्वेनेष्टो येन तदसम्भवादानर्थ-
क्यं स्यात्किं त्वन्यार्थं चिदित्येवं सामान्यपरिहारार्थत्वेन स्वयं व्या-
चष्टे * सामान्येति *

गुणार्था वा पुनः श्रुतिः ॥ २९ ॥

यदेति भाष्यात् दक्षिणाव्ययस्यालक्षणगुणविध्यार्था निमित्त-
त्वेन बृहद्रथन्तरपुनः श्रुतिरिति सूत्रार्थः । प्रतिभाति स च संख्याश्रु-
त्यानर्थक्यापत्तेरयुक्त इति मत्वोपलक्षणार्थत्वम्भाष्यस्य सूचयन्सूत्रं
६६२।१ व्याचष्टे * संस्येति * संख्या सामदक्षिणा विविष्टयागविधायरूपौ-
कहायनीन्यायात्पार्थिकपरस्परनियमावगमे सति सामश्रुतेः प्राप्ता-
र्थत्वाच्चिमित्तपरत्वं प्रतीयमानमविशेषादुभयव्यवस्थार्थं प्रतीयतइ-
त्याशयः, * चशब्दार्थं धारादः *

प्रत्ययं चापि दर्शयति ॥ ३० ॥

शाखान्तरविहिताङ्गानुवादेन तद्धर्मविधानं शाखान्तराधी-
तस्य च मन्त्रस्य स्वशाखाधीतेन मन्त्रेण सह विकल्पवचनमन्योन्य-
धर्मसाङ्ग्यं सूचयन्सर्वशाखाप्रत्ययमेकं फलं द्योतयतीत्येवं सिद्धा-
न्तलिङ्गोक्त्यर्थं सूत्रं व्याचष्टे * शाखान्तरेति * सर्वाभिः शाखाभिः
प्रत्ययो ज्ञान यस्येति समासार्थः ।

अपि वा क्रमसंयोगाद्विधिपृथक्त्वमेकस्यां

व्यवतिष्ठेत् ॥ ३१ ॥

सर्वशाखाङ्गोपसंहारलक्षणसिद्धान्तप्रयोजनाक्षेपार्थमेतत्सूत्रं
व्याचष्टे * प्रतिगच्छामिति * एकैकस्यामिति वीप्सा प्रतिगच्छेन सू-
चिता ऋतवो वै प्रयाजा इत्यादावपि न शाखान्तरप्रयाजाद्यनुवादः
किं त्वन्यप्रयाजादिविधिरिति सूचनार्थं विधिपृथक्त्वोक्त्या फल-
व्युत्पत्त्या विधेयान्यतोक्ता कालपरिमाणयोरपि क्रमोक्त्योपलक्षणं
सूचयन् हेत्वर्थं व्याचष्टे * तथा सति हीति * कालो ऽप्या-

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्यासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाशयते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुद्रयते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चामुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्रयन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अभ्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतदपरिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैर्ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकैर्दे-
यं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " ६ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्रयमाणा ग्रन्थाः—
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (१) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (१) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पाथंसारधिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (१) भाष्योपसृहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमच्छ्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थ विरचित भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (१) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (१) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगंगाभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (१) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारधिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- (१) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाट्स्यायन प्रणीत
वेदान्त सुप्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विद्या-
नभिधु कृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ३

- (८) न्यायादमञ्जरी-महिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (९) सिद्धिब्रह्म-विशिष्टाद्वैत-ब्रह्मनिरूप-
णपरम् श्रीभाष्यकृतां परमगुरु मि.
श्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । स० } (वेदान्तः) १
- (१०) न्यायमकरन्द । श्रीमदानन्दबोध-
भट्टारकाचार्यसंग्रहीतः आचार्य-
चित्सुखमुनिविरचित न्यायसंग्रहेतः } (वेदान्तः) १
- (११) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म० } (न्यायः) ५
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचित । सम्पूर्णः
- (१२) विधिरसायनम् श्रीभण्णयदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २
- (१३) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेध्वरविरचिता । } (मीमांसा) १०
- (१४) शिवस्तोत्रावली । उपलदेवविरचिता । } (वेदान्त) १
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्तः—

बीकान्ना बरजतपुष्पकावच

बनारस सिटी ।

THE

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिकटीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYĀYASUDHĀ,

A COMMENTARY ON TANTRAVARTIKA.

BY

PANDIT SŌMĒSHWARA BHATTĀ.

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHĀSTRĪ,

of the Government Sanskrit-College, Benares.

FASCICULUS XI.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPŌT:

BENARES.

AGENT.—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA VILASA PRESS.

BENARES.

1902.

श्रीः

—५—

आनन्दवनविधातिमुमनोभिः सुसंस्कृता ।
सुप्रणोर्द्भूतभव्याभशतपत्तुपरिष्कृता ॥ १ ॥
चोखन्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।
रसिकालिकुलं कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवकः—६०

(गृहकृत्वन्यायः) सर्वेषां ग्रहादीनां समागच्छधिकरणम् ॥ ७ ॥

एकत्वयुक्तमेकस्य श्रुतिसंयोगात् ॥ १३ ॥

संस्कारादित्रयस्यापि यथासंयोगं विनियोगोक्त्या औतवि-
नियोगप्रकारपर्यवसानचिन्तान्तराणामानर्थक्यमाशङ्क्याह * एव-
मिति * संयुक्ते ग्रहादौ सम्मार्गादेर्विनियोगे स्थिते स्वविशेषणैक-
त्वादिविशिष्टे विनियोगो ग्रहादिमात्रे वेति चिन्तैकवचनादिश्रुति-
हेतुकाविनियोगविषया कार्येत्यर्थः । संस्कारविषयायाः विशेषचि-
न्तायाः संस्कारविनियोगचिन्तानन्तरं कार्यत्वशङ्कानिरासायेदानीमि-
त्युक्तम् । सर्वशेषविनियोगपर्यवसानात्प्राग्विशेषाऽनवसर इत्या-
शयः । तुल्यन्यायतयैकत्वग्रहणस्योद्देश्यस्य संख्यामात्रोपलक्ष्यार्थत्वा-
दुदाहरणतयाशङ्काव्यगमात् द्वित्वबहुत्वयुक्तमपि वाक्यमुदाहार्यमि-
त्याह * यथा चेति * ननु पुरोडाशक्षणाहविर्नाशयोर्निमित्तत्वेनोद्देश्य-
त्वाभ्योदाहरणतयाशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्यर्था-
याश्चतुर्थे यस्यमाणत्वात्प्रयाजशेषस्योद्देश्यत्वेन च हविषामनुद्देश्य-
त्वाभ्योदाहरणतयाशङ्क्याह * सर्वत्र चेति * प्रयाजशेषप्रतिपत्त्य-
र्थत्वेऽपि द्वितीयावगतहविः संस्कारार्थत्वस्यापि सम्भवतो त्याज्य-
त्वादेकस्यापि प्रतिपत्त्यर्थकर्मत्वयोः स्विष्टकृद्ददविरोधात्प्रयुक्तद्र-
व्यसंस्कार्यत्वादसंस्कार्यत्वेऽपि हविषां चतुर्थे यस्यमाणशेषधारणा-
त्प्रयोजकत्वाविरोधादुद्देश्यत्वं सम्भवतीत्याशयः । एवं च स-
त्युद्देश्यसंख्याया विचक्षिताविचक्षितत्वसन्देहान्मूलसशयो युक्त
इत्याह * तत्रेति * हेताविति करणः वेदे यस्तृमावाहचनेच्छानिच्छा-
रूपविचक्षायोगात्प्रमाणभूतचेदप्रतीतस्य च त्यागायोगाच्चिकीर्णचि-
कीर्णरूपविचक्षायोगात्प्रतीत्यप्रतीतिरूपविचक्षायविचक्षायवि-
क्षाभ्युपगमे तु यस्य फस्य चिद्विचक्षायोगाद्धेतुभूतसन्देहमाक्षिपति
* ननु चेति * प्रश्नपूर्वमाक्षेपाशयं विवृणोति * कुत इति * वेद-
वाक्यविशेषणफलोक्तिपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानीति * सम्भवति
प्रमादोऽभिप्रायान्तरं वा येषु वाक्येषु तानि सम्भवत्प्रमादाभिप्राया-
न्तराणि । प्रमाणान्तरगम्योऽर्थो येषां तानि प्रमाणान्तरगम्या-
र्थानीति बहुमीहिद्वयं कृत्वा सम्भवत्प्रमादाभिप्रायान्तराणि च प्र-
माणान्तरगम्यार्थानि चेति फलधारणः । पुस्तकाधीनोच्चारणतया-
त्पुरुषधर्मयोः प्रमादाभिप्रायान्तरयोः पीरुवेयेषु च वाक्येषु सम्भवे

७२४१०

ऽपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वस्य वैदिकेष्वपि सम्भवात्तुल्यतामाशङ्क्य
 ज्ञातार्थे विवक्षायोगात्पौरुषेयैवकारितक प्रमाणान्तरगम्यार्थत्व व-
 क्रनपक्षरपि श्रोतुमि प्रमादाभिप्रायान्तराध्यवसातसिद्धार्थमुपपाद-
 यितु विवक्षोक्ति । एव च पुत्राक्ष्येषु धृतस्याप्यर्थस्य वक्तुमिच्छा-
 रूपासम्भवात्प्रविवक्ष युक्ते विवक्षाकार्येण वाक्यनानुमीयमानाया वि-
 वक्षाया कथमभावाप्रधारणत्याशङ्क्य * सा चतुक्तम् * वेदवा-
 क्येनाश्रयभूतपुरुषाभावात् सद्भावे तत्प्रमादाभिप्रायान्तरायागा-
 त्त्यर्थ कस्य विच्छेद । अभिप्रायान्यथात्वस्य तदुपलक्षितस्य
 च प्रमादस्य सम्भवात्पुत्रगमे ऽपि कथनाख्यन्तावद्द ज्ञानप्रकारा
 भूत्वभावात् सम्भवात्तद्युक्त प्रदाधिकरणसिद्धान्तसूत्रोक्तभावाप-
 पादनार्थम् * सर्वेत्युक्तम् * वायुक्षेपिष्ठादिवाक्यानामपि स्वरू-
 पाथस्य प्रमाणान्तरगम्यत्वे ऽपि लोक विष भक्ष्य न तु पापिष्ठे
 भुङ्क्ष्यत्यादा विवक्षानुमापकत्वादर्थनात्तात्पर्यस्य च प्रमाणान्त-
 रागम्यत्वाद्वितीयो ऽपि ज्ञानप्रकारा न सम्भवतीति न चेत्युक्तम् ।
 न केवलमविवक्षाहेतुभूतप्रमादाभिप्रायान्तरायोगाद्देववाक्येषु विव-
 क्षा न युक्ता किन्तु वचनेच्छातिच्छयार्थविवक्षाविषक्षात्वात् द्वारमित्या-
 दी सम्रियतामित्यादिपदानुच्चारणात्सम्बरणादिसम्प्रतिपादनेच्छा-
 ननुमाने ऽपि सम्बरणादिप्रतिपादन विना नैराकाङ्क्षाभावात्तत्तत्प्र-
 तिपादनाशयरूपा बुद्धिमनुमाय सम्बरणमनेन विवक्षितामति व-
 चनेच्छाहेतुभूते वचनाशयरूप प्रत्ययविशये विवक्षारब्ध-
 प्रयामादवचनाशयरूपप्रत्ययविषयाभाव च मौनितो ऽति-
 च्छायामप्यविवक्षाशब्दाप्रयोगाद्बचनच्छानिच्छाहेतुभूतया प्रत्यययो-
 र्विवक्षाविवक्षायाद्वा स्वरूपणापि विरक्षाविवक्षपार्यदवाक्येषु प्रयो-
 गादपीति विवक्षत्यननाक्तम् । तन्वादिना श्वाकार्योपसहा-
 र । अचिकीपाकृपा विवक्षा पद सम्भवत्यपि प्रमाणाभावाद्यु-
 त्तैल्यर्थान्तरस्यासंन दशयितुमाह * पुत्राक्ष्ये ऽपीति * विषया-
 विधेयस्य स्वरूपविषक्षाविषक्षाप्युपगमेन भाष्याक्तम्-देहदंतुभूतस-
 न्देह समाधातुमाह * उच्यतेति * वचनधृत्येकस्याभिधा-
 नास्वरूपेण प्रतीति पदधृत्या च प्रधान्ययात्प्रधान्यवित्यरूपेण प्र-
 तीतिरविषादत्यव पूर्वाह व्यावृत्त * एवम्य तायादिति * उच्यते-
 त् तायादपारयाः सम्माननीयस्य प्रहस्यैव वाग्व्यापयतीमात्र-
 माकप्रहस्यमागम्यतिव्यभिचिन्तानाशयसद्भावात्तार्थ वि-
 निषागाभावात्तु निविषयभूतस्याव तादृश्वृत्तिविषयपे गितानु-
 ष्ठापयाम । रसार्थोच्छेदाकारूपविशक्षाववक्षामन्तर्ये वा धुतिव-

विध्योक्तिपूर्व विधेयत्वं विनानुष्ठानायोग तावदाह * इह त्विति *
 तृतीयैव श्रुतिरनुष्ठानहेतुर्न पूर्वत्यर्थः । उदाहरणानिष्ठं श्लोकं व्याचष्टे
 * प्रकृतीति * अभिधातृत्वस्वरूपमात्रबोधोऽभिप्रेतः विध्यनपे-
 क्षैः श्रुत्यादिभिस्तादृश्यं बोधाख्यविनियोगासिद्धेरन्यमात्रबोधोऽत्र
 विनियोगोऽभिमतः । कारकविभक्तीनां प्रत्ययत्वेन स्वार्थस्वरूपबो-
 दधृत्वे प्रकृतिसमभिव्याहारात्मकपदत्वरूपेण प्रकृत्यर्थान्तर्यबाधधृत्वे
 ऽपि क्रियान्वयबोधाधिन्योक्त्यै पृथगुक्तिः । पष्ठ्या अपि पदान्तरा-
 कार्यानवयबोद्धत्वोक्त्यर्थश्चकारः । लिङादीनामपि कारकविभ-
 क्तिपदभिधातृत्वविनियोगेऽतृत्वसद्भावे ऽपि विधिसामर्थ्याधिन्यमुक्तं
 तत्रेत्यनेन श्लोकात्तात्पर्योक्तिः । विधिनिबन्धनत्वं प्रयोगस्यानवय-
 व्यतिरेकाभ्यमुपपादयति * स हीति * सौर्यादियाग ज्ञाभिहिते ऽपि
 सन्तुष्टु होमसाधनत्वेनाविनियुक्तेष्वपि विधिसद्भावे प्रवृत्तेर्विध्य-
 भावे च वायव्यश्लेढालम्भादौ धातुनाभिहिते द्वितीयया च विनि-
 युक्ते ऽप्यप्रवृत्तेर्विध्यधनत्वाद्यत्रातिरित्यर्थः । नन्वश्रद्धयापि
 प्रवृत्त्युपपत्तेः नाप्रवृत्तिमात्रेणाभिधानविनियोगश्रुत्याः प्रेरणाशक्त्य-
 भावोऽवसीयते इत्याशङ्काभिधानश्रुत्याऽस्तित्वमात्रपरिच्छेदाद्विनि-
 योगश्रुत्या चान्वयमात्रपरिच्छेदात्सत्तान्वयविषयकार्यत्वबुद्ध्यानुत्पा-
 दकत्वेनानयोः प्रेरणाशक्त्यभावमुपपादयितुमाह * न हीति * उत्त- ७१६।१
 राद्धं व्याख्यानायानुष्ठानस्य विध्यधीनत्वमुपपाद्योत्तराद्धं तात्पर्यतो
 व्याचष्टे * तेनेति * विधिं प्रतीत्य विधिं लक्षणीकृत्य
 विधिलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्य विवक्षाविवक्षे मयत इत्युक्ते
 सनोऽपि इच्छार्थस्यास्मिन्पक्षे परिग्रहलक्षणार्थत्वापत्तेः । तस्य च
 श्रुतिवृत्तत्वासिद्धये ऽनुष्ठानं प्रतीत्यानुष्ठानलक्षणार्थं वचनमङ्गीकृत्ये-
 त्युक्तम् । द्वयमपि व्याख्यातुं विधिसिन्नेत्युक्तं चिकीर्षिताचिकी-
 र्षितत्वयोश्च मूलसन्देहविषयभूतकतव्यत्वाकनेत्यत्वोपलक्षणार्थ-
 त्वेनोपायसन्देहहेतुत्वेनोपन्यसनीयत्वाद्वाप्य ऽपि चैकस्याविषयत्वा-

रिची । विधिरितताविधिरिततात्मकमपि विचक्षिताविचक्षितत्वं वि-
 धायकस्य शब्दस्याचेतनत्वेनेच्छाभावादयुक्तार्मत्वाशङ्कते नन्विति *

‘एकवचनेनैकत्वोक्तिर्नि शङ्कतेनात्र विवक्षाशब्दस्य आशङ्कायां
 सन् वक्तव्य इति स्मृत्याविषयत्वादौपचारिकतैव सन्नो युक्तत्याशयः ।
 उपचारेणापि चेच्छाब्दव्यतिरिक्ते सन्प्रयोगोपपत्तौ सूत्रस्मृतच्छाब्दावि-
 त्यत्यागनान्यार्थत्वकल्पनायागाद्वैक्यकृतस्मृत्यनादरण इष्टान्तऽप्यौ-
 पचारिकत्वोक्तिः सन्प्रत्ययोपलक्षणार्थ इति परिहरति * उच्यते इति *
 सन्ध्येच्छाफलप्रत्यासत्तिलक्षणार्थत्वदर्शनाच्चात्यन्तादष्टोपलक्षणेति
 दर्शनाच्चात्यन्तादष्टोपलक्षणेति दर्शयन् श्लोक व्याचष्ट * यथैवेति *
 अनुष्ठानार्थं परिग्रहपरित्यागशब्दौ मत्वाऽभिधानाधिनियागधृत्योर-
 विधायकत्वेऽपि विधेयसमर्पकत्वात्तद्विषयताया विधेयत्वावगतेर्वि-
 धायकधृत्याविषयत्वेऽपि परित्यागो न युक्त इत्याशङ्कतः * कथमि-
 ति * अप्राप्तत्वाद्विधानार्हत्वरूपविधेयत्वावगमेऽपि विधेयत्वाधी-
 नत्वादनुष्ठानस्य विधायकनाग्रहणेनानुष्ठानं युक्तमिति पारहरति *
 नैष इति * पुरुषाक्यदृष्टान्तेनैतद्व्यापपादयति * यथैवेति * श्लोक
 व्याचष्ट * पुरुषेति * इच्छाशब्दनाम्नादयं पुरुषाशयाविषया प्रवर्ते-
 नासामान्यव्यक्तिभूता विवक्षिता विधित्वशब्देन प्रख्याप्य लिङ्-
 न्यापादः । शङ्कापरिहारमुपसहरति * अत इति * विनियोगाभि-
 धानधृतिसमर्पितत्वाविशेषेऽपि विधिस्पर्शास्पर्शव्यवस्था न युक्ते-
 त्याशङ्कतः * कथं पुनरिति * समर्पितत्वाविशेषेऽपि
 रूपरसगन्धधूम्रं हणामहणव्यवस्थापद्विधिग्रहणामहणव्यवस्था यु-
 क्तेति परिहरति * तदिति * यौग्येत्वेननाध्याइतापिशब्दकनाभि-
 धानविनियोगधृतिवशत्वं निरस्ते इष्टान्तत्वेन धोत्राण्यवशत्वाभा-
 वात्किं । व्यतिरेकपूर्वं श्लोक व्याचष्ट * यदीति * कस्मिन्नर्थं वि-
 धायकानां व्यतिरेक्यपेक्षायामाह * तथा हीति * धौतं विधित्व भा-
 घनाविषय कारकविषय चार्थमित्यर्थः । श्लोक व्याचष्ट * धृत्या ताव-
 दिति * धातुधर्मस्य कारकत्वेऽपि तदवच्छिन्नाया भाष-
 नाया निरूपणाशक्त्यैव्ययोगात्पदधृत्यैव धातुधर्मविध्यवगते-
 स्तद्व्यतिरिक्तानामवकाराणामर्थविधियिषयत्वमूचनायान्तरोनि-
 कारकत्वेन भूतस्य सद्व्याप्य आशङ्काकारकत्वायोगे
 अपि कारकीभूतद्रव्यद्वारा कारकत्वसम्भव विधेयत्वानप-
 ह्नसूचनायाश्चार्थव्याख्यानं तदाश्रयपात्ति विषयवगतानुष्ठय-
 न्यानुपपत्त्या सामान्यतः किंचित्समीहितं प्रत्यङ्गत्वं व्यवहारन भू-
 त्यादस्तादृशोपसमर्पणमात्रं व्यापाराविध्यपरिग्रहं भूतस्याप्यङ्कत-
 नाप्तीति सूचनायानुष्ठानं प्रत्यङ्गत्वं स्याच्च विध्यभावात्प्राप्ती-
 त्युक्तम् एकस्यादेर्यधिपत्तिरप्यपि परिग्रहलक्षणाविषयविधित्ववशतः ।

सन्देहे ऽप्येकस्य ग्रहस्य सम्मागादिकार्यम् सर्वेण घेति
मूलसन्देहस्य सिद्धि कथमित्याशङ्क्य विवक्षिताविवक्षितत्व
सन्देहेनैकत्वादे कार्यत्वाकार्यत्वसन्देहसिद्धिन्दर्शयितुमाह * तेन-
ति * उपक्रमोक्ता विवक्षाविवक्षितत्वसन्देह सम्भवोपपादनसमा-
प्या बुद्धिस्वीकृतस्तच्छब्देन परामृष्ट हेत्वभावे वेद सम्भवमात्रेण
विवक्षिताविवक्षितत्वसन्देहासिद्धेस्तद्वस्तुत्प्रेनैकत्वाद् सम्मागादि-
भावनाविशेषणत्वसदसद्भावसन्देह दर्शयितुमाह * तथेति * भावना-
द्रव्याङ्गत्वहेतुभूतकारकाकारकत्वसन्देहान्तरसूचनार्थं कारकत्वेन-
त्युक्त चिकीर्षितत्वात्मके विवक्षितत्वे विधिरूपशंस्य हेतुत्वार्थापञ्चमी
विधिसितरूपे विवक्षितत्वे शब्दप्रवृत्तिमात्रे हेतुत्वम् । ननु विवक्षा-
विवक्षोक्तोर्विधिपरिग्रहापरिग्रहलक्षणाव्यवस्थ कस्मादुद्देश्यसत्त्वा
विधिना गृह्यत न घेत्येव सन्देहो न कृत इत्याशङ्कायद्वाह * तदतदि-
ति * विधिरुक्तपक्षधनयोर्विधिपरिग्रहापरिग्रहयोर्यद्विवक्षितावि-
वक्षितत्व वाचोयुक्त्युच्चारण तन्मन्दुद्धिगिभ्यप्रतिपादनफल पौरुष
यवाक्यभ्याख्यासादृश्यापादनार्थमित्युक्त कस्मात्पुनराक्यभ्याख्यासा-
दृश्यापादन विना न शिष्यप्रतिपात्तिरित्याशङ्कालौकिकस्थनावुद्ध-
स्य वेदवाक्यार्थस्य विस्मयशब्दाख्यानप्रकारप्रकरणाशक्तिरित्युक्त क
या वृत्त्या परिग्रहापरिग्रहयोर्यद्विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्तिरित्याशङ्का-
न्तर्णीतमुपमान यस्याङ्गोणवृत्तौ तदाश्रयणेनेत्युक्तम् । कथमुपमानमि-
त्यपेक्षाया परिग्रहापरिग्रहाप्यफलसामान्यदर्शनादित्युक्तं न केवल
मेतदेव विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारण परिग्रहापरिग्रहविषय
किं त्वन्यत्रापि तस्मात्त्रैतत्किं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिभाष्या-
दौ यद्वेदविषय विवक्षिताविवक्षितवाचोयुक्त्युच्चारण तदेव न
विस्मयनीयमिति ग्रन्थेत्यनेनाकमान्याप्यार्थत्रयवृत्तीकारण वाच्या
चिख्यासाभ्याचिख्यासे विवक्ष्याविवक्षोक्तिभ्यामुच्येते इति समाधा-
नान्तरमाह * अथ घेति * ननु सम्प्रदायानुसारेण व्याचक्षाणा-
ना याज्ञिकाना न्यायशास्त्रे ऽभिप्रायाव्यच्छा चिन्ता न युक्तेत्याश-
ङ्काह * शब्देति * सम्प्रदायस्य पौरुषेयत्वेन मूलप्रमाणापक्षत्वा- ७१८१।
द्भेदकत्वादिविवक्षाविषयभूतस्य च प्रमाणान्तरस्यादर्शनादप्यन्याय-
मूलत्वसम्भवे चाहप्रमूलान्तरकल्पनायगान्ध्यायमूलत्वावगतन्याया
विरोध सम्प्रदायाद्वदार्थापगम ऽपि विराधे न्यायापगम्यविधिशब्द-

सादृशत्वेन विवृणोति * तत्रेति * विवक्षात्रिवक्षोक्तयोर्न्या-
चिख्यान्वाचिख्यामार्थत्वमुपसहरति * तेनेति * ननु ग्रन्थकारप्रयुक्त-
योर्विवक्षाविवक्षाशब्दव्याख्यात्रिच्छानिच्छानिच्छार्थत्वसम्भवेऽपि
व्याख्यातुमुक्तयारात्माश्रयदोषापत्तोर्याख्यात्रिच्छानिच्छार्थत्व न स
म्भवतीत्याशङ्काह * अत इति * स्वस्वरवाचिना समाशब्देन
कालोपलक्षणादत पूर्वव्याख्यातृप्रतियोगित्वेनापस्यापिनादर्शचीनाद्
व्याख्यातु पूर्वकालवृत्ता जाता य व्याख्यातारस्तेषामिष्ट यत्तेनार्थ-
चीनेन व्याख्यात्रिष्वक्षितमुच्यते तेषां चानिष्ट यत्तद्विप्रक्षितमु-
च्यत इत्यर्थः । अतो वदेऽपि विप्रक्षिताविवक्षितत्वचिन्ता न
विरुद्धति प्रस्तुतोपयोगमाह * तस्मादिति * स्वरूप इयं वेदप्रा-
माण्यात्सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वाभ्युपगमेन मुत्पद्यत्येव विव-
क्षाविवक्षाकी समाधत्त * ऋग्वेदादीति * यो वै वेदेषु तिष्ठ-
न्वेदानन्तरा यमयति यो वेदान्वेत्ति य वेदा न विदुः यस्य वेदा श-
रीर एव त आत्मान्तर्गम्यमृत इत्युपनिषत्प्रामाण्यादहम्वेदादिध्वान्मा-
नो ये प्रतिष्ठितास्तेषामिच्छानिच्छाव्यभिप्रायो त्रिवक्षात्रिवक्षाशब्द-
वाच्य इत्युक्ते कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहाधिष्ठातृभिर्जीवैर्नित्या-
ना वेदाना कर्मानर्जितत्वेनाधिष्ठानायोगात्परमात्मनश्च देहानधिष्ठा-
तृत्वाद् ऋग्वेदादीना चेतनेच्छार्थानव्यापारत्वानुपपत्तेः । शब्दश-
क्त्यालोचनावशेन शब्दव्यापाराच्चेतनेच्छानुमानायोगेन सदसद्भाव-
चिन्तानुपपत्तिमाशङ्का परमात्मन कर्मजन्यफलोपभोगार्थं देहानधि-
ष्ठानेऽपि कार्यकारणप्रतिनियमसिद्धौ सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठाना-
करणात्परमात्मनाऽपि च क्षेत्रज्ञ चापि मा विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भार-
तेति देहाध्यक्षेत्रे ज्ञातृग्राह्यक्षेत्रे ज्ञत्वस्मृतीर्येदेष्ट्यधिष्ठातृत्वोप-
पत्तिस्मृत्तार्थं क्षेत्रज्ञत्वेऽभिहितम् ।

विच्छिन्नप्रयत्नव्यङ्ग्यैश्च तिलैः संप्रगैरपि ।

व्यतिरिक्तपदारम्भा वर्णनान्नोपपन्नम् ॥

इत्यनेन न्यायेन पदार्थविवक्षत् ऋग्वेदाद्यवयविना वेदावय-
विनश्चानुपपत्तेरनारम्भावयविकाना चावयवाना दहत्वादशनाह-
म्वेदादीना देहत्वायोगेन ।

इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद्योर्वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद् ॥

इति देहाध्यक्षेत्रमधिष्ठाय ज्ञातृत्वलक्षणक्षेत्रज्ञत्वव्यायोगमाश-
ङ्कोपनिषत्प्रामाण्यादनारम्भावयवविकेष्ट्यृग्वेदादियदवाच्येषु म-
न्त्रप्राज्ञसम्भूतेषु क्षेत्रज्ञानामधिष्ठातृत्वात् । ननु पञ्चधातृत्ववयम्

पण्य आदत्ते युगपत्प्रभुरित्यादिस्मृत्यालोचनेन महाभूताधिष्ठितस्यै-
वात्मनां ज्ञानच्छादिमत्त्वावगमाद्वेदाधिष्ठितानामात्मनां ज्ञानाभावं
तत्पूर्वकविद्यक्षासम्भवात्सम्भव अपि प्रमाणान्तरगम्यार्थत्वाभावाद्-
दाधिष्ठातृभिरकथितायाः परैश्चानुमनयत्वात्तत्सदसद्भावाच्चिन्ता यु-
क्त्याशङ्क्याह * महाभौतिकेति * यथा पृथिव्यमंजोवात्वाका-
शाख्यमहाभूतारब्धदेहाधिष्ठितानामात्मनां चेतन्याख्यज्ञानवत्त्वात्त-
त्पूर्विका विद्यक्षा सम्भवति वृषलैर्न प्रवेष्टव्य गृह इत्याश्रयादी वा
कथितापि बहुत्वाद्याविद्यक्षा प्रमाणान्तरगम्ये अपि चार्थं शब्दशक्त्या-
लोचनयैवान्यैर्ज्ञायते तद्यथैवेदादिदेहाधिष्ठितानामप्यात्मनां चेत-
न्याख्यज्ञानवत्त्वात्तत्पूर्विका विद्यक्षा सम्भवात् शब्दशक्त्यालोचनया
चान्यैश्चानु शस्यत इति तद्यथैवेदादयो देहा इति चक्ष्यमाणान्नयेन
व्याख्ययम् । अकार्यतत्त्वसूचनायान्तर्गतत्वात्क प्रमाणान्तरव-
शत्वनिरामार्थः शब्दशक्त्यैवेत्येवकारः । ननु देहानां पार्थिवत्व-
व्याप्तेर्ऋग्वेदादीनां व्यापकपार्थिवत्वात्तद्व्याप्यदहत्वनिवृत्त्यव-
गमान्नात्माभिराध्याने युक्तमित्याशङ्क्याह * दहेति * पृथिव्यापर-
माण्यादीनां देहप्रकृतिभूतानां देहारम्भवैचित्र्यादेहानां भिन्नाः प्र-
कारा इत्युक्ते प्रकृत्यारम्भवैचित्र्यानिमित्तापक्षायामपरमात्मनां जीवा-
नां देहाविचित्रकमेजन्याविचित्रफलोपभोगापादकापूर्वाख्यशक्तिव-
शानुगा इत्युक्तम् । ततश्च शुद्धायाः पृथिव्या क्व चिद्देहप्रकृतिव्या-
भावाद् बाहुल्यस्य च भूतान्तरप्यपि भावादहत्वस्य पार्थिवत्वन
व्याप्तिरस्तिद्वेति परिहाराख्यः । वैचित्र्यं विवृणोति * पार्थिवोक्तम्
स्वेदजायडजान्निजेरादिशब्दार्कः संख्यापूरण तोयबाहुल्योपपादना-
र्थं स्वेच्छावयवरूपतोक्ता । वायुबाहुल्योपपादनार्थं भ्रमन्तीत्युक्तम् ।
अग्निदृष्टान्तेन तजोबाहुल्योपपादनार्थं रात्रौ विक्षिप्तेन सौर्येण तज-
सा आप्यायन्तइत्युक्तं चाक्षयं अपि ।

एव यः सर्वभूतानि ब्राह्मणो नित्यमर्चति ।

स गच्छति परं स्थानं तेजो मूर्त्तिर्यथार्जुन ॥

इति मानवाभिधानेन च तेजसानां देहानां चेतनाधि-
ष्ठितोपपादिता । नाभिहित इतिपाठे ना पुरुषः । ननु जीवात्मनां
स्वकर्मापात्तफलोपभोगदेहाधिष्ठातृत्वसम्भवे अपि वेदाधिष्ठातृत्वे-
नाभिमतस्य परमात्मनः कर्तृभावनृत्वाभावादेहाधिष्ठातृत्वं न सम्भ-
वति वेदानां च नित्यत्वेनात्मकर्मानुपात्तत्वात् तदेहस्य सम्भवती-
त्याशङ्क्य नित्यानां वेदानां व्योमदृष्टान्तेन परमात्माधिष्ठितत्वमुप-
पादयितुमाह * तथेति * क्रमार्थस्तथाशब्दा न तु दार्ष्टान्तिकत्वोक्त- ७१९।

यः । परमात्मनो ऽनद्वयस्यो अभिजाकरीति धृतेः । प्रयोजनाभावा-
 देहानधिष्ठातृतामाशङ्क्य भोक्तृत्वसिद्धौ तत्सधितुर्वरेण्यमिति सवि-
 त्रधिष्ठानतच्छब्दवाच्यब्रह्माख्यपरमात्मानिधाविभ्या गापद्वयोत्क्षिप्य-
 माणेन वारिजेज्यतइत्युक्तम् । तद्यो ऽहं सो ऽसौ यो ऽसौ सो ऽहं-
 मिथ्युपनिवच्छ्रुतेः । सूर्यं आत्मा जगत्तत्स्थुपद्येति मन्त्र-
 वर्गाद्य ब्रह्मणः सवित्रधिष्ठातृत्वापगतिः कृत्स्नदेहाधिष्ठानस्या-
 पि चात्मनो इदयाधिष्ठानोपासनवत् कृत्स्नव्योमाधिष्ठानस्या-
 पि व्यामातर्गतमवितृमण्डलधिष्ठानोपासनविरोधः कस्याः धृते
 व्योमशरीरता धृत्यपेक्षायां खम्रहोति धृत्या व्योमशरीरतयोदि-
 तइत्युक्तम् । य आकाशं तिष्ठन्नाकाशमन्तरो यमयतीति य आकाशं
 वेत्ति य आकाशं न वेत् यस्याकाशः शरीरमेव त आत्मा सर्वान्तर्यामी-
 धमृत इति धृत्यन्तरसूचनार्थश्चकारः । नित्यस्यापि नियमत्यलक्षण-
 भोग्यत्वादेहत्वोपपत्तिसूचनार्थं नित्योक्तिः । नन्वेवमपि देहानां भौ-
 तिकत्वव्याप्तिर्गन्धवादीनां व्यापकभौतिकत्वनिवृत्त्या देहत्वनिवृत्त्य-
 वगमात्र देहता युक्त्याण्ड्य महाभूत (गुणानामपि योरूपेषु तिष्ठन्-
 पाप्यन्तरो यमयतीत्यादिधृतिप्रामाण्यादेहत्वापगतेर्भौतिकत्वेना-
 पि देहत्वस्य व्याप्तिरसिद्धेति सूचयितुमाह * रूपेति * देहत्वोप-
 पादनार्थं नियमलक्षणसम्भोगाधिष्ठानता सम्भोगहेतुशब्देनोक्ता
 पृथिव्यादिमहाभूतवत्समुदितानामेव रूपादीनां देहत्वशङ्कानिरा-
 सार्थं प्रत्येकमित्युक्तम् । शब्दब्रह्मवादस्य च चेतनाचतनयो
 ब्रह्मशब्दयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः । शब्दो ब्रह्माधिष्ठानमित्येवं व्याख्येय-
 त्वाच्छब्दात्मकानामपि चेदानान्देहताम्ब्रह्माख्यस्य च परमात्मनो
 ऽपि देहाधिष्ठातृतां शब्दब्रह्मादिनामपि मतं प्रकृतगर्वेदाद्यधिष्ठा-
 तृक्षेत्रज्ञमिद्वौ सूचयितुमाह * शब्देति * यदेवाख्यं शब्दं शब्दब्र-
 ह्मेत्युच्यते तत्परमात्मनाधिष्ठितमिति कृष्याहारणयोज्यम् । अना-
 दिनिधनम्ब्रह्म शब्दतत्त्वमिति शब्दमात्रस्य ब्रह्मत्वोकावपि शास्त्रत्वाद्यै
 श्वर्ययोगिकूटस्थनित्यब्रह्माधिष्ठानस्य कूटस्थनित्यं शास्त्रं विनानु-
 पपत्तेर्वेदातिरिक्तस्य च शास्त्रस्य कूटस्थनित्यत्वाभावाद्देहाख्यं शा-
 स्त्रमिति विशेषतः परमात्माधिष्ठानमात्रेण तर्हि चेतनाधिष्ठितत्व-
 सिद्धेः । क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोक्तिरनर्थिकेत्याशङ्क्य द्वा सुपर्णा सयुजा सखा
 येत्वाविभुत्वालोचनया सर्वस्य साधारणचेतनद्रव्याधिष्ठान-
 त्वावगतः । सर्वसाधारणपरमात्माधिष्ठितस्यापि प्रतिबिम्बवत्त्वा-
 साधारणाधिष्ठितत्वोपपत्तिसूचनार्थं सर्वामेकनेत्युक्तम् । सर्वसैका-
 धिष्ठितत्वे वेदमात्रसैकाधिष्ठितत्वात्किरयुक्त्याशङ्क्य ।

सर्वेषाञ्च स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संज्ञाञ्च निर्ममे ॥

इत्यावस्मृत्यलोचनया सर्वस्याभिधानाभिधेयजातस्य वेदान्तर्गतत्याग्रेदात्मकत्वसूचनायेदमित्युक्तम् । रूपादिदृष्टान्तेनामौ-
तिकाणामपि वेदानान्देहत्वसम्भवेऽपि ज्ञानसाधनेन्द्रियाद्यभावा-
त्परमात्मवच्च क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेऽपि ज्ञानानुपपत्तेस्तत्पूर्विका विवक्षा न
सम्भवतीत्याशङ्कान् निरस्यन् दार्ष्टान्तिके ज्ञानपूर्वे विवक्षोपपत्तिं यो-
जयति*तथेति* यथा माहाभौतिकदेहेभ्यः साधिष्ठानाद्येतन्याख्यं ज्ञा-
नमस्ति तथैवेदादयोऽपि देहत्वेन भृत्यां कृत्वा देहानाञ्चात्मयोग्यत्व-
न्यासेर्ज्ञानञ्च विना भोगायोगाच्चैतन्याख्यज्ञानान्विता इत्यर्थः ।
परमात्मन एव वेदान्स्वार्थप्रतिपादने नियन्तुं वेदाख्य-क्षेत्राधिष्ठातृ-
त्वेन क्षेत्रज्ञव्यपदेश्यत्वाश्रित्य ज्ञानत्वोपपत्तेः । साधनाभावेन ज्ञाना-
भावाशङ्कानिरासः सदेत्यनेन सूचितः । शब्दब्रह्मैव क्षेत्रज्ञशब्देनोक्तं
स्यादित्याशङ्क्य वेदपुरुष इति सम्योचामयेन वेदान्वेद ऋग्वेदं यजु-
र्वेदं सामवेदमिति भृत्या प्रत्येकमसाधारण्येन ऋग्वेदादीनान्देहत्वो-
क्तैः सर्ववेदसाधारणत्वाच्छब्दब्रह्मणः प्रतिवेदमसाधारण्येन क्षेत्र-
ज्ञस्य वैलक्षण्यसूचनार्थं पृथक् पृथगित्युक्तम् । यथा च भौतिक-
देहस्थानात्मनामन्तर्गतापीच्छा यत्कालोचनयाऽन्यैश्चायते तथा वेद-
देहस्थानामपीत्याह *तेषाञ्चेति* वेदक्षेत्रज्ञाशयविषयविवक्षाविव-
क्षोक्तिपक्षमुपसंहरति *विधीति* शब्दब्रह्मवादाभ्युपगमे तु ब्र-
ह्मणोऽपि सर्ववेदात्मकदेहाधिष्ठातृत्वाविवक्षाविवक्षे वक्तुं शक्येते
ते च विधिशक्तितो ज्ञायेते इत्याह शब्देति । एवं शब्देन प्रत्येकम् वेदा-
धिष्ठातृणां दृष्टान्ततोक्ता *नन्वनादिति*

नन्वनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं व्यवस्थितम् ।

विवर्त्ततेऽर्थाभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥

इति यदग्निः शब्दब्रह्मवादिभिः शब्दव्यतिरिक्तार्थनिरासात्तस्मि-
न्पक्षेऽर्थविवक्षानुपपत्तेस्तद्विषयत्वेन विवक्षोक्तिन्याय्या न युक्तेत्या-
शङ्क्याह *अनादीति* अर्थापह्नवे सर्वप्रमाणविरोधापत्तेरभिधेयवा-
चिनोऽर्थशब्दात्कृन्तावुत्पन्नेन भावप्रत्ययेन वाच्यवाचकसंमन्योक्ति-
मङ्गीकृत्य वाच्यविषयशक्तियुक्तत्वेन विवृत्यर्थभावेन विवृत्युक्तेर्ध-
र्ययेत्यसूचनायानादिनिधनत्वस्योपलक्षितस्य शब्दब्रह्मणो वेदवेदा-
र्याधिष्ठानतोक्ता । शब्दब्रह्मपक्षे त्वेवं वेदक्षेत्रज्ञपक्षोक्तप्रकारेण वि-

(१) च व पा० १ पु० ता० ।

(२) विविचयत्त्वतया पूर्वभावेनेति १ पु० पा० ।

घक्षाविवक्षाशब्दयोर्न्याय्यमुत्पादयित्वा युक्त्यर्थं । उपासनाविधिरेष-
 तेनान्तर्गमिमाद्वानादेः स्वरूपार्थपरत्वाभावात् कार्यकारणप्रतिनि-
 यमस्य च शक्तिव्यवसायोपपत्तेः सर्वस्य जगतश्चेतनाधिष्ठितत्वं प्र-
 माणाभावात्परमात्मनस्तु योऽभ्यगरीरः प्रतिज्ञातेत्यशरीरत्वभूतेर्जी-
 वात्मनां च कर्मानपेक्षाणां च देहानधिष्ठातृत्वान्मुख्यवृत्तिव्याख्यान-
 स्वाभ्युपगमाश्रयसूचनार्थोऽपिशब्दः । वेदवाक्येषु विवक्षाविव-
 क्षासन्देहस्य चतुर्दशपादित युक्त्यमुपसंहतिः * ततश्चेति * तस्मा-
 द्भौतिकं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यत इत्यादिमाध्यादेन विविधसन्देहाव-
 गमसूचनार्थं न विप्रक्षिप्तमिति स्थापयिष्यतीत्युक्तम् । एकत्वयुक्त क-
 र्मेकस्य द्रव्यस्यानुष्ठयं विधानं वैकल्ययुक्त द्रव्यस्यैकस्य हेतुमित्येव
 ७२०। द्वेधा सूत्रं पूर्य-पूर्वपक्षमाह * किं तावदिति * धृतिसंयोग विधि-
 धृत्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * सर्वत्रेति * तन्वक्रियात्मनः का-
 रकत्वेन विध्यन्वयाभ्युपगमात् सख्यायाश्च कारकीभूतविधेयद्र-
 व्यविशेषणत्वाद्वा कारकत्वस्याभ्युपगमनीयत्वात् । ग्रहादेश्च
 द्वारभूतस्य द्रव्यस्यैवाविधेयत्वेन तद्वारा कारकतया संख्यादिविध्य-
 योगाद्विधिश्रुत्यसंयोग इत्याशङ्क्य धृतिसंयोगोपपादितप्रतिज्ञां ताव-
 द्कारोति * तत्रति * कारकत्वेन वा कारकविशेषणेन वेति सर्वात्म-
 नेत्यस्याप्यर्थः । कारकविशेषणत्वेन तावद्विधेयत्वमुपपादयति * त-
 त्रैकतावदिति * अनभिमतत्वसूचनावैकशब्दः । द्रव्यादिविशिष्टक्रि-
 याविध्यन्वयानुपपत्त्या विधेयक्रियाविशेषणभूतद्रव्यादिविधिकल्प-
 नैव सख्याविशिष्टद्रव्यविशिष्टक्रियाविध्य-पथानुपपत्त्या विशेषणभूत-
 संख्याविधिकल्पनापि युक्त्यर्थः । स्वरूपेण च प्रकृतं कर्माद्रत्वेन
 च ग्रहस्य प्राप्तावपि सम्मार्गान्पदित्येताप्राप्तत्वाद्विधेयत्वोपपत्तिरि-
 त्थाराय । अष्टाकपालादिवाक्ये च क्रियाविशेषणपुराडाशविशेषण-
 कपालविशेषणभूतस्यादत्त्वादेरपि विधिप्रतीतेर्विशेषणाविशेषणस्य
 सुतरां त्रिभ्युपपत्तिरिति सूचयितुमाह * एवमिति * अथाक्षेपल-
 ष्यत्वाच्चानेकार्थविधिर्न गौरव एवस्यापादयतीत्यर्थान्तरन्यासेनाह
 * परस्परस्यापीति * शुद्धस्य द्रव्यस्य विशेषणत्वे द्रव्यविशिष्ट-
 क्रियाविधना द्रव्यविशेषणानाक्षेपात्सख्यादेश्च क्रियाविशेषणत्वाभा-
 वे तद्विशिष्टस्य क्रियाविशेषणत्वायोगात्कारकविशेषणत्वेन विधेय-
 त्वानुपपत्तेः । कारकत्वेनैव ग्रहैकत्वस्य विधेयत्वमुपपादयितुमाह
 * अथ वेति * यद्यपि द्रव्यविशेषणपदमन्त विधिप्रत्ययो न गच्छेत्त-
 तश्च स्वविशेषणविशिष्टक्रियाभ्ययानुपपत्तिलक्षणावधारणस्या सख्या-
 र्थापि विधानुमिष्यते तथापि ग्रहैकत्वस्यापि भावनाविशेषणतेत्येवं

ग्रहैकत्वविधानं प्रतिपादनीयमित्येव तथाग्रद्वार्थतत शब्दापिश-
ब्दाध्याहाराद्यभ्युपगमनं याज्यम् । यद्वा यदीत्यसदिग्धं सन्दि-
ग्धवचनं नामवचनं कथं चिच्छब्दार्थं गच्छतिनामवतव्यं । ततश्चे-
ति चशब्दाध्याहारस्तुल्यः । उद्देश्यविशेषणस्याद्देश्यत्वेन क्रियान्वया-
भ्युपगमं प्रत्युद्देश्यवाक्यसमाप्त्यापत्तेरुद्देश्यद्वयस्यैकक्रियावरीकारा
भावनान्योन्यानियमावुद्देशोपादानयोश्चैकस्मिन्पदं ऽनुपपत्तरूपादय-
त्वेन क्रियान्वयायोगाद् ग्रहैकत्वयोर्विशेषणविशेष्यत्वायागर्नकपद-
लक्षणाया श्रुतस्तद्विषयत्वायोगात्तादर्थ्याविषयत्वमापाद्य वाक्यीय
क्रियान्वयबाधकत्वं शङ्कतं *ननु चति* पदश्रुतेस्तादर्थ्यावपयत्वाभ्यु-
पगमनैव ग्रहाणां निर्ज्ञातदशसंख्यत्वेन स्वरूपतः सप्त्यानपेक्ष-
त्वात्संस्कार्यस्वरूपणैकत्वं प्रत्याङ्गत्वाद्यगते समानंभावनान्वयि-
त्वाख्यसंस्कार्यरूपाङ्गत्वस्यैकस्य भावनाङ्गत्वविराधमाह * नैप
इति * यस्तुस्वभावनियन्धनोद्देश्यापादयत्वया शब्दव्यापाराविष-
यत्वादकपदापात्तयारव्यवस्थोपपत्तर्ग्रहमिति द्वितीयोक्तस्यापि चैक-
त्वस्यानुपयागित्वेनासंस्कार्यत्वात्संस्तुवद् गुणत्वप्रतीतेः । साक्षात्त्व
निष्क्रियत्वनाश्रयत्वनाश्रयद्रव्यापेक्षायामेकपदलक्षणाया श्रुतेराश्रय
द्रव्यसमर्पकत्वेनाविराधसम्भवे विरोधापादकग्रहायताविषयत्वक-
ल्पनायोगमभिप्रेत्यान्यथाविरोधाभावमाह * भिन्नेति * विरोधे
सत्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वं विना विधेयत्वायागात् श्रुत्युक्तस्य ग्र-
हाङ्गत्वस्यानुपपत्तर्वाक्यीयो ऽपि क्रियान्वयो न बाध्यतइति परि-
हारान्तरमाह * अथ वेति * श्रुत्युक्तविशेषणविशेष्यभाजसिद्धौ ७२१।९
वापेक्ष्यतएव क्रियान्वयः । श्रुत्येति परिहारान्तरमाह * यद्वति *
तादर्थ्याविषयश्रुत्यभ्युपगमे त्वैकत्वस्य क्रियान्वितग्रहान्वयनिमित्त-
क्रियान्वयपक्षात्पूर्वाक्तात्प्रकारान्तरणैकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रिया-
न्वयाभ्युपगमे तस्यैकाभिधानश्रुत्यैकाभिधानश्रुत्यैकपदाकात् ग्रहा-
त्प्राक् संस्कार्यत्वप्रतीतेः । स्वतन्त्रस्य चैकत्वस्य क्रियायोगात्प्र-
त्युद्देश्य वाक्यसमाप्त्यनुपपत्तेर्ग्रहस्यैकत्वान्वयपूर्वकं क्रियान्वयः ।

गुणत्वेन तु क्रियाभ्युपगमे द्वितीयाया कारकसामान्यल-
क्षणार्थत्वोपपत्तं योग्यत्वाद् गुणप्रधानभावावधारणं सति द्वया-
र्विप्रकर्षतुल्यत्वद्योतनार्थं समानदशात्त्वा लक्षणयैककालतोक्ता ।
एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * विशिष्टत्वेन श्रुतो यो
ऽर्थो भावना विशिनष्ट्यसौ विशिष्टो भूत्वा पश्चाद्विशिनष्टि न
त्यक्लमविशेषणावस्थ इति ठ या ऽसौ विशेषणपूर्वं भावना प्रविश-
तीत्युक्तं तनुपपादनार्थं भावनाया विधानार्हत्वात्कात्स्न्यसिद्धौव

विशेषणापेक्षत्वादविशिष्टेन च विशेषणोऽपि कात्स्पर्यासिद्धिरिति वक्तुं विध्युक्ता कर्मव्युत्पत्त्या भावनोक्ता ।

योगपक्षपक्षे पूर्वोक्तिः साहित्यलक्षणार्था भावनापि विशिष्टमेव ग्रहं गृह्णाति न त्वगृहीतविशेषणमित्याह * गृह्णातीति * सति त्वेकत्वान्वितस्य ग्रहस्य क्रियान्वये तस्यापि ग्रहवद्विध्यन्वयात्साक्षाच्च क्रियान्वयायोगेनाथयद्रन्यापेक्षायां पदभृत्यवगतप्रधान्ययित्वनिपमादवघातभावनार्थस्यापि प्रोक्षणस्योलूखलमुसलार्थत्ववद्वाह्यर्थतोषपादिता भवतीति प्रकृतोपयोगमाह * एवं चेति * एकाभिधानभृत्या चैकत्वस्य कारकविशेषणत्वावगतेः कारकत्वस्य क्रियान्वयिरूपत्वेन कारकद्वारा क्रियाविशेषणत्वादेकपदभृत्योक्तग्रहविशेषणत्वात्कारकैकत्वयोः साम्येन मिथोऽन्वयायोगाप्रेक्ष्यस्य कारकविशेषणता युक्तेत्याशङ्क्याह * प्रत्ययार्थत्वाच्चेति * प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह द्यूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्राधान्येनेति प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतः लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थप्राधान्यस्मृतेर्लिङ्गसंख्ययोश्च प्रत्ययार्थत्वाविशेषणैकस्मिन्पदेऽनेकेषां प्राधान्यायोगादेकस्यैकव प्राधान्येऽवगते कारकत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्प्राधान्यप्रतीतेर्लिङ्गसंख्यापेक्षया च प्रातिपदिकार्थप्राधान्यस्मृत्युपपत्तेः कारकमेव प्रधानमित्यर्थः । प्रयोजनवत्त्वसमुच्चयार्थश्चकारः ।

ननु प्र-----

त्वायोगान्न

कुमास्योष्टाधि

रकं प्रत्यङ्गता न विरुद्धेत्याशयः । अतः कारकद्वारैकत्वस्य क्रियान्वयाद्युक्ता विधेयतैत्युक्तमुपसंहरति * तेनेति * विशिष्टविधानाभ्यावाक्यभेदापत्तैर्युक्तमेकत्वविधानमित्याह * तत्त्विति * पक्षेकत्वविवक्षाधिकरणन्यायेनैव वदयितुमाह * वक्ष्यति हीति * गौरवभयनैकत्वस्यापि विधेयत्वाभ्युपगमे दशावविश्रादेरविधेयत्वं स्यादित्यर्थान्तरन्यासेनाह * यथैवेति * ननु हेतुत्वत्वेन ग्रहस्य क्रियया घटीकारायोगात्तत्क्रियाद्भूतनैकत्वेन विशेष्यनियमः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * सर्वेषां चेति * एकक्रियाविशेषणत्वाभ्योन्यनियमहेतुत्वावुद्देश्यस्यापि वाक्यार्थाभूतक्रियाविशेषणत्वाविरोधाद्विषमोपपत्तिरित्याशयः । वाक्यभेदप्रसङ्गेनोद्देश्याविशेषणविवक्षानुपपत्तिमाशङ्क्य वस्तुस्तथावकृतस्योद्देश्योपादयत्वस्य शब्दस्यापारविषयत्वाद्वाक्यभेदाप्रसक्तिसुचनार्थं यथा पशुमालमेतेति भाष्यस्य दर्शयन्पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * ननु पादेय-

सलिलविवक्षादृष्टान्तोक्तैकत्रयुक्तयाक्योदाहरणस्योद्देश्यविशेष-
णमात्रोपलक्षणार्थत्वप्रतीतिः संख्यामात्रविवक्षोपसंहारो न युक्त इ-
त्याशङ्क्याह * पुंपशुभ्येति * उद्देश्यविशेषणाविवक्षायां चाक्याभे-
दापत्तिलक्षणस्य न्यायस्याविवक्षासाधकस्य तुल्यत्वे अपि यथोभ-
यपदानर्थक्यपरिहारायोभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गतत्वेन विवक्षायद्वाधि-
क्याग्रहोदाहरणत्वं तथा स्वर्गकामस्योपादेयत्वशङ्काधिक्यासंख्या-
विचारेण लिङ्गविचारपर्यवसानानुपपत्तेर्चाक्यभेदापत्तिलक्षणन्याय-
तुल्यत्वे ऽप्यनुदाहरणतेति सूचनार्थः प्रायशब्दः । स्वर्गकामपदस्या-
पादेयकर्तृसंख्यावाच्याख्यातान्तसामानाधिकरण्येनोपादेयार्थत्वशङ्का
तस्यात्रैव स्वर्गकामपदस्य फलसमर्पकत्वात्फलस्य चानुपादयत्वा-
त्कर्तुरेव च फलभागित्वात्सामानाधिकरण्योपादेयार्थत्वानुपपत्ति-
रित्येवं कस्मात् निरस्तेत्याशङ्क्याह * माभूदिति * यथातर्पधिकरणपौ-
नरुक्त्यमयातुभयत्वस्योद्देश्यान्तर्गत्या शङ्का हविर्व्यातिगमने
च पञ्चशरावे ऽधिकाभ्येकहविरार्तिगमने ऽपि चेति (विधेकाय शष्टे
निरसिष्यमाणात्र निरस्यते यथा स्वर्गकामपदस्योपादेयत्वशङ्का
पुमानेव ज्योतिष्टोमादावधिकारी सर्वोपि वेति) निरसिष्यमाणात्र न
निरस्यत इत्यर्थः ।

सर्वेषां लक्षणत्वादविशिष्टं हि लक्षणम् ॥ १४ ॥

प्रहजात्या द्रव्यं लक्षयित्वेति त्काप्रत्ययेनाविधेयत्वासिद्धयो-
द्देश्यत्वसूचनार्थत्वं भाष्यस्य द्योतयन्तिद्वान्तमारभते * व्यकीरि-
ति * प्रहोद्देशेन विधिं विना सम्मार्गस्य तद्गुणत्वासिद्धेर्ग्रहशब्द-
स्य पात्रवाचित्वे जात्या प्रहणसंस्कृतसोमवाचित्वे चादिशब्दोक्तेन
संस्कारेणोपलक्षितानां प्रकृतापूर्वसाधनभूतानां प्रहय्यक्तीनामुद्दे-
श्यत्वस्य च विध्यपेक्षितत्वात्तच्छब्दव्यापारविषयत्वावगतेः प्रकृता-
पूर्वसाधनत्वस्य विधानापत्तेरविषयत्वाधीनत्वाद्विषयस्य च विधे-
यत्वायोगाद्ग्रहान्ययित्वेन सम्मार्गविधाने अपि ग्रहश्रुत्युक्तस्य ग्रह-
त्वस्यापूर्वसाधनशालक्षणाद्यर्थेनाविधेयत्वात्तल्लक्षितस्यापूर्वसाध-
नांरस्य विध्यन्तरविषयत्वेनाविधेयत्वादविधेयस्य च विधेयद्वारा
ऽस्य चैकत्वस्य निष्क्रियत्वेन कारकतया विध्ययोगाविवक्षेत्याशयः ।
ग्रहस्योद्देश्यत्वासिद्धये प्राधान्यं सम्मार्गस्य चाङ्गत्वमुपपादयन् श्लो-
कं व्याचष्टे * इह तावदिति * लक्षणत्वेन स्वरूपेण व्यक्तिलक्ष-
णयावर्षव्राह्मणत्वेनोपनयनसंस्कार्यतयोद्देश्यतया प्राह्मणव्यक्ते-

लक्षिताया अप्युपनयनान्वयित्वेन विधेयत्वाया एवर्पतव्यविशेष्यत्ववद्ब्र-
ह्म्यक्तेरपि सम्मार्गान्वयित्वेन विधेयत्वादेकत्वविशेष्यतोपपत्तेर्वि-
ध्यतर्होपूर्वसाधनांशलक्षणाप्रदर्शनार्थं वेत्युक्तम् । एवं च साति वैगु-
ण्यपरिहारायापि सर्वे सम्मार्ष्टव्या इत्याह * तत्रेति * ग्रहैकत्व-
स्य पञ्चैकत्वसाम्यं पूर्वपक्षोक्तमपि वैगुण्यापत्त्यनापत्तिवैयर्थ्यादेवायु-
क्तमित्याह * याद त्विति * प्रधानानां भ्रमान्वयं हि सादित्य-
स्याविवक्षितत्वात्प्रतिग्रहं सम्मार्गवृत्त्यवगतेस्तस्याः शास्त्रावृत्त्यधी-
नत्वाच्छास्त्रभेदोक्तिः । न्यायलभ्यत्वेनावृत्तेः शास्त्रानधीनत्वादेवद-
त्तयज्ञदत्तविष्णुमिश्रा भोज्यन्तामिति यद्विषयपदोपादानं प्रत्येकं वाक्य-
समाप्तेः कल्पनाभावेन शास्त्रभेदानुपपत्तेरपरितोपात्तस्वमतेन शास्त्रै-
ष्येऽप्यन्योन्यातपेक्षैकप्रहसम्मार्गानुष्ठानस्य तथाविवक्षानभेदाधी-
नत्वात्तद्भेदमप्यभ्युपेत्य प्रतिग्रहं सम्मार्गकरणे यस्य न क्रियते
तद्विषयं ज्ञानं बाध्यतेत्याह * अथापीति * ज्ञानस्याप्येक्याभ्युप-
गमे तु प्रतिग्रहं सम्मार्गविषयत्वं ज्ञानस्य बाध्यतेति विरोपणप्रधा-
नार्पित्वेन व्याख्येयम् । ननु ज्ञानप्रामाण्यस्यानुष्ठानानधीनत्वाज्ञाननु-
ष्ठानमात्रेण ज्ञानबाधापत्तिरित्याशङ्काह * अबाधिते त्विति * प्रतिग्रहं
सम्मार्गविषयज्ञानबाधाभावापोन्यो द्वितीयादिः सम्मार्गसंस्कृतो न क्रि-
यते तस्मिन्ग्रहे वैगुण्यलक्षणप्रत्यवायाङ्गीकारापत्तेस्तत्परिहारार्थं बाधो
ऽभ्युपेतव्य इत्याशयः । सामान्यविषयमाद्विशेषानवबोधाच्चेति हे-
तुद्वयोक्तं संयोगतोऽविशेषात्प्रकरणाविशेषाच्चेति सर्वधर्मत्वहेतुद्व-
योपलक्षणार्थत्वं सूचयन्सिद्धान्तमुपसंहरति * तस्मादिति * सर्व-
ेषां ग्रहाणां सम्मार्ष्टव्यत्वप्रतीतेरित्यर्थः । अविशिष्टं हि लक्षणमिति
सूत्राद्यवस्यैकत्वविशिष्टं सम्मार्ष्टव्यानां व्यक्तीनां लक्षणं भविष्यती-
ति शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यानार्थं नन्विनिशङ्कामार्थं श्रुतत्वाप्येकत्व-
स्याविवक्षितत्वादयुक्तमाशङ्काह * नन्विति * विरोपणत्वेनैकत्वस्य
विध्यपरिग्रहाख्यायामविचक्षायां विध्यनर्हत्वरूपकारणोक्त्यर्थं नैतादि-
त्यादिभाष्यं तात्पर्यतस्तावद्व्याख्यातुमारभते * अत्रेति * विधिप-
रिग्रहोऽनुष्ठेयस्योक्तो लक्षितः एकत्वस्याप्राप्तत्वाद्विध्यनर्हत्वेऽपि
चाप्यभेदापत्त्या द्रव्ये क्रियायां वा तादर्थ्यबोधाख्यविनियोगानर्हत्वे-
न पुरुषार्थाननुबन्धित्वाद्विध्यपरिग्रहं वक्तुं विध्यधीनविनियोगोक्ति-
भ्यां तदर्हत्वे लक्षितेऽनुष्ठानकाले विधिभ्रुत्वधीनः पुरुष इत्यादिव्या-
वर्तिकेऽन्यत्रमात्रबोधाख्यविनियोगस्यानुष्ठानोपयोगनिरासादविरोधः ।
पतदचोपपादयति * विहित इति * यस्मात् द्रव्यदेवतान्ययाद्यनु-
मितेऽप्यप्राप्तत्वेन विध्यनर्हत्वाद्वापनायां च करणत्वेन विनिश्चाना-

हन्त्यात्तादर्थ्येन विधिना गृह्यते श्रुतो ऽपि पापव्यङ्गेतालम्भादिः प्रा-
 सत्त्वेन विध्यनहन्त्यात्सत्क्यादिहोमश्च सत्क्याद्यर्थत्वेन विनियोगा-
 नहन्त्यात्तादर्थ्येन विधिना न गृह्यते तस्मात्तत्र विधिपरिग्रहो कार्यः
 श्रुतेरश्रुतैर्वाभ्यर्थविधिर्विनियोगाहन्त्वं अपेक्षणीयं इत्यर्थः । तस्मात्प्र-
 कृतिप्रत्ययभृत्यभिहितानां पदश्रुतिविनियुक्तानामपि चार्थानां मध्ये
 को विधिर्विनियोगाभ्यां गृहीतः को वा नेति चिन्तायां तत्सिद्ध्यै
 को विधिर्विनियोगाहन्तया समर्पितः को वा नेति चिन्तायामित्याह *
 तद्विति * पञ्चम्यर्थं तदित्यव्ययं घाक्यभेदापत्तरपरिग्रहहेतुत्वसू-
 चनायैकवाक्योक्तिं प्रहृक्त्वस्य विनियोगानहन्प्रहार्यशेषणत्वेन वि-
 धिविनियोगानहन्त्वानिश्चयाद्विचारणा न युक्तेत्याशङ्क्य प्रहाश्रितेनैक-
 त्वेन सम्मार्गभावनां कुर्यादित्यादिवचनव्यक्त्यवधारणाभ्युपगमनं त-
 स्मापि विधिविनियोगाहन्त्वप्रतिभानात्काश्च वचनव्याक्तियुक्तोति नि-
 र्णयार्थं विचारणा युक्तेत्युक्तम् ।

ननु द्वितीयासयोगेनैकत्वस्य लोकादप्यथा विधिविनियोगानहन्-
 त्वावगमाद्वचनव्यक्त्यन्यथात्वशङ्का न युक्तेत्याशङ्क्याह * मीमांसका-
 हीति * न्यायाभासावगतवचनव्यक्त्यन्तरनिरासेन लोकावगतवचन-
 सारिवचनव्यक्त्यवधारणा कार्यत्वाशयः । ननु लोकावगतवचनशक्य-
 नुसारात्सम्मार्गीति वर्तमानापदेशस्याविधायकत्वाभिनिर्मितं विधि-
 त्वचिन्ता नैव युक्तेत्याह * वर्तमानेति * अप्राप्ताधर्मेनास्य वर्त-
 मानापदेशत्वायोगेन तत्साकूप्ये ऽपि पञ्चमलकारवायवधारणात्तस्य-
 लोकप्रयोगाभावे ऽपि लिङ्ग्ये लिङ्गिति लिङ्ग्यं स्मृत्या विधी-
 त्वायुक्तं चिन्तेत्याशयः । एतन्नि-
 स्मृत्यपगमे—

* यत्त *
 नार्तिः । किं वा नात विधिविनियोगाहन्त्वसिद्ध्यै विचार्यमित्या-
 ह * सेति * सम्मार्गस्य करणत्वेन ग्रहस्य च कर्मत्वेन विषय-
 गत्याद्विधायकत्वेन समुच्चयावगतत्वेनैव चिन्ता युक्तेत्याशङ्क्य सम्मा-
 र्गस्यापि लोकप्रसिद्धेन धात्वर्थस्य भावनाकरणवक्रपेण विशेषण-
 त्वमङ्गीकृत्येयं चिन्तेत्युक्तं तथाप्यद्रव्यकसम्मार्गभावनानुष्ठाना-
 शक्यः समुच्चयो ऽपरिहार्य इत्याशङ्क्येन केन चिदपि द्रव्येणानुष्ठेय-
 त्वस्योपपन्नताम्यशब्देनोक्ता देशापवित्रमपि कस्माच्च चिन्त्यत
 इत्याह * दशापवित्रेति * दशापवित्रमिति शब्दो यस्य केवलदशा-
 ग्रन्थ्याख्यस्यार्थस्य स दशापवित्रशब्दो विषयक्षितत्वेन निश्चितत्वा-

नान्यैः सह विचार्येत इत्युक्ते ग्रहकर्मत्वपक्षे दशापवित्रस्य कर-
 शात्वेन भिन्नविशेषत्वात्समुच्चयापपत्तेरविचार्येत्ये अपि सम्मार्गक-
 र्मत्वपक्षे ग्रहस्य कर्मत्वायोगेन करणत्वापत्तौ प्रहो वा करणत्वेन
 भावनाविशेषण दशापवित्रं वेति विचारो युज्यतेवेत्याशङ्क्य सम्मा-
 र्गस्यापि कर्मत्वपक्षे तस्याकर्मकस्यानुष्ठानायोगात्कर्मोपेक्षायां त-
 त्कर्मत्वेन ग्रहान्वयोपपत्तेरभूतकारणत्वकल्पनायोगाद्दशापवित्रस्य
 करणत्वाव्याघातोक्त्यर्थं सर्वेषामपि सम्मार्गादिषु कर्मत्वेन विशे-
 षणभूतेषु दशापवित्रशब्दस्य करणत्वरूपार्थतुल्यत्वाच्च दशापवित्र-
 शब्दवाच्यो ऽर्थो न विचार्यते सम्मार्गादीनां करणत्वेनाविशेषणरू-
 पवचनव्यक्तिभेदे तु भयं न विचार्यते अपि तु विचार्यतेप्येत्युक्त-
 म् । ग्रहतदैकत्वसम्मार्गानां च मध्ये ग्रहसम्मार्गयोस्तार्किक
 ग्रहएव भावनां विशिनष्टि सम्मार्गपदेति नियोगेन विशेषणत्वं किं वा
 ग्रहो वा सम्मार्गो वेति विकल्पो यथा ग्रहश्च सम्मार्गश्चेति समुच्च-
 योऽथ ग्रहसम्मार्गयोः सम्बन्धः अथ समुदायो वा अथ वा ग्रहविशिष्टः
 सम्मार्गः सम्मार्गविशिष्टो वा ग्रह इत्यष्टपक्षोक्तिरूपणा कार्येत्याह *
 * ग्रहादीनां चेति * भावनाविशेषणत्वचिन्ताया विधेयसिद्धयुप-
 योगितामाह * विशिष्टप्रति * सम्मार्गैकत्वयोरप्यष्टपक्षीमतिविश-
 ति * सम्मार्गैति * ग्रहैकत्वयोरप्यतिविशति * विचार्येति *
 तथा किं सम्मार्गविशिष्टो ग्रह एव भावनां विशिनष्टि एक-
 त्वमेव वेत्यादिनियोगाविकल्पादिरूपाष्टपक्षी किं ग्रहविशिष्टः स-
 म्मार्ग एवैकत्वमेव वेत्यादिरूपा द्वितीया किं एकत्वविशिष्टो ग्रह
 एव सम्मार्ग एवेत्यादिरूपा तृतीया किं ग्रहविशिष्ट एकत्वमेव स-
 म्मार्ग एव वेत्यादिरूपा चतुर्थी किमेकत्वविशिष्टः
 सम्मार्ग एव ग्रह एवेत्यादिरूपा पञ्चमी किं ग्रह-
 विशिष्टमेकत्वमेव सम्मार्ग एव वेत्यादिरूपा षष्ठीति पु-
 षोक्ताभ्यामिन्द्रभ्यो ऽष्टपक्षीभ्यो ऽन्याः षट्षष्टयो विचार्यो
 इत्याह * तथेति * नन्यैकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासेनैकत्वस्य द्विती-
 योक्तिद्वितीयविध्यनर्हत्वविधयलोक्तदृष्टिप्रतिघाताद्विधेयत्वशङ्कायाम-
 पि ग्रहयतुद्देश्यत्वप्रसङ्गात्प्रत्युद्देश्यं वाक्यसमाप्त्या वाक्यभेदोपप-
 त्तर्विधेयता न युक्तेत्याशङ्क्यापवादनामर्हत्वस्यापि विध्यनर्हत्ववद्वि-
 धारमन्तरेणासिद्ध्यर्थमाविध्यर्हानर्हत्वस्य विवेकाय भावनाविशेषणत्वं
 विचार्य तथा ग्रहतदैकत्वयोः संहत्य प्रत्येकं वा सम्मार्गान्वय इति
 विवेकं मोद्देश्यत्वे अपि विचार्येत्याह * तथा किमिति * ग्रहैक-

कार्यत्वे ऽपि ग्रहस्योद्देश्यत्वे तदेकपदोपादानानामप्युद्देश्यत्वापत्तिः
किमुत संख्याया इति सूचनायैवामिति बहुवचनं कस्मिन्पक्षे सह-
त्यान्वयः कस्मिन्वा प्रत्येकमित्यपेक्षायामाह * तत्रेति * क्रियाप्रा-
धान्योच्चेतरयोरुपादेयत्वं सूचितम् । साहित्योपपादनार्थं कृत्स्न-
क्रियाकरणात् कृतकृत्यत्व भवत्युभयान्विताया एव च कास्म्यसि-
द्धिरित्युक्ते ऽनुष्ठानावृत्त्यापि कास्म्यं सेत्स्यतीत्याशङ्का गुणानुरोधेन
प्रधानावृत्त्ययोगसूचनार्थं सकृदित्युक्तम् । चशब्दो हेतौ । प्रत्ये-
कं वाक्यसमाप्युक्त्वा प्रत्येकमन्वयो दर्शितः । उद्देश्योपादेयत्वयोरपि
विशेषणत्ववद्विचारमन्तरणासिद्धेरुद्देश्यत्वे तावत्किं ग्रह एवोद्देश्यः
समार्गं प्रत्येकत्वमेव वा य ग्रहो वैकत्व वा ऽथ ग्रहश्चैकत्वं चाथ
ग्रहैकत्वयोः सम्बन्धो ऽथ समुदायोऽथैकत्वविशिष्टो ग्रहो ऽथ ग्रहवि-
शिष्टमेकत्वमिति विशिष्टाष्टपक्षी विचार्येत्याह * तत्रापि त्विति *
उपादेयत्वे ऽपि इदं यथाष्टपक्षी विचार्येत्याह * क्रियां चेति * एवं
चानेकविधवचनव्यक्तिप्रतिभासे सति द्वितीयासंयोगेनैकत्वस्य वि-
धानोपादानानर्हत्वविषयलोकदृष्टिप्रतिघातद्विधेयोपादेयत्वशङ्का यु-
क्तेत्याह * एवमिति * वाक्यभेदपरिहारायोपादेयतयैत्युक्तम् । न
स्वक्रियाविशेषणस्य विधातुमशक्तेर्ग्रहे विध्ययोगात्सम्मार्गे च वा-
क्यभेदापत्तेः । प्राधान्येन द्वितीयाविरोधाच्च गुणत्वेन विध्ययोगाग्नै-
कस्योपादानं विधिर्वा सम्भवतीत्याशङ्काह * येन येनेति * त-
त्रैकस्तावत्पक्ष इत्यापूर्वपक्षवार्तिकोक्तेन येन येन प्रकारेण ग्रहे स-
म्मार्गे चैकत्वस्योपादानं विधिर्वा सम्भवति तंतं प्रकारं ननु सम्मार्ग-
तिशङ्काभाष्येण द्रव्यविशेषणस्यापि विध्यर्हत्वसूचनादेवैकत्वं स-
म्मार्गं उच्यतइत्यनेन च सम्मार्गविशेषणत्वाशङ्कनात्पूर्वपक्षयापाद-
यिष्यतीत्यर्थः । यच्छब्दानुसारात्तच्छब्दो ऽप्यावर्तनीयः । उद्देश्यत्वे
ऽपि चैकत्वस्य द्रव्यनिरपक्षस्य क्रियान्वयायोगात्प्रत्येकं वाक्यस-
माप्यनापत्तेर्देशकालवच्चोद्देश्यत्वमात्रस्य विधेयत्वानापादकत्वा-
द्विधेयत्वाविरोध इत्याह * यथा चेति * प्रत्येक वाक्यसमा-
प्यनापत्तिश्चण्डेन सूचिता । कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्का-
ह * यां यामिति * कथं दूषयिष्यतीत्यपेक्षायामुपादेयत्व ता-
वत्संख्याया दूषयति * प्राधान्यादिति * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेन यथासंख्यं
ग्रहस्योद्देश्यतया संख्यानाकाङ्क्षात्स्वातन्त्र्येण च निष्क्रियत्वायो-
गेनैकत्वोपपादनस्य ग्रहोपादानार्थान्तरावगमनैकत्वोपपादनं शक्य-
मित्याशयः । विधिरप्यशक्य इत्याह * ग्रह चेति * ग्रहे वैकत्वं वि-
धीयेत सम्मार्गे वेति विकल्प्य ग्रहे तावदापूचितलक्षणवाक्यभेदापत्ते

७२६।

रूपक्यतामुपपादयति * न तावदिति * कथमावृत्त्यापत्तिरित्यपेक्षया-
माह * भ्रुवमिति * विधायकावृत्तिं विना तावत्सम्बन्धद्वयासिद्धि-
विवृणोति * सिद्धमेति * सकृदुच्चारिताभ्यां क्रीणातितद्विधायका-
भ्यां द्रव्यगुणान्वयषट्पदविधायकाभ्यामपि सकृदुच्चारिताभ्यां
सम्मार्गोन्वयद्वयासिद्धिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * ग्रह इति * ग्रहस-
म्मार्गानिष्पाद्यत्वेन सम्मार्गक्रियाया अनिष्पादकानेकानेकार्थवशी-
काराशक्तेरेकत्वान्वयभाषेणोच्चारणपर्यवसानाद्वैषम्यमित्याशयः ।
कथमावृत्तेर्दोषतेत्याशङ्क्याह * पुनरिति * अनवृत्तस्य च प्रत्ययस्यै-
कत्वविध्यशक्तेः सम्मार्गेऽप्येकत्वविध्ययोगादाविचक्षा सिद्धेत्याश-
येनाह * सर्वेति * पृथक्भूताभिर्निष्कृष्टाभिर्वचनव्यक्तिभिर्ग्रहान्वयि-
त्वेन विधेयतया विशिष्टस्यैकत्वस्य तु विधातुमशक्यत्वावधारणाग्र-
विधिना ग्रहणं सम्भवतीत्यर्थः । तच्छब्दौ हेतौ ।

ननु सर्वग्रहसम्मार्गेऽप्येकत्वाविधाने गृणभूतस्यापि सम्मार्गेण
ज्यायवार्थे सर्वेषां ग्रहणानन्तरं संहनानां हविरभिमर्शनादित्यत्स-
कृदनुष्ठानापत्तेः प्रत्येकमावृत्त्यर्थेनैकत्वविध्यपर्यवत्त्वसम्भवात् प्र-
हान्तरसम्मार्गानिरासानापादकत्वेनैकत्वविधानस्य निरासोऽन्तर्-
क इत्याशङ्क्याह * केन चित्विति * एकवर्षेदिदेशे सन्नानां हविषां
सर्वेषामनुलिप्तसाधारण्येन सकृदभिमर्शनसम्भवादावृत्त्यभावेऽपि
ग्रहणानन्तरं विहितस्य सम्मार्गस्य सर्वग्रहणप्रतीक्षणेन विक्षेपस्या-
शास्त्रीयत्वाद् गृह्यमाणस्य च सौमस्वार्थाव्यवसेकनिरासायानुष्ठे-
यसम्मार्गस्य संघग्रहणानन्तरमनुष्ठानेऽधोवसेकनिरासाशक्तेर्नैक-
व्यवसङ्गादल्पपरिमाणेन च दद्यापविधेय सकृत्सर्वग्रहसम्मार्गाश-
क्तेर्न्यायादेवावृत्तेः प्राप्तायाः प्रयोजनवस्त्वयोगाद् ग्रहान्तरसम्मार्ग-
निरास एवैकत्वविधिप्रयोजनमित्याशयः । ननु संस्कार्यत्वाद्ग्रस्तुतो
ग्रहस्य प्राधान्येन वाक्यार्थत्वेन भावनायाः शब्दतः प्राधान्याद्ग्रह-
तदेकत्वाद्विधिषष्ठसम्मार्गभावनाविधिप्रसूतेनार्थेन विन्यतरेण ग्रहेक-
त्वविधिः संस्पृतीत्याशयनाशङ्कते * तत्रेति * ग्रहार्थत्वेन विधिं विना
ग्रहस्य संस्कार्यत्वासिद्धिर्विषयवर्णयितुं शक्यत्वरूपगुणप्रधानत्वालो-
चनया भावनायाः प्राधान्येऽप्युपकारोपकारमत्वलक्षणगुणप्रधा-
नत्वालोचनया ग्रहान्तरत्वेनैव विधानादङ्गत्वेऽपि च राजाद्भूतस्य
राजपुत्रस्य समाम्नाप्यप्यङ्गाप्यप्यङ्गाविरोधाच्छब्दतोऽपि स-
म्मार्गभावनायामङ्गत्वप्रतीतेर्गिष्यन्तरविहितत्वाच्च ग्रहस्याप्रवृत्तप्र-
वर्तनश्रमाविविधियवत्प्रायोगाप्रत्यक्षविध्यन्तरप्राप्तस्त्वैव च स-

मार्गसंस्कार्यत्वसम्भवे विशिष्टविधिप्रसूतग्रहविपर्ययविधिकल्प-
नायोगात् ब्राह्मणादेरिवोपयनसंस्कार्यतया ग्रहस्य सम्मा-
र्गसंस्कार्यतया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहाविधानाच्च तथैकत्वविध्यनुपपत्ते-
र्न ग्रहतदेकत्वयोर्धिधिः सेत्स्यतीत्याशयेन परिहरति * यदीति *
यास्य पूर्वपक्षिणो ग्रहत्ववदेकत्वस्यापि विचक्षेष्टा सा सेत्स्यतीति स-
र्वस्यापीत्यपिपदापकर्षेण योज्यम् । एवं नैतदस्तीत्यादि तस्माच्चैत-
त्किं चिदपि कर्तुं विवक्ष्यतइत्यन्तमुत्तरभाष्यं समुदायनात्पर्यतो व्या-
ख्यायावयवग्रा व्याचिष्यातुर्नैतदिति भाष्यावयवं भुतत्वादेकवचनं
विशेष्यतीति यच्छङ्कितं तन्नास्तीत्येवं व्याख्यातुमाह * तस्मा-
दिति * तस्मादुपादीपमानपश्वादिवदेवेति वार्त्तिकोक्तांदेश्यविशे-
षणस्योपादेयविशेषणतुल्यताप्यत एवायुक्तंत्याह * अत इति *
भुतत्वं

चरं

शेषणं

ग्रहं विशेषयति * क्रियां वेति * विकल्पनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं विक-
ल्पं तावदाह * द्रव्यस्येति * सम्मार्गविशेषणत्वं भाष्ये सशिष्य-
माणं धात्वर्थस्यापि भावनाविशेषणत्वाद् गुणानां च परार्थत्वाद्-
सम्बन्धः सम्मत्वात्स्यादित्यनेन न्यायेनैव विशेषणान्वयाद्वात्त्व-
र्थानवच्छिन्नाया भावनाया विशेषणान्वयोक्त्यर्थे न तु सम्मार्गस्यै-
कत्वान्वयोक्त्यर्थमिति सूचनार्थं क्रिययोरित्युक्तं तथैकत्वं हीत्यादि-
ना द्रव्यएकत्वं नियम्यत इति वक्ष्यमाश्रयितुमित्यन्ते द्रव्यान्वयपक्ष-
निरासायेत्याह * तत्रेति * अयोगव्यावृत्त्यैकत्वं द्रव्यविशेष-
णम् अन्ययोगव्यावृत्त्यै वेति विकल्प्याद्यपक्षनिरासार्थत्वेनेकत्वं ही-
त्यादि न क्रियेतेत्यन्तं भाष्यावयवव्याख्यातुमाह * तदीति * द्वि-
तीयपक्षशङ्कार्थं तत्रेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत्रेति * एतच्छ-
ङ्गानिरासार्थं नैतदिति भाष्यावयवमभिप्रायतो व्याख्यातुमाह * नै-
तदिति * सामान्यतः प्राप्तावस्थस्य विशेषभ्रुतेः परिसंख्यापत्तौ
स्वार्थज्ञानपरार्थकल्पनप्राप्तबाधार्थकदोषत्रयापत्तेः सामान्यप्राप्तितः
प्राग्भावे सति विशेषभ्रुतेः परिसंख्यौचित्यादसमाप्ते च वाक्ये
विषयपर्यवसानेनैकवाक्यसत्त्वे पदयोः पौर्वापर्ये ऽपि पदार्थविधि-
पौर्वापर्यायोगान्नास्था पुनः भ्रुतेः परिसंख्यापत्ता युक्तेति प्राप्ता भूय-
तरति भाष्याद्वर्तमानोक्त्या सूचितं कस्माद्ग्रहं विशेषभ्रुतेः सामा-
न्यप्राप्तितः प्राग्भावः सम्भवतीत्याद्यद्वाह * तत्रेति * विरोधा-
द्व्येकस्मिन्याक्ये प्राप्तिपरिसंख्ये न युक्ते इत्याह * तच्चात्य-

न्तमेवेति * इह त्वेकपदस्यत्वात्सुतरां विरोध इत्याह * न-
चेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्राप्तिपदिकेन हीति * अयमयतामे-
षोपपादयति * अन्धा हीति * भ्रष्टापीत्यन्वयः एवमपि वा-
क्यैक्यात्पदैक्ये को विशेष इत्याह * तत्रैव हीति * प्राप्तिपदि-
कोक्तानामपि सर्वप्रवृत्ताणां क्रियान्वयप्राप्तेः कारकविमत्तधी-
नत्वात् क्षणैक्योक्तिः प्रत्यक्षभूतिप्राप्तपरिसंख्यायां च दोषत्र-
यपरिहाराशक्तेरानुमानिकप्राप्तिविषयत्वात्परिसंख्यायास्तत्रोपपत्तेरि-
त्याह * किं चेति * आनुमानिकप्राप्त्याध्ययतामेवोपपा-
दयति * निर्दोषत्वं हीति * कल्पत्वेनानुमानिकस्याप्राप्तावर्थादे-
ष गर्वभाभिधानिन्यां मन्त्रे पाठकृतसाक्षात्क्रयान्मन्त्राभ्याभिधानी-
विशिष्टादानविधाने सति परिसंख्याया निर्दोषत्वं कल्प्यत इति इत्यु-
क्ते विधित्वे निवर्त्तकत्वाख्यपरिसंख्यात्वायोगमागच्छा फलादेवाधी-
यतइत्युक्तं प्राप्तिपदिकाधीनात्मलाभत्वाच्च प्रत्ययस्य प्राप्तिपदिकप्रा-

७२८१

प्तार्थपरिसंख्यातृतात्पर्यन्तायुक्तेत्याह * समानेति * वाक्यपदैक्ययोः
परिसंख्यानपपत्तिहेतुत्वं दृष्टान्तयुक्तमानानु मन्त्रस्य चेत्यादिभाष्या-
न्मन्त्रस्यादानान्वयाभावेन लिङ्गप्राप्तानुयादायोगादश्याभिधान्या र-
शनाद्वयादाने प्राप्तमन्त्रविशेषणत्वात्प्राप्तपत्तेर्विधीयमानमन्त्रविशेष-
णत्वाद्गर्दभाभिधानीनियत्तकत्वं युक्तम् । एकत्वस्य तु विधीयमानग्रह-
विशेषणत्वाभावात्प्राप्तग्रहविशेषणत्वेन च द्वितीयादिर्ग्रहनिवर्त्तक-
त्वे दोषत्रयापत्तेर्न युक्ता निवर्त्तकतेति वैषम्यप्रतीतेरन्याहन्वैषम्या-
निधानव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य यथाश्रुतभाष्यमुपन्यासपूर्व-
दूषयितुमुपक्रामति * यत्विति * मन्त्रादानान्वये यदनेनादत्ते त-
दश्याभिधानीमिति विशेषणसामर्थ्याद्गर्दभाभिधानीतो मन्त्रनिवृत्ति-
सिद्धेः स्वाधेहानपरार्थकल्पनाभावे ऽप्यनुवादतः प्राप्तस्यादानमन्त्रा-
द्वयस्य बाभापरिहाराश्रेयं वचनव्यक्तिरिष्टा मन्त्राद्याश्याभिधाव-
चनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदन्यान्ययथादानान्वयाभावाद्प्रा-
प्तवस्यस्यैव मन्त्रस्याश्याभिधानाभ्यविधानात्प्राप्तत्वात्परिहृतोप-
पत्तेरेनाश्याभिधानीमितीयमेव वचनव्यक्तिरिति यदर्शितं यथादा-
ने प्राप्तत्वादिति मन्त्रादानान्वयवचनव्यक्तिनिरासे फारणमुक्तामि-
त्यर्थः । प्रश्नपूर्वमिष्टानिष्टवचनव्यक्तिप्रदर्शनस्य तावदयुक्तव्यमुपपा-
दयति * कुत इति * । आददातिपरस्य विधायकत्वाख्या-
तार्थनपक्षमन्त्राश्याभिधानान्वयपप्यवसानायांगसूचनायाभ्याभि-
धायामिति सप्तमी । कारणोक्तयुक्तव्यमुपपादयति * भादानं चे-
ति * नम्यनुष्ठेयसूत्रार्थान्मन्त्रस्य कारकस्य च क्रियाशरानुष्ठेय-

स्यादादाने प्राक् मन्त्रप्राप्तिः पश्चाद्वशनायामित्याशङ्क्याह * न चेति *
 क्रियाया अप्यकार्मिकाया अननुष्ठेयत्वात्क्रियाकारकसंयोगस्यैवानु-
 स्तेयत्वावगतेस्तद्वारा द्वयोरपि रशनादानाख्ययोः कर्मक्रिययोर्युगपन्म-
 न्त्रप्रकाश्यत्वप्रत्यवायाशस्य रशनाम्प्रति विप्रकर्ष इत्यर्थः । प्रत्युत प्रा-
 क्षणवाक्ये एवेमामगृह्णानृशनामृतस्येत्यदवाभिधानीमादत्त इत्यस्मिन्-
 मन्त्रस्याददातिधात्वधोन्वये सन्निकर्षो ऽद्याभिधानीनामन्वये विप्र-
 कर्ष इति विधेकादादानरशने प्रति सान्निकर्षविप्रकर्षविशेष उपलभ्यत
 इत्याह * सुतरामिति * वाक्ये तावद्विशेष विवृणोति * पदेति * क्रियानि-
 रपेक्षकारकान्वयाप्रतीतेर्नामान्वयः पदत्रयापेक्षत्वाद्विप्रकृष्टो धात्व-
 र्थान्वयस्तूस्वाभिधानीपदानर्थक्यप्रसङ्गात्तदन्वयं विना विधापर्यव-
 साने ऽपि स्वरूपेण तावत्पर्यवस्यतीत्याशयः । विधायकप्रत्यये विवृणो-
 तिप्रत्ययश्चेति मन्त्रे ऽपि विपरीतविशेषमाह * मन्त्रो ऽपीति * ह्यग्रहोर्भः
 छन्दसीति लोकाप्रयुक्तछन्दोविषयभकारयुक्ततया क्लेषावगम्यवा-
 चकत्वेन प्रकृतिभागेनोक्तत्वाद्ग्रहणस्य न ग्रीष्मप्रतीतिरित्यर्थः । ननु सा-
 मान्यवाचिनो नाद्वयरशनाप्रतीतिः ग्रीष्ममवतीत्याशङ्क्याह * न चेति *
 अपूर्वसाधनीभूतं विशेषएव मन्त्रविनियोगेन सामान्यविनियोगपूर्वक-
 त्वाभावात् विप्रकर्ष इति श्लोकत्रयाशयः । नन्वादानान्वये लिङ्गप्राप्त-
 रशनामात्रादानान्वयानुवादेनात्रवाभिधानीविशेषविध्यापत्तेरैदोष्य-
 स्यापरिहार्यत्वप्रसङ्गान्मन्त्रस्याद्याभिधान्यन्वय एव युक्त इत्याश-
 ङ्क्याह * तस्मादिति * यस्मादुभयत्रापि मन्त्रप्राप्तिस्तुल्या तस्मादादा- ७२९।६
 नान्वयानुवादो ऽद्याभिधान्यन्वयविधिश्चेति वैयर्थ्यमयुक्तन्ततश्चानु-
 वादाभावे ऽनुवादासिद्ध्यादादानान्वयप्राप्त्युपगमनिमित्तप्राप्तवाधा-
 नापत्तेः न तद्वयेनान्वयनिरासः क्रियानपेक्षकारकान्वयायोगाच्चा-
 श्याभिधान्यन्वयविधिरयुक्त इत्याशयः । ननु मन्त्रादानान्वयस्य
 विधेयत्वे ऽद्याभिधानीपदानर्थक्यापत्तेरद्याभिधानीविधेये ऽनुवा-
 दतावसीयतइत्याशङ्क्याह * कित्विति * मन्त्रादानवदद्याभि-
 धान्या अपि विधेयत्वात् तत्पदानर्थक्यापत्तिर्विशिष्टभाषनाविधा-
 नाद्यानेकार्थविध्यनापत्तिरित्याशयः । नन्वादानभाषनायां मन्त्रस्य
 लिङ्गादेव प्राप्तेन विधिः सम्भवतीत्याशङ्क्याह * नचेति * भृत्येया-
 नुमितया प्राप्तिर्भविष्यतीत्याशङ्क्याह * रूपेति * प्रकरण-
 गम्यसामान्यसम्बन्धपेक्षत्वादुपशब्दोक्तस्य लिङ्स्य भृत्यनुमानवि-
 लम्बोक्तेः प्रकरणोक्तिः अतोऽप्राप्तावस्य मन्त्रस्य दाने विधिः
 सम्भवतीत्याह * अप्राप्तेति * कथं तर्हि मन्त्राधिकरणे परि-
 संख्येति सूत्रमित्याशङ्क्याह * परिसंख्येति * एतदेव विवृणो-

ति * प्रयोजनमिति * प्रयोजनमितिगर्दभाभिधानीतो निवर्तना-
 दस्य विधेः फलं नास्तीत्यर्थः । नन्वपदार्थस्याप्यन्यव्यवच्छेदा-
 स्यभेदवाक्यार्थपक्षवद्वाक्यार्थत्वसम्भवात्कस्माद्गर्दभाभिधानीतो म-
 न्त्रनिवर्तनाद्वाक्यार्थ एव न भवतीत्याशङ्क्याह * नमिति * निवृत्तिहेतु-
 निवर्तनाख्यशब्दव्यापारलक्षणार्थं निवृत्त्युक्तिः प्रवृत्तस्यैव निवर्त्यत्वे-
 नाप्रवृत्तस्य निवर्तनायां गान्धर्वाक्यार्थो निवर्तनेत्युक्तं कथं प्रवृत्तएव
 निवर्त्यते इति नियम इत्याशङ्क्याप्रवृत्त एव प्रवृत्तस्य स्वतो प्रवृत्तैव
 निवृत्तकार्यसिद्धेर्निवृत्तिसिद्धे निवर्तनानर्थक्यप्रसङ्गादित्युक्तं कथा-
 लिङ्गाद् गर्दभाभिधान्यां मन्त्रप्राप्तेः प्रवृत्त एव प्रवर्त्यतामित्याशङ्का
 पूर्वोक्ता प्राप्तावस्थविधिस्मरणेन निरस्यति * नचेति * एवं च
 लिङ्गाच्छ्रुतिकल्पनाभ्युपगम अपि कल्प्यमानैव पुनः श्रुतिः स्यात् न प्र-
 त्यक्षेत्याह * शीघ्रिति * परमार्थतस्तु पश्चादपि धृत्यनुमा-
 नाद्गर्दभरशनायां मन्त्रप्राप्तिर्न कदाचिदस्तीत्याशङ्क्याह * भवेति * शी-
 घ्रापहृते ऽर्थमन्थरानर्थक्यं लोकप्रसिद्ध्या इदमिति * सो ऽयमिति *
 ननु लैङ्गिकधृत्यनुमानं प्रति बाध एवानन्तर्यात् प्रत्यक्षधृतेः फलं
 स्यात् तद्व्यवहितं गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्तनेत्याशङ्क्यालोचना-
 त्पूर्वं गर्दभरशनातो मन्त्रनिवर्तनायां फलतां श्लोकपक्षकेनोपपाद-
 ७३०। यितुमाह * प्रयोजनं त्विति * प्रयोजनं यदालोच्यते तदा यद्य-
 द्भरशनामात्रे मन्त्रप्राप्तिमात्रुमानिकी धृतिः प्रत्यक्षधृतिवत्
 कुर्यात्तत्तत्प्रतिबन्धे अपि प्रत्यक्षधृत्या ऽनर्थक्यापरिहाराद्रशनाद्वये
 मन्त्रप्राप्तिप्रतिबन्धस्य फलवत्त्वावगतेर्व्यवहिताया अपि गर्दभरश-
 नातो मन्त्रनिवर्तनाया एव परिशेषात्फलत्वं सत्स्यतीत्युक्तं कीदृ-
 गालोच्यत इत्यपेक्षायां भवत्येति सार्द्धं श्लोकं लैङ्गिकधृतिविवे-
 धस्य प्रयोजनत्वासम्भवे अभिहिते लैङ्गिकधृतिनिराधस्याशक्य-
 त्वत्प्रयोजनत्वासम्भवो ऽभिहित इति भ्रान्तिनिवृत्त्यै सत्यमित्यनेन
 प्रयोजनत्वासम्भवे हेतुवक्तुः किमर्थं त्वरया विहितस्तर्पति-
 प्रश्नस्योत्तरत्वेनैवमर्थं प्रत्यक्षाधृतिस्वरितेत्युक्तमाप्तदेव सार्द्धं श्लो-
 केन विबुधाति * केचलति * प्रत्यक्षधृत्यनुमानिक्या केचला-
 यामश्याभिधान्यां मन्त्राधिर्न सिद्धादिति कृत्वा यस्मात्प्रत्यक्ष-
 धृतिराम्नायते तस्मादपौनक्षत्वात्प्रत्यक्षा धृतिरप्यवती गर्दभरश-
 नातो मन्त्रनिवृत्त्यर्थस्याच्चेति चकारार्थः वकारार्थोपपादनार्थं पू-
 र्वोक्तं धृत्यनुमानं स्मारयति * तस्मादिति * फलतः परि-
 क्षेपायां च त्रैदोष्यं नास्तीति व्यतिरेकमुखेन तावदाह * यदा
 तिथति * शक्याधारमप्यपरिस्पर्शासुधार्यो ऽस्माभिस्तथाप्युक्तं

इत्याह * तदिदमिति * यथाभ्युत्तमाभ्युदयणमुपसंहरति * ततः ७३१।
 भेति * इत्यश्वाभिधानीमिति वचनव्यक्त्यन्तरं यदिह वाक्ये
 भाष्यकृतात्र परिसंख्यासूत्रं चोक्तम् । तत्र यथाभ्युत्तत्वादयो न
 कार्यः किं त्वादानभावनांतरकालीनो ऽद्यैकहायनीवन्मन्त्राश्वा-
 मिधान्योः परस्परनियमांतरोपलभ्यवचनव्यक्त्यन्तरोक्तिरादानमा-
 नान्वयनिरासार्थश्चेत्यादत्तइति वचनव्यक्तिनिरास इत्येव परिसं-
 ख्यासूत्रस्य भाष्ययदिह भाष्यं नेयं प्राप्तयुक्तिश्च सम्भवमात्रानिग्रा-
 येति सूचनार्थो ऽतीवशब्दः । इह पुनरिति वैषम्योक्त्यर्थं भाष्यम-
 र्थाभिधान्या मन्त्रविशेषणत्वाभावे वैषम्यसामञ्जसादयुक्तमाशङ्क्य
 विवेकत्वायोगोक्त्यर्थत्वाद्धिधेयविशेषणानिरासस्य विधेयाश्वाभि-
 धान्यैकत्वस्य वैषम्यमुक्तं भवतीत्येवं समाधातुमाह * नचंति *
 ग्रहस्याविधेयत्वाद्धिधेयणो विधिर्व्यापारायागाक्तये ऽव्याच्यन्तर-
 स्यापि ग्रहशब्दस्याविधेयार्थत्वेनानुपहितत्वसूचनार्थं पर-
 निपातः । यथेति दृष्टान्तभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * य-
 थेति * उपघातकारिश्वादिनिराकरणापरत्वाद्वाक्यस्य श्वा-
 दीनां निवार्यत्वेन विधेयत्वात्कुतो नोपघातकारिविशेषणत-
 त्याशङ्कां प्रश्नपूर्वकं निरस्यति * कुत इति * इगदीनाम-
 नुपयोगित्वाग्निवारणास्कार्यत्वसूचनाय रक्षयत्वोक्तिः । भग्राद्यो-
 पघातप्रतिबन्धार्थत्वात् इवादिनिवारणायाः काकादिभक्षगोपोप-
 घातस्य तुल्यत्वात्स्यापि चारणावसीयत इत्याशयः । व्यवहारे-
 णोपघातस्य प्राधान्यं सूचयितुं वृद्धश्लोकम्पठति*तथा चाहेति*
 संख्यामात्राविवक्षायां त्विदमुदाहरणं न युक्तमित्याशङ्कते * न-
 न्विति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * एव तर्हिदि-
 मुदाहरणं युक्तमित्याशङ्क्याह * चमसेस्थिति * चमससम्मार्गस्य पूर्वप-
 क्षत्वेनास्वायित्वात्तत्रादाहरणानुपपात्तिमाशङ्क्य स्वायिनि सिद्धान्ते-
 पीदमुदाहरणं युक्तमित्याह * स्थितेति * एवेत्यपेक्षायामाह * पशु-
 प्रकरणमिति * संख्यामात्राविवक्षायामन्तर्हि किमुदाहार्यमित्यपेक्षा-
 यामाह * इह त्रिति * एतदेव विवृणोति * वृषलो रिति * न चा- ७३२।
 न्वति भाष्यविधायकाभावादपि ग्रहैकत्वान्वयविधिर्न सम्भवतीत्यु-
 क्तं सम्मार्थीतिशब्दां ग्रहैकत्वान्वयस्य विधायको ऽस्तीत्याशङ्कार्थं नन्वि-
 तिभाष्य संमृजिपरस्य ग्रहसम्मार्गान्वयविधायित्वेन ग्रहैकत्वान्वय-
 विधायित्वायोगादयुक्तमाशङ्क्यैकत्वान्वितस्य सम्मार्गान्वयप्रतीतेर-
 न्वयवृत्तिविधायकत्वेन व्याचष्टे * नत्विति * न हीत्यादि तथा द्वि-
 तीयस्यापीत्यन्तभाष्यतात्पर्यतोव्याचष्टे * नेति * नत्रा न हीत्ये-

तावन्निरासप्रतिष्ठानार्थत्वेनच्छित्त्वा पदभ्रुत्या प्रहोद्देशेन सम्मार्गावि-
विध्यवगतेः श्रुतिविरोधाद्वाक्येन प्रहेकत्वान्धर्वाविधिने सम्भवतीति
हेत्वर्थत्वेनैतदित्यादि श्रुतीत्यनेन व्याख्यातः (न विरोधशङ्कानिरासार्थं
भ्रुत्यसम्भवे चेति भाष्यावयवव्याख्यातु न हीत्युक्तम् । अत इत्या-
दिभाष्येणैवस्त्वन्नेन व्याख्यातः) ननु सम्मार्गीतिशङ्काभाष्यसू-
चितविशेषणविशेषणस्यापि विधेयत्वोपपत्तिं दूषयितुमाविधीयमानवि-
शेषणतोक्तं सूचनार्थं भाष्यव्याख्यामध्ये तत्रैकस्तावत्पक्ष इत्यादि-
पूर्वपक्षवार्तिकोक्तां ग्रहविशेषणस्याप्येकत्वस्य विध्यत्वोपपत्तिं दूष-
यितुमनुभाषते *यस्त्विति* श्रुद्धो ग्रहः क्रियाविशेषण, एकत्वविशिष्टो
वेति विकल्पयासे तावद्ग्रहविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विधेयता न युक्तो-
विशेषणविशेषणस्य क्रियानन्तर्गतौ विशिष्टस्य क्रियान्तर्गत्ययोगात्स-
व्यायाः क्रियाविशेषणत्वाभावे शुद्धेनैव ग्रहेण क्रियाविशिष्टत्वाप-
त्तेर्विशिष्टत्वेन विशिष्टत्वायोगादेकत्वविशिष्टग्रहविशिष्टसम्मार्गावि-
ध्यन्यायानुपपत्तेरप्यप्यमन्तरैकत्वविधानमिति यदुक्तं तदयुक्तमि-
त्याशयः । न त्वेकत्वविशिष्टस्यापि ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वे द्रव्यावि-
शेषणं यावद्विधिप्रत्ययो न गच्छतीत्येवमेकत्वविधिर्निराकर्तुं शक्य-
स्यात्पूर्वपक्षयुक्तशुद्धग्रहविशेषणत्वपक्षे दूषणोक्तिरनार्थिकेत्याशङ्का-
विशिष्टस्य ग्रहस्य क्रियाविशेषणत्वपक्षे ग्रहविशेषणस्यैकत्वस्य विधेय-
त्वनिरासार्थक्रमाह *यदीति* न केवल विशिष्टस्य विशेषणत्वान्य-
यानुपपत्त्यैकत्वं पूर्वपक्षे किं तु क्रियाया विशिष्टेन ग्रहेण विशेष्य-
त्वान्ययानुपपत्त्यापीत्यत्रमित्यनेनोक्तम् । भावनाविशेषणतैव तर्हि
निराकार्येत्याशङ्कोक्तं सम्मार्गं उच्यते इत्यादिभाष्याव्याख्यानवेला-
यां निराकार्यत्वम इत्युक्तम् । श्लोकोक्तस्य दूषणस्यार्थवत्तामुपपाद्य
श्लोक व्याचष्टे * शुद्धेति * विशिष्टत्वनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह
* तत्रेति * संख्यायि ग्रहमात्रेण सपदेत्येतदुपपादयति * नहीति *
भावनानन्यतस्य विध्यणकेरिति हेतुसूचनार्थं भावनानन्वितत्वे त-
च्छब्देनाक्त भावनानपि ग्रहमात्रेणेत्येतदुपपादयति * नचेति * ग्रह-
स्यैकत्वाभिन्नस्यैव धृतत्वात्कथं तथाभूतस्याप्रदणमित्याशङ्का प्र-
हस्य स्वरूपेण विशेषणभूतेन व्यवहितत्वात्संख्याया भावनान्य-
यित्वेन नास्त्ययतीत्युक्तम् ।

ननु ग्रहस्य भावनाविशेषणत्वे सति तुल्यपक्षत्वाद्ग्रहविशेषणा-
न्तर्भूतैकत्वान्तरायकत्वस्यासंस्कार्यत्वेन तु ग्रहस्य प्राधान्याद्ग्रहो-
पपत्त्यायगतेभावनयैवैकत्वेनाप्यविरुद्ध विशेषणमित्याशङ्काह *
७३३। नार्पति * एकत्वस्य ग्रहविशेषणत्वं भावनविशेषणत्वस्याप्यपत्ति-

हार्थत्वापत्तेस्तस्य चोपरिष्ठाभिराकारिष्यमाणत्वाद्भावनानां प्रति विशेष्य-
भूतस्यापि ग्रहस्य नैकत्वविशेषणमित्येकत्वं विशेषणमिति व्यवहि-
तानुपद्वेण योज्यं कथं ग्रहविशेषणमिति व्यवहितानुपद्वेण योज्यं
कथं ग्रहविशेषणत्वे भावनाविशेषणत्वापत्तिरित्याशङ्काह * न
हीति * भावनानाम्बितमेकत्वं विधानुमशक्यत्वाच्च ग्रहं विशेष्यं ७३३।
शक्नोतीत्यविशिष्टमित्यकारप्रभेदेण व्याख्येयम् । विशेषणस्य
विधेयत्वनिरासमुपसंहरति * तस्मादिति * अयं चेति भाष्यं
व्याख्यातुं चशब्दसूचितम् विधीयमानविशेषणत्वोक्त्याक्षितं
वाक्यभेदाख्यं तावदोपमाह * तथा सतीति * क्रियासाधनत्वेन
विधीयमानस्य द्रव्यस्य निर्विशेषणस्याशक्योपादानत्वेन साध-
नत्वायोगाद् विशेषणस्यापि क्रियासाधनत्वोपपत्तेर्विधीयमानवि-
शेषणत्वे सत्येकत्वस्य भावनाविधिना ऽऽकाङ्क्षितत्वाद्युज्येताक्षेपः अ-
नुयायस्य तु यथाप्राप्तप्राप्तत्वेन विशेषणानाकाङ्क्षणाद्भावनाना-
विधिना द्रव्यविशेषणाक्षेपानुपपत्तेरविधीयमानद्रव्यस्य विशेषण-
विधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यविधीयमानविशेषणोक्त्या ऽऽशयो ऽनेन
व्याख्यातः । विधीयमानस्य सम्मार्गस्यानुच्यमानग्रहविशेषणत्वा-
योगाच्छब्दस्य ग्रहस्यैकत्वविधावपि सर्वग्रहसम्मार्गो ऽपरिहार्य-
इत्येवमर्थत्वेनायं चेति भाष्यं व्याचष्टे * अशुपेत्यापि त्विति *
प्रसिद्धसम्बन्धो हि शक्नोति लक्षयितुमित्यत्रत्यभाष्योक्तोपपत्ति-
रनागतावेक्षणन्यायं विधेयं हि प्रसिद्धं भवति न च विधीयमा-
नावस्यः क्रयः प्रसिद्ध इत्यरुणाधिकरणवार्त्तिकेनांकंति सूचनार्थं
न हीत्युक्तम् । द्रव्यविशेषणत्वपक्षे विधिग्रहणनिरासमुपसंहर-
ति * तस्मादिति * द्रव्यविशेषणभूतस्य तावदित्यन्वयः ।
क्रियाविशेषणत्वेनैकत्वस्य विधिग्रहणादुद्गार्यमथेति भाष्यं व्या-
चष्टे * अथेति * भावनानां प्रति प्राधान्येन गुणत्वेन वैकत्वविधिरिति
विकल्प्योभयपासम्भवप्रतिज्ञार्थं तत्रापीति भाष्यं व्याचष्टे * त-
थापीति * आद्यकल्पासम्भवोपपादनार्थं न तावदिति भाष्यं
व्याचष्टे * तत्रेति * पञ्चैकत्वसाधनत्ववद्द्रव्यैकत्वस्य संस्कार्यत्वं
द्रव्यद्वारा भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थं न चेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे
* न चेति * एकत्वस्य द्रव्यादन्यत्वात् । द्रव्याधिते संस्कारे कृते नै-
कत्वं संस्कारः कृतो भवतीत्यनेनोपकारोतीत्यन्तभाष्यावयवं व्या-
ख्यातं चक्षुर्दृश्यविधाने कृतस्य संस्कारस्य तदाधितवृत्तुपकारि-
त्यवद्द्रव्यं कृतस्य तदाधितैकत्वोपकारित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानि-
रासार्थं केन चिदित्यवयवं च व्याख्यातुं ग्रहस्येत्युक्तम् । परं सति

यथा चश्रुर्वृत्त्यर्थो ऽपि संस्कारो ऽधिष्ठाने वैधैर्विधीयते तथैकत्वं प्र-
 योजनतया शरीरकृत्य प्रहस्यैव विधीयते ततश्च पुनः श्रुतित्वात्
 फलत्वापत्तिरित्यर्थः । एकप्रहसंस्कारस्यान्यतो प्राप्तैरपौनरुक्त्यमा-
 गद्व्यानुष्ठानेत्युक्तम् । एकत्वसंस्काराधिष्ठाने ऽप्येकैकस्य प्रहस्य
 संस्कार्यत्वासंस्कार्यद्वयस्य धान्योन्यविशेषणविशेषणविशेष-
 त्वायोगेनैकत्वस्य प्रहविशेषणत्वायोगात् । द्वितीयादिनिवर्तक-
 त्वानुपपत्तर्नैकत्वविधितो ऽनुष्ठानान्यथात्वासिद्धिरित्याशयः । प-
 ञ्चकत्वस्य तु क्रियासाधनत्वेन विधानात्साधनानाञ्चैकक्रिया
 यशीकारनिमित्तान्योन्यविशेषणविशेष्यत्वोपपत्तेर्यप्यं यस्तु पदवे-
 फल्यद्रव्यैकत्वस्य द्रव्येण सह विशेषणविशेष्यत्वरूपान्वया
 भावोक्त्यर्थेनान्यत्वोक्तिर्व्याख्या । द्वितीयकल्पस्योपन्या-
 सपूर्णसम्भवोपपादनार्थमेवेत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति *
 यद्यपीति भाष्यं शङ्कोत्तरत्वेनावतारणपूर्वं व्याचष्टे * कथमिति *
 कथाद्वैकहायनीद्रव्यपरिच्छेदद्वारा ऽऽरूप्यं गुणो ऽपि क्रियाद्रुमिष्यते
 प्रहस्य तु निष्फलसम्भारं प्रत्यङ्गत्वायोगात् तत्परिच्छेदद्वारैक-
 त्वस्य अमागाङ्गता युक्तैत्यर्थः । यदीति भाष्याद्ययं व्याचष्टे *
 अनङ्गमिति * नन्वित्याशङ्कामाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * प्रहस्य
 होमनिवृत्त्यर्थत्वात्सम्भारगर्निवर्तकत्वायोगमाशङ्क्य प्रार्साङ्गको-
 त्तः । क्रियाद्रुमभूतेन गुणेन परिच्छेद्यत्वस्य क्रियाद्रुभूतद्रव्यधर्मत्व
 दर्शनाद्ब्रह्मस्यानद्रव्येन परिच्छेद्यत्वायोगमाशङ्क्यानद्रुमपि साधनत्वे
 नोपकारिप्रहस्यं विधिपदेकत्वं सम्भारगंशोपकरिष्यतीति परि-
 क्षायायन्तयेति भाष्याद्ययं व्याचष्टे * प्रधानेति * एतदुपपाद-
 नार्थमेव नायमिदं शब्दोक्तं सूचयितुमाह * न हीति * न
 शेषमेवाधितः शेष उपकारोतीति नियमः किन्तूपकारिमात्राधित
 इत्यर्थः । गुणस्य साक्षात्क्रियासाधनत्वामावेनाद्रुपरिच्छेदद्वारा-
 त्वाद्रुन्यायमायाप्रान्नाधितस्याङ्गता युक्तैत्याशङ्क्याह * शेष-
 त्वं त्विति * साक्षाद्व्याङ्ग्यं धृत्यापाते पश्चात्तत्सिद्धे द्वायेकत्व-
 नापनामभ्यवसेयं शब्दकल्पनोचितेत्याशयः । मन्त्रेत्यादि नैतात्कि-
 मित्यपि कर्तुं विद्यत इत्यन्तं परिहारभाष्यं मन्त्रेणो व्याचष्टे
 ७१५ * मिश्रान्तेति * न दूम इति भाष्याद्ययमव्याख्या यस्तुपुत्रत्वा-
 दापनया प्रहस्य प्राधान्यक्रियाद्रुगुणपरिच्छेदप्रत्यक्षरूपानेकार्थो
 पपत्तिरुच्यते । किन्तुर्द्वितीयादि न अनङ्गमिष्यन्ताययवव्याख्या
 विधितस्तान्नाशङ्क्यः । सत्यन्धप्रयत्नो यावन्मन्त्रपक्षेर्द्रव्येण
 सम्भारगं चैक्यधनस्याभ्यवसेय इत्युपसंहारार्थं तस्मादित्यय-

यथं प्रहस्यैकत्वान्वय एव त्याज्यो न सम्मार्गान्वय इत्यनिश्चयादमु-
क्तमाशङ्क्य प्रहस्यैकत्वान्वयस्य परपदार्थत्वेन व्यर्थादितत्त्वात्सम्मा-
र्गश्च प्रति गुणत्वास्याज्यत्वोपपादनायां भयत्यस्य हविःशब्देन
व्यवहितत्वाद्विशेषणत्वेन च गुणत्वास्याज्यत्वोक्त्यर्थमात्यं धि-
करणभाष्यं दृष्टान्तत्वेन पठितम् । एकत्वस्य क्रियाविशेषणत्व-
पक्षे विवक्षानिरासभाष्यमाक्षेप्तुमारभते * न स्थिति * कस्मि-
न्प्रकारे ऽयमाक्षेप इत्याक्षेपविषयं प्रश्नपूर्वं विवृणोति * फयामिनि*
प्राधान्येन क्रियान्वयपक्षे तावदमूर्त्तत्वेनाशक्यसंस्कारार्थं प्राप्ति-
पदिकार्थस्यापि प्राधान्यविघातकारित्वाद्दूषणमाह * यत्ताव-
दिति * जातेः साक्षात्संस्काराशक्तः प्रतिमाद्वारा विष्णुपूजाव-
द्बन्धकित्वात्वात् संस्काराभ्युपगमेन परिहारः संख्यायामपि तुल्य इ-
त्याह * अथापीति * जातेर्बन्धकौ समवायाद्व्यक्तौ कृतस्य सं-
स्कारस्य जातावनौपचारिकतापि संख्यायां तुल्येत्याह * अथेति*
संस्कारस्यापूर्वसाधननिवेशित्वाद् द्रव्यस्यैव चापूर्वसाधनत्वाद्
प्रहस्येन लक्षणया द्रव्यस्यैव संस्कारविध्यभ्युपगमेनापि परिहारः
संख्यायां द्रव्योपादानोत्तरकालमव्यापारत्वात् व्यापृतायाश्चोप-
योक्ष्यमाणसंस्कारानपेक्षत्वात्सम्मार्गस्य चोपयुक्तसंस्कारत्वा-
भावादकवचनस्यापि द्रव्यलक्षणत्वापत्तेः संख्यायामपि तुल्य
इत्याह * तथेति * जातेर्द्रव्याव्यतिरेकान्मूर्त्तत्वमाश्रित्य साक्षा-
त्संस्काराभ्युपगमेनापि परिहारः संख्यायां तुल्य इत्याह * अ-
थेति * यदपि न चेति भाष्येण द्रव्यादन्यत्वात्संख्यायां द्रव्यद्वारा
संस्कार्यत्वे न सम्भवतीति दूषणमुक्तं तदपीव विघातकारित्वाद्
दूषणमित्याह * यदपीति * जातेः संस्कार्यत्वान्भ्युपगमाक्षेपवि-
घातापत्तिरित्याशङ्क्य लक्षणाभवादकवचनस्य द्रव्यलक्षणार्थत्वा-
नभ्युपगमे नैकत्वस्य संस्कार्यत्वपक्षे प्रातिपदिकस्यापि द्रव्य
लक्षणार्थत्वायोगमापाद्य तुल्यत्वोक्तिरिति त्वनपक्षोक्त्या सूचितम् ।
अतएव प्रहस्यप्रातिपदिकस्य व्यक्तिवाचित्वात् मत्वक्षे जातेः संस्का-
र्यत्वापत्तिरित्याशङ्क्य ऽऽकृत्यधिकरणाधिरोधेन निरस्यति * अथेति*
विशिष्टाकारलक्षणोपाधिवशाद्विश्रासु प्रहस्यव्यक्तिपक्षेकशब्दप्रयो-
गापत्तेर्न प्रहस्यजातिरस्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रतिव्य-
क्त्वाकारवैलक्षण्यान्नाकारोपाधिकव्यक्त्याचिता युक्तेत्यर्थः ।
आकारस्यापि संस्त्रानावयवसन्निवेशपरपरायस्य परिमाणवि-
शेषात्मकतया गुणत्वेनामूर्त्तत्वाज्जातितुल्यत्वापत्तेर्नाकारवा-
चित्वशङ्कोचिता प्रत्येक गृह्यमाणानान्तद्वदेव संस्कारे सतीति

च वक्ष्यमाणवार्तिकालोचनया ग्रहशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या गृह्य-
 माद्यसोमवाचित्वावसायादेवतान्वितद्रव्यवाच्येन्द्रवायवादिशब्द-
 सामानाधिकरण्यादपि सोमवाचित्वस्यैव न्याय्यत्वाद् ग्रहादि-
 सोमपात्रवाचित्वपद्वानिराससामर्थ्यप्रदर्शनायेदं वार्तिकं यद्-
 पि केन चित्रकारेण नोपकरोतीति विशेषणेनैकत्वार्थमपि ग्रहे
 एव सम्मार्गस्य कार्यत्वास्य च सम्मार्गविधिनैव सिद्धेरैकत्वं
 सम्मार्गविधानार्थक्यं सूचितं तदप्यनुभाषणपूर्वं परिहरति *
 यत्त्विति * सत्कार्यत्वेऽप्येकत्वस्य स्वतन्त्रस्यासंस्कार्यत्वेन ग्रह
 विशेषणत्वावसायादर्थान् द्वितीयादिग्रहनृत्त्यवगतेरेकग्रहसंस्कार-
 ७३५।१ विधिरित्याशयः । श्लोकं व्याचष्टे * अयमेवेति * पृथक्प्रयोजनोक्त्वा
 भेदोक्तिः प्रयोजनमन्वार्थत्वेन व्याख्याता । गुणत्वप्रतिज्ञायास्त्वयैक-
 त्वं सम्मार्गं प्रति गुणभूतमिति भाष्यकृतायाः प्रणीताधर्मदृष्टान्तेन
 भाष्यकृतेनोपकार्याधिततयोपपादितत्वादयुक्तं दूषणमित्याह *
 गुणत्वेति * क्रियोपकार्याधितेनैवाङ्गेन क्रियाया उपकर्तव्यमित्य-
 स्यापि नियमस्याप्रामाणिकत्वाच्छेषाधितत्वनियमः सुतरामप्रामाणिक
 इत्याह * मन्देति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति *
 किमर्थाः सम्बन्धपेक्षाधितत्वे इत्याशङ्क्यासम्बन्धैः सम्बन्धानां
 क्रियासम्बन्धायोगादित्यसम्बन्धनां गुणताप्युपकार्याधितत्वायो-
 पेक्षणीयेत्याशङ्क्याह * न त्विति * प्रधानस्याप्युपकारिता तावद्भा-
 ष्यकृतैर्योक्ता ऽप्युपगम्यापि त्वनुपकारितामुपकार्याधितेनैवोपक-
 र्त्तव्यमिति नियमाभावात्सम्बन्धिगतयोः शेषोपित्वयोर्गुणस्य क्रि-
 योपकारित्वापादकानापादकत्वविशेषाभावोक्तिः । ननु साधनस्य
 निःसम्बन्धस्योपादानुमशक्यत्वादनुपात्तस्य च साधनत्वायोगा-
 त्परिच्छेदकसंख्यापेक्षत्वेन संख्यान्ययो युक्तः प्रधानस्य तूपात्तस्यैव
 संस्कारान्वयेनापादानार्थसंख्यानपेक्षत्वात् संख्याभ्ययो युक्त
 इत्याशङ्क्याह * यथा चेति * होमायोपात्तस्यापि ग्रहस्य सं-
 स्काराय किं संख्यस्योपादेयतेत्यपेक्षोपपत्तेः प्रधानस्यापि संख्या-
 न्ययो युक्त इत्याशयः । ननु यावदुपात्तं तत्सर्वं सम्मार्गस्यमिति
 नियमाभावेन सम्मार्गान्वयेऽनवगतसंख्यात्वाद् ग्रहस्य संख्यापेक्ष-
 योऽपि सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्णसाधनीभूतग्रहादिवयतया वातस्येना-
 नवगतसंख्येऽपि ग्रहेऽनुष्ठानुपकृत्यात्मन्ययायाः क्रियोपकारित्यानु-
 पपत्तेः । क्रियाद्वयं न सम्मार्गस्य प्रकृतापूर्णसाधनीभूतग्रहादि-
 यतया वातस्येनानवगतसंख्येऽपि ग्रहेऽनुष्ठानुपकृत्यात्मन्ययायाः
 क्रियोपकारित्यानुपपत्तेः । क्रियाद्वयं न सम्मयतीत्याशङ्क्याह * ए-

तावन्नेति * क्रियाया अनुष्ठानानौपयिकत्वे ऽपि सस्कार्यपरिच्छेदद्वारा
 क्रियान्वयात्तदङ्गत्वसम्भवः । प्रधानोपेक्षयोः क्रियासम्बन्धका-
 रणोक्त्या सूचितः । अभ्युपगम्यापि प्रधानसंख्यायाः साक्षात्क्रि-
 यानुपकारितां क्रियाङ्गत्वं सम्भवतीत्युक्तम् । वस्तुतस्तु प्रधानमुपकु-
 र्वन्त्याः संख्यायाः प्रधानोपकारिण्याः साहाय्यकरणात्साक्षादापि सं-
 ख्यायाः क्रियाङ्गता वक्तुं शक्येत्याह * अपि चार्ति * त्र्येकं व्या-
 चष्टे * क्रियाया हीति * फलसम्बन्धात्स्याम्रयुक्तं प्रधानस्ये-
 त्यत्र यजमानसस्कारणां प्रधानाधितानामपि क्रियाङ्गत्वस्य वक्ष्य-
 माणत्वाद् ग्रहसंख्यायामपि च तन्न्यायसाम्यात्प्रधानाधितायाः क्रि-
 याङ्गता न विरुद्धेत्याह * यजमानेति * यापि वस्तुशक्त्यालोचनया प्र-
 धानाधितस्याप्येकत्वस्य क्रियाङ्गत्वसम्भवे ऽपि सम्बन्धद्वयविधौ
 वाक्यभेदापत्तेरेकत्वस्याविधेयताप्राञ्जयत इत्यादिभाष्येणोक्ता सा प-
 र्येकत्वस्याप्यविधेयत्वापादकत्वेनेष्टविघातकरत्वादयुक्तेत्याह *
 पर्यामिति * अवशिष्टतामुपपादयति * तथापि हीति * ननु ७३६।३
 पणोरप्राप्तत्वेन विधेयत्वात्तद्वारा लिङ्गसंख्ययोः क्रियाविशेषण-
 त्वेन विधेयत्वापपत्तेर्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदः परिहर्तुं शक्यः प्र-
 हस्य तु प्राप्तत्वेनाविधेयसंख्याद्वारत्वनुपपत्तः । स्वतन्त्रस्य च गुण-
 स्य निष्क्रियत्वेन क्रियासाधनतया विध्ययोगाद् ग्रहसंख्याभ्यां वि-
 शिष्टायाः क्रियाया विध्यनुपपत्तेर्ग्रहोद्देशेन सम्मार्गं विधाय निवृ-
 त्तव्यापारस्य विधायकस्यावृत्तिं विना संख्याविधायित्वायोगा-
 दपरिहार्यं वाक्यभेद इत्याशङ्काह * मथापीति *
 स्वरूपेण होमाङ्गत्वेन च प्राप्तत्वं सम्मार्गसस्कार्यत्वेनाप्राप्तेर्विधेय-
 त्वसम्भवाद्विशिष्टविधानाद्वाक्यभेदो ऽत्रापि तुल्य इत्यर्थः । ग्रहै-
 कत्वस्योद्देश्यविशेषणत्वाद्योपादयविशेषणपद्वैकत्वतुल्यतयाश-
 ङ्काह * तदिहंति * उद्देश्यस्यापि विधिस्पर्शाद्विशेषणविवक्षा
 सम्भवतीति वक्ष्यमाणो ऽभिप्रायः । उपहासायान्यथा वेत्युक्तम् । भि-
 न्नप्रसरत्वेनोद्देश्योपादेययोर्युगपदेकक्रियाविशेषणत्वायोगाद्युपपद-
 भयविशिष्टक्रियाविध्यशक्त्याक्यभेदो ऽपरिहार्य इत्याशङ्काह
 * अपि चार्ति * ग्रहोद्देशेनैकत्वविशिष्टक्रियाविधिनैवोभयविशिष्ट
 क्रियाविधिनैवोभयविशिष्टक्रियाविधिसिद्धिर्न वाक्यभेदापत्तिरि-
 त्याशयः । भविष्यक्षापादकोद्देश्यपदोक्तत्वेनाविवक्षितादेकत्वा-
 त्यदान्तरोक्तत्वेन दशापवित्रादेर्विशेषमाशङ्काह * यत्त्विति * नो-
 द्देश्यपदमाविवक्षापादकमिति वक्ष्यमाण एवाशयः । किञ्चिद्वैल-
 क्षण्यमात्रेणातुल्यन्यायस्याभ्युपगमे तुल्यन्यायविषयत्वाभावात्

विधिसम्भवो दृष्टान्तव्याजेनोक्तः । अविरोधोपपादनापार्थादि-
त्युक्तम् । यदा च ग्रहस्य विधेयतोपपादिता तदा तदकपदोपादाना-
दप्यकत्वस्याविधेयता न युक्त्याह * किञ्चेति * कर्मव्युत्पन्नौ
विध्याविधिशब्दौ । पूर्वाद्धे व्याचष्टे * एकस्मिन्नवेति * विधानाद्धे-
तोरेनुष्ठानं प्रति विषयत्वनाधायते इत्यर्थः । उत्तराद्धे व्याचष्टे * न
चेति * स्यात्तन्व्यानिपतयोगिकत्वात्प्रकृतिप्रत्यययोः प्रकृत्यर्थ
विशिष्टप्रत्ययार्थरूपैकार्थगमकत्वनैकपद इति प्रात्यात्मिकार्थभेदात्प-
दान्तरताप्युपपन्नेत्याशयेनाष्टदूते * गमकत्वादिति * अतिप्रस-
ङ्गापत्तेः पदशब्दस्य यौगिकत्वं निरस्यति * नेति * वर्णसंघत्ये इति
गमकत्वविशेषणा इतिप्रसङ्गमाह * एकस्मिन्नापि चेति * लोचन-
यापि पदशब्दः प्रकृतिप्रत्ययसङ्गवाच्येवत्याह * पदामिति * पदा-
न्तरत्याभ्युपगमे इत्येकप्रत्ययोक्तयोः कर्मत्वैकत्वयोर्विधयाविधेय-
त्वयैषम्यं न युक्तमित्याह * उभ्युपेत्यापि त्विति * उक्ताया अपि स-
ख्याया विध्यनन्वयाद्विषया भविष्यतीत्याशङ्क्याह * भविष्यत्या-
मिति * एतदेवोपपादयति * यावादिति * अन्वयश्च वाक्यार्थ इत्य-
र्थ इत्याशयः । ततश्चेद् ग्रहस्यैवाविध्यनन्वये विभक्त्युत्पत्तेः समत्वा-
पत्तेः कर्मत्वस्यापि विध्यनन्वयप्रसङ्गाद् ग्रहस्य सस्कार्यतैव न स्या-
दित्याह * तदिति * द्वितीयां विनापि प्रयोजनत्ववात्प्रयाजरोपव-
त्सकार्यत्वसिद्धिं ण्डकृत * प्रयोजनपत्त्यादिति * सामान्याक्रियान्व-
यपूर्वकत्वाद् गुणप्रधानत्वरूपविशेषान्वयस्य कारकविभक्त्यभावं
सामान्यतोऽन्यतोऽन्यथाभावाद् विशेषान्वयासिद्धिरित्याशयेन निर-
स्यति * नेति * एतदेव गिबृणोति * न हीति * अतः कर्मत्वस्यात्याज्य-
त्वात्तदर्थं विभक्त्यादरापत्तेः सख्यात्यागायोगान्न सर्वसम्भारो
सिद्धिरिति सिद्धान्ताक्षेपमुपसहरति * तेनेति * कर्मत्वप्रतीत्यर्थं
विभक्त्यादरे इत्येकत्वं त्यक्त्यत इत्याशङ्क्या विभक्त्यर्थकवेद्यात्याज्य-
त्वोक्तिः । अशक्यत्वमेव गृह्यकत्रयणोपपादयति * तथा हीति *
एकपदोक्तस्य ग्रहस्यैकप्रत्ययाक्तस्य च कर्मत्वस्याविधक्षयेत्यर्थः ।
सदसत्त्ववच्छ्रुताभुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते धृत-
स्यापि शब्दस्य कश्चिदर्थो विधिनास्याविवक्षयेत्यर्थः । सदसत्त्वव-
च्छ्रुताभुतत्वकल्पनैकस्य विरोधान्न सम्भवतीत्युक्ते धृतस्यापि श-
ब्दस्य कश्चिदर्थो विधिना ग्रहीष्यत कश्चिन्नेत्याशङ्क्या धृतेत्युक्तम् ।
तथा शब्दातिदिष्टविरोधं द्रढयितुमर्हं कुकुत्थाः पश्यतामर्हं प्रसवाय
धायैतामिति लोकप्रवाद्यायान् पानुपतं वाक्य नैकस्य उस्तुना ईर्ज-
रीय कपमनेन कुकुत्थैर्जस्य वा पाकः प्रसवायाहंधारणमिति वा-

सिक्कालोचनया इष्टान्तितं गम्यते । उच्यते । सञ्ज्ञाछन्दसोर्वहुलमिति
उत्तरपदसमासे सञ्ज्ञायां छीपो ह्रस्वाधिकल्पस्मृते ह्रस्वत्वावि-
रुध । सिद्धान्तमाक्षिप्तन्तावत्समाधातुमाह * भवेति * प्राधान्ये-
नैकत्वस्य क्रियान्वये ग्रह सम्माष्ट्यैक सम्माष्टीति प्रत्येक वाक्यस-
माप्त्यान्यान्यानपेक्षयाग्रहैकत्वयो क्रियान्वयोंपपत्ते एकविवक्षा-
यामपि सर्वग्रहसम्भारप्रसङ्गान्निष्फलाविषक्षा गुणभूतत्वेन त्वे-
कत्वविवक्षा द्वितीयाधिरोधान्न युक्तत्वर्थ । पूर्वार्द्ध व्याख्यातुमुप-
क्रमते * यदा हीति * विधायकावृत्तिलक्षणो पर इति तावच्छब्दा-
र्थ । ननु हेइत्यारन्योन्यानन्वयाद्वान्भेद सत्पुषादेयोरन्य-
न्योन्यानन्वयादवगुणया क्रीणालेकहायन्या क्रीणातीति प्रत्येक-

७३१। वाक्यसमाप्तिलक्षणवाक्यभेदापत्तिरित्याशङ्क्याह * उपादेयेति *
उपादेयाना साधकत्वेन क्रियान्वयात्तस्याश्चानेकसाधनसाध्यत्वेनै-
कैकसाधनान्वयमात्रेणापर्यवसानात्समुदाये वाक्यसमाप्तेर्न वाक्य-
भेद इत्याशयः । ननु ग्रहैकत्वयो साधयेनानन्वये अपि वस्तुत-
साधनत्वस्यापि सङ्गावन क्रियां प्रति गुणत्वात्तद्वशीकारेणान्योन्य-
नियमस्तावत्सेत्स्यतीति समुदाय एव वाक्यसमाप्तेर्न वाक्यभेदोऽपी-
त्याशङ्क्याह * अस्मिन्नेव चेति * क्रियादेशेन विनोपकारित्वेऽप्य-
ङ्गायोगाद्योद्देश्यत्वपक्षे क्रियावशीकार सम्भवतीत्यन्योन्यानपेक्ष-
याग्रहैकत्वयो कर्मत्वरूपकर्तव्यत्वावगमात्प्रत्येक वाक्यसमाप्ति-
र्दु परिहरेत्याशयः । नन्वेकत्वस्य द्रव्यानपक्षस्य सकर्तुमशक्य-
त्वात् तन्मात्रान्य वाक्यसमाप्ति सम्भवतीत्याशङ्क्याह * तदि-
हेति * ग्रहस्य निर्वातद्वयसंख्यात्वात् सस्कारान्वयस्य वाऽपूर्व-
साधनत्वप्रयुक्तत्वेन यथाप्राप्तस्यैव सस्कारान्नयागते सख्यान-
पक्षत्वादन्यतराकाङ्क्षमात्रेण चान्यान्यान्त्रयायोगात्सख्यानतर-
पक्षस्य वैकल्यान्वयायोगेनैकत्वाकाङ्क्षयापि ग्रहत्वाकाङ्क्षोत्था-
पनायोगाद् ग्रहानपेक्षस्यैकत्वस्य सस्कार्यत्वापत्तिरित्याशयः । एवं
सति स्रनप्रत्येकत्वस्य सस्कर्तुमशक्यत्वात्कस्मिन्निदाधपभूते
द्रव्य शुक्लऽप्यपेक्षमाण यद्येकपदाक्तत्वाच्छीघ्र बुद्धिस्त्वाद् ग्रह ए-
वाधयोऽप्युपगम्येत ततो द्रव्या सस्कार्योस्तन्नेण सस्कार सम्भव-
त्वात्तत्वागादन्यान्यमापक्षया सस्कारकरणापत्तरन्योन्यानपक्ष-
सस्कारान्वयन यत्प्रत्येक सस्कार्यत्वलक्ष्य प्राधान्य साखेणावभूत-
तद् वाच्यतेत्याह * तत्रेति * भविहितसम्भारग्न्यान्तराधयत्वा-
भ्युपगम नु किं तदित्यज्ञानादप्यगन्था स्यादित्याह * अयेति * अ-
ज्ञातमगोपपादयति * न हाति * सर्वस्य स्वरूपयुक्तत्वाद्व्यापक्ष-

या चानेकत्वादन्यानपेक्षत्वेनैकत्वावधारणहेतोर्भेदः पुरुषो ऽस्मिन्
 गृहशतिवत्कस्य चिदवच्छेदकस्याभावाद्यथा ग्रहत्वोपलक्षितं द्रव्यं
 निर्धारितरूपं प्रकरणे दृश्यते नैवमेकत्वोपलक्षितमित्यर्थः । तत्प्रक-
 रणसत्त्वाविशिष्टमेकवचनान्तशब्दचोदितत्वमेकत्वेन संख्येयस्य द्र-
 व्यस्यावच्छेदकं भविष्यतीत्याशङ्कते * नन्विति * अमसाध्वर्युन्वृ-
 णीत इत्याद्युत्पत्तौ बहुवचनान्तशब्दचोदितानां अमसाध्वर्यवादीनां
 अमसाध्वमसाध्वर्यवे प्रयच्छति तान्सं चपदकत्रै हरतीत्याद्येकवच-
 नान्तशब्दविनियुक्तानामुत्पत्त्युक्त्या व्यावृत्तिः । यूप छिनत्त्यौदुम्बरी
 भवति सदो मिनुयादित्याद्येकवचनान्तशब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्र-
 करणचोदितानामपि बहुत्वात्किमेकं सम्मार्ष्टव्यमिति निर्धारणा-
 शक्तेर्त्रैदमप्यवच्छेदकं सम्भवतीति परिहरति * नेति * सर्व-
 पामेकवचनान्तेन शब्देनोत्पत्तौ ज्योतिष्टोमप्रकरणे विहितानां द्रव्या-
 णां सम्मार्गो ऽस्त्वित्याशङ्कते * भवेति * परिहरति * नेति *
 विकल्पेन सम्मार्गः समुच्चयेन वेति विकल्प्याद्यकल्पे तावच्चोदि-
 तहानिमाह * तथा हीति * बहुष्वपि पुरोडाशकपालेषु सत्स्वे-
 कंनैव तुपोपधापे ऽपि यथा न चोदितहानिस्तथेहापीत्याशङ्काह * गु-
 णेति * द्वितीयकल्पे तु चोदितहानिरचोदितकरणं चेत्याह *
 यदीति * ननु युगपत्सर्वं सम्मार्गं संख्यान्तरोपजनं स्यादित्ये-
 कत्वोद्देशेन विधीयमानस्य सम्मार्गस्यैकत्वान्वयित्वेनानुगतेर्यौ-
 गपद्ये च तद्रूपानुष्ठानासिद्धेः प्रत्येकं सम्मार्ष्टव्यत्वावगमात् स-
 न्यान्तरोपजननापत्तिरित्याशङ्काह * धीप्सार्यश्चेति * अथुत- ७४०१
 धीप्सार्यं कल्पनापत्तेर्प्रत्येकानुष्ठानं विधानं शक्यमित्याशयः । न-
 न्वेवं सति ग्रहस्यापि प्रत्येकं सम्मार्गविधिसिद्धौ ग्रहं ग्रहमिति
 धीप्सार्यकल्पनापद्येतेत्याशङ्क्य प्रत्येकं सम्मार्गस्य विद्वत्पेक्षित्य-
 सूचनार्थं सर्वाणि हवींश्चमृशतीत्याभदौ हविष्रवादिजात्युद्देशेना-
 भिमर्शनादिसंस्कारविधौ युगपदनेकसंस्कृतावपि न जात्यन्तराप-
 स्तिर्येन प्रत्येकमावृत्त्याभिमर्शनादि विधीयते पर्वचिह्ना शुक्लादिगु-
 णान्तरोद्देशेन युगपदनेकत्र सम्भवदनुष्ठानावेक्षणादिसंस्कारविधौ
 युगपदनेकसंस्कृतावपि न गुणान्तरापत्तिरित्याह * जातीति *
 सामान्यन्यायेन युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि जान्यन्तरानापत्तिमुक्ता-
 मप्यवुध्यमानं प्रति विशेषनिष्ठोक्ताक्षरत्रयन्यूनपादत्रयेण विवृणो-
 ति * तथा हीति * यथा युगपदनेकद्रव्यान्तरसम्मार्गे संख्यान्त-
 रोद्भवस्तथा युगपदनेकग्रहसम्मार्गे ऽपि ग्रहत्वाजात्यन्तरस्योद्भवो ना-
 स्तीत्यर्थः । याज्ञिकानां तर्हि प्रतिग्रहं सम्मार्गावृत्तिर्विद्वद्येतेत्याह *

इतीति * प्रत्येकं गृह्यमाणानामिति वार्त्तिकवक्ष्यमाणप्रतिग्रह-
सम्मानावृत्तिहेतुसूचनायेतिकरणः । एवमपि सकृदनेकग्रहत-
सम्मानुष्ठानस्य जात्यन्तरानापादकत्वेन ग्रहसंस्कार्यत्वव्याघातक-
त्वाभावाद् ग्रहस्य संस्कार्यत्वनिर्धारणार्थविधेः प्रतिग्रहं सम्मा-
नावृत्तिविधायित्वाभावे ऽपीत्यध्याहृतापिषद्वैशब्दार्थः । १-
तीत्यस्मिन्नर्थे समर्थादिष्टाः किंवन्तात्सत्तम्याम् इतीति रूपांसकृत्स-
र्वग्रहसम्मानस्य जात्यन्तरानापादकत्वाद् ग्रहसंस्कार्यत्वाव्याघा-
तकत्वभावापरामर्शवैशब्दः । एवं युगपत्सर्वसम्मानस्य जात्य-
न्तरानापादकत्वेन ग्रहार्थत्वाबाधकत्वादावृत्तिमाविधायापि इति गर्ह-
तिः पर्ववस्यत्यपि भिन्नकालग्रहणानन्तरकालेवाद्दृढपरिमाणदृष्ट-
पविप्रसाधनकत्वाच्च सम्मानस्य सकृत्सर्वश्रानुष्ठानुमशकेः सा-
मर्थ्यादापन्नावृत्तिर्भवेद्विदध्यत इत्यर्थः । एवं तद्धनैव न्याय-
सर्वस्वप्येकत्वयुक्तेषु द्रव्यान्तरेषु संस्क्रियमाणेष्वनावृत्तिसिद्धेरनुष्ठान-
येलायामेकैकस्यैव सम्मानान्वयदर्शनात्संख्यान्तरोपजनननिमित्त-
सचोदितहान्यचोदितकरणापत्तिरक्षणाविरोधानापत्तेस्तत्परिहारार्थं
प्रत्येकमावृत्त्यानुष्ठानविधिसिद्धौ धीप्सार्थकल्पनानापत्तिरित्याशङ्क-
ते * तत्रेति * धीप्सार्थकल्पनानापत्तिभयात्प्रत्येकानुष्ठाना-
विधाने ऽपि सामर्थ्यात्प्रत्येकानुष्ठानसिद्ध्या संख्यान्तरोपजनननिमित्त-
धुतहान्यधुतपरिग्रहापत्तिविरोधपरिहाराभ्युपगमे सति ग्रहेक-
त्वविशेषायामपि सर्वग्रहादुगुण्यायेत्यन्यायापन्नसर्वग्रहसं-
म्मानाविरोधाद्विशोक्तिर्निष्फला स्यादित्याह * तथा सतीति *
नोक्तव्याचष्ट * न ह्यति * सर्वग्रहसम्मानं ऽपि प्रत्येकमनुष्ठान-
सिद्धिरकत्वविशेषाफलमित्येकदेशी शङ्कते * नन्वेति * गृह्यमा-
णानां सामानाधिक्यात्तद्वयवनिर्हरणार्थं सन्मानस्यैवावृत्त्या च
स्यैव स्यादित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * ग्रहणोत्तरकाला-
न्यायसम्मानस्य नैरन्तर्यंविश्रया पक्षमानसामीप्ये पक्षमानपक्षेति
स्मृतिमालाच्य गृह्यमाणानामित्युक्तम् । भस्माच्च पार्त्तिकाद् प्र-
हृतस्य ग्रहणभस्मृतसोमपाचिपप्रतीतेः स एव रन्द्रतुरीयां प्र-
हृतं गृह्यते यद्देद्रपायप इत्यादौ चन्द्रपायवादिशब्दमामानाधिकर-
ण्यात्पाप्रसोमायययान्वयाभावेनैन्द्रपायवादिशब्दपाच्यत्वायोगात्सा-
क्षाच्च यागसाधनसामर्थ्यस्कारसम्भवे व्यपहितोपयोगेन पा-
त्रस्याभस्मापावाद् ग्रहणादिमांसस्कारप्रस्थाप्या सम्मानस्य
सोमसंस्कारपर्यवर्तिः पात्रस्य च गृह्यमाणपार्त्तिसोमाययस्य सं-

स्मागेऽगुचित्वानापत्तेस्तन्निर्हरणार्थं सम्मार्गानपेक्षत्वात्सोमस्य
तु विहितात्प्रदेशाद् यद्विद्वत्सौ वैगुण्यापत्तेस्तन्निरासार्थं सम्मार्गापे-
क्षत्वादपेक्षितविधेयं अपि सोमसंस्कारत्वावगतेराकलयुषु धावति-
पावित्रे परिपिच्यते इत्यादिमन्त्रलिङ्गादप्येवमेवावगतेर्ग्रहादि सो-
मपात्रं यस्मिन्पात्रेऽस्य सोमस्य ग्रहणे क्रियमाणे सोमो व्यवसिच्यते
इत्याशङ्कां तत्सर्वं सम्मार्जयितव्यमिति चमसाधिकरण्यभाष्यस्य च
पात्रलिङ्गसोमसंस्कारार्थमपि क्रियमाणस्य सम्मार्गस्य नान्तरीय-
कपात्राश्रितत्वावयवतया व्याख्यातुं शक्यत्वान्न ग्रहपात्रं सम्मार्ग-
व्यमिति ध्रुमितव्यम् । नानापात्रेषु गृह्यमाणानां सोमानां युगप-
त्सम्मार्गप्रसङ्गेऽपि वायव्येन्द्रवायवयोः सोमयोरेकस्मिन्पात्रे गृह्य-
माणयोर्योगपद्यप्रसक्तौ तन्निरोधो विवक्षाफलं भविष्यतीत्याशङ्काद्
* अश्रुपेयेति * स्वतन्त्रस्यैकवाक्यस्याप्रतीतेः स्वतन्त्र चाग्रहत्वनि-
रपेक्षमेकत्वं यस्य द्रव्यान्तरस्य तस्याप्रतीतेर्ग्रहगतत्वेनैकत्वविवक्षा-
मश्रुपेत्य नैकत्वोक्तिः । यस्तुतस्तु वाक्यभेदापत्तेर्नैकत्वाविवक्षा सं-
भवतीत्याशयः । द्रव्यान्तरगतत्वेनैकत्वविवक्षानिरासमुपसहरति
* अतश्चेति * सम्मार्गस्यैकवाक्येन योऽन्वयस्तस्य द्रव्यविशेषनि-
ष्ठतया जनवधारणेनेत्यर्थः । द्रव्यान्तरस्थत्वेन विवक्षाश्रयणमेऽपि न
सिद्धान्तहानिरित्याह * यद्यपि चति * अनेन प्राप्नोति हि प्रधान-
नस्योति पूर्वाहं व्याख्यातम् । प्राधान्यनैकत्वस्य क्रियान्वयपक्षे
सर्वग्रहसम्मार्गापस्त्युक्तेः संख्योद्देशेन संस्कारविध्ययोगोत्तरार्थत्वं
दर्शयितुमाह * तस्मादिति * यूप छिनत्त्यग्नीनादधीत चमसा-
ध्यर्च्यन् वृणीत इत्यादावप्राप्तोद्देश्यगतायाः संख्यायाः विवक्षाश्रु-
पगमात्तस्याश्च द्वितीयाविशेषापत्तेर्गुणत्वेन क्रियान्वयायोगाद्यथा-
संख्योद्देशेन छेदनादिसंस्कारो विधीयते तथाप्रापि भविष्यतीत्याश-
ङ्का यूपदेवनवगतसंख्यत्वेन परिच्छेदक संख्यापेक्षत्वाद्विधेयत्वाच्च
तत्परिच्छेदकत्वेन संख्याविध्युपपत्तेर्द्वितीयाविशेषाद् । क्रियान्व-
यायोगेऽपि संख्याविशेषयूपपादिविशिष्टछेदनादिक्रियाविध्यन्यथा
नुपपत्तिकल्पितेन विधिना क्रियाविशेषणीभूतयूपविशेषणत्वेन सं-
ख्याविध्यवगमात्संख्याविशेषयूपपादं दृश्यत्वेऽपि संख्याया नोद्दे-
श्यतेति सूचनार्थं कश्चिदित्युक्ते विधेयत्वे यूपदिसंख्याया द्विती-
यया संस्कार्यत्वापत्तेर्द्वयदत्तवशदत्तविष्णुमित्रा भोज्यन्तामित्यादौ
यानेकत्र लोकवेदयोर्दर्शनेन प्रत्येकं वाक्यसमासेरदोषत्वात्कस्मा-
द्यूपं छिनत्तीत्यादौ न संख्योद्देशेन संस्कारो विधीयत इत्याशङ्का
संख्यायाः स्वकीयगोचरे षोडशं लक्षणं स्वभाव एवैव इत्युक्तसमा-

धोपपादनायोद्दिश्यमानानां पुनरवशीकृतत्वादिवार्तिकोक्तोपपत्ति
 त्तस्माच्छब्देन परामृष्टा गुणभूतविवक्षा त्वित्युत्तरार्धे व्याचष्टे *
 अथ त्विति * वैरूप्याद्यत्वेन विरोधोक्तिव्याख्यानायैकत्ववधे-
 त्याशुक्रम् । प्रयोजनवत्तयैव ग्रहस्य प्रधान्यसिद्धेर्द्वितीयायास्ता-
 त्पर्ये नैकत्वपक्षेर्ग्रहस्यापि च क्रियान्वयसिद्धौ कारकत्वस्या-
 वश्यप्रतिपाद्यत्वाच्चिर्विशेषस्य च सामान्यस्यापर्थवत्ता-
 नात्सर्वे पाकादिसम्बन्धे द्वाकाकारास्तन्मुलादय इत्यनेन च न्या-
 येन साधनत्वस्याप्युपपत्तेः साधनस्य चाङ्गत्वप्रसिद्धेरवैरूप्याया
 द्वतैव द्वयोर्द्वितीयाथं इत्याशङ्कते * तत्रेति * प्रहाङ्गत्वे तात्पर्या-
 भावसूचनार्थस्तावच्छब्दः । साधनत्वेऽपि ग्रहस्य प्राप्तिक्रिकोप-
 कारित्ववदनङ्गत्वादविद्यमानाङ्गत्वोक्तिः शाब्दस्य च प्राधान्यस्या-
 र्थता न युक्तेति परिहरति * तत्रेति * यदि तु कथं चित्सगुणभाव-
 स्ततः पश्चादपि स एव विवक्ष्येत न प्राधान्यमित्यादावित्यनेनोक्तम् ।
 अशाब्दस्य प्राधान्यस्य शाब्दक्रियान्वयात्पश्चादपि शाब्दत्वाभ्यु-
 पगमापत्तेर्विप्रकर्षप्रसङ्गाच्छब्दात्सम्भवतः । प्राधान्यस्वार्थत्वा-
 योगमुपपादयन् श्लोकं व्याचष्टे * सर्वेवेति * स्तुतिघण्टायाप्रा-
 धान्यङ्गम्यते तदादि तावद्वास्तवत्वेन गृह्यते ततः प्रागपि प्राधान्य-
 मेव ग्राह्यं न गुणत्वं प्राधान्यासम्भवात्तु द्वितीयाधुतो लक्षणाध-
 यणे पुरोडाशकपालवत्प्रयोजनवत्त्वेऽपि गुणत्वस्यैव शास्त्रीयत्वात्प-
 श्चादपि गुणभाव एव विवक्षितइत्यर्थः । असम्भवस्य वैरूप्याय
 काल्पनिकत्वात्सम्भवस्य च वास्तवत्वाद्विरोधमाशङ्काह * युग-
 पंचेति * विरोधपरिहारसम्भवेऽपि सम्भवासम्भवपरिग्रहनि-
 मिषस्यालोचनविशेषनिमित्तस्य च शब्दहेतुस्यापरिहार्यत्वाद्दे-
 य कल्पना युक्तेत्याशयः । एतदेव विवृणोति * प्रथमं हीति *
 प्राधान्यस्याशाब्दत्वात् शब्दहेतुपत्तिरित्याशङ्काह * पश्चात्त-
 मपि चेति * शाब्दस्यापेक्षयाशब्दार्थान्वये प्रामाण्याभावेनान्वय-
 सिद्धौ कल्प्यार्थयाचिशब्दकल्पनाहेतुत्वाच्छब्देनैव प्राधान्यं वाच्य-
 मित्युक्तेऽनुपलब्धिबिरोधेनास्मिन्वाक्येऽसाप्युपधारित इत्येवं क-
 ल्पयितुमशक्यत्वात्सत्तामात्रेण च कल्पनस्य व्यवहारानौपयिक-
 र्थेनानागन्तव्यत्वात्कंन क्पेण शब्दकल्पनेत्याशङ्का कल्प्यार्थवाच्यपि
 शब्दाः स्मिन्वाक्ये व्याप्तिपत इत्येवं कल्पनां सूचयितुं व्यापारशब्दे प्र-
 योक्तव्ये व्यापारस्यापि शब्दघिरोपनिष्ठतया कल्पयितुम् अवश्यत्वा-
 त्कल्प्यार्थान्वितशब्दमात्रव्यापारकल्पना शक्तिशब्देन सू-
 चित्वा द्वितीयाकूपस्य वा प्राधान्यवाचिनः शब्दस्यैव धृतत्वेन श-
 ब्दान्तरकल्पनायोगात्तस्यैव प्राधान्येऽपि व्यापारः शब्दशक्तिशब्देन

संक्षिप्तः । एवञ्च गुणप्रधानत्वरूपानेकार्थव्यापारकल्पनानिमित्तो वैरूप्यलक्षणो वाक्यभेदोऽपरिहार्य इत्याह * अतश्चेति * शब्द-
व्यापारं विना प्रयोजनवत्तामात्रेण प्राधान्यसिद्धयभ्युपगमेऽपि द्विती-
यायास्तावदनुवादित्वेनापि स्वार्थवाचित्यसम्भवात् गुणत्वलक्ष-
णार्थता युक्त्याह * किञ्चेति * यथा विधीयमानं स्वार्थं प्राप्य लक्ष्यो
न लाक्षणिकेऽर्थे वर्तते तथान्यतोऽवधारितमपि प्राप्य लाक्षण-
कार्थत्वेऽपि स्वार्थात्यागादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्ट * यद्यपीति *
एवं च प्रत्येकत्वस्य गुणतामपि यदि द्वितीया लक्ष्येत्ततोपरमपि वै-
रूप्यं स्यादित्याह * ततश्चेति * प्राधान्यानानुवादोक्तेरभ्युपेत्य ७४२।
यादमात्रतां घोतयितुमाह * श्रुत्या चेति * नन्वेकत्वस्य निष्प्र-
योजनप्राधान्यायोगाक्रियान्वयसिद्धौ गुणत्वस्यावश्यलक्षणीयत्वा-
वगतेर्वैरूप्यपरिहाराय ग्रहप्राधान्यस्यार्थत्वकल्पनोचिता त्याज्ये-
त्यर्थः । अतो यद्येकत्वस्य विवक्षाभ्युपगन्तव्या ततः प्राधान्येनैव
सा निरस्तेत्याह * तस्मादिति * नन्वेवं प्राधान्येन गुणत्वेन चै-
कत्वस्य क्रियान्वयनिरासारिसिद्धान्ते समाहितेऽपि भाष्यं कथं समा-
धेयमित्याशङ्काह * भाष्यमपीति * क्रियान्वयासम्भवोक्तिभा-
ष्यमेतेषु प्रत्येकवाक्यसमाप्तयेनेकविधवैरूप्यलक्षणेषु मनसिकृ-
तेषु सत्संयोग्यं वाक्यभेदोक्तिभाष्यं चैतेष्वेव वाक्यभेदेषु विषय-
भूतेषु योजनमित्याहुस्तथा निमित्तविषययोः सत्सम्यभ्युपगमेन
व्याख्येयम् * तथा हि * एकत्वस्यापि ग्रहवत्प्राधान्ये प्रत्येकं वाक्य
समाप्तेर्ग्रहनिरपेक्षस्यैकत्वस्य सम्मार्गः स्यात्स चाशङ्क्यः द्रव्यान्तरे
च क्रियमाणः सर्वेषामेकवचनान्तशब्दचोदितानां कार्यः सच वि-
कल्पेन कस्य चि क्रियमाणांऽन्यगतस्यैकत्वस्य चापकरोति समुच्चिता-
नां तु क्रियमाणः सत्त्वान्तरांपजननाप्रकृत्य चिदेकत्वस्योपकरोति ।
गुणत्वे त्वमूर्त्तत्वेन प्रमाणात्तरतो निष्पादकत्वानर्गमाच्छब्देनैव गु-
णत्वं वाच्यन्तत्र च द्वितीयाविरोधः गुणत्वलक्षणार्थत्वे तु द्वितीया-
याः प्रयोजनवत्त्वावगतेः प्राधान्यस्य ग्रहस्यापि गुणत्वापत्तिरि-
त्युभयथापि क्रियान्वयासम्भवं भाष्यं योज्यम् । वाक्यभेदभाष्यं
च द्वितीयया प्रधानभूतं ग्रहमुद्दिश्य सम्मार्गो विधीयते यदि तदाप्ये-
कत्वस्य गुणत्वेनान्वयो परो विधीयते ततो गुणप्रधानार्थकः स्यादित्या-
शङ्कते * ननु चेति * पष्ठ्याग्रेस्तृणद्वारापचयाग्न्यावगतेस्तस्य
च विशेषान्तरायोगेनाद्वाङ्मिलक्षणान्वयविशेषनिष्ठत्वावसाया-
त्कोऽङ्गकोऽङ्गीत्यपेक्षायां चाग्नेः प्रयोजनवत्त्वात्प्रधानतेत्याह * यद्यपि
चेति * यथा मध्यात्पूर्वाद्वाञ्चेति पञ्चम्याविवक्षितापादानरूपगु-

णार्था हवियश्च कार्यार्थत्वेन प्रयोजनवत्त्वात्तत्प्राधान्यं लक्षयन्ती प्रव-
 र्त्तते तथेयमप्यविवक्षितगुणार्थाग्रे प्राधान्यं च लक्षयन्ती प्रवर्त्तते
 इत्यर्थः । अतो ऽग्निवापये ऽपि वैरूप्यलक्षणवाक्यभेदा वाक्या योज-
 यितुमित्याह * ततश्चेति * प्रत्येकवाक्यसमासितस्यैकत्वप्रा-
 धान्ये त्वनाशङ्क्या त्वनात्तापत्तेर्न योजिता । ननु तृणानां द्वितीयायो-
 गे ऽप्यपचय प्रत्यप्रतिपाद्यत्वनाप्राधान्याद्विवक्षितसख्यत्वेनाप्राधा-
 न्याद्विवक्षितसख्यत्वेन अयाणामेवापचयावगते शपत्तृणानपचय-
 न तृणससर्गादाप-स्यमानस्योत्प्लुक्वहि पातस्यापरिहार्यतया प्रसृ-
 णापचयसस्कार्यत्वायोगात् प्राधान्यमित्याशङ्क्याह * तृणानी-
 ति * विभागरूपत्वेनापचयस्य सयागपूर्वकतया प्राक्सिद्धसम्य-
 ग्भावेक्षत्वादिपचयेनान्तृणानां सिद्धत्वान्वयादप्राधान्ये ऽपि देशा-
 दियगुद्देश्यतोपपत्तरविवक्षितसख्यत्वात्सर्वतृणापचयादप्रिसस्का-
 रत्वोपपत्तिरित्याशयः । पूर्वोक्तानां वाक्यभेदानामत्रापि योज-
 नीयत्व व्याख्ययत्वात्तथोक्तम् । प्राधान्याभावे गुणप्रधानत्वं वैरू-
 प्याभावात्कथं पूर्वोक्तवाक्य भेदयोजनेत्याशङ्क्या गुणप्रधानत्ववैरू-
 प्याभाव ऽपि सख्यासख्यययोर्द्वयोर्बुद्ध्यर्थेन क्रिया-त्रये प्रत्येक वा-
 क्यसमासिलक्षण सख्यायास्तुपादेयत्वेना-वये ऽनुपादेयोपादेय-
 स्यैकरूप्यलक्षणा वाक्यभेदः शङ्क्या योजयितुमिति परिहारः बहुवि-
 पयत्वघोटनायोदाहरणान्तरनिष्ठतया दूरेयति * तथेति * भेद-
 नस्यैव निमित्ततैक्यस्यैव चेति नियोगपक्षे भेदनस्य निमित्ततैक-
 त्वस्य वेति विकल्पपक्षे वाक्यभेदाभावाद-योन्यानन्वयमाशङ्कति ।
 प्रत्येकोक्तिध्यानपेक्षत्वमाशङ्क्या । समुच्चयस्य त्वन्यान्या-
 नपेक्षस्ये ऽप्येकनिमित्तत्वान्नयमाशङ्क्यापचयार्थक्यभेदापादकतापि ।
 सम्पन्नादिपक्षेषु प्रत्येकसमासप्रतापत्तेरदिशब्देनान्या-यमिति-
 एवाश्रयोः समुच्चयपक्षः सूचितः । पूर्वशब्देनोपादेयानुपादेय-
 यैकरूप्यमुक्तमिति नानारूपत्योक्त्या व्याख्यात तस्य विरुद्धत्वा-
 किः सप्तमुच्चारणावृत्त्या वाक्यभेदापादनार्थेति सूचना-
 यैकवाक्यायोक्त्या सल्लुच्चारणोपलक्षणम् । भिन्न तु-
 होतीत्यादिषु पचनाविषयेष्वप्य- । एवमतवेकाग्र प्रहस्य न क-
 चित्तुपकारं करोति न सम्मार्गस्येति भाष्य प्रधानभूतस्यापि प्रहस्ये-
 पचावधारणेन सख्याया प्रहस्य न कश्चिदुपकारं करोति न सम्मा-
 र्गस्येति भाष्य प्रधानभूतस्यापि प्रहस्येपचावधारणेन सख्याया प्र-
 होपकारोपसम्भवादनङ्गस्वितानामपि च प्रणीताधर्माणामुपपा-
 र्तिवित्तावमात्रेण क्रियापकारित्यर्थेनाद् प्रहस्य च सम्मार्गापपा-

न्यसद्भावात्तत्परिच्छेदकत्वेनैकत्वस्य यजमानसंस्काराणां यागो-
कारित्ववत्सम्भारोपकारित्वापत्तयुक्तमाशङ्क्य दपेतानध्ययुः
ततः सने ग्रहान् गृह्णातीत्यादेः प्रमाणान्तरादेव विज्ञानसंख्यान-
क्षम्वार्शकत्वस्य ग्रहोपकारित्वं तद्वद्वारा वा सम्भारोपकारित्वं
न भवतीति भाष्याशयं सूचयितुमाह * सत्यां चेति * यद्गोदे- ७४३
त्यविशेषणस्याविवक्षितत्वे ऽष्टवर्षप्राज्ञणापनयनादिविधाबुद्देश्य-
प्राज्ञणादिविशेषणमष्टवर्षत्यादिः भमावास्यायामपराह्ण पिण्डपितृ-
यज्ञेन चरन्तीत्यत्र चोद्देश्यमावास्याविशेषणमपराह्णः । प्राचीन-
प्रयणविधौ चोद्देश्यप्रयणविशेषणं प्राचीनत्वं यावज्जीवविशेषणं
सामान्याद्यपि न विवक्ष्येत प्राज्ञणसुरापानादिनिषेधे चोपा-
देयप्राज्ञणादिविशेषणं लिङ्गादि विवक्ष्येतेत्याशङ्क्य निरा-
सार्थो ऽयं ग्रन्थः । आकाङ्क्षाधीनत्वाद्विशेषणविवक्षाया प्राज्ञणादे-
ऽप्यपनयनादाबुद्देश्यत्वे ऽप्यन्यतो ऽनवगतत्वरूपत्वेन विशेषणाकाङ्क्ष-
त्वाद्विशेषणविवक्षानिषेधे चोपादेयत्वे ऽपि प्राज्ञणादेरनुवाद्यत्वेन प्रा-
प्तस्यैव निषेधान्वयाद्विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वेनाविवक्षायुक्तेत्याशयः ।
एवं तद्बुद्दिश्यमानस्य किं संख्या विवक्ष्यते नेति संशयोपन्यासो न
युज्येतेत्याशङ्क्याह * सा चेति * विधेयक्रियानुष्ठानार्थत्वेनापा-
द्यत्वलक्षणोपादेयत्वाभावे ऽपि प्रतीक्ष्यत्वलक्षणोपादेयता प्राज्ञणा-
मावास्यादिषु विवक्षिता । उपनयनपितृयज्ञाद्यनुष्ठानकाले हि
प्राज्ञणामावास्यादिर्धियमेन प्राप्तत्वापादकस्य प्रकृतापूर्वसाधनत्व-
स्यामावास्वकालाप्राप्ते च प्राज्ञणादौ तदन्वितोपनयनाद्यनुष्ठानायो-
गात् प्राज्ञणादिसिद्धवत्कारणोपनयनादिविधानाद् प्राज्ञणादेस्त-
त्कालापाद्यत्वायोगे ऽपि स्वतः सिद्धस्य प्रतीक्ष्यतावश्याभ्युपगन्तव्या
ग्रहावेस्तूपकृतापूर्वसिद्धवर्धनुषात्तत्वेन सम्भारोपकारिकाले नित्यप्राप्तैर्भि-
षेधस्य च प्राप्तविषयत्वनियमाधिषेधकार्योपाश्च निवृत्तेः प्रवृत्तिपूर्व-
कत्वनियमात्सुरापानादिनिवृत्तिकाले तत्कारिणो प्राज्ञणादेर्भित्यप्राप्तर
प्रतीक्ष्यत्वाबुद्देश्यत्वं विवक्षितं । कीदृक् प्राज्ञणादिरुपनयनाद्यनुष्ठा-
नार्थं प्रतीक्षितव्यं इत्युपादेयेषु विशेषणाकाङ्क्षोत्पत्तेरुद्देश्येषु ग्रहा-
दिष्वनुत्पत्तेरनाकाङ्क्षितत्वेनाद्देश्यविशेषणस्याविवक्षान्युत्पादना-
योद्दिश्यमास्य किं संख्या विवक्ष्यते न चेति संशयोपन्यासो युक्त इ-
त्याशयः । उद्देश्येषु विशेषणानाकाङ्क्षामुपपादयति * उद्दिश्यमा-
नेषु हीति * प्रमाणान्तरावगतत्वात्संख्यानाकाङ्क्षायां प्रकृतापूर्वसा-
धनस्य प्रकरणात्संस्कार्यत्वावगतेरुद्देश्यस्वरूपस्यापि प्रमाणान्तरा-
वगतत्वात्तत्समर्पकप्रतिपदिकार्थग्रहत्वान्वयस्यापि नाकाङ्क्षा स्या-

दित्याशङ्का प्रातिपदिकार्थानन्वये सम्मार्गस्य संस्कारत्वासि-
 खेः प्रकृतापूर्वसाधनस्य संस्कार्यत्वायगत्ययोगादुद्देश्यस्वरूपान-
 यगतेरुद्देश्यं च विना निष्फलत्वापत्तेर्विध्ययागा-
 त्तत्समर्पकप्रातिपदिकार्थान्वयाकाङ्क्षोपपादनार्थं प्रातिपदिका-
 र्थेत्युक्तम् । प्रकृतापूर्वसाधनत्वे ऽयगतसंख्यस्यापि प्रहादेः
 सम्मार्गाद्यन्वये ऽनयगतसंख्यत्वात्संख्याकाङ्क्षा भविष्यतीत्याश-
 ङ्काह * अत इति * प्रातिपदिकार्थान्वितप्रकृतापूर्वसाधनमा-
 त्स्य सम्मार्गाद्यन्वयायगतेर्विशेषणानाकाङ्क्षा अतःशब्देनोक्ता ।
 अनेन चायिषिष्टं हि लक्षणांमिति सूत्रावयवव्याख्यानस्य नेतवस्ती-
 त्येवमादिनाभ्यकृतं योपसंहारार्थं तस्मात्तद्विधिभाष्यं व्याख्यातं कुत
 इति भाष्येण सर्वं संस्कार्यत्वं हेतुप्रश्नपूर्वं विहितस्तु सर्वधर्मः स्यादिति
 सूत्रोक्तहेतुद्वयमनुकृष्टतत्त्वज्ञानावादिष्यनेनैव हेतुर्हेतवनाकाङ्क्षणा-
 दयुक्तमाशङ्का लक्षणत्वादित्यनेन प्रहत्वादेर्विधेयसम्मार्गाद्यन्वयापू-
 र्वसाधनलक्षणत्वेन सम्मार्गान्वयितया विधेयत्वाभावात्तद्विशेषणत्वेनै-
 विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कायाः संस्कारान्वयितया विध्यनुपपत्तेः शुद्ध-
 विधौ च विशेषणस्याविधेयत्वापत्तेर्भाष्यपूर्वसाधनविशेषणत्वेनाप्ये-
 कत्वादेर्विधिः सम्मपतीत्येवं निरासायैतद्वैतुद्वयानुकर्यमाणमिति सू-
 चनायाविधेयत्वात्तया लक्षणात्त्वोक्तिं व्याख्यातुमाह * स-
 र्वेति * विधेयत्वानिवृत्त्यर्थो मात्रशब्दः ततश्च तद्विशेषणस्य सु-
 त्तमत्रविधेयत्वावबुधानान्वयित्वेनानावृत्त्येत्याशयः । लक्षणत्वो-
 क्तेरविधेयार्थत्वप्रकटनायानावृत्त्यतानङ्गत्वोक्त्या लक्षिता । लक्ष-
 णस्यानावृत्त्यर्ता लौकिककल्पान्तेन द्रवयति * यचेति * प्रहत्वा-
 स्यापि तद्वदनावृत्त्यापत्तेश्च चमसेष्यपि सम्मार्गः प्रसज्येतेत्याशङ्काह
 * तत्रेति * प्रहादेर्लक्षणात्त्वेन विना तदलक्षितेष्वप्यपूर्वसाधनेषु
 सम्मार्गाद्यनुष्ठानासिद्धेर्लक्षणात्त्वेन प्रहापात्रियते ततश्चानुष्ठाना-
 न्वयित्वेनानावृत्तिरपि चमसेषु सम्मार्गान्वयपूर्वसाधनलक्षणप्रहत्वा-
 यभावात् सम्मार्गाद्यनुष्ठानापत्तिरित्याशयः । लक्षणत्वेनैव त-
 द्द्विकार्यादिविधिश्चैव प्रहादि गृह्यतामित्याद्यनुनिरासायां मात्रश-
 ब्दः । यदीत्यादि मोक्षतर्कमित्यन्ते शङ्काभाष्येषुपु विवक्षितेति-
 त्यर्थः इदुयस्याप्यपि वक्षितत्वाद्युक्तमाशङ्क्यकचचनायोगोक्ति-
 र्यथाप्राप्ततामयमाधेन व्याख्यातुमाह * नन्यति *

।त इत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे * तथेति * एक-
 मस्य प्रमादयादायत्तेरेतत्परिहारान्तरार्थमपि चेति भाष्यं व्या-
 *तेनेति * कारकसम्बन्धोऽपीत्यपि शब्दसूचितं प्रातिपदिकानु-
 र्थत्वं व्याख्यातम् । एवमप्येकवचननियमोऽनर्थक इत्याशङ्का
 चविधौ कपिज्जलाधिकरणवक्ष्यमाणत्रित्वनियमदृष्टान्तेनार्थव-
 माह * प्रथमं चेति * पुरोडाशाविति द्विवचननियमस्तर्हि किमर्थ इ-
 शङ्काह * यस्येति * पौर्णमास्यामाग्नेयाग्नीषोमीयरूपस्य
 प्रायरहितायाश्चामावास्यायामाग्नेयैन्द्राग्ररूपस्य पुरोडाशद्वय-
 धिहृतत्वाद्विवचनमित्येतद् द्रढयितुम्यस्योभयं हविरार्तिमाहोदै-
 पञ्चशरावमोदनं निर्वपेदित्यार्त्तिगमनसम्बद्धस्य हविषो नि-
 चत्वेनाहोदयत्वाद्द्विवचस्य च प्रकृतापूर्वसाधनलक्षणत्वेन प्रती-
 मात्रापेक्षित्याद्ब्रह्मवद्विवक्षितविशेषणत्वासिद्धौ अप्युभयप-
 नर्थक्यापत्तेरुभयत्वस्योद्देश्येऽन्तर्गत्यभ्युपगमेन विवक्षां पूर्वपक्ष-
 त्वाभिकारिकोभयत्वाभ्युपगमेनोभयपदानर्थक्यपरिहारः पष्ठा-
 ण्करणे वक्ष्यमाणो दृष्टान्तितः । पुरोडाशद्वयसद्भावाद् द्विवचनस्य
 ालम्बनत्वेऽपि नियमः किमर्थः इत्याशङ्काह * अन्यथा हीति *
 धाग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत्सरस्वतीमाज्यस्य यजेतेति
 ागद्वये विहिते ऽमावास्यायामुपांशुयाजपक्षे ताद्विकारे सा-
 ःस्वते घेदानन्तरवेदिकरणपञ्चदात्राभिमर्शनवृधन्वत्याज्यमा-
 ानुवाक्याप्राप्तेरग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे हवि-
 रधिवासनानन्तरवेदिकरणचतुर्होत्राभिमर्शनवाग्नेयानुवाक्याप्राप्ते-
 रग्नीषोमीयविकारे चाग्नावैष्णवे प्रसज्यत इति पूर्वपक्षार्थत्वा
 मुख्यं वा पूर्वचोदनालोक्यदिति द्वादशाधिकरणसूत्रेण मुख्य-
 त्वादाग्नावैष्णवः कल्पः सारस्वते प्रसज्यत इति वक्ष्यत । तथा मु-
 ष्यत्वादाग्नेयस्यैव पुरोडाशस्य क्षीणस्य निमित्तत्वेन ग्रहणमिति
 भ्रान्तिनिवृत्त्यै नियम इत्याशयः । अपि चेत्यादिभाष्यं विधायका-
 मिधानश्रुत्यवगतक्रियान्वयधितोयेन पदश्रुत्यवगतद्रव्यान्वयया-
 धादयुक्तमाशङ्का द्रव्यान्वयाभ्युपगमेऽपि सिद्धान्ताव्याघातोक्ति-
 भावाशयत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * ग्रहस्याप्यनेकसंख्यत्वा-
 दैकत्वेन विशेषणता युक्त्याशङ्काह * जातोति *

चोदिते तु परार्थत्वाद्यथाश्रुतिं प्रतीयेत ॥ १५ ॥

पराधत्व-व्याख्यायस्य यागार्थः पशुरिति भाष्याययस्य
 पशोरपि द्वितीयया प्राधान्यावगमादयुक्तत्वशङ्का निरस्वन्सूत्रं व्या-
 ७४४। चष्टे * पशौ पुनरिति * भव्यस्य भावकापेक्षणाद् भूतस्य च भा-
 वकत्वोपपत्तेर्भूतस्य भव्यार्थत्वं दृष्टार्थत्वं भूतस्य तु भव्यानपेक्षणाद्भ-
 व्यस्य भूतार्थतायामदृष्टार्थत्वेकस्यैव न्यायस्य भूतभव्यसमुच्चा-
 रणे भूतभव्यायोपदिश्यत इति भाष्याकृतत्वं द्रव्याणां कर्मसंयोगे
 गुणत्वेनाभिसम्बन्ध इति सूत्राकृतत्वञ्च त्रयोक्त्या सूचितम् ।

अथ चमसादौ समार्गाद्यप्रयोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

संस्काराद्वा गुणानामव्यवस्था स्यात् ॥ १६ ॥

यथाश्रुतं तावत्पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * एकत्वयदेवेति * ग्रहत्वस्या-
 पीत्यनेन प्रदर्शनार्थमित्यादि द्रष्टव्यमित्यन्तं भाष्ये पराभिमतपूर्वपक्षा-
 र्थत्वेन व्याख्याय प्रदर्शनार्थत्वं इत्यनेनोच्यत इत्याविकल्प्यत इत्य-
 न्तन्तन्निरासार्थत्वेन व्याख्याय वाक्येन चेत्यनेन स्वा-
 भिमत्पूर्वपक्षार्थतयोच्यते सम्मार्गत्वादिविभाष्यशेषो व्याख्या-
 तः । श्रुत्या वाक्यवाधाऽप्युपगमे लक्षणया ग्रहशब्दव-
 र्णनोक्तिर्युक्तेत्याशङ्का वाक्येन ग्रहान्वयाऽप्युपगमे स्वरूपे-
 ष्वेवान्वयापत्तेस्तद्व्याधेन शुद्धसम्मार्गविधिर्मध्युपगम्य विद्विष्यस्य
 ग्रहशब्दस्य का गतिरित्यपेक्षिते सम्मार्गस्य कैमर्थ्याकाङ्क्षायां सो-
 मग्रहणानन्तरकालत्वेन योग्यतया ऽधो ऽवसिक्तसोमनिर्हेरणार्थत्वा-
 पसायात्सोमस्य संस्कार्यत्वेनावगतस्य स्पष्टीकरणायोपलक्षणार्थत-
 या ग्रहशब्दस्य गतिसूचनार्थो वाक्येन वेत्यवयवः । शुद्धसम्मार्गवि-
 धानात्पूर्वपक्षपरिग्रहे तेषामर्थाधिकरणोक्तशुद्धावधानादिविधिपू-
 र्वपक्षमाहदयान्नदनन्तरमेतदधिकरणारम्भापत्तिरित्याशङ्कानिरासा-
 न्नैकत्वसादृश्योक्त्याग्रहे तेषामर्थाधिकरणोत्तरानारभ्यतोपपा-
 दिता । ननु पदस्य केचलप्रयोगित्वात्पदान्तरान्वये च श्रुतिबाधस्य
 वाक्याधिकरणे परिहृतत्वाद् ग्रहादाछिद्य केचलसम्मार्गविधिः पूर्वप-
 क्षयितुमशक्य इत्याशङ्काह * इह त्विति * यथा वादं सयुक्ता अव-
 यातादयस्तु पदार्थो विधीयन्ते श्रुत्या वाक्येनैषां ग्रीष्मादिसंयोग इति
 ॥ १६ ॥

वाक्येनैषां समीहितापूर्वसाधनभूतेन ग्रीष्मादिना योगो न स्वरूपेणेत्येवं
व्याख्यया परिहारः कृत्स्नत्वेह सम्मार्ष्टिविधिशब्दोऽनादित प्रहृत्य-
ग्रहणद्व्यपलक्षितापूर्वसाधनमात्रान्विते सम्मार्गे पुरुषेच्छायोगिकं प्रय-
त्नं विधातुं पुरुषार्थपर्यवसायित्वस्वभावापादकाप्रवृत्तप्रवर्त्तनात्मक
विधिध्वणनैव शक्नोति आवृतप्रहृत्यग्रहशब्दान्वयात्मकेन तु वा-
क्येन सम्मार्गस्य ग्रहृत्यसम्बन्धं विधातुं शक्नुयात् । ततश्चापूर्वसा-
धनमात्रान्वयेन पर्यवसिता धुनिर्वाक्यीयविशेषान्वयं बाधतोतस्माद्-
पूर्वसाधनमात्रलक्षणमात्रग्रहणद्वयो वर्णनीयः तेन चमसेष्वप्यपूर्वसा-
धनत्वाविशेषात्सम्मार्गसिद्धिरित्येवं व्याख्यया कार्यं इति परि-
हारेऽत्यन्तमवघातादि-साम्याभावेऽपि कथं चित्साम्यादयघातय-
द्वाचोक्तिः । भङ्गाख्याक्षेपसाम्यस्य प्रसिद्धत्वादुद्धाराख्यपरिहारसि-
द्धौ इष्टान्ततयोक्तिः एवं तर्ह्यवघातादिभ्यामेव सम्मार्गस्यापि परमापू-
र्यप्रयुक्तत्वायोगेनावान्तरापूर्वप्रयुक्तत्वसिद्धेर्ग्रहत्वलक्षितस्य चावा-
न्तरापूर्वसाधनत्वस्य चमसेष्वभावाद्द्वयवस्थासिद्धेर्धर्मतदधिकरण-
मारभ्यमित्याशङ्कने * नन्विति * एकत्ववद् ग्रहत्वैकार्थसमवायित्व-
स्याप्युद्देश्यापूर्वसाधनविवेचनस्याधिकक्षितत्वशङ्कनपक्षेत्तेषामर्थोधि-
रणासिद्धान्ताक्षेपेणैतदधिकरणारम्भेण परमतन तावत्पौनरुक्त्यं
परिहरति * सत्यमिति * चाच्यैकार्थसमवायित्वं विनाऽपूर्वसाध-
नत्वस्य लक्षयितुमशक्यत्वेन चाच्यैकार्थसमवाय्यवान्तरापूर्वसा-
धनत्वस्यैव लक्ष्यत्वात्तस्योद्देश्यत्वेनोद्देश्यविशेषात्वाभावात्तेषामर्थो-
धिकरणसिद्धान्ताक्षेपायोगनैतत्परिहारापरितोषात्स्वमतेनान्यथा प-
रुहति * अथ वेति * ननु तेषामर्थोधिकरणोक्तयश्चसंयोगव्यव-
स्थाक्षेपेणात्र पूर्वपक्षे स्थलसम्मार्ज्जनादिवत्संयोगानादरसिद्धौ सं-
स्कारत्वहेतुकिर्युक्ता तदनाक्षेपे तु किमर्थेत्याशङ्काह * संस्कारा-
दिति * प्रतिप्रधानमावृत्त्या संस्कारानुष्ठानस्यापूर्वसाधनेन प्रयुक्त-
त्वाच्चमसेषु संस्काराभावे वैगुण्यपापक्षरपूर्वसाधनत्वव्याहृतिसूच-
नार्थं संस्कारत्वोक्तिरित्याशयः । सर्वप्रधानेष्वनुष्ठानमेषोपपन्नन्ते
नानुष्ठानं चमसेष्वपीत्येतदाख्यानार्थं संस्कारोक्तिरिति साधार-
णानुष्ठानवाचिक्रियाशब्दाभ्युपगमेनोपपन्नत्वाख्यानार्थोपपादनशब्दा-
भ्युपगमेन च व्याख्येयम् ।

व्यवस्था वार्थस्य श्रुतिसंयोगात्तस्य शब्दप्र-

माणत्वात् ॥ १७ ॥

[illegible]

तृतीयाध्यायस्य प्रथमः पादः ।

व्याचष्टे * नन्विति * नानादेवनायुक्तप्रवृत्तसंस्कृतद्रव्यभेद-
क्षितानामपि यागाभ्यासानामविधेयत्वाद्भिन्नं कसमधिगम्यत्वाच्च
पूर्वस्य प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदाभावात्पयसा मैत्रावरुणं श्रीणातीत्या-
च प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदेन ध्रुवणव्ययस्याया नद्यमे वक्ष्यमाणाया ए
तदधिकरणार्थानत्वेनेदानीमसिद्धावस्थत्वाद्यागापूर्वस्यैव प्रयोज-
कत्वावगतेः तस्यैवैकत्वाशयनेतद्भाष्यमित्याशयः । अत्रेत्यादिप्रत्य-
क्षेत्यन्तं परिहारभाष्यं ण्डुकाशयनिराससमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह *
सत्यपीति * प्रत्यक्षाभ्यासविद्वद्भावे ऽपि देवनायुक्तद्रव्यभेदान्य-
थानुपपत्तिकल्पविधिविहितत्वेनाभ्यासानां प्रत्यभ्यासमपूर्वभेदोप-
पत्तिरित्याशयः । नन्वभ्यासैर्विना ज्योतिष्टोमरूपासिद्धेरष्टार्थत्वे-
नाभ्यासानामवघातादिवघ्नापूर्वार्थतास्तीत्याशङ्काह * विना-
ऽपि चेति * ज्योतिष्टोमशब्दस्याभ्यस्तरूपयागवाचिताया यागाभ्या-
सविधिनिमित्तकत्वेनाभ्यासविध्यभावे ऽतभ्यस्तस्यापि यागस्य ज्यो-
तिष्टोमशब्दवाच्यस्वरूपसिद्धेरष्टार्थत्वमभ्यासस्य सम्भवतीत्या-
शयः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * ततश्चेति * नन्वभ्या-
सापूर्वाणां प्रत्यासन्नत्वे ऽप्येकलत्वात्प्रयोजकत्वासम्भवां प्रतिक्रमका-
रणमस्तीत्याशङ्काह * अवघातान्वियदेयति * फलन्त्विति सूत्र ऽव-
घातादंरपूर्वप्रयुक्तत्सिद्धौ यद्यपि चैषां साक्षादफलत्वं तथापि स्व-
रूपसिद्धान्यथानुपपत्त्यैव प्रयोजकत्वं भविष्यतीत्यादिवार्तिके यां
ऽर्थो वर्णितः सो ऽप्रापि योज्य इत्यर्थः । प्रवृत्तसम्बन्धे पुनरिति
भाष्यस्य तात्पर्यमाह * न चेति * स्वलसम्भारगैवैषयां सचयत्वेन
तस्य शब्दप्रमाणत्वादिति सूत्रावयवव्याख्यार्थं यत्त्वित्यादिभाष्यं
स्पष्टत्वात् व्याख्यातम् ।

सप्तदशारत्नितयाः पशुधर्मताधिकरणम् ॥ ९ ॥

आनर्थक्यात्तदङ्गेषु ॥ १८ ॥

प्रवृत्त्यैव सम्मार्गो न चमसेषित्युक्ते सप्तदशारत्नित्यं षोड-
शिपात्रे निविशते यूपे वेति चिन्तायाः प्रासङ्गिकत्वेनान्तरसङ्गतिं च-
तुर्द्धाकरण्याधिकरणस्य चमसाधिकरणसङ्गत्यभिधानेन सूचयिष्य-
माणत्वात्स्पष्टत्वेनानभिधाय भाष्योक्तसन्देहं यचनव्यक्तिसन्देहेनो-
पपादयति * यदीति * यूपशब्दानुवादसामर्थ्यात्सप्तदशारत्नित्यस्य
यूपसदृशे षोडशिपात्रे निवेशाभ्युपगमे ऽनुवादात्षोडशिपात्रप्राप्तिस्त-
त्प्राप्तेश्चानुवाद इत्यन्यान्वाधयापत्तिमाशङ्क्य सप्तदशारत्नित्यस्य
वाजपेयाङ्गत्वेन विधीयमानस्य साक्षाद्वाजपेयान्वयायोगाद्वाजपेया-

नवयिष्योऽप्यद्रव्यपेक्षायां यूपस्य वाजपेयातन्वयित्वात्माक्षाद्वाजपेया-
 द्रभूतायाश्च सोमलतायाः केषांचिद्भावात्प्रादयः सामरसाधारत्वद्वा-
 रा षोडशिपात्रस्य वाजपेयान्वयात्पात्रान्तरापेक्षया च तस्य सामा-
 न्यतो दैर्घ्यप्राप्तेर्दैर्घ्यविशेषात्मकसप्तदशारतिनत्वविश्वौचित्यात् षोड-
 शिपात्रप्राप्तिः यथा कथं चिच्छब्देनोक्ता । सप्तदशारतिशब्दस्य लो-
 हितोष्णीपन्यायेनाप्राप्तविशेषणविध्यर्थत्वं ऽप्युपात्तान्यपदार्थवहु-
 प्रीह्यवयवयोगाद्वाजपेयशब्दस्यान्यपदार्थं समर्पकस्याभ्युपगमे सम्ब-
 न्धिपरत्वापपत्तेः । कोऽसौ वाजपेयसम्बन्धीत्यपेक्षायामनन्तरापात्त-
 स्य यूपस्य साक्षाद्वाजपेयासम्बन्धित्वेन नष्टवद्वयवधानं ऽपि तत्तद-
 पदेशोपपत्तं । कथं षोडशिपात्रेति शेष इत्याशङ्क्याप्यपीत्युक्तम् । स-
 म्बन्धिनोनुवाच्यत्वाद्युपेन विशेषणे वाक्यभेदापात्तसूचनार्थो यच्छ-
 ब्दः । यूपस्योद्देश्यत्वं व्यवहितवाजपेयान्वयसम्भवे ऽपि विशेषणा
 विवक्षया वाक्यभेदापत्तं वाजपेयशब्दस्य विशेषणत्वायांगमाशङ्का-
 गत्या वाजपेयविधिष्यस्य यूपस्योद्देश्यत्वादुद्देश्यान्तर्गत एव वाजपेयो
 बोद्देश्यविशेषणमिति सूचनार्थो यथा कथं चिच्छब्दः । अविशेषि-
 तस्या ऽप्युद्देश्यत्वसम्भवे विशेषणस्यानाकाङ्क्षितत्वादुद्देश्यान्तर्ग-
 तावप्युभयत्ववद्वाक्यभेदापत्तेर्विशेषणत्वापरितोषाद्वाजपेयप्रकरणा-
 म्भानेन वाजपेयसम्बन्धित्वस्य प्राप्तेस्तानुमानपक्षः स्वमतेनोक्तः ।
 घटुप्रीहोर्ध्वविशेषणपरत्वसूचनार्थो परिमाणोक्तिः तत्र निवेशे सति वा-
 जपेयशब्द आज्ञसेन भवति मत्पक्षे तु वाजपेयप्रकरणमनुगृह्यत इति
 भाष्यद्वयोक्तस्य हेतुद्वयस्यापरहेतुद्वयोपलक्षणार्थत्वं दर्शयन्पुण्यं पक्षमाह
 * किमिति * सप्तदशारतिवद्वाजपेयस्येत्यनन्तरान्वयसम्भवे वाज-
 पेयशब्दव्यवहितयूपशब्दान्वयायोगात्प्रधानभूत वाजपेयान्वयसम्भवे
 याद्वभूतपञ्चद्वययूपान्वयायोगात् वाजपेयान्वयाच्च तत्कथं भावलक्षण
 प्रकरणाबाधसम्भवे तद्वाधायोगाच्छ्रुतिवृत्तवाजपेयप्रातिपदिकप-
 ण्नीधुतिभ्यां च वाजपेयान्वयसम्भवे प्रातिपदिकलक्षणावृत्त्यापाद-
 कवाक्यीययूपान्वयायोगाद्वाजपेयाङ्गैव युक्तान् पशुयागाद्वयुपाङ्गते
 त्युक्ते वाजपेयान्वये ऽपि षोडशिपात्राङ्गत्वाभ्युपगमेन साक्षाद्वाजपे-
 याङ्गत्वाभावात्पारम्पर्येण च वाजपेयाङ्गत्वस्य यूपान्वये ऽप्युपपत्तेः ।
 प्रधानत्वादिहेतूनां पक्षद्वये ऽप्यविशेषात्पूर्वपक्षासाधकतामाशङ्क्य य-
 पाङ्गत्वावेदकवाक्यवत् षोडशिपात्राङ्गत्वावेदकप्रमाणाभावेन षोड-
 शिपात्रस्य द्वारमात्रत्वादव्यवधायकत्वसूचनार्थः साक्षाच्छब्दः ।
 सप्तदशारतित्वस्य साक्षाद्वाजपेयान्वये कथं षोडशिपत्रे निवेश इ-
 ७४६।१ त्यागद्वाह * साक्षादिति * एवमपि यूपस्यापि पशुयागद्वारा वाजपे-

पादत्वात्कथं षोडशिपात्रे निधेय इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * वाजपे-
 याङ्गषोडशिमहाख्यसोमरसाधारण्यद्वारा अपि पात्रस्य वाजपेयान्वये
 प्रवेष्टुं ह्योतीत्यानिदेशिकेन वाक्येन प्रक्षेपाधिकयागग्रहोमाङ्गावावि-
 रोय इत्याशयः । अनेन चानन्तर्यामिणस्तोत्रात्तानन्तर्यपदस्यावृत्त्या
 भाशात्वाच्चिन्तितः धृतिशब्दाभ्ययमङ्गीकृत्य साक्षात्सम्बन्धिनि पट्टी-
 धृतैर्विनिर्गोत्कृत्वादित्यपि व्याख्या सूचिता । मत्पक्षे त्विति भाष्ये
 वाजपेयप्रकरणान्तर्गतपशुयागान्वयद्वारा सप्तदशारत्नित्वस्य वा-
 जपेयान्वयित्वात्सिद्धान्ते अपि प्रकरणानुग्रहोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्याधि-
 कारलक्षणप्रकरणावाधे अपि कथं भावलक्षणप्रकरणावाधाशयत्वेनो-
 पपादयति * यथर्थाति * वाजपेयशब्दाङ्गस्योक्त्या द्विविधश्रु-
 त्युक्तार्थपि प्रातिपदिकधृतेरित्येति भाष्येणैव व्याख्यातव्याप्यपट्टी-
 धृतिं व्याचष्टे * वाजपेयस्येति * पक्षद्वयसाम्याल्लक्षणावृत्तेर
 पर्यनुयोज्यत्वाशङ्कापरिहारार्थस्योच्यते इति भाष्यस्याशयमाह * न
 चेति * अदितिः पाशम्प्रमुमोक्तत्वे तमादितिः पाशम्प्रमुमोक्तत्वे तान-
 त्र्यकथदुवचनान्तमन्त्रयोर्दक्षप्रकरणान्तातयोर्दुवचनान्तस्यैकपा-
 शकं कर्मण्यसमवेतार्थत्वात्तुत्कर्षे पूर्वपक्षयित्वा प्रतिपत्तौ विक-
 ल्पः स्यात्समत्वाद् गुणे त्वन्यायकल्पनैकदेशत्वादिति नवमाधि-
 करणसूत्रेण बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वे अपि तदनुरोधेनानुपसञ्जात-
 विरोधावस्थायां श्रुतस्य प्रातिपदिकस्योक्तयोर्गोमात्तस्यैव तु प्रातिप-
 दिकात्परम्पर्योक्तत्वस्मृतं प्रातिपदिकपारतन्त्र्यलक्षणगुणत्वाव-
 सायात्प्रातिपदिकानुरोधेन प्रातिपदिकार्थद्रव्यलक्षिततद्वयवसं-
 ख्यावाचित्प्रलक्षणन्यायकल्पनाया युक्तत्वात्कर्मयदुत्वरूपानेकब-
 हुवचनार्थसमुदायैकदेशत्वाच्च बहुत्वस्य समवेतकर्मत्वप्रकाश-
 नार्थं प्रयोज्यत्वनावगतस्य बहुवचनस्यार्थैकदेशवदुत्त्वानुरोधेनोक्त-
 * पांयोगान्मन्त्रद्वयस्य प्रकरणान्तात्साम्याद्विकल्प इति सिद्धान्ते
 वक्ष्यमाणे पश्चाच्छ्रुतत्वेन बहुवचनस्य प्रातिपदिकं प्रति गुणत्वोक्ते-
 र्युपशब्दं पश्चाच्छ्रुतत्वेन वाजपेयशब्दं प्रति गुणत्वमुपचर्येत इति
 तत्सूत्रैकदेशोपन्यासः । उपपदस्योद्वेपात्रे गौणत्याभ्युपगमात्त-
 क्षणोक्त्या गौणत्वं विवक्षितम् । तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्य-
 व्याचष्टे * तस्मादिति * साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नि-
 त्वविधौ साक्षात्सम्बन्धिना अपि षोडशिपात्रस्य सामान्यतो दैर्घ्यप्रा-
 तिमात्रेण विधेयसप्तदशारत्नित्वविषयताया निष्प्रमाणाकत्वेनावधा-
 रणाशक्तैर्युपशब्दस्य गौणवृत्त्या षोडशिपात्रसमर्पणार्थं सा-
 क्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनिर्देशकत्वाभ्युपगमप्रसङ्गात्परपदसामानाधिक-

रम्भाभावेन च सौमहृत्प्रयोगादुपस्थैव साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धि-
 त्वेन निर्देशापत्तेः तस्य च साक्षाद्वाजपेयसम्बन्धित्वाभावेन सा-
 क्षाद्वाजपेयसम्बन्धिनि सप्तदशारत्नित्वविध्यानर्थमयप्रसङ्गाद्वाज-
 पेयाद्भूतपशुयागसम्बन्धिनि यूपे सप्तदशारत्नित्वविधिरित्येवं सू-
 त्रस्याश्यायार्थमवमित्यादिभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * न
 चोद्भूतपात्रशब्दसमाभिव्याहृतो यूपशब्दः प्रतीयत इत्यर्थः * श्लोकं
 व्याचष्टे * योहीति * अतएव भाषोक्त्यर्थेनास्मत्पक्षे त्वित्यादिना वाजपेय
 एवेत्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । भानन्तर्यादिति पूर्वपक्षहेतोर्द्वेधा व्या-
 ख्यासूचनायानन्तर्यं गृहीश्रुती एकहेलयानुभाषते * यत्त्विति * नैरन्तर्यं
 तावद्वाजपेयशब्दस्य मध्यपाठात्सप्तदशारत्नित्वशब्दवृत्तपक्षेनापि
 तुल्यमित्यादि व्याख्यास्येनानुभाषणे परिहरति * तदिति * सा-
 क्षात्सम्बन्धिनि पशुधृतेरिति द्वितीयव्याख्याशयेनानन्तर्याच्छ्रुतं
 रित्यनुभाषणपक्षे वाजपेयान्वयस्यानुवाद्यत्वाच्च साक्षात्त्वादर इति
 परिहरति * अतश्चेति * यूपस्य सप्तदशारत्नित्वविधौ वाजपेयान्व-
 याननुवादमाशङ्कानन्तर्यबलादेव विवक्षितस्याप्यन्वयस्यावगमो
 ऽतश्चल्यनेनोक्तः । ननु दीक्षाः सोमस्येत्यादियत्प्रकरणप्राप्तस्यापि
 प्रधानान्वयस्य परिसंख्यार्थत्वेनापि विधिसम्भवे ऽनुवादत्वात्पुप-
 गमो न युक्त इत्याशङ्काह * भस्ति त्विति * बहुव्रीह्यपेक्षितस्यान्य-
 पदार्थस्य वाजपेयशब्देन समर्पणाशक्तिरूपपक्षेनैव तत्समर्प्यस्या-
 चममाद्यूपस्य च वाजपेयान्वयाभावात्सप्तदशारत्नित्वस्य वाजपेया-
 न्वयपक्षत्यागेन यूपान्वयपक्षो ऽवलम्बित इत्यर्थः । सप्तदशारत्नित्व-
 स्य च वाजपेयेन सह साक्षाद्वाजपेयः स्यात्सम्बन्धिमात्रद्वारा यूप-
 द्वारा वा सर्वथा न सम्भवतीत्याह * किं चेति * श्लोकं व्याचष्टे * सा-
 क्षात्तावदिति * यूपस्य वाजपेयाद्भूतत्वाभावे शक्यति च स पशुयूप
 विशेषमिति भाष्ये वाजपेयस्य यूपविशेषणोक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्का
 पारम्पर्यान्वयाविशेषणत्वं व्याख्येयमित्याह * तस्मादिति * स्वरू-
 पे कार्ये चापयोगिनो ऽद्भूतत्वावसायः यूपस्य च प्रकृतौ विशातोत्पत्तिप्र-
 कारत्वेन स्वरूपोपयोग्यद्वान्तपेक्षणात्कार्यस्यापि पशुनियोजनस्य
 पशुयागस्य चातिदेशादेवशातोपायपरिमाणत्वेन तदुपयोगिनो ऽप्य-
 द्भूतत्वात्पेक्षानन्तर्यदशारत्नित्वस्य वाजपेयापूर्वापयोगित्वोक्तौ वा-
 जपेयविशिष्टस्य यूपस्याद्देश्यताङ्गीकार्येति भाष्याशयः । विशि-
 ष्टानुवाददोषापत्तेर्भाष्योक्तदोषापरितोषात्स्वमतनाधिकारलक्षणप्र-
 करणप्राप्तवाजपेयान्वयानुवादमाह * अधिकारेति * अनङ्गत-
 र्यापि च सप्तदशरूपकारिस्वित्तरयमात्रेण वाजपेयोपकारित्वो-

एवमेतैः कथं भावात्मकमपि प्रकरणं न विद्वध्यत इत्याह * वक्ष्य-
ति हीति *

अभिक्रमणादीनां प्रयाजामात्राङ्गताधिकरणम् ॥ १० ॥

कर्तृगुणे तु कर्मासमवायाद्वाक्यभेदः

स्यात् ॥ ११ ॥

भानर्थापत्त्या धृतक्रियाम्बयायोगेन तदङ्गावतारे स्थिते त-
द्विषयचिन्तात्वेनात्तराधिकरणद्वयस्थानन्तरसङ्गतौ स्पष्टायामभि-
क्रमणापन्याययोस्तदङ्गावतारे सति संस्कारत्वापत्तेः सस्मार्गादव्य-
संस्कारचिन्तानन्तरमेव चिन्ता कार्या न साप्तद्वयगुणाचिन्तान-
न्तरमित्याशङ्काह * एवमिति * क्रियायाः साक्षात्क्रियाम्बयायो-
गाद् गुणवक्रियासाधनद्रव्यद्वारा क्रियाम्बयेनार्थात् द्रव्यसंस्कारत्वा-
वगतेर्गुणाचिन्तानन्तरं चिन्ता युक्तेत्याशयः । ननु धातुसम्बन्धाधि-
कारणमुल्लुथितवशादाभिक्रमणस्य क्रियान्तरान्बयावगमे ऽप्याराधुप-
कारित्वे ऽप्यन्वयाविरोधात्कथं संस्कारत्वावगतिरित्याशङ्काह *
तत्रेति * भार्माहण्ये णमुन्वेति स्मृतेर्विस्तारं स्याद्वृत्तिरूपस्याभी-
क्ष्यस्य णमुलोपादानादाराधुपकारित्वे च तत्रत्वादावुत्पन्नपपत्तेः
संस्कारस्य तु कार्ययोग्यताधानार्थत्वात्प्रातिकार्यमावृत्त्युपपत्तेः
संस्कारत्वावगतिरित्याशयः । प्रयाजविधायिसमिदादिवाक्येभ्यो
ऽभिक्रमवाक्यस्यान्यत्वान्प्रयाजवाक्ये धूयतइति भाष्यमयुक्तमित्या-
शङ्कायाग्नतरप्रकरणाशयत्वं वाक्योक्तेः सूचयितुमाह * परम्येति *
तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तदिति * विस्पष्टं होतिसम्ब-
न्धश्रुतेः पूर्वपक्षवचनव्युत्पत्त्ययोगात्सन्देहायोगमाशङ्काह * स-
म्बन्धेति * यथा कथं पुनरुच्येति भाष्येण विस्पष्टक्रयसम्बन्धा-
वगमेनारुणाधिकरणसन्देहमाक्षिप्येद् गुणमरुणिमानमित्यादिभा-
ष्येण शब्दवस्तुविसम्बन्धादात्परिहारो ऽभिहितस्तथाभिक्रमणस्यापि ण-
मुल्लुथित्या क्रियान्तरसाधनत्वावगमादमूर्त्तत्वाच्च वस्तुस्वरूपालोच-
नेनासाधनत्वावगमात्सन्देहाक्षेपस्य परिहारो वाच्य इत्यर्थः ।
एतद्वै चिद्वृणोति * कर्मण इति * पौनरुक्त्यात्तर्हि नेदमधिक-
रणमारभ्यमित्याशङ्काभ्ययकृतौ भावे भवन्तीति अभ्ययत्वाण्णमुलो
ऽभावमात्रवाचित्वस्मृतेरेकहायनीवत्समानाधिकरणद्रव्यानुपादाना-
द् द्रव्यविषयनियमे चोपपत्तिभूतस्य साध्यक्रियासम्बन्धस्य णमु-
ल्लुक्तसमानकर्तृकपूर्वकालत्वान्यथा ऽनुपपत्तिसाध्यत्वेन कर्तृभूत-

७३८१

द्रव्यान्वयात्प्रागवगतेद्रव्यनियमोपपत्तिरवायोगादपरिच्छेदकत्वेन च
 क्रियाया गुणवत्क्रियासाधनद्रव्योपादानानौपयिकत्वाद्ध्यत्वांश्च
 च द्रव्यस्येह द्वारत्वेनाभिमतस्यानेकक्रियासाधारण्येनेकहा-
 यनीवद्वयवस्तितक्रियाद्वारत्वायोगाच्चतुर्धा वैपम्यमाह * भवेत्
 चेति * कर्मणः कर्मणा सह साध्यसाधनत्वलक्षणां न्वयायोगादभि-
 क्रामं जुहोतीति वाक्यस्य विभागरूपो भेदः स्यादित्येवं पूर्वपक्ष-
 सूत्रावयवव्याख्याय किं तावदिति भाष्ये व्याचष्टे * किं तावदि-
 ति * कर्मैव विचार्यत इत्युपक्रमात्सर्वार्थनाभिक्रमणार्थं कर्मैति
 प्रेतिष्ठायां पूरतायां जुहोत्यन्वयाद्धोममात्रार्थत्वप्रतीतेः कुतः सर्वा-
 र्थेति पृष्टे कर्मणोऽभिक्रमणस्यामूर्त्तत्वाद्धोमाख्यं कर्मसाधनत्वं न प्र-
 तीयते इति कर्मसाध्येमस्योतं बहुव्रीहिणोऽत्का जुहोत्यन्वयस्तर्हि कथमि-
 त्यादादु जुहोतिस्सम्बन्धं परित्यज्याभिक्रमणं विधीयते इत्युक्तम् ।
 श्लोके व्याचष्टे * न तावदिति * नन्वित्याशङ्काभाष्यं येनैव हेतुना
 क्रियातिनां न सम्प्रच्यते इत्यादि नास्ति वाक्यभेद इत्यन्तारुणाधिकर-
 णं शङ्काभाष्ययदानर्थक्यपरिजिहोषैकवाक्यतापादनार्थत्वेन व्या-
 चष्टे * नन्विदिति * अन्यत्र क्रियान्वयायोगेऽपि कर्तृत्वेनाध-
 गतस्याध्वर्यादेः कर्तृत्वशक्तिजननार्थं संस्कारपेक्षायां देशान्तरस्य का-
 र्यप्रत्यासर्तितजननेनाभिक्रमणस्य कर्तृशक्तिजनकतया कर्त्तारं प्रति सं-
 स्काररूपगुणत्वेनान्वयः सम्भवतीत्येवं परिहारायत्वेन कर्तृगुण
 इति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमुच्यते इत्यादिभाष्ये व्याचष्टे * परि-
 हारश्चेति * जुहोत्यन्वयित्थेनावक्षितकर्त्रन्वयाविरोधं नन्विति मा-
 भ्यावयवेनाशङ्का जुहोतीत्येव समानकर्तृवाचिणमुल्लुक्त्वात्कर्तृभू-
 तपुरुषान्वयित्थेनावगतमव्यभिक्रमणप्रयत्नमाख्याते क्रियाप्राधान्या-
 त्त्वं द्रव्यैव विधातुं शक्नोति न गुणभूतपुरुषाद्गतयेति परिहारे नि-
 तिविति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाख्यात इत्युक्तम् । अग्नौऽवगतकर्तृ-
 त्वस्य पुरुषस्य प्रयोजनत्वात्प्राधान्यमात्मेनादान्वययोऽप्यस्येऽपि
 विचार्यकाख्यातत्वागात्तद्व्रतयाभिक्रमणस्य विधिर्न सम्भवतीति
 मन्वन्वयापीति भाष्यावयवेनाशङ्का प्रकरणावगतदर्शपूर्णमासाद्भ-
 भावस्याभिक्रमणस्य कथं दर्शपूर्णमासयोऽप्युपकर्त्तव्यमित्यपेक्षायां
 यथा शक्नुवादित्युपपन्नं प्रत्यासर्त्यावयवकर्तृसंस्कारजनकस्य
 प्रधानपक्षनाशिविधिर्विध्यतीति परिहारार्थं चैव इति भाष्यावयवं व्या-
 ख्यातुमप्यत्र रिवायुक्तम् ॥

साकाङ्क्षं त्वेकवाक्यं स्यादसमाप्तं हि पूर्वेण ॥२०॥

सिद्धान्तसूत्रव्याख्यार्थं नैतादित्यादि प्रयत्नेष्वेवाभिक्रमणं
निविशत इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सर्वथा तावदिति * पूर्वपक्षदे-
तोरनुभाषणपूर्वं परिहारार्थं नन्वित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * शक्नो-
तीति * भाष्याताक्षितस्य कर्तुर्गुणभूतत्वात्कथं संस्कारान्नय इत्या-
शङ्काद*अरुणत्ववदेव चेति * कर्तुः धृत्या होमं प्रत्यङ्गत्वऽभिक्र-
मणं च प्रति प्राधान्ये सति वैरूप्यं स्याद्यथात्वारूप्यस्य धृत्यनुगृ-
हीताद्वाक्यवादकहायन्यन्वयो नैकहायन्या गुणत्वेऽपि वैरूप्यदोष-
मापादयति तथाभिक्रमणस्याप्यर्थाद्विद्वत्कर्त्तव्यतां होमं प्रति
कर्तुरूपसर्जनत्वेऽपि न वैरूप्यदोषमापादयतीत्यर्थः । आरुण्यस्यै-
कहायन्यन्वयो द्वारमात्रत्वाच्छ्रौतक्रियाद्वत्वाविरोधी अभिक्रमणस्य
तु कर्तृसंस्कारत्वे तदङ्गत्वाभ्युपगमाद्धोमाद्वत्त्वं विरुध्यतेत्याशङ्क्य
संस्कारस्य योग्यताध्यानार्थत्वेन कार्यान्वितमेव संस्कारान्वितमेव
संस्कार्यं प्रत्यङ्गत्वावसायात्कार्यमपि प्रत्यङ्गतास्येवेति परिहारसू-
चनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * एव चेति * पूर्वपक्षस्याति
तुच्छत्वेन भाष्योक्तविचारापरितोषात्स्वयं जुहोत्येकवाक्यताम-
भ्युपगम्यैवेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्षणत्वात्प्रकरणस्याङ्गानां चा-
करणत्वेनेतिकर्त्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात्प्रयाजादीनामवान्तरप्रकरणा-
ऽनुपपत्तेर्महाप्रकरणनाभिक्रमणस्य सर्वार्थत्वं पूर्वपक्षयित्वाङ्गा-
नामपि करणानुग्रहमावनायां करणत्वादितिकर्त्तव्यताकाङ्क्षोप-
पत्तेरवान्तरप्रकरणसम्भवात्तस्य च महाप्रकरणाद् बलीयस्ताया
बलाबलाधिकरणे वक्ष्यमाणत्वाद्धान्तरप्रकरणानां प्रयाजमात्रार्थ-
त्वसिद्धान्तोऽस्मिन्नाधिकरणे चयर्थत इत्याह * यदा त्विति *
यदेतैः पूर्वपक्षकरणं तदा कर्तृगुणत्वेनाभिक्रमणं जुहोत्युक्तकर्मान्य-
यिनि प्रयाजकर्मणोऽवान्तरप्रकरणाकाङ्क्षं त्विति प्रयाजचोद-
नातः प्रसूता या कथंभावाकाङ्क्षा तन्निमित्तो यो अभिक्रमणस्य प्रया-
जैः सहाङ्गाद्विसम्बन्धस्तद्वारा यदभिक्रमणवाक्यस्य प्रयाजवाक्यै-
कवाक्यरूपमवान्तरप्रकरणं तदेव सिद्धान्तोऽभिधीयते इत्येवं सूत्र-
द्वयं व्याख्येयमित्यर्थः । नन्यवान्तरप्रकरणरूपवाक्यैकवाक्यत्व-
विवक्षयैकवाक्यतां कौ स्वार्थसमाप्तस्यैव वाक्यस्य वाक्यान्तरान्य-
याभ्युपगमादसमाप्युक्तिर्न युज्येतेत्याशङ्काह * यदपीति * प्र- ७४१
याजस्वरूपविधिमन्त्रिणं प्रयाजावान्तरप्रकरणासमाप्तायपि जौह-
घचतुर्गृहीतादिप्रयाजगुणविधिना समाप्तिर्भवत्यतीत्याशङ्क्य गु-
णविधिनेत्युक्तम् । कथं समाप्तिरपस्यीत इत्याशङ्काह * ये-
नेति * यस्मादभिक्रमणाद्दूर्ध्वं प्रयाजोपेयमभिधारणाख्यः प्रयाजा-

नो गुणो ऽभिधास्यते तस्मात्प्रयाजानां प्रकरणमद्याप्यवसीयत इत्यर्थः ।

॥ उपधीतस्य प्राकरणिकाद्गताधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्दिग्धे तु व्यवयाद्वाक्यभेदः स्यात् ॥ २१ ॥

नन्वाभिक्रमणस्य णमुल्लङ्घत्युक्तक्रियान्तराद्भवोपजीवनेन पूर्वोत्तरपक्षविचारात् धृतिपादे सद्भूतिर्युक्ता उपव्यानस्य तु धैर्यप्रयापादकशीतवारणसामर्थ्यरूपल्लिङ्गात्कर्तृसंस्कारत्वावगतेः सामान्यसम्बन्धापेक्षायां च प्रकरणात्प्रकृतकर्माद्भवावगतेः कचिदंशधृतिव्यापाराभावाच्च धृतिपादे सद्भूतिरित्याशङ्का प्रासङ्गिकत्वेन सद्भूतिमाह * सिद्धे इति * कर्मणामपि कर्तृसंस्कारद्वारा कर्मान्वये सिद्धे प्रसङ्गात्किमवान्तरप्रकरणेनोपव्यानस्य सामिधेन्यनुवचनमात्रे विनियोगो महाप्रकरणाद्वा कृत्स्ने दशपूर्णमासप्रकरणइति भाष्यमते सद्भूतिः । चार्त्तिकमतं त्ववान्तरप्रकरणात्कर्मणामभिक्रमणादीनामद्भूतप्रयाजादिकर्मन्वये किं सामिधेन्यनुवचनावान्तरप्रकरणमुपव्याने ऽनुवर्त्तते न वेति सद्भूतिरित्यर्थः । सामिधेन्यादीनामुदाहरणत्वशङ्काभाष्यस्यपक्षोपधीतयद्वाच्यं तस्माद्यक्षोपधीत्येवाधीपीताध्यापयेद्यजेत याजयेदिति काठकणाद्याविहितकर्माद्भूतनवसूत्रातन्तुकयक्षोपधीतशङ्कोपधीतोक्त्या निरस्ता । भाष्ये तु सर्वधर्मत्वशङ्कानिरासाय प्रकृतयशाद्भवोक्त्यर्थो यदशब्दः । अस्मिन्नुवाके सामिधेन्यो ऽस्मिन्निविद्वद्भ्यादिविभागोक्तः प्रयोजनमाह * तवेति * सामिधेनीप्रकरणे यत्तमानप्योपधीतमाग्नातप्रवृत्तेषां तत्प्रकरणे इति न ज्ञायत इत्येवं सौत्र सन्दिग्धशब्दव्याख्याते सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणस्याभावाद्भूतत्वमनुवृत्तिसन्देहो न युक्त इत्याशङ्क्य नन्वितिभाष्यं पूर्वाधिकरणे भाष्यकृतावान्तरप्रकरणाभ्युत्पादनादेवान्तरप्रकरणभावाशयत्वेन तावद्व्याचष्टे * नन्विति * महाप्रकरणेनाद्भूतया सामिधेन्यादीनां प्रहणत्वरूपत्वाभावेनेति कर्त्तव्यताकाङ्क्षालक्ष्णं प्रकरणं न सम्भवतीत्याशयः । स्वमते तु पूर्वाधिकरणपरावान्तरप्रकरणभ्युत्पादनात्प्रयाजादिष्वरण्याधेभ्योऽङ्गपरावान्तरप्रकरणसद्भावे ऽपि सामिधेनीनां दृष्टार्थत्वेनेति कर्त्तव्यतानाकाङ्क्षवाधावान्तरप्रकरणमस्तीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्टे * अथ चेति * अस्मिन्पक्षे परस्परद्रव्यस्य प्रकृष्टप्रकरणमतिशयाधानम्परप्रकरणशब्देन विपक्षितम् । सत्यमिति परिहारभाष्य भवान्तरप्रकरणभ्युत्पादनादप्यर्थेन तावद्व्याचष्टे * नैतदिति * महाप्रकरणायमग्नप्रधानमावनाद्वायोपवाहकप्राग्प्रधानानुप्रहकरणस्य न महाप्रकरणावगतनाद्भूतत्वं कथं भाष्यः प्रतिवज्यत इत्यर्थः । नन्वङ्गभाष्यनानाम-

द्वान्वये प्रधान्यापत्तेः प्रधानभावनान्वयो विरुध्यतेत्याशङ्काह *
यथैवेति * यथाह्वाक्यानामचान्तरवाक्यार्थपेक्षया परिपूर्णस्वा-
र्थानामपि महावाक्यार्थपेक्षया साकाहृत्यात्प्रधानवाक्यैकवाक्यत्वं
तस्यामपि चावस्थायां स्वार्थे परिपूर्णत्वमात्रमयिरूपं न विरुध्यते त-
थाह्वाक्यानां स्वाद्धानि प्रति प्राधान्ये अपि प्रधानभावनां प्रत्यहृत्यन्त-
स्यामपि चावस्थायां स्वाद्धानि प्रति प्राधान्यमविरुद्धमित्याशयः । पू-
र्याधिकरणपञ्चाशान्तरप्रकरणव्युत्पादने तु यद्यपि परस्व द्रव्यस्य
प्रकृष्टत्वकरणेऽतिशयाधाने सामिधेन्यं ध्रुवन्ते तथापि तासामवा-
न्तरप्रकरणमस्तीत्येवं भाष्यं व्याख्येयमिति सूचयितुमाह * संस्का-
रोऽपीति * नन्वेष्टार्थस्य प्रोक्षणमिदं संस्कारस्यावान्तरस्यावान्तर-
प्रकरणसद्भावे अपि सामिधेनीनां इष्टार्थत्वेनेतिकर्तव्यतानाकाहृत्वा-
त्तत्र स्वादेत्याशङ्का तास्यपि नियमादष्टांशसिद्धये इतिकर्तव्यताकाहृ-
त्यादस्त्येवावान्तरप्रकरणमित्याह * इष्टार्थेऽप्यपीति * किं च कं-
थलइष्टार्थेऽपि इष्टार्थेनेतिकर्तव्यताकाहृणात्तदस्त्येवेत्याह * इष्टे
ऽपि चेति * अतः संस्काररूपाणामप्यह्वानामवान्तरप्रकरणमस्तीत्यु-
पसंहरति * तस्मादिति * नन्वेवमपि इष्टार्थेऽप्येनेतिकर्तव्यतया
सामिधेन्यनुपपन्नस्य नैराकाहृत्यसिद्धेर्वासांचिन्त्यासविशेषरूपाप-
व्यानातिमिकायाश्चेतिकर्तव्यतायाः शीतवातादिवारणात्मकइष्टार्थत्व-
मात्रेणापथ्यवसानादइष्टार्थत्वावगतेस्तदाकाहृता न सम्भवतीत्याश-
ङ्काह * अतश्चेति * चित्रक्षुद्रिक्रमेणापञ्जितो यो वर्णमहर्णसाम-
र्थ्यकरणरूपः ध्रोत्रसंस्कारस्तदनुगृहीतेनेत्यर्थः । तस्मादइष्टार्थोप-
व्यानादीतिकर्तव्यताकाहृणाप्यस्तीत्युपसंहरति * तस्मादिति *
सामिधेनीनामवान्तरप्रकरणसद्भावे चासापिन्त्यासरूपस्योपव्यानस्य
तदङ्गत्यसम्भवेन प्रकरणविच्छेदकत्वाद्योगात्प्रकरणनिवृत्तिरूपसि-
द्धान्तशङ्कानुपपत्त्या सन्देहाक्षेपार्थं कथं पुनरिति भाष्यमवान्तरप्रक-
रणनिवृत्त्यनिश्चयेनावान्तरप्रकरणपरिरोधानिश्चयान्महाप्रकरणेन दर्श-
पूर्णमासार्थत्वसिद्धान्तसिद्धेरयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * एवं
तर्हीति * सन्निधयेऽपि बलवाद्निरोधे दुर्बलस्य विनियोकतृत्वं न
सम्भवतीत्याशयः । सामिधेनीप्रकरणविच्छेदकोक्त्यर्थं निधित्पदा-
नीतिमाभ्यं व्याचष्टे * उच्यते इति * एवं सत्यवान्तरप्रकरणा-
नुवृत्तिरूपपूर्वपक्षशङ्कानुपपत्तेः सन्देहो न सम्भवतीत्याक्षेपार्थं यदीति
भाष्यं व्याचष्टे * एवं तर्हीति * निविद्धिर्विच्छिन्नस्यापि सामिधेनी- ७५११
प्रकरणस्य फलमैः सामिधेनीफलपरैरुज्ज्वलनसम्भवासम्भवसन्देहाद्-
नुवृत्त्यननुवृत्तिसन्देहोपपादनार्थं परस्तादितिभाष्यं व्याचष्टे * नैत-

इति * किन्तायदित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं तात्पर्यतोऽव्याचष्टे * किन्ता-
 यदिति * निविदुःशयः प्राक्पश्चाच्च सामिधेनीनाङ्गीर्त्तनाभ्याम्यसा-
 मिधेनीकल्पपर्यन्तं सामिधेनीप्रकरणानुवृत्तावप्युपव्यानपर्यन्तं क-
 थमनुवृत्त्यवगतिरित्याशङ्का तिष्ठन्नन्वाहान्तर्वेद्यन्यः पादो भवति बहि-
 चैद्यन्यो ऽथान्वाहेत्युपव्यानात्पश्चादपि सामिधेनानुवचनाङ्गकीर्त्तना-
 न्न देवा वै सामिधेनीरनूच्य यज्ञं नान्वपश्यति च स्त्रीवाधाराधिभ्यु-
 पक्रमं सामिधेन्यनुवचनापसहारादुपव्याने ऽपि सामिधेनीप्रकरणा-
 नुवृत्तिः स्थितोक्त्या सूचिता । निविदामप्यव्ययप्राश्निकत्वार्थं सन्दि-
 हसमर्थनोपसंहारभाष्यानुसारात्परप्रकरणे पाठमुक्त्वा पदोत्तरत्वे-
 नोत्तरसूत्रं व्याख्यातुमथ वेत्युक्तम् । सामिधेनीवन्निविदामपि सामि-
 सामिधेनप्रकाशनार्थत्वं ऽपि सामिधेनीनामाग्निसमिधनार्थेभ्यः प्र-
 प्रक्षेपप्रकाशनार्थत्वाग्निविदामिधमप्रक्षेपफलाग्निसमिधननिष्पत्ति प्र-
 काशनार्थत्वादगन्मन्त्रः संज्यातिषा भूमेति दर्शपूर्णमासफलनिष्प-
 त्तिप्रकाशनार्थस्य मन्त्रस्य दर्शपूर्णमासाद्भूतवत्सामिधेनीप्रकाश्ये-
 भ्यमप्रक्षेपफलनिष्पत्तिप्रकाशनार्थत्वाग्निविदां सामिधेन्यङ्गता युक्ते-
 त्याशयः । उत्तरार्धे व्याचष्टे * यद्येपि * पूर्वपक्षमुपसंहरति, *
 इतीति * सिद्धान्तमाह * इति प्राप्त इति * सौत्रवाक्यभेदशब्दोक्ते
 उच्यते तत्प्रकरणरूपवाक्यैकतास्यत्वाभावे धूम इत्यनेनार्थाद्व्याख्याते
 तदुपपत्तित्वेन व्यावयोक्तिव्याख्यार्थविच्छिन्नेत्युक्त्वा कथ्यैः सामिधे-
 नीमन्त्रैः सामिधेनीप्रकरणोज्जीवनात् निविदां विच्छेदकत्वं भवती-
 त्याशङ्का न हीत्युक्तम् । न हीत्येतावतो निष्कर्षार्थत्वादि शब्दद्वयापौनरु-
 क्त्यमानि निविदामपि सामिधेन्यङ्गत्वात्कथं तत्प्रकरणविच्छेदकत्वेत्याश-
 ङ्का सामिधेनीभिरसम्भवेन ग्रन्थेनेति भाष्यावयवसूचितं निविदाम-
 नङ्गत्वमुपपादयितुमाह * तावद्वीति * नन्विदं इति भूतनिष्ठया
 सामिधेनीप्रकाश्येभ्यमप्रक्षेपफलाग्निसमिधननिष्पत्तिप्रकाशनार्थागन्म-
 न्त्रित्यादीनां दर्शपूर्णमासाद्भूतवत्प्राश्निकविदां सामिधेन्यङ्गत्वं
 भविष्यतीत्याशङ्काह * तत्रेति * दर्शपूर्णमासाद्विफलस्यादृष्टा-
 वसाध्यत्वेन भद्रापेक्षत्वाच्चूद्धानजननात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्ग-
 त्वं युक्तम् । इधमप्रक्षेपफलस्यात्वग्रः समिद्धत्यस्य दृष्टावसाध्यत्वेन
 भद्रानपेक्षत्वात्फलनिष्पत्तिप्रकाशनस्याङ्गत्वं न युक्तमित्याशयः ।
 सामिधेनीनामपि निविदप्रकाश्याग्निसमिधनसाधनेभ्यमप्रक्षेपप्रका-
 शनार्थत्वाग्निविदङ्गता कल्पयितुं शक्येत्याह * भवेति * पू-
 र्णार्धे व्याख्यामुपसंहरति * तेनेति * उत्तरार्धे व्या-
 ख्यातुमाह * कथ्यासिधति * एकीकृतमित्युक्त्यात्पत्तिप्राप्त्याकाम-

स्येत्यादिषु धृत्या काम्यकल्पानां पुरुषार्थत्वावगतेः प्रकर-
णेनाप्रवृत्त्यास्तदुच्चायनं न सम्भवतीत्याशयः । नन्वेव सति काम्य-
कल्पेनैव प्रकरणविच्छेदसम्भवाभिधानि विच्छेदांकिरनर्थिकेत्याश-
ङ्काह * यदि पुनरिति * नन्वनङ्गत्वे अपि निविदां परप्रकरण-
पाठसम्भवात् प्रकरणविच्छेदकतास्तीत्याशङ्काह * अथापीति *
काम्यकल्पानामङ्गत्वाभावेन प्रकरणानुवृत्तिप्रमाणमावाप्त तदुक्तेन
परप्रकरणपाठकल्पना युक्त्याशयः । एवं च निविदांङ्गत्वस्य प-
रप्रकरणपाठस्य वा कल्पयितुमशक्यत्वाद्वा न्तरप्रकरणविच्छेदक-
त्वात्सिद्धेर्महाप्रकरणेनोपधीतस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासार्थता युक्तेति सू-
त्रार्थमुपसहरति * नन्वेति * ननु दध्नेन्द्रियकामाधिकरणस्याप्येतैक
विंशत्यादेर्गुणान्कलावगतं त्रिंशदध्वस्य च गुणस्य कलाम्भयानुप-
पत्तेः, विच्छिन्ने च प्रकरणे तेनापादानाद्वाक्येन स्वाश्रयवाने
गुणफलाश्रयाश्रयिसम्बन्धद्वयकरणात् वाक्यमेदापत्तेर्भावनान्तरत्वा-
द्वा वाक्यभेदपरिहारे रेषतीवारवन्तीयादिष्वपि वाक्येनाश्रयदा-
नाद् गुणफलान्वयोपपत्तेः स्थितिसिद्धान्तहानिप्रसङ्गात्प्रकरणोना-
श्रयलाभार्थं विच्छिन्नस्याऽपि प्रकरणस्य काम्यकल्पैरुज्जीवनाद्य-
गतेरुपधीतस्याऽपि सामिधेन्यङ्गत्वप्रसङ्गाद् दुर्घटः सिद्धान्त इ-
त्याण्ड्रत * ननु चेति * प्रकृताश्रयालाभात्कर्मण एवात्र फलं न ७५२।६
गुणादिनि परिहरति * उच्यते इति * श्लोकं व्याचष्टे * नैवेति *
ननु कर्मान्तरत्वे सप्येयाऽनुपादानात्संख्यामात्रं विशिष्टानुवचनं
विधिरपरिपूर्णः स्यादित्याशङ्कातिदेशात्संख्येय साम्यग्रह * क-
थमिति * ननु कर्मान्तरत्वे अपि काम्येनैव सामिधेन्यनुवचनेन प्रस-
ङ्गात् कत्वार्थसामिधेन्यनुवचनकार्याग्निसमिन्धनप्रकाशसिद्धे-
र्गुणकामतुल्याऽनुष्ठानावगमात्कर्मान्तरत्वोक्तिः किमर्थेत्याशङ्काह
* यद्यपि चेति * अनुष्ठानाविशेषेऽपि प्रकृताश्रयालाभाद् गुण
फलान्वयाऽनुपपत्तेः कर्मान्तरविधिं विना वाक्यानर्थक्यप्रसङ्गात्क-
र्मान्तरतोक्त्याशयः । ननु कर्मान्तरत्वे पृथक्प्रयोगापत्तेस्तेन प्रसङ्गा-
त् कत्वर्थसामिधेन्यनुवचनकार्यासम्भवात्कर्मान्तरत्वयोरनुष्ठानविशे-
षोऽस्येत्याशङ्कते * नन्वेति * प्रकृतानुपयोगित्वादेव तावदेवं
शङ्का युक्तेत्याह * न तावदिति * न च कर्मान्तरत्वे अपि पृथक्प्रयो-
गापत्तिरित्याह * न चेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत
इति * यस्य नमः प्रवक्ष्यमित्यादि निगदस्य पश्चात्सामिधेनीवचने
क्रियमाणो पश्चाद्वचनवाक्येकविंशतिमनुप्रयावित्ययमनुशब्दः प्र-
युज्यतं तस्य निगदरूपस्यान्यप्रयुक्तत्वेन पृथक्प्रयोगे सति सामः

धेनीभिरलाभादनुवचनत्वाविधानापत्तेर्न पृथक्प्रयोगो युक्त इति
भाषे शानचमङ्गीकृत्यं व्याख्येयं पृथक्प्रयोगेऽपि सामिधे-
न्यङ्गत्वाग्निगदो लप्स्यत इत्याशङ्कां निरस्यन् शङ्कां व्याचष्टे * यो
होति * जातवेदो रमया पशुन्मयीति लिङ्गाग्निगदस्याप्यग्निप्रका-
शनार्थत्वाद्यसत्तेर्न सामिधेन्यङ्गतेत्याशयः । अन्तये समिध्यमानानुवृ-
होति प्रेषपञ्चाङ्गावनिमित्तोऽनुशब्दो भविष्यतीत्याशङ्का पृथक्प्रयो-
गे क्त्वर्थान्निसमिन्धनप्रेषप्राप्तेरनाराद्धत्वाग्निगदान्त्यनिमित्त
तानुशब्दस्याशङ्कोत साच्च स्वातन्त्र्ये सति न सम्भवतीति परिहा-
राय तदन्तरत्वेन चेत्पुनरुक्तम् । पृथक्प्रयोगे च सत्येकविंश-
त्यादिसंख्यापरिच्छेद्यत्वेनातिदेशप्राप्तानामपि प्रवोचाज्ञा अभि-
धेय इत्याद्यानामृचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वेन सामिधेनीत्वा-
भावापत्तेरप्रयोगमध्यस्थ चान्नेग्निप्रयाजनेनैवासमिन्धनीय-
त्वादृचामग्निसमिन्धनप्रकाशकत्वानुपपत्तेः सामिधेनीतामैकविंशत्या-
दिसंख्यापरिच्छेद्यतातिदेशप्राप्ता विहन्येनेत्याह * किञ्चे-
ति * शङ्कां व्याचष्टे * एकविंशत्यादिभिस्तावादिति * उत्त-
राख्ये व्याख्याय सचेत्पुनरुक्तम् । कथं तर्हि कर्मान्तरत्वेऽप्यन्तः क्रतुप्र-
योगसिद्धिरित्याशङ्काह * तेनेति * येन कारणेनाग्निसमिन्धन-
प्रकाशनञ्च विना सामिधेनीत्वं न सम्भवति क्रतुप्रयुक्तत्वं च विना-
ग्नेः समिन्धनीपत्वं न सम्भवति तेन कारणेनार्थाभिधानकर्म च भ-
विष्यात् संयोगस्य तन्निमित्तत्वात्तदर्थे हि विधीयते इति चतुर्थाधि-
करणन्यायेनास्याग्निसमिन्धनप्रकाशनायासामिधेनीकर्मस्वरूपस्य प्र-
कृतिभूतकत्ववर्षसामिधेन्यनुवचनवत्काम्ये सामिधेन्यनुवचनेऽनुप्रयो-
गवशात्प्रयोगमध्यपाल्यग्निसमिन्धनाधीनत्वं कर्मान्तरभूतस्यापि का-
म्यस्य सामिधेन्यनुवचनस्येत्युक्तं प्रयोगमध्यपाल्याग्निसमिन्धनप्र-
काशनस्य पञ्चदशसंख्याविच्छिन्नसामिधेनीसाध्यत्वात्कयमेकविं-
शत्यादिसंख्याविच्छिन्नसामिधेन्यनुवचनेन सिद्धिरित्याशङ्का प्राकृ-
तस्य चेत्पुनरुक्तम् । उपधीतस्य निविद्वश्वहित कत्वर्थसामिधेन्यन्तर्गते
ऽपि काम्यसामिधेन्यङ्गत्वं भविष्यतीत्याशङ्कार्थं ननु सामिधेनीकल्पा-
नामिति भाष्यं व्याचष्टे * नन्विति * निविद्वश्वधानाग्निवृत्तस्य क-
त्वर्थसामिधेनीप्रकरणस्य काम्येषु सामिधेनीकल्पेषु प्रकरणानाध-
यालाभाद्वाक्येनाध्यान्वयाभ्युपगमापत्तेस्तत्र च वाक्यमेव प्रसङ्गा-
द्गुणफलान्वयासम्भवेनाध्यापक्षभावात्तन्निमित्तं जीवनानुपपत्तेः ।
प्रकरणेनाध्यालाभेऽपि गुणफलान्वयाभ्युपगमेनाध्यातया सा-
मिधेनीप्रदहंऽपि तासां सव्यान्यविषयमात्रेण प्राद्वतया कथं चरन्तेना-

विधानात्संख्यासामिधेय्यन्यस्य चास्येनैवाश्रयुपगमनीयत्वापत्ते-
गुणफलान्वये ऽपि प्रकरणानपेक्षणात्सामिधेयिनां प्रकृतत्वाभावात्प्र-
करणेनोपवीतग्रहणानुपपत्तेः सामिधेनीवाक्यानन्तर्गत्वाच्च चा-
क्येनोपवीतग्रहणस्यानाशङ्कत्वाच्च काम्यानामपि सामिधेनीनामुपवी-
तमङ्गमिति परिहारार्थं नेति दूम इत्यादि भाष्यं काम्येषु सामिधे-
नीकल्पेषु ऋत्वर्थसामिधेनीप्रकरणाननुवृत्तावपि काम्यसामिधे-
नीप्रकरणेनैवोपवीतग्रहणोपपत्तेर्गुणफलान्वयस्य च विच्छिन्नप्र-
कृताश्रयत्वेनानिष्टत्वादुपेक्ष्य स्वयङ्काम्यानां सामिधेनीनां प्राकृताङ्ग-
निराकाङ्क्षत्वेन प्रकरणाभावात्सङ्गाधे ऽपि देया धे सामिधेनीरनूच्ये-
त्यस्याधारार्थवादाङ्गत्वेन सामिधेनीप्रकरणाननुवृत्तकत्वावनुवृत्त-
कान्तरस्य चानाशङ्कनीयत्वात्सन्निधिनीपवीतमङ्ग स्यात्स च प्रक-
रणात् दुर्वल इत्येवं परिहारमाह * नैतदिति * श्लोकं व्याचष्टे *
सर्वास्त्रयेति * अतिदेशलक्ष्यानामपि प्राकृतानामङ्गानां फलसोप-
कारकत्वेनोपादिष्टेभ्यः प्राग्विकृतिभिर्ग्रहणात्पृषदाज्येनानुयाजान्यज-
तीत्यादीनां च प्राकृतानां गुणत्वेनोपदिष्टानामपूर्वाणामप्यङ्गानां
स्वाङ्गपरिपूर्णप्राकृताङ्गप्राद्विषया विकृतिभावनया कृताङ्गग्रहणवे-
ल्यायामेव ग्रहणात्तदङ्गानाश्चानिवृत्ताकाङ्क्षत्वात्प्रकरणेनैव प्राकृताङ्ग-
गुणभूताप्राकृताङ्गग्रहणोपपत्तेस्तद्व्यावृत्तै यदित्युक्तम् । प्राकृता-
ङ्गग्रहणसमकाललक्षणार्थो मध्यशब्दः । अभिपेक्षनीयसन्निधिपठि-
तानां विदेवनादीनां स्थानादभिपेक्षनीयाङ्गत्वस्य प्रतिभासमानस्य प्र-
करणावगतेन राजसूयाङ्गत्वेन बाधो बलाधिकरणे बध्यमाणाः काम्य-
सामिधेनीसन्निधिनां पवीतस्य काम्यसामिधेय्यङ्गतायाः प्रकरणावग-
तेन दर्शपूर्णमासाङ्गत्वेन बाधासिद्धौ दृष्टान्तित- तस्मादिति सिद्धान्तो-
पसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

॥ वारण्यैकङ्कृतादिपात्राणां कृत्स्नयानुगुणताधिकरणम् ॥ १२ ॥

॥ मिथो ऽसम्बन्धन्यायो वा ॥

गुणानां च परार्थत्वादसम्बन्धः समत्वा-

स्यात् ॥ २२ ॥

पात्रविचारस्योपवीतचारासङ्गतिमाशङ्का वाजपेयाङ्गत्वेनाय-
गतस्य सप्तदशरत्नित्वस्य तत्रासम्भवात्तदङ्गपशुयागावतारेऽभिहिते
तेनैव न्यायेनाभिक्रमणोपन्यायोः कर्माङ्गभूतकर्षयतारेऽसिद्धे किम-
भिक्रमणस्य कृत्स्नदर्शपूर्णमासाङ्गत्वात्तदङ्गेषु सर्वैर्विध्ययतारः प्र-

योजहोमाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूते ऽध्वर्युमात्रे उपवीतस्य च किं सामि-
धेन्यनुवचनमात्राङ्गत्वात्तदङ्गभूते होतृमात्रे ऽवतारः कृत्स्नदर्शपूर्ण-
मासाङ्गत्वाद्वा तदङ्गभूतेषु सर्वेतिविश्वसित विचारात्पर्यवसितस्या-
नर्थक्यतदङ्गावतारस्यायस्य पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वे ऽपि यज्ञ-
त्वाभावाच्चाधानप्रकरणपठितानो पात्राणान्तास्त्वतार इति प्रति
पादनात्स्वमतेनापवादतया सङ्गतिमाह * आनर्थक्यादिति * भाष्य-
मते तु किं पवमानेष्टीनामाधानाङ्गत्वात्पात्राणां तास्त्वतारो ऽनङ्ग-
त्वाद्वा नवतार इति विचारात्प्रासङ्गिकी सङ्गतिः । वैकङ्कतेषु नत्वे
तेनेति पर्युदासानुपङ्गशङ्कां निरस्यन्नम्माधेय इत्युदाहरणभाष्यं
७५३१ व्याचष्टे * वारण्येति * वारणानि होमव्यतिरिक्तपात्रकार्याणां
नि वैकङ्कनानि सर्वपात्रकार्याणांतीत्यर्थः । प्रकरणेनाधानाङ्गत्वाद्यग-
मात्पत्रमानोष्टिष्वेव निवेशः सर्वयागेषु घेति सन्देहायोगमाशङ्क्य
यज्ञे ऽन्यथेति ऽनुष्ठायते ऽनेनेति यज्ञावचरशब्देन यागाङ्गत्वाभिधाना-
त्प्रकरणगम्ययागरूपाधानाङ्गत्वबाधेन सन्देहोपपादनार्थं न चेत्या-
दि भाष्यं व्याचष्टे * यथेति * किमित्यादि पूर्वपक्षभाष्यं व्याच-
ष्टे * आनर्थक्यादिति * पर्याप्त्यादि सिद्धान्तभाष्यं सङ्गि-
त्य व्याचष्टे * तथेति * श्लोकं व्याचष्टे * प्रकरणेति * केन
वाक्येनेत्यपेक्षायां वाक्यमुदाहरति * किमितीति * भाष्यस्येति कर-
णस्य येन वाक्येनाग्नेर्भवति तर्हि वाक्यमित्यन्यङ्गत्वप्रतिपा-
दकत्वपरामर्शार्थं सूचितम् । पवमानेष्टीनां कैमर्याकाङ्क्षायामा-
हवनीये जुहुनीति क्लृप्तफलाहवनीयसयोगे तत्कल्प्यफलानामि-
ष्टीनां तादृश्यावसायादगारे गावो घास्यन्तामगारे कुसुमानित्यादिवच-
प्राधान्ये ऽपि सतम्यविरोधान्जुहोस्वनुत्पत्तिवेन चेष्टिनिरोधा-
नपेक्षणाद्विश्रजिद्वत्सर्वो ऽपि कल्प्यमाने जुहोत्युपलक्षिताद्यागात्स्व-
र्गो यागस्य आहवनीयेनावरो ऽदृष्टः सस्कार इत्यदृष्टयकल्प-
नावत्तेरग्निमंस्कारकल्पनस्यैवोचितत्वात्पवमानेष्टीनामप्याधानवद्वा-
पयेनाभ्यङ्गत्वात्प्रगतेर्प्राधानाङ्गतेत्याशयः । सिद्धान्तभाष्यं दूष-
यति * तथेति * आहवनीयप्रयोजनाभिधायिकाकयान्तराभ्यु-
तेजनेनैव वाक्येनाग्निहोत्राद्यङ्गत्वाद्वा ऽहवनीयस्य प्रयोजनवत्त्वप्रती-
तेरभ्युपगमनीयत्वाद्वाग्निहोत्रादीनां पवमानेष्टीनां च धृताभुतफ-
लत्ववैयर्थ्ये ऽप्येकत्र वाक्येनाहवनीयस्य कचिद् गुणत्वं यथ चित्प्रा-
धान्ये ऽभिधीयमाने धैर्यापत्तः समग्याश्च भूतिलक्षणावृत्तिविरो-
धापत्तः पवमानाष्टिष्वेव विश्वजिज्ञासूनामभुतफलत्वेनाहवनीयाङ्ग-
त्वापत्तर्जानानामप्यर्थश्च पवमानेष्टीनां गम्यतइत्याशयः । पवमानेष्टी-

नामपि च प्रकरणावगताधानाद्भवेन फलवत्त्वात्सायाःफलवद्-
 फलत्वविशेषानुपपत्तेस्तद्वपनेकस्य वाक्यस्य गुणप्रधानभूता-
 हवनीयोक्तिवैरूप्याभ्युपगमः सप्तम्याश्च धृतिलक्षणावैरूप्याभ्यु-
 पगमा मिश्रजिदादीनां चाहवनीयाद्भवाभ्युपगमो न युक्त इत्याह *
 सर्वं चेति * फलवद्विहितोत्रादिकर्मानुरोधेन च निष्पत्ताहवनी-
 योपदेशादफलवत्त्वमनेष्ट्यादिकर्मानुरोधेन च भाष्याहवनीयस-
 ज्ञाविधानादाहवनीयशब्दप्रवृत्तावप्यस्मिन्पक्षे वैरूप्य स्यादित्याह *
 * निष्पन्नश्चेति * फलवत्कर्मनुरोधेनेत्यकारसदसद्भावाभ्यामावृ-
 त्त्योभयत्र योज्यमप्यदाहवनीये ज्ञात यद्गार्हपत्य इत्यादि प्रपयन्ति
 यदक्षिणाग्रावन्वाहयि पञ्चतीत्यनारभ्याधीतेभ्यः कर्माद्भवेनाहव-
 नीयादिविधायिभ्या ऽन्येन पवमानेष्टिप्रकरणार्थेनानारभ्याधीताह-
 वनीयवाक्यसदृशेनाहवनीयाद्भूतया पवमानेष्टिविधिर्भाविष्यतीति
 परमतेन माष्य समाधत्ते * तस्मादिति * नन्वधृतप्राकरणिकवा- ७५५।
 क्यकल्पना विनाप्यनारभ्यवाक्यनाश्रुतहोमासु पवमानेष्टिषु आह-
 वनीयमुपदेष्टुमशक्नुवन्त्यतिदेशात्प्राप्तेनाहवनीयं प्रापयताद्भूतना-
 निष्पन्नाहवनीयप्रापमाशक्तं साध्यत्वेन प्रापण्यवगमात्पवमानेष्टी-
 नामग्न्यद्भूतसिद्धरातदेशप्राप्तवाक्यव्यापारोक्त्यर्थत्वेन वाक्यो-
 क्युपपत्तेर्नाश्रुतवाक्यकल्पना युक्त्याशङ्कानिराससुचनार्थः कि-
 लपद । उपकारपृष्टनातिदेशप्रवृत्ते पवमानेष्टिष्वनिष्पन्नत्वेना-
 धारतया गुणत्वेन प्राप्त्यसम्भवे कार्यलोपात्कृष्णलेखवध्यातवदाह-
 वनीयानिष्पत्तावप्राधान्यसंस्काररूपेणैकदेशनिष्पन्नत्वादिति द-
 शाभ्युपगमे ऽद्वयस्याप्युपपत्तेः अतिदेशप्राप्तस्य चाहवनीयस्य
 साध्यत्वाभ्युपगमः ऽन्यान्पक्षास्त्राधानानपक्षासु चेष्टिष्वतिदेशप्रा-
 प्ते तादृशीनामेवाहवनीयाद्भूत्वापत्तराधानपवमानेष्टिसमुच्चयाभ्युपग-
 मविरोधप्रसङ्गादतिदेशप्राप्तस्याहवनीयस्य साध्यत्वानुपपत्तनाश्रुत
 प्राकरणिकवाक्यकल्पना विनाग्न्यद्भूत पवमानेष्टीनां सत्स्यतीत्या-
 शयः । अनारभ्यवाक्यसदृशाश्रुतप्राकरणिकवाक्यकल्पने ऽप्या-
 धानाद्भूत्वात्पवमानेष्टीनामाहवनीयात्पादकत्वाभ्युपगमः ऽगारप्रावा-
 रादिपदाहवनीयस्यानिष्पन्नत्वेनाधिकरणतया संस्कार्यत्वायागा-
 त्सप्तमीमङ्गापत्तः सप्तम्यादिवत्पवमानेष्टीनां कर्मविशेषप्रकरणान-
 धीतत्वेन कर्मविशेषयोग्यताधानात्मकसंस्कारार्थत्वायोगात्साधा-
 रणयोग्यताधानस्य चाहवनीयस्यैकव्योक्तिसमाप्तिसिद्धेरुपनयना-
 दिवत्सर्वकर्मसाधारणस्य सर्वयोग्यताधानात्मक संस्कारार्थत्वायागा-
 दग्न्यद्भूतसिद्धर्नाश्रुतकल्पना युक्त्येतत्समाधानं दूषयति * वय

त्विति * कथं तर्हि सिद्धान्तसिद्धिरित्याशङ्क्य पूर्वपक्षयुक्ताधानाङ्ग-
त्वाभ्युपगमेनापि पात्राणां पवमानेष्टिष्वनवतरणमुपपद्यतइत्याह *
अन्यथापीति * अन्यथात्वमेव दर्शयति * भवन्तु नामेति * वाक्य-
गम्यगुणान्वयेन प्रकरणगम्यसाक्षाद्वाजपेयान्वययाधाद्वाजपेयाङ्गा-
ङ्गयूपद्वारापि च सप्तदशारस्तिवस्य वाजपेयोपेकारणं किञ्चिदस्ती-
त्यर्थः । यज्ञग्रहणं पवमानेष्टिष्वनवतरणं भविष्यतीत्याशङ्क्याह
* यद्विति * एकादशे ऽग्नियोगः सोमकाले तदर्थत्वात्संस्कृतैः कर्म-
णः परेषु स्वाङ्गस्य तस्मात्सर्वापवर्गे विमोक्तः स्यादिति सूत्रेणाग्नेः
साङ्गप्रधानार्थत्वेनाग्नियोगस्यापि तद्वारा साङ्गप्रधानार्थत्वावसाया-
त्साङ्गप्रधानापवर्गे ऽग्निविमोक्तं पूर्वपक्षयित्वा प्रधानापवर्गे तदर्थत्वा-
दित्यनेन पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो य इति ध्रुतेर्यज्ञशब्दस्य च स एव यज्ञः
पञ्चविधो ऽग्निहोत्रं दशपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि षण्णु सोमइति वा-
क्यालोचनया प्रधानयागवाचिन्वायसायादग्नियोगस्य प्रधानयाग-
मात्रार्थत्वावगते. प्रधानमात्रापवर्गे ऽग्निविमोक्तसिद्धान्तस्य प्रधाना-
र्थयोगः प्रधानसंयोगेन हि ध्रुयते पञ्चभिर्युनक्ति पाङ्क्तो यज्ञो यावा-
नेव यज्ञस्तमालभतइति यज्ञप्राप्त्यर्थं युनक्तीति ज्ञायतइति भाष्ये वक्ष्य-
माणत्वाद्वास्तिकृतापि यज्ञसंयोगार्थवादस्य पञ्चभिर्युनक्तीति गुणवा-
क्येपतयाभिप्र युनक्ति शयसा घृतेनेति जुहोतीत्युपत्तिवाक्यशेष-
त्वाभावेन सिद्धान्तदूषणाद्यपि यज्ञसंयोगो भवेत्तथापि यज्ञशब्दो
यागमात्रवचनो यागमात्रवचनश्चेदङ्गयागानपि पदतीति वार्तिके
च यागमात्रवाचित्वोक्तेश्चेच्छब्देनैवानभिमतस्य सूचनात्पवमानेष्टीनां
प्राधान्याभावेन प्रधानयागवाचियज्ञशब्दाख्यत्वानावमभिप्रेत्य प्र-
कृतयज्ञाभावादीर्घसामे सन्तुष्टादितिव प्रकरणादुक्तपेजानारय-
वादरूपतां प्रतिपाद्य संशेषु दशपूर्णमासादिषु प्रधानयागत्वाद्यज्ञशब्द-
वाक्येषु यज्ञवचनप्रहणं पात्राणि विदधातीत्युक्तम् । अनेन चाग्नि-
नगुणभूतानां पवमानेष्टीनाम्पराध्वेनायज्ञनयाधानसमत्वाद्यज्ञसं-
योगेन ध्रुतेः पात्रैरसम्यन्ध स्यादित्येव सूत्रस्याख्या मूर्चिता । दर्श-
पूर्णमासादिषु जुह्वादिपात्राणां स्पणतादिविधायन्युत्पन्नं द्विपात्रेण
धारणवैकट्यनित्यविध्यविरोधः । यज्ञशब्दस्य प्रधानयागवाचित्वेन
पवमानेष्टीनां यज्ञत्वाभावप्रदर्शनार्थमेतत्सूत्रग्रन्थथा तु पवमानेष्टीनां
यज्ञत्वाभावाद्यज्ञसंयोगेन श्रुतानां पात्राणाम्यलजप्रमाणविरोधेन प्र-

(१) कारिनायपण प्रकाशमभिव्यक्तवाचायागान्द्वे ऽपवर्गं चकार पात्राङ्गे तु
पवमानेष्टीनाङ्गे तदवधारितार १० १ पु० पवि० ।

(२) पवमानेष्टी कारिनायपि १ पु० पा० ।

करणादुत्कर्षणं पूषाद्यनुमन्त्रणन्यायेनैव सेतस्यतीत्याधिकरणानर्थ-
क्यं स्यादित्याह * तच्चेति * सूत्रस्य तर्हि का गतिरित्याशङ्क्य शङ्को-
त्तरत्वेन पूर्वाधिकरणशेषतया सूत्रद्वयमित्यमित्याह * सूत्रन्वि-
ति * शेषतयेत्यध्याहार्यम् । कथमेतच्छङ्कोत्तरतास्य सूत्रस्येत्याश-
ङ्क्याह * तदिति * तामेव व्याख्यां स्मारयति * तथा हीति *

॥ वार्त्तान्यामनुवाक्यानामाज्यभागाद्भूताधिकरणम् ॥ १३ ॥

॥ वार्त्तग्रीन्याय इति वा ॥

मिथश्चानर्थसम्बन्धात् ॥ २३ ॥

यक्षावचरवाक्येन पात्राणां प्रकरणादाधानाद्भूत्ववाधे अभिहि-
तेऽनुवाक्यानामपि क्रमावगताज्यभागाद्भूत्ववाधस्य प्रसक्तस्याप-
चादायैतदाधिकरणमित्यनन्तरसङ्गतिमाह * यथासंयोगमिति *
अनुवाक्यानां क्रमकृतमाज्यभागसंयोगमवाधित्या निवेशार्थमित्य-
र्थः । एवं तर्हि वाक्यवलीयस्त्वेन क्रमकृतसंयोगवाधनिश्चयास्ति-
द्धानानुपपत्तेः सन्देहो न युज्येतेत्याशङ्कते * कुत इति * वाक्य
क्रमकृतयोः संयोगयोः सम्प्रधारणे सन्देहायोगसूचनायेतिकरणः ।
वाक्यकृतस्य प्रधानसंयोगस्य क्रमविरोध्याविरोधित्वेन द्वेधा प्रतिभा-
नात्सन्देहोपपत्तिरिति सूचयति * संयोगस्यैवेति * बाधकत्वा-
भिमतवाक्यकृतसंयोगसूचनायैवकारः । एतदेव विवृणोति * सा-
धारण्येनेति * यौर्णमास्यमावास्याशब्दयोः कालकर्मणि च साधा-
रण्यात्कालाभ्यामनुवाक्यानां संयोगः । कर्मभिर्वाग्नेयादिभिरित्येव
वाक्यकृतः संयोगः सन्दिग्ध इत्यर्थः । कस्मिन्पक्षे क्रमवाक्ययो-
र्विरोधः कस्मिन्वा नेत्यपेक्षायामाह * विरुद्ध इति *
वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिसम्बन्धे सति क्रमो वाक्याविरुद्धः का-
लसङ्गतौ न विरुध्यतइत्यर्थः । एतदेवोपपादयति * तुल्यकक्षौ
हीति * वाक्येनानुवाक्यानामाग्नेयादिकर्मसम्बन्धे क्रमावगम्येना-
ज्यभागसम्बन्धेन सहाङ्गाद्भूत्वरूपतया तुल्यत्वं कालसङ्गतौ त्व-
द्गाद्भूत्वरूपत्वाभावेनातुल्यतैत्यर्थः । पूर्वपक्षमाह * नित्यमिति * यस्माद्या- ७५६।
गातामेवानुवाक्याभिः सङ्गतिर्युक्ता न तु कालयोः तस्माद्वाक्यावगता-
नुवाक्यानां प्रधानाद्भूतयाज्यभागाद्भूत्वबोधक क्रमो बाधित इत्युक्ते
ऽनुवाक्याभिः कालयोरङ्गाद्भूत्वरूपसङ्गत्योनेऽपि व्यवसायव्यवसा-
यकत्वरूपा सङ्गतिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिराससूचनार्थं नित्यमित्युक्तम् ।
। । . . . . . यावाज्य-
। . . . . व्यवसा-

ऽनुपपत्त कालकृताया व्यवस्थाया य इष्टवृत्ति वाक्येन द्रव्यपूर्णमास
 सोमविकारेषु पौर्णमास्यमावास्याकालविधानात्पौर्णमास्या द
 शविकारानुष्ठाने वातंशनीप्रसक्तेरमावास्याया च पूर्णमासविकारा
 नुष्ठाने वृध-उतीप्रसक्त प्रकृतिवद्भावधैरूप्यप्रसङ्गात्प्रधान पौर्णमा
 सी चामावास्या च नाज्यभागविति पूर्वपक्षमाध्य चाज्यभागभा
 पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यत्वेनियथासिद्धान्त पौर्णमास्यमावा-
 स्याशब्दया प्रधानवाचित्वा प्रधानकालज्यभागलक्षणार्थत्वावस्थाया
 द्वयवस्थापक्षे ऽपि पौर्णमास्यात्यप्रधानकालीनयाराज्यभागयावार्त-
 ण्यावमावास्यास्यप्रधानकालीनयोर्वृधन्वत्याविति प्रधानयागद्वार-
 रैव व्यवस्थाया वाच्यतात्पक्षद्वये ऽप्यनुवाक्याभि प्रधानयागाना
 सद्भितिरित्याशयः । विस्तरेण चास्माभिस्तन्प्रसार ऽनयो पौर्णमा
 स्यमावास्याशब्दयोरभिमतमन्त्रविधायिवाक्यस्यपौर्णमास्यमावा-
 मास्याशब्दवत्प्रधानवाचितोपपादिता शक्यत च कालात्ति
 पौर्णमास्यमावास्याशब्दवाच्यप्रधानलक्षितकालविषयतया व्या-
 ह्यातुम् । साधारण्येनात सन्दहापपादनयासिक्तमपि व्यवस्थापक्ष
 ऽप्याज्यभागयो साक्षाकालानन्वयन प्रधानद्वाराज्यभागकालस्य
 लक्षणीयत्वात्पौर्णमास्यमावास्याशब्दयो पक्षद्वय ऽपि प्रधानवाचि-
 त्वसाधारण्यार्थकं कर्मलक्षितानुष्ठानं कालाभ्या अनुष्ठानानां
 व्यवस्थाप्यन्यवस्थापकलक्षण सयाग कमाभरण चान्नाङ्गलक्षण इ-
 त्येव सन्दिग्ध सयोग इत्यत्र व्याख्ययम् । धारण्यैककतपात्रा-
 ना पूषाचनुमन्व्रणन्यायनैवा कर्षसिद्ध गुणाना चेति सूत्रस्य प्र
 धानविषयत्वात्तदनुपपत्त एतदधिकरणपूषपक्ष ऽपि योक्तव्यतु
 शक्यमात सूचयितुमाह * गुणाना चानि * पूर्वपक्षपसद्वार
 पूर्वं सिद्धान्तमूत्रमवतारयति * तस्मादिति * सूत्र साध्यान
 मिधानात्पूर्वमूत्रस्यासम्बन्धपदानुगच्छन साध्याकाङ्क्षा पूर्वप-
 न्याचष्ट * मिथश्चानि * पुरा ऽनुवाक्यामवाहति विषयितैकस
 कपत्वेनानुवाक्यालक्षणाना मिथो युग्मभूताना प्रधाने सह द-
 यताप्रकाशनाव्यक्तारूपार्यद्वारसम्बन्धाभावादित्यत्र हिशब्दार्थेच
 शब्दकृतार्थार्थेन सूत्र व्याख्यानम् । पूर्वसूत्रावसम्बन्धापु-
 रणार्थं सूत्रश्च शब्दः । पूर्वसूत्रमेतदधिकरणपूर्वपक्षकरणे त्व
 यादकाश्च सस्फारा इतिवत्पूर्वपक्षनिरूपणम् । यार्थेऽपि ऽप्यवस-
 तुवाक्यालक्षणानां गुणाना प्रधाने सहायद्वार सम्बन्धाभावाप
 वादनार्थेत्यत्र मिथ शब्द व्याख्यातुमाह * द्व तावदिति * एत-
 दित्येकमर्थे ऽप्यनुवाक्याद्वयावपत्तिमाशङ्क्य यद्व अनुवाक्य इति य-

एवतारप्राप्तावानन्तर्यलक्षणकमानुसारान्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्दीक्षि-
 तावेदनमात्रे हस्तावनेजनस्य चोलपराजित्तरणमात्रे एतारः क्रमा-
 नादरादा सर्वेभ्यश्च गुणविसर्जनप्राग्भाविषु मुष्टिकरणस्य सर्वेषु च
 वाग्विसर्गप्राग्भाविषु वाग्यमस्य हस्तावनेजनस्य च सर्वेषु पिण्ड-
 करणप्राग्भाविष्वेतार इति विचारस्यापवादत्वेनानन्तरसद्भितिमाह
 क्रमेति क्रमस्यैककर्तृकपदार्थविषयत्वात्मुष्टिकरणवाग्यमयोर्भिन्न-
 कर्तृकणावेदनेन क्रमानुपपत्तेः क्रमेणावेदनाद्वात्पूर्वपक्षधोगात्सन्दे-
 ५७। हमाक्षिपति * मुष्टयोरिति * प्रयत्नरुत्वेनावेदने अपि
 यजमानस्य कर्तृत्वाद्यमदीक्षित्वेनावेदने वा कियमा-
 णे यदीक्षिस्वाहं दीक्षितो ऽस्मि तस्मादवदयं समा-
 पनीयो ज्योतिष्टोमो मयेत्येवमध्यवसानरूपं कर्म तस्य मुष्टिकरणवा-
 ग्यमसमानकर्तृत्वोपपत्तेः तदद्वात्पूर्वपक्षसम्भवात्सन्देहं समाध-
 र्त्ते * नप इति * एवमप्यानन्तर्यलक्षणस्य क्रमस्य विनियोजकत्वे
 तस्य पूर्वोत्तरयोः पदार्थयोस्तुल्यत्वात्पूर्वस्यैवात्तराद्वात्तन्तोत्तरस्य
 पूर्वोद्भवेति नियमायोगान्मुष्टिकरणादेः पूर्वमपि कृष्णाजिनाच्छादना-
 दिपदार्थं प्रत्यङ्गाद्योपपत्तेः परमावेदनाद्येव प्रत्यङ्गतेति पूर्वपक्षो न
 युक्त इत्याशङ्कते * कस्मात्पुनरिति * आवेदनोऽलपराजित्तरणयो-
 स्तु प्रकरणावगतप्रधानान्वयापपत्तेस्तदद्वापताराभावेन प्रकरणावि-
 रोधपरिहारायोगात् क्रमेण पूर्वपदार्थाद्वात् शङ्कितं एकयम् । मुष्टिक-
 रणादेः कृष्णाजिनाच्छादनाद्यङ्गतापि पूर्वपक्षिणो अभिमता । पूर्वस्य प-
 राद्वात्तोपादानत्वनियमप्रदर्शनार्थमेव । हस्तावनेजनस्य तु तन्त्रप्रक-
 मभावित्वेन प्राथम्यात्पूर्वेषु कृतपदार्थाद्वात्तानुपपत्तेः पराद्वात्तोपादा-
 नं युक्तमेवेति परिहरति * अनियमेति * यद्वा न केवलं हस्तावनेजनस्य
 नियमेन पराद्वात् किन्तु मुष्टिकरणवाग्यमयोर्लिङ्गेन मनःसमाधाना-
 र्थत्वेन हस्तावनेजनस्य च हस्तशुद्धयर्थत्वेन कर्माद्वात्तावसायात्सर्वासु
 मुष्टिकरणवाग्यमहस्तावनेजनभावनासु किमित्यंशेन मनःप्रणिधान-
 हस्तशुद्धयपकार्योत्तरकालानुष्ठेयपदार्थपेक्षोपपत्तेः पूर्वानुष्ठितपदार्था-
 नपेक्षानात् मुष्टिकरणवाग्यमाभ्यां किङ्कर्माणकत्वेनमित्यपेक्षिते दी-
 क्षितावेदनोपकारार्थत्वावसायात्मुष्टिकरणवाग्यमयोरपि नियमेन प-
 राद्वात्तेति परिहारान्तरमाह * अथ चेति * पूर्वानुष्ठितस्यापि पदा-
 र्थस्याथङ्गादेतुवैगुण्यपरिहारायाविस्मृत्यै मनसः समाधानोपकारा-
 र्थत्वेनापेक्षोपपत्तिमात्राद्वात्तरकालानुष्ठेयपदार्थपेक्षोपपत्तेः । प्रथमो-
 क्त्वा बलीयस्तोका । एवं तर्ह्युत्तरकालानुष्ठेयसर्वपदार्थाद्वातावेद-
 नेत्याशङ्क्य सर्वैर्युक्तम् । पुरस्ताच्छब्दस्याप्रवाचित्वादनन्तरं पश्चादुक्त-

रितस्य ग्रन्थक्रमानुसारेण पूर्वोलोचनात्तन्मात्राद्गतैव युक्तेत्याशयः ।
 प्रकृतोदाहरणानादरेण तु सर्वभाषनासु किम्भाषापेक्षायाः पूर्वोत्पत्तेः
 पश्चादुच्चरितस्य वाचस्य उच्चारितापूर्वोलोचनात्पराङ्मता युक्तेति
 व्याख्याऽनुयाजावीनामप्यनेन न्यायेन प्राग्भाष्याग्नेयाद्यनङ्गत्वापत्तेर-
 निष्ठापादकत्वादयुक्ता । एवं सत्यपि यथावेदनमपि मनःप्रणिधाना-
 र्थं स्यात्ततो मनः प्रणिधानार्थमुष्टिकरणसाध्यत्वे योग्यत्वाभावाद्वाच्य-
 मयदतिक्रम्येत न त्वेतदस्तीत्याह * न चेति * निधायोजनता ऽतिक्र-
 महेतुर्भविष्यतीत्याशङ्काह * शक्यते चेति * सर्वोदाहरणसाधार-
 ण्यमस्य प्रकटयितुं हस्तावनेजने ऽप्येतन्न्यायप्रतिदिशति * एवमि-
 ति * उलपराजिषदं व्याख्यातुमाह * ऊर्ध्वरिति * उत्पूर्वस्य लुनातेः
 कपन्प्रत्यये धात्वन्तोपसर्गान्तयोर्लोपनिपातनात्कारणकारयोश्चेत्सं-
 श्रुत्वेन लोपायुलपशब्दस्पोर्ध्वलवनाहंसुगन्ध्यादिकठिनतृणवाञ्छि-
 तोर्ध्वशब्देनोक्ता । तृतीययोर्लपेः कृता राजिरित्यर्थं तृतीयासमासो
 दर्शितः । रेखापरपर्यायरज्याकारत्ववाचितया राजिशब्दं व्याख्यातुं
 दीर्घमित्युक्तम् । ननु पाठसादेश्यलक्षणस्या ऽनुष्ठानसादेश्यलक्षण-
 स्य वा क्रमस्य प्रकरणादिकल्पनद्वारा विनियोजकत्वं युक्तम् । आन-
 न्तर्गलक्षणस्य तु क्रमस्य बहुषु पठितव्येष्ववर्जनीयतयोभयाकाङ्क्षा-
 दिकृपप्रकरणाद्यभावे ऽप्युपपत्तेस्तत्कल्पनायोगात्तत्र विनियोजकता
 युक्तेत्याशङ्का सन्निधिविशेषाभिनानार्थवत्त्वाय प्रकरणादिकल्पनस्यान-
 न्तर्गं ऽपि तुल्यत्वाद्भिन्नियोजकत्वं सम्भवतीति सूचयितुमाह *
 सर्वत्र चेति * योग्यत्वं लिङ्गं प्रकरणवाक्यकल्प्यत्वात्पश्चाद्वाच्य-
 मप्ययोग्यत्वानन्तर्यं ऽप्यन्वयायोगाद्योग्यतायाः प्राधान्यसूचनार्थ-
 मादायुक्तम् । आनन्तर्येणानन्तरभूतयोरेव पदार्थविशेषयोरन्योन्याका-
 ङ्क्षाकल्पनादवान्तरित्युक्तम् । यथा पाठसादेश्यलक्षणे अनुष्ठानसादे-
 श्यलक्षणे वा क्रमे लिङ्गादीनिकल्प्यन्ते तथानन्तर्यलक्षणे ऽपीति सर्व-
 त्रत्यनेनोक्तम् । प्रत्यक्षमहाप्रकरणविरोधिन क्रमस्यावान्तरप्रकर-
 णादिकल्पकत्वायोगमाशङ्काङ्गुलिविसर्जनाद्युत्तरकाले प्रधाने महा-
 प्रकरणेन मुष्टिकरणादिविनियोगात्के. प्रधानप्रकरणस्य च प्रधा-
 ने निरपेक्षे ऽङ्गविनियोजकत्वायोगात्तद्विरुद्धाभावेन क्रमस्य प्रकर-
 णादिकरणादिकल्पनप्रतिबन्धानुपपत्तेः कल्पितस्या ऽपि प्रकरणादेः
 कल्पितधृतिवत्प्रामाण्याविशेषसूचनार्थं महाप्रकरणादित्युक्तम् ।
 महाप्रकरणेन क्रमबाधमाशङ्का बलवद्योग्यत्वाद्यनुग्रहेण वाधा-
 योगोक्त्यर्थतया त्वेतद्ग्रन्थव्याख्याक्रम विनानवगतस्य योग्यत्वादेः

क्रमानुप्राहकत्वायोगान्महाप्रकरणस्य चात्र विनियोजकत्वायोगाद्
 बाधकत्वाऽनुपपत्तरेयुक्ता । तस्मात्प्रामाण्याविशेषसूचनायैव व-
 लीयस्त्वोक्तिः । पूर्वपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * मुष्टिकर-
 णस्य तद्वन्तरव्यागममाद्भुता कस्मात् पूर्वपक्षितेत्याशङ्क्याह * यो-
 ग्येति * पूर्वाद्भुताया सर्वमायनासु किमित्युपकारापेक्षणमि-
 त्यत्रैव वास्तविकं निरस्तत्वाद्वाग्यमस्य मुष्टिकरणाद्भवन्मुष्टिकर-
 णस्य वाग्यमाद्भुताप्यनाशङ्कनीयेति दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाषार्थः
 परस्परशब्दः । अन्तरव्याग्यमातिक्रमात्तद्विद्वेदोत्तरपदार्थाद्भुता
 अपि मुष्टिकरणस्य कस्मात् स्यादित्याशङ्क्याह * तेनेति * एकाद्भाव-
 तारमात्रेण प्रकरणाभिनानानर्थक्यपरिहारादेकान्तरितस्याऽपि च
 द्वयन्तरिताद्यपेक्षया सन्निधानानपायात्कारणं च विना सन्निहिताति
 क्रमायोगादित्याशयः । यदुपपठितेषु कस्य चिन्मानन्तरेस्यावर्जनी-
 यत्वाद्भुतानक्रमार्थत्वेन च तत्सन्निधिविशेषाभिनानार्थवत्त्वोपपत्तेः
 उभयाकाङ्क्षादिरूपप्रकरणादिकल्पकत्वायोगाच्छ्रुतिवच्च क्रमस्य
 साक्षाद्विनियोजकत्वाभावादानन्तर्यमद्वाद्भिसम्बन्धस्यानाक्षेपकमि-
 त्येव धूम इत्यनेन सूत्रार्थसूचयन्सिद्धान्तमुपक्रमते एवमिति *
 सर्वैरिति भाष्येण मुष्टिकरणाद्भुतविसर्जनान्तरालवर्तिभिः सर्वमु-
 ष्टिकरणस्य वाग्यमवाग्विमर्गान्तरालवर्तिभिर्वाग्यमस्य दस्तावनेजन-
 पिण्डकरणान्तरालवर्तिभिर्हस्तावनेजनस्यान्वय इति प्रतिज्ञाते वा-
 क्यभेदो हेतुत्वेनोक्तः स वाक्येन पूर्वपक्षाकरणात् क्रमकल्प्यवाक्या-
 सम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तः प्रकरणाद्यसम्भवस्याऽपि वाच्य-
 स्यानुक्त्या न्यूनत्वापत्तरेयुक्त इत्याशङ्क्या क्रमकल्प्यसंप्रकरणा-
 द्यसम्भवार्थत्वे तु वाक्यभेदोक्तः प्रकरणाद्यसम्भवस्याऽपि वाच्य-
 स्यान्नुक्त्या न्यूनत्वाय न तेषां परस्परेण कश्चित्सम्बन्धोऽस्तीति भाष्ये-
 कवाक्यत्वादिक्रमनिरासेन सूचितामिति । अर्थद्वयस्याभिधानादित्या-
 त्रिमात्रेण क्रमकल्प्यैकवाक्यत्वाद्यसम्भवेऽभिहित प्रत्यक्षमवेकवा-
 क्यत्वाद्यनेन निरस्तमित्याशङ्कमान प्रति न च पदार्थाकाङ्क्षाया-
 मित्यनमानन्तर्यमात्रेणाकाङ्क्षारूपप्रकरणकल्पनाशङ्केः प्रकरणाक-
 रणकल्पनानिरपेक्षेण क्रमेणैकवाक्यत्वकल्पनाशङ्केः कल्प्यस्या-
 व्येकवाक्यत्वादेरसम्भवं स्पष्टीकृत इति सूचनार्थं नार्थं दृश्यत
 इत्युक्तम् । एकवाक्यत्वाद्भुतमुपपादयति * न हीति * वलीय-
 स्तमुचितप्रामाण्याविशेषान्तरामायेकवाक्यत्वादेः कल्पनासम्भ-
 वेनाप्यन्यत्वाद्भुतप्रामाण्यं न कल्प्यत्वमात्रेणेति सूचयितुं यदित्यु-
 क्तम् । यद्यपि समव्यकारप्रत्यय विना तावद्व्याचष्टे * योग्यता

पुनरिति * असमेत्यकारप्रश्लेषेण व्याचष्टे * यद्वेति * उत्तरार्द्धं
न्यत्यष्टेन चेति * यदि व्याप्त्यात्तरं तस्य सत्यं भवेत् ततः क-
र्त्तव्यत्वेनावगतस्येति कर्त्तव्यावाकाङ्क्षात्मककथंभावोत्पत्तेः पूर्व-
पदार्थभावनांशत्रयालोचनकाले ऽन्तरस्य कर्त्तव्यत्वानवगमात्पू-
र्वस्यैव कथंभावो भवेत्तत्तद्व्योत्तरमेव पूर्वस्याङ्गं प्राप्नोतीत्यनिष्ठा-
पत्तिमाह * यदीति * अस्तुत्तरं पूर्वाङ्गं तथा अपि सिद्धान्तासिद्धेः ७५८
कानिष्ठापत्तिरित्याशङ्काह * न चेति * धर्मेनैव साध्यमित्यवग-
ते कथं भावोत्पत्तेः साध्यांशवशात्पूरणात्कथं भावोत्पत्त्ययोगाच्चो-
त्तरं पूर्वाङ्गमवितुमर्हतीत्याशयः । पूर्वपदार्थभावनांशत्रयालोच-
नवेलायामुत्तरपदार्थकर्त्तव्यत्वानवगमे ऽप्युत्तरपदार्थभावनानांशत्र-
यालोचनवेलायामुत्तरेण पूर्वस्य साध्यांशपूरणात्पूर्वस्यान्तराङ्गतैव पू-
र्वपक्ष्यभिमततासत्स्यतीत्याशङ्काह * न चोत्तरं नेति * आवेदनात्तरं प
दार्थेनावेदनस्य साध्यांशपूरणात् क्लृप्तप्रयोजनत्वेन मुष्टिकरणसाध्यां-
शपूरकत्वं भविष्यतीत्याशङ्काह * एवमिति * अतः प्रधानात्प्राचीने-
न केनचित्पदार्थेन साध्यांशपूरणाशक्तः सर्वमङ्गप्रधानपर्यन्तं प्राप्तं
न त्वन्तराले पर्यवस्यतीत्याह * इतीति * नन्वक्लृप्तप्रयोजनावस्य-
त्वेनान्तरस्य पूर्वसाध्यांशपूरणाशक्तौ गोदोहनादेः क्लृप्तप्रयोजनत्वेन
साध्यांशपूरणाशक्तत्वात्सर्वेषां पूर्वाङ्गानाङ्गोदाहनाद्यङ्गत्वापत्तेः स-
र्वाङ्गानां यावत्प्रधानं प्राप्नुयुक्तिर्युक्तेत्याशङ्कते * यदीति * महाप्र-
करणगम्यप्रधानाङ्गत्वस्यावान्तरप्रकरणगम्येन गुणकामाङ्गत्वेन या-
धोऽवान्तरत्वेनानांशकः सन्दर्शविनाधान्तरकथम्भायानिष्पत्तेः गुणका-
माङ्गत्वानुपपत्तिरिति परिहरति * उच्यते इति * धुर्तिर्लिङ्गं ऽपि
वाक्योपलक्षितं गुणकामस्य प्रयोजनवत्त्वात्सन्दर्शविनापि प्रधानग-

भावस्य मुष्टिकरणादेः भुत्वाद्यवयवप्रधानगुणसन्दर्शान्तरालवर्ति-
त्वाभावात्प्रधानकथंभावेन ग्रहणं न स्यादित्याशङ्कानिरासायावा-
न्तरविशेषणफलसन्दर्शयितुमाह * प्रपञ्चेति * अनन्तरं सम्य-
न्धः स्यात्परस्याप्यनन्तरस्तदाकृदः पुनः पञ्चाक्षरानन्तरं भवन्तु इत्य-
नुपपत्तिधिकरणन्यायेनाङ्गान्तरव्यवधायकत्वाभावात्कथं भावविच्छे-
दयुक्तिपर्यन्तं सर्वाण्यङ्गानि प्रधानकथम्भावेन सङ्गच्छतीत्युक्ते पाध्या-

त्याङ्गगमने ऽपि कथम्भावस्य षड्विभवेः पूर्वस्य कथम्भाव इति यार्त्तिको-
 क्तेन न्यायेनाधस्तताङ्गगमनान्मुष्टिकरणादेः प्रधानकथम्भावेनाग्रह-
 णं स्यादित्याशङ्क्य फलवत्सन्निधापकलान्मानस्य प्रधानकथम्भाव
 ग्रहणहेतोस्तत्तद्भवत्पूर्वाङ्गेष्वविशेषात्प्रधानात्प्राक्पञ्चाशोभयतः कथ-
 म्भावगमनमाभितो ऽपीत्यनेनोक्तम् । गोदोहनद्वयोपसत्त्वादीनामपि
 तर्हि कथं भावेन ग्रहणं स्यादित्याशङ्क्यान्येत्युक्तम् । प्रधानकथम्भा-
 वस्याभितो गमने ऽङ्गगुणस्य कस्यचिदसम्भवात्सन्द्धानुपपत्तेर्न
 कश्चिद्व्यान्तरप्रकरणं स्यादित्याशङ्कते * नन्विति * यत्प्रमाणेन प्र-
 धानकथम्भावं धाधित्याङ्गगुणत्वाद्यगमे सन्द्शसम्भवं परिहरति *
 उच्यत इति * पुनः शब्दस्य पञ्चाङ्गाचार्यत्वाच्चकारेण च प्राग्भावसू-
 चनाच्छ्रुत्यादिभिः प्राक्पञ्चाशान्यप्रकरणस्नानामङ्गानामङ्गे इति स-
 न्द्शसम्भवाद्व्यान्तरप्रकरणमिष्यत इत्यर्थः । सर्वेषाञ्चाद्यान्तरप्रकर-
 णित्वेनाभिमतानां भ्रुत्यादिभिः प्राक्तदङ्गमुक्ता पञ्चादपि तदङ्गपराम-
 र्शसङ्गावाञ्छ कश्चित्सन्द्शभावः शङ्कनीय इत्याह * सर्वेषां हीति *
 किमर्थं सन्द्शाविश्लेष्टाशङ्काद्यान्तरप्रकरणोपक्रमसमाप्तिमयादाव-
 धारणार्थतामाह * तत्पर्यन्तेति * अतः सन्द्शभावेनावेदनादेः प्र-
 त्यक्षाद्यान्तरप्रकरणाभावादानन्तर्येण चाद्यान्तरप्रकरणायोगान्मुष्टि-
 करणादेः प्रधानार्थत्वद्वारा तदङ्गाङ्गत्वसिद्धिरिति सूचयितुमाह *
 यत्र त्विति * पुनः शब्देन प्राक्त्वस्याप्युपलक्षणाद्यत्र प्राक्पञ्चाच्छ्रु-
 त्यादिभिः तदङ्गकीर्तनप्राप्तीत्यर्थः । प्रधानार्थत्वाध्यवसाने सति त-
 दङ्गाङ्गत्वसिद्धिः कथमित्याशङ्क्य तन्सूचनार्थमाह * तस्य त्विति *
 अङ्गाङ्गस्य प्रधानानुपकारित्वे प्रधानार्थत्वावेदकस्य प्रकरणस्यात्य-
 स्तबाधापत्तेः प्रकृतात्पूर्वसाधनत्वलक्षणादेवमावात्स्वरूपार्थत्वे नैष्क-
 र्म्यापत्तेर्बलीयसापि वाक्यादिनाङ्गाङ्गत्वस्यायङ्गन्तुमशक्यत्वाद्धे-
 द्यादिकेवलस्य प्रधानस्याङ्गसाङ्गस्य वेति चिन्तानुपपत्तिप्रसङ्गेनाङ्गा-
 ङ्गस्यापि प्रधानोपकारित्वावसायात्प्रकरणावगतसाक्षात्प्रधानार्थत्वा-
 सम्भवे ऽङ्गाङ्गत्वेनापि प्रकरणानुग्रहसिद्धौ प्रधानार्थत्वे सत्यङ्गावता-
 रस्यावादङ्गाङ्गत्वं सत्स्यतीत्याशयः । ननु प्रकरणावगतप्रधानार्थ-
 त्वस्य मुष्टिकरणद्विरङ्गावतारन्यायादङ्गाङ्गत्वे सत्येकाङ्गावतारमात्रे-
 ण प्रकरणाभिनानर्थक्यपरिहारादनेकेष्वङ्गेऽवतारकल्पनानुपपत्ते-
 रेकस्मिन्नेवाङ्गे ऽवतारस्याचित्त्वादानन्तर्यविशेषाच्च विशेषावधा-
 रणोपपत्तरावेदनादिमात्रे अवतारावसायाच्च सिद्धान्तसिद्धिः स्यादि-
 त्याशङ्क्य मुष्टिकरणादेर्लिङ्गेन प्रयोगाङ्गभूतकर्तृसंस्कारार्थत्वावसाया-
 ल्पयोगस्य च साङ्गप्रधानविषयत्वात्सौमिकवैदित्वात्साङ्गप्रधानार्थ-

त्वस्यैवावगतेर्यस्तुतो न प्रधानार्थस्याङ्गे ऽवतारः प्रयोगस्य तु साक्षाद-
ङ्गविषयत्वाभावेन न प्रधानद्वाराङ्गविषयत्वात्प्रयोगद्वाराङ्गप्रधाना-
र्थत्वस्याङ्गस्य प्रधानैरपेक्षयेणाङ्गान्वयायोगमभिप्रेत्य प्रकरणावि-
रोधे क्रमेण पूर्वपक्षायोगात्प्रकरणस्य स्वरसम्बन्धार्थाश्चन्ताया आन-
र्थक्यतद्भावतारप्रकरणसङ्गतिरिति द्वयार्थमौपचारिक्यवतारोक्तिरि-
त्यविरोध इति सूचयितुमाह * तदिहेति * साङ्गोक्त्वाङ्गानां प्रधा-
नविशेषणत्वेन साक्षान्मुष्टिकरणाद्यन्वयाभावसूचनान्मुष्टिकरणा-
देः प्रधानद्वाराङ्गान्वयः सूचितः । योग्यतोक्त्वा प्रयोगाङ्गभूतकर्तृ-
द्वारत्वलक्षणोपपत्तिवन्मुष्टिकरणस्याङ्गुलिविसर्गोत्तरभाविषु वा-
ग्यमनस्य च घाग्विसर्गोत्तरभाविषु हस्तावनेजनस्य च हस्तलेपापा-
दकपिण्डकरणोत्तरपदार्थेष्वयोग्यत्वात्कृष्णविषाणग्रहणचात्वात्प्रा-
सनान्तरालवर्त्तिषु पदार्थेषु कृष्णविषाणकण्डूयनवन्मुष्टिकर-
णाङ्गुलिविसर्गाद्यन्तरालवर्त्तिनामेवाङ्गानां मुष्टिकरणाद्यङ्गमित्यपि
सूचितम् । तुमुप्रत्ययाभावेनैकवाक्यत्वनिरासार्थं नदीत्यादिभा-
ष्यं व्याख्यातुमाह * यदि त्विति * तस्मादित्युपसंहारभाष्यं व्या-
ख्ये * तस्मादिति *

वाक्यानां च समाप्तत्वात् ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रेणानन्तर्यस्य प्रकरणाद्येकत्वेनाविनियोजकतोक्ता प्र-
करणाविरोधेनाविनियोजकत्वोक्त्यर्थेन्येतत्सूत्रमिति सूचयितुमाह
* इतश्चेति * क्षिपतिचाद्यत्योः प्रकरणवाचित्वेनैकाभ्यांङ्गो ऽप्रेर- ७५९।
क्षेपक इत्यादौ च क्षिपतेः प्रामाण्ये प्रयोगादर्शनात्तत्समानार्थस्य चो-
दयतेरपि प्रामाण्यवाचित्वानवगमाच्चोदनाद्यर्थाः प्रामाण्यवाचित्वेन
व्याख्यातः । आनन्तर्यप्रापकस्य वाक्यैकवाक्यत्ववरूपस्य प्रकरण-
स्य वाक्यं बाधकस्याप्रचात्र तदस्तीत्येतदर्थोक्त्यर्थत्वेन वाक्यसमा-
प्युक्तिं व्याख्यातुं यत इत्युक्तम् । प्रत्येकोक्त्वा प्रकरणेन क्रमबाधः
प्रकरणस्य च बाधयेन बाधो न समस्तेष्वित्यनेन सूचितः । वाक्य-
भेदादित्यादिभाष्येण पूर्वसूत्रे एकवाक्यत्वनिरासाद्वैकवाक्यत्वनि-
रासः पुनरुक्त इत्याशङ्क्य संहत्यैकार्थत्वाभावेन तत्रैकवाक्यता निर-
क्ता विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वाभावेनाप्रेति विवेकं सूचयितुमाह * त-
स्मादर्षाति * एकवाक्यस्यानां पदानामन्योन्यसाहित्यं विना प्रयोज-
नरूपार्थाभावेनान्योन्यसहितानामर्थो यस्मिन्नेकवाक्ये तद्व्यभिचार्य-
मिति मध्यमपदलोपिना समासेनैकवाक्यतोक्तेस्तस्मात्पूर्वसूत्रोक्ता-
त्संहत्यैकार्थस्वरूपैकवाक्यत्वलक्षणादर्शनाद्विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वरु-

पैक्याक्यत्वलक्षणादर्शनादपि नैक्याक्यतत्पर्यः ।

चतुर्धाकरणस्याग्नेयमात्राद्भूतार्थिकरणम् ॥ १५ ॥

शेषस्तु गुणसंयुक्तः साधारणः प्रतीयेत मि-

थस्तेषामसम्बन्धात् ॥ २६ ॥

चमसाधिकरणे ग्रहण्येव सम्भागो न चमसाधिकृत्युक्तं तत्प्रस-
ङ्गात्सप्तदशारत्नता षोडशिपात्रे निविशते यूपे वर्तते चन्तायामान-
यैक्यासत्तद्भेदित्वेनैव यूपनिवेष्टेऽभिहितेऽभिकमणापवाताधिकरणा-
भ्यां स्वाङ्गावतारविशेषेऽभिहिते धारणाधिकरणापवादित्वाद्वावतार-
स्यांऽनुवाक्याधिकरणेनोत्तीयनाद्वाप्यविरोधे क्रमस्य पारहने मु-
ष्टिकरणादेरथ विराधना क्रमणं चित्तियोगमाशङ्कानन्तर्यरूपक्रम-
स्यानन्तर्याधिकरणनाविनियोजकत्वोक्त्या चमसाधिकरणप्रसङ्गा-
गतविचारेण समाप्तयेत्प्रसक्त्या यो विचारस्तत्समाप्तो स एव धुष्टि-
स्यो भवतीति धुष्टिश्चमसाधिकरणप्रसङ्गनास्य सङ्गतिं सूचयि-
तुमाह * यथा सयोगामाति * अनन्तराधिकरणोक्तमपवादत्वापवा-
दाद्वातन्तराधिकरणेतैव सङ्गतिमभिप्रोक्तं स्पष्टत्वाद्भुक्त्या चमसा-
धिकरणोक्तमपवासयोगव्यवस्थाविरोधात्पूर्वपक्षायोतेन सन्देहायोग-
गशङ्कानिरासायाविरोधोक्त्याऽयं ग्रन्थः । धर्मान्वयिनोऽपूरेसाधन-
स्य यदाग्नेयशब्देन केवलप्रदेयत्वमुपलक्षणमुक्तं तस्य द्विदेवत्वं
केवलान्वयन्यतद्विशेषद्वयतात्वसमुदायात्मकस्य समस्तस्याभावा-
त्समस्तेनोपलक्षणेनोपलक्षितस्य धर्मसयोगाभ्युपगमे त्रिदेवत्वस्याग्नेय-
शब्देन ग्रहणायोगात्किं नमुदायैकदेवेनाप्यन्यत्रयमात्रेणोपलक्षितस्य
धर्मसयोगः समस्तेनैव पापलक्षितस्येति सन्देहाद्विदेवत्वो गृह्यते न
येति विचार इत्यर्थः । पूर्वेपक्षमाह * गृह्यते इति * तो आप हीति
भाष्योक्तं हेतु व्याचष्टे * शक्यते हीति * इष्टान्त व्याख्यातुं मनो-
ताधिकरणभाष्य पठति * यद्यपीति * ननु त्वं ह्यग्रे प्रथमो मना-
नेति मन्त्रे याचनिकविनियोगान्वयाऽनुपपत्त्याग्निशब्दस्याग्नीषो-
मोपलक्षणापेक्षं युक्तं तद्वितेन तु देवतारूपेणैवान्वयमभिधानाद् द्वि-
देवत्वे चाने समयेतत्वं ऽपि देवतायाभावात्प्रोपलक्षणत्वं सम्भ-
तीत्याशङ्काह * समयेतत्वं चेति * सर्वत्राग्निफलित्वात् तद्व्यक्तस्य
तदन्यत्रयमात्रे ऽपि तद्व्यक्तस्मृतेः प्रकरणाद्यगतस्य सर्वाधेयस्याति-
मदुष्टपरिहाराय समयेतत्वंमात्रस्येदोपलक्षणताभ्यवर्णयेत्तया-
एवः । पक्षेप्यकस्य शब्दस्यानकारार्थत्वायोगाद्व्ययमात्रवाचित्वं च

देयताम्प्रविशेषप्रतीत्ययोगाद्विशेषवाचित्वे तु लक्षणया सामान्य-
प्रतीतिर्देवतात्वमेवानेयशब्दवाक्यम् । तथा ऽप्यग्नेश्चतुर्धाकरण-
व्यविधयकार्ययोग्यपूर्वसाधनर्हाविशेषोपलक्षणमात्रे पर्यवसा-
नाद्यागविधाविध चतुर्धाकरणविधौ साक्षात्कार्ययोगित्वाभावेना-
त्यन्तानादरणीयत्वात्प्रकरणातिसङ्कोचपरिहारार्थं समवेतत्वमा-
त्रेणैवापलक्षणता युक्तेत्याह * न चेति * एकपुरोडाशायां षोडशमा-
स्यां पुरोडाशद्वयस्योपलक्षणस्यापांशुयाजाष्यकार्ये ऽनादरो ऽनपाय-
श्च कालस्य लक्षणं हि पुरोडाशाविति दशमान्त्याधिकरणसूत्रध-
र्यमाणो हृष्टान्त । पर्यग्निरुत पान्नीवनमुत्सृजन्तीत्यत्राऽपि पान्नीव-
च्छब्दस्य पशूपलक्षणार्थत्वात्तनेयापलक्षणत्वेन हेतुना त्वपुरोडादरः ।
* पान्नीवते ऽनुपूर्ववत्त्वादवच्छेद इत्यत्रोक्त इति हृष्टान्तान्तरमाह *
नयेति * स्वयं वैदिकहृष्टान्तद्वयमुक्त्वा भाष्योक्त लौकिक हृष्टान्त-
मनुमन्धते * तर्पति * उपलक्षणत्वे कार्ययोगित्वाभावोक्त्यर्थत्वेन मि-
थस्तेषामिति सूत्रावयव तच्छब्देन शेषशब्दोक्तस्य कार्यस्य गुणशब्दो-
क्तस्य चापलक्ष्यस्य परामर्शः बहुवचन चानेकोदाहरणत्वोपलक्षण-
कार्यबहुत्वाशयमभिप्रेत्य व्याख्यातुमाह * उपलक्षणेति * तस्मिन्निवा-
च्यमुक्त्यद्वयतात्वत्यागेन लाक्षणिकसमवेतत्वापलक्ष्यत्वाभ्युपगम-
स्य प्रकरणातिमङ्गुलपरिहारार्थत्वेन तया साधारणात्तया साधार-
ण्यविषयत्वेनापस्यापिनानामाग्नीषोमीयादीनामैकप्रकरणान्वये
सति प्रकरणातिसङ्ख्यानापत्तव्यवस्था स्यात्तपान्त्यकप्रकरणान्व-
यत्समाधारणधर्मकायप्रतीतिरूपलक्षणार्थत्वेन तत्र श्रुत्याविरोधम-
न्मते प्रकरणातिसङ्ख्यायोगात्साधारणत्वेन युक्तेति व्यघधारणक-
ल्पनया हतृक्त्यर्थं सूत्रावयवव्याख्यातार्थं यदीत्यादिभाष्यमस्मिन्सू-
त्रे व्यवस्थावान्वयव्याभावात्सिद्धान्तसूत्रव्यवस्थाशब्दान्वयेन तु पू-
र्वेसूत्रपूरणाभ्युपगम प्राथम्यात् व्यवस्थाशब्दोपेतस्यैव पूर्वपक्षसूत्र-
स्य पठनीयत्वापत्तरयुक्तमाशङ्क्यानन्तर्यमचोदनेत्यतस्तसूत्रस्याचोद-
नाशब्दस्याग्न्यातिरिक्तानाञ्चतुर्धाकरणाचोदना स्यादित्येवं व्यवस्था-
वाचितामभ्युपगम्यानुपद्वेण पूरणमभाष्यकृतो अभिमतामित्याह * भा-
ष्येति * स्वपदितानुपद्वयोगादनाश्लेषकत्वात्मकाकारणत्ववाचि-
नयाचोदनाशब्दस्यानुपद्वे ऽप्यन्यार्थस्यायोगात्कार्ययोगित्वाभावेन
चोपलक्षणस्यानादृत्यत्वानुक्तौ प्रकरणानुरोधमात्रेण श्रुतिभङ्गायागा-
दस्या व्याख्यायाः स्वानाभिमतत्तसूचनार्थमभाष्यकारप्रहणम् । ल-
क्षणार्थो गुणश्रुतिरिति सिद्धान्तसूत्रानवयवस्यमाणवैषम्यायता-
राय यथा प्राशिवावदानरूपः शेषो ऽग्निगुणसमुक्ता अपि साधार-

प्रायस्थाप्रेयपुरोडाशविशेषे विधानार्थमेतद्वचनमिति वदता वदा-
प्रेयस्येति प्राशिन्नावदानान्तत्परकरणप्राप्तमाप्रेयात्प्राशिन्नावदानम-
नूय तन्मूलकं विभज्येति वचनव्यक्तिर्व्याख्याता । प्राशिन्नमवयती-
ति सामान्यवाक्यात्प्राशिन्नावदानस्य साधारणता युक्त्युक्तं चतु-
र्द्धांकरणस्यापि तं चतुर्द्धां कृत्वेति सामान्यवाक्यात्साधारण्यं गङ्गि-
तुमाह * स्थित इति * द्विदेवत्ये तद्विधायो न सम्भवतोऽयमुक्ते- ७६११
न न्यायेनाधिकरणे स्थिते जम्भौ वाविशेषादिति कात्यायनाख्यसु-
भक्त्यापयलत्प्रत्ययस्वीयते इत्यर्थः । कतस्यापत्यद्गोत्रमित्यस्मि-
न्नर्थे गणादिभ्यो यञ्जिति यञ्ज कृत्वा कात्यस्मापत्यं युवेत्यस्मिन्नर्थे
यमिञ्जोश्चेति कफप्रत्यये तस्य चायनादिसूत्रेणायनादेशे कृते कात्याय-
नत्येदमित्यस्मिन्नर्थे बुद्धाच्छ इति छप्रत्यये तस्यैवादेशेनाजादित्वा-
त्कफफिञ्जोरन्यतरस्यामिति कफप्रत्ययस्य लुक्पक्षे कात्य इति यकारा-
रात्परतः छप्रत्ययप्राप्तावापत्यस्य च तद्विते नातीति आकारादिव-
र्जिते तद्विते परेऽपत्यवाचिनां यकारस्य लोपात्कातीयमिति रूपसि-
त्तिः । न्यायविरोधात्कात्यायनीयवचनस्य बाध्यमाशङ्कावाधार्य
श्रुतिमूलतामाह * उक्तमिति * इह दर्शपूर्णमासपकरणे श्रुति-
र्ह्येत्यर्थः । कासी श्रुतिरित्यपेक्षायां पठति तमिति । सामान्यश्रुतेर्वि-
रोधश्च्युत्त्वान्नयमात्रविषयत्वेनोपसंहारात्साधारण्यानापत्तिरिति परि-
हारमाह * अत्रेति * नित्योक्त्वाऽनुपसंहारे विकल्पापत्तिरुपसंहा-
रकारणत्वेन सूचिता । प्राशिन्नवाक्ये व्याख्यानानेन परपदार्थान्वयवि-
धौ श्रुतिबाधापक्षेर्विशिष्टावदानविषयवगमाद्विशेषशास्त्रत्वेन सा-
मान्यशास्त्रोपसंहारकत्वं भविष्यतीत्याशङ्कते * प्राशिन्नेति * वाक्या-
न्तरात्प्राप्तेः प्राशिन्नावदानस्य विधानुपशङ्क्यत्वाद् गुणमात्रार्पत्वा-
पगतैर्विशिष्टावदानशास्त्रत्वाभावाच्चोपसंहारकत्वं सम्भवतीति परि-
हरति * नेति * एतदेव विवृणोति * भक्तकमिति * पुरोडाशवाक्यस्यापि
यर्हिःपत्त्वलक्षणगुणमात्रार्पत्वात्कममात्रार्पत्वाद्वा चतुर्द्धांकरणवि-
धायित्वाभावेऽविशेषशास्त्रत्वाभावाच्चोपसंहार्यत्वे स्वादित्यशङ्का-
ह * इदं त्विति * कृत्वाशब्दोक्तायां चतुर्द्धांकरणभावनायां गुणा-
श्रुतेराख्यातोक्तायाश्च यर्हिःपत्त्वकरणभावनायाः प्राधान्यप्रतीतेः
कृत्वाशब्दोक्तभावनाविशेषणत्वायोगाद्विगुणत्वोक्तिः । शास्त्रान्तरी-

यस्याध्येतुमर्हेन पुनर्वचनत्वस्य निरस्तत्वाच्छास्त्रान्तरीयस्य च दूर-
स्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायोगास्तत्तुल्यध्वनेऽपि विधयेव क्रिया दूरस्थस्य
प्रत्यभिज्ञाभ्युपगमेऽपि त्वष्ट्यासेन क्रियाविधिः शक्यो वक्तुमिति प्रौ-
ढिप्रदर्शितार्थो पुनर्वचनोक्तिः । शास्त्रान्तरीयस्य सामान्यस्याबुद्धिस्त-
त्वेनोपसहारायोगं शङ्कते * दूरस्थत्वादिति *

यस्य येनार्थसम्बन्धो दूरस्थेनापि तस्य स ।

अथेतो ह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणमिति ॥

न्यायाद् दूरस्थोऽनुपसहारो नाशक्य इति परिहरति * नेति *
वृद्धश्लोकन सामान्यन्यायमुक्त्वा तदुपजीवनेन दूरस्थस्याऽपि सा-
मान्यस्य विशेषणोपसहारसिद्धिमाह * तेनेति * येन कारणेन
दूरस्थस्याऽपि योग्यत्वात्सम्बन्धो युक्तत्वेन कारणेन दूरस्थमपि सा-
मान्य विशेषेण विनाऽनुपपद्यमानत्वाच्छास्त्रान्तरीयविशेष प्रति ग-
च्छति ततश्च भुतविशेषत्वेन विशेषान्तररूपनापोगाद्विशेषशास्त्रेण
स्वीयपयभूते विशेषे स्थाप्यते दूरस्थत्वेऽपीति श्लोकार्थः । दूरस्थ-
यारण्युपसहारोपसहारकतावश्यम्बोक्तव्यामुक्ता युक्ता । सा-
मान्यशास्त्रस्य पूर्वलोचनायामुपसहारसम्भवेऽपि विशेषशास्त्रस्य
पूर्वालोचने सामान्यशास्त्रानवधानेन स्यादित्याशङ्क्य तस्मिन्पक्षे विशेष-
पान्तर्गतत्वेन प्राप्तस्य सामान्यस्य तदुरकालवर्हि पत्रकरणवि-
धयऽनुवादमाह * अथ चेति * वर्हि पत्रकरणस्याऽपि चतुर्द्धा-
परणयच्छप्रतिपत्त्यर्थं भक्षाद्भवेन चतुर्द्धाकारणाद्भवाभावादङ्गा-
द्विभावायाऽनुवादायोगात्क्रमनिरपक्षवर्हि पत्रविधायनुवादा-
नभङ्गापत्तेः शास्त्रान्तरप्राप्तचतुर्द्धाकरणाऽनुवादाभ्युपगमे वर्हि -
पत्रस्य शास्त्रान्तरप्राप्तस्याऽनुवादोपपत्तेः न विधिः सम्भवती-
त्याशङ्क्य प्रथमात्र तर्हि विधीयतामिति पक्षान्तरमाह * अथति *
या शरण्याङ्गापरिहारमुपसहरति * अनन्तरिति * नपक्षेणाम-
सम्भ-गादिन पूर्वपक्षसूत्रावयवस्य व्ययवारणकल्पनवास्त्यैकदे-
यत्यद्विदयत्यानामप्यप्रकरणान्यत्र याजितस्य विरुद्धत्वोक्त्यै पक्षेकादि-
द्वैतप्राप्ता मिय सम्बन्धो न स्यात्तता द्विदयत्वस्याऽपि लक्षणायां-
प्रिगुणभुतिमयश्च त्यतदस्मीत्यत्र लक्षणाधीन सिद्धान्तसूत्रावयवे
ऽनुपपन्नस्य पूर्वपक्षनिरासाद्येत्यत याजनार्थं यदि चिन्ति माध्य

व्याचष्टे * यदि त्विति * उपलक्षणकार्ययोर्मिथो ऽसम्बन्धात्कार्या-
योगित्वेनोपलक्षणस्यानादृत्यतेत्येवं स्वमतेन व्यवधारणकल्पनां वि-
नैव पूर्वपक्षसूत्रावयवे व्याख्याते त्वाग्नेयत्वेन द्विदेवत्वस्योपलक्षयितु-
मशक्यत्वाद्नुपलक्षितस्य चाग्नेयशब्देन प्रहीतुमशक्यत्वान्मिथस्ते-
षामसम्बन्धे ऽप्येकदेवत्वस्यैव लक्षणार्था ऽग्नेयत्वोपलक्षणश्रु-
तिरित्येवं लक्षणार्थेति सूत्रावयवस्य व्याख्यां सूचयितुमाह * य-
थापि चेति *

इति श्रीमत्त्रिकाण्डमीमांसासामण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्ट
माधवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्त्तिकटीकायां
सर्वानवयवकरण्यां न्यायसुधारण्यायां तृती-
यस्य प्रथमश्चरणः समाप्तः ।

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

वर्हिन्यायः । लघनप्रकाशमन्त्राणां मुख्ये विनियोगाधिकरणम् ॥ १ ॥

अर्थाभिधानसंयोगान्मन्त्रेषु शेषभावः स्यात्त-

स्मादुत्पत्तिसम्बन्धो ऽर्थेन नित्यसंयोगात् ॥ १ ॥

लिङ्गहेतुकस्य विनियोगस्य श्रुतिसापेक्षत्वाच्छ्रौताविनियोगप्र-
कारचिन्तानन्तरं लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तायां सङ्गतिमाह *
इदानीमिति * विशिष्टावृत्त्या विविधरूपविनियोगाभिधानाद्विनियो- ७६३*
गप्रकारोक्तिः । सामर्थ्याख्यस्य लिङ्गस्य मन्त्रेष्विव द्रवावदानाद्यङ्ग-
भूतेषु स्त्वादिष्वपि विनियोजकत्वसद्भावात्तेष्वलिङ्गहेतुकविनि-
योगप्रकारचिन्ता कस्मान्न कृतेत्याशङ्का मुख्यस्य विनियोगो गौणे
ऽपि चेत्येतत्प्रकारव्यतिरिक्तस्य लैङ्गिकविनियोगप्रकारस्याभावात्त-
स्य चार्थप्रत्यायनव्यतिरिक्तसामर्थ्यहेतुकत्वाभावान्मन्त्रव्यतिरिक्तस्य
चार्थप्रत्यायनसामर्थ्याभावान्मन्त्राणामेव लैङ्गिकविनियोगप्रकार-
चिन्ताविषयत्वं भाष्यकृतोक्तमिति दर्शयितुमाह * लिङ्गं नामेति *
गौणार्थप्रत्ययस्य तर्हि मुख्यार्थप्रत्ययजन्यत्वेन मन्त्रे मन्त्रजन्यत्वा-
भावान्मन्त्रसामर्थ्यानुपपत्तेर्वर्हिर्मन्त्रस्य मुख्येष्वेव कुशेषु विनियो-
गो गौणेष्वपि वा कुशसदृशेषूपलपाक्ष्येषु सुगन्धादिषु तृणान्तरेष्वि-
तीयं चिन्ता न युज्येतेत्याशङ्काह * तच्चेति * गौणस्यार्थस्याशब्द-
त्वे शब्दार्थान्तरानन्वयापत्तेर्गौणे ऽप्यर्थे शब्दव्यापारो ऽस्तीत्याश-
यः । कः पुनरिति भाष्यस्य गौणार्थाभावाःसन्देहायोगेनाधिकरणा-
क्षेपार्थत्वं सूचयितुमाह * तच्चेति * तत्सिद्धिसूत्रे गौणस्यार्थस्यो-
क्तत्वाग्नेह तदभावाशङ्का युक्तेत्याशङ्काह * तत्सिद्धीति * गौण-
त्वनिमित्तविशेषानवधारणं गुणस्वरूपसद्भावमात्रेण प्रकृतचिन्ता-
सिद्धेरिह सामान्यतो गौणे ऽर्थे सिद्धे जहत्स्वार्थाभिधायित्वादि-
निमित्तत्रयस्य वेदे ऽनुपपत्तेः प्रत्तरादिशब्दानां यजमानादिषु

गुणवृत्तिसिद्धौ लक्ष्यमाणगुणयोगवृत्तित्वरूपो गौणत्वयोगौ-
 णत्वनिमित्तविशेषस्तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात इत्युक्ते तथाप्यज्ञहस्ता-
 र्थाः सर्वा वृत्तय इति तत्सिद्धिसूत्रे अभिहितत्वावुपपदाधीनत्वा-
 दिषु चेहाशङ्क्यमानेषु पञ्चस्वपि गौणत्वनिमित्तेषु स्वार्थत्वाग्नेहो-
 पपदाधीनत्वादिति निमित्ताशङ्का युक्तेत्याशङ्क्य स्वार्थपरित्यागवृत्ति-
 त्वमप्यर्थेन नित्यसंयोगादित्यत्रैव सिद्धं तत्सिद्धिसूत्रे व्याख्यात-
 मित्युक्तमतो नैव गुणो नाम कश्चिदस्तीत्याशङ्का युक्तेतीति करणा-
 र्थः । एवं सति तत्सिद्धिसूत्रं पश्चात्कार्यामित्याशङ्काह * अय-
 मर्थत इति * वक्ष्यमाणगौणत्वसिद्धयत्कारेणापि निमित्तविशेषो-
 क्तिर्युक्तेत्याशयः । उच्यतइति परिहारभाष्यं व्याचष्टे * तत्र
 चेति * शङ्क्यमाणोपपदाधीनत्वादिनिमित्तान्तरानिरासं विना
 गुणयोगनिमित्तत्वात्सिद्धेरुपक्रममात्रत्वसूचनार्थम् * तत्र चेत्युक्त-
 म् * उत्पत्त्युक्तावगतिरूक्ता गुणादवगमनं गौणत्वे हेतुरित्यर्थः ।
 शङ्काशयविवरणार्थं यद्येवमिति भाष्यं व्याचष्टे * शास्त्रादिश्य
 इति * कथं सर्वेषां शब्दाभिधेयतेत्याशङ्कां निराकुर्वन्शङ्कां व्याच-
 ष्टे * परेति * पैङ्गल्यादिसामान्यस्य गुणत्वाभावाद्दिशेषस्य चाग्नि-
 मतस्यान्यत्राभावादग्निगुणयोगेन माणवकावगत्यनुपपत्तेरग्नित्वपै-
 ङ्गल्यतीव्रत्वादेरसर्वमतत्वाद्दिशब्दात्प्रतीयमानो ऽर्थो ऽभिधीयमा-
 नत्वादन्येन प्रकारेणावगत्ययोगान्मुख्य इत्यर्थः । अन्यशब्दस्याभि-
 धीयमानत्वापेक्षायामपि नित्यसापेक्षत्वाद् गतिशब्दसमासाविधा-
 तः । उपपदाधीनत्वादीनां निमित्तानां सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वावुप-
 न्यासपूर्वको निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्य गौणत्वानिरासायैकदेशि-
 कल्पितानि निमित्तान्याशङ्किता दूषयितुमुपन्यस्यतीत्याह * तत्रे-
 ति * गौणस्य मुख्याद्विचकार्यहोपपदाधीनप्रत्ययस्य लक्षणत्वेन
 शङ्कनीयत्वाद्वाचापिनश्च धर्मस्यान्यतो व्यावर्त्तकत्वेन लक्षणत्वाद्-
 ग्निरधीतइत्यादौ चोपपदाभावे ऽपि गौणत्वप्रसिद्धेरुपपदाधीनप्रत्य-
 यस्याव्यापित्वादर्थधर्मत्वाभावाच्च लक्षणत्वा ऽनुपपत्तेरयेति भा-
 ष्यमयुक्तमाशङ्काह * सर्वयेति * धर्मत्वाभावे ऽप्यन्यतो व्या-
 वर्त्तकत्वाल्लक्षणत्योपपत्तिः पूर्वोद्धेनोक्ता उत्तरार्द्धेन परार्थिना श-
 ब्दप्रवृत्तिर्यस्मिन्नर्थे परार्थीनप्रवृत्तिरित्यर्थधर्मस्य परार्थीनप्रवृत्ति-
 त्वस्य लक्षणतोकाग्निरधीतइत्यादावपि माणवकावुपपदस्यार्थप्र-
 करणाप्रित्यल्लेनान्व्याप्तता परिहृता । नित्यशब्दार्थं व्याचष्टे * न
 हीति * माणवके पैङ्गल्ये प्रत्ययो माणवकप्रत्ययः । एवमपि को
 ऽथ गुणो विवक्षितो यत्सम्यग्वाद् गौणत्वं स्यादित्याशङ्काह *

तदेव चेति * अग्न्यादिनाम्नां पैङ्गल्यादिप्रवृत्तौ माणवकादिपदान्तर-
स्य हेतुत्वेनानुग्राहकतयाद्वात्मको गुणत्वे ऽभिहिते कथं पदान्तरस्य
पैङ्गल्यादाधग्न्यादिनामप्रवृत्तिहेतुतयाशङ्का सामान्योक्त्वा समाना-
धिकरणकृतोक्ताग्निशब्दस्य माणवकगतपैङ्गल्यादिवाचित्वाभावे मा-
णवकशब्दाभिप्रायसमानाधिकरण्यायोगापैङ्गल्यादिवाचित्वाभिप्राय-
स्यावसीयतइत्याण्यः पदान्तरेण पदान्तरस्य स्वाभाविकशक्तिनाशेन
यत्तद्यन्तरानुत्पादकत्वादुपपदापेक्षित्वे ऽपि मुख्यत्वानपायान्मुख्याद्वि-
वेकानापादकत्वेनैतल्लक्षणां नैतदित्यादिभाष्य व्याचष्टे * नैतदिति *
स्यभावादेव पैङ्गल्ये ऽस्याभिप्रायः प्रति मुख्यत्वं लक्षणवाच्यत्वं नापे-
क्षितमित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * यथैवेति * सम्बन्धानुभवजन्यसंस्का-
रसम्बन्धस्मृतिग्रहणायादिशब्दः न चासाविति भाष्यं शब्दद्वयसमुदा-
यावयवत्वाख्यं गुणशब्दात्प्रतीतेर्गौणतेत्येव गौणत्वलक्षणदूषणार्थत्वेन
व्याख्यातुं लक्षणान्तरमुपन्यस्यति * अथेति * माणवकाग्निशब्दस-
मुदायावाच्यस्य पैङ्गल्यस्याग्निशब्दात्मकमवयवं प्रति गौणतेत्यर्थः ।
एतल्लक्षणदूषणार्थत्वेन भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्लोकं व्या-
चष्टे * तत्रेति * उभयोरपि पैङ्गल्यपिण्डस्वरूपयोर्वाच्यत्वात् ७६५।
प्यग्निमाणवकशब्दौ प्रात्यात्मिकयोरर्थयोर्मुख्यावित्युक्ते ऽयं विष-
यगौणमुख्याविवेकप्रस्तावादधेमुख्यत्वाकौ शब्दमुख्यत्वाकिरिति सू-
चनार्थनिकरणः । वाक्यार्थस्यैक पदं प्रति वाक्यावयवत्वात्मकगु-
णवशात्प्रतीतेर्गौणतेत्येव लक्षणान्तरोपन्यासार्थमथेति भाष्यं व्या-
चष्टे * इदानीमिति * सर्ववाक्यार्थानां तर्हि शब्दं प्रति गौणत्वाप-
त्तिरिति परिहारसूचनार्थम् * पूर्वप्रदेवेत्युक्तम् * एतल्लक्षणदू-
षणार्थं नैतदितिभाष्य व्याचष्टे * तदिति * अग्निमाणवकशब्दाभ्या-
मग्निमाणवकत्वयोरभिधानात्तद्वादिशब्दे कार्योक्तिः सम्भवतीति वा-
शङ्काह * नत्विति * तच्छब्देनाभिप्रायः परामृष्टः । पैङ्गल्यस्य तर्ह्यभिप्रा-
यवाच्यत्वात्पदार्थत्वोपपत्तयार्थत्वसम्भवाद्यद्युच्येत ततो वा-
क्यार्थता भवेदित्यनेनावाच्यत्वात्पैङ्गल्यस्य वाक्यार्थत्वनिरासो न
युक्त इत्याशङ्काह * नचेति * वाक्यार्थत्वनिरासमुपसहरति * तस्मा-
दिति * गौणमुख्यविभागादावभिदूष्युपसहारार्थान्तदेवमिति भाष्यं
व्याचष्टे * तेनति * पैङ्गल्यस्य शब्दावाच्यत्वाक्तेष्वविराधमाश-
ङ्काह * माणवकस्येति * मन्दप्रसिद्धत्वात्मकं गौणलक्षणोपन्या-
सार्थं तथेति भाष्यं मन्दप्रसिद्धस्य गुणादवगतत्वाभावेन गौणश-
ब्दावयवत्वायोगाद्युक्तमाशङ्क्य मन्दप्रसिद्धस्य मन्दप्रयोगविषयभू-
तस्य वाक्यार्थस्यापपादनं विना निश्चेतुमशक्यत्वादुपपदस्यैवात्रापि

पक्षद्वयं अनुग्राहकत्वेनाहत्वाद् गुणता विवक्षितेति सूचयन् व्याचष्टे
 * अथेति * यथा मन्दप्रसिद्ध्या कृतमुपपदस्याध्वयणं च यथा च
 सुष्ठु प्रसिद्ध्या कृतमनाध्वयणं ततएव दर्शयतीति मन्दप्रसिद्धत्वस्यो-
 पपदाध्वयणमिति तत्त्वोक्त्या मन्दप्रसिद्धार्थे प्रतीतावुपपदस्यानुग्रा-
 हकत्वाद् गुणत्वसूचितं कथं तदुपपदाधीनत्वपक्षापक्षान्तरतेत्याशङ्क्य
 मन्दप्रसिद्ध्या सन्तमप्युपपदव्यापारलक्षणत्वेन * मुख्येयुक्तम् * ए-
 तल्लक्षणदूषणार्थमिदमपाति भाष्य व्याचष्टे * तत्रति * ज्ञानस्य
 निरवयवत्वात्स्वता न्यूनातिरिक्तत्वाभावे ऽपि ज्ञानरूपवदुत्वाभ्या
 न्यूनातिरिक्तत्वसम्भवमाशङ्क्य ज्ञानरूपत्वात्सव्यातो ज्ञानारूपत्वे ऽपि
 मान्द्याप्रसिद्धिर्निरवयवत्वेन च स्वरूपपरिमाणारूपत्वायागाग्निरव-
 यवसामान्यमात्रविषयत्वेन च शब्दस्य ज्ञानस्य विषयारूपपरिमाणत-
 या ऽन्यरूपपरिमाणयागन्मान्द्यायागसूचनायाञ्जस * इत्युक्तम् *
 अल्पप्रयोगित्वात्सकललक्षणापन्यासार्थमयति भाष्यमल्पप्रसिद्ध-
 त्वलक्षणात्प्रयोगित्वलक्षणस्य मूलभूतत्वेन विशेषं दर्शयन् व्या-
 चष्टे * इदानीमिति * एतच्च लक्षणदूषणार्थेनादिति भाष्य व्या-
 चष्टे * तद्विति * पुनः शब्दतः सामर्थ्येनमित्तप्रत्यायकत्वाच्छब्दस्य
 मुख्यत्व ऽप्ययस्य गौणत्वनिरासः । प्रकृतं कथं सिद्धवित्याशङ्क्य श-
 ब्दस्य मुख्यत्व ऽर्थस्यापि मुख्यत्वापत्तिरिति परिहाराधत्वेनातः सो-
 ऽपाति भाष्यव्याख्या सूचिता । यथा च तदप्या गथादिपदानां पृ-
 थिव्यादिरित्यननापपदधीनत्वस्यति व्याप्तिर्दृष्टिता तथास्य प्रसिद्धि-
 प्रयोगयारपि दर्शयितव्येत्याह * इहापि सेति * अतिव्याप्तिमव-
 दर्शयितुं धृष्टश्लोकं पठति * तथा चाहति * परकल्पितेषु गौणत्व-
 लक्षणेषु मुन्याद्विरक्तानापादकत्वेन दूषितेषु पाच्यगुणयागतं प्रती-
 यमानं चात्मविरक्तानापादकलक्षणोत्तममप्रत्यादि भाष्य तात्पर्यतो
 व्याचष्टे * इदानीमिति * अग्निसापदभिधानमित्युत्पद्य तावच्छब्दो
 व्याख्ययः । अग्नियपैद्वत्त्वस्य माग्नयकं च पैद्वत्त्वान्नयस्याप्यभि-
 यानमास्तत्वाशङ्क्याग्निसम्बन्धादयं परिशिष्टस्यार्थस्य प्रतीतेरनि-
 धयनानुनामाहत्वाधकरणव्यापनं ददयितुम् * व्यनियदित्युक्तम् *
 परगुणानां परशक्यतां परगुणानां चति पार्श्विकात् परिहर्तुमाह
 * नानं घति * गुणव्यक्तीनां परथाभावः ऽपि सामान्यानि पर-
 जमाः । पुनः तन्मन्त्रार्थं ददयितुं चित्रार्थं यन् सादृश्यं सामान्यं
 तत्र किं नवत् तत्रापि पृथिवीजलसंस्थानादिसमानतति प्रदत्तात्तर-
 रूपापमानमार्त्तवाक्यताना । गुणयागनिमित्तवृत्तिर्वात्मकगौण-
 लक्षणेषु पादनस्य पदं गौणत्वात्सिद्धार्थत्वात्तदवयवमिति भाष्य

दर्शपूर्णमासयोस्तृणसदृशाभावात् कुशविषयस्तृणशब्दो न कुशस-
 र्वसुगन्ध्यादितृणान्तरोलपराजित्तरणार्थाविषयस्तृणसदृशशब्द इ-
 त्येव स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् । गौणमुख्याविभागोक्तेरधिकरणारम्भ-
 सिद्ध्यर्थत्वोक्त्यर्थं तदेवमिति भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति * सु-
 खग्रहणार्थं गौणत्वलक्षणानि सङ्गृह्णाति * एते चेति * स्वार्थं जहा-
 तीति जहत्स्वार्थो ऽर्थान्तराभिधायी च तस्य भावां जहत्स्वार्थाभि-
 धायित्वं गुणिरूपान्यादिस्वार्थत्यागेन गुणरूपे पैद्गल्यादौ वृत्तिर्गौ-
 णत्वे कारणम् अग्न्यादिजातिपैद्गल्यादिगुणसङ्घातो ऽग्न्यादिशब्दवा-
 च्य सङ्घातिरहितगुणमात्रशब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारणम् । अ-
 ग्न्यादिशब्दवाच्यस्याभिप्रेत्वादेर्माणवकादावग्न्यादिगुणदर्शनेन कल्प-
 नागौणत्वकारणममाणवकाद्युपपदसहायस्याग्न्यादिशब्दस्य पैद्ग-
 ल्यादौ वृत्तिरङ्गाख्यगुणभूतोपपदाधीनत्वाद् गौणत्वकारणमभिर्मा-
 णवक इत्यादिशब्दस्यावयवार्थानपेक्षवर्णसमुदायरूपेण पैद्गल्यादौ या
 प्रसिद्धिस्तस्याभाव समुदायावयवभूतस्याग्न्यादिशब्दस्य पैद्गल्यादौ
 समुदायावयवभूतत्वाख्यगुणवत् । प्रवृत्तिहेतुत्वाद् गौणत्वकारण
 पैद्गल्यादेरभिर्माणवक इत्यादिवाक्यार्थमग्न्यादिशब्दस्य पैद्गल्यादौ
 चाख्यवयवत्वाख्यगुणवत्त्वाद् गौणत्वकारणमग्न्यादिशब्दस्य पैद्गल्या-
 दावकल्पधोतुप्रसिद्धत्वमङ्गाख्यगुणभूतोपपदापेक्षत्वप्रतिनिमित्तादौ-
 णत्वकारणम् । यस्मिन् पैद्गल्यादावग्न्यादिशब्दस्याल्पैर्वक्तृभिः प्रयो-
 गः सो ऽल्पप्रयोगी तस्य भावां ऽल्पप्रयोगिता ऽल्पसिद्धत्ववद्गौणत्वका-
 रणम् एतान् गौणत्वकारणपक्षाभिरस्याग्न्यादिशब्दवाच्येनाभिप्रेत्वादि-
 नाग्न्यादिगुणस्य पैद्गल्यादेर्लक्षणा माणवकादावग्न्यादिगुणवत्प्रिय-
 शब्दप्रवृत्तिहेतुत्वाद्गौणत्वकारणत्वेन साधितेति न-
 घानां मध्य युक्तयुक्तपक्षविवेकायोक्त किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं
 व्याचष्टे * तत्रेति * सकृदाम्नातस्य मन्त्रस्यावृत्त्यनापत्ति साक्षान्मुख्ये ७६७।१
 विनियोगस्य मूलमविष्यतीत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमावृत्त्यधिराधोक्त्यर्थं
 परार्थत्वादित्युक्तमुख्यविनियोगेन कृतार्थस्य गौणे विनियोजकधु-
 त्यकल्पनावुभयाङ्गत्वायोगमाशङ्क्यानेन मन्त्रेण यदभिधातुं शक्नुया-
 त्तदभिदध्यादिति गौणमुख्यसाधारणश्रुतिकल्पनेनोक्त्यर्थो नित्यशब्दः
 अप्राकरणिकं ऽपि तर्हि विनियोगापत्तिरित्याशङ्क्य प्रकरणावग-
 तसामान्यसम्बन्धसापेक्षत्वात्तुद्गत्याप्रकृतं विनियोजकत्वायोगोक्तौ-
 च प्रकृतं गौणं मुख्ये च * प्रयोगितेत्युक्तम् * तस्कारत्यादि-
 ति सूत्रस्य शङ्कोत्तरत्वेन व्याख्यार्थमपि चेति भाष्य व्याचष्टे * एव
 चेति * प्रकरणयच्चादको ऽप्यनुग्रहीतस्य इत्याह * तथेति *

अपिशब्देन दृश्यते ईनेतीत्युत्पत्त्या वेदाभिधानाद्वैदिकं मन्त्ररूपमा-
 पेशब्देनोक्तम् । औत्पत्तिकं प्रथमावगतं मुख्यं नैवार्थेन मन्त्राणां
 सम्बन्ध इत्येवं सिद्धान्तप्रतिज्ञार्थमध्यमसूत्रावयवव्याख्यापत्वेन
 स्पष्टत्वागमुष्य एव चेति भाष्यमव्याख्याय हेत्यर्थत्वेनाद्यावयवव्या-
 ख्यार्थे प्रकरणे हीत्यादिभाष्य प्रधानैकवाक्यतां विनाप्यभिधेयार्थ-
 त्वोपपत्तेः प्रधानैकवाक्यतोक्त्यानर्थक्यादयुक्तमाशङ्क्य क्रतुशेषत्वो-

विनियोगादन्योन्यापक्षणां च पदार्थानामनुष्ठेयत्वावगतरन्योन्यान्त-
 पेक्षाणामेव स्मारकापेक्षत्वात्प्रत्येकमेव पदार्थेषु मन्त्रविनियोजिकायां
 धृता कल्प्यावो मुख्यप्रत्यायनं विना गौणप्रत्यायनाशक्तेर्मध्यप्र-
 त्यायनाशक्तेर्मुख्यविषयविनियोजकधृतिकल्पनां विना गौणविषय-
 धृतिकल्पनायोग्यमुख्यविषयधृतिकल्पनायाः प्राथम्यावगतेमुख्य-
 विनियोगेन मन्त्रस्य नैराकाङ्क्षात् गौण मन्त्रविनियोजककल्पना
 न युक्तेत्येवं परिहाराद्यर्थतया मुख्येनार्थेन गौणतार्थप्रत्यायनवेलायाम-
 पि मन्त्राणां प्रत्याय्य प्रत्यायनलक्षणा संयोगादित्येवमन्त्यावयव-
 व्याख्यायै सत्यमित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * मुख्येन चेति * गौणेन
 कृतार्थत्वात् मुख्ये धृतिकल्पनेत्येवं कस्मिन् भवतीत्याशङ्क्यो निरस्त
 श्लोक व्याचष्टे * अपि चेति * अपि वा प्रयोगसामर्थ्यान्मन्त्रो
 ऽभिधानवाची स्यादिति द्वितीयमन्त्राधिकरणसूत्रन्यायेन सामर्थ्या-
 धीनत्याच्छ्रुतिकल्पनस्य मुख्ये च निरपेक्षसामर्थ्यावगतस्तत्रैव धृतेः

मध्यप्राप्तोपायान्तरनिवृत्त्यशक्त सामर्थ्यप्राप्तोपायान्तरस्याभावात्क-
 र्माविनियोगायागात्तदर्थतया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्यवयवस्या-
 न्यथाव्याख्याप्यमपि च गौणस्येति भाष्यं व्याचष्टे * किं चेति *
 मुख्यव्यतिरिक्तेन मन्त्रादृष्ट कृतार्थत्वे ऽपि मुख्यद्वारा गौणप्रत्याय-
 नार्थे गौणा ऽपि मन्त्रा विनियोज्य इत्याशङ्क्योपायान्तराणां गौण-
 प्रत्यायनपक्षे मन्त्रविनियोगो न युक्त इत्येवं परिहाराद्यर्थतया यदि गौ-

णप्रत्यायनस्य नित्यं मुख्येनार्थेनोपायोपेयत्वलक्षणः संयोगो भवेत्त-
तो मुख्यद्वारो मन्त्रस्य गौणेऽपि विनियोगः स्यात्तत्त्वेतदस्तीति
व्यवधारणकल्पनया ऽर्थेन नित्यसंयोगादित्ययवस्यान्यथाव्याख्यार्थ-
मपि च यो गौण इत्यादि मुख्य एव विनियोग इत्यन्तं भाष्यमवय-
यतो व्याचिख्यासुः प्रत्याययतीत्यन्तं तावद्व्याचष्टे * अपि चेति *
सचेदित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे * अन्यथेति * यदित्युत्तरभाष्यं
व्याचष्टे * नेति * अर्थत्याद्याशङ्कोत्तरभाष्यं व्याचष्टे * पाक्षिक- ७६८
त्वे ऽपीति * यदेति प्रकृतसिद्ध्युपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * नित्यमि-
ति * उपायान्तरेण गौणप्रतीतिसिद्धावपि मन्त्रस्मारितस्याभ्युद-
यकार्त्विगाद् गौणेऽपि मन्त्रविनियोगे भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ-
त्वेन साधनविशेषानपेक्षनार्थस्मृतिमात्रेण प्रयोजनमूननार्थानुष्ठातुः
सयोगाच्च मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्यनार्थ-
न चेति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * मन्त्राभ्यामनार्थस्य परिहारार्थं
मन्त्रस्मारिततादरणीयेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन मुख्येनार्थेन मन्त्रस्य
स्मार्यस्मारकत्वसयोगमात्रादाभ्यामनार्थवत्त्वापपत्तेर्न गौणस्य मन्त्र-
स्मारिततादरणीयेत्येवमवधारणार्थं नित्यशब्दाभ्युपगमेनैव पञ्चम-
ध्याख्यार्थमथापीति भाष्यं व्याचष्टे * मन्त्रति * पञ्चस्यपि
व्याख्यासु सकृत्सूत्रं योजयति * तेनेति * नित्योपपादनायाव्य-
भिचारितोक्ता *

संस्कारत्वादचोदिते न स्यात् ॥ २ ॥

भाष्यव्याख्यार्थं सूत्रं योजयति अचोदित इति *
लिङ्गेन प्रकरणवाधस्यादोषत्वोक्त्यर्थनया न च कार्त्वादीति
भाष्यावयव व्याख्यातुं लिङ्गेन चेत्युक्तं कर्मान्तराङ्गत्वं
ऽपि तर्हि प्रमाणमात्रादानर्थस्य स्यादित्याशङ्कते * कथं
पुनरिति * यैदिकत्वसामान्योपस्थापितयैदिककर्मान्तराङ्गत्वं
सन्निधानात्त्वेन पञ्चमप्रमाणनष्टाद्वाचनीयादिवत्सामान्यतः कर्मा-
ङ्गत्वानवगमात्सामान्यमात्रेणानाकाङ्क्षिता कर्मविशेषाङ्गता योवृधुमय-
क्येति परिहारसूचनार्थं यैदिकोक्तिः । कर्मानङ्गत्वे ऽपि लिङ्गाद्व-
ताङ्गत्वं भवतीत्याशङ्काह * कथं चेति * कत्वङ्गभूते ऽर्थे सा-
मान्यतो मन्त्रविनियोगाभावे कर्मापूर्वसाधनत्वापेक्षायां विनियोगा-
पत्तेर्नैकफल्यप्रसङ्गाच्च लिङ्गमात्रादङ्गत्वं सम्भवतीत्याशयः । परिहर-

(१) यथादरचोदिते कर्मवधारणां नित्यशब्दाभ्युपगमेनावस्था व्याख्यार्थमर्थेन च.
तिभाष्य * व्याचष्टे नयेति * इति १ पु. पा. ।

ति * तदिति * पूर्वार्द्ध व्याचष्टे * यागेति * उत्तरार्द्ध
व्याचष्टे * तत इति * चोदकालुग्रहशङ्कोत्तरत्वे तु विवृता-
वचोदिते ऽन्यादावभ्यादिषद्भो यत्र भवति तत्तथा युक्तमित्येव
सूत्रयोजना स्पष्टत्वात् कृता ।

गार्हपत्यग्याय । इन्द्रप्रकाशकमन्त्राणां गार्हपत्य

विनियोगाधिकरणम् ॥ २ ॥

वचनात्त्वयथार्थमैन्द्री स्यात् ॥ ३ ॥

गौणसामर्थ्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते विनियो-
जकधुतिसहायतापि गौणसामर्थ्यस्य न सम्भवतीति प्रसक्त
७११। स्यादनादायैतदधिकरणमित्यनन्तरसङ्गनिमाह * अपवाद इति *
निवेशन- सङ्गमनो वसूनां विश्वरूपा अभिचष्ट शचीभि । देव इव
सविता सत्यधर्म-द्रो न तस्यै समरे वसूनामित्युपमार्था येन कार-
णोपमानतया ऽस्मिन्मन्त्रे निदेशादप्राधान्यात् गतेर्धरो ध्रुव तथा
सोम आपश्चैवानिला ऽनल प्रत्युपश्च प्रभासश्च वसवा ऽष्टौ प्रकी-
र्त्तिता इत्यनलशब्दवाच्यस्य यागवसुत्वस्मरणादुक्तानां मध्ये ऽग्नि-
यो नाम वसुरिन्द्र इव सङ्ग्रामे स्थितवानित्यग्निस्तुतिप्रतीतिवसूनां वा-
यकश्चास्मीति चाग्नेरेव वसुध्रेषुत्वस्मरणात्तत्समीपे ऽन्येषां वसूनां ग-
मनाद्वसुसङ्गमनत्वनाप्यनेरेव स्तुतिप्रतीतिर्नैयमृगैन्द्रीत्वनादाहार्यत्वा-
शङ्काह * निवेशन इति * बलाबलाधिकरणे श्रुत्या लिङ्गवाधस्य य-
क्ष्यमाणत्या-मन्त्रस्य स्वरससामर्थ्यानालोचनेनैन्द्रीत्वेन देवतातद्धित-
श्रुत्यैन्द्रप्राधान्यावगमादामरावर्णयोरिवति वक्ष्याम्यचरितत्वेनेन्द्र-
स्यापीन्द्रोपमानरूपस्तुतिमन्त्रादैन्द्रीत्वेनैवोदाहृतेत्याशय । विज्ञा-
यतरिति कृतवैतदुदाहरण युक्तमित्यध्याहारेण ग्रन्थो योज्य । मन्त्रस्म-
रससामर्थ्यालोचनेन च पूर्वपक्षकर्णौ बलाबलाधिकरणविहापि
कदा चनस्तदिरसीत्यृच शास्त्रान्तरपठिताया उदाहार्यत्वापत्तेस्त-
द्वितथुत्वालोचनयैवेह पूर्वपक्ष इत्यपौनरुक्त्यसूचनायाह * केवा चि-
तिरिति * असमर्थविनिर्माणशक श्रुत्या महायत्नेनापेक्षित साम-
र्थ्ये किं मुख्यमेव सहायतामश्नुते । गौणमपि चति सन्देहो भाष्यो-
क्तमन्त्रेहस्य हतुरीरति सूचयितुमाह * तत्रेति * कुत पुनरित्या-
पाधेपूर्वकमन्त्रहममावागार्थ भाष्य शब्दस्तुतिप्रसादात्मदेहो
पठनीय इत्येवमर्थत्वेन तात्पर्यतत्त्वावस्थाचष्ट * सत्यपि चति * न-
द्याद्यण्यमन्त्रस्य कथं चिदपि शक्तिर्वक्तुं शक्या यतस्तन्निर्णये-

नैव निर्णयः स्यादित्याह * तत्रेति * प्रमाणान्तरेणैन्द्रशब्दस्ये गा-
 हंपत्यपरतावगमिष्यतइत्याशङ्काह * नहीति * तात्पर्येनो व्याख्यानं
 भाष्यमवयवशो व्याचिख्यासुर्यदोत्यवयव तावद्वशाचष्ट * अभि-
 धानं चेति * नापस्थानमन्त्रचोदिते किं त्यभिधानमपीति चकारे-
 ण वदता वचनेनाभिधानेनापस्थानमित्युक्तं विनाप्युपस्थानमभिधान-
 सम्भवादाभिधानपरतया नापस्थानमाद्रियेतेत्याशङ्का संस्क्रियते पूज्य-
 ते ऽनेनेति संस्कारशब्देनापस्थानस्य सम्पूज्यार्थतायामुक्तार्था कथं-
 तर्ह्यभिधानार्थेनेत्याशङ्काभिधानस्य स्तुतिरूपपूजात्मकत्वेनैकपदैस्तु-
 ल्ययोगाद्वाभ्योक्त्योपपादिते सम्बन्धभाष्यव्याख्या सूचिता कथमा-
 त्मनेपदादिभिधानार्थतावसीयतइत्याशङ्कापान्मन्त्रकरणाद्युपपूर्वा-
 तिष्ठतेमन्त्रकरणके ऽर्थे वर्तमानादात्मनेपदस्मृतिमालाच्यं तिष्ठतिना
 मन्त्रकरणस्य व्यापारस्याभिधाने ह्यात्मनेपद भवति नचाभिधानत्व-
 मनपेक्ष्य व्यापारान्तरे मन्त्रः करणामत्युक्तम् । नचेत्याद्याशङ्क्यन्त
 भाष्यावयवं व्याचष्ट * नेति * उपपूर्वस्यापि तिष्ठतेर्लोकं अभिधान-
 वाचित्वाप्रसिद्धेः फलभोक्तृत्वयोग्यताधानार्थानां यजमानसंस्कारा-
 णां यागकार्यभोक्तृत्वयोग्यतात्पादनाद्यागाद्भक्त्यवत्समीपस्थानस्याभि-
 धानार्थत्वे सति समीपस्थानस्याभिधानार्थत्वकल्पनान्मन्त्रकरणकत्वो-
 पपत्तौ प्रसिद्धसमीपस्थानवाचित्वत्यागायोगादाभिधानार्थसमीपस्थान-
 वाचित्वेनोपपूर्वस्य तिष्ठतेरात्मनेपदमवगम्यते न तु समीपस्थानवा-
 चित्वत्यागेन वाचितेति सूचनायोपस्थानोक्तिर्गाहंपत्यस्य समीपस्थाने
 कमेत्यसम्भव इत्यभिधानकमत्वात्कथं प्रकाशयत्वोक्तिः एतद्-
 भिधानाप्रयोजनसमीपस्थानरूपमुपस्थान गार्हपत्यसयोगार्थमित्यनव-
 गमे ऽपि तद्विद्वद्वितीययोर्विप्रतिपत्तौ तद्वितः समज्जसां
 द्वितीया वेति सन्देहात्कैमर्ध्याशङ्का जायते न तु गार्हपत्या-
 र्थत्वं निश्चायतइत्येवं व्याख्या तत्रेत्यनेन सूचिता । अतीप्सिते ऽपि
 द्वितीयास्मृतेर्गार्हपत्यस्याद्भत्वेनान्वयसम्भवाद्द्विरोधपरिहारमाशङ्का
 सत्कधिकरणे ऽतीप्सितस्य द्वितीयावाच्यत्वनिर्पेक्षाद्द्विरोधसम-
 र्थनार्थं गार्हपत्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * किं तावदिति
 पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * कथमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे *
 कथमिति * अधिधाक्षेनेप्सितार्था वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थ
 वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थवाचित्वाभाष्ये ऽपि वाच्येनेप्सितत-

(१) गार्हपत्यवाचितानवगमे ऽपि अनैव शब्देन तद्विद्वद्वितीययोर्विप्रतिपत्तौ
 तद्वितः समज्जसां द्वितीया वेति सन्देहात्कैमर्ध्याशङ्का जायते न तु गार्हपत्या-
 र्थत्वं निश्चायतइत्येवं व्याख्या तत्रेत्यनेन सूचिता । अतीप्सिते ऽपि
 द्वितीयास्मृतेर्गार्हपत्यस्याद्भत्वेनान्वयसम्भवाद्द्विरोधपरिहारमाशङ्का
 सत्कधिकरणे ऽतीप्सितस्य द्वितीयावाच्यत्वनिर्पेक्षाद्द्विरोधसम-
 र्थनार्थं गार्हपत्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * किं तावदिति
 पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * कथमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे *
 कथमिति * अधिधाक्षेनेप्सितार्था वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थ
 वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थवाचित्वाभाष्ये ऽपि वाच्येनेप्सितत-

(१) गार्हपत्यवाचितानवगमे ऽपि अनैव शब्देन तद्विद्वद्वितीययोर्विप्रतिपत्तौ
 तद्वितः समज्जसां द्वितीया वेति सन्देहात्कैमर्ध्याशङ्का जायते न तु गार्हपत्या-
 र्थत्वं निश्चायतइत्येवं व्याख्या तत्रेत्यनेन सूचिता । अतीप्सिते ऽपि
 द्वितीयास्मृतेर्गार्हपत्यस्याद्भत्वेनान्वयसम्भवाद्द्विरोधपरिहारमाशङ्का
 सत्कधिकरणे ऽतीप्सितस्य द्वितीयावाच्यत्वनिर्पेक्षाद्द्विरोधसम-
 र्थनार्थं गार्हपत्य इति भाष्यं व्याचष्टे * न हीति * किं तावदिति
 पूर्वपक्षभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * कथमित्याशङ्काभाष्यं व्याचष्टे *
 कथमिति * अधिधाक्षेनेप्सितार्था वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थ
 वेति परिहारभाष्यमनीप्सितार्थवाचित्वाभाष्ये ऽपि वाच्येनेप्सितत-

मत्वात् कर्माण्यकारकविशेषेण क्रियासम्बन्धात्मककारकसामान्य-
लक्षणाद्वाराधिकरणादिकारकविशेषान्तरलक्षणाशयत्वेन व्याच-
ष्टे * सप्ततुवदिति * गार्हपत्यदेशे स्थित्वा ततो निर्गत्य चन्द्रमुपति-
ष्ठेतेति विध्यर्थसूचनायाधिकरणमपादानादीयने नश्यने ऽनेनेति ध्यु-
त्यया कारकत्व सामान्यस्याविशब्देनोक्तत्वाधिकरणापादानादि-
लक्षण कारकत्वसामान्य द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाण-
पक्षपेक्षया भाष्ये वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन भूतलक्षणापादानादि-
लक्षण कारकत्व सामान्य द्वितीया लक्षयिष्यतीत्यर्थः । वक्ष्यमाणप-
क्षपेक्षया भाष्ये वाशब्दः । लिङ्गानुरोधेन भूतलक्षणावृत्तिरयुक्त-
स्याशङ्काद् * शक्तानि हीति * तद्धितधुस्येन्द्रप्राधान्यागमे
तस्याश्च मुख्यत्वेन लक्षणावृत्त्ययागात्पश्चाच्छ्रुताया द्वितीयाया एव
तद्धितभूतविरोधाद्द्विलक्षणावृत्तिर्भुक्तेत्याशयः । आधिकरणादिरूप
कारकविशेषलक्षणा भाष्ये कस्मान् नोक्तेत्याशङ्क्य-यायलङ्घनत्वादिति
सूचयितुमाह * तत्र चेति * यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यशब्दे गार्हप-
त्यगुणयज्ञसाधनत्वसम्बन्धाद् गृहपतेर्यजमानस्य एवता भूता ये-
त्यवयवसम्बन्धाद्द्रवलक्षणात् सन्निधिताव्यमुपस्थान प्रतिप्राधान्य-
न विषयण तस्माद् गार्हपत्यशब्दविशिष्टमव्युपस्थानानिन्द्राद्यमेव
कार्ये चेन्द्राव्यस्य गार्हपत्यस्यास्मनिधानात्समीपस्थानपूर्वकाभधान-
कर्मत्वे न सम्भवतीति वाच्यम् । पुराणतिलासेषु इन्द्रस्य प्रच्छि-
दिषपालत्वस्मृते प्राच्या च दिश्येन्द्रीत्यव्यपदेशात्प्राग्दशभिमुख-
स्थाने देशद्वारेन्द्रस्य सामीप्यविशेषणोपपत्तिरित्यत्र व्याचष्टे *
यद्वेति * पूर्वभाष्ये द्वितीयाया क्रियासम्बन्धाव्यकारकत्वसामा-
न्यमात्रलक्षणार्थत्वे ऽभिहिते यद्वेति भाष्ये गार्हपत्यस्य द्वितीया-
ककर्माव्यकारकविशेषलक्षककारकत्वसामान्यरूपेण क्रियासम्बन्धा-
भिर्विशेषसामान्यायोगेन कारकविशेषापक्षया द्रव्यकर्मसयोग्या-
यनाधिकरणतया ऽपादनतया चाङ्गत्वेन विशेषण गार्हपत्यस्तस्मा-
द् गार्हपत्याङ्गकमुपस्थानमिन्द्रप्राधान्यक कार्यं गार्हपत्यस्य च दाहक-
त्वात्स्वतो ऽधिकरणापादानत्वाप्राप्तं ऽपि समीपदेशद्वाराधिकरण-
त्यनापादनत्वेन वा विशेषणत्व अभिव्यक्तीत्यत्र व्याख्यान्तरसूचना-
र्थं केचित्छब्दः । कारकान्तरलक्षणेन्द्रलक्षणार्थत्वपक्षयार्थिकमा-
ह * एतदिति * इन्द्रलक्षणार्थत्व प्रधानानुगुणत्वापत्तरपरिहा-
यात्स्वमतन धातुस्वरसोक्तसमीपस्थानमात्ररूपमुपस्थान प्रति प्राधा-
न्येन गार्हपत्यशब्दोविषयण तस्माद् गार्हपत्यप्रधानकमुपस्थानमिन्द्र-
प्रधानार्थं कार्यं गार्हपत्यस्यैव च सन्निहितदशत्वात्समीपस्थान प्रति

कर्मत्वेन विशेषणतोपपद्यत नत्वसन्निहितस्यैव व्याख्यातुमारभते *
 अथ वति * आत्मनेपदघातिताभिप्रायत्वं विशिष्टसमीपस्थानरूप- ७७०।
 धात्वर्थनिरासार्थेन मात्रशब्देन समीपस्थानमात्रमनेनोपस्थानशब्देनो-
 क्तमित्युक्तम् * एतच्च सत्यभिधाने मन्त्रस्य करणत्वात्समीप-
 स्थाने च गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रियाविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्द-
 योरविराजो भवतीत्याह * एकानि * एकान धातुनैकस्यैव व्यापा-
 रस्याक्तत्वात् भिन्नव्यापारविषयत्व सम्भवतीत्याशङ्क्याह * द्वौ
 चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानवद् गार्हपत्यस्य कर्मत्वाद्भिन्नक्रि-
 याविषयत्वेनेन्द्रगार्हपत्यशब्दयोरविराजो भवतीत्याह * एकानि * ए-
 कान धातुनैकस्यैव व्यापारस्योक्तत्वात् भिन्नव्यापारविषयत्व सम्भ-
 वतीत्याशङ्क्याह * द्वौ चेति * शुद्धया प्रकृत्या समीपस्थानमात्मनप-
 दाख्यप्राप्तयानुगृहीतया प्रकृत्या प्रकाशनमित्येव द्वौ व्यापारावु-
 पात्तावित्यथ । अस्मिन् व्याख्यान द्वितीयाप्रातिपदिकयोर्द्वयोरपि
 श्रुतिवृत्तत्वादयमेव परिहारोऽभिमतान तु पूर्वो द्वितीयाया लक्षणावृ-
 त्तिरित्यादिस्याह * तत्रेति * व्याख्यानस्याधिकरणत्वस्यापादन-
 त्वे वा समापस्थानानपेक्षप्रकाशने प्रत्ययागात्समीपस्थानान्विते प्रका-
 शनइत्यथ । शुद्धधातुवाच्यत्वात्समीपस्थानमात्र धात्वर्थो विवक्षितः
 समापस्थानपूर्वकप्रकाशनमात्मनपदाख्यप्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्य-
 त्वात्प्रत्ययार्थो विवक्षितः । एव चास्मिन्पक्ष विध्यर्थो भविष्यतीत्याह *
 एतदिति * प्रकाशनस्य प्रत्ययानुगृहीतधातुवाच्यत्वात्प्रत्ययार्थतया
 प्राधान्याद् गार्हपत्यस्यापि प्रकाशनमव प्रति कर्मतायाशङ्का समी-
 पस्थानस्य प्रकृत्यर्थस्य प्रत्ययार्थेन प्रकाशनेनाङ्गनया सम्बन्धा-
 दानर्थक्यनदङ्गन्यायन प्रकाशनाभ्यायोभ्य कर्म समीपस्था-
 नेऽन्तरतीत्येव निरासार्थत्वेन सम्बन्धादिति भाष्यावयव व्याचष्टे
 * यद्यपि चात * मुख्यमवतिभाष्य पूर्वपक्षोपसहाराधत्वेन व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * । सङ्घातमाह * एवामिति * वचनशतनाप्य-
 शक्यमिन्नियोगायोगाद् गौणशक्त्याश्रयणा तु मुख्यैर्द्विशब्दानुरोधेन
 गार्हपत्यशब्दस्य गुणवृत्त्येन्द्रपरत्वावगमाद्विधायार्थं विनियोग स-
 म्भवतीत्याशयेन पृच्छति * कुत इति * निवेशन सङ्गमनो वसू-
 नामिति गार्हपत्यमुपनिषत्तइति एतावताविशयविनियोगसिद्धरै-
 र्द्विशब्दस्यानुवादत्वादिन्द्रशब्दवन्मन्त्रविषयत्वोपपत्तेर्विध्यर्थत्वेऽपि
 चेन्द्ररूपेण गार्हपत्यप्रकाशनविध्यर्थत्वादेन्द्रिशब्देनैव मन्त्र गौणता-
 धितेत्याशयनोत्तरमाह * गौणमिति * एन्द्रिशब्दस्यानुवादत्वे-
 नन्द्रमाधान्यानभिधायित्वाद्विध्यर्थत्वेऽपि चन्द्ररूपेण गार्हपत्य प्र-

काशयेदित्येवमर्थत्वेनैन्द्रियत्वेनैव मन्त्रे गौणताश्रयणादुगाहं पत्यशब्द-
स्य तद्विराधानुपपत्तमन्त्रप्राज्ञणयोरगात विरोधो वाच्यः यत्र च
मन्त्रप्राज्ञणयोर्येराधे कचिदन्यतरत्र गौणताश्रयणीयाऽऽपद्यत तत्र
मन्त्राणां गौणता युक्तति मन्त्रस्य लिङ्गरूपत्वाद् प्राज्ञणस्य च भु-
तिरूपत्वाद्वाक्यरूपस्यैव तु मैत्राप्रवृत्तं प्रप्यति चानुचाहति प्राज्ञण-
स्य प्रणस्तर्पजति मन्त्रलिङ्गा याद्याऽपुपगमाच्छ्रुतिरिति प्राधिकरण-
नैव मन्त्रे प्राज्ञणविराध मन्त्रगौणत्वस्य सिद्धत्वाद् गार्हपत्यैन्द्रियुत्थो-
र्विरोधायोगन मन्त्रप्राज्ञणाविराधमापाद्य श्लाका व्याख्यय । भा-
षायाकिमुचितं गार्हपत्यैन्द्रियुत्थारविरोधं तासद्वातयितुमाह *

.....
.....

प्रकाशनीयत्वोक्तौ विरोधाभासो द्योतित । एव चैन्द्रियुत्थैव म-
न्त्रस्यामुख्यं ऽर्थं । वनियमादविराध । स्रजो भवतीत्याह * तत्रेति *
इन्द्रप्रकाशनमन्त्रविनियोगार्थत्वेनैन्द्रियुत्थपुपत्तेर्नैन्द्ररूपण गार्हपत्य-
प्रकाशनविध्यर्थता कल्पनीयत्याशङ्कानिरासाधत्वेन श्लोक व्याचष्टे
* अवश्य भावि हीति * प्राज्ञणगौणत्वापत्तेर्नैन्द्रप्रकाशनविध्यर्थते-
न्द्रियुत्थयुक्त्याशङ्क निरासाशय । पूर्वश्लाकोत्तरार्धे व्याख्यायौ म-
न्त्रस्य त्वति श्लाक । यत्र कारणत गार्हपत्यभुतेर्नैन्द्राश्रुत्या वि-
रा प्रसूत कारणेन द्वितीयालक्षितकारकसामान्यसम्बन्धाद् गार्हपत्य-
स्याधिकरणत्वाभावादान्त्वन वा लक्षितनाङ्गता या पूषपक्षिणाका
साध्ययुक्त्याह * तनात * याप्यवयवसम्बन्धाद् गार्हपत्यशब्द-
स्यैन्द्रयाचितात्ता साप्यैन्द्रियुत्थविरोधे समुदायप्रसिद्धिवोधायोगा-
दयुक्त्याह * न चात * यत्र कारणाद् गृहपत्यजमानस्य दधता-
त्वन सम्यन्धादिन्द्रस्तन कारणनात्र प्राज्ञणऽऽप्यवयवसम्बन्धाद् गार्ह-
पत्यशब्दवाच्य इति यदुक्तं तदपि कृत्वा गार्हपत्यशब्देनाग्निप्रत्य-
यान्तस्य चैन्द्रियुत्थविराधनाभाधिततया हृदत्वान्न स्यादित्यर्थे ।

७७११

गुणाद्वाप्यभिधानं स्यात्सम्बन्धस्या-

शास्त्रहेतुत्वात् ॥ ४ ॥

गृहोत्तर वेन सूत्रावतारणात्प्रमत्ताहत्यादिकारिष्यतीत्यत्र भाष्यमन्-
यस्या व्याचिन्त्यास्तुर्भाष्यवती यन्त तावद्वाग्नायवच व्याचष्टे * ननु
चति * उच्यतइत्यनन्त स्वताऽशक्तेनाप्यैन्द्रमन्त्रेण वचनकारित-

या गुणवृत्त्या शक्तिसम्भवाद् गार्हपत्यप्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्क्य-
रिहार्यमहोत्यादिदीपयेत्यन्तं भाष्यावयवं शङ्काशयतिशससम्पत्त्येन
व्याचष्टे * तथा हीति * शब्दमात्रोपकारिण्या देवतया ऽर्थं रूपोप-
कारिणो गार्हपत्यस्य सादृश्यं न सम्भवतीत्यापयः उक्ते ऽर्थे भाष्यं
योजयितुमाह * न हीति * सम्बन्धस्येति सूत्रावयवव्याख्यार्थं न
हि शास्त्रहेतुक इत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे * न चेति * भदेष्टव्यं
वर्णत्रयं परिभाषिको गुणो नैवमग्निः परिभाषयेन्द्र इत्यर्थः । एत-
च्छब्दोत्तरत्वेन सापवादस्याधिकरणद्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिक-
णचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह * एवं तावदिति *

आह्वानप्रकाशकमन्त्राणामाह्वाने विनियोगाधिकरणम् ॥ ३ ॥

तथाऽऽह्वानमपीति चेत् ॥ ५ ॥

मुख्यप्रकाशनस्य मन्त्रकार्यत्वेन सापवादस्याधिकरण-
द्वयेन स्थितत्वाद्वक्ष्यमाणाधिकरणचतुष्टयानर्थक्यमाशङ्क्याह *
एवं तावदिति * अपवादविषयत्वस्य गौणार्थविनि-
योगस्य क्व चिदनिरूपणात्को हविष्कृदादिमन्त्रो वचनविनि-
योग्यत्वात्प्रसक्तापवादविषयत्वे एव सम्मुख्यविनियोगरूपस्योत्सर्ग-
स्य विषयः को वा सूक्तवाकादिर्वचनविनियोग्यत्वात्प्रसक्तापवाद-
विषयत्वे ऽप्युत्सर्गस्यैव विषय इत्येवं व्याख्येयम् । यद्वोत्सर्गाप-
वादोक्तिभ्यां लक्षणयां तदेतन्मूललिङ्गवचनाभिधानात्को लिङ्गस्य
विषयः को वा वचनस्येत्यर्थः । तत्रेति सन्देहभाष्यमद्वाङ्गिभावोप-
देशार्थमेतद्वचनं काललक्षणार्थं चेति चिन्तायाः प्रकृतगौणमुख्यवि-
चारासङ्गतत्वादयुक्तमाशङ्क्य वचनाद् गौणे ऽवघाते मन्त्रविनियोगो
मुख्ये वा ऽऽह्वाने लिङ्गादित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * तत्रेति * आ-
ह्वाने मन्त्रविनियोजकस्य लिङ्गस्य श्रुतिविरोधपरिहारार्थाविहन्तिस्-
योगस्य कालार्थत्वाक्तिः । वचनादवघाताद्भवोक्तिश्चाप्यधामन्त्रा-
र्थत्वेन मुख्यत्वायोगाद् गौणे ऽवघाते विनियोक्त्यर्थेत्याशयः । शतृप्र-
त्ययेनावघातस्या ऽऽह्वानाभ्यक्रियान्तरलक्षणत्वेनोपादानादुपसर्जनमू-
लस्य मन्त्रान्वयानुपपत्तेः पूर्वपक्षयोगमाशङ्क्या ऽऽह्वानस्या ऽविहितत्वे-
नानुष्ठेयत्वावगतेः स्मारकमात्रानपेक्षत्वादपेक्षां च विना लिङ्गस्याह्वा-
ने मन्त्रविनियोजकत्वाशङ्केः पत्नीकर्तृकावघातायांशेपादाह्वानस्या-
नुष्ठेयत्वावगमे ऽप्याह्वानानुष्ठानात्पूर्वमेवानुष्ठेयत्वेनावगतावघातस्य
स्मारकापेक्षत्वाच्चदतिक्रमेण पश्चात्प्रतीताह्वाना(ह्वातानुपपत्तेरुपसर्ज-
नभूतमप्यवघातमेव प्रत्यङ्गता युक्तेति सूचनार्थं पूर्वप्रतीवोका म-

७७११

ध्वयुक्तं कथेनावघातस्य पत्न्याह्वानां) नाक्षेपकत्वात्पत्न्येव हविष्कृतु-
 पोत्तिष्ठति देवान्नुशीन्पितृत्साभिदृष्ट्वा यद्वन्तीति वाक्यात्पत्नीकृतं फ-
 त्वावगमोत्तरकालप्रवृत्तेन पत्न्याह्वानस्य चिरेणाक्षेपमभिप्रेत्य
 तरण्युक्तम् । कथमिति भाष्येण सन्देहहेतुं पृष्ट्वा तत्प्रतिपादनायै-
 यदीति पूर्वपक्षवचनव्याक्तिभाष्यमवप्रश्रिति अवहतिं प्रति मन्त्रोप-
 देशकविधायकाभावादाह्वयतिपरं पञ्चमलकारेण मन्त्रोपदेशं दर्श-
 यन् व्याचष्टे * यदीति * अथेति सिद्धान्तवचनव्याक्तिभाष्यमवप्रश्र-
 नाह्वयतीत्यन्वये अनुपात्तस्य मन्त्रस्य काललक्षणायोगादवप्रश्रनेना-
 ह्वयतीत्यप्यन्वये कालविध्यापत्तेश्चिरावृत्तिमात्रविधिसिद्धान्तासि-
 द्धिप्रसङ्गादयुक्तमशङ्क्य यदवप्रश्रनेनाह्वयतीति सामर्थ्ये प्राप्तमनूयते
 त्रिरिति वचनव्याक्तिरिह विवक्षिता अस्मिन्स्तु पक्षे तेन त्रिराह्वयती-
 त्येतावता त्रिरन्यासविधिसिद्धेरवप्रश्रनित्यस्यानर्थक्यमाशङ्क्य काल-
 लक्षणार्थत्वं यक्तुं क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना एतत्प्रत्ययेन
 क्रियान्तरस्यैव कालतो लक्षयितुं यत्र यत्वात्तद्व्यवित्त्वेनेति : गौणा-
 धर्ममन्त्रविनियोगापादकमन्त्रावघातान्वयशङ्कनापत्त्यर्थं च मन्त्रा-
 नुपादनमिति सूचयन् व्याचष्टे * अथेति * ततोऽस्य मन्त्रस्य त्रि-
 रावृत्तिविधौ हन्तिराह्वानस्य काल लक्षयतीत्येवं भाष्यं योज्यम् ।
 यथैन्द्रा वचनादवघातार्थं विनियुज्यते तथा ऽऽह्वयाय ते राह्वानमेहि शब्द-
 वत्त्वादाख्यायते ऽनेनेत्याख्यातार्थस्युदन्तकरणव्युत्पन्नाह्वानशब्दोक्तो
 हविष्कृतमन्त्रोऽप्ययथार्थं विनियुज्यत इत्येवं पूर्वपक्षसूत्रव्याख्यार्थं
 किन्तावदिति भाष्यं सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * किमिति * हन्ति प्रति म-
 न्त्रोपदेशे सति श्रुत्यर्थे ऽवघाते मन्त्ररूपं विहितं भवति सिद्धान्ते तु
 दातृप्रत्ययेन क्रियान्तरलक्षणभूतकर्त्रभिधाने ऽपि कालानभिधानाल्ल-
 क्षणा स्यादित्येवं तथा शब्दानुकूलस्य वचनादिति पूर्वोधिकरणसूत्राय-
 मयस्य श्रुत्याशयत्वेन व्याख्यार्थमेवमिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं * मय
 हन्तीत्युक्तम् * वचनादित्येवं कथाकथात्वादित्येवं व्याख्यातुं मन्त्रस्य च
 कालस्य च कालस्य चाह्वानसम्बन्धः (सिद्धान्ते विधेयो भवेदित्येवं
 वाक्यभेदोक्तवर्धो मन्त्रस्य चेत्ययमवो ऽवहननकालपर्यायेन हविष्कृ-
 दाह्वानव्येति सिद्धान्तभाष्ये) कालाह्वानसम्बन्धविधिनिरासात्पूर्व-
 पक्षे तद्विधिप्रतीते केवलास्तु त्रिरावृत्तिर्विधीयत इति च भाष्यादा-
 ह्वानावृत्तिसम्बन्धविधिप्रतीते. स्पष्टत्वात् व्याख्यातः। मन्त्रस्याहवा-

नानद्वाये सत्याह्वयत्यन्वयायोगमाशङ्काह्वानाभावो ऽप्येहिषद्यो-
धारणात्तत्करोतितदाचष्टइतिस्मृतेराह्वानमाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे शिञ-
स्ताह्वयतिप्रयोगोपपत्त्युत्तमं मेवं चेति भाष्यावयवं व्याख्यातु ॥
माह्वयतेऽेत्युक्तम् ॥ असामर्थ्यादिविधाताद्वायायोगमाशङ्कावधा-
स्याचंतनत्वाद्वस्तुतः स्वातन्त्र्यलक्षणकर्तृत्वाभावे ऽपि वैचक्षिकेन
स्वातन्त्र्येण कर्तृत्वसद्भावाद्द्विष्कृत्यस्य सामर्थ्यमवहन्तेरेवेत्यनेन
स्वमतेन गुणाभावसूत्रावधत्तारायोक्ता हविष्कृच्छब्दस्य मुख्यार्थत्वा-
वयवार्थतामुपसंहृत्य हविष्कृत्यपत्नीसम्बन्धे ॥ हविःसम्पत्तिहेतुलक्ष-
णगुणयोगे वावधातप्रत्यायकत्वं भाष्योक्तगुणेत्यनेन विवृतम् ।

न कालविधिश्चोदितत्वात् ॥ ६ ॥

सौत्रनप्रर्थव्याख्यायार्थं नैतदित्याद्येवमवहन्तीत्यन्तं भाष्यं का-
लविधिरद्वयव्याख्यायार्थं कालेत्यवयवमपनीय व्याचष्टे ॥ त्रिरिति ॥
अनाहुताया एव पत्न्याः स्वयमागत्यावहन्तुन्योपपत्तेर्नियोगतो प्रा-
प्तत्वाद्प्राप्ते चाह्वाने लिङ्गेन मन्त्रस्य विनियोक्तुमशक्यत्वान्मन्त्र-
चर्णतः प्राप्तवध्युपगमे ऽन्योन्याध्यापत्तेराह्वानस्य नियमार्थं विधि-
सम्भवाप्रियमेनापि च प्राप्तावध्युक्तकर्तृत्वार्थं प्रथमोपधानादिवह्नि-
भ्युपपत्तेर्वाच्यमेवं तदाह्वयतीति चाह्वानस्यैव स्तुत्यर्थत्वाद्विधेय-
त्वावगतेराह्वानाविधाने च त्रिरित्यर्थो विधीयतइत्येतावताभ्यास-
विध्युक्तिसिद्धिर्भाष्ये त्रिराह्वयतीत्याह्वयतिशब्दानर्थक्यप्रसङ्गाद्
गौरवाशयेन वा भेदोक्त्युपपत्तेः केवलानु त्रिराहुत्तिरिति केवलश-
ब्दस्य च गुणान्तरविधिनिरासार्थत्वेनोपपत्तेस्त्रिरभ्यासमात्रादिशि-
ष्टाह्वानपरत्वादित्येवं व्याख्येयम् । अघघातपरामर्शार्थो ऽप्रशब्दः ।
कथं तर्हीति भाष्यं शतृप्रत्ययाक्षितत्वेन काललक्षणाया लघीयस्त्वात्
दोषत्वाभावसूचनार्थत्वेन व्याचष्टे ॥ लक्षणं वेति ॥ आह्वानका-
री कीरगध्वयुरित्यपेक्षायां क्रियान्तरलक्षणभूतकर्तृवाचिना शतृप्र-
त्ययेनाघघातकारित्वस्य लक्षणत्वाभिधानादघघातकारित्वावयवस्या-
ध्वर्योराह्वानकारित्वावगतेर्यदावघातस्तदाह्वानमिति कालतो ल-
क्षणत्वावसायात्पत्नीकर्तृके चावघाते ऽध्वर्योः कर्तृकत्वायोगादभि-
चरन्त्यजंतेन्यत्र यागस्याभिचारार्थतावच्छ्रुतप्रत्ययादाह्वानस्यावघा-
तार्थत्वप्रतीतेस्तादर्थ्यद्योतनार्थत्वेनाघघातकालत्वस्यैव विवक्षितत्वा-
वसायान्नलघीयसी काललक्षणेत्याशयः । लघीयस्वेति धुतिवृत्ति-
भङ्गापत्तेर्दुष्टैव लक्षणेत्याशयेन यार्थित्यनुभाष्य श्रुत्यसम्भवलक्षणा
ऽथ दुष्टेति परिहारार्थं नैव इति भाष्यमसम्बद्धव्यायो-

पपत्तेरपकृष्य शतृप्रत्ययान्तगद्दे काललक्षणेत्याशयः । लघी-
यस्येऽपि श्रुतिस्मृतिभङ्गापत्तं बुद्धशतृप्रत्ययान्ते गद्दे का-
ललक्षणाया लघीस्थोक्त्यर्थस्यावग्रहाहवयवतीत्यस्यानन्तरं यो-
ज्यम् । नन्विति भाष्येणावघाताद्भवेन मन्त्रानुपदे-
शेऽप्याह्वानाद्भवेन मन्त्रकालयोस्त्रिरावृत्तिर्वादिष्येत्याह्वाक्यभेद-
माशङ्क्य कालमन्त्रयोरनुवाद्यत्वाद्वाक्यभेदपरिहारार्थं नेतीति मन्त्रो-
ऽपीति च भाष्यद्वयं व्याचष्टे * प्रातं चेति * श्लोकं व्याचक्षाणः
* कथं तर्हीति * यत्तु लक्षणाशब्द इति च भाष्यद्वयस्य काललक्षणया-
वोपपत्त्यपरिहारार्थं सूचनार्थं तृतीयं पदं तावद्वाच्यं * अवग्रहि-
ति * हि यस्मात्कारणाक्रियाया लक्षणे हेतौ च शतृप्रत्ययस्मृतेर्लक्ष-
णत्वरूपेणार्थेन युक्तः कर्त्ता कृत्स्नं शतृप्रत्ययात्प्रतीयते । तेन हेतुना
न क चिदवग्रहित्विज्ञोत्तिष्ठन्नित्यत्र काललक्षणापामपि श्रुतिपीडित्यु-
क्ते तथापि श्रुत्यर्थस्यावघातस्य मन्त्रान्वयसम्भवे लक्षणा न युक्ते-
त्याशङ्क्य धात्वर्थस्योपसर्जनत्वात्तन्मन्त्रान्वयानहंतीका । मन्त्रस्याव-
घातं प्रत्यनुपदेशेऽवग्रहित्वस्यानर्थक्यनिरासार्थं काललक्षणार्थतो-
क्तिरिति तस्माच्छब्देन सूचयं श्लोकशेषं व्याचष्टे * तस्मादिति *
कालाह्वानसम्बन्धानुवादोक्त्यर्थस्यावहननेति भाष्यस्य सौत्रकाल-
विध्युक्तिविरोधमाशङ्क्य भाष्यानुसारेणाभिधानपूर्वकविधानवाचि-
नोविधिरिति शब्दस्याभिधानलक्षणार्थतामद्वाकृत्य परिहरति * यो-
ग्यत्वेन चेति * त्रिरभ्यासापादितकालविध्युक्त्या वा त्रिरभ्या-
७७३। सविधिर्लक्ष्यतइति परिहारान्तरमाह * सकृदिति * अभ्यासे
विहिते यः सकृदुच्चारणकालादधिकः कालस्त्रिरभ्यासेन जा-
यते सोऽस्मिन्वाक्ये विधीयतइत्युक्तेऽप्यद्वयविधौ वा-
क्यभेदः स्यादित्याशङ्क्यार्थलभ्यत्वम् * कालविधेस्त्युक्तम् *
अर्थलभ्यतामयोपपादयितुमाह * तथा चेति * चोदितत्वादिति
सूत्रावयवव्याख्यायै चोदितश्चेति भाष्यं स्पष्टत्वाच्च व्याख्यातम् ।

गुणाभावात् ॥ ७ ॥

गुणाभावादिति सूत्रमवघाते द्रविष्कृतपत्नीगतह-
विः सम्पत्तिहेतुत्वलक्षणगुणयोगसम्भवेऽपि आह्वाना-
मन्त्रणविभक्तिप्रपञ्चयत्त्वलक्षणाभावाद्द्रविष्कृत्यतिपदिकस्य सौ-
ख्यसामर्थ्यसम्भवेऽपि सम्बुद्ध्याख्यातपदयोगौणस्यापि
सामर्थ्यस्यासम्भवात्सकलमन्त्रविषयत्वाच्च वचनस्य सक-
लमन्त्रसामर्थ्यं विना विनियोजकत्वाशक्तेर्नावघाते मन्त्रवि-

नियोग सम्भवतीत्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुं केन चिद् गुणेन मन्त्रे
 ऽग्रहन्ति प्रत्यापयिष्यतीति पूर्वपक्षोक्तगौणसामर्थ्यनिरासार्थत्वेनाव-
 तारयति * अथेति * हविष्कृत्पत्नीगुणयोगादवहन्तिरव हविष्कृ-
 त्तविष्पतीत्यर्थः । ननु हविष्कृत्पत्नीगुणयोगाद्विष्कृत्प्रातिपदिक-
 स्यावघाते यत्तत्रभ्युपगम देवदत्त सरस्वतीतिवदस्त्रियामप्यवघाते
 स्त्रीलिङ्गहविष्कृच्छब्दप्रवृत्त्यैकान्तिकत्वाद्वागित्यैकान्तिकत्वेन सप्तवो-
 पपत्तिलिङ्गादिति सूत्रमयुक्त स्यादिति शङ्काह * गुणति * हविष्कृ-
 त्त्ववाचिनो मन्त्रस्य हविष्कृत्पत्तागुणहवि सम्पत्तिहतुत्वयोगादव-
 घातप्रत्यायनसामर्थ्यं सत्यप्याह्वानादीविषयत्वलक्षणगुणाभावादव-
 घाते वाचनिकविनियोगाभावो यदाच्यते तदा मन्त्रादयाम्यत्वरूप
 पत्न्या सामर्थ्यं मन्त्रस्य पत्न्याह्वानाद्भवेनाश्रीयते न तु स्त्रीलिङ्ग-
 त्वेन सप्तव इत्यर्थः । यदातदाशब्दाभावा पाक्षिकतास्य व्याख्यान-
 स्योक्ता भाष्योक्ता व्याख्यामनुसन्धत्ते * अथ वेति * सत्य न
 श्रुत्यान्नावघाते मन्त्रा विधीयत किं त्ववघातस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्ष-
 या हवि कर्तृत्वसद्भावाविलिङ्गस्य चैकादशसामर्थ्यं विनियोजक-
 त्वोपपत्तेः सामर्थ्यादेव मन्त्रा ऽग्रघाताद्भिमित्याशङ्कार्थं सरूपात्तया
 गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वं सूचितम् । हविष्कृत्प्रातिपदिकस्या-
 वघातप्रकाशनसामर्थ्यं ऽथैहात्यस्य तदकवाक्यत्ववाधापत्तेः प-
 त्न्याह्वानाद्भवपक्षं च लिङ्गवाच्यपार्श्वपरत्पनुग्रहसम्भव वाक्य-
 वाधापत्तरेकस्य पक्षस्यानभ्युपगमनीयत्वाल्लिङ्गनाप्यवघाताद्भतान
 युक्तेत्येवमुत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यार्थं गौणमिति भाष्य गुणशब्दस्यात्र
 सामर्थ्यवाचित्वात्सामर्थ्यलभ्यत्व गौणगद्देनोक्तमाह्वानविषयत्वा-
 भावात्किञ्चामन्त्रणाप्रेषविषयत्वाभावाद्यारप्युपलक्षणाधत्तव व्याख्या-
 तुमाह * तदिनि * यद्यपीत्यनेनाग्रघातस्याचतनत्वेन किंवा तेन
 चास्वातन्त्र्यात्कर्तृता * वास्तर्था नास्तीत्युक्तम् * व्यर्थोक्तार्थदश-
 नाभावादेहीत्यस्यावघाते विनियोगाद्विष्कृत्पदैकवाक्यत्ववाधा-
 पत्युक्तार्थत्वेन तत्रति भाष्यावयवे व्याख्यात हविष्कृत्पदमात्रस्य
 तर्ह्यहिपदैकवाक्यत्ववाधेन लिङ्गाद्विनियोगो ऽस्त्वित्याश-
 ङ्का पत्न्याह्वानाद्भवे लिङ्गवाक्ययद्विद्वोरप्यवाधसम्भवाद् बाध-
 पक्षा न युक्त इति परिहारसूचनार्थत्वेन यजमानस्यति भाष्यावयव
 व्याख्यातुं चेतनायत्वा त्वित्युक्तम् । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहार-
 भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

एतत्सूत्रस्याप्याभाष्यं सङ्गित्य व्याख्यातम् । मन्त्रस्य पत्न्या-
हानाद्भूते सत्यधैरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्या एतच्चा पाफ्साह-
स्यात्पक्षशाहवानस्य समञ्जसः सद्यो भविष्यतीत्यर्थः ।

(अवघाताद्भूते सत्यधैरूपेणैकान्तिकेन स्त्रीत्वेन कृत्या एतच्चा
पाफ्साहस्यात्पत्न्याहवानस्य समञ्जसः सद्यो भविष्यतीत्यर्थः) ॥

अवघाताद्भूते त्वघघातस्यैकान्तेन नियमेन व्यक्तस्य स्पष्टस्य
प्रत्यक्षस्य वास्तवस्य कस्य चिद्विद्वत्त्वाभावाच्छब्दधर्मतया शब्दानुका-
रमाश्रेणावगतेन स्त्रीत्वेन योगाद्यापसदृशनावघातेन द्वारभूतेन म-
न्त्रस्य सत्त्वः कल्प्यः स्यात्स च ह्रंशेनेति पक्षं चिच्छब्देनोक्ते क्लेशो-
पपादनायावघातवाचिनः स्त्रीलिङ्गस्य क्रियेत्यादिशब्दस्य धर्मतया
अवघातस्त्रीत्यापादकस्यानुपादानतोक्ता स्त्रीलिङ्गपदोपादाने अवघात-
स्य शब्दधर्मतयैकान्तिकं स्त्रीत्वं सिध्येदनुपादानास्यवघातात्पहनना-
दिपक्षवाच्यस्यापि सम्भवाच्छब्दधर्मतयापि नैकान्तिकः स्त्रीत्वं
सिध्यतीति बहुव्रीह्याशयः । तस्मादिति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यस्य
तात्पर्यमाह * तस्मादिति *

विधिकोपश्लोदेशे स्यात् ॥ ९ ॥

अवघाताद्भूतेन हविष्कृन्मन्त्रोपदेशे सत्यवरक्षो दिवः सम्प-
न्नं घघ्यासमित्यवहन्तीत्यादिभिर्मन्त्रविध्यन्तैरस्य विधेः पक्षे वा
स्यादित्येवं सूत्रं व्याख्यार्थं भाष्यं व्याचष्टे * अवघातेति * अवघा-
ताद्भूतमन्त्रादौरेः सहास्य विकल्पः स्यात्स चान्याप्य इत्यर्थः ॥

७७४।१

अग्निविहरणादिप्रकाशकमन्त्राणां तत्रैव

विनियोगाधिकरणम् ॥ ४ ॥

तथोत्थानत्रिसर्जने ॥ १० ॥

अतिदेशोक्तैव पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसिद्धान्तावेवात्रापि इत्यवगतेयं-
सत्तत्रेति भाष्यमनर्थकमाशङ्क्यास्य सूत्रस्य यथावघातसत्तात्त्विकान्विस्त-
र्जने अपि पूर्वपक्षे मन्त्रप्रकाशये, सिद्धान्ते त्वप्रकाशये इत्यवगतिदेशा-
र्थत्वेन पञ्चानामपि पूर्वाधिकरणासूत्रार्थानां योजयितव्यत्वोक्त्यर्थ-
त्वेन सूत्रस्य व्याख्यार्थत्वं भाष्यस्य सूचयितुमाह * इतीति * इति क-
रणोऽस्त्वर्थः यथेन्द्रियवचनादयथायं विनियुज्यते तथाह्वानमपीत्यपि-
शब्दोक्तावग्रीवप्रतवन्मन्त्रायपि इत्यवगाहसूत्रं स्मृतिं भाष्येण योजिते
निरस्तत्वात्पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य विधौ लक्षणाद्योगोत्थातव्यतमन्त्रस-

योग्या काललक्षणार्थत्वेनावघातसयोगवदानर्थक्यपरिहारायोगाद्-
गादिभावापेतावसीयतइत्यधिकाशङ्कात्तथै लक्षणाभवादिति भा-
ष्य व्याचष्टे * पूर्ववति * भवद्वाग्निनाशब्दऽनुवादाय कालार्थता-
का इह तु यदग्नीदग्नीन्विहरयहिंस्तूर्णाहि पुराडाशानल कुरु पशुनो
देहीत्याह तदुक्ता न कालइत्युत्तिष्ठतिशब्द यद्वाच विसृजति तद्वत्
त चरतति मन्त्रकालइति च मन्त्रनिर्देशके शब्द विधानार्थ सा चायु-
क्तेत्याह । भाष्यापलक्षित मन्त्रापदस्य ऽपि वाक्यमदानापत्तिरूप
विशेषान्तरमाह * विरिति * नोत्थानविसर्जनाद्भूतनाग्नीद्वयतमन्त्रो
विधीयत किं त्वाग्निविहरण प्रपणाद्भूतत्वेन लिङ्गात्प्राप्तस्याग्निमन्त्रस्या-
त्थानकालत्वे चाप्यमनियमासमाख्यद्वत्वेन च प्राप्तस्य चाग्निसर्गस्य
व्रतमक्षणप्रपणाद्भूतमन्त्राच्चारण कालत्वे विधीयत विधिमन्त्रपा-
ठकमाभ्यां चोत्थानव्रतमन्त्रयार्विशष्टकालकत्वेनावगतत्वरूपा-
द्यादित्यादग्निमन्त्रचाग्निसर्गलक्षकत्वशक्तिरस्तीत्यव सिद्धान्तसूत्र-
योजनायमुत्तिष्ठतिभाष्यमुत कालार्थं सयोग इति सन्देहभा-
ष्यालोचनयैव शातार्थत्वाच्च व्याख्यातम् । कालविधौ सिद्धान्ताव-
साने पूयाधिकरणे कालानुवादाभ्युपगमात्तदतिदशार्थतास्याधक-
रणस्य न युज्यतत्याशङ्का पूर्वपक्षे श्रुत्या गौण मन्त्राचनियोग सि-
द्धान्ते लिङ्गान्मुख्य इत्यतावता साम्येनातिदृश्यतेति परिहारसूचना-
र्थे नेतिभाष्य स्पष्टत्वाच्च व्याख्यात पदात्तरत्वेन तृतीय सूत्र याज्यायि-
तुमनुत्थितेनाग्निं मेधितुं विहर्तुंवाचक्यत्वाद्युत्थानस्याग्नीन्विहनविह-
रणयोः कर्तृत्वं विवक्षित्वा मन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेः चागात्मिकायाश्च
जिह्वाया व्रतशब्दचाच्यपटुत्वधर्मयवाग्नादिमक्षणकर्तृत्वं वि-
वक्षित्वा व्रतमन्त्रप्रकाश्यत्वोपपत्तेर्लिङ्गादग्नीद्वयव्रतमन्त्रयारुत्थान-
चाग्निसर्गाद्भूतत्वं भविष्यतीति शङ्कार्थं यद्यपिचेति भाष्य कथं शक्यत
इत्यपक्षामुत्थानेनन्त्यनेन शक्यतोपपादितेत्यव व्याचष्टे * उत्थाने-
ति * अभ्यर्च्यकर्तृकस्यात्थानस्याग्नीध्रकर्तृके विहरण हतुत्वायागात्त-
न्निमित्तं कर्तृत्वोपचारे न युक्त इत्याशङ्काह * यदति * समा-
ख्याप्राप्ताभ्यर्च्यकर्तृकता प्रपत्त्य सति प्रैषेषु च पराधिकारादिति न्या-
यादवाप्येतात्थानाद्भूतत्वं तु प्रैषावाभावात् तदवाधो युक्त इत्याशयः ।
पर्वित्तरण्यादिग्रहणार्थादिशब्द । व्रतमिति शङ्कभाष्यावयव व्या-
चष्टे * एवमिति । वाचोऽस्त्यन्त्यत्वेन कर्तृत्वायोगात्कथमनेन म-
न्त्रेण चागाभिधानमित्याशङ्काह * वार्गिति * यथा भक्षानुवाके
वाग्नुपाणा सोमस्य तृप्यत्यति भक्षपितृष्व वृत्तिकर्तृत्वं चाच्युप-
रितम् तथास्य सम्बन्धिन पुरुषस्य यद्व्रतमभक्षणे कर्तृत्वं तद्वा-

प्युपचारितुं शक्यमित्यर्थः । मुख्यस्यापि जिह्वायाकर्तृत्वायोगा-
 त्सम्यन्धितातिरेकजनितस्येति पृष्ठा व्याख्येया चरतेभक्षणार्थं व्या-
 ताकृतिर्हिंसायामिति कृणांतेर्हिंसार्थात् करणशब्दं व्युत्पाद्य भक्षण-
 स्य नाशकत्वेन हिंसाकृत्यान्लक्षणे कर्तृत्वं विवक्षितमेवमपि याचो
 ऽप्रप्यत्वात्प्रैपार्था लोडयुक्तेत्याद्युक्तं प्राप्तं फालार्थत्वं
 लोडो दर्शयितुम् * तथैत्युक्तम् * वाचः
 शब्दाभक्त्याच्छब्दस्य च तावदादिष्वष्टसु स्थानेष्वभिव्यक्त्यर्थेद्व-
 चनाधिष्ठानभेदोक्तिः । अस्याः शङ्काया गुणाभावादिति सूत्रं तथा-
 पीति भाष्येणाग्नीदित्यामन्त्रणाविभक्तोर्विहरेत्यादेश्च प्रैपस्यार्थशू-
 न्यत्वात्तद्व्यर्थत्वरूपादप्यर्थत्वप्रसङ्गोक्तिद्वारोत्तरत्वेन योजितमि-
 त्याह * गुणेति * कथमर्थदर्शनाभावादिद्वारैतत्सूत्रं योजितं भव-
 तीत्याशङ्क्य गुणशब्दस्य सामर्थ्यवाचित्वादग्नीद्वयतमन्त्रयोस्तूत्यानवा-
 ग्विसर्गप्रकाशनसामर्थ्याभावादित्येवं सूत्रव्याख्यासूचनार्थं * मन्त्रे-
 त्युक्तं * लोटः प्रातर्कालवाचित्वेन प्रैपार्थत्वाभावात्सामर्थ्यं भविष्य-
 तीत्याशङ्काह * न हीति * नचेदं शुगपद्विधाक्षितुं शक्यते पदार्थ-
 स्य प्राप्तः कालस्तत्र चेति भिद्येत हि तथा चाप्यमिति प्रैपप्रिकरणा-
 भाष्ये प्रैवं विना मध्यमपुरुषार्थांगस्य वक्ष्यमाणत्वात् प्रातर्कालार्थ-
 ता युक्तेत्याशयः । लिङ्सूत्रं कथं योज्यमित्याशङ्काह * लिङ्गम-
 पीति * लिङ्गान्तराभावे ऽपि गुणाभावसूत्रमग्नीद्वयतमन्त्रयोर्मुख्य-
 वृत्त्योत्थानवाग्विसर्गप्रकाशनासामर्थ्ये ऽपि गौणसामर्थ्यसद्भावाच्चात-
 विनियोगोपपत्त्या शङ्कानिरासार्थत्वेन लोड्यतिरिक्तस्य मन्त्रभागस्य
 सामर्थ्यसम्भवे ऽपि लोडुकस्य प्रैपविषयत्वलक्षणस्य गुणस्योत्थान-
 वाग्विसर्गयोरभावादित्येवं व्याख्यायामन्त्रणादिसामर्थ्यं लिङ्गमा-
 र्थ्यते तदेत्यनेन व्याख्येयमित्याशयः । अनेन चापिचेति भाष्यस्यो-
 त्थानवाग्विसर्गाद्वत्त्वे ऽप्यदर्शनाभावादसमर्था मन्त्रौ स्यातां प्रैप-
 पे त्वर्थदर्शनात्समर्थावित्येवमर्थत्वेन लिङ्सूत्रयोजनार्थत्वं सूचितं ।
 पञ्चमसूत्रयोजनार्थं कल्पनायां चेति भाष्यं व्याचष्टे * विधीति *

सूक्तवाकस्य प्रस्तरप्रहरणाद्भूता ऽधिकरण्यात् ॥ ५ ॥

॥ अयमेव प्रस्तरप्रहरणन्यायः ॥

सूक्तवाके च कालविधिः परार्थत्वात् ॥ ११ ॥

यच्चनविनियोज्यत्वाभावेनाप्रसक्तापवादविषयत्वानामेव ह-
 विष्कृदादिमन्त्राणामुत्सर्गविषयत्वे ऽधिकरणद्वयेनोक्ते सूक्तवाकस्य

वचनविनियोग्यत्वात्प्रमत्तापवादविषयत्वस्याप्युत्सर्गविषयतैवेत्य-
भिधानार्थत्वेनास्याधिकरणस्य प्रकृतविषयाधिवेकसङ्गतिमपवादत्वे-
नचानन्तरसङ्गति स्पष्टत्वादनुभवा सूक्तवाकप्रस्तरयोः पाराध्योक्तेः
कालविधिहेतुत्वमुपपादयति * देवतेति * भग्निमाकृतादूर्ध्वमनुयाजै- ७७५।
श्चरन्ति प्रहृत्य परिधीन् हारियोजन जुहोति । दर्शपूर्णमासाधिष्ठा
सोमेन यजतेत्यादौ च सर्वत्र कृतार्थसयोगकालार्थत्वस्य च स्वाप्य-
मानत्वात् कृतार्थसयोगस्य कालविधिहेतुत्वेन विप्रतिपत्तव्यमित्या-
ह * सर्वत्रेति * तृतीयया याज्ञात्वावसायात्कालार्थता न युक्ते-
त्याशङ्क्याह * तृतीया चेति * सूक्तवाकयुक्तं प्रस्तर प्रहरतीत्युक्ते
योग्यत्वात्कालद्वारेण सूक्तवाकयुक्तत्वावगता काललक्षणावसीयत
इत्याशयः । प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सिद्धान्तिनो ऽनिष्टत्वात्तन्निरासार्थं कृ-
तार्थत्वेति करनार्थिकेत्याशङ्क्याह * प्रस्तरेति * प्रस्तरस्याङ्गत्वेन सि-
द्धान्तिनोऽनिष्टत्वे ऽपि याद कश्चित्सूक्तवाकस्य कृतार्थत्वेनाङ्गत्वायो-
गो ऽपि प्रस्तरप्रहरणस्याकृतार्थत्वात्सूक्तवाकेन प्रयोजनेनेत्यस्मि-
न्नर्थे तृतीयामङ्गीकृत्य सूक्तवाकं प्रति दृष्टार्थत्वेन वा सूक्तवाकस्या-
दृष्टार्थाङ्गानपेक्षत्वे ऽपि तत्कार्यदेवतासंस्कारोपयोगद्वारा सूक्तवाक-
वाच्या देवता प्रत्यङ्गत्वात्कालार्थसंयोगायोगशङ्कतत प्रति कालार्थ-
सयोगोपपादनायास्य प्रहरणस्य प्रतिपाद्यमानप्रस्तरप्रधानत्वादन्या-
ङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनीयत्वात् अकृतार्थस्य प्रतिपाद्य-
त्वयोगात्प्रस्तरस्य चेति भाष्येण प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमित्य-
र्थः । प्रतिपत्तित्वेन वा प्रहरणस्य देवतया प्रयाजनाभावात्सूक्तवा-
कस्यापि सदेवतस्य प्रहरणाङ्गत्वं न घटतइत्यस्यार्थस्य प्रतिपादना-
र्थं प्रस्तरस्याकृतार्थत्वे प्रहरणस्य तत्प्रतिपत्तित्वासिद्धेः प्रहरणस्य
प्रतिपत्तित्वसिद्धौ प्रस्तरस्य कृतार्थत्वाभिधानमिति प्रयोजनान्तरमाह
* तथेति * ग्रन्थो ऽनुपपन्नेन पूर्णाय ।

उपदेशो वा याज्याशब्दो हि नाक-

स्मात् ॥ १२ ॥

सौत्रचाशब्दसूचितसिद्धान्तहेतुव्याख्यायार्थम् । एवमिति भाष्यं
पूर्वपक्षिणोऽयमभूतलक्षणार्थतृतीयाभ्युपगमात् प्रकरणसंयोगासिद्धे-
र्युक्तमाशङ्क्य करणविभक्तियुक्तोपपादनेनोपपादयति * सूक्तेति *
क्रियाया भावनात्मिकाया वाक्यार्थत्वेन प्राधान्यात्सर्वपदार्थानां त-
देवान्वयप्रतीतेः कारणत्वे च साक्षात्क्रियान्वयसम्भवेनोपपदार्था-

न्ययद्वारा क्रियान्वयापादकस्यैवम्भूतलक्षणस्यानभ्युपगमनीयत्वा-
 त्कारकवाचित्यस्य च स्यामाधिक्येन पदान्तरान्वयानपेक्षतयोपप-
 दान्वयापक्षेऽथम्भूतलक्षणार्थत्वरूपावुपपत्तिभक्तित्वात्कारकापेक्ष-
 पस्य कारकविभक्तित्वस्य यलीयस्तथागतैः करणत्वं गम्यमानं नो-
 त्सृष्टं यद्व्यमित्याशयः । प्रत्यक्षशब्दः साक्षात्प्रकाशः । धृतिलक्षणोक्ती
 प्रातिपदिकार्थपरत्वेन व्याचष्टे * एवं चेति * सौत्रस्य ह्येतादृश-
 चयत्वव्याख्यापार्थमेव चेति भाष्यं व्याचष्टे * तथा चेति *
 अङ्गत्वं सत्पुत्तरसूत्रन्यायेन ग्रहरणस्य देवतान्वयाद्यागत्यसिद्धेयां-
 गाङ्गमन्त्रवचनक्षणयाज्यागुणयोपाद्याज्याशब्दोपपत्तिरित्याशयः । प्र-
 सङ्गाच्चिन्तान्तरं प्रसीति * किं पुनरिति * चिन्तान्तरस्य ग्रहणपूर्व
 प्रयोजनमाह * कथंति * एषां धर्माणां मध्यम इति निर्धारणे यष्टि
 फलतः पूर्वपक्षं प्रतिजानीते * किमिति * उपपादयति * यथेति *
 एकदेशिनः शङ्कामुपन्यासपूर्वं पूर्वपक्षी निरस्यति * तत्रेति * इत्य-
 ते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या सूक्तवाकस्य याज्यात्वे ह्येतां अपि यागत्वानुवृत्ते-
 र्होमसाग्रनानाममन्त्राणां याज्यात्वप्रसङ्गात्प्रयोगत एव याज्यानां
 व्यवस्थागतैः सूक्तवाक्ये चामियुक्तेषां ज्ययाशब्दाप्रयोगाच्च याज्यात्व-
 ७७६॥ मस्तीत्याशङ्कते * अथेति * प्रयोगतो व्यवस्थामभ्युपगम्य तावत्पूर्व-
 पक्षी परिहरति * तेनेति * यदि प्रयोगतो व्यवस्थेभ्यते तर्हि देव-
 एव सूक्तवाक्ये याज्याशब्दप्रयोगात्तेन याज्यात्वेन सिद्धेन हेतुना ध-
 र्मेर्भाष्यमित्यर्थः वैदिकप्रयोगस्योपचारिकत्वादेव व्यवस्थापकतामाश-
 ङ्क्याह * न चेति * याज्याशब्दप्रयोगस्य मुख्यत्वे यत्कारणं याग-
 साधनमन्त्रत्वं तत्सङ्गाधस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः । प्रकपंसेचनकरणा-
 शक्तं तैलादायसत्यपि प्रोक्षणीशब्दप्रयोगे प्रकपंसेचनकरणत्वस्य
 कारणत्वाविधातयज्ञोमन्त्रेष्वसत्याप याज्याशब्दप्रयोगे यागसाध-
 नमन्त्रत्वस्य कारणत्वावघात इति प्रत्यक्षधर्माभावाच्चलक्षणार्थया-
 प्रत्यक्षोक्त्या सूचितम् । पङ्कजादिशब्दात्तां च प्रयोगव्यवस्था-
 पकपदत्वजात्याद्यधीनव्यवस्थितविषयत्वदर्शनाद्यौगिकानां शब्दा-
 नामवयवयोगवतीषु सर्वासु व्यक्तिषु साधारण्ये-
 न प्रवृत्तानां लक्षणभूतप्रयोगव्यवस्थापकधर्मानपेक्षात्प्रयोग-
 मात्राद्यवस्थितविषयत्वावधारणशक्तेर्होमप्रवचनविहितकारिणा ये-
 न मन्त्रेण ज्यते स मन्त्रो याज्येति लक्षणम् ॥ अभ्युपगमनीयत्वात्सूक्त-
 वाक्ये अपि तल्लक्षणत्वोपपत्तौ याज्यात्वाविधात इत्याह * अपि चेति *
 यौगिकानां जातिवाचित्वाभावात्साधारण्यवाचिसामान्यशब्दः प्र-
 खादिप्रयोग्यातामपि मन्त्राणां याज्यात्वप्रसिद्धेर्होमप्रवचनाख्यत्वेद-

विहितकर्मकारिवाची होतृशब्दः । मन्त्रत्वादरेऽपि तद्विशेषत्वा-
नादरसूचनार्थं वस्तुशब्दः । चिन्तान्तरपूर्वपक्षमुपसहरात् * तस्मा-
दितात * होतृप्रयोज्येऽपि दर्विहोममन्त्रेषु याज्यात्वाप्रसिद्धेयं न म-
न्त्रेण होत्रज्यते सा याज्यति लक्षणायोगाद्यागाङ्गदेवताद्वयार्थविहित-
मन्त्रत्वस्यैव लक्षणत्वावगते सूक्तवाकस्य नैव लक्षणत्वात् याज्या-
त्वमिति सिद्धान्तमाह * एवमिति * यज्यंजमानकर्तृकत्वागाधिशि-
ष्टोद्देशवाचित्वशङ्कानिरासनादेशमात्रवाचिन्वसूचनार्थं होतृशब्दः ।
उद्दिशतीत्युक्तं निवापादिकालीनोद्देशार्थे याज्याशब्दस्यावयवार्थ-
त्वागापत्तिमाशङ्क्य यागाङ्गत्वेन देवतोद्देशाद्यागसाधनरूपप्राधान्य-
ार्थापत्तिसूचनार्थम् * यागाङ्गमित्युक्तम् * यं यजामहानन्तरस्या-
ग्निमित्यादेरप्यादेशाख्यस्य शब्दस्य यागकार्त्तनद्वयतोद्देशार्थत्वेन वि-
धानाद्याज्यात्वापत्तिर्मन्त्रविशेषणेन निरस्ता तृतीयया देवतोद्देश-
ार्थत्वेन विधिः सूचितः । देवतां यागकालेन मन्त्रेणाद्दिशति
तस्य याज्यात्वमिति लक्षणस्यापाशुयाजादिषु याज्यान्वयात्प्रागनव-
गतदेवतेषु देवतोद्देशार्थत्वेन मन्त्रविध्यैवाद्यापकत्वमाशङ्क्य दे-
वताविशेषानवगमेऽपि यागत्वात्सामान्यतस्तत्रापि देवता-वयागगते-
द्देवतोद्देशार्थत्वेन विधिसम्भवाद्वापकत्वप्रसिद्धवृत्त्या सूचितम् ।
सूक्तवाकस्य देवतोद्देशार्थत्वेनाविधानेऽप्यर्थाद्वयतोद्देशार्थत्वसम्पत्ते-
र्याज्यात्वापत्तिरित्याशङ्कां निरस्यद् श्लाक व्याचष्टे * प्रकृतौ हीति *
त्यज्यमानविशेषणेन यागकालीनतोक्ता । न कचल सूक्तवाकस्य
तादृश्यं धिरूपात्पात्तनांस्त किं त्वजुपतत्याद्यतीतकालवाचप्रत्य-
ययोगित्वेनेष्टदेवताभिधानसामर्थ्यरूपलिङ्गाग्रेषात्यज्यमानप्रसरद-
वतोद्देशार्थतापि नास्तीत्याह * इष्टात * सूक्तवाकस्य प्रहरणाद्भृता-
द्येदिकया तृतीयाश्रुत्या मन्त्रवर्णिकप्रहरणे देवतोद्देशार्थत्वावसाया-
द्विद्वद्वाचनेष्टपुरोडाशादिदेवतायना धाव्यतइत्याशङ्कते * लिङ्ग-
मिति * अस्यामर्थविनियोगाशक्ते श्रुत्या लिङ्गागगतं देवताभि-
धानार्थत्वाभ्यनुज्ञानादिष्टानां चाज्यभागाद्यनुयाजान्तयागद्वयता-
नां स्वार्यत्वेनैव सूक्तवाकप्राहकत्वादन्यार्थयाऽभ्युतस्य सूक्तवाकस्य
प्रहरणं विनियुक्तस्यापि तुष्टोपधापेन पुरोडाशकपालं तत्प्रहरणेनाप्रे-
यंज्यत्यागतस्त्यज्यमानप्रसरद्वयताद्देशार्थत्वं श्रुतिताऽवसीयत
इति परिहरति * ननि * श्रुत्या लैङ्गिकविनियोगानुशा द्रढयितुमा-
ह * तथा चेति * श्लाकार्थमुपसहरति * तेनेति * भवितव्य ध-
र्मरिति पूर्वपक्षापक्रमात्ततश्च न भवितव्य धर्मरिति शेषः । याज्या-
त्वाभावेऽपि यागरूपप्रहरणादययाज्याकार्यकारित्याद्याज्याधर्मा

भविष्यन्तीत्याशङ्क्याह * न चेति* सूक्तवाकान्वयात्प्राक् प्रहरणस्य
 यागरूपत्वाभावेन याज्याकार्यत्वाभावात्तसूक्तवाकस्य याज्याकार्य-
 कारितास्तीति सूचयितुं प्रहरणविषयान्या याज्या नार्हन्त्युक्तम् ।
 (दर्विहोमानां जुहोतिचोदितत्वेन यागत्वाभावाद्यर्थे ज्यते सा या-
 ज्येत्यवयवात्प्रतीत्यभ्युपगमे ऽपि) चतुर्होत्रा ग्रामकामं याजयेदिति
 यागसाधनत्वेन विहिते चतुर्होत्राख्ये मन्त्रे याज्यत्वाप्रसिद्धेर्वाक्यान्त-
 रावगतयागत्वपय कर्मणि विनियुक्तमात्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपग-
 मनीयत्वात्सूक्तवाके च तदभावात् याज्यात्वमस्तीत्याह * प्राक्चेति*
 प्रहरणदेवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वस्य लक्षणत्वेनाभ्युपगमनीयत्वा-
 त्सूक्तवाके च तदभावात् याज्यात्वमस्तीत्याह * प्राक्चेति* प्रहरण-
 देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रत्वलक्षणकृतसूक्तवाकानिवृत्तिस्तु योगमात्र-
 साधनार्थविहितमन्त्रत्वे ऽपि लक्षणे सत्स्यतीत्याह * न त्वत्वेति* प्र-
 हरणस्य यागरूपत्वं चिन्ना सूक्तवाकस्य यागसाधनमन्त्रत्वनिमित्त-
 याज्यात्वासिद्धेर्वाज्यारूपसूक्तवाकान्वयात्प्रहरणस्य यागरूपप्रहरणा-
 न्वयाच्च सूक्तवाकस्य याज्यारूपतत्पन्योन्याध्यापत्तिरित्याख्यः । या-
 ज्यात्वापेक्षसूक्तवाकमात्ररूपतया सूक्तवाकशब्दगृहीतस्य मन्त्रस्य
 यागत्वाभिप्राये प्रहरण विनियोगोत्तरकालं सूक्तवाकाभिधेयाभिर्देव-
 तामिमान्त्रवार्थिकेन सम्बन्धेन लभ्ययागत्वं यस्येति न याज्याका-
 र्यत्वात्तां प्रति प्रधानभूतेन प्रहरणेन सम्बन्धात्सूक्तवाकस्य याज्या-
 त्वसिद्धेरन्योन्याश्रयपरिहारं शङ्कते * अथेति * अभियुक्तमसिद्ध्या
 यागकालीनदेवतोद्देशार्थतया विहितस्यावयवप्रसिद्ध्या च यागार्थ-
 तया विहितस्य मन्त्रस्य याज्यात्वावगतः सूक्तवाकान्वयात्प्रा-
 कप्रहरणस्य यागत्वासिद्धेः सूक्तवाकस्य यागार्थतया विध्ययोगादि-
 एदेवतासमर्पकत्वात्मकलिङ्गविरोधेन च ज्यमानदेवतोद्देशार्थतया वि-
 ध्ययोगात्सूक्तवाकान्वयात्पश्चात्प्रहरणस्य यागत्वे सत्यपि यागरूपार्थ-
 त्वेन सूक्तवाकस्य विध्यभावाद्याज्यात्वलाभसिद्धेर्नान्योन्याध्यापत्तिरिह-
 तुं यत्नमित्याह * तद्विति* त्यज्यमाने हविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्रतौ-
 त्पत्तिकशब्दसामर्थ्यागम्यत्वादुत्पत्तिशब्देन विवक्षिता यागार्थविहि-
 तमन्त्रत्वं विनियोगादीनि यागशब्देन विवक्षितम् । औत्पत्तिक-
 शब्दसामर्थ्यालोचनवेलायां त्यज्यमानहविर्देवतोद्देशार्थविहितमन्त्र-
 त्वेन विनियोगवेलायां च यागार्थविहितमन्त्रत्वेन लक्षणेन येन सूक्त-
 वाकेन याज्यात्वं न लभ्यते तस्य पश्चात्कथं याज्यात्वलाभ इत्यर्थः ।
 यथा यूपं छिनत्तीत्युत्पत्तिवेलायां खादिरे वध्नातीत्यादिविनियोग-
 वेलायां चानवगतमपि यूपत्वं यत्पशुबन्धार्थं रवदिपादिछे-

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चापम्यासंस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुख्यतः ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुख्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणा
मयान्ति ।
- ५ भारतवर्षीयैर्ज्ञेयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्व्याहकैर्दे-
यं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाषाकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ७
- ७ प्रापणव्ययः पृथग्न नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुख्यमाणा ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवकाः
  - (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
  - (२) शब्दकोस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
  - (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (४) (वेदान्तः) २
तम् । सम्पूर्णः ।
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगणेशभट्टविरचितः । तर्कपादः } (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । } (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाचस्पत्येण प्रणीतं
वेदान्तसूत्रस्य यतीन्द्रश्रीभट्टविर-
चिताभिस्तु कृतव्याख्यानम् । सम्पूर्णः । } (वेदान्तः) १

(९) स्याद्वादनञ्जरी-मल्लिषेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जनदशनम्) १

(१०) सिद्धिद्वयम्-विंशत्यष्टैत-प्रद्वनिरूप-
णपरम्-ध्रीमाध्यहतां परमंशुच निः } (वेदान्तः) १
ध्री ६ यामुनमुनिभिर्विरचितम् । १००

(११) न्यायमकरन्दः । ध्रीमदानन्दचो-
महारकाचार्यसंप्रदीतः आचार्य-
चिःसुखमुनिविरचित व्याख्योपेतः } (वेदान्तः) १

(१२) विभक्त्यर्थनिर्णय-न्यायानुसारिमथमादि-
सप्तविभक्तिपिस्तुतचिचाररूपः प्र० प्र० } (न्यायः) १
ध्रीगिरिधरोपाध्यायरचितः । सम्पूर्णः

(१३) विधिरसायनम् ध्रीअप्यदीक्षितकृतम् सम्पूर्णम् (मीमांसा) २

(१४) व्यायसुधा (तन्त्रचार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (मीमांसा) ११

(१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्त) १
ध्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता ।

(१६) मीमांसावाक्यप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) ध्रीमदपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाज्ञेन साध्या } (मीमांसा) २
ज्यधुरन्धरध्रीमद्वनाराणाःमजभट्टशङ्कर-
विरचितः ।

पञ्चदिप्रेषणस्थानम् }

हरिदासगुप्त,
बीकानेर-सरस्वतीकालावध
यनारस सिद्धी ।

THE

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYÂYASUDHÂ,

A COMMENTARY ON TANTRAVÂRTIKA

BY

PANDIT SÔMESHVARA BHATTÂ,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHÂSTRÎ,

Professor Deccan Colleg., Poona.

FASCICULUS XII.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBÂ SANSKRIT BOOK-DEPÔT

BENARES

AGENTS—OTTO HARRASSOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS

BENARES.

1903.

॥ श्रीः ॥

-३-

भानन्दयनपिद्योतिस्तुमनोभिः सुस्रुता ।

सुवर्णांशुतभस्याभज्ञतपक्षपरिष्कृता ॥ १ ॥

षोडश्या-स्रुतमन्यमाला मञ्जुलक्षणा ।

रसिकालिकुल कुशांशुमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

सप्तकाः—७१

विंकमित्यर्थः । प्रहरणस्य सूक्तवाकप्रकाश्यदेवतात्त्वयागाङ्गत्वे स-
 त्वपि होमत्वाभावाद्धोमसाधनद्रव्यत्वनिमित्तं प्रस्तरस्याहुतिश्च ना-
 स्तीत्याशङ्क्याह * न चेति * प्रक्षेपाधिक्यविधानं जुहोतिचोदना-
 विना कथं कथं होमतेत्याशङ्क्याह * आघारादिनि * जुहोति-
 चोदनाभावे ऽपि प्रक्षेपाधिके याग ऽभियुक्तप्रसिद्धेर्होमतास्ये-
 चेत्याशयः चतस्र पूर्णाः प्राशुदीक्ष्यौ निनयेदनुभयः स्वाहा
 दिभ्यः स्वाहा सप्तश्रुतिभ्यः स्वाहेतरजनेभ्यः स्वाहेत्यादिवि-
 हितसोदकनिनयनादिर्मान्त्रवर्णिकदेवतान्वयाद्यागस्य हारणाधिक्या-
 द्धोमतादिशब्देनोक्ता । एवं च सत्ययागाङ्गत्वादपि सूक्तवाकस्य या-
 ज्यात्वं नास्तीत्याह * होमेति * सूक्तवाकं तु विशेषतो याज्यात्वं ने-
 प्यते निगदत्वेन याज्यात्वनिषेधादित्याह * निगदत्वादिति * निग-
 दत्तैव तावत्कथं सूक्तवाकस्यायाशङ्क्याह * नितरामिति * तथा
 ७७८१ याज्यात्वनिषेधः कथमित्याशङ्क्याह * निगदानां चेति * निषेधस-
 रूपाधवादे ऽयं लिङ्गत्वेनोपन्यस्त इत्यृग्विध्यकयाक्यावोक्त्या सू-
 चित्तस्माद्विशेषतः सूक्तवाकस्य याज्यात्वं नेप्यते इति हि शब्दा-
 न्वयः निषिद्धचेत्कथं तर्हि सूक्तवाकएव याज्येत्यत्रोक्तमित्याशङ्क्या
 ह * निषिद्धमपीति * होमाङ्गत्वे सूक्तवाकस्य याज्यात्वप्रशस्तानिरा-
 लम्बना स्यादित्याशङ्क्याह * तत्सम्बन्धात्त्विति * आहुतेः पारमार्थिक-
 त्योक्तिप्रसङ्गेनोक्तस्य होमाङ्गत्वनिषेधाद्याज्यात्वस्य समाप्त्या बुद्धि-
 सत्त्वेनाहुतिसत्त्वत्वेन परामर्शाद्याज्यात्सूक्तवाकस्यापि होमकालप्र-
 योज्यत्वेनाहुत्यावयहयमानावस्यद्रव्यसम्बन्धलक्षणयाज्यागुणयोगा-
 द्याज्यात्वेन स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽपि तर्हि स्तुतिरेव याज्या-
 न्यपरंशोपपत्तेर्न सिद्धान्तलिङ्गतेत्याशङ्क्याह * न चेति * पूर्वपक्षे
 ऽत्यन्तनिरालम्बनस्तुत्यापत्तेर्गोभयोः पक्षयोः स्तुतिर्युक्तेत्यर्थः ।

सदेवतार्थस्तरसंयोगात् ॥ १३ ॥

परायंयादिति पूर्वपक्षसूत्रायवयवस्य सूक्तवाकस्य
 देवतासद्गुणैर्वादिनि भाष्येण कृतार्थोक्तार्थतया प्रह-
 रणं च प्रत्यशर्करित्यनेन चासामर्थ्यात्तयंत या-
 ग्यावपातन्याच्छ्रुत्यपरिहारार्थेन प्रत्याख्यायं यदुक्तमित्यनु-
 भावाभावं देवतासद्गुणैर्वादिनेन सामान्यार्थन्याय प्रहरणाद् सूक्तवा-
 कां देवतासद्गुणैर्वादिने च शक्तो न प्रहरणार्थवमुच्यते इति परिहार-
 भाष्यं देवतावचना ऽपि सामूक्तवाकं प्रहरणस्यापि यागात्वेन देव-
 तासद्गुणैर्वादिनेनाप्रहरणमित्यर्थं विना कृतार्थवानुपपत्तेः प्रहरणेन

न सम्बध्यते ऽपि तु सम्बध्यतएव देवतोक्तिशक्तो ऽपि च प्रहरणेनेन य-
को ऽप्येतु शक्तएवत्येवं द्वेधा व्याख्यातु कृतायं च तावदनुभाषणपूर्वं प-
रिहरति * यत्स्यति * भेदशब्देनान्योन्यानपक्षत्वात्कल्लिङ्गावगतं देवता-
कीर्त्तनार्थत्वं मनपक्ष्य यदि धृत्या सूक्तवाकस्य प्रहरणाद्भन्ता धृत्यवगतं
च प्रहरणाद्भन्तमनपक्ष्य हीत्थ लिङ्गेन देवता वाध्यत ततः भूतिविरो-
धाभा वाल्लिङ्गवाधापत्तर्वाधितं च लिङ्ग सूक्तवाकस्याशक्तत्वेन धृत्या
विनियोगायोगादुभयानुप्रहार्येष्टदेवताकीर्त्तनमात्रेण कृतायं च सूक्त-
वाकस्याङ्गीकृत्य कालार्थः प्रहरणान्वयो ऽध्युपगम्येत किं तु धृत्य-
नुप्रहार्यं लिङ्गेन प्रहरणाद्भूतदेवताकीर्त्तनद्वारा धृत्यवगतप्रहरणा-
द्भन्तापेक्षणात्सूक्तवाकस्य च प्रहरणोर्कासिद्धौ धृत्या लिङ्गावगतदे-
वताकीर्त्तनाद्भन्तापेक्षणाच्छ्रुतिलिङ्गयोस्तुल्यायत्वेन विरोधो ना-
स्तीति न विरोधपरिहारायेष्टदेवतोक्तिमात्रेण कृतायं तामङ्गीकृत्या-
न्यत्र विनियोगानर्हत्वात्कालार्थता ऽध्युपगन्तव्येत्यर्थः । असामर्थ्यं
परिहरति * यत्स्येति * उभयपरिहारोपपादनार्थत्वेन प्रहरणं
हीत्यादिभाष्य व्याख्यातुमारभ्यते * इह हीति * देवतामभिधत्सू-
क्तवाकः कथं धृत्यं प्रहरणाभिधानं कुर्यादित्याह * सर्वत्र चेति *
प्रहरणदेवताभिधानात्प्रहरणमभिहितं भवतीत्याशयः । शेषिभूताक्रि-
यान्वयित्वेन प्रसिद्धस्य मन्त्रं प्रति प्रकाशनाहंतया शेषिरूपस्य मन्त्रणा-
भिधेयत्वान्सूक्तवाकाभिधेयानां देवतानां प्रहरणान्वयाप्रसिद्धेन तद-
भिधानद्वारा प्रहरणाद्भन्तं सूक्तवाकस्य सेतुयतीत्याशङ्काह * तत्रापी-
ति * यद्यपि प्रसिद्धाक्रियान्वयस्य मन्त्राभिधेयत्वावगतिः प्रथमं भ-
वति तथापि प्रसिद्धाक्रियान्वयाभिधानसामर्थ्याभावात्तन्मन्त्रस्य प्रसि-
द्धाक्रियान्वयपदार्थाभिधायित्वाप्रतिपत्तौ धृताद्भन्तान्वयानुपपत्त्या म-
न्त्राभिधेयस्य क्रियान्वयकल्पनारूपो विपर्ययः पश्चाद्भवतीत्यर्थः ।
सामान्यन्यायमुक्त्वा प्रकृतेरूपकद्वारा योजयति * तस्मादिति *
सूक्तवाकप्रकाशयानामन्यादीनां प्रहरणान्वये ऽपि तत्र देवतात्वान-
वधारणात्कथं प्रहरणस्य यागना भाष्यकृतोक्त्याशङ्काह * नचे- ७७१५
ति * एवमभिसम्बध्य इत्यादिमन्यादिदेवताकश्चेत्यन्तं भाष्यं सङ्गे-
पतो व्याचक्षाणां नच प्रहरण यागमात्रं रूपे ऽवतिष्ठतइति वार्तिक-
स्य भाष्यविरोधं परिहर्तुमाह * भतश्चेति * पुरोडासादेः परोक्षत्वा-
दनन हविरेत्यपरोक्षतया निर्देयानुपपत्तेः हविःशब्देन प्रस्तरस्य ह-
विष्ट्वसङ्गीतिनादित्युक्ते प्रस्तरस्य तृणत्वनानदनीयत्वाहविष्ट्वायोग्य-
तामाशङ्कानदनीयत्वे ऽपि कृष्णलादिघट्टचनाविष्ट्वापपत्तिसूच-
नार्थं द्रव्योक्तिः । मान्त्रवर्णिकद्रव्यदेवतान्वयाद्यागता भासमाना

भाष्यकृतोक्तः । परमार्थस्तु प्रक्षेपाधिकवाङ्मोक्तैवावधार्यतइत्येतदेव सूत्रकृतसमत्या द्रष्टव्यं तु जुहोतिर्योगसामान्यात् द्रव्याणां चाधरोपत्वादिति चतुर्थाधिकरणसूत्रैकदेशः शास्त्रप्रहरणार्थकर्म-
त्वसिद्धौ होमत्वे पूर्वेपक्ष्यमाणे सह शायया प्रस्तरं प्रहरतीति सह-
शब्दोक्तस्य प्रस्तरसद्वययोगस्य हेतुत्वाभिधानात्प्रस्तरप्रहरणस्य होमतो-
भार्यासद्वाप्रसीयतइति मत्वा पठितः । तस्मादित्युपसंहारभाष्यमुप-
क्रमानुरोधादेवतीर्थत्वे ऽपि हरतिसंयोगो घटत एवेत्युपसंहार्ये
विपरीताभिधानादयुक्तमाशङ्क्य विरोध ऽपि तावल्लौङ्गिकस्य देवता-
र्थत्वस्यैव वाधापत्तेश्चमृतीपाश्रुतेः काललक्षणाधैवकल्पना न युक्ता
इह तु विरोधाभावात् किं चिद् वाध्यमित्यवमर्थत्वसूचनार्थतामाह *
तस्मादिति * सूत्रं चानेन भाष्येण हरतिसंयोगे ऽपि सूक्तवाफो
देवतार्थे एव हरतेरपि देवतासंयोगादित्यर्थं योजितं भवतीत्याह *
एवं चेति * कालार्थतापि न्यायाद्यगता न वाध्येत्याह * कालार्थतापि
चेति * अनुपाजयाज्यानन्तरं सूक्तवाफपाठात्सूक्तवाफेन प्रस्तरे फा-
लः शङ्खो लक्षयितुमित्याह * । यदित्यादिभाष्यमाशङ्कते ऽयमित्या-
द्यश्रवणे ऽपि श्रुत्यवगतप्रस्तरप्रहरणाद्गत्यान्यायानुपपत्त्या अन्यादीनां
प्रहरणान्वयापगमादयुक्तमाशङ्क्य व्याचष्टे * यदीति * नन्विति
भाष्येण ऽनेन हर्षित्यनेनापि प्रसिद्धविष्कस्य पुरोडाशादेवोपाप-
रोक्षोपचारादिदेशोपपत्तेश्चदूषलेनाग्न्यादेः प्रहरणान्वयकल्पना
न युक्तत्वाशङ्कोभयविधिलिङ्गसम्भवात्सन्देहे सति भूत्यालोचनया
निर्णयं भविष्यतीति परिहारायमुभययेति भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि
चेति * आशङ्कते ऽयमित्याद्यश्रवणे ऽपीदं हविरित्यपरांशेतिर्देशाद्वि-
ष्टस्य प्रत्ययव्यपत्त्यापगतैरग्न्यादीनामभिरित्योक्तमात्रे पर्यवस्ता-
न न सम्भरतीत्यभिधानार्थमथ चेति भाष्यं व्याचष्टे * भयं चेति *
भागेवपुरोडाशस्य चतुर्धाकरणवशाद्विरुत्तराणां च संयाफका-
लमभ्याभेदापसम्भावे ऽपि सामस्त्यरूपतां शब्दप्रत्यक्षतां प्रस्तरस्य
जोष्यमापत्त्येनानुपपत्त्यतीति निर्देशानर्थक्यापत्तेः प्रस्तरनिर्देशो न
युक्त इत्याशङ्कते * अनुपपत्तिरिति * सुत्यर्थताया प्रभूतनिर्देशो अनर्थक
इति परिहरति * नति * मनः प्रहरणाद्गते ऽपि सूक्तवाफ-
स्य देवतार्थत्वाविधाताप्रहरणाद्गतापपत्तेरिति सूत्रतात्पर्यमाह *
भन रति ।

प्रतिपत्तिरिति चेत् ॥ १४ ॥

यद्यप्येवमिति पूर्वेपक्षद्वन्द्वः कृतार्थवोक्त्यर्थेव द्वयोः कृता-

र्थतां विनाङ्गागित्वनिरासायोगात्प्रस्तरस्यापि कृतार्थत्वोक्त्यवगतेः प्र-
हरणस्य प्रतिपत्तितायाः पूर्वोक्तत्वादनुभाषणसूत्रमेतदसामर्थ्योक्त्य-
र्थत्वे तु सूक्तवाक्यमात्रस्य पारार्थ्योक्तेः प्रहरणस्य प्रतिपत्तितायाः प्रा-
गनुक्तत्वात्परिचिन्तनासूत्रमित्याह * अनुभाषणमिति * प्रतिपत्ति-
त्वोक्तेः सिद्धान्ताक्षेपोपयोगितामाह * कथमिति * ७८०

स्त्रिष्टकृद्बुभयसंस्कारः स्यादिति ॥ १५ ॥

सूत्रं परिहारार्थत्वेनावतारयति * अत इति *
भाष्यकृतैकसूत्रतया व्याख्यातत्वात्सूत्रभेदेन व्याख्या न युक्तेत्या-
शङ्का भाष्यकृतप्रक्रियया सूत्रद्वयमेवेतदित्याह * अर्थेति * यथा-
स्त्रिष्टकृदागः प्रतिपत्तिरूपः संस्कारो ऽपि मन्त्रयागः प्रतिपत्तिश्चे-
त्युभयात्मक इत्याश्रयिष्वविशेषणभावार्थः प्रतीयेतेति चतुर्थाधिकरणे
वक्ष्यते तथा प्रहरणमप्युभयात्मकमिति यथाभाष्यं तावत्सूत्रं व्या-
चष्टे * यथैव चेति * अयमपि हरतिरित्यर्थः । देवतानामङ्गत्व-
सिद्धौ यागस्य प्रतिपत्तित्वे ऽप्यविरोधमुत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं
तदित्युक्त्यर्थतां दृष्टान्तस्योक्त्या सूक्तवाक्याङ्गत्वाविरोधीत्यर्थतामपि
वस्तुम * यथा चेत्युक्तम् * यागत्वाविरोधं तावदुपपादयति *
न हीति * उत्पत्तौ येन संयुक्तं तदर्थं तच्छ्रुतिहेतुत्वात्तस्यार्थान्तर-
गमने प्रेपत्वात्प्रतिपत्तिः स्यादिति चातुर्थसूत्रवक्ष्यमाणस्य लक्षण-
स्योत्पत्तौ रूपासादनसंयोगात्प्रस्तरस्य तावद्व्यावगतेः प्रहरणाख्या-
र्थान्तरगमनाच्च प्रहरणे सद्भावेनाप्रतिपत्तित्वम् * सम्भवतीत्युक्तम् *
प्रतिपत्तेस्तर्हि दृष्टार्थत्वेन वैदिकाङ्गानपेक्षतया मन्त्रानन्वयात्तल्लभ्य-
द्रव्यदेवतानन्वयाद्यागत्वं विरुद्धेतेत्याशङ्कानुप्रेयत्वावगमोत्तरकालं
भावनायाः कैमर्थाकाङ्क्षायां प्रति यदर्थकर्मत्वविचारात्सकलकारक-
वैशिष्ट्याच्च प्रागनुष्ठानानर्हत्वान्मन्त्रान्वयलभ्यद्रव्यदेवतान्वयेन हर-
तेर्यागत्वं सति प्रक्षेपाधिक्याद्धोमरूपतावधारणोत्तरकालमनुप्रेयत्वा-
वगमे सति कैमर्थाकाङ्क्षायां प्रतिपत्तित्वावधारणादचिराधो ऽभिहितः ।
न च पश्चात्तनेन प्रतिपत्तित्वेन पूर्व्यावगता होमरूपतावाध्यते विरोधा-
भावादित्याह * न चेति * उभयरूपश्चासौ संस्कारश्चेति कर्मधार-
यत्वेनोभयसंस्कारशब्दं व्याख्यातुमाह * तेनेति * यागमात्रे अपि
देवतान्वयोपपत्तेर्होमो यागत्वेनोक्तः । यथा स्त्रिष्टकृद्द्रव्यसंस्कारो
ऽपि यागस्तथा प्रहरणमप्युभयोर्द्रव्यदेवतयोः संस्कारो ऽपि यागत्वं
न विरुद्धादीति पट्टीसमासत्वेन स्वयं व्याचष्टे * अथ वेति * यथा
: स्त्रिष्टकृद्द्रव्यदेवतयोरुभयोः संस्कारस्तथा प्रहरणमपीति सर्वथा

साम्येनान्यथा श्याचष्टे * अथ वा स्मिष्टकृत्यपीति * केवलप्रतिप-
त्तिवाभ्युपगमे ऽपि न मन्त्रस्याद्भूतव विरुध्यतइत्याह * न चेति *
वेदिकयागस्य दृष्टमात्रे पर्यवसानाभावेनारुष्टार्थत्वात् दृष्टार्थया प्रति-
पत्त्यानाकाङ्क्षा सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रतिपत्तेरपि नियमारुष्टार्थत्वादर-
ुष्टाङ्गाकाङ्क्षास्तीत्याह * नियमेति *

सूत्रवाक्यायः । सूत्रवाक्यानामर्थानुसारेण विनियोगा-
धिकरणम् ॥ ६ ॥

कृत्स्नोपदेशादुभयत्र सर्ववचनम् ॥ १६ ॥

प्रहरणाद्भन्वे ऽपि सूत्रवाकस्येष्टदेवताभिधानार्थत्वाविधाता-
कृद्भूतिविनियोज्यस्यापि मुख्यपदार्थविनियोगाद्वचनास्त्वयथार्थमि-
त्यस्वापवादे पूर्वाधिकरणेन कृते पौर्णमास्यमावास्यादेवतावाचि-
नामिन्द्रादिपदानाममावास्यायां च पौर्णमासीदेवतावाचिनां प्राजा-
पत्यादिपदानामसम्भवेनायथार्थत्वान्मुख्ये ऽर्थे विनियोगो न सम्भ-
वतीत्याक्षिप्यासमवेतार्थानामप्रयोगादपवादसमर्थनायेदमधिकरण-
मित्यनन्तरसङ्गतिं च सूचयितुमाह * अधिकारमुपजावयामिति *
तत्रेति सन्देहभाष्य व्याचष्टे * किमिति * पूर्वंपक्षसूत्रव्याख्यायं
तदुच्यतइत्यादिभाष्य व्याचष्टे * किमिति * इदं चावपृथिधीमद्रम-
भूदित्यादौ नमो देवेभ्य इत्यन्ते पदसमूहे सूत्रवाकशब्दस्याध्यतृप्र-
सिद्धे निष्कर्षे सूत्रवाकश्रुतिर्वाच्येतेत्याशयः ।

यथार्थं वा शेषभूतसंस्कारात् ॥ १७ ॥

यथार्थं वचनमिति पूर्वसूत्रस्यस्य वचनशब्दस्य प्रयोक्तव्यश-
ब्देन समासाक्षिप्यानुपद्भोक्त्या सिद्धान्तप्रतिष्ठाप्यसूत्रावयव-
व्याख्यायं य इति भाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय हे-
त्वर्थं सूत्रावयवव्याख्यायार्थशेषभूतमिति भाष्यं यजेर्यज्ञाङ्ग-
प्रकाशनमेव प्रयोजनमिति मन्त्राधिकरणभाष्योक्तकर्म-
सम्भवेतार्थप्रकाशकत्वाशयतया मासमान कृत्स्नप्रयोगे ऽपि गौयया-
पृत्या समवेतार्थप्रकाशकत्वोपपत्तेरनुक्तमाशङ्क्य यत्रेति चार्थवत्त्वा-
त्त्वादिति स्तुतशस्त्राधिकरणासूत्र संस्कारत्वाद्वोदिते न स्यादिति
लिङ्गाधिकरणसूत्रे च मुख्यार्थविनियोगसम्भवे गौणे ऽयमन्त्रविनियो-
गस्यान्याय्यत्वादपकर्षोक्तिमभिप्रेत्य कर्मशेषभूतार्थसंस्कारकत्वस-
म्भवे कर्मोपकारित्वान्मन्त्रा प्रयोक्तव्या नान्यथेत्येव व्याख्यातुमाह
* एवमादीनामिति * प्रकारवाचिनादियत्वेन स्मृतिहेतुसंस्काराद्

बोधकत्वाख्या सस्कारकतोक्ता । लिङ्गादिविनियोज्यानामसमवेतार्थत्वादपकर्षेऽपि सूक्तवाकस्य श्रुतिनियज्यत्वेन स्वार्थकर्मान्वयककल्पत्वात्सर्वासा देवतानामुभयत्र प्रहरणाद्यया भविष्यतीत्याह
 * यदीति * आज्यभागाद्विविहितानामव दधनानां प्रहरणाद्भवत्सर्वासामन्यय कल्पेत आज्यभागादिदेवताप्रत्यभिज्ञानाग्रापूर्वदेवता कल्पना युक्त्यर्थः । प्रहरणस्यापूर्वदेवतानन्वयेऽपि प्रहरणन कृत्स्नस्य सूक्तवाकस्याद्भूतया गृहीतत्वाच्च पदमात्रस्यापि त्यागो न युक्त इत्याह
 * अतश्चाति * अतः पूर्वयामाद्भूतदेवताप्रत्यभिज्ञानात्मकस्य सूक्तवाकशब्दस्य सुभाषितवचननिमित्तत्वात्प्रहरणस्याप्याभिधानकर्मत्वेन सूक्तवाककृतपूर्वयामाद्भूतदेवताप्रकाशनोपजीवितया सूक्तवाक प्रत्यप्रयोजकत्वाद्यगत प्रधानप्रयुक्तदेवतापेक्षत्वेन प्रधानधीनत्वात्प्रधानानां यथादेवतमेव सूक्तवाकप्रयोजकत्वात् कृत्स्नसूक्तवाकग्रहणमित्यज्यभागादयोऽनूयाजान्ता यागा सूक्तवाकप्रयोज्यत्वाद्यामाद्भूतप्रस्तरप्रतिपत्यथप्रहरण प्रति प्राधान्ये सति प्रधानत्वेनोक्ता । तस्मादिति सूत्रार्थोपसहारभाष्य सङ्क्षिप्य व्याचष्ट * तस्मादिति *

वचनादिति चेत् ॥ १८ ॥

कृत्स्नोपदेशादिति पूर्वपक्ष हेतुप्रभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यायामथेति भाष्य सूक्तवाकशब्दाज्यव्युत्पत्त्या सुभाषितवाचिपदस-
 सुक्त-
 देवेभ्य
 वप्रसि-
 ज्ञे । पौर्णमास्या वामावास्यादेवतानाम् । अमावास्याया च पौर्णमा-
 सीदेवतानामाभाषितत्वेनावयवार्थाभावाद्ब्रूहिताशयत्वेन व्याच-
 ष्टे * सूक्तेति *

प्रकरणावभागादुभे प्रति कृत्स्नशब्दः ॥ १९ ॥

कृदित्वानश्रुपगमन कृत्स्नवचनपरिहारार्थतया सूत्रव्याख्यायामुभे इति भाष्य व्याख्यातुमाह * द्वौ हीति * यथैकादशिनीन् प्रायणीयोदनीययोरालभेरप्रति द्वादशाह प्रायणीयादयनीयाख्यायात्तमाहकालत्वेन भूतानामकादशिनीनां पशूनां ब्रह्मभृत्यैतरेतरेत्युक्तयोप्रायणीयोदनीययो काललक्षकत्वाद्यगमनैकैकत्र समस्तालम्भायोगात्पञ्च प्रापणीये पञ्चादयनीये अस्याऽस्यासन्नत्वात्तुदयनीय यथै-

७८२१२

त्वयवयवशः पूरणीयोदयनीयान्वयो दशमे वक्ष्यते यथा च लोके
चातुर्विधो धनं देयमिति चतुर्वेदविदेयत्वेनोक्तस्य धनस्यै-
कवेदविदे चतुर्थश्चतुर्थो भाग इति भवयवशो ऽन्वयः सूत्रिः तथा
सूक्तवाकस्याप्यवयवशः पौर्णमास्यमावास्याकालेन प्रहरणप्रयोगा-
न्वयो भविष्यतीत्यर्थः । भाष्यकृत्पक्षे प्रकरणाद्यथावेदतां चावयवशः
प्रयोगात्सूक्तवाकधृतिदेवतालिङ्गदर्शपूर्णमासप्रकरणानामविरोध इ-
त्यर्थः । सूत्रदूषणार्थं नैतदिति भाष्यमवतारयति * तदिति *
विशेष्यत्वात्नेकाविशेषणवर्गीकारसामर्थ्यात्साधनानां विशेषणत्वे स-
ति सापेक्षानामितिकर्तव्यतान्वयः स्यान्न तु तेषामितिकर्तव्यतान्व-
ये विशेषणता ऽस्तीत्यापयः । प्रश्नपूर्वमेतदुपपादयितुं कुत इत्यादिभा-
ष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * साधनानां फलान्वय-
सिद्धार्थत्वादितिकर्तव्यतान्वयस्य फलान्वये सापेक्षत्वादितिकर्त-
व्यतान्वये सापक्षतैव युक्तत्वाशङ्का वैपस्योक्त्यर्थं फलं प्रतीति
भाष्यावयवं व्याचष्टे * प्रधानानि हीति * नेतिकर्तव्यतां प्रती-
त्यनुपपन्नः । इतिकर्तव्यताविधेयत्वोक्तेः साधनानामुद्देश्यत्वोक्तिप्रयो-
जनतामाह * इतिकर्तव्यतां प्रतीति * साधनेतिकर्तव्यतयोद्धे-
योरपि प्रात्यात्मिकोत्पत्तिविधितः स्वरूपेण प्राप्तत्वादेकान्वयित्वेनेत-
रस्मिन्विधेये साधनान्वयित्वेनेतिकर्तव्यतैव विधेया नेतिकर्तव्यता-
न्वयित्वेन न साधनमिति कथं निर्धारणेत्याशङ्काह * अविधीयमाना-
या इति * इतिकर्तव्यताविधाने ऽपि कथं साधनानामुद्देश्यतेत्या-
शङ्काह * सा चेदिति * वाक्यभेदापत्तेर्ह्ययोर्विधानायोगाद् द्वयो-
श्च विधेयत्वे समत्वादयो ऽन्यासम्यग्वापत्तेः साधनानामुद्देश्यताव-
सीयतइत्यर्थः । अतो दर्शपूर्णमासाम्यामिति ग्रन्थावगतस्य साहित्यत्वा-
विवक्षितम्याद्विद्युदादिप्राद्वणतर्पणान्त्येतिकर्तव्यतया ऽऽप्रेयमुपकु-
र्यादुपांशुयाजमुपकुर्यादित्येवमादिप्रत्येकमितिकर्तव्यतावाक्यसमाप्तेः
प्रत्येकं समस्तेतिकर्तव्यतान्वयावगमादवयवशो ऽन्वयो युक्त इत्याह-
* ततश्चेति * प्रत्येकमेव तद्व्यनुष्ठानापत्तेः पौर्णमास्याममावा-
स्यायां चैकादशे वक्ष्यमाणाद्धानुष्ठानं विरुध्येतत्याशङ्काह * तथै-
व चेति * समान्यन्यायमुक्ता प्रकृते योजयति * तदिति *
पञ्चम्यर्थं तदित्यव्यं । सौत्रपक्षे प्रतिष्ठापत्तिमाह * इतरथा चेति *
प्रयाजदीनानामपि विभागमङ्गीकुर्वाणमपर्यापप्रयोगवचनावग-
तसाहित्यविरोधेन निरस्यति * न चेति * न्यायतः प्रतिप्रहर-
णप्रयोगे सकलसूक्तवाकप्रयोगे प्राप्ते ऽप्यसमवेतार्थवद्भागस्यासा-
मर्थ्यादुत्कर्षो भविष्यतीत्याशङ्काह * अत इति * समुदायरू-

दिसूक्तवाकधृतिवलीयस्त्वाह्निद्वगम्यविभाग बाधित्वा गुणेन चेदि-
तिभाष्यनुसारादिन्द्रादिपदाना प्रजापत्यादौ प्रजापत्यादिपदाना च-
द्रादौ गोणता न दृष्टाय भविष्यतीति भाष्यानुसाराद्वा बह्वर्थम-
ध्यवस्याम इत्युक्तं मन्त्राधिकरणविरोधाद्वैद्यार्थता न युक्त्याशङ्का
मन्त्रवर्णयलात्पौर्णमास्यामिन्द्रादेरमावास्याया च प्राजापत्यावर्जिता-
त्वेन शास्त्राद्वैद्यार्थनिष्ठस्यापि प्रहरणं देवनात्प्रकल्पनमद्वैद्यार्थ-
त्वोक्त्याकमिति सूचनायासमवेतार्थस्य पदस्य यानि यत्रानर्थकानी-
त्यद्वैद्यार्थत्वोक्तिर्व्याख्ययभाष्यानिर्दिष्टा तच्छब्देन परानृष्टस्य विषय-
भूतदेवतान्तरमपूर्वं प्रहरणे ऽध्यवस्याम इत्युक्तम् । दर्शपूर्णमासना-
म्न समुदायवाचित्वनिरासस्य सामानाधिकरण्येन यागनामत्वनि-
श्चय इति पौर्णमास्यधिकरणवार्तिकं कृतस्य प्रत्येकामतिकर्तव्य-
तान्वयप्रतिपादकप्रकृतभाष्यसम्मतत्वं सूचनार्थं समुदायस्य फलसा-
धनत्वं निरसितुं शङ्कते * कथं पुनरिति * निरस्यति * अत्रोच्यते
इति * श्लोक व्याचष्ट * यागत्व हीति * धातो प्रत्येकसमवेत- ७८३।
यागत्ववाचित्वे ऽपि नामानुराधात्समुदायलक्षणार्थत्वं भवतीत्याश-
ङ्कते * नन्विति * धातुसामानाधिकरण्याधीनत्वात्प्राप्त्यातिशयस्य
नाम्ना ऽपि प्रत्येकवृत्तितावसीयत इति परिहरति * नति * पौर्ण-
मास्यधिकरणे चैतद्विस्तरेणोक्तमत्यद्भ * तदिति * अतः सत्यपि
नाम्नि न समुदाय फलवानित्युपसहरति * तेनेति * इन्द्रात्समुदायी-
कृतयोस्त्रिकयारितरेतरयोगाख्यसमुदायविशिष्टया फलपत्त्यावगतं
समुदायस्य फलवत्प्रमाणद्वैतरेतरन्यायेन * करणतैः युक्तम् * एवमपि
साहित्याविशिष्टानामितिकर्तव्यतान्वय स्यादित्याशङ्कते * नन्वि-
ति * परिहरति * नेति * इतिकर्तव्यतान्वये प्रज्ञानसाहित्यस्यैव
कचिद्विवक्षा कचिद्वाविप्रक्षा न युक्त्याशङ्काद्वैद्योपादेयगतत्वरू-
पलक्षणभेदाद्विवक्षाविप्रक्षयाव्यवस्था युक्त्याह * एकमपि हीति *
साङ्गाभ्या दर्शपूर्णमासाभ्या स्वरगं कुर्यादिति युगपत्साध्यसाधने-
तिकर्तव्यताविशिष्टभावनाविधावेकस्याग्नेयानयुगपत्फलनिकर्तव्य-
तान्वय युगपदुद्देश्योपादेयवविराध शङ्कते * कथमिति * आ-
चार्या मातुलञ्चति द्रव्यैकत्वे ऽपि दृश्यते अपेक्षाहतुभेदेन व्यवहार
पृथक्त्वयेति स्तुतशस्त्राधिकरणादाहतवृद्धश्लोक विरुद्धानामप्यक्ष-
णीयभेदेनैकत्र युगपत्सम्भवस्याक्त्याद्वस्तुविरोधस्तावन्नास्तीति प-
रिहरति * अपक्षेति * हेतूक्त्यालम्बनवाचिन्या ऽपेक्षणीयमुक्तम् । व-
स्तुविरोधाभावे ऽपि वैरूप्यमिति वाक्यभेदापत्तरकेन शब्देन युगप-
द्रूपद्वयोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्विति * प्रयाजादिभिर्दशपूण-

मासायुपकुर्यादिति प्रधानोद्देशेनेतिकर्तव्यतां विदधतोऽनुमितस्य
 वाक्यस्य दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति श्रुतावाक्यात्फलो-
 द्देशेन प्रधानं विदधतो भेदे सद्भावाच्चानिशावृत्तिरिति परिहरति *
 को घेति * स्वरूपे नैकत्व्यापत्तेः फलसाधनीभूतप्रधानोद्देशेनेतिक-
 त्वव्यताया विधेयत्वात्फलान्वये विवक्ष्यमाणं साहित्यामनिकर्तव्य-
 तान्वयेऽपि यथासिद्धान्तमेव प्रधानानामनुवाद्यत्वाद्विधेयमाण-
 मप्यापद्येतैवेत्याशङ्कते * ननु घेति * विध्यपरिगृहीतत्वात्प्रती-
 तमप्यनादृत्यमिति परिहरति * सत्यमिति * प्रधानोद्देशेनैतिक-
 व्यताव्यविशेषणविधायिनि प्रकरणाभ्यामानुमिते वाक्ये प्रधानसा-
 हित्याविवक्ष्यामप्यङ्गप्रधानवाक्यसमूहात्मके महावाक्ये साधनेति-
 कर्तव्यताविशिष्टभाचनाविधायिनि फलं प्रति प्रधानसाहित्यस्य वि-
 धक्षितत्वाद्वैक्यत्वादितिकर्तव्यतान्वयेऽपि विवक्षा भाष्य्यतीत्याश-
 येन कथमितरेतरयोगो विधितः शक्यो धारयितुमिति पृच्छति * क-
 ७८४१ धमिति * विशेषणविध्युत्पाद्यत्वेन विशिष्टविध्यर्थस्य विशेषणवि-
 धिसम्भवानुरूपस्याभ्युपगमनीयत्वाद्विशेषणविधौ च प्रधानसाहि-
 त्यस्याप्यप्यविधेयत्वात् (तस्यैकमिति कर्तव्यतान्वयैः प्रधानैः सहैव फलं
 कुर्यादिति विशिष्टविध्यार्थवगते) विशिष्टविधावपीतिकर्तव्यतान्वये
 प्रधानसाहित्यस्याशक्याविवक्षेत्याशयेनोत्तरमाह * इह हीति * ग्रहपदे
 च प्रतिपादकांशेन ग्रहोद्देशाद्विभक्त्यंशेन चैक्योपादानाद्वैक्यप-
 रिहारः शक्येनापि धातुरूपेण तु शब्दप्रधानवाचिन्यंशभेदाभावाद्दर्श-
 पूर्णमासपदेऽपि समस्यमानपदद्वयातिरिक्तसमाख्यशब्दरूपाभावा-
 दैकैव प्रधानवाचिना शब्देन स्वरूपेण प्रधानोद्देशं समासकूप्येण
 साहित्योपादानाद्वैक्यपरिहारः शङ्कामपि नाधिराहनीत्याह * न
 हीति * इति कर्तव्यतान्वये साहित्याविवक्षामुपसंहरति * तस्मादिति *
 साहित्याविवक्ष्यामेकस्यैव प्रधानस्यैतिकर्तव्यतान्वयापत्तेरानन्त-
 र्यविशेषाद्यस्यासिद्धेः सर्वैपामितिकर्तव्यतान्वयो न स्यादित्याशङ्का-
 निरासार्थं तत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तदिति * प्रतिश-
 ब्देन सर्वैपामितिकर्तव्यतान्वयत्वं यत्सूचितं तद्दर्शयतीत्यर्थः । आ-
 नन्तर्यमचोदनेत्यनेन न्यायेनानन्तर्यस्याकारणतया बुद्धिनिवृत्तेः सञ्चि-
 धित्वेनानुपपन्नाधिकरणेऽभिहितत्वाद्विशेषोक्तिः यदि कस्यचित्प्र-
 धानस्यैतिकर्तव्यतान्तरं निराकाङ्क्षीकरणसमर्थं साक्षात्कृत्योपदि-
 ष्टं स्यात्तत्तद्व्यतिरिक्तानां प्रधानानामितिकर्तव्यतात्मकं प्रकरणं
 स्यात् त्वेनदस्तीत्यभिधानाधेर्मितिकर्तव्यताया इति भाष्ये

धान्यूनत्वादध्याहारेण व्याख्यातु * मेकस्यापि चेत्युक्तम् *
 अस्वेति भाष्यावयवव्याख्यानायास्य च भाष्यकथम्भावकूपस्य प्रक-
 रणाव्यप्रकरणिनो ग्रहणसामर्थ्यस्या * विशेषादित्युक्तम् * सामा-
 न्यन्यायमुक्त्वा प्रकृते योजनार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * तत-
 श्चेति * सूत्रदूषणभाष्यशेषस्य तदिहापिष्यते इत्यादिवार्तिकेन
 प्रागेव व्याख्यातव्यास्त्वमन्तन वचनादिति चेदिति सूत्रानुभाषित-
 पूर्वपक्षनिरासार्थमत्रेति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * एवं चेति *
 अहणाय भविष्यन्तीति भाष्येण पूर्वद्वयताकल्पकत्वस्यापि शङ्कितत्वा-
 द् गौणत्वनिरासस्यापलक्षणार्थत्वसूचनायादृष्टार्थत्वं चेत्युक्त्वा देव-
 तान्तरोक्त्या व्याख्यातं मुख्यत्वसम्भवं गौणत्वस्य पुरस्ताद्विद्वाधिक-
 रणे प्रसिद्धकर्माद्भूतदेवताप्रकाशनसम्भवं च देवतान्तरकल्पकत्व-
 स्य ततश्चावचनं तेषामितरार्थं प्रयुज्यते इति नवमाधिकरणसूत्रे नि-
 रासादित्यर्थः । पुरस्ताच्छब्दं भाष्यस्योक्तशब्दव्याख्यातत्वाद् गौणत्व-
 निरासमात्रविषयः । प्रश्नपूर्ववचनसूत्रानुभाषितकृत्स्नोपदेशसमाख्यर्थं
 कस्तर्हित्यादिचाक्ष्यानीत्यन्ते भाष्यं व्याचष्टे * अत इति * चाक्ष्यवहु-
 त्वोपपादनार्थं येषामित्यादि यदनीत्यन्ते भाष्यं व्याचष्टे * न हीति *
 न चेति भाष्यावयवव्याख्यार्थोऽन्योन्यापेक्षनानाप्रयोजनयुक्तत्वो-
 क्तीर्भिन्नेत्यनेनापपादिता । तस्मादित्यादिना पुरस्तादित्यादिना पु-
 रस्तात्पदानामनुपप्लव्गत्वा वृत्त्या प्रयोगभेदेऽभिहिते कथन्तर्हि सा-
 धारणानीत्यादिमध्येण पुरस्तात्पदानां तन्त्रतोकेत्याद्यद्वा सर्वेषां
 सूक्तवाकानां मध्ये ये पौष्णिमासीदेवताप्रकाशकत्वात्पौष्णिमास्यङ्गप्र-
 हरणप्रयोगभाजो ये चामावास्यादेवताप्रकाशकत्वादामावास्याङ्गप्र-
 हरणप्रयोगभाजः सूक्तवाकास्तदवयवभूतानां कतिपयानां पदानां
 कमकाले तन्त्रेण पठनीयतावधानाकालीनसर्वसाधारणतन्त्रपाठ-
 यत्नेन सूचयितुं तन्त्रतोक्तिरिति तेनेत्यनेनोक्तम् । अतः समुदायस्यार्थप्र-
 तिपादकत्वात्प्रातिपदिकात् सूक्तवाकत्वं विभक्त्युक्तं च साक्षा-
 त्साधनत्वाव्यकरणत्वं नास्तीत्युपसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं बहुषु
 सूक्तवाकंष्वेकवचनायोगशङ्कानिरासार्थं च सूक्तवाकेति भाष्यं स्पष्ट-
 त्वाद्व्याख्याय पदेनाप्यपगतनेत्यनुभाषणसूत्रस्य भाष्योक्तशङ्कानिरा-
 सार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्याचष्टे * येन केन चित्त्विति * कृत्स्न-
 स्य हीति भाष्यात्कशङ्कोपपत्तिनिरासार्थं सूक्तवाकेनेति भाष्यं व्या-
 चष्टे * एतद्विति * भाष्यं लिङ्गाद्वयतापदेत्कर्पवद्वाक्यात्सममिव्याहि-
 तानामपि पदानामुत्कर्षाद्विद्वोक्तिरूपलक्षणार्थत्वेवं व्याचष्टे * त-
 त्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * इतीति *

भाष्योक्तमपि कृत्स्नोपदेशपरिहार दूषयितुमारभते * इदमपीति *
 यथा वैश्वानर द्वादशकपाल निर्यपत्पुत्र जातइति जातंष्टुपक्रमाय-
 स्मिन्जातपतामिष्टिर्निर्यपतीति च जातंष्टुपसहारादकथाकथ्यत्व-
 स्य वैश्वानरवाक्य प्रत्यक्षत्वेन यदष्टाकपालो भवतीत्यादिवाक्ययद्-
 त्वा न युक्त तथेहाप्युपक्रमोपसहारस्य तन्त्रपदयोगेनैकवाक्यत्वस्य
 प्रत्यक्षत्वादवाक्ययद्त्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधान न युनमित्य-
 र्थः । मिश्रकर्मस्वामिश्रदेवताप्रकाशनसामर्थ्येनान्योऽपानपेक्षत्वा-
 द्वाक्ययद्त्वानुपपत्तेर्भाष्योक्तमपि समाधान न युक्तमित्यर्थः ।
 मिश्रकर्मस्वामिश्रदधताप्रकाशनसामर्थ्येनान्योऽपानपक्षत्वाद्भिन्नप्रयो-
 जनत्वाच्चेकवाक्यता न युक्त्याशङ्काह * न हीति * यदनन ह-
 विषति प्रस्तरप्रकाशनस्य प्राधान्याभ्युपगमात्प्रस्तरान्वयित्वतएदेव-
 ताप्रकाशनस्यैकप्रयोजनत्वं यदनन हविषति च प्रधानभूतानां तन्त्र-
 पदानां क्रीणातिवदावृत्त्ययोगादेकन देवतापदेनाभ्युपगम्य दधतान्तरप-
 दानां तन्त्रपदैर्जिना साकाङ्क्षतयर्थः । सुभाषिताकिर्निमित्तत्वात्सू-
 क्ताकशब्दस्यष्टानां च दधतानामाज्यादिहविष्यदिष्टत्वेन सुष्टु-
 त्वादष्टदधताप्रकाशनस्यैव प्राधान्यागमत् प्रत्येकवाक्यपरिसमा-
 स्तिनिमित्तो वाक्यभेद स्यादित्याशङ्काह * तस्मादिति * यस्य पि-
 ता पितामहः साम न विवेदित्यादिषदर्थता वाक्यभेदेऽपि तत्र पदा-
 त्मकशब्दान्वयादकशब्दत्वसिद्धिः परमार्थतस्तु प्रहरणाद्भवोपदे-
 शात्प्रहियमाणप्रस्तरप्रकाशनप्रागभ्यापत्तेः या त अग्नेऽयाशया या ते
 अग्ने रजाशया या ते अग्ने हराशयेत्युपसंभन्त्रशेषं तनूर्वर्षिष्ठे-
 ल्यादिरग्नयेत्वामष्ट ददातु बृहस्पतये त्वा महा वरुणा ददात्वित्ये-
 वमादि दक्षिणामन्त्रशेषः साऽमृतत्वमशीयेत्यादिरादिशब्दाकश्चे-
 प एकपञ्चज्ञं द्विपदीत्यादिसप्तपदीक्रमणमन्त्रशेषो भवेत्यादिर्जु-
 ह्वरस्युपभृदसि धृवासीत्याज्यासाधनमन्त्रशेषश्च घृताचीत्या-
 दिर्यथावृत्त्या प्रयुज्यते तथात्रापि पुरस्तात्पदानामावृत्त्या प्रयो-
 गापत्तर्याहिकानां तत्र प्रयोगा विरुध्यतत्याह * यदि
 ध्वति * एकवचनालोचनया चैकस्यैव सूक्तवाक्यस्य प्रयो-
 गापत्तौ पौर्णमासीदधतावाचिनः शब्दास्ते पौर्णमास्याः प्रयोक्तव्या
 इति भाष्य बहुवचन विरुध्यतत्याह * प्रस्तरति * वाक्ययद्त्वनि-
 रासमुपसहरति * तस्मादिति * अतोऽन्य परिहारा वाच्य इत्या-
 ह * अतश्चति * तस्मादाह * स उच्यत इति * यथैकस्मिन् विधा-
 यनकविन्दुसमुदाये च सप्तर्गिन्द्रवरूपत्वानेकेषामपि किं विन्दुना
 सप्तर्ग सत्यकीभावादेकवचनान्त एव तोयशब्दः प्रयुज्यते न घट्य-

द्विवहुवचनान्तः विभागे च सति पृथग्भावाग्रानापत्तोर्द्विवहुवचना-
न्तस्तथैकस्मिन् देवतापदे अभितस्तन्त्रपदोपेते तत्समुदाये चेष्टदेवता-
प्रकाशनानामित्त्वात् सूक्तवाकस्येष्टदेवताप्रकाशनानामनेकेषा अ-
थैकप्रयोगवर्तित्वरूपे संयोगे सत्येकीभावादिकवचनान्त एव प्रयुज्य-
ते भिन्नप्रयोगवर्तित्वरूपे च विभागे सति पृथग्भावमात्रापत्तेः सूक्त-
वाकशब्दस्य प्रयुज्यते न सूक्तवाकार्धशब्दः ततश्च विभागे ऽपि
सूक्तवाक्यं नापेतीत्याशयः । तथात्वमुपपादयति * सूक्तवाको
ह्येति * अग्निरिदं हविरनुपतेत्यादीष्टदेवताप्रकाशनसामर्थ्यालोच-
नया प्रयोगवर्तित्वदेवतापदसाहितस्याभितस्तत्र पदोपेतस्ये-
ष्टदेवताप्रकाशकपदसमूहस्य सूक्तवाक्यावधारणाद्यत्र या-
वत्यो देवता इष्टा सूत्रे तावदेवतापदसमूहस्त-
स्य कृत्स्नसूक्तवाक्यत्वोपपत्तेरित्युक्ते ऽभिन्नकर्मसङ्घातिभिन्नदेवता-
प्रकाशनानां भेदात्कथं तत्कारिणां पदसमूहानामेकशक्यतेत्याशङ्क्य
देवताप्रकाशनस्येष्टत्वप्रयुक्तत्वादिष्टत्वरूपप्रकाशैकत्वेन प्रकाशनेक-
त्वसूचनार्थं * प्रयोजनतश्चेत्युक्तम् * प्रयुज्यते देवतान्तरपदसाहि-
त्ये देवतान्तराणामनुद्दिष्टत्वेनानुक्तत्वादनुपपत्तेरित्युद्दिष्टत्वरूपोक्तवचन-
स्यानुततया दुष्टत्वापत्तेर्दुःसम्भवाकः स्यादित्याह * प्रयोगेति *
सामान्यतः समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेण सूक्तवाकसाफल्यसिद्धेर्देव-
तान्तरपदसाहित्ये त्वसूक्तवाक्यापत्तिरित्युक्त्वा पौर्णमास्यमावा-
स्ययोर्विभज्य प्रयोगे योजयति * तेनेति * निष्कर्षसिद्धौ युक्त्यपेक्षा-
पाठेनाभितः पदानां कर्मकाले ऽपि तन्त्रप्रयोज्यत्वावगतिस्तनूर्वापि-
ष्टत्वाद्यनुपपन्नपूरितस्य यात अग्नेइत्यादेर्मन्त्रस्यादिशब्दोक्तस्य चाशा-
स्ते ऽयं यजमानो ऽसावसावित्यादेः सर्वनामनिर्देशद्वाराग्नातदेवदत्ता-
दिनामपूरितत्वात्तस्य मन्त्रस्य यथायुक्तिसहितेन पाठेन कात्स्न्याव-
धारणेति दृष्टान्तार्थः । समवेतार्थपदप्रयोगमात्रेण ष्टदेवताप्रकाशनादन-
न्तरित्वोक्तिसिद्धावपि प्रहरणे यथाग्नातसूक्तवाकोपदेयाद्विभज्य
प्रयोगेन कृत्स्नेन सूक्तवाक्येन प्रहरणं कृतं स्यादित्याशङ्क्याह * अत-
श्चेति * सूक्तवाकशब्दस्य रुढित्वे सत्येकदेशप्रयोगे कात्स्न्यं बाध्ये-
त यौगिकत्वासमवेतार्थपदसमूहमात्रे ऽवयवाधोपपत्तेः । कात्स्न्या-
बाधाद्विद्यमानाः प्रयोगसमवेता देवता अनतिक्रम्य याव-
त्सूक्तवाक्यत्वात्साध्यत्वात्प्रहरणस्य कृत्स्नेन साधितत्वावप-
त्तिरित्यर्थः । कृत्स्ने तद्विध्यैर्गुणं सूक्तवाक्यप्रसिद्धिर्न
युज्यतेत्याशङ्क्याह * तेनेति * (स्त्राध्यायकाले प्रयोगभे-
दानालोचनाद्वर्गपूर्णमाससमवेतदेवताप्रकाशननिमित्तं सर्वप्राकृत-

७८६।१

देवत्वस्य पदसमूहस्य सूक्तवाक्यत्वं कर्मकाले च प्रकृतिविकृतिभेदा-
 द्वैविध्यमित्येवं प्रधार्योक्तः सूक्तवाको ज्ञातव्य इत्यर्थः । त्रिष्वप्ये-
 त्यपि कथं व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * सूक्तवाक इति * यत्र स्वाध्यायका-
 ले प्रकृतौ विकृतौ वा यादृशसूक्तवाको ऽस्माभिर्निरूपितस्तत्रैव स सू-
 क्तवाको ऽन्यत्र त्वसमवेतार्थनिरूपणार्थसूक्तवाक्यत्वं जहातीत्यर्थः । यदु-
 त्तमपि सूक्तवाकस्य सम्भवति किमुत त्वित्यमित्येवं भाष्यद्वयमपि
 तव्यमित्याह * भाष्ये ऽपि चेति * उभे पौर्णमास्यास्यास्ये प्रति स्ना-
 ध्यायकाले प्रकरणाविभागमालोच्य यः कृत्स्नसूक्तवाक्यशब्दो ऽध्येतु-
 प्रसिद्धः सायणार्थं निष्कृष्य प्रयोगे ऽपि स्वदेवतापदसाहित्यमात्रे एव ।
 कृत्स्नसूक्तवाक्यशब्दो युक्तिसाहितेन पाठेन कल्पित इत्येवं सूत्रद्वयमपि
 तव्यमित्याह * तथेति * भाष्योक्तसूत्रव्याख्यातिरासायैवकारः ।
 सम्भवामात्राग्रयत्वेन यदुत्त्वोक्तिव्याख्याने ऽपि न च तेषामित्यादि-
 भाष्यविरोधः प्रयोगवर्त्तिदेवतावाचिपदसमूहस्याभितस्तन्त्रपदोपे-
 तस्यैकसूक्तवाक्यत्वाभ्युपगमे तुःपरिहर इत्याशङ्क्य तेषामभितस्तन्त्रप-
 दोपेतानां भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवताचिनां पदानामन्योन्यसमूहः कर्त्तृ-
 देकप्रयोगसमवेतमर्थं न धत्ति तस्मान्न भिन्नप्रयोगवर्त्तिदेवतापदस-
 मूहः कर्मकाले सूक्तवाकः प्रयोगसमवेतार्थो ऽप्रकाशकत्वादेव च न
 करणमिति भिन्नप्रयोगश्च देवतापदसमूहस्य कर्मकाले सूक्तवाक-
 त्वनिरासार्थं भाष्यं न त्येकप्रयोगश्च देवतापदसमूहस्य सूक्तवाक्यत्वनि-
 रासार्थं सूक्तवाक्येति भाष्यं च') स्वाध्यायकाले सर्वप्राकृत-
 तदेवत्ये पदसमूहे प्रकृतौ च पौर्णमास्यास्ये ऽमावास्यास्ये च याग-
 ग्रयसमुदाये ऽतिष्ठप्रयोगश्च देवतामध्ये पदसमूहे विकृतौ । सूर्या-
 दिपदमध्ये पदसमूहे सूक्तवाक्येष्टदेवताप्रकाशकत्वसमानरूपस्य
 संसर्गिद्रव्यवत्संसृष्टपाठे सत्येकत्वादेकवचनोपपादनार्थमित्येवं वि-
 रोधपरिहारसुचनायोक्तेन गमनिकाप्रकारेण सर्वेषां भाष्याणाम-
 विरोध इत्याह * इतीति * सूत्रभाष्यवार्त्तिकयोर्था सर्वशब्दः ।

॥ काम्ययाज्यानुवाक्याकाण्डानां काम्यमात्रा-
 द्भूताधिकरणम् ॥ ७ ॥

लिङ्गक्रमसमाख्यानात् काम्ययुक्तं
 समाप्नानम् ॥ २० ॥

सन्देहभाष्यं विचारस्थानन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च सूचयन् व्याच-
ष्टे * तर्नाति * प्रमाणान्तरगम्यक्रतुविशेषान्वयविशेषापेक्षं लिङ्गं
विनियोजक निरपेक्षं वेति विचारात्पादसङ्गतिः पूर्वपक्षवचनव्यक्तौ
क्रत्वन्वयबोधककमोक्षलङ्घनोक्त्या सिद्धान्तवचनव्यक्तौ क्रमानुसा-
रोक्त्या सूचिता ध्रुतेर्लिङ्गापेक्षत्वे पूर्वाधिकरणे ज्ञेनोक्ते प्रसङ्गाल्लि-
ङ्गस्यापि जयन्यप्रमाणापेक्षत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिः । कमोक्त्वा
समाख्याप्युपलक्षिता प्रकाशेत्वा लिङ्गस्यान्यसम्बन्धापेक्षोक्ता ।
याज्याद्वागदमित्युपक्रमादेव सर्वत्रेत्युपसंहाराद्योदाहरणवहुत्वादर-
प्रतीयमानस्य प्रयोजनमाह * उदाहरणेति * समाख्यानविशेषण-
स्य सामिधेनीसातदृश्यवत्केवलाग्निदेवत्वपाधिकृतीयादिष्टिविप-
यत्वाल्लिङ्गविशेषणस्य विलिङ्गसोमार्चदेष्टिविषयत्वात्क्रमविशे-
षणस्य समानलिङ्गानेकेष्टिविषयत्वाद्वाहरणवहुतेत्यर्थः या-
यत्किञ्चित्प्रकरणानाम्नातयाज्यानुवाक्याकं काम्य चन्द्राग्न्यादि-
कर्म तत्र याज्यानुवाक्या यथालिङ्गं भवेयुरिति पूर्वपक्षो-
क्त्यर्थं किं तावदिति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * मन्त्रादीनां देवता-
विस्तरूपान्वये नैष्कल्यापत्तेः क्रत्वपूर्वसाधनांशान्वये नवमे घक्ष्य-
माणे ऽप्यध्ययनविधिनैव दृष्टार्थत्वापरित्यागेन पुरुषार्थानुवाग्धित्वाय
वगमे ऽपि मन्त्रप्रकाश्यदेवतादेः क्रतुमात्राणामङ्गत्वात्क्रतु-
क्रत्वन्वयसिद्धेर्लिङ्गस्य प्रकणादिगम्यक्रतुविशिष्टान्वयानपेक्षत्वसू-
चनार्थं क्रममिति भाष्यावयवं व्याख्यातुं लिङ्गादित्यु-
क्तम् । अध्ययनविधिना सामान्यतः क्रत्वन्वया-
विशेषाद्भूते देवतादौ मन्त्राणां लिङ्गविनियोज्यत्वावगतोर्लिङ्गस्य
च सामर्थ्यात्प्रकत्वात्सामर्थ्यस्य चार्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वादित्यत्र
सन्दिग्यार्थनिर्णयमात्रे व्यापाराभिधानादवगतक्रतुविशेषान्वयानां
च मन्त्राणां कथा द्वारेषां क्रतुविशेषोपकारितेति द्वारविशेषे सन्देहा-

क्रमसमाख्याभ्यां क्रतुविशेषान्वये ऽयमन्ते द्वारविशेष प्रति सन्देहोत्पत्तौ
लिङ्गेन तदङ्गभूतदेवताप्रकाशनद्वारत्यनिर्णयादेतद्याज्यानुवाक्यास-
माञ्जनां काम्येष्टियुक्तमित्येव सूत्रन्याख्यायै लिङ्गेत्यादिभाष्यसूचि-
तामुपपत्तिमाह * नासतीति * लिङ्गक्रम इति भाष्ये कमोक्त्वा स-
माख्याप्युपलक्षिता नन्यतिभाष्येण वक्ष्यमाणलिङ्गवलीयस्त्वविशे-
षापत्तेः क्रमाद्यपेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्या लिङ्गानपेक्षितस्य क्रमादोर्लि-

ज्ञादौर्ध्वस्य ऽपि लिङ्गापेक्षितस्य क्रमादेर्वलीयस्त्वाविरोध इत्येवं प-
 रिहारायै सत्यमिति भाष्यं व्याचक्षाणः । पूर्वार्धमुपपादयति *
 लिङ्गं हीति * देवतात्वाधिष्ठानान्यादिरूपत्वाची देवताशब्दः । सा-
 मान्यते ऽन्याद्यन्ये ऽनवगते तद्विशेषसन्देहाभावेनान्यादिस्वरूपे
 ऽपि लिङ्गेनाविनियोगात्सम्भावनामात्रं लिङ्गेकम् । उत्तरार्द्धमुपपा-
 दयितुमारभते * यत्नेति * आश्चाययेत्यादीनामेष वै सप्तदशः प्र-
 जापतिर्यज्ञे यज्ञत्वापतइत्यादिवाक्याल्लवनादिमन्त्राणां च प्रकरणो-
 क्तक्रतुविशेषान्वये ऽवगते लिङ्गस्य विनियोजकत्वदर्शनाद्वाक्यप्रकर-
 णोक्तिभिन्नदेशानामिति ततः धावयतीत्यादीनां क्रमानवगतक्रतुविशे-
 षान्त्वपानां समाख्यापेक्षोक्त्या क्रमापेक्षा सूचिता । प्रस्तुपूर्वं क्रमसमा-
 ख्यापेक्षोपपादनार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * याज्यानुवा-
 क्यसमाख्यां विना ऽऽप्रेथानामृचां याज्यानुवाक्याकार्यांशे सामिधेनी-
 कार्ये च विनियोग इत्यज्ञानात्समाख्यापेक्षणीया तावच्छब्दाश्च क्रमं
 विना कस्यैन्द्राम्नायाज्यानुवाक्याद्वयस्य कस्यामैन्द्राम्न्यामिष्टौ विनियो-
 ग इत्यज्ञानात् क्रमो ऽन्यपेक्षणीय इत्यर्थः । किमर्थमाश्रयणीयेत्यपेक्षा-
 यामाह * तथा हीति * द्वयमप्युपपादयति * इज्यत इति *
 एवं च सति यज्ञविशेषं प्रति सन्देहात्तन्निर्णयो भविष्यतीत्याह *
 ततश्चेति * याज्यासमाख्याया योगगतकार्यविशेषान्वयावगमे ऽपि
 काम्येष्टिविषयत्वं सूत्रोक्तं न सिध्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन वाच्ये
 त्यादिभाष्यं व्याख्यातुं शङ्कते * न न्विति * व्याचष्टे * कथ-
 मिति * याज्याकाण्डमित्येतावन्मात्रसमाख्यानभ्युपगमे ऽपि क्र-
 मात्काम्येष्टिविषयत्वं सेः स्पृतीति स्वयमन्यथा परिहरति * अपि-
 चेति * विशिष्टक्रमकेष्टिविशेषांशे क्रमेण समाख्यावाचे ऽपि कार्य-
 विशेषांशे ऽपेक्षणाद्वाज्यात्त्वविरोधः सिद्धान्तमुपसहरति * तस्मा-
 दिति * क्रममात्रात्समाख्याद्वा कृत्यन्यसिद्धिविशेषणद्वयानर्थक्यस-
 द्भार्यमर्थेति भाष्यं व्याचष्टे * किमर्थमिति * पाथिकृतीयादिषु केवला-
 ग्नदेवत्ये ऽष्टौ साप्तदश्याम्नान्न सामिधेनी कार्यस्या ऽप्याग्नेयर्ग्व्या-
 काङ्गस्य सद्वात्रा सामिधेनीकार्ये ऽपि लिङ्गक्रमोपपत्तेः समाख्यान-
 पेक्षया प्रथमातिक्रमेकारणाभावात्सामिधेनीकार्यस्य विनियोगापत्तेः
 समाख्याविशेषणार्थत्वेत्येवमस्तीति भाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति *
 वातपात्यादिविशेषणसूचनायाग्नैवादीनीत्यादिशब्दः तत्रैवेत्येवकारेण
 सामिधेनीकार्ये ऽपीति भाष्यस्यो ऽपि शब्दो मृदूत्तर्यत्वं नैवकार्यं
 ७८८१ व्याख्या तत्समाख्यामात्रात्तर्हि पाथिकृतीयादिषु याज्याकार्ये विनियो-
 गसिद्धौ लिङ्गक्रमविशेषणानर्थक्यमित्याशङ्क्यार्थमर्थेति भाष्यं व्याचष्टे *

तेन तर्हीति * येन कारणेन समाख्यानादरे ऽनिष्टापत्तिस्तेन कार-
णेन समाख्यानादित्येतावन्मात्रमस्त्वित्यर्थः । समाख्यानादित्येताव-
त्युक्ते याज्यानुवाक्याकार्यातिरिक्तानां विलिङ्गानामपि चर्चा
याज्यानुवाक्याकार्यमव विनियोगापत्तेस्तासां चानाक्याद्वितत्वाद-
शक्त्याश्च याज्यानुवाक्याकार्ये विनियोगायोगाल्लिङ्गक्रमादरा-
त्तस्मामिधेनीकार्ये ऽपि विनियोगादानर्थक्यापत्तेर्लिङ्गक्रमात्समाख्या-
नाच्चेत्युक्ते तु पूर्वस्या इष्टेः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्याम्नानाभिष्य-
प्त्याज्यानुवाक्याकार्ये पाठेनातीते क्रमत्वादिलिङ्गस्यापूर्वाष्टयाज्या-
नुवाक्याकार्ये विनियोगायोगादुत्तरेष्टसामिधेनीकार्ये समाख्याना-
वस्थितलिङ्गक्रमाभ्यां विनियोगः सेत्स्यतीति लिङ्गक्रमविशेषणापे-
क्षत्योक्त्यर्थे सर्वा इति भाष्यं व्याचष्टे * तर्हिनि * आग्निचारुणस्य
सोमारौद्रस्य वा कर्मणः स्वानुरूपयाज्यानुवाक्यापूरितत्वाद्याज्या-
नुवाक्यानाकाङ्क्षत्वे ऽभिहिते लिङ्गविनियोज्यस्वानुरूपयाज्यानुवा-
क्यावाधेनैन्द्रावहगन्तरविनियोगशङ्कानुदयार्थं क्रमातिरिक्तवच-
त्प्रमाणवाधः क्रमोक्ता सूचितः । तल्लिङ्गमाप्नेयत्वेनोक्ताविरोध-
विषये वा समाख्याया निवृत्तव्यापारतोक्ता । विषयप्रदर्शनार्थं यथेति-
भाष्यं व्याचष्टे * तमिति * मनोऽर्चं चामाग्निरुन्धेपुगोहित इत्याद्या-
नां पृथुयाजा इतिद्वयोश्च धाय्यासमाख्यात्वाज्यसाम्राध्यनिकाव्यधा-
यामातर्हीवर्ध्निवाससामिधेनीष्विति च सामिधेनीषु प्रक्षेप्यानां
धाय्यात्वस्मृतेः समाख्यायानुगृह्यता भवनीत्युक्त्यर्थत्वेन ता इति
भाष्यव्याख्यानम् * ता इत्युक्तम् * सोमारौद्रीष्टिसामिधेनीक्रमो-
क्त्यर्थत्वेत्यतीतानागतोक्ती व्याख्यातुम् * तत्रापि त्वित्युक्तम् * लि-
ङ्गसमाख्यानादित्येतावन्मात्रे तर्हीग्नियीनामृचां मातपतीयाद्या-
ज्यानुवाक्याकार्ये मनोऽर्चं च पृथुयाजवत्योश्च सोमारौद्रीष्टिसामिधेनी-
कार्ये विनियोगसिद्धेः क्रमविशेषणमनर्थकमित्याशङ्काह * यदि-
चेति * क्रमेण तर्हि समाख्यायाभाद् मातपतीयादौ सामिधेनीकार्ये
विनियोगः स्यादित्याण्ड्या क्रमविनियोगविषये समाख्यावाधो ऽपि
याज्याकार्यविषये विरोधाभावादवाध इत्येव परिहारसूचयन्ता *
येतीत्युक्तम् * विशेषणद्वयार्थवत्त्वापसहाराय तस्मादिति भाष्यं
व्याचष्टे * तस्मादिति *

७८९।

॥ आग्नीध्रोपस्थाने प्राकृतानां मन्त्राणां
विनियोगाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अधिकारे च मन्त्राविधिरतदाख्येषु शि-

ष्टस्यात् ॥ २१ ॥

लिङ्गस्य सामान्यसम्बन्धसापेक्षस्य विनियोजकत्वे ऽभिहिते प्रसङ्गाल्लिङ्गवत्याः श्रुतेरपि सामान्यसम्बन्धापेक्षया विनियोजकत्वाभिधानादनन्तरसङ्गतिं पादसङ्गतिं च स्पष्टत्वादनुक्त्वा प्राकृतानां विशेषरूपेणास्नातानामपि विशेषरूपेण विध्यभावे विनियोगाकाङ्क्षात्वात्तात्सामेवानेन्यादिशब्देन ग्रहणापत्तेरग्निर्वैयता ऽस्या इति यस्मिन्निदृशचिसर्वनामार्थवृत्तिनाग्नेयीशब्देन प्रकृतानामेव ग्रहणावगतेः पूर्वपक्षार्थागात्सन्देहायोगमाशङ्क्य विशेषरूपान्नाद्विशेषरूपेण विहितानामेव प्रकृतोक्त्या विचक्षितत्वाद्भिन्नेदवतात्त्वोपलक्षितस्य वान्यत्र पदार्थस्यात्रोपस्थानाद्भूत्ये विधेरुपलक्षणात्तद्व्यवधानपक्षत्वेन सन्निहितत्वस्योपलक्षणत्वेनानन्यदादिविचक्षितत्वावगतेराग्नेयीमात्रग्रहणावगमात्पूर्वपक्षसम्भवेन सन्देहापपात्तिसूचनार्थं विषयं शोध्यन्ति * ज्योतिष्टोम इति * सन्निहितत्वाविवक्षया सामान्योक्त्या सूचिता परमतेन दशतयीभ्य एव दशतयीभ्यो ऽपीति वा ऽभ्याहतशब्दद्वयपूर्वं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यावृत्त्या त्रिविधसन्देहोक्त्यर्थत्वेन तत्रेति सन्देहभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति * सन्देहभाष्यात्पक्षद्वयप्रतीतेर्ये विध्योक्तिर्युक्तेत्याशङ्क्य तस्माद्वा दशतयालिङ्गवन्तो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यनेन भाष्येणाप्रकृतमात्रपक्षमुक्त्या नत्वित्यनेन सिद्धान्ते शङ्किते नेत्युच्यतइत्यनेनाविशेषपक्षोपक्रमाल्लिङ्गेन प्रत्ययो भवति दशतयेनापि कर्त्तव्यमित्यादिना विधेदपक्षस्यैव स्पष्टीकरणात्पक्षप्रतिभानमाह * ग्रन्थादिति * अप्रकृतमात्रपक्षं दूषयितुमुपक्रमते * न त्विति * प्रमाणाभावमेवोपपादयितुं क्लृप्तसामान्यसम्बन्धात्प्रकृतग्रहणसम्भवे फलपन्नागौरवापादककल्प्यसम्बन्धाद्वप्रकृतग्रहणायोगाद्विशेषपक्षो ऽपि तावदतिक्लेशसाध्यो ग्रहणमात्रनिर्धारणं तु न कथं चित्सम्भवतीत्याह * महता ह्येति * निर्धारणत्वेन निश्चयायामुपपादयितुमाह * येन ह्येति * आग्नेयीत्वेवमादिभिर्हीति भाष्योक्तस्याग्नेयीशब्दाविशेषात्मकस्य प्रमाणस्य प्रकृततासाधारण्ये ऽप्यन्यत्र विनियुक्तत्वात्प्रकृतानामग्रहणमित्याशङ्क्याह * न चेति * पुरोडाशाधयण विनियुक्तस्य फालक्ष्यं तुगोपवापे विनियोगवर्त्तमानियुक्तविनियोगो ऽप्यविरुद्ध इत्याख्य । कथं तर्हि भाष्ये पक्षत्रयोक्तिरित्याशङ्क्याह * न चेति * आदौ सन्देहकाले दातव्यं तयीभ्य इत्यनेनाप्रकृतवाचिना शब्देना प्रविष्टद्वहिनेताविशेषपक्षपरिग्रहात्प्रकृतमात्रसङ्गतिर्हितवदता प्रविष्टव्य एवाध्यादायां नवशब्द

इति सूचितं सन्देहभाष्यादुपप्रकृतमात्रपक्षप्रकाशने ऽपि शिष्टत्वादिति हेतुर्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं यथायमित्यादिभाष्यात्तत्प्रकाशनं भविष्यतीत्याशङ्गाह * यत्त्विति * सौत्रप्रतिज्ञासूचितस्याग्रणीष्वविशेषस्य हेतोराम्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्याविशेषपक्षसाधनत्वादधिकारे प्रकरणे यां लिङ्गमालां च मन्त्रविधिः सां तद्वाक्येषु प्रकृतेषु मन्त्रेषु चेति लिङ्गक्रमसमाख्यान्वदिति पञ्चमी लिङ्गशब्दमात्रात्परा व्यञ्जोपे कल्पयित्वा प्रतिज्ञानार्थाय गतेः सिद्धान्तनिरासार्थत्वेन सौत्रहेतूपपत्तस्तद्वशाच्चाप्येतापि भाष्येण नाप्रकृतमात्रपक्षः प्रकाशयत इत्याशयः । कथमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीतिभाष्योक्तस्य प्रामाण्यस्याविशेषपक्षसाधकतायसीयत इत्यनेनाक्तं प्रौढिप्रदर्शनायाप्रकृतमात्रपक्षमपि समर्थयितुमारभते * यदि स्थिति * न्यायाकौशलसूचनायोपहासार्थं * आत्रियस्योपपत्तिरित्युक्तम् * कीदृशीत्यपेक्षायामाह * प्रकृतस्येति * यस्यौदनादेः पक्वस्य यामः प्रहृतो यतो गतः तस्य गतरसत्वात्तत्सामान्येनान्यदपि गतयीर्ये यातयाममुच्यते ।

कुशा द्रव्यादयो मन्त्रा ग्राह्याश्च यदुद्धृताः ।

न ते निर्माद्व्यतां यान्ति विनिर्वाण्या पुनः पुनरिति ॥

स्मृतेः । यातयामत्वस्यानशङ्कत्वाद्परितोषेणोपपत्त्यन्तरमाह * अथेति * आग्नेयीषु सामगाः स्तुयत इत्यादौ स्तोत्रादिसाधनत्वेनाभ्याग्नेस्यादिष्वप्यत्र विधानात् तुल्यतामाशङ्गाह * यदि स्थिति * विध्यन्तरैर्विशेषविधानात्सामान्यसाधनत्वेनाभ्याग्नेस्यादिष्वप्यत्र विधानात् तुल्यतामाशङ्गाह * यदि स्थिति * विध्यन्तरविशेषस्तु पाथः संस्मृतीत्याशयः । इममेव पक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * तुनीयपक्षसमर्थनेन तस्मादाशतधीलिङ्गयतो मन्त्रा ग्रहीतव्या इत्यन्तं भाष्यमप्रकृतमात्रपक्षविपर्ययेन व्याख्याय, इममेवनादित आश्रयाविशेषपक्षविपर्ययेन व्याख्यातुं सौत्राविशेषग्रहणप्रतिज्ञासूचितद्वत्त्वर्थमाग्नेयीत्येवमादिभिर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * अथ येति * विषयोक्तादाशतस्यो ऽपीत्यादिशब्दपाहारः सूचितः । प्रकृतानामपि दृष्टयावयवदशमण्डलसन्नकावयमप्येकं च मन्त्रसहितमन्तुत्वरूपेण ग्रहणं वस्तुं दाशतयीशब्देनैवाविशेषोक्तिः कल्पनालाभयत्प्रकृतानामेवार्थं ग्राह्येति सिद्धान्तमाशङ्क्य प्रकृतानां सौ-

सति प्रकृतनियमः स्यान्मान्यथाशिष्टत्वस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधि-
प्रत्ययस्योपलक्षणमात्रे क्षीणशक्तित्वेन विध्यभावाच्च काचित् प्राह्ये-
त्यादिमाद्यनिरासार्थतया शिष्टत्वादितिसूत्रावयवव्याख्यानायापाद्यो-
क्त्या पातनिकार्येयश्चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * न चेति * कथम्भा-
वात्मकप्रकरणस्य विनियोजकत्वात्त्वेन प्राहकत्वेन प्रकरणाद्भवो-
न्मात्रे व्यापाराभ्यामव्यावर्तकत्वात्त्वं विशेषकत्वं भवतीत्याशयः ।
कथम्भावलक्षणस्य प्रकरणस्य व्यावर्तकत्वायोगेऽपि यौगिकशब्दा-
नां स्थावयवार्थान्वयार्हवस्तुवाचित्वात्संहितावलम्बित्वाय सन्निहिता-
र्थविषयत्वाद्यगतेर्विशेषतोऽग्निदेवताऽस्या इति सन्निहितवाचिसर्व-
नामार्थवृत्तित्वादाग्नेयीशब्दस्य सन्निहितार्थविषयत्वाद्यगतेरग्निदेव-
त्वात्त्ववद्वयवच्च सन्निहितत्वस्याप्यन्यपदार्थेऽपि लक्षणत्वावगमा-
च्छ्रुत्यनुगृहीतसन्निधिलक्षणप्रकरणस्य व्यावर्तकत्वं भविष्यती-
त्याशङ्काह * सन्निधिरिति * उपलक्षणत्रयप्रततिवप्यविशिष्टं
हि लक्षणमित्यनेन न्यायेनोपलक्षणानां विशेषणविशेष्यत्वायोगादे-
केन चोपलक्षितप्रत्ययोक्तस्त्रीत्यान्यथानुपपत्त्या गम्यस्य वा शुद्धस्य
श्रुतशब्दगम्यत्वेनागृह्यमाणे गृह्यमाणविशेषत्वावगत्या समुच्चये
ऽपि निहितत्वस्य श्रुत्यनुग्रहाभावो लौकिकोक्त्या सूचितः । प्रकृत-
त्वान्वयीत्वसद्भावात् श्रुत्यविरांधमाशङ्क्य यौगिकशब्दानां व्यक्ति-
वाचित्वात् प्रकृतव्यक्तितमात्रप्रहणे धृतिसङ्कोचापत्तिर्यौगिकोक्त्या सू-
चिता । भाष्यस्याप्रकृतमात्रपक्षोपपादतार्थत्वशङ्कानिरासायाविशे-
षपक्षोपपादनफलसिद्धान्तनिरासार्थतां सूचयितुमाह * तस्मादि-
ति * उपदिष्टेति भाष्यमविशेषपक्षेऽनुपपन्नमाशङ्क्य सावधारण-
त्वेन व्याचष्टे * उपदिष्टेति * एवं जातीयकस्येति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * एवमिति * कथं जातीयकस्येति प्रश्नभाष्याशयमाह *
कथमिति * विशेषणरहितस्यापि यथानेम्या स्तोत्रादि करोती-
त्याख्यातप्रत्ययविहितरूपेणोपदिष्टत्वेनोपलक्षणाप्रकृतप्रहणं भवि-
ष्यतीत्येवमाशयत्वं कथं जातीयकस्येति सिद्धान्तिप्रश्नस्य मत्वा
सन्निरासार्थं यः कस्मिन्निधित्वादिप्रहीतव्य इत्यन्तं भाष्यं उपदिष्ट-
त्वं उपलक्षणरूपायाः प्रकृतप्रहणोपपत्तेः सिद्धान्तिनोऽनिष्टत्वादयु-
क्तमाशङ्क्य परमार्थः । सिद्धान्त्यनभिमतमेवोपदिष्टत्वं उपलक्षण-
रूपां प्रकृतप्रहणोपपत्तिं स्थोत्रप्रस्तामात्रेण सिद्धान्त्यभिमतं परिक-
ल्प्य पूर्वेपक्षी यः कस्मिन्निधित्वादिप्रहीतव्या इत्यन्तमार्हत्यं च ता-
त्पर्यतस्माद्व्याचष्टे * परः पुनरिति * लिङ्गवद्व्याख्यायास्तद्वि-
मित्येताद्विपर्ययः यः कस्मिन्निधित्वस्य चोपदिष्टत्वरूपोपलक्षण-

निरासावतारमात्रार्थत्वं सूचयितुं मध्यप्रतीकं नावतारितम् । अत्र
भाष्ये यदीति भाष्यावयवगतं याग्न्याख्यातप्रत्ययसामर्थ्यस्य वि-
पयभूताख्यातप्रत्ययविहिता घेत्येयमाख्यातप्रत्ययसामर्थ्यं तस्योप-
देशकस्याख्यातस्य मन्त्रविषयं लिङ्गमिति षष्ठासमासाश्रयणेन तदु-
पविष्टत्वं लिङ्गमित्यसमासाश्रयणेन घा तत्तस्य विधीयमानस्य म-
न्त्रस्योपलक्षणं विधक्षितमित्युक्ते कथमेतद् गम्यत इत्यपेक्षायामुपल-
णोपक्षीणशक्तौ लिङ्गेनोपदिष्टो भवतीति विध्यभाषां पन्थासादेव-
ताल्लिङ्गस्य चोपलक्षणत्वे * तदयांगादित्युक्तम् * एतदेव भाष्यम-
वयवशो व्याचिख्यासुयं कस्मिंश्चिदिति भाष्यावयवं तावद्व्या-
हारणं व्याचष्टे * नास्त्विति * उपविष्टत्वस्यैव स्फुटस्य विशेष-
णस्य सम्भवात् कथं नान्यत्रोपदेशमर्हतीत्याशयेन कथमिति पृ-
ष्टयोपदिष्टत्वस्योपलक्षणत्वरूपविशेषणत्वरूपविशेषणत्वनिरासार्थं प-
रीति भाष्यमावाच्योत्तरार्थेन व्याचष्टे * तदिहेति * यथा-
लम्भनिर्वापो विधीयेतेन प्राकृतौ तौ हि विहितौ यदि न विधीयेते
ततः प्राकृतौ लक्ष्येते यावालम्भनिर्वापो कर्त्तव्यावित्यालम्भनिर्वापा-
धिकरणभाष्योक्तेन न्यायेन कर्त्तव्यतावाचिना प्रत्ययेनोपलक्षणी-
भूत्वा व्यावृत्त्याख्यविशेषणं कर्त्तव्यमित्युक्ते तस्य विशेषणत्वोपपाद-
नार्थम् * तर्हीत्युक्तम् * येनेति भाष्यावयवाद्यमेव लिङ्गश-
ब्दार्थो ऽवसीयत इत्याह * तथा चेति * तत इति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * तत इति * मर्धेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * अर्धेति * ७९१।
तेनेति भाष्यावयवं व्याचष्टे * तेनेति * तस्मादित्युपसंहार-
भाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * सिद्धान्त्यभिमतप्रकृतप्रहणो-
पपत्त्युत्तरार्थं न त्विति भाष्यं प्रकरणस्याविशेषकत्वादयुक्तमाशङ्क्य
साक्षात्प्रकरणस्याव्यायत्तकत्वं अपि विधेर्लोघवादेकत्वेन गौरवापा-
दकप्रकृतप्रहणव्यावर्तकत्वाशयतया व्याचष्टे * न त्विति * प्र-
कृतानामपि सद्धारस्यैव कर्त्तव्यवस्थावगतेर्द्वारान्तरान्ययार्हनिर्द्धार-
कर्त्तव्यरूपसामान्यसम्बन्धानवगमात्प्रकरणस्य विधिलाघवापादक-
त्वानुपपत्तेर्विनियोजकत्ववाच्यमित्यापाद्य धलवद्विरोधेन नियाम-
कत्वनिरासार्थं नेतीति भाष्यं धुतिनियोग्ये मन्त्रे लिङ्गविरोधोप-
न्यासादयुक्तमाशङ्क्य देवताव्यचिह्नरूपलिङ्गयुक्तभुतिलक्षणापत्तेन
लिङ्गशब्दं व्याचष्टे * लिङ्गे हीति * प्रसङ्गात्सर्वे ऽप्युपरितनोः
शुद्धा लिङ्गशब्दाः धुतिलक्षणाया इत्याह * उपरिष्ठादिति * म-
विरोधशङ्कार्थमाहेत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * भाहेति * गौरव्य इति
चा धुत्वा यद्वोत्पाद्यधारितं " विशेषे यदि तत्र स्यात्ततः

स्वाच्छक्तिवाधनमिति तद्भूताधिकरणवार्तिकोक्तन्यायेनाविरो-
ध इत्यर्थः । व्यक्तित्वाचित्वेनाग्नेरव्यादिशब्दानां जातिवाचि-
त्वादिशब्दवैयर्थ्याद्विरोधसमर्थनार्थं नैतदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * नै-
तदिति * जातिवाचित्वाभावे ऽपि वैयाकरणगतेन सम्बन्धवाचित्वं
मत्वा व्यक्तीनामवाच्यत्वादप्रकृतमन्त्रव्यक्त्यग्रहणे ऽपि ध्रुतिविरोधो
नास्तीति शङ्काशयविवरणार्थमुच्यते इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे * सामा-
न्यस्येति * भाग्नेयीत्वादिजात्यभावात्सामान्यदेवतासम्बन्धमेवानेक-
मन्त्रव्यक्तिसमानत्वात्सामान्योक्त्याभिप्रेत्य तस्यैव प्रतिमन्त्रव्यक्ति-
समाप्तिरुक्ता तस्मादित्यनेन न चेद्देति भाष्यशेषो व्याख्यातः । प्रकृता-
यामपि व्यक्तौ समस्तशब्दार्थसम्भवास्तित्यश्रुत्युपाये ऽपि विकल्पेना-
प्रकृतानां वाधात्पक्षे ध्रुतिविरोधो ऽपरिहार्य इति विरोधसमर्थना-
शयविवरणार्थमुच्यते * सत्यमिति * भाष्यं लिङ्गात्सामान्यमित्य-
नेन व्यक्तेरधौतत्वात्कस्याञ्चित्वागे ऽपि अविरोधस्योक्तत्वादयुक्तमा-
शङ्का व्यक्तित्वाचित्वाशयत्वेन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * न त्विति *
शङ्काभाष्यं व्यक्तित्वाचित्वाप्यनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * न त्विति *
जिज्ञासापूर्वं व्यक्तित्वाचित्वाशयसमर्थनवचः पूर्वं पक्षसमर्थनार्थं उ-
च्यते इत्याद्यपरमित्यन्तं भाष्यं व्याचिख्यासुर्जिज्ञासाभाष्य तावदध-
तात्पर्यपूर्वं व्याचष्टे * परस्त्विति * किं त्विति निर्णयभाष्यं स्वरूप-
७१२।१ शब्तावतथाचष्टे * सा चेति * तात्पर्यतो व्याख्यातुमाहृत्यधिकर-
णोक्तजातिवाचित्वविरोधं पङ्कते * किं पुनरिति * विरोधपरिहा-
रार्थं परंपरां व्याख्यां दृषयितुमुपन्यस्यति * नेतीति * जातिवाचित्वान-
पन्धवे व्यक्तीनामतत्वाच्छ्रुतिविरोधद्वारपूर्वपक्षासिद्ध्या तस्या दू-
षयति * न त्विति * मन्त्रतेन व्याचष्टे * अत इति * न केवलं जा-
तेर्वाच्यतापन्धूयते किं तु सद्भाष्यो ऽपीत्याह * न चेति * जात्यन्त-
राभावे ऽप्युपजातिरेवात्र जाताभ्यां देयतान्विता पङ्कतशब्दस्यैव प-
ङ्कजनान्विता पक्षत्वजातिर्वाच्यता भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेदेव-
तैवेति भाष्यं व्याचष्टे * देवतासम्बन्धमेवेति * भाग्नेयो ऽष्टाकपा-
लः शिरो वा एतद्यज्ञस्य यदाग्नेयः भाग्नेयो वै ब्राह्मण इत्यादौ द्र-
व्यादिष्वपि प्रयोयाद्विदमभिप्रेत्येततः शब्दार्थः । सम्बन्धाव्यभिचा-
रित्वे तस्यैव वाच्यता कस्माच्चेत्स्यादशङ्काह * सम्बन्धास्त्विति *
शङ्किता लिङ्गात्सामान्यमिति सामान्योक्त्या सम्बन्धस्य वाच्यत्वे-
नोपन्यस्तत्वात्स्वानभिमतत्वसूचनार्थम् * भाष्यकारेणेत्युक्तम् *

(१) चवीतत्वादिति २ पु० पा० ।

(२) चभाष्यदेवतवति १ पु० पा० ।

आनन्त्यव्यभिचारव्यपदेशोपापत्तेर्भ्यक्त्याचित्व न सम्भवतीत्याशङ्का-
ह * तस्या एव चेति । अनेन चोपस्थानसाधनमृग्यक्तिर्देवतयोपल-
क्षयितव्येत्येवमानन्त्यव्यभिचारपरिहारार्थत्वेन यथेति भाष्यावयवो
व्याख्यातः, देवतायाः श्रुग्व्यक्त्युपलक्षणत्वाभ्युपगमे प्राग्व्याच्यत्वाप-
त्तेर्देवतात्वस्य च सम्बन्धिरूपत्वात्प्रतिसम्बन्धिन विना ऽनुपपत्त्या
प्रति सम्बन्धिन्या श्रुग्व्यक्तेः प्रतीतिसम्भवाद्याच्यत्वापत्तिरित्या-
शङ्काह * पूर्व्वेति * देवताविशेष्यायाः श्रुग्व्यक्तेः प्रत्ययवाच्य-
त्वाभ्युपगमे ऽधिष्ठानभूत प्रकृत्यर्थमस्ति प्रति प्रत्ययार्थस्य देवता-
त्वस्य विशेषणत्वापत्तः प्रकृतिप्रत्यययोर्विशेषणविशेष्याभिधानश-
क्तिभेदविरोधापत्तेः, प्रत्ययेन विशेष्याभिधानमवाचिरुद्धं न तु वि-
शेषणाभिधानमिति साधारणोक्त्वा सूचितं गवादिशब्दाल्लक्षणाया
अपि व्यक्तिविशेषान्वयसम्भवाद्विशेष्यत्वसिद्धेऽपि न वाच्यत्वक-
ल्पना युक्त्याशङ्काह * यत्र त्विति * गवादिशब्दस्य जानौ
व्यक्तौ चाभयश्च वाचकत्वस्यास्मृतेः शब्दभेदाभावात् तन्निमित्तप-
क्तिभेदानुगतेरुभयश्च प्रयोगान्यथानुपपत्तिमात्रेण शक्तिद्वयकल्प-
नापक्षावेकप्रतीत्याविनाभावेनेतरप्रतीतिसिद्धान्यथानुपपत्तिपरिहा-
राद्विशेष्यानभिधानं युक्तं तद्विस्तृतं तु "सास्य देवत"ति स्मृत्यैवा-
स्य शब्दनिर्दिष्टे विशेष्ये देवतात्वे च विशेषणे वाचकत्वानवगमा-
च्छक्तिद्वयानुपगमे ऽपि कल्पनागौरवानापत्तेरुभयाभिधानं युक्त-
मिति व्यापारयितव्यत्वोक्त्वा ऽऽभिधानावयवस्य व्यापारस्यान्यथानु-
पपत्त्या कल्पयितव्यत्वाभिधानात्सूचितम् । सास्य देवतेति स्मृत्या
ऽस्य शब्दनिर्दिष्टस्य विशेष्यस्य प्रति सम्बन्धित्वमात्रमवगम्यते । न
वाच्यतेत्याशङ्क्य स्मृत्या प्रतिप्रतिसम्बन्धिनो वाच्यत्वा ऽनुक्तौ ल-
क्षणायापगतिसम्भवे ऽभ्याग्रेयीशब्दस्य तात्पर्याभावापत्तेरभिप्राय-
व्याग्रेयीप्रथमोपसदित्यादौ विशेष्यसमानाधिकरणं प्रयागे न
स्यादेवतापदवदभिप्रायसमानाधिकरणं प्रयाग स्यात्तच्चैतद्वयमप्यभि-
यतो देवताव्यविशेषणमात्रवाची सप्ताग्रेयीशब्दो लक्षणया विशे-
ष्यपर्यन्तं नीयेनेत्याह * न चति * देवतात्वस्य च विशेषणमा-
त्रस्य तद्विस्तृतत्वाभ्युपगमे मन्त्रकरणक व्यापारदेवतायाः क-
रणकार्याक्षमत्वे ऽपि तद्विस्तृताः तत्रातिपरिदधुतिथलत्वात्कारक-
विभक्तित्ववाधेन सद्वार्थे तृतीयाध्यायमभ्युपगम्याभिधायदेवतुपस्थान-
कर्मत्वे क्षमत्वसम्भवान्न लाक्षणिक विशेषमाद्वियेतेत्याह * यद्वि
चेति * अनेन चानेकव्यक्तिसाधारण सामान्यरूपस्य देवतात्वस्य विशे-
षणमात्रस्य तद्विस्तृतत्वाभ्युपगमे यथा देवतयाव्यक्त्याव्यसाध-

७९३।१

नं लङ्घयितव्यं सैवात्रोपस्थाने करणत्वायोगे ऽपि करणत्वेनाग्निधा-
 दिना समाना सती साधनं भविष्यति किमुभ्यक्तिलक्षणयेत्येवं न्या-
 यान्तरं देवतैवेति भाष्यावयवस्य सूचितम् । व्यक्तिवाचित्वोपपाद-
 नार्थतामस्य सूचयितुमाह * तस्मादिति * विस्तराच्च सम्यन्धटी-
 कायां पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दयोर्द्रव्यवाचित्वोपपादनार्थं सर्वयोगि-
 कानां व्यक्तिवाचित्वोपपादितेत्याह * तदिति * व्यक्तिवाचित्वोपपा-
 दनस्याविशेषपक्षसिद्धयर्थत्वोक्तार्थं न ब्रह्माद्युपादद्विराश्रित्यन्तं भाष्ये
 सङ्क्षेपतो व्याचष्टे * ततश्चेति * अप्रकृतमपीत्यविशेषोक्त्येव ध्यायमि-
 ति भाष्योक्तप्रकृतोपदेशायोगविरोधाशङ्क्यर्थं न त्विति भाष्यं यश्चाय-
 मित्येनेनापि प्रकृतमात्रोपदेशायोक्तोक्तिद्वारेणाविशेषोपदेशस्यैवोक्त-
 त्वेनाविरोधादयुक्तमाशङ्क्याप्रकृतमात्रोपदेशो यश्चायमिति भाष्येणो-
 क्त इति भ्रान्तस्पेयं शङ्क्येवमुपपादयितुमाह * न त्विति * भाष्ये
 ऽनुक्तस्याप्यप्रकृतमात्रपक्षस्य परमतेन किं तद्व्यतिरिक्ता इति स-
 न्देहवार्तिके प्रकृतस्य कार्यान्तरोपयोगेनेत्याद्युपपत्तिवार्तिके बाह्य-
 युक्तत्वावाद्यत्वं सामान्यशास्त्रस्य विशेषशास्त्राय बाध आदिशब्दे-
 नोक्तः । उच्यतइति परिहारभाष्यं यश्चायमिति भाष्यार्थविचरणार्थ-
 तया व्याचष्टे * परस्त्विति * मध्येमताप्याद्यत्ववत्तद्वार्तिकोक्तक्रमो-
 येत्येनेनाविशेषोक्त्येव ध्यायमिति भाष्यविरोधाप्यदोषाभावोक्त्यर्थ-
 तेन नैवं सतीति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अविशेषोक्तेर्भाष्यविरो-
 धाव्यदोषाभावे ऽपि करणवाधास्यो दोषो ऽस्त्येवेत्याशङ्क्यर्थं न त्वि-
 ति भाष्यं धृत्याप्रकरणबाधस्य युक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्याविरोधार्थं श्रुतेः
 सामान्यवाचिता ऽङ्गीकार्येत्येवमाशङ्क्यत्वेन व्याख्यातुमाह * न त्वि-
 ति * सत्यमिति परिहारभाष्यं श्रुतेः प्रसिद्धार्थत्वागेन युक्त इत्येव-
 माशङ्क्यत्वेन व्याख्यातुमाह * परस्त्विति * वैकल्पिकपदार्थमध्ये नि-
 स्प्रमथेकप्रयोगे विरोधाभावाश्रित्यं प्रकृतमात्रग्रहणे ऽपि ध्रुवनुग्रहो-
 पपत्तेन प्रकरणं बाधनीयमित्याशङ्क्यानिरासार्थं अपि चेत्यादिभाष्यं
 स्वोपस्कारमनपेक्ष्य प्रमाणोपकारार्थं दुष्टिपूर्वकारिणः प्रकृतायोगा-
 त्प्रमाणांनुग्रहार्थत्वशङ्क्यानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्या लौकिकादिभ्रान्तप्र-
 थादनिरासार्थत्वेन व्याचष्टे * अपि चेति * किं तर्हीत्यनेन यदिति
 भाष्यावयवो व्याख्यातः । प्रवृत्तेरात्मानुग्रहार्थत्वे ऽपि प्रकृतमात्रेणा-
 पि क्रतूपकाराख्येन फलेन फलयतात्मानुग्रहसिद्धेन प्रकरणं बाधनी-
 यमित्येवमाशङ्क्यत्वेन किमितिप्रश्नभाष्यावयवं व्याचष्टे * तत इति *
 उभयवाप्यात्मानुग्रहसिद्धौ दुर्बलप्रमाणानुरोधेन बलवत्प्रमाणफल

भूताया' प्रवृत्ते सङ्कोचो न युक्त इत्याद्यपेनोत्तरार्द्धमेतदिति भा-
ष्यायवचनवतारणपूर्व व्याचष्टे * अत इति * यथाग्रन्थेत्येककपैव
धृतिर्वहुषुप्रकृतेष्वप्रकृतेषु च मन्त्रेषु प्रमाण तथापि क्व चित्प्रकृतम-
न्त्ररूप इयं प्रमाणमनुगृहीतमिति प्रमाणानुग्रहण पुरुषस्य कृतार्थत्वं
प्रकृतमन्त्ररूपाण्यर्थान्तराणि पुरुषार्थोपयिक्तान्यपि सन्ति न गृह्यन्त
इति यच्छङ्क्यते तन्नेत्येतदतः प्रवृत्ते प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभावाद्भव-
तीत्येव योज्यम् । प्रवृत्त प्रमाणानुग्रहार्थत्वाभ्युपगम इति प्रपञ्च-
माह * सङ्कोच इति * तस्मादिति पूर्वपक्षोपसंहारभाष्य व्या-
चष्टे * तस्मादिति * तस्माच्छब्देन किं परामृष्टमत्यपेक्षायाम-
विशेषेत्युक्ते प्राक्तस्यानिर्दिष्टत्वात्समर्थनात्परांशयागमाशङ्क्या लि-
ङ्गप्रत्ययविरुद्धत्वादित्यत्र धृतेरविशेषेण सर्वमन्त्रग्रहणसामर्थ्यं वि-
ना विरोधायोगादित्द्वयुक्ताया धृतात्रिवाविशेषग्रहणसामर्थ्योऽपि
प्रयुक्त एवेत्यत्रशब्दात्कर्णयुक्तेन लिङ्गेनत्यननाकम् । दाशतय्या-
मपीत्याद्यपिषब्दालोचनादुर्पादष्ट अर्प दशो हीत्यादिभाष्यस्य साव-
धारणत्वप्रतीतेरविशेषपक्षोक्त्यर्थत्वसम्भवेऽपि सूत्रेऽपि शब्दा-
भावात्कथमविशेषपक्षप्रतीतिरित्याशङ्क्याह * सूत्रमपीति * प्राक्त-
दाशयानामतदाख्याना चानुक्तत्वात्सूत्रस्याप्राप्तातदाख्यमन्त्रप्रापणा-
र्थत्वावगतेन विधारणार्थता युक्तत्वात्तत्र । तदाख्या अपि तर्हि
कस्मात्स्वशब्देन नोक्ता इत्याशङ्क्याह * तदाख्येषु त्रिति *

तदाख्यो वा प्रकरणोपपत्तिभ्याम् ॥ २१ ॥

पूर्वपक्षसूत्रत्वेनातदाख्यशब्देनाप्रकृतानां च शब्देन च प्रकृ-
तानां विधेरुक्तत्वासिद्धान्तसूत्रं तदाख्यपुनर्यचनस्यान्यपरिसंख्यार्थ-
त्वेन तदाख्य एवमन्त्रो विधीयतइत्येव कर्मण्युत्पन्नविधिपदानुसङ्गेन
व्याख्यायं तदाख्य इति भाष्य तच्छब्देनानिर्दिष्टज्योतिष्टोमपरामर्शयो-
गाद्युक्तमाशङ्क्याधिकारविषयत्वाद् बुद्धिस्तस्य ज्योतिष्टोमस्य परामर्श-
सम्भवे सूचयत्वेधा व्याचष्टे * अधिकाराख्य इति * ज्योतिष्टोमाङ्गे
ज्योतिष्टोमसङ्गतत्वस्योपचारिकत्वेनापरितोषाद्व्याख्यान्तरद्वयम् ।
कुत इति प्रश्नोत्तरत्वेन सौत्रप्रकरणशब्दव्याख्यार्थं प्रकृतौ इति भा-
ष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति * अयमाप्रीधोपस्थानाख्य पदार्थ-
क्रतुसम्बन्धनुष्ठेयविशेष सम्बन्धकार्यत्वेनोपदिश्यते न चानेन म-
न्त्रेण क्रतुसम्बन्धिकिञ्चित्कार्यमिति सामान्यतः क्रतुसम्बन्धनुष्ठे-
यान्वयप्राप्तिं विना तद्विशेषान्वयानाकाङ्क्षाच्छङ्क्यो विधातु स्वरसत-
पदार्थस्वरूपमात्रान्वयप्रतीतेः कत्वन्वयाधीनत्वाच्च सामान्यतः क्रतु-

ज्ञान्वयस्याप्रकृतानां कृत्यन्वयान्मावाप्त सामान्यतः कृत्यज्ञान्वयमा-
 तिरस्तीत्याशयः । पूर्वार्द्धमुपपादयितुमाह * आप्रेयेति * आ-
 धातवसस्कारकर्मत्वे ऽनुपस्थानस्याप्रीप्तादिमनुष्यस्वरूपप्रयुक्तत्व-
 क्रतुकार्यविशेषत्वं न स्याद्विरयधारणवत्स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वं वा न
 च कर्तव्यकान्तिकस्याप्याप्तीभावेऽनुह्वादिबलैर्लौकिकधारस्वरूपेण प्रयो-

कार्यविशेषस्य मन्त्रकार्यत्वेन विधिर्निर्द्ध्यत इत्यर्थः । उत्तरार्द्धमुप-
 पादयितुमाह * सचेति * स्वरसत. पदार्थस्वरूपान्वयप्रतीतिरकाङ्क्षा च
 विना कृत्यन्वितरूपलक्षणायोगादित्याशयः । सामान्यान्ययान्वयोपेक्षत्वे
 ऽपि विशेषान्वयस्य कथमकृतमन्त्रनिवृत्तिरित्यपेक्षायामकृतविधौ
 चाक्यभेदापत्तिमाह * तच्चेति * प्रकरणादेव सामान्यान्ययान्वयसिद्धे-
 र्चाक्यभेदपरिहारः शङ्कते * ननु चेति * भेदेन च न्याय्यतोक्तिस्तु-
 चित्वाक्यभेदपरिहारशङ्कायत्वेन कथमिति प्रश्नभाष्ये व्याख्यातम् ।
 भुतिकल्पनां विना प्रकरणस्याविनियोजकत्वात्प्रकृतेषु च प्रकरणा-
 भिन्नानां सामान्यान्ययान्वयविधयामां भुतौ कल्पायां सत्याभावेयादिवा-
 क्यकृतविशेषान्वयसिद्धेरप्रकृतेषु सामान्यान्ययान्वयविषयभुतिकल्पन-
 स्याद्यक्यत्वात्प्रकरणेन सामान्यान्ययान्वयसिद्धेरपरिहाराय चाक्यभेद-
 इति नञ्ज्योतिष्टोम प्रतीत्युक्तप्रभाष्यमुचितमर्थमाह * सत्यमिति *
 प्रकरणात्सामान्यान्ययान्वयसिद्ध्यापि विशेषान्वयविध्यव्यधानुपप-
 त्तिलक्षणयार्थपरस्या सत्स्यतीत्याशङ्कते * न रियति * भुतार्थपक्षेः
 शब्दकल्पत्वेनार्थपर्याक्यस्यार्थस्यापि भुतिकल्पनावेक्षया प्रकरणा-
 तुल्यत्वात् भुतिमकल्पयित्वा यार्थात्सामान्यावगतिः सत्स्यतीति परिहर-
 ति * नेति * सामान्यतः कृत्यज्ञान्वययावत्कत्वेनात्र कृत्यज्ञस्य सा-
 मान्यान्ययान्वयसिद्ध्यापि विधितत्वात्तस्य चागम्यवद्धारत्वेनानुनिष्पादित-
 या आश्रयविषयत्वात् विधायके भुतिकल्पनावेक्षेत्याशङ्काह * यदि
 हीति * प्रयोगकाले ऽनुनिष्पादित्वे ऽपि श्रवणार्थधारणकाले ऽनेन
 मन्त्रेण क्रतोरपकर्तव्यमिति सामान्यान्ययान्वयधर्मे स्वरसतो ऽगम-
 स्याप्रीप्तास्वरूपान्वयस्य त्यागायोगात् कृत्यन्वयस्याप्रीप्तान्ययानुनि-
 ष्पादित्यानुपपत्तेः शास्त्रविषयता ऽस्त्वेषेत्याशयः । कृत्यव्यभिचारित्वे-
 यार्थाभ्रस्य तद्व्ययानुनिष्पादित्वं कृत्यन्वयस्य प्रयोगकाले ऽप्यस्त्वेषे-
 त्याशङ्काप्रीप्तास्य जुह्वादित् कृत्यव्यभिचारित्वे मन्त्रस्य कृत्य-
 यथात्यागाप्रीप्तास्वरूपान्वयानुपपत्तेः कृत्यव्यभिचारितादवतीयादि-

स्वरूपान्वितस्याधानस्यैव न कृत्यन्वयो ऽनुनिष्पादीत्येवं प-
रिहारसूचनार्थं न केवलं शास्त्रार्थविधारणकाले ऽनुनिष्पादित्वं
नास्ति किन्तु प्रयोगकाले ऽपीत्याह * किं चेति * कृत्यङ्गत्वान-
पेक्षप्रत्यक्षगम्यमण्डपरूपाशया लौकिकोक्तिः । कृत्यङ्गत्वान-
पेक्षगम्यमनुष्यरूपाशया लौकिकोक्तिः । ततश्च क्लृप्तेनाप्यर्था-
च्छ्रुतिकल्पनाशकैर्यद्यवश्यं धृतिः कल्पयितव्या ततः प्रकर-
णात् तत्कलत्तायां सत्यां कल्पयितुं शक्यस्याशयेनोपसंहरति * ते-
नेति * इदं कलत्तायाः धृतेः प्रकृतमन्त्रमात्रविषयत्वादप्रकृतेषु ७९५।।
सामान्यान्वयधृतिकल्पनाग्नेयीवाक्यस्य प्रकरणम्नानात्र विरुद्धत्वा-
शङ्काह * सर्वत्र चेति * कलत्तसामान्यान्वयप्रकृतमात्रविषय-
त्वेनाग्नेयीवाक्योपपत्तेः सामान्यान्वयकल्पनापादकसर्वाग्नेयीविष-
यत्वाभ्युपगमो न युक्त इत्याशयः । उक्ते ऽर्थे भाष्यं योजयति *
उदिति * अप्रकृतानां ज्योतिष्टोमं प्रत्यनेन मन्त्रेण व्याप्रियेतैत्येवं
रूपसामान्यान्वयाप्राप्तेरव्यापकत्वं हेनोराशङ्का प्रकृतविषयत्वेनापि
वाक्योपपत्तौ कल्पनागौरवापादकसर्वविषयत्वाभ्युपगमायोगादेतो-
ऽर्थानुष्ठापकत्वं यथेत्यनेनोपपादितम् । अनेन च भाष्येण द्विविधो
ऽपि पूर्वपक्षो निरस्तो भवतीति सूचयितुमाह * इतरथेति * सिद्धा-
न्ते ऽपि प्रकरणानुरोधाच्छ्रुतिसङ्कोचापत्तिलक्षणो दोषो ऽस्तीत्या-
शङ्काह * प्रकृतेति * विधिभ्रुत्या च स्वव्यापारलाघवायाग्रंयीभ्रु-
तिसङ्कोचस्यापेक्षितत्वात्तस्याश्च पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वेन भृत्यन्तरेभ्यो व-
लीयस्त्वाच्च सङ्कोचो दोष इत्याशयः । परं प्रकृतानां प्रत्यासन्न-
त्वाच्छीघ्रं बुद्धेर्बुद्धिचिह्नानापत्तिलक्षणो गुणः प्रकृतग्रहणे भवि-
ष्यतीत्याह * एवं चेति * प्रकृतेष्वपि द्वारान्तरात्मकविशेषान्व-
यार्हनिर्द्धारकत्वन्वयलक्षणसामान्यान्वयस्य कलत्तत्वाद्विशेषान्वय-
विध्ययोगाशङ्कानिरासार्थत्वेन सौत्रोपपत्तिशब्दव्याख्यायन्वापारा-
विशेषेति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कां तावदाह * ननु चेति * वेद-
शास्त्रानन्त्याद्योग्यानुपलभ्यभावेनाभाषनिश्चयायोगमाशङ्का यद्भाष्यं
प्रकृतः । स कार्यान्तरे विनियुक्तो यः कस्मिंश्चद्विशेषेणोपदिष्ट इति
च भाष्यद्वयसंवादेनाभाषनिश्चयो यद्यपीत्यत्यनेनोक्तः सङ्गावाभ्यु-
पगमे ऽपि भाष्यविरोधाभ्यो दोषो ऽस्तीत्यपि उच्यते । कार्यान्तरे
विनियुक्तस्यापि मन्त्रस्योपस्थानाख्यव्यापारविशेषविधानमुपपाद्यत-
इत्येवं भाष्याभ्याभ्यां सूचयन्परिहारमाह * उच्यतइति * का-
र्यान्तरविनियुक्तानामभ्युपस्थानाख्यव्यापारविशेषान्वयित्वेन पुरोडा-
शकपालस्य तुपोपवापान्वयित्वेन ग्रहणसम्भवाग्निनिर्द्धारश्रुत्यन्व-

यलक्षणसामान्यान्वयाभायो दोषो नापि भाष्यविरोध इत्यर्थः । कार्यान्तरविनियुक्तानां तर्हि विशेषान्वयस्यैव प्राप्तत्वात्सामान्यान्वयेनाभिप्रतप्त्य ज्योतिष्टोम प्रति व्यापारस्य प्राप्त्यादेवेति भाष्याद्ययेन प्राप्त्युक्तिरिच्छेनेत्याशङ्कते * नन्विति * विशेषान्तर्गतत्वेन प्राप्तिरभिप्रता न स्वातन्त्र्येण परिहरति * कथमिति * विशेषान्तर्गतस्य सामान्यस्य निराकाङ्क्षेण विशेषान्तरान्वयानर्हत्वात् प्राप्त्युक्तिरनर्थिकेत्याह * तेनेति * प्रकृत्यर्थत्वेन निराकाङ्क्षस्यापि प्रयाजादेर्विकृत्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षामुत्पाद्य विकृत्यर्थत्ववस्तोत्रादिद्वारविशेषान्वयेन निराकाङ्क्षस्यापि कत्वन्वयलक्षणस्य सामान्यान्वयस्यापस्यानाद्यव्यापारविशेषविधानेलायामविधिक्षितत्वात् स्तोत्रादिव्यापारविशेषस्येत्येव सामान्यान्वये प्राप्त्युक्त्यान्तर्यक्यशङ्कानिरासार्थत्वेनाप्राप्त्यादिति भाष्याद्ययो व्याख्यात । श्रुतदुर्बलप्रकाशगम्यसामान्यान्वयापेक्षा न युक्तेत्याशङ्क्य वाक्यभेदपरिहारार्थं दुर्बलापेक्षायुपपन्नेत्येव निरासार्थत्वेनाप्युपपत्तिरद्वयव्याख्यार्थमनपेक्ष्य चेति भाष्यमुपस्थानमन्त्रलक्षणानेकार्थविधिनिमित्तवाक्यभेदोक्त्यर्थत्वेनाभासमन्त्रमाक्षिपति * यस्मिन्ति * विशिष्टविधिसम्भवेऽपि विशेषणविशेषरूपानेकार्थविधानाद्वाक्यभेदोऽभ्युपगम्यमानः सिद्धान्तऽप्यपरिहार्यः स्यादित्याह * सिद्धान्तेऽपि चर्त * तर्थातिवात्तिकोक्तसामान्यविशेषान्वयलक्षणानेकार्थविधार्थापि विशेषान्वयविध्यवधानुपपत्तिप्रसूतेन विध्यन्तरेण सामान्यान्यव्यविधानाद्विशिष्टविधायपि प्रत्ययावृत्त्यभावेऽपि भुतार्थविधिमात्रेण कृतार्थस्य प्रत्ययस्याभुतार्थविध्याक्षेपाशङ्के भुतस्य प्रत्ययस्यावृत्तिमापाद्य विधिनौरवमेव वाक्यभेदत्वेनोपचरितमित्येव भाष्य समाधातुम् * तस्मादिति * कथं पूर्वोक्ता वाक्यभेदोऽत्र भाष्य योज्यत इत्यपेक्षायामुपस्थानस्याप्रीधस्वरूपान्वये नैष्कल्यापत्त्यज्योतिष्टोमाद्भूताप्रीधान्न्यायगमेन ज्योतिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थत्वावसायज्जवातिष्टोमापूर्वसिद्ध्यर्थमुपस्थानमद्य लिङ्गन मन्त्रेण कुर्यादित्येव मन्त्रस्य ज्योतिष्टोमाय कार्यविशेषान्वयोक्त्यर्थत्वनोपस्थानं चेति भाष्याद्यय मन्त्रस्य चोपस्थानस्वरूपार्थत्वे नैष्कल्यापत्तिस्तत्त्वतिभाष्यस्य तच्छब्दस्य ज्योतिष्टोमकार्यविशेषभूतापस्थानपरात्मत्वावगमात्तत्र च विशेषान्वयस्योपस्थानं चेति भाष्योक्तत्वात्पौनरुक्त्यापत्तिर्विशयाक्षतकार्यसामान्यपरामर्श तात्पर्यावसायात्त-

येति भाष्यावयवसामान्योक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * तथेति * प्रद-
 र्शनशब्दस्य करणश्रुत्युत्पन्नत्वात्तत्र भाष्यमध्ये उपस्थान चेत्यतद्भा-
 ष्य विशयप्रदर्शकं तच्च प्रकरणनिरपेक्षस्याप्राप्तज्योतिषोमान्वयस्य
 देवतारूपेण चिह्नेनापलक्षितस्य मन्त्रमात्रस्य ज्योतिषोमान्वयप्र-
 दर्शनार्थमित्यर्थः । ज्योतिषामान्वयस्य प्रदर्शनीयत्वसूचनायाप्रा-
 प्ततामुक्तामुपपादयितुं प्रकरणनिरपेक्ष्याक्तिः । आग्निधिसदो हवि-
 र्दानानां क्रत्वैकान्तिकत्वात्तत्स्वरूपान्वयमात्रविधानेऽप्यनुनिष्पादि-
 तत्वेन क्रत्वन्वयसिद्धयर्थमप्यभेदपरिहारशङ्कानिरासार्थत्वेनानर्थकश्चो-
 पदेशः स्यादसम्बन्धात्फलवता न ह्युपस्थान फलवदिति सूत्रम-
 घतारयति * अथेति * क्रत्वैकान्तिकत्वेऽप्याग्नीध्रादीनामुपस्थान-
 मस्य तत्स्वरूपान्वयिधर्मत्वेन तद्वारक्रत्वन्वयायागादाग्नीध्रादिश-
 ब्दानां च सस्कारनिमित्तत्वाभावेनाहवनीयादिवत् स्वरूपनिष्पत्त्यै वै
 सस्कारानपेक्षणाश्रैफल्यापत्तरूपस्थानस्वरूपमन्त्रोपदेशः सन्मात्रस्य
 फलप्रदसम्बन्धापत्तेरनर्थकः स्यादित्येवमर्थत्वेन स्पष्टत्वात्फलवते
 त्यन्त सूत्रावयवमव्याख्याय न हीति सूत्रावयवस्याग्नीध्रादिद्या-
 रोपस्थानस्य क्रत्वन्वयायान्ऽपि प्रकरणाक्रत्वन्वयोपपत्तं फ-
 लवत्त्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनावतारणार्थं नन्विति भा-
 ष्य गौरवलक्षणवाक्यभेदपरिहारोपपादयितुं तत्त्वेन व्याचष्टे * न
 न्विति * प्रकरणात्क्रत्वन्वयः प्रतीयमानाऽप्यविधीयमानोऽनु-
 ष्ठानाच्च निष्पद्यतइति सामान्यान्वयस्यापि विधेयत्वादौरवे स-
 त्यपरिहार्यत्वापत्तं क्रत्वन्वयशून्यमुपस्थानं न फलवदित्येव शङ्का-
 निरासार्थत्वेन न हीति सूत्रावयवमव्याख्याय यदीत्याद्यर्हतीत्यन्तं
 भाष्य तात्पर्यतस्तावद्याचष्टे * न त्विति * सामान्यान्वयोऽप्यवि-
 धीयमानो न निष्पाद्यतइत्यर्थः । एतदेव भाष्य स्वरूपतो व्याचष्टे *
 यदीति * मन्त्रविशिष्टस्याग्नीध्राद्युपस्थानस्य प्रकरणगम्यो ज्योतिषा-
 मान्वयो यद्यनुष्ठानमिष्येत तदा विधिं विनाऽनुष्ठानायागात् ज्योति-
 षोमान्वयित्वनापस्थानमुपदिश्येतेति स्पष्टिकरणायोपदेशोक्त्वा भाष्ये
 क्रत्वन्वयविध्यापत्युक्ताद्यपि विवक्षात्कर्तृविधिसार्थत्वाभ्युपगमे तथैव
 क्रत्वन्वयविध्यापत्युक्तिः सेत्स्यतीति मत्वा तदेति भाष्यावयवमुपेक्ष्य
 भाष्यं योजितम् । स्वरूपमात्रेणोपस्थानस्य मन्त्रान्वयविधावुपस्थान-
 मात्रे मन्त्रातिरिक्तकृति व्याख्यातुम् * क्रत्वन्वयमविधायत्युक्तम् * यथा
 कथं चित् प्राप्तापस्थानानुवादनं मन्त्रविधौ अनुवाद्यस्योपस्थानस्या-
 ग्नीध्रादिना विशष्टमण्डप्यत्वादाग्नीध्राद्यनुवादनं मन्त्रविशिष्टापस्था-
 नविधाद्यपि प्रायश्चित्तार्थावभृथस्नानाद्यत्क्रत्वन्वयानभ्युपगमे स्मृत-

मन्त्रप्रधानकर्मत्वापत्तेः सर्वोपस्थानेषु मन्त्रप्राप्त्युपपादनायानूद्य विधि-
विशिष्टरूपेण * वेत्युक्तम् * कत्वन्वयानपेक्षत्वोक्त्यर्थेत्वन सर्व-
वद्ब्याख्यायै लौकिकोक्तिः । क्रतूपकारफलाभावे ऽपि पुरुषार्थक-
रणेन फलेन कलवत्तामाशङ्क्य फलाधुतिः शुद्धोक्त्योक्ता । अनुवाद्यस्या
ऽप्युपस्थानस्य द्विर्हविषो ऽव्यतीतिवद्विधेयस्यापि वा दद्यापविज्ञेय
महं सम्मार्ष्टीतिवत्प्रकरणादिशेषलाभमाशङ्क्य प्रकरणवार्धं भा-
ष्याक्तं सम्मार्गावदानवैषम्येणोपपादयितुमननुमितश्रुतितोक्ता । फ-
लवत्त्वोपोपतिष्ठेतेति धृत्या प्रकृतापूर्वसाधनांलक्षणाार्थं प्रकरणा-
पेक्षणादवाधितेन प्रकरणेन धृतिमनुमायोपस्थानं विशेष्यतइत्याश-
ङ्कान्तिरासार्थं न प्रकरणमाभ्यावयवं प्रकरणस्यान्यनिवृत्तौ व्यापारा-
भावे ऽप्यपूर्वसाधनांलक्षणाद्वार्याद्विशेषकत्वोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य
कत्वन्वयाविधाने ऽपूर्वलक्षणाभावेनाविशेषकत्वोपपादनायम् * न
हीत्युक्तम् * प्रकृतस्यापि तर्हि मन्त्रस्योपस्थानमात्रान्वयादानर्थक्यं
कत्वन्वितस्याचोपस्थानस्य मन्त्रान्वयार्थं कत्वन्वयविधौ गौरव स्या-
दित्याशङ्क्य प्रकृतस्य कलमकत्वन्वयत्वात्कत्वज्ञोपस्थानविषयत्वाव-
धमतेर्यवम्बोक्त्यर्थमस्मत्पक्षे पुनरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * अस्मत्पक्षे
तिरिति * लाघव चेत्यनेनान्यदिति भाष्यावयवो व्याख्यातः । अ-
तिलाघवोक्त्यर्थमप्येति भाष्यं व्याचष्टे * अथ वेति * आग्नी-
ध्मादीनां मन्त्राणां च प्राप्तत्वादुभयप्राप्तौ सम्बन्धविधानस्य यत्रोभौ
लक्षणत्वेन तत्र स्वशब्देन सम्बन्धो विधीयतइति जावन्यधिकरण-
भाष्ये वक्ष्यमाणत्वात्प्रात्यर्थाविधाने ऽपि च प्रत्ययार्थभूताया माय-
नाया विशेषणपरे ऽपि विधौ विध्यभ्युपगमात्तदन्वयद्वारा ऽवगत-
स्य कारकयोः परस्परान्वयस्य विधेर्भावनायाश्चावच्छेदकधात्वर्थापे-
क्षायामात्मनेपदलोचनयाभिधाय्यप्रात्यर्थावच्छिन्नत्वाद्यगमादाग्ने-
याग्नीध्रमभिदध्यादिनि याज्यायं प्रतीतेरन्यत्रायाहीत्यादिभिश्च सन्नि-
हितविषयामन्वयविमत्तत्वादियुक्तं समोपस्थानं विना ऽर्धमिधानाणकोः
प्राप्तस्य समोपस्थानस्यानुपादावपत्तेस्तस्यापि सामान्यान्वयपदविधा-
नादिति लाघवमित्याशयः । उपतिष्ठतइत्यात्मनेपदलोचनया समा-
र्हादतीत्यर्थः प्रतीयतइति पदता भाष्यकृताभिधानान्वयानुपपत्त्यो-
पस्थानप्राप्तिरुक्ता ॥

सर्वेषां चोपदिष्टत्वात् ॥ २३ ॥

केपलामकृतपक्षसमर्थयितुमनं तावच्छिष्टत्वादित्याद्यपूर्वपक्ष-
७९७॥ हेतुपक्षार्थेनानुमापणपूर्वं सूत्रं व्याचष्टे * यद्विधिति * न ते

निर्मात्यतां, यान्तीतिस्मृत्या यातयामत्स्निनिषेधादभ्युपेत्यवादमात्रेण
विधिलाघवलक्षणन्यायावगतप्रकृतमात्रविषयत्वादानेऽप्येतिवचना-
घातयामस्यापि विध्युपपत्तिरुक्ता पदे जुहोतीति च विशेषशास्त्रे-
णाहवनीये जुह्वतीति सामान्यशास्त्रस्य विधकत्वायोगात्समुच्चये चा-
भुतप्रधानावृत्त्यापत्तेर्बाधो धक्ष्यते गुणावृत्तिस्तु प्रधानानुरोधेनो-
चितैवेत्याशयः । स्वमतेत शिष्टत्वादिति पूर्वपक्षसूत्रावयवोक्तापाद्य
सिद्धान्तहेतुदूषणनिरासार्थत्वेन सूत्रं व्याचष्टे * तथेति * यदपी-
त्यनुभाषणभाष्यमुपतिष्ठतइति विधिप्रत्यययोक्तेन कार्यान्तरोर्पाद-
त्वेन विशेषणान्तरप्रकृतमात्रग्रहणं वाच्यं न च तत्सम्भवति प्रत्यय-
स्योपलक्षणत्वाभ्युपगमे विधायकत्वायोगापत्तिरित्येवं प्रत्ययेन विशेष-
णस्य सिद्धान्तहेतुत्वभाषाद्य शिष्टत्वादित्ययवोक्तं दूषणोनुभा-
षणार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यदि स्थिति * क्लृप्तं सामान्यान्वयप्र-
कृतमन्त्रविध्यै विशेषान्वयविधिमात्रेणाग्नेयीवद्व्यर्थवत्त्वोपपत्तेः सा-
मान्यविशेषान्वयकल्पनापादकमाग्नेयीमात्रग्रहणं न युक्तमित्यने-
नैव न्यायेन प्रकृतमात्रग्रहणरूपविशेषसिद्धेर्न प्रत्ययेन विशेषणं
सिद्धान्ते हेतुत्वेनाभिप्रेतमित्येवं परिहारार्थत्वेन सौत्रचशब्दव्या-
ख्यानार्थं तदिति भाष्यं न ज्योतिष्टोमं प्रति मन्त्रस्य व्यापारविधानमु-
पपद्यतइति भाष्येण सिद्धान्तहेत्वन्तरं वदतोपदिष्टत्वेन विशेषणं
सिद्धान्ते हेतुर्नाभिप्रेत इति उत्तरमर्थानुक्तमित्येवं व्याख्यातुमाह *
तदिति * प्रतिभासनविवक्षयोपहासार्थं शोभति प्रयुक्तः । न के-
वलमन्यथैव सिद्धेः प्रत्ययेन विशेषणमनभिमतं किं त्वसम्भवा-
दपीत्येव सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्यं व्याख्यातुमाह * तथा
हीति * अशब्दार्थं हिरण्यः । तदाहरणार्थं सर्वं इति भाष्यं व्या-
चष्टे * सर्वो हीति * स्वाध्यायो ऽध्येतव्य इत्यध्ययनविषये-
णाहरणः स्वाध्यायमधीयीतेति च ग्रहणशक्तिमयेण वाचस्तोमे सच
सर्वाणि यजुषि सर्वाणि सामानि पारिप्लवं शंसतीति वाचः
स्तोमविषयेणाश्विने शस्यमाने यदि सूर्यो नाभ्युदियादपि सर्वा दा-
शतयीरनुग्रूपादिति चाश्विनानुद्यत्सूर्याख्यावर्षयेण प्रत्ययेन ताः
सर्वा विहिता इत्यर्थः । तेनेति सूत्रार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * अत
इति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *
प्रकृतमात्रग्रहणेन सामान्ययकल्पकार्योपत्तिप्रतिबन्धमार्थं विधिला-
घवापादकत्वासिद्धान्तहेतुर्न प्रत्ययेन विशेषणमिति तस्माच्छब्द-
व्याख्ययोक्तम् ॥

भक्षमन्त्राणां यथालिङ्गं ग्रहणादौ विनियोगाधिकरणम् ॥ ९ ॥

लिङ्गसमाख्यानाभ्यां भक्षार्थता ऽनुवाकस्य ॥२४॥

मुख्यसामर्थ्यात्मकमेव लिङ्ग विनियोजक गौणसामर्थ्यात्मक-
मपि धेत्येव सामान्यान्वयापेक्ष लिङ्गविनियोजक निरपेक्ष वेत्येव लै-
ङ्गिकविनियोगप्रकारे लिङ्गस्वरूपगते सापवादप्रसङ्गे चिन्तिते सा-
क्षादचोदितेषु सामर्थ्याक्षितेष्वनुष्ठेयेषु लिङ्गविनियोजक न यथेव
विषयगतलैङ्गिकप्रकारचिन्तार्थत्वेन पादसङ्गीतलिङ्गधृत्योश्च सामा-
न्यान्वयसिद्धयर्थपेक्षत्वात् पुर्वलक्षमप्रकरणाद्यनुरोधत्वात्सङ्कोचलक्ष-
णे बाधे ऽनन्तराधिकरणद्वयेनोक्ते ऽत्रापि सामान्यान्वयसिद्धौ भ-
क्षानुवाकसमाख्यापेक्ष्यालिङ्गबाधस्य प्रसक्तत्वापवादानन्तरसङ्ग-
ति स्पष्टत्वाद्नुक्ता कृत्स्नानुवाकोदाहरणप्रयोजनमाह * समस्तेति *
भाष्ये त्वादिव्यवस्तुत्यन्यायोदाहरणान्तरग्रहणार्थं चिन्ताविषयवि-
विश्वान् सन्देहभाष्यं न्याचष्टे * भवति * वस्तुमद्गत्यादिशब्दानां
प्रातः सचनादिशब्दसमानाधिकरण्यस्यानैन्द्राधिकरणे व्युत्पादयि-
ष्यमाणत्वस्य सचनस्तुत्यर्थत्वसूचनार्था सस्तुतोक्तिः । सौत्रलिङ्गश-
ब्दव्याख्यायं किं प्राप्तमित्यादिप्रयुज्यन्ते इत्यन्ते पूर्वपक्षभाष्य सध्या-
समित्यादिनामाख्यातानां तथा तु विशेषणीभूतस्वार्थान्वित्वहेतुनुक्ते-
रयुक्तमाशङ्क्य तद्विधुतमित्यादिभाष्यवक्ष्यमाणचोदितप्रकाशना-
७२८। धेत्यायोगलक्षणहर्तृपञ्जीवननोपपादयति * तत्रति * तद्धीति
भाष्यवक्ष्यमाणोपजीवनार्थ * भक्षस्येत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति व-
क्षमाणहेतूपजीवनात्पा * यन्तेत्युक्तम् * प्रकृतापूर्वसाधनत्वेना-
गतानामपि मन्त्राणां लिङ्गविनियोगस्य सामान्यान्वयसापेक्षत्वव्यु-
त्पादनेन स्तित्याद्ग्रहणादौ वा चोदितत्वादर्थक्षेपस्य च लौकिक-
साधनत्वमाश्रयापपत्तेरपूर्वसाधनत्वसहितं द्वार विनियुज्यमानाना-
मपूर्वसाधनत्वव्याघातापत्तेस्तत्राचोदितमप्राप्तं चोदिताभिधानादि-
त्यनेन न्यायेन सध्यासमित्यादीनामपि चोदितभक्षविशेषणीभूत-
ग्रहणापभिधानद्वारा भक्षार्थभिधानार्थत्वापगमाद्भक्षहीत्यादौ भक्षया-
मीत्यन्ते ऽभक्षसङ्कीर्तनात्तत्सन्दर्शगृहीतत्वाभितरेणामपि पदाना-
मभक्षव्यतिरिक्तार्थपरत्वायोगाद्यथा देयस्य त्वेति मन्त्रस्य चादितामर्था-
पामिधानार्थेनारसविश्रादिपदस्याचोदितत्वेनाहमाप्तायुक्ताया कथं
वर्हि चोदितामर्थांसा सविश्रादिपदानां प्रयोग इत्याशङ्क्य ततप्तेन स-
पिश्रादप्य प्राधान्येन यत्कस्या इत्यनेन कारणेन सविश्रादीनामव-
धनमिति नास्ति किं तु निर्वापस्तुत्यर्थं सविश्रादिपदं प्रयुज्यतेति त-
पम वक्ष्यत आतिथ्याग्रहणादीनां भक्षविशेषणत्वेनाभिधानात्सध्यास-

मित्यादीनामेकभक्षायप्रधानभूतार्थानां भक्षयामिपदैकवाक्यत्वाद्भ-
क्ष एव विनियोग इत्याशयः । लिङ्गन वाक्यवाधादेकवाक्यत्वायो-
गशङ्कार्थं न त्वित्यादिभाष्यमेकोपक्रमोपसहारत्वनैकवाक्यत्वापगम-
नसामर्थ्यरूपाह्निद्वादकवाक्यत्वावगत भक्षहीत्यस्याप्यहिशब्दयोगा-
देहिचसचित्यकवाक्यत्वेन ग्रहणार्थत्वाभ्युपगम वा भाष्य तत्परि-
त्यागायागादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * इत्युक्त इति * भक्ष-
ण ऽपिशब्दाद्ग्रहण ऽप्युपपत्तेरकापक्रमापसहारत्वादिभ्याच्छङ्का-
युक्ता वस्तुतस्तु प्रधानभूतभक्षार्थत्वसम्भवा गुणभूतग्रहणार्थत्वा-
योगादेहिचसचित्याद्ग्रहणार्थत्व भाष्यकृताक्तमित्यथ सधेहिंसा-
र्थत्वस्मरणाद्ग्रहणार्थता न युक्तेत्याशङ्क्याह * यद्यपीति * यत्र
कापि विनियुज्यमानस्य बाहो सामर्थ्याद्ग्रहणस्यावांतरव्यापारत्वा-
वगते पाणेरव ग्रहणवृत्तावसाधारण्ये ऽपि पाणिपर्यन्ते यादुव्यादे-
शात् बाह्वारसाधारणत्वापपत्तर्वीजनन्तुसन्तान स्मृताभिर्घर्षतिरिज
बाहुकरणक वाभावायिनाभावान्नामत्तकया लक्षणयास्माद्धातोर्ग्रह-
णप्रतीतिरित्याशयः ॥

क्रियावाचित्प्रमाण्यातुमेकैको ऽर्थो निदर्शितः ।

प्रयोगता ऽनुमन्तव्या अनकार्यो हि धातुः ॥

इति स्मृतर्वा वृद्धप्रयोगाच्छ्रुत्येव ग्रहणार्थतावसीयत इत्याह
* अस्ति चेति * ग्रहण वृद्धप्रयोगादिसाया च स्मृतकभयानुग्रहार्थं
ग्रहण कृत हिंसावाचित्वावगत सत्ये लक्षणया ग्रहणार्थतेत्यन्यथा
समाधत्ते * ग्रहणमिति * न च क्लृप्तमिति भाष्यावयव व्याचष्ट *
तथेति * चक्षिड स्त्राभापार्थत्वस्मरणादेव भक्षणार्थता न युक्तेत्याश-
ङ्क्याह * यद्यपीति * अत्राप्युभयानुग्रहार्थं भाषणकृतप्रकाशनवा-
चित्वावगतेलक्षणया प्रकाशनार्थतेत्याशयः । प्रयोगप्रदर्शनार्थं नृ-
चक्ष शब्दव्याचक्षाणो मन्त्रावयव याजयति * तनति * चक्षिड
व्याघ्रादेशस्मरणात्तस्य चानिदृत्वात् श्यपमिति रूपासिद्धिमाशङ्क्याह
* अत्रत्येपमिति * छन्दसि इणनुविधिः प्रनह व्याजित्युपसख्यानकर-
णात्सिद्धहुल लेट्तीति सिद्धकरणध्वयणाच्च रूपासिद्धिरित्याशयः ।
हितातर्गतौ स्मरणानुपसहारे च नामेरधस्ताद्वतिनिषधानुपक्रमो-
पसहारपयालोचनेर्निद्रयगणवितृपीकरणनिषेधाच्चक्षुर्नासाधोप्राख्यठ
न्यत्रयास्यसप्तमशीर्षयस्यन्द्रसञ्चारसप्तप्रमाणाख्यसप्तधुपस्यापनो
क्त्योरपि नाभ्युपगमात्रगतिमात्रार्थत्वप्रतीते सम्यग्जरणार्थता न यु-
क्तेत्याशङ्क्या हिनोते प्रीणने प्रयोगाद्वृत्तयश्च वृद्धावपि स्मृतेर्धनन-
रूपप्रीणनार्थत्वाद्विरोधात्प्रीणनाधस्ताद्वगत्योश्च सम्यग्जरणार्थतामु

पपादयितुमाह * हित्वेति * शङ्कोपसंहारार्थं तदिति भाष्यं व्याचष्टे
 * तस्मादिति * अन्यानि चास्येति भाष्यावयवेन मक्षानुयाकावयव-
 भूतानामेहीत्यादिपदानां लक्षणविशेषणीभूतस्वार्थवाचित्वोक्त्वा वि-
 लिङ्गविरोधाभावस्याहामाच्छङ्काकृतेति मत्वा तत्र स्मारणेन परिहारार्थं
 उच्यते इति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * ग्रहणाविशेषणयोः प्राग्वर्तमा-
 नत्वेन सम्प्रञ्जरणस्य चोर्ध्वं वर्तमानत्वेन विशेषणतत्त्वर्थः । विशेषण-
 विशेष्यभावे ऽपीदोषवहनेदानक्षणावत्पृथक्प्रकाशनोपपत्तेर्भिन्नार्थ-
 त्वाविरोधमाहेति भाष्येणाशङ्का उपह्वानवद्ग्रहणादीनां पृथग्विध्यभा-
 वात्पृथक्प्रकाश्यत्वं नास्तीति परिहारार्थमुच्यत इति भाष्यं व्याचष्टे
 * तेनेति * वर्तमानत्वोक्तिसूचितस्य विध्यभावस्य तच्छब्देन परा-
 मर्शाद्ग्रहणादीनां विध्यभावेन कारणेन विशिष्टलक्षणे प्रकाशने ऽर्था-
 द्विशेषणभूतस्य ग्रहणादेराक्षेप्यत्वात्प्रकाश्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वा-
 त्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्योपपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथ-
 ग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रयत्नत्वोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाश्यत्वाभावेनैकार्थ्यो-
 पपत्तेर्लिङ्गविरोधाभाव इत्यर्थः । पृथग्विध्यभावे ऽपि पृथक्प्रय-
 त्नोपाद्यत्वात्पृथक्प्रकाशत्वं लक्षणसमाधान्योपपत्तेर्लक्षणाया विशेषण-
 त्वेन ग्रहणादिप्रकाशनं न युक्तमित्याद्युक्तशयविवरणार्थं नैवमिति
 भाष्यं व्याचष्टे * यद्यपि चेति * पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वे ऽप्यविहित-
 त्वेन 'विधेयकसमधिगम्यापूर्वसाधारणत्वायोगादपूर्वसाधनीभूतम-
 न्वादिरूपवैदिकोपायद्वारात्वायोगाद्ग्रहणादेः स्वातन्त्र्येण प्रकाशनं ने-
 त्युक्तमिति परिहारार्थविवरणार्थत्वेन भक्षणस्यैव समुच्चरितेन श-
 ब्देन द्विरैन्द्रवायवस्य भक्षयतीत्यादिना विधेयत्वान्मन्त्रप्रकाश्य-
 र्थं नापिहितस्य ग्रहणादेरित्येवं सौत्रसमाख्यानशब्दव्याख्यानार्थं
 भवेत्त्यादि न च तैः प्रयोजनमित्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * तथापीनि *
 लिङ्गाद्विधायित्वावगतेरेकवाक्यत्वायोगशङ्कापरिहारार्थविवरणार्थ-
 त्वेनाप्यस्यैव सूत्रावयवस्य समीहितत्वरूपेण प्रयोजनत्वेन लक्षणरूप-
 स्यैवार्थस्याख्यानार्थं लिङ्गविरोध इत्येवं व्याख्यार्थं प्रयोजनं चेति भा-
 ष्यमर्थकत्वादेकं वाक्यमित्यर्थः । शब्दस्य प्रयोजनवाचित्वावयवमिति
 सूचयितुमाह * तदिति * न किञ्चिदित्यनेन च तैरिति भाष्यावयवं
 व्याख्याय बुद्धिस्थीकृतस्य प्रयोजनं चेत्यनन्तरभाष्यस्य तच्छब्देन प-
 रामर्शवनेन भाष्येण यदुक्तं तन्निर्वापे विस्तरेणोपपादितमित्यर्थः ।
 तस्मादिति भाष्यं लिङ्गविरोधाशङ्कापरिहारोपसंहारार्थत्वेन व्या-
 ख्यतुमाह * तस्मादिति * सामान्यान्वयार्थमपेक्षितया समाख्य-
 या कृत्स्नानुयाकस्य भक्षणार्थत्वावगमालोङ्गविमिष्य चिनिषो-

स्त्वर्थत्वेनान्यथास्यैवावयवस्य व्याख्यार्थं समाख्यानं चेति भाष्यं
 व्याचष्टे * तथा चेति * मध्यर्थादिसमाख्यावद्भक्षानुवाकसमा-
 ख्याया वैदिकत्वाभावेन विनियोजकत्वायोग्यत्विल्लङ्घ्यं च तदपेक्षा
 नास्तीत्याशङ्कार्थं भवति भाष्यमवतारणपूर्वं व्याचष्टे * तत्रेति *
 मिथ्यात्वाशयं शङ्का समाख्याया विनियोजकत्वायोग्यत्वा चेति
 विकल्प्यावैदिकत्वे ऽप्यनादित्वेन पुष्टपनिवन्धनदोषाभावाग्निम्या-
 त्वं तावन्नास्तीति परिहारार्थं यद्यपीति भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्रौ-
 कं व्याचष्टे * यथैवेति * अन्धपरम्परादोषापरित्यङ्गानिरासाय सा- ७१९।
 क्षाद्विनियोगविषयप्रामाण्यनिरासेन वाच्यवाचकत्वविषयप्रामाण्य-
 सूचनार्थत्वेन स्वार्थोक्तिं व्याख्यातुम् * न चेत्पुक्तम् * अतीन्द्रिये
 ऽर्थे न्धपरम्परा स्यान्न च वाच्यवाचकभावो ऽतीन्द्रिय इत्याशयः ।
 भक्षानुवाकसमाख्यानस्यैतदनुवाकवाचित्वावसाये ऽप्यतीन्द्रियवि-
 नियोगे प्रामाण्यं न सम्भवतीति द्वितीयकल्पं किमिति भाष्येणाश-
 ङ्क्य साक्षाद्विनियोगप्रामाण्यायोगे ऽपि क्रमादिपरम्पराद्वारविनियो-
 जकथुतिकल्पनाद्वारा वैदिकसमाख्यावद्विनियोगप्रामाण्योपपत्त्युक्त-
 र्थमतदित्याद्यनुमास्यामह इत्यन्तं भाष्यमवैदिक्याः समाख्या-
 याः वेदार्थावधारणवेलायामवुद्धिस्तथाद्विनियोजकत्वायोगशङ्कानि-
 रासपूर्वं व्याचष्टे * अतश्चेति * सन्निध्यु-
 च्चारणवाचिना समभिव्याहाराद्वेदोच्चारणार्हशब्दसन्निध्यभि-
 धानाद्वेदधिष्ठानत्वाच्च सन्निधेरवयवव्युत्पन्नत्वसूचनार्थम् * वि-
 गृह्यमाणेत्युक्तम् * पृष्ठासमाससम्बन्धमात्रावगमे ऽप्यङ्गाङ्गि-
 रसम्बन्धावगति कथमित्याशङ्क्य सम्बन्धसामान्यसन्निधिलक्षणा-
 त्क्रमावुभयापेक्षालक्षणप्रकरणकल्पनद्वाराङ्गाङ्गित्वविशेषरूपसम्बन्धा-
 पादकवाक्यकल्पने ततश्चेत्यनेन सूचिते तदुपपादनार्थं भक्षस्याङ्ग-
 विषयानुवाकस्य चाङ्गविषयापेक्षा भक्षो ऽपि हीत्यनेनोक्ता । अग्निः
 सिञ्चतीत्यन्यविशेषावगमे ऽपि सामर्थ्यं विना निर्वाहायोगात्त-
 त्कल्पनास्ति चेत्यनेनोक्ता । सत्यपि सामर्थ्ये ऽङ्गाङ्गित्ववाचिधृत्यभावे
 ऽङ्गाङ्गित्वायोगा चशब्देन धृतिः सूचिता विनियोजकधृत्यनुमाने ऽपि
 विध्यैकगम्ये ऽर्थे विधिधृति विनाङ्गत्वायोगमाहेति भाष्येणाशङ्क्य
 समाख्यावगताङ्गस्यानुवाकस्य प्रयोगवाक्याद्विध्युत्तर्यमत्रेति भाष्यं
 व्याचष्टे * तेनेति *

तस्य रूपोपदेशाम्यामपकर्षो ऽर्थस्य चोदितत्वात् ॥ २५॥

लिङ्गविनियोगाधिकारादुपदेशस्य च सम्बन्धकरणे ऽपि

कृशोपपाद्यत्वात्पुपदेशग्रहणस्यापुपव्यवहारार्थप्रतीत्यर्थेऽप्यनुक्त-
 भावयवानां कपा चिल्लिङ्गेन भक्षदपकर्ष इत्येव तस्य रूपा-
 दपकर्ष इत्येव तस्य रूपादपकर्ष इत्येतावत्सूत्रावयवव्याख्यानाय
 रूपादित्यादि न लक्षणत्वं न भाष्य व्याख्यातुमाह * परिचोदयति *
 कीदृक् पारचोदयितुं मार्ग इत्यपक्षया मन्त्रस्य श्रौतार्थत्यागात्तत
 धुतवृत्तरनुग्राह्यताद्वहणाशक्ते स्वाभिधानमवान्तरन्यापारीकृत्य
 लक्षणार्थं त्यागात्कृतृकवानुपपत्तेः संप्राधान्यस्यानु * ग्राह्यादि-
 त्युक्तम् * अनन्तं च भाष्यस्य मुख्यशब्द धृतिप्राधान्यरूपार्थद्वया-
 शयतया वाक्यान्वयविशेषणत्वरूपार्थद्वयाशयतया च लक्षणाशब्दो
 व्याख्यातो भवति । कृत्स्नस्यैकवाक्यत्वाद्भक्षणा विनियोगस्य पूर्वप-
 क्षितस्य निरासार्थं मुख्यार्थभावेति भाष्यायव व्याख्यातुं ग्रहणादिप्र-
 कारादेण रूपशब्दात्केन सामर्थ्यात्मकेन लिङ्गत वाक्यवाचोक्त्यर्थो
 ह्यर्थवाच्यम्यलसत्तृतीयाकरोति प्रथयात्ग्रहणादिवच्छब्दयुक्तो
 ग्रन्थ सर्वाण्यतानि लक्षणविशेषणानीति भाष्योक्तं लिङ्गाविरोध
 दूषयितुमनुभाष्यते * न इत्यति * एवमपि विपरिचादनाभाष्योक्तं
 दूषणमाह * सत्यमिति * ग्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यरूपप्रत्यक्षलिङ्गा-
 पक्ष्यैकवाक्यताकल्प्यलक्षणद्वारभक्षपदैकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यं
 रूपस्य लिङ्गस्य पूर्वपक्षोक्तस्य धृतिकल्पन विप्रकर्षादौचित्यमित्यर्थः ।
 एव च प्रत्यक्षलिङ्ग विनियोजन मन्त्रादिना भक्षस्य वा रुद्धत्वादेहि व
 सवित्यादीनां च प्रत्यक्षलिङ्गाद् ग्रहणादिषु प्रवृत्तेर्लक्षणादपकर्ष
 ८००१ इत्याह * तेनति * यद्यपि ग्रहणादय इति सौत्रसमाख्यानो-
 क्तिप्रथमे व्याख्यायभाष्योक्तार्थानुभाषणार्थमुच्यतइति भाष्य व्याच-
 छे * न इत्यति * तत्परिहारार्थवचनार्थस्य चादितत्वादिति सूत्रावयव-
 स्य भक्षविध्यव्ययानुपपत्तिकल्पितविधिनैद्विवसवित्यादिवाक्यार्थस्य
 ग्रहणादेभ्योदत्त पादपूर्वसाधनत्वनापूर्वसाधनीभूत मन्त्रं प्रति द्वा-
 रत्वापपत्तमन्त्रप्रकाशयता युक्तत्वेव व्याख्यार्थं मन्त्रस्यादिभाष्यमर्थ-
 प्राप्तानामस्मृतानामाप वा बलुसितिसिद्धे स्मारकापेक्षयापूर्वसाध-
 नत्वाभावात्पूर्वसाधनीभूतमन्त्रं प्रतिद्वारत्वायोगादिति विकल्पनिरा-
 सार्थोऽस्तीति भाष्यायव सन्त्यज्जरणस्यानुतिष्ठादित्वमाशङ्क्य वि-
 नाडीगतिप्रतिबन्धकलाजनेवस्थानमतं प्रणिधानादिप्रयत्नावाद्यो-
 क्तार्थेऽपि दत्तानीत्यादिर्द्वितीयकल्पनिरासार्थत्वेन सूत्रावयवव्याख्या-
 र्थ इत्येव, व्याख्यातुमाह * यद्यमिति * नात्रप्राप्तेर्निद्रयगणादि-
 त्वाकारणप्राप्त्यस्यसंयुतस्याननादयश्चान्नादगमनरूपानेकार्थहेतुत्वा-
 त्सम्यग्जरणस्य बद्धायमुपचयं यमन्विरक्तनिमित्तप्रायश्चित्तानातक-

पृथग्वाक्यचोदितत्वोक्तिः । प्रायश्चित्तविधेरिति द्रमात्रत्वादयुक्तेति
 भत्या लक्षणस्योदरस्यापनरूपप्रतिपत्तित्वात्सम्यग्जरणं विनोदरे स्थित्य-
 योगाद्भक्षविधेः सम्यग्जरणपर्यन्तत्वाशये पुरस्तात्प्रत्यक्षमैन्द्रवा-
 यवं भक्षयति पुरस्तात्प्रत्यक्षं मैत्रावरुणं भक्षयति सर्वतः परिहारमा-
 भिनं भक्षयतीत्यादिभक्षविधिपर्यवसानात्सामान्यशास्त्रैर्वर्णकीनामि-
 व सम्यग्जरणस्य चोदितत्वाभिधानमर्थप्राप्तानीत्यतश्च विहितभक्षान्य-
 यानुपपत्तिकल्पविध्यन्तरचोदितत्वाशयमित्येवं व्याख्यातुम् * भ-
 क्षेत्युक्तम् * प्रयोजनं चेति सौत्रसमाख्यानोक्तिद्वितीयव्याख्यायभा-
 र्थाकार्यनिरासार्थत्वेनाहृत्या रूपोक्तिव्याख्यायं रूपञ्चैवामिति भाष्य-
 मेहीत्यादिवाक्यानां भक्षयामिपदैकवाक्यतानपेक्षरूपं प्रहणादिप्रका-
 शनएव समर्थमित्येवमेकवाक्यतापगमनसामर्थ्यात्मकलिङ्गस्याभिधान-
 सामर्थ्यात्मकलिङ्गापेक्षया भुतिविप्रकर्षेऽपि सामान्यान्वयापेक्षितसमा-
 ख्यानुसारित्वाच्छ्रुतिकल्पकत्वं युक्तं सामान्यान्वयरहितत्वात्स्वितर-
 स्यनयुक्तमिति नत्विति भाष्येणायद्वा भक्षणस्य स्तुत्यर्थप्रहणादिवैशि-
 ष्ठाप्रकाशने भुतेरचोदितत्वेनाहृष्टार्थत्वापत्तेः इष्टसम्भवे चाहृष्टा-
 र्थत्वायोगादेकवाक्यतोपगमनसामर्थ्यस्य भुतिकल्पकत्वानुपपत्तेः
 क्व चिन्म्यायेन च कृत्स्नस्य भक्षार्थत्वाभावेऽपि भक्षानुवाक-
 समाख्योपपत्तेः प्रहणाद्यभिधानसामर्थ्यस्यापि समाख्याचिरोधा-
 भावाच्छ्रुतिकल्पकता युक्तेत्येवं निरासार्थत्वेन प्रहणार्थत्वेनानुष्ठेय-
 त्वेन प्रकाशयतापेक्षितत्वात्तदहृष्टार्थत्वोपपत्तेरनपेक्षितभक्षस्तुत्यर्थत्वे
 सत्यहृष्टार्थत्वापत्तेरित्येवमर्थस्य चोदितत्वादिति सूत्रावयवस्याहृत्या-
 व्याख्यान्तरार्थं वाढमित्यादिभाष्य स्पष्टत्वात्तत्र व्याख्यातमात्रं भक्ष-
 अनुवाके केषां चिदवयवानां लक्षणे विप्रकर्ष इत्येवमधिकरणार्थोपसं-
 हारार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याचष्टे * अनङ्गिति * मन्त्रविधायिवा-
 क्यभावाद्ब्रह्मादिविषयत्वेनोपदेशोक्तिर्भ्याख्याता । हिन्वेति मन्त्र-
 स्य सम्यग्जरणप्रकाशनशक्तेरतिस्पष्टत्वमात्रालम्बना प्रौढ्योपदे-
 शोक्तिरर्थस्त्वैवेत्यकारेण भक्षस्तुतेरचोदितशब्दोक्ता भक्षार्थता व्या-
 घर्तिता येन कारणेन प्रहणाद्यर्थस्य पृथक्प्रयत्नापाद्यत्वेनानुष्ठेयत्वा-
 त्प्रकाशनापेक्षितार्थस्य चोदितत्वादिति सूत्राययवेनोक्ता तेन कारणेन
 प्रहणादेः प्रत्यक्षापदेशानुदाहरणेऽपि भक्षविध्यन्यधानुपपत्तिक-
 ल्पविधिभिश्च प्रहणाद्युपदेशसम्भवाद्भादोष इत्याह * तेनेति * स-
 म्यग्जरणस्य च सोमेन्द्रं चर्हं निर्धेच्छन्नामाक सोमवामिन इति घमने
 प्रायश्चित्ताम्नानाद्विरेकेऽपि क्व चित्प्रायश्चित्ताम्नानात्तदन्ययानुपप-
 द्यापि विधिकल्पनसम्भवात्स्पष्ट एवोपदेश इत्याह * सम्यग्ज-

रणं त्विति * दाढ्योशया प्रत्यक्षोक्तिः ॥

अथ मन्द्राभिभूतिरित्यादेः भक्षयामीत्यन्तस्य
एकशस्त्रताधिकरणम् ॥ १० ॥

गुणाभिधानान्मद्रादिरेकमन्त्रः स्यात् तयोरेकार्थं
संयोगात् ॥ २६ ॥

यद्यर्थनिष्कृष्टमन्त्रोदाहरणभाष्यं सूक्तवाकवद्वेति पूर्वाधि-
करणवार्तिकेनैवार्थाद्व्याख्यातवात्सन्देहभाष्यं च स्पष्टत्वादव्याख्याय
किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्यं पुरोडाशादिभक्षणघत्सोमभक्षणस्यापि
द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थे च परतुं अनुष्ठानसामर्थ्याधानरूपभक्षयितुसंस्कारार्थ-
त्वस्यापि सम्भवात्तपर्यतिना अनुष्ठानसामर्थ्यस्य लक्षणया प्राप्ताहना-
याननुष्ठेयस्यापि स्वर्गादिवत्प्रकाश्यत्वोपपत्तावभिधानसामर्थ्यात्मके-
न लिङ्गेन मन्द्रादेर्भक्षणं विनियोगायोगात्पृथङ्मन्त्रतेत्येवमाशयत्वेन
व्याख्यातुमाह * ग्रहणादिवदेवेति * अपवादत्वेनानन्तरमङ्गति-
सूचनायां दृष्टान्तोक्तिः । सोमभक्षणस्यानुपद्विकभक्षयितुसंस्कारार्थ-
त्यकल्पनेऽपि भक्षयितुसंस्कारस्य स्वर्गवत्फलत्वाभावोत्साहनार्थं
प्रकाशनानहंत्वात्तर्पणतश्च तल्लक्षणाद्यैस्त्वहेत्वभावात्तृमेष्टात्वं भक्षय-

न मन्द्रादेर्भक्षणे विनियोगानुपपत्त्यन्तवसुमद्रगाद्योर्मन्त्रभागयोरेक-
नृत्तिकलकभक्षणरूपार्थं संयोगात्तर्पयतेर्भक्षणगुणत्वेन तृप्त्य-
भिधानावगमाम्मन्द्रादिरक एव मन्त्र इत्येवं सूत्रव्याख्यानार्थमेव-
मित्यादिभाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति * त्र्योक् व्याचष्टे *
ग्रहणादिमीति * तयोरेकार्थसंयोगादिति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं भ-
क्षयामि वाक् तत्संतीत्याविभाष्यशेषं सङ्गृह्यतो व्याचष्टे * तस्मा-
दिति * लोट् प्रातृकालार्थत्वे प्रार्थनार्थत्वे वा तत्संतीत्येतदर्थं भक्ष-
यामीत्येवमेकवाक्यमनोपपादनार्थं तर्पणक्रियार्थयोर्भक्षणक्रियायामुप-
पदभूतायां स्मृता तत्संतीतिभिर्विध्यत्वाव्यातलट्द्विभक्तिभाष्यं
मयुक्ता ॥

इन्द्रपीतस्वेत्यादिमन्त्राणां सर्वेषु भक्षणेण

ऊदेन विनियोगाधिकरणम् ॥ ११ ॥

लिङ्गविशेषनिर्देशात्समानविधानेनेन्द्राणाममन्त्रत्वम् ॥ २७ ॥

मन्त्रादिमन्त्रो लिङ्गन भक्षणे विनियुज्यत इत्युक्ते प्रसङ्गात्कि-
मैन्द्रसोमभक्षणेऽप्येव विनियुज्यते सर्वेषु वा सोमभक्षणेऽपि चि-
न्तार्थमापादसमाप्तेरेकमधिकरणसन्देहहेतुश्चेन्द्रपीतशब्दः किमिन्द्रेण
पीत इति तृतीयासमासत्वात्सोमवाची किञ्चेन्द्रेण पीतमस्मिन्निति
बहुव्रीहित्वात्सवनवाचीति सन्देह तल्लिङ्गविशेषनिर्देशादनैन्द्रा-
णाममन्त्रत्वमित्यतावत्सूत्रमन्यपदार्थप्रधानतद्वहुव्रीह्यपेक्षया स्वपदार्थे
प्राधान्यात्तत्पुरुषस्य बलीयस्त्वप्रतीतिर्विशेषतश्चास्य अधिकरणत्वेन
बहुव्रीहिः प्रायागादिन्द्रपीतस्येत्येन्द्रलिङ्गनिर्देशादनैन्द्रसोमभक्षणानां
लिङ्गविनियोज्यमन्त्राविषयतान्येव पूर्वपक्षार्थं समानविधानेऽनै-
न्द्राणाममन्त्रत्वमित्येतावत्त्वावृत्तेरक्षेपदेशमैन्द्राणां च प्रदानानां धर्मप्रा-
प्त्येकज्योतिष्टोमावयवत्वेन समानविधाने प्रकृतिविकारभावाभावेनो-
द्घायोगादनैन्द्रसोमभक्षणानां शून्यतेत्येव पूर्वपक्षप्रयोजनोक्त्यर्थमिति
सर्वं सूचयितुमाह * इन्द्रपीतस्येति *

यथादेवतं वा तत्प्रकृतित्वं दर्शयति ॥ २८ ॥

लिङ्गेन मन्त्रस्यानैन्द्रसोमभक्षणे विनियोगाभावे ऽपीन्द्रायत्वा
यसुमने शृङ्गामीतीन्द्रलिङ्गन मन्त्रेण सोमग्रहणादिन्द्रलिङ्गैव च सा-
ममानाद्विद्याग्नीना द्वैर्गणिकविषयत्वनिश्चयमात्तत्साध्यानां कर्तृत्वा त्रै-
वर्णिकविषयत्वनिश्चयमन्यमन्त्रलिङ्गादग्नीषोमीयस्य चाद्वा त्रिनियमव-
त्सोमस्य मानग्रहणयोरिन्द्रलिङ्गमन्त्रनिर्देशादनैन्द्राणामेव प्रदानाना-
मौपदेशिकधर्मवत्त्वावगते सोमेन यजत इत्यस्यापि मन्त्रालोचनायै-
न्द्रेण सामेन यजतेत्येवमर्थत्वावगते कर्मकथं ऽपि चाध्यासानां भे-
दसंस्थावत्प्रकृतिविकारभावापपत्ते सर्वेषां प्रदानानां समानविधान-
त्वाभावादनैन्द्रसोमभक्षणानां यथादेवत मन्त्रवत्त्वेत्येव पूर्वपक्षप्रयोज-
नाक्षपार्थत्वेनैतत्सूत्रं व्याख्यातुमाह * अनैन्द्रत्वपीति * प्रयागात्त्या
पूर्वपक्ष प्रयोजनात्त्यर्थपूर्वसूत्रावयवोक्त्यामन्त्रकत्वनिरासार्थत्वेन वा
शब्दो व्याख्यातः विकृतित्वादित्यननानैन्द्राणां प्रतियोगित्वेनाप-
स्यापि नैन्द्रप्रकृतित्वं हीतिसूत्रावयवो व्याख्यातः । कर्मकथाप्रकृति-
त्वायोगमाशङ्क्याह * समाने हीति * अनैन्द्राणां विकृतित्वप्रकृति-
केत्यपेक्षायामाह * ध्रुवेति * लिङ्गविशेषानर्देशादिति पूर्वसूत्रा-
वयवमनुष्यैन्द्राणां प्रकृतिव्योपपादनत्वेन हेतुप्रशस्त्यर्थं व्याख्यातु-
माह * कथमात * कथं गुणभूतमन्त्रानुरोधोक्तधर्मप्रधानभूतप्रदान-
व्यवस्थेत्याशङ्क्याह * भवति हीति * प्रकृतिविकारभावमुपसहरति *
तनति * प्रकृतिविकृतित्वव्योपपादनस्योद्घापयामनुपसहरति * ततश्चेति

८०२॥

* प्रकृतिविकारभावाल्लिङ्गत्वायोगात्तत्प्रकृतित्वे हि दर्शयतीत्याहृत्या
 एकदेशसूत्रावयवोक्तं लिङ्गद्वयं न्याचष्ट * तथा चेति * अप्रिष्टोमा-
 न्तानां प्रदानानां समानविधानत्वे ऽपि संस्थां परमतेन तावत्परिहरति
 * संस्थानां चेति * ह्यप्रतेन विकारत्वं ऽप्युद्दानुवादस्य लिङ्गतोपपत्ति
 शङ्कापूर्वमाह * नन्विति * अप्रिष्टोमप्रदानसामानाधिक्ये सति संस्था-
 नाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावप्रिष्टोमप्रदानसामानाधि ध्येसति संस्था-
 नाधिकारान्वयि यथाप्रकृतावप्रिष्टोमसंस्थायां सर्वेषां त्वैकमन्त्र्य स्या-
 दिति सिद्धान्तन्यायेनानूहितप्रयोगस्तथा विकृतावपि पांडशिन्यतिरात्रे
 षादित्यवत् गणस्य तृतीयसयने ऽह्य जगतीच्छद्ः पितृपीतस्यैत्यनू-
 हितप्रमाणसम्भवाधोहानुवादो युज्यते येन्द्रप्रदानानां तु प्रकृतित्वे
 यथा प्रातः सवनीयेष्वनैन्द्रेषु प्रदानपूहितस्तथा तार्तीयसम्पत्तिकष्व-
 प्रिष्टामादिष्वपितृवेष्वेतेषु प्रदानेपूहितत्वापाडयतिरात्रपांडशितो-
 यसवनीययोरपि पितृवैयत्ययोः प्रदानयोरुद्दवर्णनं युक्त-
 मित्यर्थः । पूर्वपक्षे ऽन्यदेवत्यसोमक्षणेनाममन्त्रकवे ऽपि
 समानविधानत्वस्य पूर्वसिद्धान्तपक्षयोस्तुल्यत्वम् । इन्द्रलिङ्गानां
 रसीभूतसोमप्रहणायादिष्वप्रयोगमुभयाभिमतमाक्षेप्तुमसमानाधिधि-
 त्वेनाकाक्षितप्रोहशङ्कायै सङ्गतिताभायेन्द्रपीतशब्दस्य सोमावि-
 षयत्वाभ्युपगमेनानैन्द्रेषु भक्षणमन्त्रोहस्य शङ्कितत्वाल्लिङ्गद्वयनाप-
 पत्तिः । समानविधानत्वं ऽप्यनुपुच्छन् शब्दयुक्तं भक्षमन्त्र
 करोतीति भक्षमन्त्रे ऽनुपुच्छन् शब्दविधानपूर्वपक्षन्यायेन वा पो-
 ङ्गशिनि पितृवत्वं पितृपीतशब्दयुक्ततार्तीयसावानेकमक्षम-
 न्त्रप्राप्तेरनुपुच्छन् पदयुक्तभक्षमन्त्रविधानाद्यं प्राप्तस्योहस्य धानुना
 अनुवादा भविष्यतीत्याशङ्काह * विशिष्टति * जगतीकार्ये पो-
 ङ्गशिन्यनुपुष्टिधौ सत्यनुपुच्छन् शब्दस्योहितस्य मन्त्रसिध्यर्थो
 विधिहाननुवाद ऽप्यवसीयते तदभावानुसारेण सति तदनु-
 पुच्छन्ः स इत्यवमूर्हविशेषरूपेण विशिष्टमनुपुच्छन् पदमपेक्षया-
 प्यविपरिणामव्यपदेशो युज्यते ननु इत्यरूपेण विधिस्ततमनुपुच्छ-
 न् शब्दमपेक्ष्य ततश्चानुपुच्छन् पदस्योहात्वे प्रमाणाभावात्तद्वि-
 धावप्युहस्याप्राप्तत्वाभानुवादोपपत्तिरित्याशयः । इष्टपदेनिपाड
 त्वनुपुच्छन् शब्दस्योद्दानुवादायै नमतीति पदमपेक्ष्य पञ्चाद्वयो
 सति विपरिणामव्यपदेशो युज्येत ननु विधित्सितमनुपुच्छन् श-
 ब्दमपेक्ष्य पञ्चाद्विपरिणामव्यपदेश इत्यर्थः । पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपमु-
 पसह्यति * तस्मादिति *

अभ्युपगतसोमभक्षणे इन्द्रस्याप्युपलक्षणाधिकरणम् ॥ १२ ॥

पुनरभ्युत्थीतेषु सर्वेषामुपलक्षणं द्विशेषत्वात् ॥ २९ ॥

ऊहोक्तेः पूर्वपक्षप्रयोजनमाश्रयत्वेनास्यायित्वादहविशेषचिन्ता
न युक्तेत्याशङ्कोहव्याजेन पुनरभ्युत्थीतयागे पूर्वपक्षस्य हि तस्य पु
नरभ्युत्थीतस्य सोमस्य विनियोगो ऽभ्युत्थीतमात्रस्य वेति चिन्तार्थ
कृत्वाचिन्तयोहविशेषचिन्तोपपत्तिमुच्यते नार्थमवमिति भाष्यं व्याचष्टे
* एवमिति * पूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपः पूर्वपक्षोक्त्या विवक्षितः । ऊ-
हनिरस्ते तद्विशेषचिन्तानवसरापत्तमं च चिन्तान्तरोपपत्तिमुच्यते
वकारः कृत्वाचिन्त्यां कृत्वाहस्यायित्वे ऽपि मन्मिषेण संसर्गिद्रव्यस्य
निष्कर्षसामर्थ्यं कृत्स्नस्य पालस्य पुनरभ्युत्थीतयागाद्वत्वे बुद्ध्या वा
निष्कर्षशक्तः पुनरभ्युत्थीतमाश्रयति निष्कर्षसामर्थ्यात्मकलिङ्गहेतु-
कशेषचिन्तात्मकत्वात्पादलक्षणसङ्गतचिन्तोपपत्तिः सूचिता । पुन-
रभ्युत्थीतोक्तिं व्याचष्टे * हुतेऽप्यिति * पुनरभ्युत्थीतत्वोक्त्युपपादनार्थं
तेषामित्यादि तत्रेत्यादिचाहचिन्ताविषयत्वोपपादनार्थं भाष्यमवता-
णपूर्वं व्याचष्टे * तेषामिति * प्रकृत्यजमानहोत्रुद्गातासं मध्यतः कारि-
णः मिश्रावरुणप्राज्ञाणां च्छंसिपोतृनेष्टाग्नीध्राच्छावाकानां षण्णां मध्ये
ऽच्छावाकचमसे पुनरभ्युत्थयनाभावादनैन्द्रत्वे ऽप्युहविषयत्वानुपपत्तेः
नाच्छावाकयाज्या वर्धिता । प्राज्ञाणां च्छंसियाज्यायाश्चेन्द्रित्वे ऽपि
क्रियतः सोमस्य विनियोग इति चिन्तोपयोगित्वात्प्रदर्शनं संसर्गि-
द्रव्यत्वेन शेषभेदानवगमाच्छेषस्तत्रेति भाष्यावयवमयुक्तमाशङ्क्य
बुद्ध्या निष्कर्षसम्भवमुच्यते नार्थम् * दृश्यते इत्युक्तम् * तत्रेति सन्वे-
दमाध्यं व्याचष्टे * तत्रेति * शेषस्य देवतपोपलक्षणे क्रियमाणे त-
नुपलक्षणार्थत्वेन प्रथितापीन्द्राख्या देवता कीर्त्तयितव्या न वेति की-
र्त्तनाख्यप्रकृत्यनवाचिकरोत्यर्थे तस्यप्रयोगाच्छेषोपलक्षणापेन्द्रः की-
र्त्तयितव्य इत्येवं उपलक्षणत्योक्त्यर्थेऽप्युच्यते तत्प्राग्नेन्द्रपक्षोहो जनेनोक्तः
वेनेन्द्रपदस्य प्राकृतत्वादिन्द्रामिश्रावरुणसमुदायस्य च देवतात्वाभा-
वेनेन्द्रमिश्रावरुणपदस्येन्द्रमिश्रावरुणपदस्येन्द्रपदस्थाने प्रयोगाया-
गात्सिद्धान्तवचनव्युत्पत्तिः शक्येत इयोस्तु प्रधानयोः प्रत्येकं
भक्षमन्त्रप्राप्ताविन्द्रे प्रदाने प्रकृतित्वाद्विकृते मिश्रावरुणपीनस्येत्येव-
मित्युक्तम् । अतिक्रान्तयागान्वयाद्येन्द्रस्यातिक्रान्तता प्रसिनोक्ति-
व्याख्यानायोक्ता । शेषद्वयसद्भावे पूर्वपक्षायोगात्सन्वेदार्थोऽगं शङ्कते
* कुत इति * पूर्वदेवतान्वयापनयनसन्वेदार्थात्सन्वेदमुपपा-
दयितुमाह * किमिति * भक्षमाणस्य सोमस्य इयोर्देवतयाः ये-
पत्यादिन्द्रस्य मिश्रावरुणादीनां येषोपलक्षणार्थं कीर्त्तनाख्यं प्रकृत्य-

नमित्येव प्रकथयन्नाचिन. करोतेरर्थं ह्युद्प्रयोगात्स्पष्टार्थं सूत्रम-
सिद्धान्तार्थत्वमात्रेण व्याचष्टे * किमिति *

अपनपाद्वा पूर्वस्यानुपलक्षणम् ॥ ३० ॥

पूर्वपक्षहंतुर्पूर्वदेवतापनयसिद्धौ पात्रस्वस्य कृत्स्नस्य सोमस्ये-
न्द्र हविरग्निमुख्यत देवतायै आवितायै भावयति मन्त्रेणाध्यायणप्रेष-
णादेस्तु श्रौण्डित्यनेन देवता प्रत्याश्रावणे कृत्स्नस्य देवतान्तरसञ्चारे
मित्रावरुणादिभाग इति भाषेणाक्ते देवतान्तराद्देशेन गृहीतमात्रस्या-
प्याध्यायणादिसम्भवात्कथं कृत्स्नस्याध्वयणं गम्यतइति पृष्टे प्रदान-
कालीनत्वादांशप्रश्लादीनां च ससर्गिद्रव्यत्वेन विवेकाप्रतीतेरित्येव-
मुपपत्तिसूचनार्थं मित्रावरुणादेयस्तदैव हीज्यन्ते इत्यव्याहारसहिते-
नाक्तमित्यत्र भाष्य व्याख्यातुमाह * आध्यावयोति * होता यक्षन्मि-
त्रावरुणेत्यादिप्रैषान्तानुवचनग्रहणयादिशब्द. प्रदानकालीनैराश्रय-
णादिभिरिति हेतुगर्भित विशेषणम् । अपनीतपूर्वदेवतान्वयस्यापि
शेषस्य भूतपूर्वगत्योपलक्षणं भविष्यतीत्याशङ्कानिराससूचनार्थत्वेन
हृष्टान्तभाष्य व्याख्यातुमाह * न चेति * पूर्वस्यन्द्रस्य विशेषोपल-
क्षणार्थत्वेन कीर्तितमित्यत्र पूर्वपक्षप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं त-
स्मादिति भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

अग्रहणाद्वाऽनपायः स्यात् ॥ ३१ ॥

पूर्वपक्षहंतुनिरासप्रतिज्ञार्थसूत्रावयवव्याख्यार्थं नचत्यादिना
सावनीयतइत्यन्तं भाष्य व्याचष्टे * अथ वेति * देव-
तान्तराद्देशेन पूर्वस्य सकृद्दुनस्य शेषस्याग्रहणादिति एवसमपन-
यनिरासोपपादनार्थत्वेनाग्रहणादिति सूत्रावयव पूर्वसूत्रस्य पू-
र्वशब्दशयरूपाध्यान्तरपरामर्शार्थत्वेनानुगम्य व्याख्यार्थं सकृदित्या-
दिभाष्य प्रश्नपूर्वं तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुत इति । या देवतामुद्दिश्य
यत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवतायास्तद्वत् द्रव्यं गृह्यते तस्या देवता-
यास्तदेव द्रव्यं सम्यग्धीयुक्तेऽन्याद्युद्देशनापि निरुक्तानां संप्रतीयह-
विषामथेतया हविषामिन्द्रमेव यजतीति देवतान्तरान्वयश्रवणाद्यामु-
द्दिश्य यद्गृह्यते तत्समं गीति नियमायोगमाशङ्क्य नपादीन् प्र-
ति स्मत्वापादकस्यान्याद्युद्देशेन त्याग स्यात्संप्रतीयहविषामभावना-
भ्यादीन्प्रति स्मत्वाभावात्स्वस्वामिभा उपलक्षणान्यादिसम्यग्धाभावो
युक्त इति वैषम्यसूचनार्थं या प्रति स्वत्वनं प्रयाजनं न
गृह्यतइत्युक्तम् * श्लाक व्याचष्टे * शास्त्रति * एवमापि पु-

नरभ्युप्रीतमात्र देवतान्तरादेशार्थत्वेन गृह्यते ननु पूर्वेष्वेव इति क-
थमवसीयत इत्याशङ्क्य सकृद्व्युत्तमसामिमुख्येन पुनरभ्युप्रीतसाम-
ग्रहावेधानां सकृद्व्युत्तमसामिमुख्यस्य ग्राह्यद्रव्याधारभूतपात्रोपलक्ष-
णमात्रता अवसीयत ननु ग्राह्यत्वेन परिहारार्थत्वेन तदेव भाष्य व्या-
चष्ट * इह चति * यत्विति भाष्येणापनयोपपादनशङ्कामनुभाष्य
अद्वयकालावगतभेदानुसन्धानेन प्रदानकाले ससृष्टस्यापि बुद्ध्या
निष्कृष्ट शक्यत्वात्पुनरभ्युप्रीतमात्रस्याश्रवणादिविषयतावसीयते
ननु कृत्स्नस्य पात्रस्येत्येव परिहारार्थमुच्यत इत्यादिगम्यत इत्यन्त
भाष्य व्याचष्टे * यथा चेति * यथा गृहीतोक्त्या ससृष्टस्यापि ग्रह-
णकालीनविवेकावगतानुसारदकपात्रगृहीतवायव्यैन्द्रवायवसामव-
द्व्युद्ध्या निष्कर्ष सूचित । देवतोद्देशपूर्वकद्रव्यत्यागाख्यसङ्कुल्पापा-
द्यत्वात् द्रव्यदेवतान्वयस्य तस्य च होमाख्यप्रदानकाली-
नत्वात्तदा च ससृष्टत्वात् कृत्स्नस्यैव देवतान्तरान्वयो गम्य-
त इत्याशङ्क्या निरासार्थं नाश्रावणेति भाष्य देवतान्वयस्य प्रदानकाली-
नताया निराकर्तुमशक्यत्वादयुक्तमाशङ्क्य यद्देवतोद्देशेन यत् द्रव्य-
त्याज्यत्वेन गृहीत तस्यैव प्रदानकाल तद्व्युत्तमस्य प्रत्येवमर्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * न चति * प्रदानकाले कृत्स्नविषयरूपसङ्कुल्पान्त-
राभावेऽपि पुनरभ्युप्रीतसामसङ्कुल्पनैव ससृष्टस्य विषयग्रह-
णाशक्त प्रसङ्गात् कृत्स्न सोमो विषयीकारित्यत इत्याशङ्क्य यद्देवता-
समन्वयत्वेन ग्रहणकाले सङ्कुलित तदेव प्रदानकाले बुद्ध्या नि-
ष्कृष्टा श्राव्यत इत्येव परिहारार्थं यदिनि भाष्य व्याख्यातुमाह
* न चेत्यति * यथा गृहीतोक्तिसूचितो निष्कर्षसम्भवो विभ- ८०४।२
क्तोक्त्या प्रकटित । उपाकरणकाल कृत्स्नस्य पशोर्देवतायै सङ्कु-
ल्पग्रहणकाले पूर्वेष्वेवस्यागृह्यमाणत्वेन ग्रहणकालीनसङ्कुल्पात्
हृत्वात्पुनरभ्युप्रीतमात्रसङ्कुल्पेऽपि प्रदानकाले कृत्स्नसङ्कुल्पाधि-
रोधाकृशेन निष्कृष्य पुनरभ्युप्रीतमात्रस्याग्रूप सङ्कुल्पो न युक्त
इत्याशङ्क्याह * न च प्रदानति * ग्रहणकालदेवतोद्देशेनैव त्यक्त्या-
मीति सङ्कुल्पितस्यैव प्रदानकालदधतान्वयापादनायेद न ममति
त्याग्रूप सङ्कुल्प न कृत्स्नविषय सङ्कुल्पोऽस्ति पूर्वेष्वेवस्य कस्या
श्चिद्व्यवसायै सङ्कुल्पितस्य त्यक्त्यागायानेन च विना पूर्ववद्वतानो
पहृत्यान्यस्य सङ्कुल्पयितुमशक्यत्वात् कृत्स्नसङ्कुल्पानुपपत्तिरित्यर्थ
एतदेवोपसहरति * तस्मादिति * त्याग्रूपस्य मानसस्य सङ्कुल्प-
स्य यजिषाच्यतया भावार्थाधिकरणोक्तस्य प्रदानकालीनयो प्रसि-
द्धत्वात्कृत्स्नसङ्कुल्पतिरासपरत्वेन व्याख्येयम् । देवताया भोक्तृत्वं

प्रतिगृहीतत्वाभावे ऽपि सोमाय यजतइत्यादिषु सम्प्रदानव्यवहारसिद्ध्यर्थमनिराकरणान्वयानुमनव्यापाराभ्युपगमात्संसृष्टे च विविचयानुमननाशक्तं पूर्वशेषस्य देवतान्तरादेशेनाप्यागे ऽपि देवतान्तरैरकषात्रस्थकृत्स्नसोमानुमननाचगमात्पूर्वदेवतावपकृतस्य देवतान्तरैरात्मीयत्वेनानुमन्तुमशक्यत्वात्पूर्वदेवतातो ऽपनयो भविष्यतीत्याशङ्काह * यद्यपि तावदिति * मुख्यभात्कृतस्य नवमे निरपेक्षमानत्वेनानाशङ्कनीयत्वादनिराकरणे चाव्यापारामकत्वादननुष्ठेये भुञ्जीतंति कर्तृत्वव्यपदेशायोगापत्तरूपांशुयाजाधिकरणवार्त्तिकोक्तानिराकरणापादितः स्वीयत्वानुमननव्यापारो भुजिना लक्षितः । अनपनयनापसंहारार्थं तस्मादिति भाष्यं पूर्वशेषस्य देवतान्तरान्वयित्वेनासङ्कल्पे ऽप्यग्नौ किं चित्रक्षेप्यस्यावजंनीयतया निराकर्तुमशक्यत्वादर्शनमुखा व देवा इत्याद्यर्थवादालोचनया चाग्नौ प्रक्षेपस्य देवतान्तरान्वयापादकावप्रतीतिर्देवतान्तरान्वयेन पूर्वदेवतातोपनयावश्यम्भावात्पुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * तर्नेति * देवतोद्देशेन स्याग विना नाग्नौ प्रक्षेपमात्राद्देवतान्वयं पर्याप्तिरित्याशयः । नान्तरीयकतया भक्षमाणस्यापि पूर्वशेषस्य घ्राणसरेण भक्षणेन प्रतिपाद्यत्वाप्येनाप्रतिपत्त्यर्थं एव भक्षणे मन्त्रापेक्षणात्र पूर्वदेवतोपलक्षणं युक्तमित्यावद्वा पुनरभ्युपग्रेष्यमाणे सोमसंस्कारार्थं होमानन्तरं प्रियमाणस्य पूर्वशेषस्य पुनरभ्युपग्रेष्यमाणस्य भक्षणोपसरात्प्रतिपत्त्यर्थं त्वाराधरोधसूचनार्थं भक्ष्यते चेति भाष्यं व्याचक्षाणो ऽत इति भाष्यं व्याचष्टे * यस्त्विति * कृतेतिभाष्यमूहकृत्याचिन्ताया भक्षणासङ्गतेभक्षणसङ्गतस्य प्रयोजनस्यावश्ययक्तव्यत्वात्पुक्तमाशङ्क्य पूर्वपक्षे कृत्स्नस्य मित्रावरुणाद्युद्देशेन स्यागः सिद्धान्तो पुनरभ्युपग्रेष्यमाणस्येति लक्षणसङ्गते प्रयोजनं पूर्वशेषापनयधिचारात्प्रमिश्रमित्येवं परिहार सूचयितुमाह * इतीति * अधिकरणसमाप्त्या यक्तव्यतयोपस्थापितस्य प्रयोजनस्येति करणं परामर्शः ॥

पात्नीयतभक्षणे इन्द्रादीनामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १३ ॥

पात्नीयते तु पूर्ववत् ॥ ३२ ॥

आप्रयणाद्यसोमपात्रस्वस्योपांश्वाद्यस्य पात्रे गृहीतस्य पात्नीयतयागाङ्गस्य किं वा ऽप्रयणाद् गृहीतस्य सोमस्य पात्नीय-

दन्वये ऽनाग्रयणस्याप्याग्रयणसंसृष्टत्वसामर्थ्याद् ग्रहणापत्या
पत्नीवदन्वयापत्तः कृत्स्नस्याग्रहणादुपांशुपात्रे गृहीतस्य पत्नीव-
स्वेन पागाद्भवेत्तूह कृत्वा चिन्तामिषेणाभिप्रेतायाश्चिन्तयाः पादलक्ष-
णं सङ्गतिं स्पष्टत्वादनुत्कान्तरसङ्गतिमाह * पूर्वेति * ऊहचिन्ता-
विषयत्वोक्त्यर्थे द्विदेवत्यानां हीति भाष्यमादित्यदेवतान्त्यस्य सोमस्य
स्थाल्यां द्विदेवत्यशेषनिक्षेपादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * द्विदेव-
त्यानामिति * आग्रयणदेवताभूतानां विद्देवतां देवानामुपलक्षणं
कस्मान्न चिन्तयन् इत्याशङ्क्य तदपनयस्य नि सन्दिग्धत्वादित्येवं
परिहारसूचनार्थं तत इति भाष्य व्याचष्टे * ततश्चेति * अथेति
सन्देहभाष्यमवयवव्याख्यापूर्वं पत्नीवते सोमः पुनरभ्युन्नीतवत्स-
र्वेषामुपलक्षणमित्येवं पूर्वपक्षसूत्र व्याचष्ट * तस्येति * वाचि-
न्द्रवायु मित्रो वरुणोऽश्विपत्नीवत्पीतस्यैत्यवमूहप्रदर्शनायादिरव्यः इ-
न्द्रवायुग्रहण तूपलक्षणार्थम् ॥

ग्रहणाद्वा ऽपनीतिं स्यात् ॥ ३ ३ ॥

धा शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणहेतुत्वेनापनीतोक्तिव्या-
ख्यार्थमपनीयते हीति भाष्य व्याचष्टे * नैतदिति * द्विदेवत्यशेषस्य
पूर्वदेवतातोपनयोपपादनार्थत्वेन तस्यापि पत्नीवत्ग्रहणकाले एव
द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणसंसृष्टत्वासोऽपि पूर्वदेवतातो ऽपनीयतरिति ग्रह-
णोत्तरकालसंसृष्टादिन्द्रशेषाद्वैलक्ष्ये पूर्वार्द्धेनाक्तग्रहणकाले संसृष्टत्वे
ऽपि द्विदेवत्यशेषस्याग्रयणस्थाल्यां निक्षेपकाले विवेकावगमात्तद-
नुसन्धानेन युद्ध्या निष्कर्षोपपत्तेराग्रयणस्यैव देवतान्तरोद्देशेन
सङ्कल्पात्तद्विदेवत्यशेषस्य पूर्वदेवतानयनस्य इत्याशङ्क्याग्रयणापेतस्य
देवतान्तरोद्देशेन सङ्कल्पनीयत्वादानाग्रयणीयस्यापि चाग्रय-
णसंसृष्टत्वेनाग्रयणावयवस्य युद्ध्या निष्कर्षसम्भवे ऽपि चार-
यितुमशक्यत्वादानाग्रयणस्यैवाग्रयणस्य देवतान्तरोद्देशेन सङ्क-
ल्पविधुक्त्या वक्ष्यमाणग्रहणभाष्योपपादयिष्यमाणया ऽपनय स-
मर्थितः । ऋग्वेद व्याचष्टे * आग्रयणंति * स्थालीनिक्षे- ८०५॥
पकालीनस्य विधेकस्य सङ्कल्पे ऽनपेक्षणादाग्रयणविषयस्य स-
ङ्कल्पस्य प्रसङ्गादनाग्रयणविषयत्वसिद्धिः पुनरभ्युन्नीतवत्सह नि-
चायेति पूर्वार्द्धव्याख्यानायोक्ते किमुनेत्यनेनोत्तरार्द्धं व्याख्यातम् ।
ग्रहणकाले ऽपि संसृष्टस्य युद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रस्य सङ्कल्पस-
म्भवं नन्विति भाष्येणाशङ्क्य युद्ध्या निष्कृष्याग्रयणमात्रसङ्कल्पसम्भवे
ऽप्याग्रयणापेतस्य सङ्कल्पविधानादाग्रयणानाग्रयणयोश्च ऽऽग्रयण-

पेतत्वाविशेषात्कृत्तसङ्कल्पोपादनार्थमुच्यतइति भाष्य व्याचष्टे *
 तथा हीति * एष आग्रयणो द्विदेवत्यशेषाग्रयणादपैतितेन
 शेषश्चैष च ग्रहणकाले सङ्कल्पतइत्यर्थे । व्यति-
 रक्तो ऽन्वयतश्च ग्लाह व्याचष्टे * यदि हीति * आ-
 ग्रयणस्य पाल्नीवतत्तविधौ ससृष्टो ऽपि द्विदेवत्यशेषा आग्रयणत्वा-
 द्बुद्ध्या निष्कृष्य सङ्कल्पविषयत्वाद्वाच्यत्वेनेतिव्यतिरक्ता व्याख्या ।
 आग्रयणापेतस्य तु पाल्नीवतत्तविधानादपादानस्य च वृक्षवत्स्वा-
 ययवत्तविशेषानपेक्षत्वात्ससृष्टयो सशब्दवाच्यैर्कीभावापूर्वाग्रयण-
 स्थालीपातीनिमित्तसम्पातशब्दवाच्यद्विदेवत्यशेषाग्रयणयामध्य य ए-
 चाग्रयणा चापैति तस्य सर्वस्याग्रयणादपतत्वादपेतत्वमात्रस्य स
 ङ्कल्पनिमित्तत्वात्सर्वं सङ्कल्प इत्यपनीयते । इत्यन्वयना व्याख्या
 आग्रयणविशेषणविशेषणायलादाग्रयणादवेत्यवधारणप्रतीतेरनाग्रय-
 णस्य चाग्रयणमिधादनाग्रयणादपेतत्वनाग्रयणादवेत्यवधारण-
 विषयत्वायोगादपाल्नीवत्त्वं न त्विति भाष्येणापह्नाग्रयणस्याप्या-
 ग्रयणमात्रादपायाशकौराध्यखादपेत्यवधारणायागाह्याश्रयणाभाव-
 दपेन इत्यतावन्मात्रेण विशेषणत्वप्रतीतेर्द्विदेवत्यशेषे ऽप्यापि तादृ-
 प्यविशेषात्पाल्नीवतं प्रापपादनार्थं नैष इति भाष्य व्याख्यातुमाह *
 यत्त्विति * अनाग्रयणादपतना न पाल्नीवत इति निषेधवचनाभावात्प्रा-
 धायेयचनकल्पने चाग्रयणात्तयापेतत्वेन पाल्नीवतत्प्रापत्तेरनाग्रय-
 णापेतस्य पाल्नीवतत्वापत्तेरनाग्रयणापेतस्य पाल्नीवतत्तनिषेधाभावेन
 च अविषय निषेधेऽपि विषयत्वलक्षणोपयोगाभावात्तुभयोरपि पाल्नीव-
 तत्वविधौ विशिष्टाभावादाग्रयणमात्राचोपायायोगनाग्रयणादवेत्य-
 वधारणस्याशक्यत्वादयोगोपावृत्त्यापि च विशेषणत्वसम्भवेनावधा-
 रणस्याप्रमाणकत्वाद्वाग्रयणाभावादपत इत्यत्र विशेषणत्वप्रतीतर्हयो-
 रपि देवतान्तराश्रय इत्यर्थे । देवतान्तरोद्देशेन ग्रहणन पु-
 नर्द्वयतातोऽपनये कथम्भस्यसोयतइत्याशङ्काह * न चति *
 अश्रयश्च दानुमश्रयत्वात्पूर्वस्यैव देवतायै दत्तस्य तत आ-
 च्छिद्य स्वीकार विना स्वत्त्वानापत्तर्हेवतोद्देशेन च त्या-
 गाच्च देवताव्यतिरिक्तस्य यथेष्टदेवतानर्हंरूपस्यदेवतास्वत्प्रापदान
 ऽपि देवताया प्रतिग्रहीतृत्वाभावेन यथेष्टविनियत्कृत्वलक्षणस्वा-
 म्यानापादनकृतापहरणे ऽपि परस्तापहरणानिमित्तदायाप्रसक्त पुन-
 र्दानास्त्रान्यथानुपपत्त्या पूर्वदेवतातो ऽपहृत्य स्वीकारात्वाच्च कल्प-
 यिततत्त्व इत्याशयः । पूर्वदेवतातो ऽपनये ऽपि पूर्वदेवताद्देशेन त्यक्त-
 त्वस्य वत्पीताकिलक्षणस्थानपापादनपत्तापि दयतोपलक्षणीयस्यव

शब्दप्रतिज्ञातपूर्वदेवतानुपलक्षणायोगमाशङ्का चतुर्थ्यां देवतामुद्दि-
श्य द्रव्यत्यागादिष्वतेस्यागमभक्ष्यार्थतायामिन्द्रपतितशब्देनलक्षणा-
ननुगनचतुर्थीसमासापत्तेरिन्द्रण स्वीकृतमन्वस्य यथैवविनियोगा-
नर्हीकृतामत्यानराकरणनिमित्तान्यस्य यथैवविनियोगानर्हीकरणपर-
रस्त्रीकारलक्षणार्थत्वावगतेरपनयं चावयनाशास्त्रापनीता देवतोपल-
क्षणीयत्वञ्च वाशब्दोपपादनार्थं तत्रत्यादिभाष्य तात्पर्येनो व्याचष्ट * इ-
तोति * पूर्ववर्णकनाचार्येण भुवदस्य भुज्यमाने यथा ऽऽचार्यशपो
पनीतान्वयत्वात्पलक्षणं तथा पूर्वदेवतापीत्यर्थः । नत्वित्याशङ्काभा-
ष्यमपनयनं पूर्वदेवतार्थत्वेनाशादयुक्तमाशङ्का व्याचष्ट * नन्विति *
नतीति परिहारभाष्यमिन्द्रवाद्यद्युद्देशेन गृहातस्य कस्मिन्स्य पात्र-
स्थस्य पूर्वदेवतार्थस्यावयवदर्शनाद् धुतमात्रस्य देवतार्थत्वेनानाश-
ङ्कितस्यावयवादर्थेन ऽध्याशङ्काशयानिरामादयुक्तमाशङ्कापक्षासार्ध-
त्वेन व्याचष्ट * आचार्यास्त्विति * अनिरस्ताशयस्यापहासानर्हता-
माशङ्कानपनातपूर्वदेवतान्वयात्पूर्वदेवतापीतत्वेनापलक्षणार्हस्य हु-
तावयवस्यादर्शनामितरस्यानीतत्वेनानुपलक्षणीयत्वसिद्धौ मयाव्य-
मानमप्युपपादनकलशमनापाद्यापशाङ्कतास्त्रयमेव यथाऽप्युपगच्छति
तथा करोमि तत्तद्धादिनानुवादित्वाकुपहासाहो भग्नि-
भ्यतीत्येतत्स्त्रयमाशङ्कितारमभ्युपगमयानीत्यननोक्तम् । कस्तर्हि प-
रिहाराशय इत्याशङ्काह * न हि हुतादिति * इन्द्रवाद्याद्युद्देशेन हु-
तादन्यदुपांशुवाग्रगृहीतमिन्द्रवाद्यादिसम्बन्धि न विद्यते अप-
नीतत्वादित्यर्थं हुताशयवादशेनस्यानुपलक्षणहेतुत्वाभावाशङ्कार्थं न
न्विति भाष्यमपनयस्यानुपलक्षणहेतुत्वेनाभिमतत्वादयुक्तमाशङ्का-
ज्ञानाशयोक्तित्वेन व्याचष्टे * परस्तिष्ठति * प्रकृतौ हुताशयवा-
दर्शने ऽपि हुतसम्बन्धिशेषहुतसोमसमुदायस्यानपनीतद्रादेवत्य
स्यावयव प्रकृताविन्द्रशब्द सत्पलक्ष्यत इति वैषम्योक्त्यर्थमुच्य-
तइति भाष्यमकदेशहेतुर्न समुदाय नष्टे दयतान्वयनाशादयुक्तमा-
शङ्का देवतोद्देश्यपूर्वद्रव्यत्यागरूपसङ्कल्पकाल विद्यमानस्य समुदा-
यस्य देवतान्वयानीपचारिकस्तदवयवे देवताव्यपदेश प्रकृता-
प्रित्यवमर्थत्वेन व्याचष्ट * सङ्कल्पनेति * देवतान्वयिनि समुदा-
ये नष्टे ऽध्यवयवस्यौपचारिकदेवताव्यपदेशाभ्युपगमे द्विदेवत्वसमु-
दायनाशे ऽप्युपचारादवयवे देवताव्यपदेशविराध्य इति साम्यश-
ङ्कार्थं नन्विति भाष्य व्याचष्ट * इतर इति * द्विदेवत्वसमुदाया-
वयवस्याप्रयणसमुदायावयवसहितस्यान्यदवत्यपनाप्रयणावयवस-
मुदायस्य पूर्वदेवतोपेतत्वात्पूर्वदेवतानुपलक्षणमित्ययं साम्यनि-

रासार्थं नेतीति भाष्यं प्रकृतादेवतापनयो ऽत्र त्वपनय इत्येवं चै-
लक्षणयोक्तृर्धत्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * पीत इति भूतनि-
ष्ठया नष्टस्यापि समुदायस्य देवतान्वयेन मुख्यवृत्त्यभिधानसम्भवे-
नौपचारिकावयवविधानयोगात्प्रकृतावपि भूतपूर्वगत्यभिधानाया-
तेरिह च पूर्वैन्द्रयाद्यादिदेवतापीतस्य समुदायव्यावयवेनान्वदेव-
त्समुदायारम्भे ऽपि भूतपूर्वगत्या पूर्वसमुदायावयवत्वव्यपदे-
शोपपत्तेर्भूतपूर्वगत्या पूर्वदेवतोपलक्षणं भविष्यतीत्याहेति भाष्ये-
णाशङ्क्य प्रतिपाद्यस्य सादृगुण्यायादेवतयोपलक्षणीयत्वादेव यद्यप्र-
तिपाद्यत्वेन इष्टार्थत्वायोगाद्देवताव्यपदेशार्हत्वावगतः प्रकृतौ
भूतपूर्वगत्योपेतदेवतान्वयस्यानुपलक्षणाद्येह भूतपूर्वगत्योपलक्षणां
शुक्तिमिति परिहाराद्यर्थमुच्यते इति भाष्यं व्याचष्टे * न चेति * एक-
देशार्थस्वतन्त्रां चावयवानामेव समुदायव्यपदेशतोदनात्प्रत्येकमपि
मुख्यवृत्त्यैव देवतान्वयव्यपदेशोपपत्तेः प्रकृतौ समुदायनाशे ऽपि वि-
द्यमानस्यावयवस्यापि साक्षाद्देवतान्वयसमुदायेनापेतदेवतात्वस्य भू-
तपूर्वगत्योपलक्षणरुद्धायोगादिह च विद्यमानस्यावयवस्य देवता-
न्तरान्वयेन पूर्वदेवतापनयस्य सिद्धान्तसुपेनैव स्फुटमुक्तत्वात्पूर्व-
देवतोपलक्षणं नाशङ्कनीयमित्यतिशयोक्त्यर्थमपि चेति भाष्य व्या-
चष्टे * इह त्विति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे
* तस्मादिनि *

पात्नीवित्तोपभक्षे त्वष्टरनुपलक्षणीयताधिकरणम् ॥ १४ ॥

त्वष्टारं तूपलक्षयेत्पानात् ॥ ३४ ॥

मन्त्रस्य साहित्यवाचिचक्षुःश्रुतिसामर्थ्यरूपास्त्रिङ्गाराश्चष्टरपि दे-
वतात्वेन पात्नीवित्तयागङ्गत्वमाशङ्क्य निरासात्पादलक्षणां सङ्गति-
सन्देहं च स्पष्टत्वादनुत्का ऽन्तरचिन्तितपात्नीवित्तविषयत्वेनानन्त-
रसङ्गतिं सूचयत्पत्नीवित्तया विशेष्यं धिना उपयवसानामन्मन्त्रवर्णा-
वगतविशेष्यत्वस्याग्नेस्तद्धिनोक्तदेवताविशेष्यत्वाद्देवतात्वेन पात्नी-
वित्तचोदनाशुद्दीतस्य देवतात्वस्मारणार्थं पातृत्वनिर्देशे त्वष्टसाहित्य-
निर्देशास्त्वष्टसहितस्याग्नेर्देवतात्वमिति पूर्वपक्षतात्पर्यमाह * तस्मि-
न्नेवेति *

अतुल्यत्वाच्च नैवं स्यात् ॥ ३५ ॥

नैवमिति सिद्धान्तसूत्रावयव व्याचष्टे * नैवेति * हेतुप्रद-
न-

पूर्वमतुल्यत्वं व्याचष्टे * विधौ हीति * मन्त्रलभ्याग्निनिरपेक्षप-
त्नीवत्त्वापर्यवसानात्कंचलोक्त्या त्वष्टृमात्रनिरासः पत्नीवत्त्वेनैकस्य
विशेष्यस्य नित्यमपेक्षणादित्यसापेक्षत्वे च समासवत्तद्विदितस्याप्यवि-
घातान्मन्त्रगतसामानाधिकरण्यनिर्देशात् शीघ्रावगताविशेष्यत्वा-
ग्निसापेक्षत्वाविरोधः ऽपि तन्मात्रेणापर्यवसानाद्वैयधिकरण्ये निर्दि-
ष्टत्वसापेक्षत्वे तद्विदानुत्पत्तिरुक्ता यद्यपि मन्त्रवर्णास्त्वष्टा देवतात्वे-
न प्रतीयते तथापि तद्वितेन व्याच्यत इति मान्त्रवर्णिक्यपीत्यपिशब्दो
योज्यः । उत्तरार्द्धे व्याख्यातुमाह * न चेति * सिद्धान्तमुपसं-
हरति * तस्मादिति *

८०७१

पादोक्तशेषभक्षे त्रिंशतामनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १५ ॥

त्रिंशच्च परार्द्धत्वात् ॥ ३६ ॥

विशेष्यापेक्षामामर्थ्यरूपाह्लिङ्गादग्निवत्प्रयस्त्रिंशतो ऽपि
देवतानां समानाधिकरण्यनिर्देशाद्विशेषाद्वचनात्वेन पत्नी-
वत्त्वे यागाहुतामाशङ्क्य निरासादतिदशान्वेन सङ्गति-
प्रयमाह * अधिकरण्येति * अधिकाशङ्कात्तया पौनरुक्त्यं परिहर-
न्पूर्वपक्षमाह * एतावता त्विति * प्रयस्त्रिंशताग्रेभ्यः समुच्चयेन प-
त्नीवद्विशेष्यतया देवतात्वस्य वक्ष्यमाणत्वादतिशयायास्तर्पयस्व-
मादयस्वेत्युक्तेन परिवेष्टृत्वेनाग्नेर्गुणभूतत्वोक्तिः । या चातुल्य-
ता त्वष्टुर्निरासेहेतुत्वेनोक्ता साप्यत्रागुणत्वावगमात्प्रयस्त्रिंशतः प्रा-
धान्यावगमाद्विपरीतेत्याह * पूर्वमेति * तद्वितविरोधमाशङ्क्य
पत्नीवत्त्वस्य देवतागुणमाश्रयतया तद्वितेन देवतात्वोक्तर्गुण्यपे-
क्षत्वादग्निवत्प्रयस्त्रिंशतापि वैचैस्तद्वितयुक्ता चोदना न विरुध्यत-
इत्याह * पत्नीवत्त्वेति * अग्न्याख्यगुणान्वयमात्रे तद्वितपर्यव-
सानात्त्वष्टृवत्प्रयस्त्रिंशतो ऽप्यनपेक्षमाशङ्क्य सामानाधिकरण्यनिर्देशा-
विरोधाद्गृह्यमाणविशेषतयाग्निमात्रेणापर्यवसानमाह * अवशिष्टो
हीति * भगृह्यमाणविशेषतये ऽप्येकेन गुणेनाकाङ्क्षानिवृत्तेर्गुणिव्या-
न्वयो न युक्त इत्याशङ्क्याह * न चेति * गुणिव्यान्वये ऽपि
चोदनोक्तस्य पत्नीवत्त्वस्य गुणत्वाविरोधेन चोदितया गुणिव्या-
यान्विधान्मन्त्रगम्यानेकापि गुणिभूता देवता युक्तेत्याशयः । म-
न्यन्वये पत्नीयान् देवतात्येकवचनान्तेन प्रयस्त्रिंशद्वन्वये पत्नी-
यतो ऽस्य देवता इति बहुवचनान्तेन विप्रहापत्तेः सकृच्छ्रूते च श-
ब्दे विप्रद्वयविरोधाद् गुणिव्यान्वयश्चोदनया निषेत्स्यतइत्याशङ्क्याह

* न च मा-प्रवर्णिक्त्वमिति * बहुवचनान्तेन विग्रहमात्रेण गुणित्वा-
 न्वयोपपत्तेर्विग्रहद्वयविरोधो ऽपि नास्तीत्याशयः । एवमप्येकगुणा-
 श्वयेन निवृत्तापेक्षस्य नित्यसापेक्षत्वाभावात् त्वष्टृपेक्षायाऽप्यस्य गुणस्य
 न्तरापेक्षायामपि सापेक्षत्वात्तद्वितो नापद्येनेत्याशङ्क्याह * न च
 प्रमाणान्तरानि * त्वष्टृमन्त्रवर्णाश्वयेन प्रमाणान्तरेण दवतात्वानुग-
 मात्तद्वितनैव त्वष्टृसापेक्षस्य पत्नीवन्तो दवता वस्यावगम्यमानत्वात्-
 तद्वितप्रकृत सापेक्षत्व तद्वितस्यानुपस्थापादक दूषणमुक्तम् इह तु
 देवतान्तरानपेक्षस्यैव पत्नीवन्तो देवतात्वे तद्वितेनोक्ते पत्नीवत्त्वस्य गु-
 णरूपचन गुणपेक्षत्वात्तद्विताधिराधिना मन्त्रवर्णाश्वयेन प्रमाणान्त-
 रेणागुण्यमाणविशेषतयैकेन गुणिनाकाङ्क्षानिवृत्त्ययोगाद् गुणिरूपाया
 देवताया तद्वितप्रकृतित्वानपेक्षपत्नीवच्छब्दस्य गुणोक्तिप्रयुक्तगुणसा-
 पेक्षत्व तद्वितस्य दूषण न भवति यदि हि तद्वितो ऽन्यसापेक्षप-
 त्नीवन्त देवतात्वेन विदध्यात्ततः प्रकृतिसापेक्षत्वनिमित्तमनुप-
 स्थापादकत्वात् तद्वित प्रतिपद्येतेत्यर्थः । अग्नस्त्रयस्त्रिंशत्तद्वित दे-
 वानां गुणित्वाऽप्युपगम पत्न्यः सन्त्यदा त्रयस्त्रिंशतो देवानामग्नि-
 सहितानामित्यस्मिन्नर्थे मन्त्रगतपत्नीवच्छब्दमनुभूयात्तद्वितात्पत्तेर-
 ऽप्युपगमनीयत्वात्तत्रापि सापेक्षत्वत्वात् स्वादित्याशङ्क्याह * मन्त्रस्य
 त्रिविति * मन्त्रस्याग्निसापेक्षमपि त्रयस्त्रिंशदेवरूपगुणित्वे न वद-
 तामनुप्रकृतौ पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावात् त्रिरोध इत्यर्थः ।
 गुणस्यैकनैव गुणिना नैराकाङ्क्षात् गुणित्वे न वदनामनुप्रकृतौ
 पत्नीशब्दस्य सापेक्षत्वाभावात् त्रिरोध इत्यर्थः । गुणस्यैकनैव
 गुणिना नैराकाङ्क्षात् गुणद्वयस्यान्यान्यसापेक्षं त्रिच्छब्देनेत्याश-
 ङ्क्याह * समुच्चयति * अग्निमन्त्रेण त्रयस्त्रिंशदेवानपेक्षस्याग्नौ त्रय-
 स्त्रिंशदेवमन्त्राग्रेत्यभिधानात्समुच्चयमुपपादयति * न स्याद्वि-
 ति * परित्यष्टृवनाभ्युक्तेषु मन्त्रात्समुच्चयावगानरित्याशङ्क्याह *
 स त्रिविति * अग्नपत्नीवत्सामं त्रिविति त्रानचादनया त्रिंश-
 त्मन्त्रस्या चान्नभायाहीत्यागमनचोदनया देवतारूपनया सिद्धम-
 ग्निसमभिद्वयात्रयस्त्रिंशतो देवानां देवतात्वमाहेत्यर्थः । तत्राग्निरत्रय-
 स्त्रिंशदपत्नीवत्पतित्वेनैव त्रयसूह कार्य इति पूर्वपक्षमुपसंहरति *
 तस्माद्विति * यद्यपरित्यष्टृवनं देवतात्वसिद्धिरित्याशङ्क्यामीरक-
 र्त्तंकारण्यणोक्त्याग्नीध्रमन्त्रात्तदनुष्ठानं परित्यष्टृवनात् परित्यष्टृ-
 वनायागमूचनादध्यप्यत्येन च प्रपणानहंतया गुणभूतत्वायागमूच-
 नादनुष्ठानं देवतात्वातिरिक्तस्याभ्ययानादेवनात्वसिद्धादात्त परित्य-
 ष्टारत्तुचनार्थं तत्पारित्यष्टृवनं दवतात्व मन्त्रस्यावयवार्थं दर्शयतीत्याह

*तदिति*मन्त्रव्याख्यार्थमिमंहीति भाष्य व्याचष्टे*वाच्यामिति*मन्त्रस्य विध्वामिन्नार्थत्वादग्नीधोऽध्यष्टःवायोगमाशङ्क्य याज्यां चारपितृत्वेनाध्येष्टृनोपपादिता । उन्दसीत्यनुवर्त्तमानं व्यवहिताश्चति सूत्राद्व्यवहितान्वयोपपत्ति उन्दसीत्यनेनोक्ता । आयाहीत्याख्यातान्वयागत्वेऽप्याहारस्ततश्चैत्यनेनोक्त । इदमिति भाष्यावयवस्थानुष्वधपदव्याख्यार्थत्वोक्त्यैःपदपाठयत्पूर्वस्वधाशब्दाव्याख्यार्थो ऽग्रशब्द सोम्यागविनियोगानुसारात्सोमधिपयत्वेन व्याख्यात आवहेत्याख्यातस्योत्तराख्यातान्वयायाहूयेति पदस्य भाष्ये व्याहृतस्य तता ऽनन्तरमित्यर्थं प्रतीत्यावगतिस्ततश्चैत्यनेनोक्ता तर्पयत्यस्य मादयत्यर्थव्याख्यार्थत्वात्तैः*मादयत्युक्तम्* ऋषिप्रत्ययेनार्थतथात्वानिश्चयः । अत्र हीति भाष्य व्याख्यातुमाह*तेनति* नत्वित्याशङ्कानिरासार्थं सत्यमिति न च चोदनयति धार्तिकेन किमत इत्याशङ्कानिरासार्थं न च मन्त्रवर्णिका इति भाष्य न च मन्त्रवर्णिक्यामित्यनेनागतविक्षेपेण व्याख्यातत्वादव्याख्याय त्रिशशैव स्याद्विधानाग्निस्तुत्यर्थं सङ्कीर्त्यमानत्वादेवमुपलक्षणनिरासार्थं नैवमिति पूर्वसूत्रावयवानुपद्वेण सूत्रव्याख्यार्थमव प्राप्तइत्यादिसङ्कीर्त्यते भाष्यमाक्षिप्य व्याचष्टे*एवमिति* कुत इति हेतुप्रश्नभाष्यव्याख्यार्थं कुत इत्युक्त्वा सहीत्युत्तरभाष्य पूर्वार्द्धेन व्याख्यायोत्तरार्द्धे ऽनेन त्रेत्याशङ्कानिरासार्थमुच्यतइति भाष्य व्याख्यातम् । पूर्वार्द्धे व्याचष्टे*पायनीतेति* उत्तरार्द्धे व्याचष्टे*न चति* देवतात्वेन चोदितस्याग्नेर्दातृत्वक्षितेश्चैवप्रकाशनरूपस्तुत्यर्थत्वेन त्रिशङ्कीर्त्तनादित्यर्थः । कथमिति प्रश्नभाष्य व्याचष्टे*कथमिति* न हीत्यादिप्रत्यापयतीत्यन्तं भाष्य व्याचष्टे*अप्रसिद्धति* यस्यान्यतोप्रासिद्धेश्चरत्त्वस्याग्नेर्दातृत्व कीर्त्यते तस्यैश्वर्यार्थं तज्जातृत्वकीर्त्तितं प्रतीयते न हि तस्य दातृत्वकीर्त्तनस्य मुख्यो दातृत्वरूपो ऽर्थः सम्भवनाह इति न शब्दाप्याहारण याज्यम् । श्लाकार्यमुपपादयति*यदि हीति* ८०९। देवतात्वेन चोदितस्याग्नेरकरणात्प्रकथनात्कीर्त्तनाख्य प्रकथनार्थं कर्ताति । मादयतेस्तर्पणमात्रमाचित्यादातृत्वाख्यविलम्बमपितृत्व च कीर्त्त्यतइति न त्वितिभाष्यणाशङ्क्य लक्षणाया विलम्बनकीर्त्तनात्त्वर्थ उच्यतइत्यादिभाष्य व्याचष्टे*मादयस्त्वेष्वपि चेति* यथेष्टविनियोज्यत्वरूपपरस्परत्वापादनाभावेन दानस्यापि मुख्यस्याभावादेवतोद्देशनं द्रव्यत्यागमात्र दानत्वेन विवक्षितमिति भाष्ये त्यागोक्त्या सूचितम् त्यक्तत्वाकीर्त्तने ऽप्यैश्वर्यं कीर्त्तनार्थत्वं कथमिति न त्विति भाष्यणाशङ्क्य लक्षणयैश्वर्यकीर्त्तनोक्त्यर्थं तदुच्यतइत्यादिभाष्य व्या-

चष्टे * वात्स्वमपीति * केवलस्य च पत्नीवतो देवतात्वमोदनात्
 त्रयस्त्रिंशतो देवतात्वमित्यपि चेति भाष्येणोक्ते सत्यं चोदयेति
 भाष्योक्तदेवतान्तरनिषेधनं त्विति भाष्येणानुषधानिवेधे ऽपि मान्दव-
 र्णिकदेवतान्तरभावस्य परार्थेनेत्यादिभाष्येणोक्तत्वादेवतान्तराभा-
 वोक्त्यर्थमुच्यत इति भाष्य स्पष्टत्वादव्याख्याय तद्धितसामर्थ्यादेव-
 तान्तरोक्त्यर्थमपि चेत्वादिभाष्यं पत्नीवत्त्वस्य गुणस्य गुणापेक्षायां
 मन्त्रवर्णादिग्नेस्त्रयस्त्रिंशतो देवानां च समुच्चयेन गुणित्वावगतः प-
 त्नीवदग्नित्रयस्त्रिंशदेवरूपस्य प्रकृत्यर्थस्यानपेक्षस्यैव तद्धितेन देव-
 तात्वाभिधानमभिप्रेत्य न च प्रमाणान्तराभ्यायामिति यार्त्तिकेन
 सापेक्षत्वाद्दोषस्य परिहृतत्वादयुक्तमायद्वा पत्नीवान्देवता ऽस्पृश्ये-
 कषचनान्तविप्रहे त्रयस्त्रिंशदेवानामप्रहणात्पत्नीवन्तो ऽस्य
 देव इति बहुवचनान्तविप्रहे ऽप्येभिरग्ने इति म-
 न्मनिर्दिष्टस्याग्नेः पत्नीवच्छब्दसामानाधिकरण्यभावेन गु-
 णित्वायोगान्मन्त्रद्वयनिर्दिष्टयोश्च गुणिनोरन्योन्यान्पेक्षसिद्ध-
 योर्गुणावयवप्रतीतेरन्योन्यसापेक्षाधनिमित्तबहुवचनान्तविप्रहे, अग्नेः
 पत्नीवन्तित्येकवचनान्तनिर्दिष्टस्याग्नेः परामर्शायोगाद् गुणसमुच्च-
 यायोगेनैकेन गुणिना नैराकाङ्क्षावगतेरितरस्य गुणित्वान्वयायोगादे-
 वतात्वेनान्वयमापाद्य सापेक्षतोक्तेति सूचनार्थं व्याचष्टे * विस्पष्टं
 चेति * एतच्चोदनावशीनेति भाष्यं पूर्वपक्षयुक्तमन्त्रार्थनिरासार्थ-
 स्त्वेन स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीवांश्चेत्यादिभाष्यं शब्दोत्तरत्वेनाव-
 तारणपूर्वं व्याचष्टे * कथं पुनरिति * सामानाधिकरण्यस्यानि-
 श्चायकत्वं शङ्कने * नन्विति * तद्धितस्य निःसंख्यदेशने विगृह्यो-
 पारणे निःसंख्यप्रातिपदिकार्थायोगात्संख्यायां कल्प्यमानायां निय-
 तक्रमत्वासंख्यानमेकादिकमेण कल्प्यत्वादेकत्वकल्पनेनानुपपत्तौ प-
 रिहृतायां द्वित्यत्रदुवचकल्पने प्रमाणाभावादेकत्वाव्यापिशेषाभिध्य-
 केरेकवचनान्तनिर्दिष्टत्वाद्ग्निरिव पत्नीवांस्तद्धितेन गृह्यत इत्येवं
 सामानाधिकरण्यस्य निश्चायकत्वं समाधत्ते * सत्यमिति * एतदेव
 विवृणोति * तत्रेति * तस्मादित्यधिकरणार्थोपसंहारभाष्यं व्या-
 चष्टे * तस्मादिति * त्रयस्त्रिंशतां देवानां पत्नीवते देवतात्वाभा-
 वोक्त्यादव्याज्जेन देवतात्वविचारे तात्पर्यं सूचितम् ॥

मक्षणेऽनुषङ्गकारदेवताया अनुपलक्षणाधिकरणम् ॥ १६ ॥

वपट्कारश्च कर्तव्यत् ॥ ३७ ॥

अनुषङ्गकारं याने भूतभक्ष्यसमुच्चारणन्यायाद्वस्तुसा-

मर्त्यासोमो ऽङ्गम् । अनुषद्दसामर्थ्याद्वा प्रतिपत्तिकर्मत्वावगतेरनुषप-
ट्कारयाग पराङ्गमित्यनुषपट्कारदेवतार्थं पृथक् सोमग्रहणादिष्वभा-
षाद्ब्रूवति तेन शेषेण सयाजयति देवतामिति वषट्कारदे-
वतार्थं यज्विर्वहति तच्छ्रयेणानुषपट्कारदेवतासंयोजना-
र्थं वायवादिशेषेणानुषट्कारयाज्याया सङ्घर्षे वक्ष्यमाणत्वात्सो-
मग्रहणकाल ऽनुषपट्कारे वात प्रयोजनार्थं वषट्कारयागानन्तर नष्टे
सोम ऽर्थकर्मत्वात्सामान्तर गृहीत्वानुषपट्कारे याज्याकार्यात्प्रति-
पत्तिकर्मत्वाद्वा लुप्यतइति प्रयाजनार्थं वा लैङ्गिकविनियोग-
विचार तात्पर्यात्पादलक्षणासङ्गती स्पष्टत्वादनुषपट्कारदेवतात्वे-
ताभिप्रतस्याग्ने वीहीति मन्त्रवर्णेन देवतात्वागमाम्मन्त्रविशिष्टानु-
षपट्कारयागचोदनया च देवतापक्षितया मान्त्रवर्णिकदेवताग्रह-
णेनाग्नेर्देवतान्वयस्यैकान्तिकत्वात्पूर्वाधिकरणव्युत्पादितदेवतात्वक-
पलक्षणन्यायप्रत्युदाहरणरूपेणात्र पूर्वपक्षाद्यानादनन्तरसङ्गति सू-
चयन्पूर्वपक्षमाह * अनुषपट्कारति * वायव्यैर्द्रवायववदेक-
पात्रस्थस्यापि सोमस्थानकयागाङ्गत्वाविरोधान्मन्त्रवर्णाच्च सोमद्र-
व्यकत्वावगमेऽपि प्रतिपत्तित्वावेदकान्यदीपसोमद्रव्यकत्वानवगमा-
दनुषपट्कारयागस्यार्थकर्मत्वावगतेरर्थकर्मभूतसोमयागाङ्गत्वरूपा
प्राकृतकार्यापन्नत्वादनुषपट्कारदेवतापलक्षणीयेत्यर्थः । वषट्कारश्च
नैव स्यात्पानकर्तृवज्जपट्कारशब्देनानुषपट्कारदेवताया लक्षितलक्ष-
णयाक्ताया प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वेन प्राकृतकार्यापत्त्यभावात्प्राकृतदेवता-
संस्कारभूतस्यापलक्षणस्यासिदेशतो प्राप्तेरित्येवमुपलक्षणानिरासार्थं
नैवमिति पूर्वसूत्रानुपक्तं तत्पूर्वं सूत्रावयवानुपद्वग्न सूत्रव्याख्याय
मेवमित्यादिभाष्य व्याचष्टे * एवमिति * पश्चात्तनाध्यर्गोदि पाता
पूर्वस्य ह्योत्रादे पातु प्रतिपत्तिकर्मपानाङ्गत्वेन प्राकृतदेवताकार्या-
नापन्नस्योपलक्षणं प्रकृतितो ऽप्रातिदेहेनाप्राप्तत्वाद्यथा ऽनुकुर्वति तथै-
तामपि अनुषपट्कारदेवताप्रतिपत्तिकर्मानुषपट्कारयागत्वेन वा कृ-
तार्थकर्मदेवताकार्यानापन्नत्वात्प्रोपलक्षयदित्यध्याहारेण योज्यम् ।
पूर्यतरसुत्रस्यैव शब्देन त्वष्टार तूपलक्षयेदित्येतत्सूत्रोक्तोपलक्ष-
णीयत्वपरामर्शात्प्रमाणवानध्याहार प्रतिपत्तिकर्माङ्गभूतस्यापि
स्विष्टकृत सूक्तयाके ऽग्निर्होत्रेणैव हविरजुपततत्युपलक्षणवदुप-
लक्षणाविरोधाद्धोत्रादेवतात्वेनानुपलक्षणीयपक्षेरेनुषपट्का-
रदेवताया प्रतिपत्तिकर्माङ्गत्वे ऽप्युपलक्षणीयत्वशङ्कानिरासार्थत्वेन
न हीति भाष्यव्याख्यार्थमप्राकृतपदमिन्द्रप्रदानाव्यप्रकृतस्वप्न भक्षे
व्युपपट्कारदेवतापलक्षणाभावादित्यय व्याचष्टे * न हीति *

मन्त्रे तु षडङ्कारदेवतायाश्च्यवनिपदानात्मनः प्रकृतौ बोधाभावाद्नु-
 पलक्षणे ऽपि विकृतावबृहत्पापद्वयकत्वात्पलक्ष्यं भविष्यतीत्याश-
 ङ्गोपलक्षणाभ्युपगमे यदर्थकर्म ज्योतिष्टोमाश्चासात्मकप्रकृताविन्द्रा-
 ययया देवतया कृत तद्विकृतावबृहत्पापद्वयया ऽनुषङ्गकारदेवतयापि
 कार्यं न च तत्क्रियते सङ्गर्भाद्ये सोमस्याग्ने विद्भीत्यनुयजनीत्यनेनै-
 न्द्रवायवादिषागे मन्त्राख्यगुणविधि पूर्वपक्षयित्वा मन्त्रादिशिष्टकर्मा-
 न्तरविधेर्वक्ष्यमाणत्वे तु षडङ्कारयागस्येन्द्रप्रदानवत् ज्योतिष्टोमा-
 ययवभूताभ्यासत्वनिरासस्तत्त्वार्थेन च पृथक् सोमप्रद्वयादेन्द्रवाय-
 वादियागार्थत्वेन च गृहीतस्य कर्मान्तरार्थत्वायागादनुयज्यास्य पूर्वया-
 गानुसारप्रतीतेस्तदीयद्रव्यप्रतिपत्त्यर्थत्वावगमाद्यद्वा यत्सोमस्याप्रवि-
 क्षीत्यनुषङ्गकरोति तेनैव संस्थितास्सोमात्मभक्षयन्ति स एव सामस्य
 स्विष्टकृद्भाग इति च द्रव्यप्रतिपत्त्यर्थस्विष्टकृद्भागरूपसस्तत्त्वादपि
 प्रतिपात्तकर्मत्वावगमादर्थकर्मत्वेन सङ्गदनुष्ठानापत्तेर्द्विद्वत्त्वादिष्व-
 नुषङ्गकारानवेधरूपास्तुद्गावगतप्रत्यभ्यासावृत्तिविरोधात्सङ्गर्भे च
 स्विष्टकृत्तन्त्रानुष्ठान पूर्वपक्षयित्वा पृथक्त्वेनावृत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिवि-
 स्त्येवं परिहारार्थत्वेन यत्र नामेति भाष्यव्याख्यायार्थतयाप्यप्राकृतपद-
 मेवावृत्त्यावपङ्कारदेवतायाः प्राकृतदेवताकार्यानापञ्चानांपलक्षणस्य
 प्रकृतितो ऽतिदेशनाप्राप्तेरित्येवं व्याचष्टे * न चेति * तस्मादित्यङ्कार-
 ८१०११ प्यार्थोपसंहारभाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति *

अनैन्द्राणाममन्त्रकभक्षणाधिकरणम् ॥ १७ ॥

कृत्वाचिन्तारूपम् ।

छन्दःप्रतिषेधस्तु सर्वगामित्वात् ॥ ३८ ॥

इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयोजनस्यानैन्द्रसोमभक्षणाणामम-
 न्त्रकत्वस्य यथादेवन चेति सुव्रणाक्षितस्य समाधानार्थत्वेनैव सुव-
 र्वायवार्थं स्थितादिति भाष्य व्याचष्टे * स्थितादिति * इन्द्रपीताधि-
 करणपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपात् स्थितादित्यर्थः । तुहितमन्त्रप्रयोगनिरा-
 सेनामन्त्रकत्वपूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानार्थतया तु शब्दव्याख्यायै नै-
 तदिति भाष्य व्याचष्टे * नेति * सामाधानहेतुत्वेन समानविधानेभ्य-
 नैन्द्राणाममन्त्रत्वद्वयतत्सूत्रस्य समाविधानशब्दोक्तप्रकृतिविकारभा-
 षाभावस्मरणार्थं कस्मादित्यादिभाष्य व्याचष्टे * कुत इति * ज्यो-
 तिष्टोमक्रियायाः एकत्वेन कथम्भावात्मकप्रकरणभवाभावादिकस्य क-
 थम्भावस्योपदेशपूर्वितत्वे निराकाङ्क्षणेनातिदेशिकधर्मग्राहित्वरूपावि-
 कृतिव्यायोगाद्वृत्तित्वे वाच्यस्यैव धर्माभिधानाशङ्केधर्मोधातृत्वक-

पप्रकृतित्वायोगादात्मानमेव प्रति प्रकृतिविकृतिता न युक्त्यर्थः । इ-
 त्प्रतिपक्षोक्तव्याख्यानार्थं यल्लिङ्गमित्यादभाष्यमसम्यन्धव्यापन-
 क्तकृष्य व्याख्ययत्वावुपस्य तावज्ज्योतष्टोमस्याभेदाद् प्रकृतिव-
 क्तान्त्यायागे ऽपि प्रकृतानां प्रकृतित्वं भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थ-
 मुच्यतेन्द्रसाम इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपसूत्रस्य भाष्याक्तप्रकृतानां
 प्रकृतिविकृतिभावावुक्तमिति भाष्येण स्वगकामा यजतेति यागस्यैव
 फलान्वयश्च्युते धर्मस्वरूपेण अभ्यासानां निष्फलत्वादशक्त्यवगतभे-
 दस्याभ्यासानां धर्मकत्वाभावात्प्रकृतिभावायोगोक्त्यर्थं नैतदिति भाष्य
 य एते ऽभ्यासविशेषा एन्द्रा अनेन्द्राश्च मित्रा नैते यागा येन फलव-
 त्तया धर्मप्राप्तित्वात्प्रकृतिविकृतिवत्त्वाद् स्यु यदि चाधर्मका अपि
 भिन्नयागान्धयिन स्युस्ततः प्रकृतिविकृतिगतयागद्वाराप्यभ्यासानां
 प्रकृतिभावः शक्यते न त्वेतदप्यस्त्येकयागत्वादित्येव व्याख्यातुमाह
 यदि ह्येति न चेति भाष्य गुणानां परार्थत्वादसम्यन्ध समत्वा-
 स्यादित्यनेनापि न्यायेनाभ्यासानां यागगुणत्वाद् गुणरूपधर्मान्तरया-
 नहत्वात्तत्पर्यतया भासमानगुणानामपि प्रयाजादीनां गुणान्वयाभ्यु-
 पगमे ऽपि साक्षात्फलवत्त्वाभावाऽपि चाभ्यासानां फलवत्तायापका-
 रित्वेन परम्परया फलवत्त्वान्मेवावहणायभ्यासानां ध्ययनार्थाधर्मप्रा-
 हित्ववत्सर्वोपदेशिकातिदेशिकधर्मप्राहित्वोपपन्न प्रकृतविकृतिवत्स-
 म्भवाद्युक्तमाशङ्काभ्यासार्थधर्मविध्यभावाशयत्वेन व्याचष्टे * न
 चेति * यागधर्मत्वायाभ्यासद्वारा योगोपकारित्वादैन्द्रप्रदानमात्रद्वारा-
 रापि च योगोपकारित्वावपत्तः प्रदानानां भेदात्सामफलचमसयोरिष-
 कर्मकस्य ऽपि प्रकृतिविकृतिवत्त्वोपपत्तिशङ्कानिरासार्थत्वेन सर्वगामि-
 त्वादितः सूत्रावयवस्य सर्वाभ्यासगामित्वात्सोमस्य तद्धर्माणां चे-
 त्येव व्याख्यायतेनेति भाष्य व्याचष्टे * येन त्विति * भाष्याच्चा-
 र्थोपपादनायाभ्यासानां धर्मग्रहणस्य यागीयत्वसर्वाभ्यासगामित्वा-
 दिति व्याख्या-तरमप्यनेन सूचितम् । यथा च सधनान्त्यवर्तिना प्र-
 हाणा प्रातः सावानकैः सह सामानविध्यं सप्तमपादाधिकरणे वक्ष्य-
 ते तथानेन्द्राणामेन्द्रैः सहेति द्वाव्यर्थे दृष्टान्तमाह * यथिति * क-
 यम्पुनर्ज्ञस्यत इत्यादिपूर्वपक्षप्रयोजनाक्षेपभाष्योक्त मन्त्रवर्णां साम-
 स्य धर्माणां चैन्द्रप्रदानावपयत्वयत्यनि भाष्येणानुभाष्य परिहारा-
 र्थमिन्द्रस्येत्यादिभाष्य तात्पर्यतस्तान्दृष्ट्वाचष्टे * न चेति * सोमेन
 यजतेति प्रत्यक्षश्रुत्या सर्वप्रदानविषयत्वयाधाद् गुणरोधेन सङ्काचा न
 युक्त इत्यर्थः । भवत्विवह साधनवशान साध्यस्य नियम इत्यादिपूर्-
 वपक्षप्रयोजनाक्षेपवार्तिकमाह यनायादिवशेनाग्निहोत्रादेर्यवर्णिक-

विषयतया सङ्कोचधन्मन्त्रवेदेनासोमस्येन्द्रप्रदानविषयतया सङ्को-
चसम्भव वैषम्योक्त्या परिहरति * न च यथति * माहवनीय-
स्यानारभ्यवादेन सर्वहोमार्थत्वात्सङ्कोचवत्त्व युक्त मन्त्रस्य तु स-
र्वस्तामार्थत्वानवगमात् सङ्कोचकता युक्त्यर्थः । मन्त्रस्य वाक्या-
स्तर्वाथत्वानवगमेऽपि प्रकरणार्थसर्वार्थत्व भविष्यतीत्याशङ्कानिर-
स्यधैतदेवमिति भाष्य स्वरूपतो व्याचष्टे * प्रकरण इति * सामर्थ्या-
वगतेन्द्रार्थसोमप्रकाशकत्वमात्रेणापि प्रकरणापाठोपपत्तौ सर्वसो-
मार्थत्वे प्रमाणमस्तीत्याशयः । अभिपक्षकालीनसोमग्रहणविषयत्वा-
न्मन्त्रस्य तदा च विवेकाभावेनेन्द्रसोमसात्रविषयत्वायोगादिन्द्रस-
म्बन्धिन सोमस्य ग्रहणं मन्त्रेण स्मार्यते देवतान्तरसम्बन्धिनो
ध्यानादिनेत्येतद्व्याख्यापरितोषेणैतदेवमिति भाष्य कर्मभुत्पत्त्या
ग्रहणशब्दोक्तो ग्राह्य सर्व सोमो मन्त्रेणन्द्रसम्बन्धितया सङ्कोचनी-
या देवतान्तरसम्बन्धितया ध्यानादिनेत्यव व्याख्यातुमाह * अथ
वेति * यथेन्द्रागच्छेति सुब्रह्मण्याख्ये मन्त्रे प्रकृतदेवतामात्रोपलक्ष-
णार्थं मुच्यतेन्द्र प्रकाश्यतइत्यकादय सुब्रह्मण्याधिकरण वक्ष्यते
तथेहापि भविष्यतीति स्वयं परिहारान्तरमाह * अप वा सुब्रह्म-
ण्यादिति * देवतापदपर्यायेण च शब्देन देवतान्तरप्रकाशनस-
म्भवप्रदर्शनार्थत्वकल्पनायोगादेत्परिहारापरितोषेणान्यथा परिहर-
ति * अप वा धीयेतेति * तुषब्दोक्तोहितमन्त्रप्रयागनिरासे हेतु
८१११ सर्वगामित्वादिति सूत्रावयवोक्तमुक्तमुपसहरति * तस्मादिति *
उपक्षित छन्द प्रतिषेधशब्दव्याख्यायै यल्लिङ्गमित्यादिभाष्य व्या-
चष्टे * यरिति * समानविधानत्वेऽसिद्धान्तन्यायेनानूहितमन्त्र-
प्रयोगाल्लगच्छब्द शब्दप्रयोगे प्राप्तोऽनुष्टुप्छन्द पदविशिष्टादविधा-
नत्वेनानुष्टुप्छन्दो विधानाभिधानमुपपत्स्यतइत्यर्थः । सस्यासामान-
विध्याशयऽनुलिङ्गोक्ति सस्याधिकरणवक्ष्यमाणेन सस्याना विका-
रत्वेन निराकार्येत्याह * अथ वेति * पूर्वपक्षप्रयोजनसमाधानोप-
सहारार्थं तस्मादिति भाष्य सोमस्य प्रत्यक्षभृत्या सर्वोऽप्यास्तविष-
यत्ववद्भक्षणस्य सर्वसोमविषयत्वानवबोधान्मन्त्रप्रदानेन्द्रसामविष-
यतया भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कानि-
रस्यन्व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतेन्द्रसामविषयतया
भक्षसङ्कोचापत्तेर्मन्त्राभावे भक्षणाभावादयुक्तमित्याशङ्कानिरस्यन्
व्याचष्टे * तस्मादिति * सामर्थ्यावगतन्द्रसोमभक्षार्थत्वमात्रेण
प्रकरणापाठोपपत्ते सर्वसोमभक्षार्थत्वप्रमाणाभावान्मन्त्रवशेन मान-
ग्रहणयोरपि भक्षस्यापि सङ्कोचा न युक्त इत्याशयः ।

ऐन्द्रान्तमक्षस्यामन्त्रकताधिकरणम् ॥ १८ ॥

ऐन्द्रामे तु लिङ्गाभावात्स्यात् ॥ ३९ ॥

समानविधानत्वोपपादननोहितमन्त्रप्रयोगात्पूर्वपक्षप्रयोजना-
क्षेपपरिहृते ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्वसोममक्षयो तूहितमन्त्रप्रयोगोप-
पत्तेरमन्त्रकत्वं पूर्वपक्षप्रयोजनं सर्वानैन्द्राव्यापकत्वेनाक्षिप्य व्या-
पकत्वोक्त्यर्थमेतदधिकरणमिति सूचनायैव पूर्वपक्षप्रयोजनसाधन-
स्थिते ऽन्यथाक्षिप्य समाधातुं चिन्त्यतश्च अभिधानार्थस्यैव-
मिति भाष्यस्यायशब्देन व्याख्यां सूचयन् सन्देहभाष्यं
पूर्वपक्षप्रतिष्ठाभाष्यं च सङ्क्षिप्य व्याचष्टे * अथेति *
सहितशब्दो ऽनैन्द्रान्तराणाममन्त्रकत्वं ऽप्येन्द्रामे ऽनैन्द्रे ऽपि मन्त्रस-
ङ्गायात्प्रयोजनस्याव्यापकत्वेनान्यथाक्षेपसूचनार्थः । इन्द्रपीतशब्दस्ये-
न्द्रादेवत्वोक्त्यर्थत्वादैन्यदेवत्वतायाश्चतुर्थाधिकरणे निरस्तत्वात्
कुतो ऽन्यसहितेन्द्रदेवत्वे सोम व्यपदेश इति प्रश्नोत्तरत्वेन लि-
ङ्गाभावादिति सूत्राद्यवयवव्याख्यार्थं यस्य हीत्यादिपीतमवयवान्तर-
मिन्द्रेस्मेत्यन्तं भाष्यं व्याचक्षाणो यस्येन्द्राग्नी देवता तस्ये-
न्द्रो न देवतेति कृत्वेन्द्रपीतात्तया देवतात्मानुक्तेराग्नेयोक्तुल्यतेत्ये-
वमार्थं तावद्भाष्यावयवं व्याचष्टे * कुत इति * इहेन्द्रपीतश-
ब्दे सापेक्षत्वे सत्यसामर्थ्याद्यदाग्नेयसाम्यं प्रतीयते तदिन्द्रस्य दे-
वतात्वाकीर्त्तनाशेष्यत इत्यर्थः । वैषम्यं विवृण्वन् उच्यत इति भाष्या-
वयवं व्याचष्टे * आप्रया हीति * केवलमेन्द्रदेवत्व ऽपि धृत-
शेषस्य मुख्येन्द्रदेवत्वत्वाभावे औपचारिकस्य क्लीयत्वापत्तेः श्रौत-
स्यैवेन्द्रपीतत्वस्य मन्त्रार्थवादाद्यगतस्योपचारात् कीर्त्तनसम्भवं ला-
क्षणीकदेवतात्वाकीर्त्तनायोगात्पानाशयो व्यापारो विशेषण तस्येचे-
न्द्राग्निदेवत्वे प्रत्येकं सद्गुह्यमानत्वलक्षणदेवतात्वाभावे ऽपि केत-
चिद् धृतशेषरूपेण शर्वावयवभूतेन मन्त्रार्थवादाद्यगतस्योपचारिक-
स्य विद्यमानत्वात् सापेक्षतापत्तिरित्याशयः । सौत्रलिङ्गोक्तिव्या-
ख्यार्था विशेषणोक्तिः धृतविषयत्वात्पीतव्यपदेशस्य केवलेन्द्रदेवत्वे
ऽपि धृतशेषस्येन्द्रपीतत्व तास्तीत्याशङ्कानिरासार्थं यस्य हीत्यवय-
वान्तरमसम्यक् व्यवहारापत्तेरनुकूल्य व्याख्येयत्वावुपेक्ष्य तावत्तुभाष्यां
पेये कथमेकस्य पातृत्वाद्विषङ्कानिरासार्थं तस्येति भाष्यावयवं
व्याचष्टे * यस्य चेति * अनेकपेये प्रत्येकपेयो ऽल्पत्वनिमित्तं न
पातृव्यापारादपत्तेन पातृत्वव्यपदेशव्याप्यतादर्शनादिन्द्राग्निपीते ऽप्य-
धर्मस्येन्द्रपीतत्वं यन्तु यावयमित्यर्थः । यस्य हीत्युपेक्षितं भाष्यं

व्याचष्टे * न चेति * भक्षणकाले अर्क्षमात्रस्य हुतशेषस्य देवतोद्देशेनाहुतत्वात्साक्षादिन्द्रपीतत्वाभावे ऽपि हुताग्नयवगतमिन्द्रपीतत्वमहुते ऽप्युपचर्येन्द्रपीतव्यपदेशो युक्त इत्यर्थः । कत्रलन्द्रदवत्ये हुतशेषस्यन्द्रणापीतत्वात्तद्वतन्द्रपीतत्वोपचाराद्भुतादिविशिष्टत पीतत्वात्तद्वतन्द्रपीतत्वापचाराद्भुतादिविशिष्टतत्पीतव्यपदेशोपपत्ताग्रपि इद्राग्निदवत्ये हुतस्यापि कृत्स्नस्यन्द्रेणापानात् । हुतशेष किङ्क तेन्द्रपीततोपचार्येतत्पाशङ्गाह * न च तन्नति * हुतार्थगतमिन्द्रपीतव्यमुपचरिष्यत इत्याशयः । तस्मादित्यव्यापकत्वापसहारभाष्य

८१२११ व्याचष्टे * तस्मादिति *

एकस्मिन्वा देवतान्तराद्विभागवत् ॥ ४० ॥

लिङ्गभावशब्दोक्तस्य पातृताधिकोपणत्वस्य निरासार्थां देवतोक्तिरिति सूचयन् दवतान्तरोक्तिं व्याचष्टे * सत्यमिति * उभयपीतस्याप्यर्थे ऽन्यतरपीतव्यपदेशवत्तुमाध्यासङ्कुलपित्तस्यार्थे ऽन्यतरसङ्कुलपाव्यपदेशोपपत्तैर्द्राग्नि ऽपिन्द्रस्य दवतात्वसद्भावादेवतान्तरापयागमाशङ्क्य * न घत्युक्तम् * देवतात्वस्यह पातृत्वेन भक्षणीयत्वादेन्द्राग्नि चाग्निसहितस्येन्द्रस्य पातृत्वादग्निसहितस्यैव देवतात्व भक्षणाय व्यपदेश्यतइत्याशङ्क्य समासात्फलस्येन्द्रस्य पातृत्वप्रतीते तस्य चार्द्धविषयत्वतया दवत्वस्याव्यवस्थान्नवयतयैव भक्षणीयत्वापत्तुरुद्देशापाद्यस्य च देवतात्वस्याधर्मविषयविशेषाभावनार्द्धविषयत्वायोगादिन्द्रस्यैन्द्राग्नैर्दवतात्वायोगसूचनार्थः * तद्धितेयुक्तम् * अनेन च नाधिकल्पतइत्यन्त भाष्य देवतान्तराक्तव्याख्या र्थमित्यपि सूचितम् । तदुक्तमिति भाष्यणैकस्मिन्निति पूर्वपक्षप्रयाजनाभ्यापकत्वव्यङ्गापरिहारार्थस्य सूत्रावयवस्य केवलपदेन्द्रदवताया मन्त्र स्यान्नान्यसहितेन्द्र इत्येव व्याख्या व्यवस्था शब्दवत्सूत्रादाहरणद्विविभागरूपचतुर्धाधिकरणविषयसिद्धान्तसूत्रोदाहरणाच्च विभागा यगैकस्मिन्नवयवौ देवताया नाभ्यसहित इत्यव विभागवदिति सूत्रावयवव्याख्या सूचितमिति सूचयन् सूत्रावयववद्वय व्याचष्टे * तस्मादिति * आहेतिभाष्येण चतुर्धाकरणाधिकरणेन पौनरुक्त्यमाशङ्क्य परिहारार्थमुच्यतरतिभाष्य व्याचष्टे * अनेनैव चेति * सूत्रव्याख्याया तात्पर्यत कृत्स्न व्याख्याय नास्य सोमस्याहुतमवयवान्तर दवतया पीयते न च हुतेनावयवान्तरेण दवतया पीतेनाहुतमवयवान्तर दवतापीतमवतीत्यवयवयान्तरस्यव्याप्यभाष्य हुते ऽप्यवयव दवताया पातृत्वा-

भाषाद्युक्तमाशङ्काभ्युपेत्यथादभासत्वेन व्याचष्टे * यद्यपि चेति *
 भशक्यत्व प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कथमिति * श्लोक व्याचष्टे
 * चमसस्यो हीति * दवताया पातृत्वस्य नवमे निराकरिष्यमाणत्वा-
 दग्निमुखा वै देवा इत्याद्यर्थवावालाचनया ऽनौ मुञ्चेति क्षेपस्य पे-
 यत्वाद्यगमान्मुखनिक्षिप्त पये मुखित पातृत्वप्रसिद्धे पीतव्यपदेशस्य
 हुतविषयतावसीयतइत्याशयः । उक्तेन प्रकारेण कवलैन्द्रदेवत्व-
 हुतशेषस्यापीन्द्रपीतत्वायोगादिन्द्रपीतोक्तिरिन्द्रदेवत्वत्वलक्षणार्थेत्य-
 भिधानार्थं तेनेति भाष्यमिन्द्रदेवत्वस्यापि मुख्यस्य हुतशेषे ऽनु-
 पपत्तेरिन्द्रदेवस्य च समुदायस्यैकदेशहोमेन नष्टत्वादभक्ष्या
 प्रकाश्यत्वायागादुपचाराद्भुतशपस्येन्द्रदेवत्वत्वव्यपदेशाभ्युपगमे
 त्विन्द्रपीतत्वस्याप्युपचारो व्यपदेशोपपत्ते औतार्थवत्पर्यत्यागायो
 गाद्युक्तमाशङ्कापपादयन् व्याचष्टे * तस्मादिति * हुते ऽपि पी-
 तव्यपदेशस्योपचारिकत्वेनाहुतेत्यन्ताविद्यमानं ऽपीतव्यपदेशस्याह-
 ष्ठार्थत्वापत्तेरिन्द्रदेवत्वस्य तु समुदायस्य मुख्यस्यैव विद्यमानस्या-
 हुतेस्तुत्यर्थत्वापपत्तेरहष्टकल्पनातश्च लक्षणाया ज्यायसीत्वादेवता-
 त्वमेव भक्ष्यमाणस्य शेषस्योपलक्षणं न पीततत्वेत्याशयः । यद्य-
 पि च हुते सोमावयवे परमार्थत पीतत्व स्यात्तथापि समुदा-
 यसमुदायिनोरभेदात्समुदायधर्मस्येन्द्राय सङ्कुल्लिपितत्वस्य समुदायि-
 भूतभक्ष्यमाणशेषधर्मताया मुख्यत्वसम्भवात् पीनेन चापीतलक्ष-
 णायामिन्द्रशब्दस्योपपदस्य पितृतेर्यार्थानिष्ठाप्रत्ययस्य चानभिधे-
 येवृत्त्यापत्ते सङ्कुल्लिपलक्षणाया तु धातुमात्रस्य भक्षणावृत्त्यापत्तेर्नाहु-
 ते पीततोपचरितुं शक्यत्याह * न चति * सङ्कुल्लिपस्य यजमान-
 धर्मत्वात्सङ्कुल्लिपितत्वभक्षणार्था सङ्कुल्लिपिः । सङ्कुल्लिपितत्वस्य भक्ष-
 माणशपधर्मतामुपपादयितुमाह * एकवेषे ऽपि हीति * पियते स
 ङ्कुल्लिपभक्षणार्थतामुपसहरति * अत इति * निर्वपतेर्यागभक्षणार्थ-
 त्वाभाव यागप्रतीतिप्रयाजनत्वमात्रेण दृष्टान्तत्वम् । पूर्वपक्षप्रयोज-
 नाभ्यापकत्वशङ्कापरिहारमुपसहरति * तर्नति * चिन्ताया प्रयाज-
 न मन्त्रार्थे ऽनुसन्धेये पूर्वपक्षे देवतादेशेन हुतत्वमनुसन्धेय सिद्धान्ते
 देवतादेशेन त्यक्तत्वमिति ।

गायत्रच्छन्द इत्यादिमन्त्राणामनेकच्छन्दस्के विनियो-

गाधिकरणम् ॥ १९ ॥

छन्दश्च देवतावत् ॥ ४१ ॥

पूर्वाधिकरणोक्तसापेक्षसमासायोगापवादार्थत्वेनाधिकरण-

स्यान्तरसङ्गतिमाह * इदमिति * ऐन्द्रेष्वेय ज्योतिष्टोमिकसोम-
 भक्षणेऽपि मन्त्रादिमन्त्रः प्रयोक्तव्य इन्द्रपीताधिकरणपूर्वपक्षप्रयो-
 जनं पूर्वोक्तं सर्वेषु ज्योतिष्टोमिकसोमभक्षणेऽपि सिस्रान्तप्रयो-
 जनं च सिस्रान्तसूत्रे वक्ष्यमाण गायत्रच्छन्दस्त्वसामर्थ्यरूपेण लिङ्गे-
 न नैकछन्दस्के ज्योतिष्टोमादुत्कर्षणद्वयापक्षिप्यानुत्कर्षणसिस्रान्तेन
 समाधानात् पादलक्षणद्वतिसूचनायामपिशब्दः । यथान्यसहिते-
 ष्वदेवत्वकर्मणि भक्षमन्त्रो न लिङ्गेन विनियुज्यते तथा-
 न्यसहितया गायत्रच्छन्दस्कयापीत्येवं प्रयोजनाक्षेपसूत्रं व्याचष्टे *
 तत्रेति * केवल गायत्रच्छन्दस्कः सोमयागो नाम्नातो ऽपि मन्त्रग-
 तगायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणसामर्थ्यं कल्पयिष्यते बृहस्पतिसर्वे वा गा-
 यत्रमेतद्दर्भवतीति श्रुतेः केवलगायत्रयुपयुक्तेत्याशयः । सर्वेषु वा
 भावावेकच्छन्दस इति सूत्रमाक्षितप्रयोजनसमाधानार्थत्वेनावतार-
 यति * इतीति * मन्त्रास्याविधायकत्वेनापूर्वयागकल्पकत्वायोगा-
 द् बृहस्पतिसर्वे ऽपि गायत्रवधुतेरविहितच्छन्दोविशेषाज्यादि-
 विषयत्वेनापि सम्भवे प्रातरनुवाकादावनिर्देशप्राप्तसप्तसप्तच्छन्दस्क-
 त्वाद्विधायागोपायस्तं मधुनेतय इति सूक्तमुखीये इत्यादिनानाच्छन्दो-
 विधानाच्च केवलगायत्रीच्छन्दस्तुतिरनुपपत्तेः एकच्छन्दस्कसो-
 मयागाभावात्सर्वेषु सोमयागेषु मन्त्रादिमन्त्रस्यादित्ये च ऐन्द्राग्रे
 लिङ्गाभावात्स्यादित्येतत्सूत्रस्य स्याच्छन्दस्यैकस्मिन्वा स्यादित्येवं
 तदनन्तरसूत्रे ऽनुपकस्य छन्दश्चाक्षेपमुत्रे ऽप्य बुद्धिस्वीकृतस्यानुप-
 ङ्गेण योज्यम् । इन्द्रपीतसमासवद्गायत्रच्छन्दः समासे ऽपि सम्ब-
 न्धिशब्दत्वनिमित्तमित्यसापेक्षत्वाभावात्कथमनेकच्छन्दसो गायत्र-
 च्छन्दस्त्वविशेषणमित्याशङ्काह * यत्र नामेति * सम्बन्धिशब्दस्यापि
 गुर्वादेर्नित्यसापेक्षस्य यिष्यादिनिरपेक्षगुर्वाद्यभावहेतुकत्वात्सम्बन्धि-
 यदत्त्वाभावे ऽपि गायत्रच्छन्दस्त्वविशेषणस्य छन्दोन्तरनिरपेक्षस्या-
 भावात्त्रित्यसापेक्षता नास्तीत्याशयः । यदि तु तत्र केवलाग्निदेवत्यो
 ऽस्यासर्वसर्वव्यापारपरिहाराय द्विदेवत्यो ऽप्यग्रहीष्यतरति
 भाष्यस्यार्थः पाठनोपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * उक्तं हीति * वेदोक्ते-
 र्वेदविहितकर्मलक्षणार्थत्वाद्देवप्रयविहितानामपि सोमयागानां मध्ये
 कस्य चित्केवलगायत्रच्छन्दस्कत्वे नास्तीत्युक्ते बृहस्पतिसर्वे गाय-
 त्रमेतद्दर्भवतीति श्रुतः केवलगायत्रच्छन्दस्कस्य भविष्यतीत्याशङ्कते
 * तत्रापि * क चिन्नातरनुवाकादावङ्गायसाधनांशच्छन्दोन्तराणा-
 भवस्य भाविष्यादित्युक्तम् । छन्दोन्तरव्यावृत्तौ गायत्रस्य विशेष-
 णत्वायोगेन सामर्थ्याभावात्समासो न स्यादित्याशङ्का गायत्रच्छन्दः ।

एवास्येति छन्दः शब्दलक्षितः छन्दः कार्यासत्त्वव्यावृत्त्या विशेषण-
त्वोपपत्तिसूचनार्थं तेनेति भाष्य व्याचष्टे * अत इति * रथन्तरं
सामेवास्येत्येवं विशेषणत्वविवक्षया इष्टान्तः । रथन्तरस्य वैकल्पि-
कत्वाद् बृहत्पक्षे सामकार्यस्तोत्रसाधनत्वाभावापत्तेस्तद्व्यावृत्त्यै वि-
शेषणार्थकत्वाद्व्यायप्रस्य तु वैकल्पिकत्वेन नित्यं छन्दः कार्यस्तोत्र-
शस्त्रादिसाधनत्वात्पक्षे उप्यभावाभावापत्तेर्न विशेषणानर्थक्याद्वैपस्य-
मायद्वय सम्बन्धियद्वत्त्वाभावे अपि विशेषणत्वायोगमात्रनिमित्ता-
धित्यसापेक्षत्वात्सामर्थ्याधिष्ठातसूचनार्थं इष्टान्तराधिकेन सत्त्वासा-
स्येन व्यावृत्त्यर्थत्वाभावे अपि चास्त्यर्थत्वेन विशयणार्थवत्तेति सूच-
यितुमाह * अत एव चेति * छन्दोन्तराणामवश्यम्भावितात्वेव-
लगायच्छन्दस्त्वाभावेनोक्तस्य निरपेक्षविशेषणत्वायोगे इत्यातो
रथन्तरसामत्वमिवेत्यतः परामृष्टस्यानेन येन शब्देन परामर्शः । त-
स्मादिति पक्षद्वयप्रयोजनसमाधानार्थं भाष्य व्याचष्टे * तस्मादिति
पक्षोक्तप्रयोजनसम्भवे यस्यास्मिन्तायाः प्रकृतेन्द्रपीताधिकरणपत्रव-
सिद्धौ तत्प्रयोजनसमाधानप्रयोजनतास्माभिरुक्ता ।

॥ एकादशाधिकरणोक्तस्य उपसंहारः ॥

सर्वेषां वैकमन्त्र्यमैतिशायनस्य भक्तिपा-

नत्वात्सवनाधिकारो हि ॥ ४२ ॥

मन्त्रादिमन्त्रो लिङ्गेनानैन्द्रसोममक्षणेभ्यु न विनियुज्यत इति
प्रकृताधिकरणपूर्वपक्षनिरासेन सिद्धान्तोक्त्यर्थमेतत्सुत्रमिति सूच-
नार्थं यदुक्तमित्यनुभाष्य व्याख्यातुमाह * सितादिति * छन्दःप्रतिषे-
धसुत्रणैघोहनिरासात्सर्वेषां मन्त्रघत्तयेवमुक्तं सिद्धान्तसिद्धायप्यनू-
हितस्यानैन्द्रेभ्यस्तोत्राभ्यांलिङ्गेन विनियोगानुपपत्तेरुद्देशेनानैन्द्राणां मन्त्र-
घत्तयेकदेशिनः पुनः प्रत्यक्षानशङ्कानुत्थानार्थैकशब्देनैकरूपत्वा-
भाचिनोद्देशे निरस्त इत्येवमैकमन्त्र्यं शब्दव्याख्याय सर्वेषामित्यादिभा-
ष्य व्याचष्टे * अनिन्द्रेति * लिङ्गेनानैन्द्रेष्वपि मन्त्रो विनियुज्यते
ततश्च तेष्वपि मन्त्राः प्रयोजक्या इति सिद्धान्तस्तत्प्रयोजनं च त-
न्त्रोक्तम् । तत्पुष्टपक्षीयस्त्वनन्द्रपीतशब्दस्यैन्द्रसोमवाचितया ऽनै-
न्द्रेभ्यःशक्तेःकुता लिङ्गेनविनियोगइत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन सवनाधि-
कारो हीति सूत्रावयवस्येन्द्रपीतयोक्तेर्बहुव्रीहियेनैन्द्रपीतसवनवा-
चित्वावनेन्द्रस्यापि च सोमस्येन्द्रपीतसम्बन्धितया प्रकाशयितुं श-
क्यत्वाच्चत्रापि विनियोगोपपत्तित्वेवं व्याख्याय नैन्द्रपीत इत्यादि-

८१४१९

सामानाधिकरण्यादित्यन्तर्भाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * श्लोकं
 न्याचष्टे * नैवमिति * अनेन चाधिकारोक्तं विषयवाचित्वाविन्द्रपी-
 तशब्दः सवनविषयो हीत्येवं सूत्रावयवो व्याख्यातः । प्रातर्पणस्य सोम-
 स्य सवनमभिषय इति प्रातःसवनशब्दस्यापि षड्विहीदित्वेन सोम-
 सामानाधिकरण्यापपत्तः । प्रातःसवनशब्दस्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवा-
 चित्वकल्पना न युक्तेत्याशयः यद्यपि च षाड्विहाणा सोमस्य दृष्य-
 त्विति षष्ठ्यन्तसोमशब्दसामानाधिकरण्यसिद्धौ प्रातःसवनशब्द-
 स्यावयवव्युत्पत्त्या सोमवाचित्वं तथाभ्याघक्रतुभागगतस्य कृ-
 त्सन्स्य सोमस्य प्रातरभिषयात्प्रातःसवनशब्दस्य कृ-
 तुभागगतकृत्सन्सोमवाचित्वापत्तेः सोमशब्दस्य च सव-
 नसम्बन्धवाचित्वात्प्रातःसवनसम्बन्धित्ववर्धार्चनं शब्दं विना सा-
 मानाधिकरण्यानुपपत्तेः प्रातःसवनशब्दः कल्पयान्तः प्रसज्येतेत्याह
 * कुत इति * अतो देवसोमयस्त्वमिन्द्रपीतस्य प्रातःसवनस्य सौ-
 म्यन्धीतस्य तेऽवयवं भक्षयामीत्येव षष्ठीयोज्या न तु यस्य प्रातःस-
 वनस्य सम्बन्धीन्द्रपीतः तस्यैत्युपसंहरति * अत इति * षष्ठ्यन्तस्य सो-
 मशब्दस्याख्यातान्वयायोगादल्पभक्षणोपदेशात्स्वावयवसम्बन्धाधि-
 क्यप्रतीत्या संमत्वेति षष्ठीत्युक्ते कथमभुतावयवान्वयप्रतीतिरित्याश-
 ङ्का प्रतीतिसिद्धौ सोमाध्ययतावयवोक्ता । किं चापूर्वसयोगाविशेषा-
 त्प्रकरणाविशेषाच्च सर्वत्र प्रधानपूर्वभूतभक्षयामिपदसामर्थ्यात्प्रातस्य
 गुणभूतन्द्रपीतपदाशक्त्या सङ्कोचोऽङ्गीकार्यः । तस्यापि तु सवन-
 विषयत्वेन शक्त्युपपादनाच्च सङ्कोचकता युक्तेत्याह * तनेति *
 अनीन्द्रपीतत्वपीति शेषः । न-यपदार्थत्वेन बहुव्रीह्यपेक्षया तत्पु-
 षस्य स्वपदार्थप्रधानत्वेन अधिकरणबहुव्रीह्ययोगाच्च सोमविषय-
 तैवेन्द्रपीतोक्त्याशङ्कानिरासार्थत्वेन भक्तिपानत्वादिति सूत्रावयवे
 यतारणोक्तुक्तिमाशङ्क्य व्याचष्टे * कस्मादिति * समुदायस्येन्द्रवैष-
 ल्यस्यन्द्रपीतोक्त्या विरक्षितस्यावयवहोमेन नष्टस्य सोमेतिसम्बन्धार्थ-
 त्वात्प्रत्यक्षवचनेन शब्देन व्यपदेशमुपशक्यत्वाद् धृतशेषे च भक्त्या
 पानोक्त्यापत्तेः तत्पुरुषायोगे च बहुव्रीहिरप्यकार्यत्वात्कण्ठेकाला-
 दित्वात् व्यधिकरणबहुव्रीहिरपि सम्भवात्पूर्वपक्षवदप्रकृतिसंख्याच्च
 बहुव्रीहित्वावगतेर्नेन्द्रपीतशब्दस्य सोमविषयता युक्त्येव भक्तिपान-
 त्वादित्यवयवव्याख्यार्थं सत्यमित्यादिशब्द इत्यन्तर्भाष्यं व्याचष्टे *
 सोमविषयत्वेनाभक्तपानप्रसङ्गादिन्द्रपीतोक्तः सवनविषयत्वं गृह्यते
 इत्येव सूत्रावयव योजयित्वाऽन्य एवेति भाष्यंऽन्यशब्दस्य समुदा-
 यवाचित्वसूचनपूर्वं पानोक्तर्भक्त्युपपादनार्थम् * पूर्वैत्युक्तम् *

पिषतिना सङ्कल्पस्य विवक्षितत्वान्मुख्यत्वाविरोधः सङ्कल्पोक्त्या
सूचितः । अयमेव सम्यग्धर्माङ्गानिरासायैवकारः । दत्तताया पातु
त्वामावाःसवनविशेषत्वऽपि भक्तिताः तुल्यत्वाशङ्कापपदधातुप्रत्यया-
ना त्रयाणामपि विशिष्टार्थोक्तिद्वारानभिधायवृत्त्यापादकसोमविषय-
त्वापेक्षया धातुमात्रस्य नामधेयार्थवृत्त्युपपादिकाया सवनविषयता-
या निर्दोषात्तत्पर्यं समातर्किकं त्वित्यादभाध्यस्य सामपातुत्वनिरा-
सार्थं भक्तिपानत्वसूत्रावयवरोपत्वसिद्धौ सोमविषयत्वनिरासता-
त्पर्यं सूचयितुमाह * न चति * अधिकरणार्थमुपसहरति *
तस्मादिति *

इति श्रीमत्रिकाण्डमीमांसाप्रण्डनप्रतिवसन्तसोमयाजिभट्टमा-
धवात्मजभट्टसोमेश्वरकृतौ तन्त्रवार्तिकटीकायां
सर्वासर्वानवयवकरण्या न्यायमुपारूपाया
तृतीयस्याध्यायस्य द्वितीयपादः
समाप्तः ॥

न्यायसुधायाम् ।

तृतीयस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ।

अथोपेक्षादीनां वेदधर्मताधिकरणम् ॥ १ ॥

श्रुतेर्जाताधिकारः स्यात् ॥ १ ॥

वाक्यस्य लिङ्गद्वारा भुतिकल्पनेन विनियोगहेतुत्वात् लैङ्गिकविनियोगप्रकारचिन्तानन्तरं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्तायाः सङ्गतिमाह * एवमिति * लिङ्गाधिकरणापक्रमवदिहापि विशिष्टाह-
स्या विशिष्टरूपविनियोगोक्तेर्विनियोगप्रकारोक्तः वाक्यमरुणया क्री-
यातीति प्रकरणाधिकरणभाष्यात् अरुणाधिकरणं वाक्यीयविनि-
योगप्रकारचिन्तां निराकर्तुमुद्यैरित्येव वाक्यमुदाहरणमित्याह * त-
त्रेति * वेदोपक्रममुदाद्युपसंहारं चान्यदपि वाक्यमत्रोदाहरण-
मित्याह * तद्यदीति * तत्रेति वा सन्वेदभाष्यं व्याचष्टे * तत्रेति
* अगादिशब्दवाच्यानां पादादिसमूहसामान्यरूपानां जातानां अ-
गादिशब्देर्ग्रहणं वेदानां धेत्येवं भाष्ये व्याख्याते शब्दार्थचिन्ताया
लक्षणासङ्गतिमाशङ्कादिमन्त्रप्रकाशये कर्मणि उच्येत्त्वादिकर्मक्षेत्रे
च प्रायश्चित्तमित्येवं विनियोगचिन्ताफलत्वात् लक्षणसङ्गतिमुच-
नायोच्येत्स्वेत्याद्युक्तं वाक्यव्यापारालोचने ऽपि पूर्वपक्षोद्भवसूचना-
योपक्रमोपसंहारस्य पदान्वयानपेक्षभुतिवशात्त्वं जातप्रदणस्योक्ते भु-
तिविरोधात् सिद्धान्तायोगमाशङ्क्य विनियोगभृत्यव्यापारात् अ-
विरोधो ऽभिधानोक्त्या च सूचितः । भुतिवशादेव ग्रहणाप्रतीतिः सन्वे-
दायोगं शङ्कते * कुत इति * भुतिवशात्पूर्वपक्षसम्भावनातिशयायोक्ता
यस्तुतस्तु अत्र पूर्वपक्षस्यापि वाक्येनैव करणारपदानां चान्योप्यवि-
रोधे सति एकवाक्यत्वायोगादेकानुरोधेनेतरस्य व्याख्येयत्वावगतेरु-
पक्रमोपसंहारस्योः भृत्योर्विरोधे बलाबलविशेषो ऽस्ति न धेति
सन्वेदाद्विशेषाभावे विध्युद्देशार्थवादविरोधे ऽङ्गुणविरोधे च ता-
दर्थ्यादित्यनेन न्यायेन विध्युद्देशस्यार्थवादं प्रति प्राधान्यात् बलीय-
स्यावगतेर्विध्युद्देशरूपोपसंहारस्यवर्गादिभुतिषलीयस्त्वात् तदनु-
रोधेनार्थवादरूपोपक्रमस्या वेदभुतिव्याख्येया उपक्रमबलीयस्त्वे तु उ-

पक्रमस्वेद्भृत्यविरोधेनगांदिभ्रुतिव्याप्येयेति पक्षद्वयप्रतिभाषा-
 त्सन्देहमुपपादयति * एकेति * एतदेवापपादयति * उपक्रमे
 हीति * यो होता सो ऽध्वर्युरित्यादाद्युपक्रमोपसंहारयोर्द्वयोरपि
 विध्युद्देशस्य सति उपक्रमबलीस्त्वे ऽपि अत्रार्थवादरूपस्योपक्र-
 मस्य विध्युद्देशेन बाधनिश्चयात्सन्देहायोगमाशङ्काह * स चेति
 * विध्युद्देशस्यार्थवादकृतप्ररोचनां विना पर्यवसानासम्भवासम्भवे
 ऽपि अर्थवादानर्थक्यपरिहारार्थंवादैकवाक्यत्वाभ्युपगमे ऽपि विध्यु-
 द्देश्यधीयस्त्वेन स्नेहमात्रस्याज्ञानसाधनत्वनिश्चयावगतेः प्ररोचनं
 विना पुंसः प्रवर्त्तयितुमशक्यत्वात् अर्थवादसन्निधौ चार्थवादानपे-
 क्षस्य विध्युद्देशस्य प्रवर्त्तकत्वायोगेनार्थवादात् घृतात्पयविशेषप्र-
 हृणात्पर्यवसानाभ्युपगमे तु घृतस्यैव साधनत्वनिश्चयात्प्ररोचनां
 विना पर्यवसानसम्भवासम्भवसन्देहात्स्नेहमात्रेणोक्तव्याः शर्कराः
 घृतेनैव वेति सन्देहः सम्भवतीति परिहारेण यथासन्देहः समर्थि-
 तः तथेहापि समर्थयन्ती इत्यर्थः । पौनरुक्त्यं तर्हीत्याशङ्कते * एवं
 तर्हीति * विध्युद्देशे ऽज्ञानसाधनद्रव्यानुपादानात्सन्निध्याप्येस्य दौ-
 र्यन्त्यं वक्तुं युक्तं न तु निश्चितार्थत्वाशङ्काधिक्याद्वारभ्यतइत्याशयेन
 परिहरति * नायमिति * विध्युद्देशस्य बलीयस्त्वादुचैस्त्वादिविधौ
 जातस्य विधेयोचैस्त्वादिविषयतेत्येवं पूर्वपक्षसूत्रन्याय्यार्थं किं
 तावदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * अकाधिकरणपूर्वपक्षे
 विध्युद्देशस्योपक्रमस्त्वात् बलीयस्त्वोपपत्तेः न तन्न्यायेनास्योपस-
 हारस्य बलीयस्तता युकेत्याशङ्कानिरासार्थत्वेनोपक्रमस्यापि वेद्भु-
 तेर्लक्षणया जातविषयता युक्ता न तु ऋगादिशब्देन वेदानां लक्षण-
 या ऽप्यधिकारो विषयीकारः सम्भवतीत्येवमावृत्त्या सूत्रन्याय्यार्थं
 वेदानामिति भाष्यं न्याय्यातुं लक्षणासम्भावनायान्योन्यान्वयं ताव-
 दाह * किं चेति * सूत्रावृत्तिसूचनार्था किञ्चोक्तिः यथाग्नीषोमीये
 पशुमालमेतेति विध्युद्देशस्यपश्चादप्यद्वयं सामान्यरूपत्वा-
 द्वाक्यशेषभूतमन्यत्वेन ह्यग्राह्येन विशेषेण भावनावानेकधात्व-
 र्थानुराजनसद्वत्त्वेन सामान्यरूपत्वात् द्रव्यदेवतान्वयानुमितिवाक्य-
 शेषत्वेन यागाख्येन धात्वर्थविशेषेण न विरुध्येत तथर्गादयो ऽवा-
 न्तरसमूहरूपत्वाद्विशेषस्थानीया महासमूहत्वात्सामान्यस्थानीयैर्वा-
 क्यशेषैर्वेदेन विरुध्यते किं त्वन्वीयन्ते ततश्च सम्भवति तावद्वृक्ष-
 पेत्याशयः । लक्षणासम्भवे ऽपि वेदोक्तैवर्गादयो लक्ष्यन्ते न त्वर्गा-
 युक्त्वा चेद इति कुतो ऽवधारणेत्याशङ्कां निरस्य भाष्यव्याख्यां
 सूचयति * न कथं चिदिति * ब्राह्मणे ऽपि वेदप्रसिद्धेः सुतरां

न षडन्तीत्युक्तम् । पक्षद्वये ऽपि सामर्थ्येनोच्चैस्त्वादीनामृगादिम-
न्त्ररूपपञ्चाश्वजातिधर्मत्वाद्देवविषयत्वपक्षे ऽनेकवेदविहितानामृ-
गादीनामुच्चैस्त्वोपांशुत्वरूपविद्वद्ध्यधर्मद्वयप्राप्तावष्टदोषविकल्पापत्ते-
र्जातविषयतैव युक्तत्वेनमावृत्त्यान्यधासूत्रव्याख्यायार्थमपि चेति भाष्यं
व्याचष्टे * किं चेति * जातस्य तावदनेकवेदविहितत्वे ऽप्येक-
गादिरूपव्यवस्थानादेकोच्चैस्त्वादधिर्मावधारणादियक्यं वेदानां
त्यनेकजातसङ्कीर्णत्वाद्देवविषयत्वपक्षे सामर्थ्यप्राप्तजातधर्मोच्चैस्त्वा-
दिसद्भूतः स्यादित्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * ऋचो हीति * वेदविहि-
तत्वस्य धर्मान्वयहेतुतयोत्तराधिकरणे वक्ष्यमाणात्वात् पठतिर्विधि-
लक्षणाथः भाष्यस्य ऋग्ग्रह्यास्योपलक्ष्यार्थत्वं तथेत्यनेनोक्तम् ।
उच्चैस्त्वादिविधानस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणे धृतैर्धेदविषयत्वे च प्र-
करणेन वशीकारायोगात् प्रकरणवाधापत्तेर्जातविषयतैव युक्तत्वेव-
मन्यथा सूत्रव्याख्याय प्रकरणं चेति भाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टो-
मेति * प्रकृतज्योतिष्टोमत्यागे ऽपि प्रकरणास्यानादरादुल्लङ्घनम् ।
ऋग्वेदादिविहितस्य ऋगादिप्रकाशत्वस्यापि सर्वक्रतुसाधारण्या-
त्तद्धर्मत्वपक्षे ऽपि प्रकरणवाधाख्यदोषसाम्यापत्तेरनुवाक्याद्यर्थत्वेन
प्रकरणापेक्षत्वात् प्राकराणक्यर्था यत् प्रकाशयते तदुच्चैरुच्चारित-
तया प्रकाशनीयमिति वाक्यार्थप्रतीतिर्ज्योतिष्टोमिकजातविषयत्वेन
व्यवस्थाऽप्युपगमादोषपरिहारे तु वेदविहितधर्मत्वपक्षे ऽपि प्राक-
रगिकेन ऋग्वेदेन यत् विधीयते तदुच्चैरुच्चारितेन शब्देन प्रकाशनी-
यमिति वाक्यार्थोपपत्तेर्ज्योतिष्टोमिकधर्मदेवविषयत्वेन व्यवस्थया प-
रिहारस्यापि साम्यापत्तेर्नैकः पर्यनुयोक्तव्य इत्याशङ्कते * न-
न्विति * ज्योतिष्टोमप्रकरणे यां वेदः तेन यद्विधीयते इति वाच्ये
कृत्स्नवेदस्य ज्योतिष्टोमप्रकरणेनाव्याप्तिः यावानित्युक्तं जातसर्गा-
दिगर्भवाच्यवर्णसङ्ख्याने प्रत्येकं प्रवृत्तेः प्रकरणसर्गादिः समासत्वा-
द्वचवधोपपत्तेर्वेदत्वस्य तु प्रकरणस्य वेदभागे समाप्यभावात् व्यव-
स्थानुपपत्तेर्न परिहारतुल्यतेत्याह * नैतदिति * इयतिरेकमुखेनातु-
ल्यत्वमुपपादयति * सर्वेति * श्लोकद्वयेनाश्रयमुखेन विवृणोति * ८१७।
मन्त्रेति * विधिविधेयं तर्कश्च वेद इति विधिशब्दोक्तस्य विधाय-
कप्राप्त्यपभागस्य विधेयशब्दोक्तानां च मन्त्राणां मननविध्यपेक्षिता-
त्मतत्त्वतर्कणार्धजगज्जननात्मकार्याभिधायिनो “यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति त-
द्विजिज्ञासिस्व तद्वद्वेद”त्याद्युपनिषद्भागस्य च वेदत्वस्मृतेस्तत्समूहे
काठकाद्याख्ये क्रतुविषये वेदत्वं पादसमूहे त्येकवाक्यभूतं जातं

यदसमूहे पञ्चजातम् भवच्छेदरूपमक्षयवयात्मकेष्टस्यैवसमूहे साम-
मजातं वर्तत इत्यर्थः । जातप्रद्वार्थसमूहसामान्यवाचितं वनादिप-
दवृष्टान्तेनोपपादयितुमाह * यथेति * सङ्घातसामान्यान्विता
वृक्षादिसङ्घाता यथा वनादिशब्दवाच्याः तथा श्रुगादिशब्दवाच्यानां
पादादिसमूहानां सामान्यानि जातशब्देनोच्यन्त इत्यर्थः । जात्यधि-
कार इति भाष्येण भर्तृमित्रादिभिश्चाजातशब्दस्य जातिवाचित-
या व्याख्यानात्समूहवाचितया युक्त्याशङ्क्याह *जातिरेव त्विति *
श्रुगादिजात्ययोगात् ।

विच्छिद्यसत्त्वद्रूपैश्च नित्यैः सर्वगतैरपि ।

व्यतिरिक्तपदारम्भो वर्णनोपपद्यते ॥

भनारब्धे च गोशब्दे गोशब्दत्वं कथं भवेत् ।

इति मार्त्तिकोक्तगोशब्दत्वायोगन्यायेन तदभूताधिकरणो-
क्तवाक्यत्वायोगंधुपपादयितुमाह * द्विवर्णे ऽपीति * प्रा-
तिपदिकाशयो द्विशब्दः श्लोकं व्याचष्टे * यथैव हीति * भिन्नैः कर्मा-
दिभिः स्मार्तरुद्धारणप्रकारावयैश्च करणैस्तदेतुभूतैश्च प्रयत्नैर्व्यङ्ग्यत्वेन
क्रमवत्त्वादियुगपद्भावितानां वर्णनानां वर्णसमुदायात्मकानां वा ऽक्षरा-
णामक्षरसमुदायात्मकानां वा पदानां समूहे वाक्यान्त्ये वा वर्णे जा-
तिरूपं वाक्यत्वं भ्रमशब्दादिषु कल्पयितुमाश्रयमाणं नवान्त्यवर्ण-
धेलायां तेष्वालोचनसम्भवः पदतद्वाक्यसम्बन्धबुद्धिव्यवधिबाध-
नादिति तदभूताधिकरणोक्तान्तद्विलक्षणायां पदरूपाणां वाक्यावय-
वानां ग्रहणरूपैः पदार्थानां पदपदार्थसम्बन्धानां च स्मरणानुरूपैः
प्रत्ययैः पदार्थानां चान्यान्याकाङ्क्षाभिर्व्यवधानाज्जात्याश्रया । ननु स-
म्बन्धेन जातिग्रहणायोगात् यथा नाध्ययसितं तथगौदीनि जातिरू-
पाणि कल्पयितुं न शक्यानीत्यर्थः । अयुगपद्भावित्वेन तर्हि समूह-
स्याभ्ययोगात्तत्सामान्यरूपं जातमपि न स्यादित्याशङ्क्याह * किं
त्वेति * भयौगपपद्ये ऽर्थे एकार्थप्रतिपादकत्वलक्षणैकधर्मयोगात्समू-
होपपत्तिरित्याश्रयः सामान्योक्तेर्जातिवाचित्वात्सामान्याभ्युपगमे
जात्यपह्नवो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यौगिकानामिति * साधारण-
वाक्यस्य सामान्यशब्दो न जातिवाचीत्याशयः । जातोक्तं च समूह-
वाचितया लोकप्रसिद्धत्वात् न जातिवाचित्वव्याख्या युक्त्याह *
लोके ऽपि चेति *

वेदो वा प्रायदर्शनात् ॥ २ ॥

धैकमिसमानार्थत्वेनेन प्रकमाव्योपक्रमवाची प्रायशब्द इत्युत्तरार्धे
 घेदेति भाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * एतदभाष्यविवरणार्थं प्रजापति-
 र्वा इति भाष्य व्याचष्टे * तदिति * कुत इति प्रश्नभाष्य पूर्वपक्ष-
 सूत्रस्य श्रुतिशब्दोक्तहृत्वनुसन्धानार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * यद्विति
 * वाक्यत्युत्तरभाष्याशय व्याचष्टे * तत्रेति * विध्यकवाक्यत्व वि-
 ना ऽर्थवादत्वानवसायात् विधिविरोधानवभासे ऽपि स्तुतिनिन्दा-
 ज्ञानानुत्पत्तर्ने विधिज्ञानेन ज्ञानेनार्थवादजन्यसंज्ञानस्य बाध्यत्वलक्ष-
 ण विध्यवादयोर्बलात् किं तु विधायकरूपविध्यैकवाक्यत्वात् स्तु-
 त्थर्थवादो निषेधरूपविध्यैकवाक्यत्वात् निन्दार्थवाद इति विध्यक-
 वाक्यत्वानुसारणार्थवादस्वरूपावधारणलक्षणं तच्च विरोधकारण-
 कत्वाभावात् न मुख्यपश्चाद्भावापेक्ष अतो जर्चितलयाम्या वा जुहु-
 यादित्यादेर्मुख्यस्याप्यर्थवादस्य पयसा ऽग्निहोत्र जुहोतीत्याद्युपसहा-
 रस्यविध्यनुरोधात् पयोहोमस्तुत्यर्थवादत्वाद्यवधारण युक्तम् । इह तु
 श्रौतार्थज्ञानाद् वाध्यवाधकत्वलक्षणं बलात्तमालोच्यते तच्च विरोध-
 हेतुकत्वात् मुख्यपश्चाद्भावापेक्ष न विध्यर्थवादपदस्त्वालाचनात्रि-
 परीत भवतीत्याशयः । यदि तु विध्यर्थवादत्वनिबन्धनमेव बला-
 त् बलाच्चामित्याग्रहस्ततः पश्चात्तनेष्वर्थवादेषु तदस्त्वित्यतिशयार्थ-
 माह * य इति * मुख्यत्ववाद्भ्युद्देशत्वस्याप्यङ्गुणविरोधन्या-
 याद् बलीयस्त्वहेतुता न विरुद्धेत्याशयः । पौरुषेण्यर्थवादेषु अङ्ग-
 त्वादौर्बल्यं कस्माच्च भवतीत्याशङ्काह * ये त्विति * विरोधा-
 पक्षायां श्रुतस्य विध्युद्देशस्य स्वार्थपरत्वे ऽर्थवादान्वयापत्तेः सार्थ-
 वादस्य स्वयमपरोचकत्वेन केवलस्याप्यवसानादलम्भात्मकस्य वा-
 धकत्वानुपपत्तमुक्तत्वेनार्थवादस्यैव बलीयस्त्वादिभ्युद्देशगतत्वे ऽ-
 प्युगादिशब्दानां दौर्बल्यं मित्याशयः । आग्नावैष्णवमेकादशक-
 पालं निर्वपत्सरस्वतीमाज्येन यजेतेति श्रुतेरमुख्यस्याग्नावैष्णवस्य
 विकल्पनाग्नीषोमीयैर्द्राग्रविकारत्वात्पौर्णमास्यमात्रस्यातन्त्रप्राप्तैरेव
 नैराकाङ्क्षात्पाश्चात्यस्य सारस्वतस्योपाशुयाजविकारत्वहेतुकपौ-
 र्णमासतन्त्रनियमाप्रवृत्तिर्द्वादशाधिकरणे वक्ष्यते इह त्वैकवाक्यत्व-
 प्रतीतिरूपक्रममात्रेण नैराकाङ्क्षाभावात् न तेन पौनरुक्त्यं शङ्कनीयं
 यद्युद्गातापच्छिन्नादक्षिणं यजेत यदि प्रतिहृतां सर्वैस्वदक्षिणेने-
 ति श्रुते द्वयोः क्रमेणावच्छेदे पूर्वनिमित्तक प्रयोग कार्यपरनिमित्त-
 को यति सन्दिह्य पूर्वनिमित्तस्य मुख्यत्वाद् वाक्यत्वं पूर्वपक्षयित्वा
 पूर्ववाच्यं विनाशरामलामानुपपत्तेः धैकतेऽयः पदार्थेऽयं प्राक् प्रा-
 त्प्राकृतपदार्थवत् पूर्वदौर्बल्यस्य पष्ठ वक्ष्यमाणत्वात् मुख्यस्या-

येनादजन्यस्य वेदज्ञानस्य पाश्चात्त्यविध्युद्देशजन्येन जातज्ञानेन
बाध्यता युक्तेत्याशङ्कते * ननु चति * उत्पन्नस्योत्तरभानस्य
विरोधिपूर्वज्ञानबाध चिनोत्पत्त्ययोगेन बाधकत्वादेकवाक्यस्यानां
च पदानामन्योन्यज्ञानानपेक्षज्ञानोत्पादकतायामकवाक्यत्वमद्वाप-
त्तेरन्योन्यसापेक्षज्ञानोत्पादकतायामकवाक्यत्वमद्वापत्तेरन्योन्यसा-
पेक्षज्ञानोत्पादकत्वावसायात् पूर्वपदजन्यज्ञानविरोधिना ज्ञानन्यो-
त्तरेण पदेनानुत्पादितस्य बाधकत्वानुत्पत्तेर्नात्र पूर्ववद्वयत्वस्याय-

८११। सम्भवतोत्थाशयन परिहरति * नैतदिति * श्चाक व्याचष्टे
* ये हीति * पूर्वपदस्योत्तरपदानुसरोधवृत्तिरवे ऽप्येकवाक्य-
त्वाविघातात् एकवाक्यस्येवपि पूर्वद्वयत्व फस्मात् भवतीत्या-
शङ्क्याह * पूर्वप्रतीति चेति * जातस्योद्यैस्त्वादिविधेयत्वाभा-
वेन पूर्वप्रतीतिविधेयविषयात् भनधिकत्वात् पूर्वप्रतीतिवेदरूपवि-
धेयविषयत्वाभावेन च पूर्वप्रतीताननुगुणत्वादनपेक्षितत्वेनाप्रतिपा-
द्यतया बलीयस्ता नाशङ्कितुमपि शक्यत्वाशय । सामान्यन्याय-
मुक्त्वा प्रकृते याजयति * तद्विहेति * वेदानां विधेयविषयत्वस्य पूर्व
प्रतीतिविधेयमात्रापेक्षणात् जातरूपान्वयायागनाप्रतिपाद्यत्वात् बा-
धकतेत्यर्थः । वेदानामर्थवादाविधेयविषयत्वप्रतीतौ विध्युद्देश-
कीर्तनमनर्थकं स्यादित्याशङ्क्याहार्यवादश्च एव त्विति । पदानां
विधेयत्वं विधयतेव वेत्यर्थवादात्सन्देह विषयः निर्णयस्य । वि-
ध्युद्देशकीर्तनाधीनत्वात् यद्यपि वेदा ऽर्थावादाविधेयविषयतया
भाति तथापि निर्णयार्थं विध्युद्देशे कीर्तनीय इत्याशय । भा-
व्यव्याख्यायै सूत्रार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * प्रायदर्श-
नोक्तैर्भूयोदर्शनमात्राच्चित्तन प्राप्युत्तरार्थत्वमद्वाक्यत्वे वेदो-
न हतुलक्षणव्याप्यत्वशून्यत्वात् न ऋगादीन् लक्षयितुं शक्यं स एव
ऋगदिभिर्व्याप्यत्वेन हतुलक्षणयुक्तै शक्यो लक्षयितुमित्यन्वया-
त्स्वयं सूत्रव्याख्या सूत्रायतुमाह * वेदश्चेति * वेदाध्यभिचारात्
ऋगादीनामृगाद्युक्तमात्रणगादिरूपवेदावयवप्रतीतिसिद्धे तल्लक्ष-
णार्थत्वं वेदात्करनार्थिका तस्माद्व्यवहृत्यो वेद इत्येवमादिमध्यम-
पदलापिसमासत्वनैवावेदाद्युक्तिर्व्याख्यायैत्यप्यनन ग्रन्थेन सूचितम् ।
अर्थवादाच्च च वेदानां विधेयोद्यैस्त्वादिविषयत्वप्रतीतिसिद्धयैव-
स्थामात्रार्थत्वेनवेदाद्युक्तीनामनुवादप्रायत्वादनुवादानां च लक्षणवृ-
त्तिदर्शनाद्विध्युद्देशस्थानामपि ऋगाद्युक्तीनां लक्षणमावृत्तिरविद-
८२०। इति व्याख्यान्तरं सूचयितुमाह * यथा वेति * यस्मादिति
भाष्य सकलवाक्यवचनम्यक्त्युत्तरार्थत्वेन व्याचष्टे * तनति * त-

स्मादिति सूत्रार्थोपसहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति *

लिङ्गान्व ॥ ३ ॥

श्रुतिं प्रातारत्याद्यवच्छेदस्य लक्षणयैव वेदे प्रयोगादलिङ्ग-
त्यमाशङ्काह * लक्षणापि चेति * त्रिषु पादेषु द्वौ वेदौ ऋक्शब्द-
श्च सङ्कीर्त्य वेदैरिति चतुर्थे पादे बहुवचनेनोपसहरतीति कृत्वा वेद-
वचनमृक्शब्दं दर्शयतीत्येव लिङ्गत्वोपपादनार्थं द्वाविध्यादिभाष्य-
ममुष्यपादद्वयस्य वेदसङ्कीर्तनस्यादावुपन्यासेन मुख्यं वा पूर्वोद-
ना लोकादित्यस्य विप्रतिषिद्धधर्मसमवाये भूयसां स्यात्सधर्मत्वमि-
त्यस्माद्विभ्राधिकरणतया समसस्यविरोधाविषयत्वमङ्गीकृत्याहस्य
मुख्यत्वेऽपि भूयानुसारित्वसूचनात् चतुर्थपादानालोचनेऽपि
ऋक्शब्दस्य यजुर्वेदसामवेदशब्दसाहचर्यात् वेदविषयत्वज्ञानं भव-
ति बहुवचनान्मथानुपपत्त्या तु तदेव इदीकियतरत्वेव व्याचष्टे *
त्रिष्वेव तावदिति * तथा चाध्येतारस्तत्रैव सुतरां प्रयुज्यत इति पूर्व-
पक्षवार्तिकोक्तं ऋगादौ वेदप्रयोगमनुभाषणपूर्वं पारहरति * य-
स्त्विति * धर्मोपदणसूत्रमसम्बन्धपदव्यवायापत्तं स्थस्थानादुक्तस्य

त्रयी विद्याख्या च तद्विदि ॥ ५ ॥

इति सूत्रं तावत् षष्ठीयसा शास्त्रत्वेन प्रयोगोपन्यासानर्थ-
क्यादयुक्तमाशङ्कोपपादयितुमाह * यदि चेत् * प्रश्न-
पूर्वं प्रयोगमुपपादयति * कथमिति * पञ्चविंशत्याह्वयप्र-
थमप्रपाठके महन्मे वोच इत्यादि यजुः पाठात् छन्दोगानां जातमव-
त्य त्रयीविद्यशब्दस्य वेदविषयत्वेऽपि ऋगादिरवदानां किमायात-
मित्याशङ्काह * अत इति * सूत्रार्थमुपसहरति * तस्मादिति * ८२१॥

व्यतिक्रमे यथाश्रुतीति चेत् ॥ ६ ॥

पक्षद्वयेऽपि लिङ्गेनोच्चेस्त्वोपांशु-वयो ऋगादिशब्दरूपधृति-
सम्बन्धिनयैव प्रयोज्यत्वाद्देद्विहितपदार्थधर्मत्वपक्षं यजुर्वेदविहित-
त्वेन ऋचामृगेष्वेदव्यतिक्रमे यजुर्वेदविहितत्वेनोपांशुत्वात्प्राप्तावपि
ऋग्वेदविहितत्वेनोच्चेस्त्वस्याप्यपरिहार्यत्वात् वेदाख्यश्रुतिरहित-
त्वनिमित्तस्योपांशु उच्चैर्वा प्रयोगस्य पाक्षिकाभ्यध्यापत्ते जात-
धर्मनैवांचितेत्यपि चेति भाष्यव्याख्यातपूर्वपक्षसूत्रार्थानुभाषणार्थ-
त्वेनैतासूत्रस्याप्यर्थमपेति भाष्यं व्याचष्टे * अनुभाषयेति *

न सर्वस्मिन्निवेशात् ॥ ७ ॥

श्रुत्वेदविहितानां यजुषां यजुर्वेदपाठमात्रेणोपांशुत्वे यजुर्वेद-
विहितानां चर्चा श्रुत्वेदपाठमात्रेणोच्चैस्त्वे सति विधिधाराधादोषः
स्यात् सर्वस्मिन्सृजते यजुर्जाते च श्रुत्वेदविहिते उच्चैस्त्वनिवे-
शाद्यजुर्वेदविहिते चोपांशुत्वनिवेशादेकवेदविहितस्य धर्मद्वयसम्ब-
न्धमाप्तर्न दोष इत्येवं सूत्रव्याख्यार्थे नैपदोष इत्यादिभाष्यं व्याचष्टे-
* न पाठमात्रेणेति * करोतेर्धिध्यनभिधायित्वात्कथं वेदविधेयतो-
क्तिरित्याशङ्क्य वेदस्य कर्त्तव्यत्वज्ञापनरूपकरणात्त्वचाच्चिन्या तृतीय-
या विधायकत्वाभिधानात्करोतेर्धिध्यभिधायकत्वोपपादनार्थं प्रमा-
णेनेत्युक्तम् । एवमपि वेदद्वयविहिते अग्निहोत्रादौ विकल्पो ऽप-
रिहार्य इत्याशङ्क्याह * यदि त्विति * भूयस्त्वेनोभयध्रुवीत्यनेन
न्यायेनाग्निहोत्रस्य यजुर्वेदिकत्वावगतेः सर्वं वास्य धर्हिष्यं सर्वैः
परिमृहीतं य एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहातीत्यार्वेदिकस्य विधेरुदय-
कालत्वलक्षणगुणविध्यर्थं प्रकरणोर्जावनार्थत्वावसायाग्नौष्टेस्त्वो-
पांशुत्वयोर्विकल्पापत्तिः विशेषानवधारणे तु विकल्पो ऽप्यदोष
इत्याशयः ।

वेदसंयोगान्न प्रकरणेन बाध्येत ॥ ८ ॥

उच्चैस्त्वादिविधानस्य जातिष्टोमप्रकरणे श्रुतेर्वेदाधिकारत्वे
प्रकरणबाधापत्तेः जाताधिकारः स्यादित्येवं प्रकरणं चेति भाष्यं
स्याख्यातं सुप्रार्थं यदुक्तमिति भाष्येणानुभाष्य तत्परीहारार्थत्वेन
वेदसंयोगात् श्रुत्वेदादिविहितत्वलक्षणात्सर्वस्मिन्त्योतिष्टोमाद्यनिरि-
क्ते ऽपि कृतावुच्चैस्त्वादिविनिवेशः प्राप्तो न प्रकरणेन बाधितुं शक्य
इति कृत्वा यत्प्रकरणं बाध्यते स न दोषः बाक्येन प्रकरणबाधस्य
युक्तत्वादित्येवं सूत्रव्याख्यार्थं वेदेति भाष्यं स्पष्टत्वाद्ब्याख्याय वेद-
संयोगात्सर्वस्मिन्निवेशं प्राप्तं न प्रकरणानुरोधेनोच्चैस्त्वादिवर्मा
बाधेतेति द्वितीयांशतयपरिणतनिवेशोक्त्यङ्गीकारेण धर्म इत्यध्याहा-
राधिक्येन च सूत्रव्याख्यामभिप्रेत्य पाठान्तरमुदाहरति * बाधेतेति
वेति * पूर्वपाठे प्रयत्नान्ततया निवृत्तशब्दविपरिणामः ।

धर्मोपदेशाच्च न हि द्रव्येण सम्बन्धः ॥ ९ ॥ (१)

श्रुतधर्मत्वेनोपदिष्टस्योच्चैस्त्वस्य पुनः सामधर्मत्वेनोपदेशाच्च

श्रुगादिशब्दैर्देवो अधिक्रियतइत्येव सिद्धान्तसुप्रोक्तप्रतिज्ञानुपद्वण
सूत्रपूरणसूचनार्थं लिङ्गाच्चेति सूत्रानन्तरमतसूत्रकृतमपि पूर्वपक्ष-
निरासार्थत्वेन स्वस्थानादुक्तुष्येदानीं व्याख्येयमिति सूचयितुं जा-
ताधिकारपक्षं श्रुग्धर्मत्वापदेशनैवोच्चैस्वस्य सामधर्म्यसिद्धि सा-
मान्ययो न वक्तव्य इत्येव पूर्वपक्षनिरासार्थमेव सूत्रशेष व्याचष्ट
* जातेति * प्रजापतिहृदयादिसंज्ञाना साम्नामृग्रहीतत्वात् तदर्थं
साम्नामुच्चैस्त्वोपदेशो भविष्यतीत्याशङ्कत * अनृगकति * जा ८२२।१
तधर्मपक्षं प्रकरणांनुग्रहसम्भवेनाप्राकरणीकपु प्रजापतिहृदयादिषु
उच्चैस्त्वप्रिध्ययोगात्तादर्थ्यं न सम्भवतीति परिहरति * नति *
तादर्थ्याश्रयुपगमे ऽप्यल्पविषयस्यान्मन्दप्रयोजनत्वापत्तिरित्याह *
अल्पेति * वदो ऽधिक्रियतइत्यनुपद्वण सूत्रपूरण सूचयप्रधिकरणा
र्थमुपसहरति * तस्मादपीति *

॥ आधाने गानस्योपाशुनाधिकरणम् ॥ २ ॥

गुणमुख्यव्यतिक्रमे तदर्थत्वात् मुख्येन

वेदसंयोगः ॥ ९ ॥

उच्चैस्त्वादेर्वेदधर्मत्वे स्थिते प्रसङ्गादुत्पत्तिवेदधर्मत्वं धेत्यत्र
चिन्तेति परमतत नावदधिकरणं वर्णयन् आधानसाम्ना विधानस्य
वेदान्तरीयत्वाभावादनुदाहरणत्वाभावाद्वा हृत्वाचिन्तात्सूचनपूर्वं
सन्देह पूर्वपक्षं चाह * इदानीमिति * उत्पत्तिवेदधर्मं कर्त्तव्यं ।
प्रयोगवेदधर्मो धेति सन्देहार्थं यदव्यपदेशनिबन्धनत्वादुच्चैस्त्वा-
दिधर्माणां प्रत्यात्मन्यवस्थितोत्पत्तिविधिविषयस्य च साक्षाद्वेद-
व्यपदेशोपपत्तः । प्रयोगविधिविषयत्वस्य त्वङ्गपु प्रधानद्वारेत्येन
साक्षाद्वेदव्यपदेशहेतुत्वायोगात् यस्याङ्गस्य यत्र वेदे विधानं तस्य
तद्वदधर्मः स्यादिति यदता यत्सामवेदिकैवोरपन्तीयादिवाक्यैर्वि-
धीयत सामवेदनैतत्साक्षात्क्रियत यजुर्वेदेन तु प्रधानद्वारेत्येव पृ-
थंपक्षभाष्यव्याख्या सूचिता । अङ्गप्रधानयोर्भिन्नवेदविहितत्वरूपे
व्यतिक्रमे अङ्ग स्वरूपनिबन्धनधर्मानुरोधेन प्रधानद्वारप्राप्तस्य ध-
र्मस्य बाधलक्षणी ऽतिक्रमः कार्यः । प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन वा स्व-
रूपनिबन्धनस्येति सन्देहे प्रधानसादृगुण्यार्थत्वाद्द्वङ्गधर्मानुष्ठानस्य
प्रधानद्वारधर्मानुरोधेन स्वरूपनिबन्धनधर्मव्यतिक्रमस्य न्याय्यत्वा
त्प्रधानद्वारक प्रयानवेदसंयोगः क्रियतइत्यनेन विवक्षित इत्येव
सूत्रव्याख्या सूचयन् सिद्धान्तमाह * इतीति * गुणे स्वरूपतः

प्राप्तस्य धर्मस्य बाधनमित्यर्थः । भाष्ये ऽपि स्वरूपनिबन्धनो धर्मो
 गुणोक्तोक्तः । प्रधानद्वारको मुख्योक्त्या । अपरोक्तोर्विरोधिधर्मा-
 न्तरार्थताप्रवक्ष्यकर्तव्यतोक्त्या सूचयन् श्लोकं व्याचष्टे * अवश्ये-
 ति * तदर्थत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे *
 तथा हीति * प्रधानद्वारप्राप्तेनैव धर्मेणाङ्गस्यापि सादृगुण्यसिद्धेर-
 श्युपेत्यवादमात्रेण * यद्यपीत्युक्तम् * बाधानस्येत्यादिभाष्यं
 सिद्धान्तोपसंहारार्थमेव व्याचष्टे * तस्मादिति * प्रयोगवि-
 धेरङ्गप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वलभ्याङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयत्वेन
 कल्पत्वाद्वादान्तात्त्वेन धेदधानुपपत्तेर्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपा-
 श्रितं शास्त्रार्थयोगात् यजुर्वेदेन यद्विनियुज्यते तदुपाश्रितं शास्त्रा-
 र्थवगतेः सामवैदिकोपत्तिविधिविहितेष्वबाधानसामस्तु उपांशुत्वा-
 प्राप्तेर्नोच्चैस्त्वबाधकता युक्तेति पूर्वपक्षाशयं दूषयितुमुपन्यस्यति
 * नन्यति * प्रधानेन सहाङ्गानामेकदेशकालकर्तृत्वसिद्धये ऽङ्गानि
 तु विधानत्वात्प्रधानेनोपदिश्येरन् तस्मात्स्यादेकदेशत्वमित्येकादशा-
 धिकरणसिद्धान्तसूत्रे प्रकारव्यविधानरूपेति कर्तव्यताकाङ्क्षाकरणा-
 वयप्रधानविषयेन दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यज्जेतेत्यादिप्रयोग-
 विधिनोपदेशस्य वक्ष्यमाणत्वात्प्रयोगविधेरपि वैदिकत्वोपपत्तेः क-
 रोतेन्नानुष्ठानात्मकप्रयोगवाचित्वाज्जुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपाश्रि-
 तं शास्त्रार्थोपपत्तिरित्याशयेन परिहरति * नैतदिति * प्रधानेन
 सहैकवेदविहितानामङ्गानां वाक्यैकवाक्यत्वापप्रवाक्यसमूहात्मक-
 महावाक्यार्थभूतानामङ्गप्रधानविशिष्टभावनाविषयवैदिकप्रयोगवि-
 धिप्रयोज्यत्वंसम्भवे ऽपि वेदागतरविहितानामेकवाक्यत्वायोगात् न
 तत्प्रयोज्यत्वोपपत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थं विधेस्त्वेकश्रुतित्वात् अप-
 र्यायविधानात् नित्यवत् भूताभिसंयोगादर्थेन युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्तं
 शब्दार्थो नातः तत्तस्मात्सर्वप्रयोगे प्रवृत्तिः स्यादित्येकादशाधिकर-
 णान्तरसिद्धान्तसूत्रं पठति * तथेति * साङ्गप्रधानप्रयोगविधेरैकप्र-
 धानप्रयोगविधिभूतिनियन्धनत्वेनापर्यायेणाकादशिकत्वं न स्या-
 दङ्गानां विधानावगतेर्नित्यवच्छिस्तानां च तथाभूतानां श्रुत्यादिप्रमा-
 णोपनयलक्षणसन्निधानाविशेषात्सन्निकर्षविप्रकर्षानादरेण प्रधाना-
 न्वयावगतेरनिर्णयोपायपरिमास्यत्वेन च प्रधानोपकाररूपेणार्थेन
 सर्वेषामपेक्षितत्वात् युगपत्प्राप्तेर्यथाप्राप्ते च स्वशब्दार्थे विकल्प-
 योगात् निवीता ऋत्विजः प्रचरन्तीति सर्वैर्विजां निवीतवद्यथाप्रा-
 प्तस्याङ्गसमूहस्य सर्वस्य स्वप्रधानप्रयोगविधायिशब्दविषयत्वावगतेः
 सर्वाङ्गप्रयोग कलसिद्धिः स्यादिति समन्त्याङ्गप्रयोगोपपादनार्थैकका-

ण्डाम्नानिमित्तैकवाक्यत्वाभावे ऽपि अङ्गप्रधानानामन्योन्यापेक्षा-
घरात्सर्वाङ्गानुगृहीतेन प्रधानतः फल भावार्थोदित्येव वाक्यैकवा-
क्यत्वकल्पनया सन्निकृष्टविप्रकृष्टानां सर्वेषामङ्गानां प्रधानप्रयाग-
त्वाधप्रयोज्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् यदान्तरियाणामप्यङ्गानां प्रधान-
प्रयोगविधिप्रयोज्यत्वापत्तिरित्याशयः । अतः प्रधानप्रयागविधिप्र-
योज्यत्वेनाङ्गानां वेदान्तरात्पन्नानामपि प्रधानप्रयागवदप्रयोज्यत्वा-
त्साङ्गस्याधानस्य याजुर्वेदिकत्वेनासाम्नामुपाशुत्वोपपत्तिरित्युपसह-
रति * तस्मादिति * स्वयमेव तर्ह्याधानवत्सास्नामाप यजुर्वेदप्रयाज्यत्वात् ८२३।१
दुपाशुत्वप्राप्ते प्रधानद्वारत्वायागाद्वलियस्ता न युक्तत्वाशङ्कत * एव
तर्हीति * प्रधानोपकारित्वेनाङ्गमस्याप्युपाशुत्वस्य प्रधानधर्मत्वा-
भ्युपगमतूच्चैस्त्वस्यापि प्रधानधर्म वापत्तरपारहायां तुल्यबलतयाह
* अथेति * साक्षादङ्गविधायप्युत्पात्तविध्यालाचन साम्ना याजुर्वेदिक-
त्वाभावादुपाशुत्वप्राप्ते प्रधानस्यैव तु साङ्गस्य यजुर्वेदसम्बन्धा-
त्साम्नामुपाशुत्वप्राप्ते दुर्निराकरा प्रधानद्वारतति परिहरति * उ-
च्यतरति * श्लोक व्याचष्ट * यदि हीति * आधानसामोत्पत्तेर्व-
स्तुतो याजुर्वेदिकत्व ऽपि सामवैदिकत्व कृत्वाचिन्तारम्भादित्याश-
यः । साङ्ग कुर्यादित्युपबन्धस्य याजुर्वेदिकत्वेन साङ्गस्योपाशु-
त्वावधारणात्स्वरूपेण चाङ्गस्योपाशुत्वसस्पर्शाभाव साङ्गस्योपाशु-
त्वायोगा स्वरूपेण सस्पर्शापत्तिरित्याशङ्कते * नन्विति * साङ्ग-
विधौ विषयत्वेनाङ्गविधानाद्विशेषणविधेः विशिष्टविधिकल्पत्व-
नानाम्नानाद्वैदिकत्वानुपपत्तेराधानसाम्ना याजुर्वेदिकत्वाभावेनो-
पाशुत्वाप्राप्तरूपाशुत्वरूपो धर्म प्रधानद्वारैवाङ्गानि प्राप्नुवन्नाङ्गधर्म
इत्यत्र कथ्यते न त्वङ्गस्य स्वरूपणोपाशुत्वापादिका यजुर्वेदे सा-
क्षाद्योदनास्तीति परिहरति * नेति * अतो नापाशुत्वाद्यैस्त्वयो-
स्तुल्यबलतयाह * ततश्चेति * यत्नयस्त्वे ऽप्युपाशुत्वस्य विरा-
धाभाव बाधकत्वायोगाद्विराधा इति क्रमात्तथाक्त प्रधानद्वाराप्यङ्ग
प्राप्तस्य धर्मस्य बाधे साक्षात्प्रधानवैगुण्यानापत्तरङ्गवैगुण्यद्वारस्य
तु प्रधानवैगुण्यस्याच्चेत् वबाध ऽपि तुल्यत्वेन नोपाशुत्वस्य बा-
धकत्व सम्भवतीत्याशङ्क्य प्रधानतः * न हीत्युक्तम् * उपाशु-
त्वस्य साङ्गप्रधानधर्मत्वादङ्ग ऽप्युपाशुत्वबाध साक्षात्साङ्गप्रधानवै-
गुण्यावच्छेदस्यैव त्वङ्गधर्मत्वात्तद्बाधेन साक्षात्प्रधानवैगुण्या-
नापत्तर्वैगुण्यमित्याशयः । उच्येत्त्वोपाशुत्वयार्थेदविशेषविधयत्वो-
पलक्षितकर्माङ्गत्वेन विधावात्पत्तिवदविधयत्वस्य चाङ्गधनन्य-
द्वारत्वात्साक्षात्प्राप्ते प्रयोगवदविधेयत्वस्य तु प्रधानद्वारत्वाद्विप-

८२४।

रीत बलाबलमिति प्रात्यात्मिकत्वाद्द्वयपदेशधर्माणामिति धर्तिकोक्त
 पूर्वपक्षाय दृग्गतायानुसन्धत्ते * नन्विति * वैश्वे इति तन्त्रे-
 त्वस्य बाध्यतयापि शब्दार्थः । प्रधानवैगुण्यापादकत्वेन साक्षात्प्राप्ते-
 र्वलीयस्त्वहत्तुत्वाभावात् शीघ्रावगतिहेतुत्वमात्रं वाच्यं तच्च यद्याधि-
 करणन्यायाद्दीर्घत्वमेवापादयतीत्याशयः न दूषयति * सत्यमिति *
 प्रधानपदस्वरवलीयस्त्वाभ्युपगमः निश्चायसिद्धिः शङ्कतः * ननु चेति *
 यच्चेनेन न्यायादतिशयसिद्धिः परिहरति * सत्यमिति * सामिधेन्य-
 नुपचनानादीनां श्रुत्यदन्वाधानमन्वार्थानां च यजुर्वेदविधानात्
 पूर्वपक्षन्यायनतानावदस्वरप्राप्तौ सिद्धान्तन्यायेन बाधिताया विशेष-
 पविषयेण मन्त्रादिवचनन प्रधानपु सामान्यवचनप्राप्तौ पाशुत्यवाध-
 पूर्वमद्रूपं तदवध इत्यर्थः । स्वप्रधानानामिष्टव्याख्यानां पशुव्या-
 ख्यानां च दशपूर्णमासविकृतीनां दशपौर्णमासिक मन्त्रादिस्वरत्रय
 चोदकाः प्राप्ता बाधित्वा प्रत्यक्षयजुर्वेदिकप्रधानप्रयोगवचनलक्षणोप-
 दयप्रशेनप्रधानविधायियजुर्वेदनिमित्तोपास्तुत्यस्वरप्रसक्तौ सामवद-
 विहिते इत्यनं उद्गा-युक्तात्भिः कार्याणीति वदोपदयात्पूर्ववद्वदान्यत्वे
 यथोपदय स्युरिति सप्तमपादान्त्याधिकरणसूत्रेण पूर्वपक्षयि-
 त्वा तद्गहणाद्वै स्वधर्मस्यादधिकारसामर्थ्यादव्यक्तं शेष इत्यनेन
 पूर्वसूत्रस्य पूर्ववच्छब्दनिर्दिष्टप्रत्युपस्थापितप्राकृतधर्मपरामर्शिनं तच्छ-
 ब्दश्चादकप्राप्तान्यद्गा-यधिकृत्य वैकृतप्रयोगवचनप्रवृत्तेर्वाधिकार
 उदशादकवाचिनमभिप्रत्यप्रयोगवचनन प्राकृतधर्ममहणात्प्राकृताना-
 श्रधमाणाभ्योदकसामर्थ्येनानिर्दिष्टकृतकानामेव प्राप्त स्वकीयचोद-
 कप्राप्तनानिर्दिष्टकृतकधर्मयुक्त इत्येनादि स्यात् यस्तुद्गाप्रादि सामा-
 न्यसमाख्यानमित्तत्वात् मन्व्यक्तं कर्त्ता स शप प्राकृतधर्मोऽति-
 रिक्तं फलकवितादनावायपूर्वं इत्येताद्भविष्यतीति सिद्धा-
 न्तविषयमाप्तत्वात् तन्नेव न्यायेनाप्रापि चोदकवलीयस्त्वात्
 काम्पटिभ्यतिरिक्तानां दशपूर्णमासविकृतीनां साद्वानां चो-
 दकप्राप्तमन्त्रादिस्वरत्रय काम्यधीना तु यज्ञार्थेण वै काम्या इत्य-
 स्मा उपानु फलं व्या इति काम्यशब्दोच्य प्रधानविशेषवचन नो-
 पाश्रुत्यविधानादद्विमात्रस्वरत्रय युक्तमित्याह * तथाति * उपोति-
 शमाद्रभूतानां तु दशपूर्णमासविकृतीनां दशपौर्णमासिक मन्त्रा-
 दिस्वरत्रय चोदकानां प्राप्तप्रयोगवचनन वाच्यमानं तद्गहणाद्वैति
 पक्षमायन चादकवलीयस्त्रेनोन्नीयितं न्यातिष्ठोमस्य यजुर्वेदिक
 वचनापाश्रुत्यमकारवाचप्रवृत्तत्वादिव सामप्रवृत्ति स्यादित्येवमाधिक-
 रणपूर्वपक्षवैयर्थ्यमात्रस्य परस्तापपारयाहायपौर्णमासिकानां धर्मा-

णां ग्रहणस्य कृत्स्नविधानात्तत् पूर्वत्वमिति सिद्धान्ते निराकरिष्यमा-
णत्वेनाभावाद्दर्शपौर्णमासिकमन्द्रादिस्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्ग-
भूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योति-
ष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणीयाद्युद्देशेन विशेषवचनवि-
हितेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गानां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः
सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनविभागे विहितानां मन्द्रा-
दि (स्वरत्रयाशङ्कानुपपत्तेः तदङ्गभूतानां दर्शपूर्णमासविकृतीनामपि
प्रस्तुतसिद्धान्तन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्राप्तिं बाधित्वा दीक्षणी-
यांद्देशेन विशेषवचनविहितेषु स्वरेषु स्वरेषु तेनैव न्यायेन साङ्गा-
नां प्राप्तेषु मन्द्रं प्रातः सवने चरन्तीत्यादिविशेषवचनैः सवनवि-
भागं विहितानां मन्द्रादि) स्वररक्षाणामुच्चारणानां सर्वेषां ज्योतिष्टो-
माङ्गानामपि गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायेन प्रतिस्वं साङ्गं प्रयोगं प्रयोगं
त्रेधा विभज्य प्राकृतमन्द्रादिभिराज्यभागान्तत्वाद्यनादरात्सर्वेषां सा-
म्याभावे ऽपि त्रेधा विभक्तयश्चभागधर्मत्वेन तुल्यानां मन्द्राद्युच्चार-
णानां प्राप्तौ यत्किञ्चिदिति वाक्याच्च सर्वेषां दैक्षाप्राचामुपांशुत्व-
प्राप्तौ प्रधानमाश्रयाचिना शब्देनोद्दिश्य यावत्वा वाचा कामयी-
त तावत्वा ऽनुब्रूयादित्यादिस्वरविशेषविधानात्प्रधानमात्रे स्व-
रविशेषात्तदङ्गेषुपांशुतेति व्यवस्था दैक्षे तु मन्द्रयाज्यभा-
गान्तमित्यादिविभागेन प्राप्तस्य प्राकृतस्य स्वरस्य गुण-
मुख्यव्यतिक्रमन्यायेन ज्योतिष्टोमगतोपांशुत्वप्रसङ्गाद्वारितस्य सव-
नविभागाविहितेन मन्द्रादिस्वरेण गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायादेव दैक्ष-
प्राप्तेनोभयानुप्रहायाज्यभागान्तादिविभागेन साङ्गदैक्षप्रयोगं त्रेधा
विभज्य प्रयोज्यतया ऽवगतेन प्रतिप्रसवः प्राकृतस्य वा स्वरस्या-
ङ्गभूतं दैक्षे स्वरूपतः प्राप्तस्य प्रधानतः प्राप्तेन सवनविभागस्वरेण
बाधात्सवनविभागतुल्यदैक्षविभागाश्रयाणाम्मन्द्रादिस्वरकस्योच्चार-
णस्य सम्पादनं कार्यमनुबन्ध्यादिष्वपि सवनविभागस्वरद्वारप्रा-
प्ता मन्द्राद्युच्चारणविशेषाद्दैक्षेण व्याख्याता इत्याह * एवमिति *
तथा ज्योतिष्टोमस्येति तु पाठे तथा प्राप्ते सतीत्यध्याहार्यम् । ततो
ज्योतिष्टोमस्येति पाठस्तु सुगमः यत्किञ्चिदित्येतेनैवोपसत्स्वपुपां-
शुता न युक्तेत्यापङ्गोपसंहारं यत्किञ्चिदिति वीप्सार्थप्रतीतिविराधा-
पत्तेर्दीक्षणीयास्वरप्रसंसार्थत्वेन चार्थवत्त्वोपपत्तेर्नोपसंहारार्थत्वं स-
म्भवतीतिसूचनायोपांशुपसत्स्वयुक्तं विप्सार्थयत्किञ्चिच्छब्देन
सर्वव्यापित्योक्त्योपसंहारानर्हत्वं सूचितं सवनीयादिष्वपि साङ्गं

प्रयोग त्रेधा विभज्य मन्द्राद्युच्चारणानां वैक्षण्यायेनोचितत्वात्तद-
 तिक्रमेणानुबन्धादिषु वैक्षण्यायमतिदेशो न युक्त इत्याशङ्काह * सु-
 ८२५।१० त्याकालेति * मन्द्र प्रातः सवने चरन्तीत्यादिवाक्यस्थाना सवना-
 कीनां सोमयागाधयववाचित्वेन सवनीयादिवाचित्वाभावाद्यथा वी-
 क्षणीयाद्युद्देशेन विहिता. स्वरास्तदङ्गेषु न भवति यथा घा दीक्षि-
 णीयादिषु सुत्याकालवह्निभूतेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु सवनसम्बन्धेन
 विहिता. स्वरा न भवन्तीत्याशङ्कते * ननु सवनगद्धानामिति *
 सप्तम्या सवनानामाधारस्यप्रतीते. कर्ममध्ये अनुष्ठानादेव च कर्मणा-
 माधारत्वप्रसिद्धे कर्मकाले चानुष्ठान विनानुष्ठानस्य कर्ममध्यत्वा-
 सिद्ध सवनकाले तत्प्रयुज्यते तत्र सर्वत्र मन्द्रादिवाक्यव्यवहारात्
 सवनीयादिष्वपि यथासवनमय स्वरा भवन्तीति परिहरति *
 नेति * एतदेव व्यतिरेकतो ऽन्यतश्च यथाक्रम श्लोकद्वयन वि-
 वृणोति * यदिति * यत्प्रातः सवनस्याङ्ग चरन्ति तन्मन्द्रमित्य-
 द्भव्यतिरेकजानितपञ्चम्याधयणात्सवनान्मन्त्रप्रतीतिरभिमता । सव-
 नानामाधारत्वमात्रविषयायां स्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवाक्यादिरूपाणा स-
 वनाङ्गमन्त्राणा सवनाख्यसामयागाधयवभूतावान्तरसमुदायाख्यव-
 त्वेन सवनेभ्यः स्यन्तभेदाभावादाधेयत्वानुपपत्तेर्वपसा प्रातः सवने
 चरन्तीत्यादिवच्च सवन प्रत्याधेयत्वेनाश्रुतत्वाच्च यथा सवन मन्द्रा-
 दिस्वर. स्पादित्याशङ्कते * केचिदिति * व्यतिरेकता ऽन्यतश्च
 यथाक्रम श्लोक व्याचष्टे * आधार इति * पृष्ठीप्रयोजनस्य मन्द्रा-
 दिस्वरलाभस्य पष्ठपभावे ऽपि सवनाधारत्वाविशेषेण स्तोत्रादिष्व-
 प्यवगतत्वेन सम्भवात् स्तोत्रादौ मन्द्रादिस्वरसमावापत्तिरूपो दापो
 मास्तीति परिहरति * इतीति * अद्वानङ्गविषया इत्युक्त परिहासो
 ऽभिधीयत इत्यप्याहारण याज्यम् । मत्यन्तभेदाभावे ऽपि आधेयत्व
 ८२५।११ दशान्तेनोपपादयन् श्लोक व्याचष्टे * यथा हीति * अद्वानङ्गविषया
 द्वयोक्ति । याज्यानुवाक्यादिसन्निपत्योपकारिमन्त्रव्यातिरिक्तस्य त्वा-
 गदुपकारिण स्तोत्रादे कृत्स्नस्य मन्त्रजानस्य निफलसवनान्ङ-
 रयायागत ज्योतिष्टोमाङ्गत्वावसायात्सवनीयाद्व्यङ्गान्तरयस्तोत्राद्यपि
 प्रत्याधारत्वमार्गं सवनाना न तु प्रधानतति सवनीयादिनुव्यता यक्तु
 शक्यम्याह * यदि यति * सुत्याक्त्यात्र ज्यातिष्टोमो व्यवस्थितः ।
 सवनान्तरगत सवनीयादौ स्तोत्रादौ च यथासवनस्वरमुपपादितम-
 पूर्णं स्तोत्रादौ स्वरान्तरप्रसिद्धमोक्तिपूर्वमुपसहरति * नानाति *
 सवनीयादिव्यावृत्तिशब्दानिरासाय समस्तोक्तिः । सुत्यकास्तीना-
 म्यद्वानाति मध्यमपदलार्पासमासः । सर्वेष्वप्याहार्दानसत्रेषु

ज्योतिषोमिकस्वरन्यायमितिदिशति * एतेनेति * सर्व-
 ञ्च वाचनिकस्वरलाभव्युत्पादननानिष्टापत्तौ परिहृतायामुद्यमवे-
 त्यादिप्रहितस्य नानावेदस्वरस्य निर्दिष्यत्व शङ्कते * क पु-
 नरिति * को विषय इत्यर्थः । इयेनादावौद्गात्रादिसमाख्या-
 प्राप्तस्य कर्त्तुं प्राकृताङ्गव्यतिरिक्तापूर्वाङ्गविषयत्ववत् नानावेदस्व-
 रस्यापूर्वमङ्ग विषयो भविष्यतीति पारहरति * उच्यतेइति *
 एतद्वच विवृणाति * यदिति * येषां प्राकृतानामङ्गानां प्राकृतस्व-
 रस्तद्वत्त्वां विवृतौ चोदकेन प्रयोगवचनबाधात प्रयोगवचन च वि-
 नाङ्ग प्रधानधर्माप्राप्तेरपूर्वे ऽङ्गस्ववेदस्वरापपत्तिसूचनार्थम् * प्राकृ-
 तत्युक्तम् । प्रयोगवचनस्याबाधाभ्युपगमे ऽपि वेदान्तरीयतोक्ता ।
 सविषयइति पूरणीय प्राकृतवङ्गेषु चादकप्राप्तन स्वरेण प्रयागव-
 चनप्राप्तस्वरबाधः ऽप्यपूर्वे ऽङ्गचादकाप्रवृत्त प्रयागवचनप्राप्तस्वर
 बाधायागात् चदान्तरीयेश्चाङ्गवाक्ये प्रत्यक्षैकवाक्य-वाभावाः ऽप्यङ्गा-
 ङ्गिनामन्योन्यापेक्षाकल्पितैकवाक्यत्वशब्दादान्तरीये ऽप्यङ्ग वेदान्त-
 रीयप्रधानप्रधानप्रयोगविधिप्रवृत्त्युपपत्तौ गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायन
 चदान्तरीये ऽप्यप्रधानप्रयोगविधेर्वेदान्तरीयाङ्गकवाक्य-वायागा-
 द्वेदान्तरीये अङ्ग प्रवृत्त्यनुपपत्तौ वेदान्तरीये ऽङ्ग प्रधा-
 नवेदस्वराप्राप्तिसूचनार्थं चदान्तरीयेऽपूर्वेऽङ्ग प्रधानद्वारस्य स्व
 राख्यस्य धर्मस्य भावात् सविषय इत्यवमपि पक्ष दूषयति
 * नन्विति * समानवेदस्य तर्ह्यङ्गप्रधानस्वराविराधिस्वर-वेनात्रा-
 ध्यस्वरीयस्वरत्वाभानास्वरविधिविषयो ऽस्त्विति पक्षान्तर शङ्कते
 * एव तर्हीति * कन्दकचितोदनादे प्रधानवेदविहितस्याव्यक्त-
 शेष इत्यनन विषयत्वकल्पनादत्रापि समानवेदप्रहितस्यैव विषयता
 युक्तेति सूचनार्थम् * शपेक्षित्युक्तम् * अङ्ग नानावेदस्वरस्य प्रधा-
 नस्वराविराधित्वं चदता प्रधाने ऽवश्यं नानावेदस्वरविधिरभ्युपग-
 म्य इत्यापाद्य गुणमुख्यव्यतिक्रमन्यायात्प्रधानद्वारेणपूर्वे ऽङ्ग त-
 द्वेदस्वरलाभापत्तरद्वयविषयस्वरविधेर्नैकत्वप्रसङ्गात् सो ऽपि वि-
 षयो न भवतीत्येवमेवमपि पक्ष दूषयति * सा ऽपीति * प्रधानमेव
 तर्हि यथाप्राकृताप्राप्तशेषाङ्गक स्वसमानवेदस्वापूर्वाङ्गान्तरक विषया
 ऽस्त्विति पक्षान्तर शङ्कते * तद्वच तर्हीति * दार्पणार्णमासिकन म-
 न्द्रयाज्याभागान्तमित्यादिना ज्योतिषोमिकेन वा मन्त्रप्रात मन्त्रह-
 त्यादिना स्वरण तस्य प्रधानस्यावश्यकत्वात्सो ऽपि विषया न भव
 तीत्यत्रमेतमपि पक्ष दूषयति * नेति * प्रधानस्यात्मीयवेदस्वराभावे
 प्राकृतस्य स्वरस्य प्राकृताङ्गमात्रान्वयित्वेनापूर्वाङ्गान्वयानुपपत्ते प्र-

धानद्वाराद्दे स्वराभायोगात् अङ्गमेव तर्हि विषयो भविष्यतीत्यपू-
 र्वाङ्गविषयवाच्येव पुनः प्रत्यवतिष्ठते * न तर्हीति * प्रधानद्वारापू-
 र्वाङ्गस्य नानावेदस्वरप्राप्त्यभावे ऽपि यः प्रधानस्य प्राकृतस्य प्राकृत-
 स्वराण्यो धर्मः तस्यैव देशादिबन्धप्रयोगाङ्गत्वेन प्रकृतिबद्धिकृतावपि
 प्रयोगवचनाध्ययत्वावगतेरपूर्वे ऽप्यङ्गे ऽभावाग्राङ्गे नानावेदस्वरवि-
 धिविषय इत्येवं परिहरति * नैवमपीति * प्रकृतस्य स्वरस्य च य-
 ष्मभागधर्मतया देशबद्धमुपांशुत्वमिति नवमाधिकरणन्यायेन स्थित-
 त्वाद्यष्टभागपतितस्यापूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतस्वराण्यधर्मलाभोपपत्ते-
 नोपूर्वमङ्ग नानावेदस्वरविधिविषय इत्याह * अपि चेति * ननु
 स्तरा वा एष यष्टस्य तस्माद्यत्किञ्चित्प्राचीनमग्नीषोमीयात्तेनापांशु
 चरन्तीत्युदाहृत्य उपांशुताग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थधर्मो यष्टभागध-
 र्मो वेति सन्दिग्धे यष्टशब्दस्य प्रयोजनवत्तत्त्वादप्येवाद्यष्टस्तरशब्द-
 ह्यागेन विध्युद्देशस्यप्राचीनशब्दान्वयप्रतीतेर्यष्टभागधर्मत्वं पूर्वपक्ष-
 यित्वा तस्मादित्यादिपक्ष्यवधानेन यष्टस्य प्राचीनमित्यन्वयायोगात्
 प्राचीनस्य चोद्देश्यत्वेन विशेषणानपेक्षत्वाद्यष्टभागस्य चैकत्वात्
 यत्किञ्चिदिति बहुविषयविस्तारप्रतीत्ययोगापत्तेर्यष्टस्य त्मरेत्यन्वये
 ऽपि स्तुत्यर्थत्वेनार्थवत्त्वोपपत्तेः पदार्थधर्मत्वस्य तस्मिन्प्रधिकरणे
 सिद्धान्तविषयमाणत्वात् कथं तेन न्यायेन मन्त्रादिस्वरस्य यष्टभा-
 गधर्मता स्थित्याशङ्कानिरासार्थम् * वेधेत्युक्तम् * यत्किञ्चित्प्रा-
 चीनमित्यत्र यष्टशब्दानन्वयाद्यष्टभागधर्मत्वं निराकरिष्यमाणे ऽपि
 प्रातः सवनविशब्दानां यष्टभागवाचित्वादायभागान्ताविशब्दाना-
 मप्येकवचनान्तत्वेनाङ्गता यष्टभागवाचित्वावगतेः नवमाधिकरणपू-
 र्वपक्षन्यायेन मन्त्रावेर्यष्टभागधर्मतावसीयतइत्याशयः । यूपान्यस्त-
 रणवर्हिषः प्राकृतलयनाविधर्मानन्वयपक्षे अपूर्वस्याङ्गस्य प्राकृतस्व-
 रानन्यदशङ्कानिरासाय पूर्वस्याप्यङ्गस्य प्राकृतयष्टभागावकाशो-
 रम्भकत्वेनाप्राकृतकार्यवर्हिषस्तुल्यस्य निरस्तम् । नानावेदस्वरस्य नि-
 र्विषयत्वपङ्कामुपसंहरति * तस्मादपीति * ज्योतिष्टोमे च नाना-
 वेदस्वरनिबन्धे सति वाङ्मयलीयसंवादन्यत्र निवेशे ऽपि त्याग्नन्
 ज्योतिष्टोमप्रकरणान्नानानर्थक्यार्थात्तर्ज्योतिष्टोमनिवेशाभावात्वे ऽत्य-
 न्तानर्थक्यं स्वादित्याह * प्रकरणीति * शङ्काद्वयस्यापि परिहार
 प्रतिजानीते * अत्रेति * सर्वेषां दर्पिहोमानामपूर्वत्वेन प्राकृतधर्मा-
 प्राहित्वाभायशब्दश्च यजुर्वेदिकत्वाद्भूतपु प्रधानद्वारस्वरप्राप्ता-
 यपि स्वतन्त्रेषु दर्पिहामेषु उपांशु पजुर्पाति विधानमर्थवदित्याह *
 २३॥ उपांदिषति * एवं निर्विषयपङ्कामपरिहारे ऽपि ज्योतिष्टोमे निबन्ध-

शाभावात् प्रकरणाभ्यानां नानार्थक्याशङ्काऽपरिहृता स्यादित्याशङ्का ऋ-
क्षसामवेदस्वरविधानपार्श्वमिच्छा ज्योतिष्टोमाद् काम्ये चानङ्ग-
ऽपि ज्योतिष्टोमाद्वाधितः प्रादन्त क्रतुप्रयोज्य सार्थकत्वात् ज्योति-
ष्टोमप्रकरणाभ्यानां नानार्थक्योपपत्तस्तत्साहचर्यादस्यापि प्रकरणाभ्या-
नमर्थप्रद्विषयतीतिसूचनार्थत्वायच्छब्दः । इतरप्यारपि स्वरयो का-
म्यनैमित्तिकेषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु निवेशेन सप्रियता भन्तज्योतिष्टोम-
प्रयोगाच्च प्रकरणाभ्यानां नानार्थक्यत्वाद् * ऋक्मामेति * वदन्मि-
त्तस्वरलक्षणार्था वेदोक्तिः कस्यां धितत्वरक्षणान्नास्ति । तत्र वि-
शेषविहितमन्द्रादिस्वरसङ्गात् नार्थवत्त्वाशङ्कानिरासपूर्वमेतदे-
यं विवृणोति * मन्द्रमिति * सामवेदाविहितं प्रवर्णान्-
महावीरभदनिमित्तकमद्भुमुदाहरति * तथेति * एकपदार्थाभ-
क्तत्वेनाभिर्गणनस्याग्नीषोमीयवत्तथा विभागायोगात्सुत्योत्तरकालत्वाभा-
वेन च सवनीयादिवद्यथासवनमकस्वरप्रायोगात्प्रधानद्वारस्वरा-
प्राप्तेरात्मीयवेदस्वरायाधादुदाहरणत्वाधिरोधेऽप्यमभ्रकत्वे स्वर-
विषयत्वायागापत्तमन्त्रप्रतीकग्रहणनैमित्तिकवर्णम्वेदिकस्य काम्यस्य
चोभयविधस्यादाहरणस्य सूचनायादिशब्दः । यजुर्वेदविहितत्वेनि-
मित्तमुपाशुत्तमप्येव विधयजुर्वेदविहितैकपदार्थात्मककाम्यनैमित्तिक-
काङ्क्षविषयमुदाहार्यमित्याह * एवमिति * सुत्योत्तरकालेषु यानुष-
न्ध्यादिषु ज्योतिष्टोमाङ्गेषु मध्येऽवभृथाद्भूतानां सामानादिसा-
ब्दोक्तानां चानुषन्ध्यादिसामाना परिसामान्यानां परितः सामाना-
तिस्युत्तयाऽवभृथादिप्रयागाद् बाह्यत्वावगतेरवभृथादिप्रयोगविधि-
विधेयत्वाभावात्तवभृथादिद्वारस्वरप्राप्त्यभावात्सामानाज्योतिष्टोमाङ्ग-
त्वाभावेन चाग्नीषोमीयादिवत्सवनविभागस्वरेण विषयतया ग्रहणा-
भावाद् बाधकाभावेन स्वरूपतः प्राप्ते यथावदमत्र स्वरो युक्त इति
कृत्वा नानावेदस्वरोपदेशानुस्यूतसिद्धं नानावेदस्वरूपदेशस्य नि-
र्विषयत्व प्रकरणाभ्यानां नानार्थक्यं वा नास्तीत्याशयनोदाहरणान्तरमा-
ह * तथेति * सवनविभागविहितमन्द्रादिस्वरलक्षणार्था सव-
नोक्तिः । सुत्योत्तरकालत्वात्प्राचीनभागविहितोपाशुत्तमप्राप्त्यभावे
सवनविहितेन च स्वरेण विषयतया ग्रहणाभावात्मन्द्रादिस्वराभा-
वे पारिशोभ्यानुस्यूतसिद्धं वेदस्वरविधानपक्षमाशङ्काह *
अन्यथा हीति * परिसामान्यं प्रयागसमग्रायिस्वराभावे दाक्षणी-
यापङ्गप्रयोगसमग्रायुपाशुत्तमं न स्यादित्याशङ्काह * दीक्षणीयादी-
ति * दीक्षणीयादिपरिसामाना दीक्षणीयादिप्रयोगानन्तर्गतत्वेऽप्य-
ग्नीषोमीयप्राचीनत्वाविशेषानुपाशुत्तमत्वाशयः । प्रवर्णसामान्यपि त-

होप्रीयोमीयप्राचीनताप्रवर्ग्यप्रयोगवहिर्भावाच्च प्रवर्ग्यस्वरोच्चै-
स्त्वाप्राप्ते उपाशुत्व स्यादित्याशङ्क्याह * प्रवर्ग्येति * करण-
विभक्त्या साङ्गस्याद्यैस्त्वविधानात् प्रवर्ग्यप्रयोगवहिर्भावेऽपि च
पशुप्रयोगवहिर्भूतस्य दीक्षाकालस्य यूपच्छेदनस्य पश्वद्वत्वाविराध
यत् प्रवर्ग्यसाक्षां प्रवर्ग्याङ्गत्वाविराधादुच्चैस्त्वमित्याशयः । प्राप्त-
ङ्गिक परिसमाप्य साङ्गप्रधानसयोगादुपाशुत्व तु गम्यतइत्येतेन
प्रकृतमेव तर्हि स्वयमेवाङ्गानां याजुर्वेदिकत्वादुपाशुत्व न गुणप्र-
धानधर्मविरोधद्वारमिति शङ्कानिरासमुपसहरति * प्रधानमिति *
शङ्कानिरासोपसहारवत्सूचनायस्तुशब्द परमतेन वर्णितमधिकरण
आधानसाक्षां यजुर्वेदविहितत्वेन वेदान्तरीयत्वाभावात्तुदाहरणत्वा-
योगेन तावद् दूषयति * य इति * सामवेदेनैतद्विक्रियते यद्वारव-
तीयादीभिरिति भाष्ये धारवन्तीयादिसामरूप यद्गान पठ्यत त-
स्सामवेद इति करोते पाठार्थत्वाद्धारवन्तीयादिभिरिति तृतीयाया-
ञ्छेत्यम्भूतलक्षणाधिक्यात्स्वरूपपाठमात्र सामवेदिकमपेक्ष्यापचारा-
त्सामवेदेन क्रियतइत्युपन्यासा न तु लिङादिभ्यापारात्मिकाया वि-
धानक्रियाया कारकहतु सामवेदमभिप्रत्यति स्वमतनादाहरण स-
मर्थयितुमाह * तत्रेति * पाठस्य शब्दाभिध्यञ्जकत्वेनोत्पादक-
त्वोपचारोपपत्तेरुत्पादनवाचिकरात्वर्थत्वसम्भवसूचनायोत्पत्त्युक्त्या
ऽस्मिन् व्याख्यान पाठो विवक्षितः । एव पूर्वेपक्षभाष्यव्याख्ययोदा-
रणसमर्थने सति पाठवदधर्मो बलीयान् विधिरेदं प्रमो वर्तते चिन्ता-
पक्ष गुणे स्वरूपतः प्राप्तमुख्यद्वारप्राप्तयोर्विराध चिन्ताभावात्सौ-
त्रौ गुणमुख्यशब्दो नोपपद्यतामिति कृत्वा कस्या चित्तसामवेदे
पाठायामप्याधानसाम्नां विधिकल्पननादाहरण समर्थनीयमिति प-
रमतेनाह * तत्त्वेति * उपपत्त्युक्त्यात्र शब्दाभिध्यञ्जकत्वेन पाठस्योत्पाद-
कत्वोपचारात् पाठो विवक्षितः । विनियोगोक्त्या च विशिष्टो ऽसा-
धारणो नियोग इतिभ्युपन्या स्याङ्गप्रधानसाधारणप्रयोग-
विधिभ्यामृत्ययंमुत्पत्तिविधिप्राप्तात्मिकानकपदार्थोपपत्त्यनामा ग-
रणत्वाद्विवक्षितः । सामवेदशास्त्रायामाधानविधौ सत्यध्येनृभद्राभा-
षापक्षेदे पुन धृत्यानर्थक्यापक्षे शास्त्रान्तरीयविधिरङ्गदान्तरीया-
द्यामप्येकार्थानां विधीनां विकल्पेन विधायकत्वाद्युपगम विषयेन
पूर्वपक्षकरणापत्तरनुदाहृतसामवेदिकविधिकल्पनायोगाद्येतत्समर्थ-
नानुपपत्तेरुत्पत्तिविधानवागवलापलस्यैव चिन्तनीयत्वादपठिताना म-
न्त्राणामन्त्रातस्वरूपपात्रमिषाणाशक्त पाठस्य विनियोगं प्रत्युपपा-
दयित्वा पाठाभ्यामुत्पत्ति गुणशब्देन मुख्यशब्देन च पाठ प्रत्युपपा-

येत्पलक्षणात्प्राधान्यात्प्राथम्याद्दोषविधि विवक्षित्वाधिकरण व-
 श्यमाणाप्रकारेणारम्भणीयमिति परमतनिरासपूर्व स्मरतेनाधिकर-
 णार्णन प्रतिजानीते *तदा त्विति * कीदृगारभ्यतइत्यपेक्षाया विष-
 यसन्दहपूर्वपक्षसिद्धान्ताद् सहतुकासङ्गेपेक्षाह * यत्त्विति *
 भाष्यमपि पाठवेदस्वरानुरोधेन वेदस्वरानुरोधेन वा
 पाठवेदस्वरमिति जिह्वासाया पाठवेदस्वरार्थायितु युक्तो वि-
 धिवेदस्वराध्यानुमदीतु युक्त इत्येतावद् गुणाक्त्या पाठवेदस्वरो मु-
 र्योक्त्या च विधिवेदस्वरा विवक्षित इत्यत्र व्याख्याय शेष विधाना-
 र्थत्वात्पाठस्य विधायमानस्यैव च मन्त्रस्य स्वरापक्षत्वाद्धिधानका-
 लावगतस्यैव स्वरस्य यादृक्सामवदाभ्या विधीयते तदुच्ये प्रयोज्य
 यजुर्वेदेन यदिधीयते तदुपाश्वित्येव चादनार्थत्वावगते यदृक्साम-
 वेदयो पठ्यते तदुच्ये यजुर्वेद पठ्यते तदुपाश्वित्येव विधानाभावात्
 पाठकरणेन विधिवपयाप्यगुणयुक्त सम्पद्यतामित्येतदर्थमध्यता पा-
 ठे प्रवर्तते तत्र चेत्स्वरचादनार्थाज्ञानात्पाठवेदस्वरप्रवृत्त्या विधि
 वेदस्वरहानिर्भवति ततश्चादिताकरणात्फलमेव नावाप्त भवति विधि
 वेदस्वरानुष्ठातात् पाठवेदस्वरहानौ तस्याचोदितत्वात् स्मार्थहानि-
 गुणश्च सामगान पाठात्मक प्रधानमाधानम् आधानाङ्गत्वेन विधीय-
 मान तस्य च याजुर्वेदिकत्वावुपाशुता गुण स सामवेदाप्यपाठवे-
 दधर्ममुद्येस्त्व बाधनत्वेव व्याप्यम् । भाष्यानुसाराद्यतिक्रमपद-
 बाधवाचिन सन्दहाक्त्यर्थत्वाद्वा विरोधवाचनमभिप्रेत्य निय-
 ममात्रेण च पूर्वपक्ष कृत्वा स्वय व्यभिचारवाची व्यतिक्रमशब्दो
 नियमावकत्वाभ्या च पूर्वपक्ष इत्येतावतान्यथाधिकरण वर्णयति *
 अथ यति * सामान्यतो वेदान्तरीयाङ्गमात्रविषयत्वादस्याधिकरण-
 स्य कृत्वा चिन्तया ध्यानसामोदाहरणमित्याशयेनोक्तमेव परमते-
 नाधिकरणार्थ स्वरूपतो दूषयितु स्मारयति * अथ धैवमिति *
 स्वरूपताङ्गविधायिना उदनाङ्गस्य स्वरविधायुपलक्षण बलवत्प्रधान-
 द्वाराङ्गविधायिना वेति चिन्ताया गुणे स्वरूपता धर्म इत्यनेनैव
 व्यायन प्रधानद्वाराङ्गविधायिनेति निर्णयात्प्रात्यात्मिकवेदधर्मबाधेन
 प्रधानउदधर्म कार्य इत्यधिकरणार्थो व्यपदेशाङ्गोक्त । प्रधानद्वारा-
 ङ्गे प्राप्तेन धर्मण स्वरूपत प्राप्तस्य धर्मस्य बाधपक्ष प्रकृतौ ज्यो-
 तिष्टोम वदान्तरीयेषु स्तोत्रशस्त्रादभ्यङ्गेषु तदप्रहणाद्वा तच्छब्द-
 परामृष्टप्रात्यात्मिकवेदसमाख्याप्राप्तकर्तार विकृतौ तत्सुत्रयुक्तादि-
 तन्तरीयस्त्रयात्यात्मिकत्वात्कशाप्तकर्तार बाधित्या प्रधानवदसमा-
 ख्यानकर्तृप्राप्त स्थितसिद्धान्तबाधप्रसङ्गात् नैव चिन्ता युक्तत्वाद्

* एतस्मिंस्त्विति * यथाचोदकप्रापिताद्ग्राह्यत्वात्प्रयोगवचनश्लो-
 दकात् दुर्बलस्तथा प्रात्यात्मिकोपदेशरूपविधिप्रापिताद्ग्राह्यत्वाच्च-
 तोऽपि दुर्बल इति सूचनार्थं चोदकबलीयस्त्वव्युत्पादनार्थः सूत्रोप-
 न्यासः । प्रात्यात्मिकाद्ग्राह्येतिदेशस्य च प्रापकत्वेन बलीयस्त्वा-
 त्प्रकृतौ विकृतौ चाद्भेदसमाख्यातकर्तृग्रहणे अनुस्वरस्याप्यङ्गवेद-
 समाख्यातस्यैव ग्राह्यत्वापत्तः प्रधानस्वरग्रहणं न युक्तमित्याह *
 अथेति * करोति प्रयोगवाचिन्वाद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपाश्र्विति
 प्रयोगविधिरिहितस्यापानुधर्मकत्वप्रतीतेर्याजुर्वेदिकप्रयोगविधि-
 रिहितस्यापानुनिवाधानसाम्ना युक्तेति यत्प्रयोगवचनपरिपू-
 रितत्वादन्यत्राप्युत्पन्नानामङ्गानां यत्रैव प्रधानं तत्रैव विधिरि-
 ति वार्तिकेनोक्तं तन्निराससूचनार्थैवकारः । प्रधानप्रयोगविधिवि-
 धयस्येऽङ्गानामेकादश वक्ष्यमाणा अपि दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो
 यजेतेत्यादेः केवलस्याद्ग्राह्यत्वाच्चिरद्विरहितत्वेन साङ्गप्रधानप्रयोगविधा-
 नाशकः, करणविभक्तिनिर्देशात्साङ्गत्वात्तत्रगमः ऽप्यङ्गविशेषानुग-
 ते साङ्गत्वस्य वैकाङ्गसाहित्यमात्रेणाप्युपपत्तः सर्वोद्गोपसंहाराना-
 द्रप्रसङ्गात् ध्रुत्वादिसमृत्त्याचारपर्यन्ताद्ग्रापकसर्वप्रमाणसहितस्यैव
 दर्शपूर्णमासाविषयस्य साङ्गप्रधानप्रयोगविधायित्वाद्वापस्य च
 पश्चान्तरस्य पारदर्श्यादावपातः योऽपि मन्यते । वाक्यं प्राधान्ययो-
 गेन वाक्यार्थे चापि भावनामित्याख्यातस्य वाक्यताद्वेषवत् प्राधा-
 न्यमात्रेणोपपत्तेस्तदस्य चानाम्नातत्वेनोद्देशेर्नन्वत्यवहेद्वामा-
 याद्यजुर्वेदेन यत्प्रयुज्यते तदुपाश्र्विति वाक्यार्थानुपपत्तयजुर्वेदेन य-
 द्ब्रिधीयते तदुपाश्र्वित्येव एव वाक्यार्थो युक्त इत्याख्यः । करोतिञ्च
 विधिवाचिनस्तद्विशेषप्रयोगविधिपरस्य सत्युत्पत्तिविधिपरत्वायोगे-
 नाङ्गे स्वरूपतो धर्माप्राप्तेस्त्वस्य प्रधानद्वारप्राप्तन धर्मेण सह बलात्
 लक्षितं न युज्येत उत्पत्तिविधिवाची करोति प्रयोगविधिवाची ये-
 ति चिन्तायां तु गुणे स्वरूपतो धर्म इत्यादिप्रधानुपपत्तिः, तस्मा-
 त्पाठार्थः, कर्तातिविधानार्थो वेति सन्दिह्यात्पादनार्थत्वात्करोते, पाठ-
 स्य च शब्दाभिभ्यङ्गकत्वेनोत्पादनत्योपचारोपपत्तिर्विधानेऽत्यन्ताप्र-
 मिश्रयाचक्षतिकल्पनाभागात्पाठार्थं करोतिरिति पूर्वपक्षयित्वा
 पाठपक्षस्य करणत्वायोगाच्चेत्यादितृतीयामङ्गापत्तं करातस्तु ल-
 क्षणवा क्रियाप्रवृत्तिहेतुभूतविशेषापक्षाय प्रयोगविधि कल्पत्वेनैव
 दविशदभ्यपदेशायोगस्यापपादितत्वात्कार्यं ज्ञातेऽधिकार स्यादि-
 ति चाधिकारज्ञानस्य प्रयोगविध्यधीनकार्यज्ञानपूर्वकत्वाभिधानेना-
 धिकारविधेः प्रयोगविधिपूर्वकत्वावसायास्तुतरां दद्विधेयव्यपदेशा-

योगावगतेरुत्पत्तिविनियोगविध्योरन्यतरो विधिविशेषो विवक्षित
इति भवगतेरुत्पत्तिविधौ करोतिसामञ्जसात् तस्यैव च प्राथम्यादु-
त्पत्तिविधानार्थः करोतिरिति सिद्धान्तयितव्यमिति सूचयन् किं क-
रोतिः पाठार्थत्वात्पाठवेदधर्मकार्यो विधानार्थत्वाद्वा विधिवेदधर्म
इत्येव व्याख्या योभनेत्याह * अत इति * पाठास्यामुत्पत्तिं करो-
तिवाच्यां पूर्वपक्षे अभिप्रेत्य सिद्धान्ते विधानं करोतिवाच्यमभिप्रेत्य
किमुत्पत्तिवेदधर्म कार्यो विधिवेदधर्मो वेत्येव विचारइत्यर्थः। वाच्य-
लिङ्गानपेक्षता ऽऽद्येनैवकारेण व्यावर्तिता । एवं च सामवेदपठितत्वा-
दाधानसाम्नां युक्तोदाहरणेत्याह * तथा चेति * गुणानुष्ठानेन मु-
ख्यः सगुणः कथं स्यादित्यादिभाष्यानुसारादङ्गप्रधानधर्मविरोधार्थ-
तया गुणमुख्यव्यतिक्रमशब्दः कस्मान्न व्याख्यात इत्याशङ्क्याह *
यदि त्वात * अपौनरुक्त्यसम्भव सम्प्रधारणीय इति मृदुत-
योक्तः ।

॥ ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

भूयस्त्वेनोभयश्रुति १० ॥

ज्योतिष्टोमस्यानेकवेदविहितत्वात् स्वरधिकल्पो यजुर्वेदमा-
त्रविहितत्वाद्गोपांशुतेवेति भाष्योक्ता चिन्ता याचनिकस्वरान्तराय-
रुत्वेन ज्योतिष्टोमे नानावेदस्वरस्यानवकाशादयुक्तेत्याशङ्काग्नि-
होत्रं जुहोतीति यजुर्वेदे सर्वे वा अस्य बर्हिष्य सर्वे परिगृहीतं य
एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोतीत्युभेदे च धृतस्याग्निहोत्रस्य भाष्योक्तो-
दाहरणानादरेणोदाहरणतामनन्तराधिकरणसिद्धान्तोपजीवनेन च
सिद्धान्तकरणादनन्तरसङ्गति सूचयितुमाह * इदानीमिति * या-
नि नानावेदेषु भूयन्तेतानि केनवेदेन व्यपदेष्टव्यानीत्युदाहरणानाद-
रः सूचितः । उभैस्त्वोपांशुस्त्वयोः पाठवेदधर्मत्वे ऽनेकवेदपठितस्यैकस्य
मन्त्रस्यानेकव्यपदेशनिराकरणाशङ्केः सिद्धान्तायोगप्रसङ्गात् वि-
धिवेदधर्मत्वे ऽनन्तराधिकरणेनोक्ते ऽनेकवेदधृते केन वेदेन विहि-
तमिति व्यपदेष्टव्यमिति चिन्ता सिद्धान्तसम्भवाद्युक्तेत्यनन्तरस-
ङ्गतिसूचनायेदानीमिश्रुक्तं वाक्यीयविनियोगप्रकारचिन्ताशेषत्वात्
लक्षणप्रकरणसङ्गती पूर्वाधिकरणवदस्थापि स्पष्टे निर्गुणपुनः भव-
णस्यैकशब्दास्त्वेष्वेव वेदान्तरस्यस्याप्यध्येतृभेदाभावेन भेदकत्वात्स-
न्दहायोगमायया सन्देहोपपादनार्थं द्वितीयभयणस्य गुणार्थतां भा-
ष्योक्तां स्ववाक्यं गुणानुपादानात् वाक्यान्तरस्य च गुणस्य वा-
क्यान्तरं विध्ययोगाद्युक्तमाययासरूपत्वेनोत्पादकत्वायोगाद्दे-

८२१।

कत्वानुपपत्तेरनुयादकत्वाभ्युपगमे चानर्थक्यापत्तेः प्रकरणेन श्लो-
 शाद्व्याघ्रान्तर्याधौ वेदान्तरीयस्यो विधिरिति सूचनायाविच्छिन्ने
 कथम्भावे यन्प्रधानस्य पठ्यत अनिर्ज्ञातफलं कर्म तस्य प्रकरणाङ्ग-
 तति प्रकरणस्य कथम्भावात्मकत्वाभ्युपगमात् प्रधानानीत्युक्तं व्यप-
 देशोक्त्या सामवेदविहितत्वधर्मं कार्य इति फलतश्चिन्ताक्ता भाष्ये
 चैकावधारणाभावरूपा निश्चयोक्त्या विकल्पेन पूर्वपक्षकरणात्तु क-
 दाचिद्विपरीतमिति कदाचित्पदाध्याहारेण पूर्वपक्षवचनव्याक-
 र्ण्याप्येया इतरत्रेति भाष्यं चिन्ताप्रयोजनात्पर्यवचनं व्याचष्टे * त
 ज्ञात * यस्मिन्वद स्वरूपेण विधीयन्त तत्र व्यपदष्टेऽप्यत्रात् तद्वद-
 धर्मो भविष्यतीत्यर्थः । शास्त्रान्तरवशित्य सर्वेषु वेदपुस्तसिप्रती-
 तत्तर्कमविकल्पाशयत्नं तावत्पूर्वपक्षमाभ्य परमतेन व्याचष्टे * कि-
 मिति * शास्त्रान्तरवदध्यतृभेदाभावात् नित्य सर्वेषु यदपु उत्प-
 त्त्यानर्थक्यापत्तर्विशेषाभाव चान्यतरत्वात्पत्त्यनिर्णयात् स्वमतनाप-
 त्तिविकल्पार्थत्वेन व्याचष्टे * अथ धाति * पूर्वपक्षनिरासार्थं यत्नैव
 प्राप्त इति भाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * यथा शास्त्रान्तरं सर्वत्र
 नित्यकर्मोत्पत्तेर्विकल्पादशब्दादशकपालत्वाद्विधमविकल्पस्तथा वे-
 दान्तरेऽध्यतृभेदाभावो सर्वत्र नित्यकर्मोत्पत्त्यभावात् स्वराख्यधर्म-
 पिकल्पो न युक्त इत्याद्यपूर्वपक्षनिरासं वैधर्म्यदृष्टान्तं नित्यवदा-
 म्नानाच्छास्त्रान्तरवत् वेदान्तरेऽप्युत्पत्तिविधिविकल्पेन युक्त इति
 द्वितीयपूर्वपक्षनिरासं वैधर्म्यदृष्टान्तं । अतः एकवद्व्याघ्रायकम-
 ध्य नित्यमथैकं कश्चित् कर्मणा विधायकोऽप्यस्तु प्रकरणेन गुणा-
 न्ययसिद्धयर्थमित्युत्तराद्धातं मुत्रव्याख्यायं भूयस्वनेत्यादिभाष्यं
 विशेषानुद्धारणहृतुत्तथैवनावधारणपूर्वं परमतनं तावद्व्याचष्टे *
 सति यति * एकैकस्याङ्गस्य करणनिराकाङ्गीकारणाशक्तं भूय-
 स्वनेतिकसंज्ञ्यतयाशयः । एकैकस्याङ्गस्यतिकसंज्ञ्यताभ्युपगमे
 पञ्चभूयासा गुणा मा यद्वाति कसंज्ञ्यता तस्माद् वद्भीति कसं-
 तामाप्रिध्याव्यकमानुग्रहार्थं कसंज्ञ्यता चोद्नालिङ्गायगतयद्वाति-
 कसंज्ञ्यतया त्रिङ्मूनया कसंज्ञ्यताचोद्नानुमानं युक्तमित्येष परम-
 तनैवान्यथा व्याचष्टे * यजुर्वेद इति * यजुर्वेदे ज्यातिष्ठमात्प-
 तापि करातिगच्चस्यानुष्ठानस्य यदत्रपाधीनत्वादकवदकार्यत्व-
 यद्वेदानुपपत्तरकवदाधीनानुष्ठानत्वेयं दर्शितोमादर्नानावदस्व-
 विषयत्वागमात् ज्यातिष्ठोमादीं स्वराचिन्ता न युक्त्याशङ्क्य वि-
 हितानुष्ठानाशक्त्येवमुत्तरेण यस्मात् ज्यातिष्ठोमा विधीयत तस्मा-

तेन क्रियत इत्युच्यत इति करोतेरनुष्ठानहेतुविधिलक्षणात्तयात् ज्यो-
तिष्टोमादरक्तवर्णव्यपदेशोपपत्त्युक्त्यर्थं यजुर्वेदेन हीति भा-
ष्यमनुष्ठेयत्वप्रमापकत्वाद्विधेरनुष्ठानहेतुद्वयमुपपादयन् व्याचष्टे *
अतश्चति * यजुर्वेदेन ज्योतिष्टोमस्य कर्त्तव्यत्वप्रमा क्रियत इति कृत्वा-
यजुर्वेदेन विधीयमानो ज्योतिष्टोमस्तन क्रियत इति करोत्यर्थो भव-
नीत्यन्वयः । यस्माद्यजुर्वेदेन विधीयत अविहितानुष्ठानाशक्तेभ्यानुष्ठे-
यताक्षापनरूपस्य विधानाख्यस्य लिङ्गादिव्यापारस्य वेदेन पुंसि प्रव-
त्तमाने द्वारतावसीयते तस्मात्तन क्रियत इत्युच्यत इति मुख्यार्थतयै-
व करानिव्याख्याार्थमेतद्भाष्यमित्येवमन्यथा व्याचष्टे * अथ घति *
कर्त्तव्यत्वकरणाख्येनैव व्यापारेणानुष्ठानमाप यद्वद्विधति तद्वदन
क्रियत इत्येव व्यपदिश्यत इत्यर्थः । परमतन भूयस्त्वव्याख्या दूषयि-
तुमुपशङ्कते * नत्विति * एकैकस्याङ्गस्यतिकर्त्तव्यताभूयस्त्वलि-
ङ्गमित्यताङ्गव्याख्यां प्रश्नपूर्वकं दूषयति * कुत इति * इष्टान्तने-
तदेवापवादयति * यादृशस्य हीति * दार्ष्टान्तिक योजयति * त-
येति * व्याप्तमात्रापक्षत्वेन भूयस्त्वानपेक्षत्वात्माय भूयसी स्यात्
स्वधर्मत्वमित्यस्य विषय इत्याशयः । गुणभूयस्त्वैवेतिकर्त्तव्यतेत्या-
द्या व्याख्या दूषयति * नैव हीति * प्रत्येक करणोपकारिणामेषा-
ङ्गानामुपादयत्वात् सहताना प्रयागा न तु सहतानामुपकारितत्वा-
शयः । एकैकस्याङ्गस्यतिकर्त्तव्यतात्वं ऽपि यदान्तरस्वप्रधानानुवाङ्-
स्यानुसन्धानकृशापावकत्वात् बहुङ्गविधौ च क्लेशबहुतापन्नवेदा-
न्तरस्वप्रधानानुवाङ्गे दाल्पाया एव विधयत्यस्योचितत्वात् भूयस्त्वा-
या प्रधानविधिलिङ्गतेत्याशङ्कते * तत्रेति * एकाङ्गविधयः गुणार्थेन
प्रधानविधिना अनुसन्धीयमानस्य बुद्धिविच्छेदकाभावेनाङ्गान्तरवि-
धेय पुनरनुसन्धानानपक्षत्वात् बहुङ्गविधानं ऽपि क्लेशाधिक्य ना-
स्तीत्याशयन परिहरति * उच्यत इति * यदान्तरस्वस्य प्रधानस्य
वेदान्तरीयाङ्गापेक्षाया यदान्तरीयाङ्गान्वयसिद्धयर्थं वेदान्तरीयप्रधा-
नविध्यधीनत्वाभ्युपगमात् स्वतो वेदान्तरीयाङ्गानपेक्षत्वावगतरत्तपे-
क्षितार्थविवेक्ष क्लेशबहुतापत्तभूयस्त्वस्य प्रधानविधिलिङ्गं च श-
ङ्कते * तत्रात * प्रधानस्य प्रत्येकमङ्गापेक्षायामङ्गाधिक्ये क्लेशाधि-
क्यापत्तिस्तस्य तु युगपत्सर्वाङ्गापेक्षाभ्युपगमाद्यादङ्गव्याप्य सकृ-
दपेक्षोपसंहरद्ववाक्यबहुत्वादेवाकल्येन बहुविधिः सेत्स्यतीत्याशयेन
परिहरति * नैतदिति * परव्याख्यादूषणोपमहारपूर्वकं स्वमतेन
कर्मनिष्पत्त्युपयोगिद्रव्यदेयताकपाङ्गसाकल्यार्थनया भूयस्त्वव्या-
ख्यातु प्रतिजानाति * तस्मादिति * व्याचष्टे * इहोति * एतदे- ८३०१९

य तत्र हि द्रव्यवैधतारहिते कर्ममात्रं प्रस्तुतस्तोत्रशस्त्रयाज्यानुवा-
क्यादिमात्रं विधीयतरिति शास्त्रान्तराधिकरणवार्तिकेन द्रष्टव्यम् *
तथा चेति * यजुर्वेदे तु समस्तस्य द्रव्यवैधतात्मकस्य कर्मरूपस्या-
म्नानात् स्तोत्रादिभिर्विनापि यागनिष्पात्तशक्तेस्तोत्रादिनिरपेक्षकि-
याविधानं शक्यमित्याह * यजुर्वेदे त्विति * स्तोत्राद्याहुप्रवहण त-
द्वानर्थकं स्यात् इत्याशङ्काह * यच्चनेति * व्याख्याते ऽयं सूत्रं
योजयति * भूत इति * त्रिष्वपि घेदेषु ज्यातिशोभास्तातादुभयोक्तिर-
नुक्तेत्याशङ्काह * श्रुक्सामेति *

॥ प्रकरणस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ४ ॥

असंयुक्तं प्रकरणादितिकर्तव्यतार्थित्वात् ॥ ११ ॥

भूत्यादीनि च विनियोगे कारणानीति वक्ष्यन्ते इति प्रतिज्ञात-
त्वात् । भूत्यादित्रयस्य विनियोगकारणत्वमनुस्का प्रकरणादेर्विनि-
योगकारणत्वोक्तिरनुक्तेत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तानीति वृत्तसङ्कीर्तन-
भाष्यं तेषामर्थेन सम्बन्ध इत्यादिना कथं च विनियुज्यतरिति प्र-
तिज्ञाचिन्तनेन भूत्यादीनां विनियोगकारणत्वस्यानुक्तत्वादनुक्तमा-
शङ्क्य वृत्तविनियोगप्रकारीचिन्तानुकीर्तनार्थत्वेन व्याख्यातुमाह *
एवं तावदिति * तदभूतानां क्रियार्थेन समाप्ताय इत्यत्र यैर्यै-
र्येषांशब्दानामौत्पत्तिकः सम्बन्धः तेष्वर्थेषु वर्तमानानां शब्दानां
सर्वकारकान्वितक्रियारूपवाक्यार्थप्रमाणत्वोक्त्या प्रत्येकभूतिरूपाणां
पदकारकविभक्त्याख्यानां शब्दानां प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वयरूपे क्रिया-
न्वितकारकरूपे चार्थे व्यापाराभिधानात् लिङ्गस्य विनियोगकार-
णत्वे सिद्धे ऽपि यदि कश्चित्शब्दस्य तात्पर्यानवधारणात् विज्ञा-
नानुत्पादकत्वे प्रामाण्यस्यागाद्धेदस्य च प्रमाणान्तरागोचरार्थत्वेन
प्रमाणान्तरतोऽप्यन्तात्पर्यावधारणायोगाद्विदान्तर्गतस्य भूत्यादेर्वि-
नियोगकारणत्वायोगं शङ्कत तदभ्रमापनुत्तये ऽध्ययनविधानार्थं
विनियोगात्तात्पर्यावधारणं विनियुक्तशब्देनोक्ते पुरुषार्थानुबन्धिन्यर्थं
विधिना विनियोगाच्छब्दत्वाद्यर्थस्याद्भत्वाक्यपुरुषार्थानुबन्धित्वे प्रधा-
नोक्तोक्ते भूत्याद्यनपेक्षस्य विधेः समीहितविशेषे विनियोजकत्वा-
योगात् भूत्यादेर्भाषकात्वेन श्रूये लिङ्गाद्विनियोगोपपत्तिसूचनार्थं
हेयोक्तिः पुरुषार्थानुबन्धिन्यङ्गान्वयरूपे श्रूये ऽध्ययनविधिना भू-
त्यादीनां विनियोगात्तात्पर्यावधारणे यस्य भूत्यादेर्यस्मिन्नर्थे विश-
पतात्पर्यं तस्मिन्नेव तस्य विनियोजकत्वसिद्धेस्तेषामर्थधिकरणा-
दिभिः विनियोगविशेषचिन्तानर्थक्यमाशङ्क्य भूत्यादिभिर्यस्य य-

वङ्गत्वं ज्ञापयितुं शक्यत तस्य तदङ्गत्वं ज्ञापयेदिति सङ्कीर्णता-
 स्पर्यायधारणात् सङ्कीर्णविनियोजकत्वासिद्धावपि विनियोगविशे-
 पचिन्तार्यवत्प्रसूचनार्थं सङ्कीर्णरूपेण विनियुक्तान् सन्ति विशप-
 क्केणाख्यातानीत्युक्तम् । विनियुक्तानीति पाठः तु प्राधान्यनैतद्-
 ध्यायश्रेये ऽङ्गत्वरूपे ऽर्थे नदभूताधिकरणप्रथमान्त्यन्यायाभ्यां सङ्की-
 र्णानि सन्ति तेषामर्थोधिकरणादिभिर्विधावक्तानि कृत्वा वर्णिताता-
 ल्यर्थः । अनन्यं चैतद्ग्राह्यस्या विनियोगाक्तिर्विशिष्टावृत्तिर्विनियोगाद्य-
 शेषार्थत्वेन व्याख्याता । एकत्वयुक्तमेकस्य धृतिसंयोगादिति प्र-
 हाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रं ऽप्रघातादीनां धृतिसंयोगाद्व्यवस्थाभ्युपगमे
 सम्मागाद्यपि एकत्वचनधृतिसंयोगादकस्मिन्नव प्रहादौ व्यतिष्ठ-
 तेत्यभिधानादवघातादिघानयागविशेषकारणत्वेन धृतेरर्थोभिधानं
 सामर्थ्यान्मन्त्रेषु शपभावं स्यादित्यत्र सामर्थ्यशब्दान्मन्त्रविनियो-
 गविशेषकारणत्वेन लिङ्गस्य सूत्रितत्वं ऽपि वाक्यस्य क्वचिद्विशे-
 पकारणत्वेनासूत्रितत्वाद्भिनियोगकारणानीति यदुपचनयागमाश-
 ङ्गा परमतन साक्षाद्व्यवस्थस्य विनियोगविशेषकारणत्वं क्व चि-
 त्सूत्रणानुक्तं ऽपि धृत्यन्तर्गतत्वात् लिङ्गान्तर्गतत्वा च वाक्यस्य विनि-
 योगविशेषकारणत्वसिद्धयङ्गुपचनमुपपादयितुमाह*तत्रति*विनियु-
 क्यत ऽनयेति विनियोगशब्दस्य विनियोजकत्वाच्चित्वाद्भिनियोजका-
 त्मिकायां धृतं सामर्थ्यात्मकस्य च लिङ्गस्यान्तर्गन्तत्वाक्यमिति कृत्वा
 वाक्यशब्दावयवप्रवृत्तौ साक्षात् सूत्रितमित्युक्तं ऽन्तर्गत्युपपादनार्थं
 यथाशुद्धावघातादिविध्ययोगेन केवलपदप्रयोगाच्च प्रीत्यादिध्वजस-
 त्यधृतावहृतुत्वादिकल्पनानुपपत्तेरवहन्त्यादिसमर्पकव्रीह्यादपदान्तर-
 रसन्निध्यपेक्षत्वात् विद्यात्मिकायां धृतत्वाक्यान्तर्गततया विनियोग-
 स्यापि प्रतियोग्यनपक्षस्यायोगात् केवलपदप्रयोगाभावाच्च धृतं च प्र-
 तियोगिनि सत्यधृतप्रतियोगिकल्पनानुपपत्तं प्रतियोगिनि समर्पकप-
 दान्तररसन्निध्यपेक्षत्वात् विनियोजकात्मिकायां अपि धृतेर्वाक्यमन्त-
 र्गतं लिङ्गविनियोग्यस्य कर्मसमवतार्यस्य निर्घणामीत्यादिपदस्य क-
 षलस्य प्रयागाभावेनासमवेतार्थसन्निध्यादिपदान्तररसन्निध्यपेक्षत्वात्
 वाक्यस्यैव लिङ्गं विनियोग्यत्वावगतेर्विनियोगविषयत्वस्यैव च सा-
 मर्थ्यस्य लिङ्गत्वात् लिङ्गस्यापि अन्तर्गतत्वाक्यमित्युक्तम् । अन्यत्रा-
 न्तर्गत्वे यदुपचनयागोपपत्तेः धृतिसामान्यविनियोगापक्षिताविशेष-
 विनियोगहेतुत्वमात्रेण वाक्यस्य धृत्यन्तर्गतिः सामान्यविशेषरूपवि-
 पयभेदान्तु धृतिवाक्ययोर्भेदो ऽस्येव लैङ्गिकपदविनियोगापेक्षि-
 तवाक्यविनियोगहेतुत्वमात्रेण च लिङ्गान्तर्गतिः पदवाक्यरूपवि-

षडमदात् लिङ्गवाक्यपरिपयभदो ऽस्यवेति प्रायशब्देनोक्तम् ।
 भुत सामान्यमात्र पदवसानायागात् वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वाव-
 गतलिङ्गस्य च पदमात्र पर्यवसानायागात् वाक्यविनियोगपर्यन्त-
 त्वावगतवाक्यस्य विशयश्चविशयभाजमात्र व्यापाराच्छ्रुतलि-
 ङ्गाशया विनियोगे वाक्यस्य विनियोगकारणत्वाभावेनैव बहुवच-
 नसमर्थनानुपपत्तिरपारतायास्त्वमतन वाक्यविनियोगपर्यन्तत्वावगते
 ग्रहणाभाव ऽपि प्रायशब्दनापक्रमोपसंहारैकवाक्यत्वस्य विनियो-
 गकारणत्वाभिधानात् वाक्यमपि साक्षाद्विनियोगावशयकारणत्वं
 सूचयतीत्यत्र बहुवचनं समर्थयितुमाह * अथ घति * विशेष-
 विहितस्यापि अकृण्वति वाक्योदाहरणं न युज्यतत्याह * अथ
 त्विति * सामान्यमात्रविनियोगेन श्रुतिपर्यवसानाद्युपगमत्वे-
 न्द्रुदाहरणं श्रुतिलिङ्गवित्तिराधा उलावलाधिकरणप्रक्षयमाणा न यु-
 ज्यतत्याह * अथनि * कथं तर्ह्यकृण्वेत्यस्य वाक्यादाहरणतत्वात्
 द्वाह * तस्मादिति * उदाहरणद्वयं ऽपि विशयवानयामव्यापृतधु-
 त्यवहितविशयश्चविशयभाजसमर्पणन वाक्यस्य धृत्य तमतदश-
 यितुं शक्यं वात् विनियोजकत्वस्य त्वमयत्राप्यभावात् उभयस्य
 साक्षाद्विनियोगावशयत्वात् श्रुत्युदाहरणत्वं विनियोगावशयविशय-
 णविशयभाजविधक्षया च वाक्योदाहरणत्वं सम्भवत्याप गुणस्य
 क्रियासाधनद्रव्यान्वय विना श्रुत्यवगतविधाद्वागनिर्गहात् भूतश्च
 द्रव्यान्वय व्यापारमात्रात् वाक्यगम्यस्यान्वयस्यैकहायताद्वारता
 येकत्वं द्रव्यगुणयारैककम्यान्नियम स्यादियथावति सूत्रताया
 कृण्वत्यस्य वाक्यादाहरणतत्वाशयः । श्रुत्यादिश्रवणत्वं प्रकरणा-
 दिश्रव्यं ऽपि कथं च श्रुतियुज्यतइत्यत्र कस्मात् चिन्त्यतरत्याश-
 द्वाह * इदानीमिति * र्माहानित्यादपरमापूर्वमात्रं ऽवघातादि-
 विनियुक्ते ऽप्यन्तरापूर्वमात्रं तस्यादध्यातव्ययोगावशयचित्ताया
 गोचरे मुख्यं च । अहं मन्त्र श्रुतियुक्तं मुख्यं एवेति । ऐन्द्रिकावतिया-
 गविशयचित्ताया वाक्यमुपमानवक्षमुच्यते इति श्रुतियुक्तं
 तदपक्षं यति वाक्यं विनियोगविशयचित्ताया श्रुत्यादिपठ पठ-
 चिन्तानवक्ष्यमात् पृथक्करणं युक्तं पूर्वप्रमाणविनियुक्ताङ्ग-
 कानां प्रकरणाद्विधानयोजकं सर्वपामत्र तत्त्वप्रकाशया श्रुति-
 यागविशयचित्तायास्तु श्रुत्यादिश्रवणचित्तान्तर्गतं यद्विद्वद्व्या-
 ष्व विनियोगविशयचित्ताया प्रकरणादिध्वयागात् तेषु विनियोग-
 विशयचित्ता कार्यत्याशयः । भविष्यत्कृतस्य प्रकरणस्यान तव

लक्षणस्य क्रमस्य कटिपदलक्षणायाश्च समाख्याया सिद्धान्ते
 ऽपि विनियोजकत्वात् ॥ युपगमादितिकर्तव्यताकाङ्क्षालक्षणस्य प्रक-
 णस्य सादेश्यलक्षणस्य क्रमस्य यौगिकशब्दलक्षणाया समाख्या-
 याश्च पूर्वपक्षे सद्भावस्याप्यनयुपगमाद्विनियोगकारणाच्चि-
 न्ता न युक्त्याशङ्केनिकर्तव्यतार्थित्वाद्देशसामान्यात्तद्व्यव-
 दिति सुत्रायपवे स्वरूपस्यास्युक्त प्रकरणाच्छेष इति प्रधान-
 भूताय याधयाचितया मर्त्यानुवर्तमानशपशब्दानुपपन्नात् पञ्चम्या
 च शापकहेतु उक्त क्रमश्चानि चकारण पञ्चम्यर्थानुकर्षणाराध्या
 चैत्रमित्येव शब्देन च तदनिदेशाद्विनियोगसामर्थ्येन दर्शयतीत्युक्त-
 म् । सद्भावेनेति शब्दे यत्किञ्चिद्रूपप्रकरणादिसद्भावस्योभयसिद्ध-
 त्वात् स्वाभिमतरूपप्रकरणादिसद्भावस्य साध्यत्वसूचनार्था स्वरु-
 पोक्ति । वैदिक चार्थे शब्दातिरिक्तपमाणाभावात् । शब्दस्य च साक्ष
 रश्चरणक्षरसामर्थ्याकाङ्क्षितयोग्यार्थपदसन्निध्यतिरिक्तविनियोगका-
 रणभूतप्रकाराभावात् । श्रुत्यादीनि धीष्येच तादर्थ्यबोधभाषये वि-
 नयाग कारणानीत्याशये किमेतावन्त्येवेति पृष्टमोदन पचेत्युक्ता
 तण्डुलानानय काष्ठान्याहरोदक स्वाद्यादि चोपनयेत्युक्ते लोके त-
 ण्डुलापनयनादीना पाकाद्भवप्रतीते पदसन्निधिवद्वाक्यसन्निधाव-
 पीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विनियोगहेतुत्वावसायाद्वदत्तयज्ञदत्तत्रि-
 ण्युमित्रेऽय शुक्लनीलपीतवस्त्राणि देयानीत्युक्त च शुक्लवस्त्रादी-
 ना यथाक्रम दत्तदत्तायद्भवप्रतीते सादेश्यनिमित्तस्य सन्निधिर्य-
 नियागहेतुत्वावसायाद्वदत्तीय पाक इत्युक्ते दयदत्तस्य पाकाद्भ-
 त्वप्रतीनेर्यामकशब्दस्य विनियोगहेतुत्वावसायाच्छाब्दे व्यवहारे
 या शब्दस्याधस्यान्वयायागादितिकर्तव्यताकाङ्क्षासादेश्ययौगिक-
 त्वानामपि विनियोगकारणभूतशब्दप्रकारवाचित्वायगनस्तान्यपि
 विनियोगकारणानीत्याशयेन नेति भाष्येण निरस्य भावनाया सन्नि-
 पत्योपकारीतिकर्तव्यताव्यमाप्रणेतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तरातु-
 पकारीतिकर्तव्यतानाकाङ्क्षत्वात् सन्निपत्योपकारिण्यातिरिक्त-
 व्यताया श्रुत्यादिगम्यत्वन प्रकरणगम्यत्वाभावात् नेतिकर्तव्यता-
 काङ्क्षालक्षण प्रकरणमस्तीत्याशयन प्रकरणमात्रविषय प्रश्नान्तर कि-
 मपरमिति भाष्येण कृत्यात्रिकरणरक्षणार्थं पूर्वपक्षे कार्ये प्रभो न
 युक्त इत्याशङ्का विपर्ययत् सन्दहाहानयोरपि सिद्धान्तप्रतिकूल-
 त्वात्पूर्वपक्षत्वसम्भवसूचनार्थं त्रैविध्यप्रसिद्धन प्रभेन पूर्व पक्ष
 कृत इति प्रभेनेवेति भाष्येणोक्त तत्सर्वं तात्पर्येण व्याचष्टे * तत्रे-
 ति * अयमपि क्रमणापवादयति * यावद्व्यति * सुत्राधीनज्ञान-

स्य पुन कथनात् प्राक्त सन्वेदाह्वाने सम्भवत इत्याशयः । नदीत्वप-
 र्यंतत्वफलत्वरूपणानिश्चितेषु प्रभस्य लोक तैविष्यप्रसिद्धिदर्शनायै
 भवति चेति भाष्य स्पष्टत्वात् व्याख्यात पूर्वपक्षमुपसहरति * न-
 स्मादिति * अस्य पूर्वपक्षस्याधिकरणप्रयसाधारण्यसूचनादिया-
 दशब्द तदित्यादिसिद्धान्तभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * इतीति *
 करणत्वस्यातिशयितमाधिक्यरूपसाधकनमत्वलक्षणत्वादतिशयस्य
 व्यापक्षितत्वादपकृष्टसाधकत्वरूपामितिकर्तृत्व्यता विना करणत्वा
 नुपपत्त सन्निपत्योपकारिणश्च प्रोक्षणमन्तादेवागानिष्पादकभाव-
 नाकरणीभूतद्रव्यद्वयतादीति कर्तृव्यतात्वेन फलभावनाकरणीभूत-
 यागादीतिकर्तृत्व्यतात्वाभावावश्यम्भाविन्याराधुपकारीतिकर्तृव्यता-
 काङ्क्षति सूचनार्थं करणत्वाची प्रधानशब्दः । सन्निपत्योपकारी-
 तिकर्तृव्यतान्वयमात्रेणाकाङ्क्षानिवृत्त्यभाव कथम्भावाविच्छेदात्प्रो-
 क्तः । अस्युक्तोक्तिव्याख्यानायानिर्वातेत्युक्तम् * प्रकरणना-
 ङ्गतेति यदता * यप परार्थत्वादिति सूक्ष्मशपथद्वानुपङ्ग सूचि-
 तः । सिद्धान्तापपादनार्थं यदीतिकर्तृव्यताकाङ्क्षिण इत्यादिभाष्य
 व्याचष्टे * दर्शयति * दर्शपूर्णमास्यारूपकाराव्यानुग्रहापक्षाया प्र-
 याजादीना च साध्यापक्षाया सत्यामपि यथाविकृतेरूपकाराकाङ्क्षायां
 विकृतौ चातिदिष्टाना प्रयाजादीना साध्याकाङ्क्षाया प्राकृतप्रमाण-
 सिद्धनोपकारेण निर्वृत्तेन विकृतौ प्रकरणं प्रवर्तते । तथा यदि द-
 र्शपूर्णमासयो सहायभूतप्रयाजादीना साध्य उपका-
 रा अन्यतः सिद्धं फलं चित्प्रमाणनापलभ्येत तदा द-
 र्शपूर्णमासयोरपि न प्रकरणं प्रवर्तते न त्वेतदस्ती-
 तिसूचनार्थं * तद्युक्तम् * वायव्यं श्वेतमालभेत्यस्य च प्र-
 कृतिलिङ्गभूतनालमतिना दैक्षापकारस्य स्वपदे मासमग्निहोत्रं ज-
 हातीत्यत्र अग्निहोत्रोक्त्यानाहोत्राग्निहोत्रधर्मातिदेशाच्चतुस्तस्योपका-
 रस्य स्ववाक्ये दैक्षप्रकरणे च दर्शपूर्णमासिकप्रयाजादिदर्शनादैक्षे-
 र्पोर्णमासधर्मातिदेशावगते स्वतोपकारस्य स्वप्रकरणे प्राकृतप्रमाण-
 सिद्धस्यापलम्भाच्चतुष्टैपम्यसूचनार्थं * स्वेत्युक्तम् * एव
 सत्यपि यदि प्रकरणालोचनादर्शपूर्णमासयो काचित्प्रवृत्तिरव-
 यम्यत न तत्तद्गतप्रमाणसिद्धनोपकारेण नैराङ्कास्य स्यात् त्वतदस्ती-
 ति सूचनार्था प्रकरणांतराक्तिः । एवस्यापि प्रत्यक्षादिपञ्चका-
 न्तगतत्वात्तन्निरासनेन निरासः ऽपि लौकिकवैदिकपद्यभेदविवक्षया
 भेदेनोक्तिः । दर्शपूर्णमासयो सहायभूतप्रयाजादीना च साध्यभूत
 उपकारा अन्यतः सिद्धो न केन चित्लौकिकेन वैदिकेन वा प्रमा-

येनोपलभ्यत इत्युक्ते ऽथातः प्रोक्षणावघाताद्विजग्येन सांनिपाति-
केनोपकारोपकाराकाङ्क्षानिवृत्तेर्दर्शपूर्णमासयोर्नारादुपकाराकाङ्क्षे-
स्याशङ्क्य * अत्रयश्चेत्युक्तम् * यदि त्वित्यनेनाभावशङ्काया प्रक-
रणाभ्यारादुपकारप्रमाणसङ्गावाप्तिरस्तीत्यां सन्निधिमात्रादन्वयानु-
पपत्त प्रकरण पदसन्निध्यभावाद्वाक्यसन्निधेयं विप्रकृष्टत्वेनान्यथ
हेतुत्वायोगान्न प्रकरण प्रमाणमित्याशङ्क्य * न हीत्युक्तम् * वि- ८३२।
भ्रजिद्वत्फलाध्याहारण दर्शपूर्णमासफलानुपङ्गण वा साक्षात्पुरु-
षार्थभूत स्वर्गाद्येव प्रयाजादीना साध्यत्वेन कस्मान्न कल्प्यत इत्या-
शङ्क्य यथा-न्यस्वर्गादिसाध्य कल्प्येत तस्येज्याधिकरणन्यायाद-
र्शपूर्णमासनामविशेषितवज्युक्तेनाग्नेयादिपट्टकेण सह सम्बन्ध
निराकाङ्क्षीभूतस्य न प्रयाजादौ सम्बन्धाकाङ्क्षास्तीत्युक्त्वा दर्श-
पूर्णमासया प्रयाजादीना च परस्परमुपकार्योपकारित्विनियमसि-
द्धिरन्यान्याकाङ्क्षाधीनाङ्गाङ्गिसिद्ध्यर्थमुपसहता । प्रयाजादेश्च स्व-
र्गार्थत्वशङ्कानिरासनं तानि तत्रैवेत्यादिप्रयोजनभाष्यस्य प्रयाजादी-
नि दर्शपूर्णमासवारव विनियुज्यन्ते न स्वर्गे तथाग्निहोत्रे ज्योतिष्टो-
मं वा यदव विध पदार्थजाते तदप्यग्निहोत्रपव ज्योतिष्टोमपव वि-
नियुज्यते न स्वर्गे इति व्याख्या सूचिता फलकल्पनानुपङ्गाभ्यां चेह
पूर्वपक्षश्चतुर्थापान्त्य फलवाक्यस्यैव यजिना प्रयाजादीनामपि प्र-
हणादित्यपीनरुक्त्य स्पष्टम् । इतिकर्तव्यताकाङ्क्षिप्रधानसन्निधौ
पठितानां प्रोक्षणप्रयाजादीना बहूनामुदाहरणानां स्पष्टत्वात् प्रकृते
विनियुज्यत इति प्रयोजनस्योक्तत्वात् प्रयोजनोदाहरणप्रश्लाघनार्थ-
कायाशङ्क्य सन्निपत्योपकारिणा प्रोक्षणादीना क्रियाङ्गभूतद्रव्या-
द्यन्येन नैराकाङ्क्ष्यानुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेन क्रियाया विनि-
यागानुपपत्तेरुदाहरणत्वायोगात्क्रियाङ्गभूतद्रव्याद्यङ्गत्वद्वारा तु तेषां
क्रियाङ्गत्वाभ्युपगम ऽधिकारलक्षणप्रकरणानुगृहीतेन धृत्यादिनैव
तत्सिद्ध कथंभावलक्षणेन प्रकरणेन विनियोगायोगात्तरे च क्रि-
याया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षानिवृत्तिसिद्धिरानुपकारिणा प्रयाजादी-
ना विनियोगायोगाप्रयोजनानुपपत्तेः प्रयोजनोदाहरणे पृष्ट्वा स-
न्निपत्योपकारिणामुदाहरणत्वायोगे ऽपि भारादुपकारिणामुदाहर-
णत्वं तद्विनिर्वाजनं च प्रयाजनमिति भाष्यव्याख्यासूचनायासमु-
क्तेः सन्निपत्योपकारिणा प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थत्वसूचनार्थं
परमतन तावत्सन्निपत्योपकारिणामारादुपकारिणां च प्रकरणाधि-
नियोज्यतामभिप्रेत्यासयुक्ताके । प्रश्नपूर्वं प्रयोजनमाह * असयु-
क्तति * द्वित्वबहुत्वयुक्तस्य प्रतिपद्विधानस्य भृत्या द्विपदुपजमा-

नकत्वन्तरसयुक्तस्य पूर्णो ऽह देवयज्यया पशुभिर्जनीपीयेत्याद्यनुम-
न्त्रणेषु च पुरादिशब्दानां लिङ्गात् तच्छेषाणां चाहमित्यादीनां वा
क्येन पुरादिदवत्येष्टपशुसयुक्तानां ज्योतिष्टोमदर्शपूर्णमासप्रकरणा-
ज्यां विनियोगनिवृत्त्यर्थमित्युत्तरार्थे । प्रोक्षणादीनां ध्रुत्यादिभि-
र्ब्रह्मादिसयुक्तानां दर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमप्रकरणाभ्यामविनियोगा-
पत्तेर्विशेषणमभ्याहरति * प्रकरणेति * पदार्थान्वयरूपवाक्यार्थ-
प्रतिपादनमात्रे वाक्यव्यापारस्य स्यात् तं सदनमित्यादे सुमन-
स्यमान इत्यनस्य वाक्यविनियोगात्तरेकवाक्य-व्यापगमने साम-
र्थ्यनिमित्तविनियोगाद्भूत्वस्य स्योन त इत्यस्य पूर्वण सहैकवाक्य-
तामभ्युपेत्योपस्तरण समर्थेत्यादिभाष्यालोचनयो प्रतीतेः प्रतिनि-
यतावेतौ ध्रुतिवाक्यसम्य-व्यापेक शेषशेषिरूपेभ्यां विशेषणविशे-
ष्यात्मकइत्यादिवार्तिके वाक्यस्य विनियोजकताया निषेत्स्यमा-
नत्वात्तत्सामान्यनारुणावाक्य ऽपि वाक्यस्याविनियोजकत्वावगतेन
रुण्यस्य वाक्येन क्रयसम्बन्धायुक्तत्वादेतत्प्रयोजनानुपपत्ते स्तम-
तेनासयुक्तस्य ग्रहणस्य सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्ति-
प्रयोजनस्य सूचयितुमाह * नास्त्विति * ध्रुत्यादीनां सर्वेषामत्र
परदौर्बल्यात् पूर्वसयुक्तएवार्थे परस्याविनियोगसामर्थ्यात्सामर्थ्या-
लोचनयैव ध्रुत्यादिसयुक्तानां प्रकरणविनियोगनिवृत्त सिद्धत्वा-
दसयुक्तमिति यःसूत्रं तच्छब्दस्यादिसयुक्तानां प्रकरणविनियोग-
निवृत्त्यर्थं न भवति । किं तु सयुक्तशब्देन सन्निपत्योपकारित्वाभि-
धानात् । सन्निपत्योपकारिणां प्रकरणविनियोगनिवृत्त्यर्थमित्याशयः ।

क्रमस्य विनियोजकताधिकरणम् ॥ ५ ॥

क्रमश्च देशसामान्यात् ॥ १२ ॥

वैदिके ऽर्थे शब्दातिरिक्तप्रमाणाभावात्सावेद्वैयौगिकत्वयोश्च
विनियोगहतुभूतशब्दप्रकारत्वाभावात् । न क्रमसमाख्ये विनियोग-
कारण इत्याशयनाथत्याद्यधिकरणद्वयस्य विकृतीनां प्राक्प्राकृता-
ङ्गान्वय ऽप्युक्तानोपायपरिमाणं वादधृतफलत्वेनाङ्गत्वयोग्येषु कर्मसु
सन्निहितेषु सत्सङ्गाकाङ्क्षानिवृत्त्यसिद्धिर्वैकृतकर्मसन्निधानस्य प्रक-
रणव्यापुपाश्रुयाजस्य विप्रतिपक्षजातशत्रुमर्कर्तृकैन्द्राग्निकर्मद्वयस्य
वा ब्राह्मणपाठादनुमन्त्रणमन्त्रस्य याज्यानुयाक्यायुगलद्वयस्य वा
मन्त्रसहिताया पाठादेकप्रदेशवाक्यपाठमादश्याभावेन तद्वस्तुतुक्पुन-
रिपरिवृत्त्याख्यसंग्रह्ययागादक्षस्य च स एव औपवसत्ये ऽहनिद्व-

देवस्यः पशुरालभ्यतइतिधृत्यौपधसध्याख्ये ज्यांतिग्रामप्रदेशे
 अनुष्ठानोक्ताद्यप्युपाकरणार्थानां वैक्षाद्वत्वाच्चगमात्प्रागौपधसध्याख्ये अनु-
 स्थानावगतेरेकप्रदेशानुष्ठानाख्यानुष्ठानसादेश्याभावेन नञ्तुक्तस्यापि
 सन्निधेरयोगाच्च फलवत्सन्निधिलक्षणा. क्रमो ऽस्ति निर्वापादीनां
 च समाख्यां विनाध्वर्यादिसम्बन्धानवगतेराध्ययंवादिसमाख्या यौ-
 गिकशब्दलक्षणा नाम्नीत्याशयेन * किं चेति * द्वितीये च प्रश्न-
 भाष्ये एकहेलया व्याचष्ट * पूर्ववद्वेति * किमुक्तभ्यां अन्यदपि-
 प्रमाणमस्तीति किञ्चेति भाष्यार्थः । कल्लोपकारत्वेन प्राक्तनानाम-
 ज्ञानां निराकाङ्क्षीकरणसामर्थ्यस्य दशमे गृहमेधीयाधिकरणे व-
 ह्यमाणत्वाच्चिदृशत्वाकाङ्क्षायां सांप्रहययादिकायां विकृतेः सन्निध्या-
 ज्ञानानाम् अभ्युत्पन्नफलानामामनहोमादिकर्मणां सन्निहितफलवत् क-
 र्मोपकाराख्यसाध्यसम्भवे कल्पनागोदयापादकस्वर्गफलत्वकल्पना-
 योगात् विकृतिफलानुपपन्नस्य फलसम्बन्धोक्तहेतुत्वादितरस्य प्रधान
 स्यादिति चतुर्थाधिकरणे परिधिमन्त्राद्यसम्प्रज्ञपदव्यवायेन निरा-
 करिष्यमाणत्वात् सन्निहितविकृत्यद्गतां विनानर्थक्यापत्तेर्निराकाङ्क्ष-
 स्योपाध्यायस्य शिष्याकाङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापनवत्सन्निध्याज्ञानाधर्मो-
 काङ्क्षयाकाङ्क्षोत्थापने ऽपि स्वतो निराकाङ्क्षयावुभयाकाङ्क्षालक्षणाप्रक-
 रणत्वानुपपत्तेर्वैकृतधर्मसन्निधि क्रम एव मिश्रग्रन्थाज्ञातानामपि च
 कर्ममन्त्राणामुपकारोपकार्याकाङ्क्षायां प्राक्तनार्थातैः कर्मभिर्मन्त्रसं-
 दिताधीतेषु मन्त्रेषु उपकारत्वेन मन्त्रैश्च कर्मसूपकार्यत्वालोच्य-
 मानेष्वेवाहित आरभ्यालोचनादाद्यग्रन्थप्रदेशार्थातयोः कर्ममन्त्रयो-
 रन्योन्यं द्वितीयप्रदेशार्थातयोश्चान्योन्यमित्येवं क्रमण बुद्धौ विप-
 रितृप्तेः सर्वसंवेद्यत्वेनापह्नवायोगात् पाठसादेश्यहेतुकां वैक्षाद्व-
 त्वानवगमं ऽपि चोपाकरणादीनां पाठक्रमेणौपधसध्याख्ये वैक्षप्रदेशे
 अनुष्ठानावगमात् अनुष्ठानसादेश्यहेतुको ऽपि फलवत्सन्निध्याख्यः
 क्रमो ऽस्तीति क्रमो देशसामान्यादित्येतावतोऽंका चकारेण पूर्वसूत्रस्य-
 प्रकरणादिति पञ्चमुक्त्येवहेतुत्वानुकर्षणात्सो ऽपि उपहेतुरिति एवं
 सूत्रव्याख्यां सूचयन् सिद्धान्तमाह * तत्रेति * क्रमो ऽपि विनि-
 योगकारणमित्येतावताद्ये प्रश्ने निरस्ते द्वितीयप्रश्ननिरासार्थं वैकृतक-
 र्मसन्निधिरपि क्रम एवेत्येवकारेण सूचितम् । द्रव्यमन्त्रैन्ट्राग्र्या-
 ज्यानुवाक्यायुगलोपाकरणादीनां शेषित्याभिमतकर्मविशेषसन्निधि-
 पाठाभावं ऽप्येकदेश्याख्येन देशसामान्येन बुद्धिपरिधृत्त्याख्यम-
 न्निधिरूपः क्रमः प्रतीयतइत्युक्ते देशसामान्यव्याख्यार्थं द्वैविध्याक्तिः
 देशसामान्यहेतुकक्रमद्वैविध्ये सति कस्मात्पाठसादेश्यमात्रे भा-

व्यक्तोक्तमित्याशङ्क्य दैक्षस्य धृत्योपाकरणादीना चोपवसध्याहारु
 ष्टेयानीयोमीयप्रणयनोत्तरफालपाठेन पाठकमादौपवसध्याऽह्यनुष्ठे
 यत्वावगतेरेकप्रदशानुष्ठानाख्यस्यानुष्ठानसादेदयस्य स्पष्टत्वात् सुप्र-
 तिपाद सन्निधिहेतुत्वं मत्वा पाठसादयस्यास्पृष्टत्वन सन्निधिहेतुत्वं
 स्यु प्रतिपादस्य प्रतिपादनायेत परिहार सूचयन्पाठसादेदयापपा-
 दनपूर्वं सन्निधिहेतुत्वमत्र तावदुपपादयति * विनापीति * अपिपद प्र-
 कारांतराची पाठसादेदयहेतुकस्य क्रमस्य विनियोगहेतुनामुपपा-
 दयति * चेनोत * ऐन्द्राभनयार्याज्यानुवाक्यायुगलयारैन्द्राणाभ्या
 प्रधानाभ्याम् दवताप्रकाशकत्वालिङ्गस्य च सामान्यस्य सम्बन्धि
 विना विनियोजकत्वायोगात् काम्ययाज्याकागडसमाख्यया च कर्म-
 विशेषान्वयाख्यसामान्यसम्बन्धानवगते क्रमण विनियोगेऽप्य-
 नुमन्त्रणस्य प्रधाननानाकाङ्क्षितत्वाक्रमेण विनियोगा न युक्त इत्याश-
 ङ्क्य प्रधानस्यानुमन्त्रणानाङ्गत्वेऽप्यनुमन्त्रणाकाङ्क्षयाऽकाङ्क्षामु-
 त्पाद्य विनियोगो भविष्यतीति परिहार सूचयन्ननुमन्त्रणविनियो-
 ८३१ गे क्रमस्य हेतुतामुपपादयति * तद्यति * आद्या-
 नुमन्त्रणस्यालपेक्ष्यन्त्रयाग्निराकाङ्क्षनया द्वितीयादीना अनुमन्त्राणा-
 दीना द्वितीयादिभि रेषेभिः सम्बन्धन भाव्यमित्यर्थः । एतत्तर्ह्यनर-
 ह् दैवयज्येत्याद्यनुमन्त्रणान क्रमविनियोज्यत्वेन कस्मादोदाह-
 रतानीत्याशङ्क्याधिकारलक्षणप्रकरणेन दर्शपूर्णमासान्वयाख्य सा-
 मान्ये सम्बन्ध सर्वेषामनुमन्त्रणानामनवगतत्वादेवविशयान्व-
 याय व्यवसापेक्षायामग्नेयादियागाङ्गत्वनानुमन्त्रणानामग्नेयया-
 गादिप्रकाशनसामर्थ्यालिङ्गेन व्यवस्थासिद्धे क्रमानपेक्षत्वात् अस्प-
 र्ष्टलिङ्गतया लिङ्गन व्यवस्थापयितुमपक्यमनुमन्त्रणमुदाहरति *
 तत्रेति * लिङ्गेनाप्येकलिङ्गमन्त्रव्यवस्थानभ्युपगमे प्रकरणात्स-
 र्वार्थत्वापत्तः । क्रमेण विनियोगा न सिद्धेदित्याशङ्कते * ननु
 चेति * अबाधसम्भवे बाधपक्षस्यानाश्रयणीत्वात् उपाशुयाजस्य
 विधेयतया ग्रहणे द्वयानुग्रहसम्भवात् । न क्रमो बाधनीय इति
 परमतन दूषयितुमुपपस्यति * तत्राति * उपाशुयाजमात्रार्थ-
 त्वे प्रकरणाधगतसर्वार्थत्वबाधापत्तर्न द्वयानुग्रह सम्भवतीत्या-
 शयेन दूषयति * शक्यन्नियति * अनुमन्त्रणस्याधुनावृत्तिदोषा-
 पत्ते । सर्वार्थता युक्तेत्याशङ्क्य प्रतिप्रधानमङ्गावृत्तिर्नार्थ्येवेति सूच-
 नार्थ प्रति * प्रधानयुक्तम् * आप्रयादीना लिङ्गाधगतैरनुमन्त्र-
 णान्तरैरेकाकाङ्क्षयादुभयाकाङ्क्षालक्षणेन प्रकरणेनास्यानुमन्त्रणस्या-
 ग्रहण न सम्भवतीति स्वमतेन परिहारमाह * तत्रेति * स्पष्टलि-

ज्ञानां लिङ्गेनास्पष्टलिङ्गस्य च प्रकरणेन विनियोगाद्विषयमशिष्ट-
विकल्पपरत्तेरपि नास्य प्रकरणेन ग्रहणमित्याह * न चेति * अदृष्टा-
र्थत्वेनैकार्थानवगमात् विकल्पानापत्तिं शङ्कते * अदृष्टार्थानामिति *
मन्त्रमुद्यारयन्नेव मन्त्रत्वेन सस्मरन् ।

शेषिणे तन्मना भूत्वा स्यादेतदनुमन्त्रणमित्येवम् ॥

लक्षणेनैषां यागानुमन्त्रणाख्यया यागस्मृत्यर्थत्वावगन्तं ।

कृतस्यापि च यागस्याकृतत्वशङ्कायामश्रद्धानिमित्तवैगुण्या-
पत्तेः शङ्कानिवृत्तौ कृतस्य यागस्य प्रत्येकस्मृत्याख्यप्रत्यक्षेक्षा-
पेक्षत्वात् इष्टार्थत्वावगतेरेकैकेन च मन्त्रेण तस्मिन्नुर्चारा विक-
ल्पापत्तिरिति परिरहति * नेति * कृतयागस्मरण्यानुष्ठानानौप-
यिकत्वात् कालविप्रकृष्टाभावेन चाकृतत्वशङ्कानुपपत्तेस्तद्विवृत्यर्थ-
त्वायोगात् पदार्थमध्ये ध्रुवादिनिमित्तविष्णुस्मरणवददृष्टार्थत्वे ऽपि
भिधानां मन्त्राणाम् क्षतिमन्त्रवदेकप्रयोजनत्वकल्पनानुपपत्तरे-
न्द्रवायवादिग्रहणवच्च समुच्चयमन्तरणागत्यभावात्समुच्चयानाधय-
णीयत्वावगतेर्न समुच्चय युक्त इत्याह * सत्याप चति * गत्यन्तरे
सतीत्यतद्विवृणोति * आप्नयादिभिरिति * मन्त्राणां चाकियात्वेना-
नितिकर्तव्यत्वरूपत्वात् स्वमत प्रकरणविनियोग्यत्वानुपपत्तेरभि-
धानाक्रयाद्वारा विनियोग्यत्वावगम ऽपि अस्पष्टलिङ्गाभिधायकता-
योगान्नास्य प्रकरणविनियोगः सम्भवतीत्याह * किं चेति *
उपांशुयाजे ऽपि तद्धोभिधानाशक्तोर्विनियोगः स्यादित्याशङ्क्य क्र-
मादुपांशुयाजाङ्गत्वावगतेः सन्निहिताभिमुखवाचिमध्यमपुरुषयो-
गात् प्रकरणसन्निहितानेकयागत्वागेन क्रमसन्निहितैकोपांशुया-
जाभिधानसामर्थ्यावगतरुपांशुयाजे विनियोगोपपत्तिमुचना * या-
सीत्युक्तम् * श्लोक व्याचष्टे * दधिर्नामेति * शुष्मदर्थेऽपि यम-
ध्यमपुरुषान्तरत्वेनासिषब्दस्य सन्निहितवाचित्वे ऽपि सर्वेषां प्रकृ-
तत्वेन सन्निधानात् अभिधानापत्तिमाशङ्क्य सन्निहितवाच्यभिमु-
ख्यस्य शुष्मदर्थत्वानुपांशुयाजस्यैव च मन्त्राकाङ्क्षयात्पादितकाङ्क्ष-
त्वेनाभिमुखत्वात् मन्त्रित्वेनाद्यान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुख-
त्वात् मन्त्रित्वेनाद्यान्तरनिराकाङ्क्षीकृतत्वेनानभिमुक्तातामान्वेयादी-
नां सन्निधाने ऽप्यनभिधानसूचनापामिमुखोक्तिः सादेश्येनोपांशु-
याजस्यात्यन्तसन्निध्यात्तस्यैवाभिधेयता युक्तेति परिरहारसम्भवे
ऽपि अतिशयार्थाभिमुखाक्तिः । स्वमततोक्तपरिरहारमुपसंहरति
* ततश्चेति * तथेन्द्राप्र कर्मेत्यादिभाषेणोदाहृतो याज्याकाण्ड- ८३४।१
क्रमस्तयोश्चाङ्गाङ्गवेषेष्वेलायामित्यादिवार्त्तिकनाभयाकाङ्क्षाया क-

मस्य विनियोगहेतुर्वाभिधानाद्वशात् इत्याह * याग्येति *
 अनुष्ठानदेशः क्रमः कस्मात्प्रोदाहृत इत्याशङ्क्य पशुधर्माधिकरणे
 क्रमस्य प्रकरणविरोधपरिहारेण पशुधर्माणां दैक्षार्थत्वे घक्ष्यमाणो
 अनुष्ठानदेष्टलक्षणो ऽपि क्रमो विनिर्गोहहेतुत्वेन सुष्ठानो भविष्यतीति
 मत्थेत्याह * अनुष्ठानेति * वैकृतधर्मकर्मसन्निधेस्तु प्रकरणत्वप्रदु-
 याधत्तुर्थं मध्यस्य यस्य तन्मध्यइत्यस्मिन्नधिकरण्यो स्वातन्त्र्यशङ्काया-
 ध्वा फलवद्भोक्तहेतुत्वादिनरस्य प्रधानं स्यादित्यस्मिन्निराकारिभ्य-
 माणत्वेन क्रमस्य निःसन्दिग्धत्वात् । निराकाङ्क्षेपांशुयाजसन्निधे-
 र्विनिर्गोहकत्वस्योक्तत्वात् पृथगनुदाहरणं लिङ्गक्रमसमाख्या-
 नादित्यत्र लिङ्गस्य क्रमसमाख्यासापेक्षत्वमात्रोक्तं ; फलस्य विनियो-
 जकत्वाभिधानादिहेतुदाहरणम् ॥

समाख्यायाः विनियोजकताधिकरणम् ॥ ६ ॥

आख्या चैवं तदर्थत्वात् ॥ १३ ॥

भाष्याया विनियोगहेतुत्वाभावाद्यस्येति प्रश्नभाष्यस्य
 यौगिकत्वलक्षणसमाख्यात्वाभावाद्यस्य च किञ्चित्स्य प्रयोगे च
 व्याख्यातत्वात् समाख्यापि क्रमविशेषत्वहेतुः फलसाधक्यार्थप्रत्य-
 भिन्नानेन चाभ्यर्थवादियौगिकत्वात्समाख्या चैवमित्यर्थं सूत्रव्याख्या-
 र्थं समाख्या चेति भाष्यं तात्पर्यतो व्याचष्टे * यौगिकीति * फल-
 साधक्यार्थप्रत्यभिन्नाने समुदायशक्तिकल्पनायोगात्सम्बन्धनिमित्तैवे-
 दास्येतितावता यौगिकत्वाख्ये समाख्यात्वे व्युत्पादित तस्या विनि-
 योगहेतुत्वोक्त्यर्थमध्यर्थादिना प्रकृत्यर्थत्वेन सहान्वाधानादः प्रत्यया-
 र्थस्य कश्चित्सम्बन्धो ऽस्तीत्यर्थं सामान्याकारेण स्ववाच्यविशिष्टार्था-
 न्यथानुपपत्त्या प्रतीते सम्बन्धे ऽपि नि शेषसामान्यायोगात् विशेष-
 पेक्षायां शेषशेषिलक्षणसम्बन्धविशेषं बाधयतीत्युक्ते विशेषयोधो-
 पपादनार्थमृत्विजां कर्माणि प्रति कर्तृतया शेषत्वेन चरणाभरणा-
 भ्यां परिकीर्तत्वादनुष्ठेयत्वेन शेषिभूतकर्मापेक्षायामनुष्ठानत्वेन च
 शेषिभूतानां कर्मणां कर्तृशेषभूतपेक्षायां प्रत्ययार्थस्यान्वाधानादेः
 प्रकृत्यर्थस्य चाभ्यर्थोऽन्यान्यसामीप्येन बुद्धौ स्थापनादित्युक्तं स-
 माख्याया निदोषत्वापानादिप्रसिद्धता यच्छब्देनाकंति सूचनार्थं
 यौगिकस्यापि तावदीक्षानुवाक्यादिसमाख्यायामनादित्वान्न दोषो
 ऽस्ति आभ्यर्थवादिसमाख्यायां तु दोषशङ्कापि नास्तीत्युक्तिपूर्वमुच-
 यते व्याचष्टे * आभ्यर्थवादीति * आभ्यर्थ्यशब्दवाच्यत्वेना-
 न्याधानादेरभ्यर्थ्यशब्दवाच्यत्वेन चत्विजो ऽन्वाधानादिकर्तृकत्वक-

रूपना भवतीत्युक्ते कस्मात्तर्ह्यध्वयुसमाख्या भाष्ये नोदाहृतेत्या-
 शङ्क्यैकयापि समाख्यया द्वयोरपि कर्त्तृकर्मणोः ध्रुवार्थाभ्यां नियम-
 सिद्धिरिति सूचनार्थं प्रत्येकांक्तिः । प्रत्ययलोपस्य प्रातिपदिकप्रत्या-
 पत्तेर्वा स्मृत्यभावात् कथमाध्वयवत्कव्रध्वयुना व्युत्पत्तिरित्याशङ्क्य
 प्रकृते ऽध्वयुप्रातिपदिकाद्विधिविशेषवाचितया प्रसिद्धादाध्वयवश-
 द्वास्तद्विकारत्वेन व्याकरणालोचनयावगताध्वयवकर्मवाचित्वात्म-
 केन प्रकृत्यानुरूपेण विकाराद्वाध्वयवशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वायो-
 गनौपचारिकादन्वाधानादिवाच्यतायावगतादौदमेधिवत् प्रसिद्धा-
 ध्वयवशब्दादर्थेनाध्वयुशब्दस्तत्र प्रकृतित्वेनावगतो ऽन्वाधानाद्या-
 ध्वयवकर्तृवाचित्वात्मकेन विकारानुरूपेणानुमीयत इत्युक्तं शब्दा-
 धिकरणप्रकृतिविकृत्योभ्यति पूर्वपक्षसूत्राक्त प्रकृतिविकाररति सूत्रे
 विकारोक्त्यानुभाष्य शब्दान्तरोक्त्या निरस्तत्वात् प्रकृतिविकारोक्ती
 न युक्ते शब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वोक्त्याध्वयवशब्दप्रवृत्तावप्यध्वयुश-
 द्बार्थान्वयस्य निमित्तत्वायोगान्नोपचारतोऽपि प्रकृतिविकारता युक्तं-
 त्याशङ्क्य व्याकरणाप्रत्ययौपचारिकी प्रकृतिविकारतोक्ता यस्तुतस्तु
 यद्यप्यध्वयवशब्दौ प्रकृतिविकारत्वाभावादन्योन्यानपेक्षौ नि-
 त्यं चार्थान्वितौ तथापि शब्दस्वार्थे प्रयोगाख्यायाः प्रकृते कूटस्थ-
 नित्यत्वाभावात् नित्यस्य च नैमित्तिकत्वे ऽपि भविरोधादाध्वयव-
 शब्दप्रवृत्तौ वाच्यत्वेनाध्वयुशब्दार्थान्वयस्य निमित्तत्वादध्वयुश-
 द्बस्याध्वयवशब्द प्रति निमित्ततामुपचर्य प्रकृतिविकारत्वान्वाख्यान-
 मित्याह *यद्यपि चेति* प्रवाहनित्यत्वस्य नैमित्तिकत्वाविरोधसूच-
 नार्थं सर्वयौगिकानामिति यदुक्तं तदुपपादयितुमाह * न हीति *
 एवमपि शब्दानां कूटस्थनित्यत्वे ऽपि सम्यन्धज्ञानापेक्षस्य शब्दप्रवृत्तौ
 निमित्तत्वात्सम्यन्धज्ञानस्य च कदाचित्कत्वाग्रिमित्तत्वाग्रिमित्त-
 त्वाविरोधवद्वाजादिशब्दस्यापि राज्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतरा-
 ज्याद्यन्यथापेक्षतराज्याद्यर्थोक्तिद्वारा राज्यादिशब्द प्रति निमि-
 त्तत्वात् सम्यन्धज्ञानापेक्षत्वेन चार्थोक्ते कदाचित्कत्व-
 निमित्तता न विरुद्धेत्याह * निमित्तेति * समाख्याहेतुकाग्रिनियो-
 गात्प्रागाध्ययवाख्यस्यान्वाधानादरध्वयुसम्बन्धाप्रतीतौ शब्दे यौगि-
 कत्वज्ञानाशङ्केः प्रतीतौ वा समाख्याया विनियोगहेतुत्वायोगापत्तेर्यौ-
 गिकत्वायोगात् कृद्वित्तेनान्योन्यानपेक्षत्वे ऽप्यध्वयवशब्दवसमा-
 ख्ययोरध्वयोः कर्त्तृव्यापेक्षायामध्वयुसमाख्यासादृश्यादाध्वयवस-
 माख्यायामुपनिबध्यमानायामन्वाधानादेः कर्त्तृव्यत्वावगमात् । अ-
 न्वाधानादेश्च कर्त्तृपेक्षायामध्वयुसमाख्यायामुपतिष्ठमानायामध्वयोः

कर्तृत्वावगमात् एव समाख्याहेतुको विनियोगो स्यात्स्यतीति भर्तृमि-
 त्वादिमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * तत्रेति * यत्रातिदेशे धर्मसम्ब-
 न्धे साकृप्यानुपस्थापनस्य सामर्थ्यं प्रसिद्धं तत्रापि तावद्भूति साकृ-
 प्यहेतुकस्योपस्थापनस्य नास्त्यत्र त्वोपदेशिके क्रियाकर्तृसम्बन्धे सा-
 कृप्यहेतुकस्योपस्थापनस्य सामर्थ्यं दूरात्सारितमित्येव दूषयति *
 ८३५॥ न विवर्ति * उपस्थापनस्य नित्यमुपस्थापकापेक्षया अनुपस्थापकसाकृ-
 प्यसापक्षत्वे ऽपि सामर्थ्यवद्देन सह समासाविधायत् । कथं रथन्त-
 रशब्दस्य यौगिकत्वं सत्यरथन्तरे रथन्तर रथन्तरशब्दस्य धर्त्यर्थक-
 र्त्वनया शब्दोक्तासादृश्यात्प्रवृत्त सादृश्यस्य च धर्मसामान्यल-
 क्षणत्वात् रथन्तरधर्मानिदशकत्वं स्यात् रुदित्वात् शब्दसादृश्येन
 रथन्तरशब्दापस्थापनद्वारा रथन्तरापस्थापने ऽपि शब्दसादृश्यस्य प्र-
 त्यक्षस्य गम्यत्वेन शब्दत्वात्तद्वारेण रथन्तरापस्थापने शब्दस्याप्यापा-
 राश्रान्तिदशना युक्तेति दार्शनिकदृष्टान्तन रुदित्वासादृश्यहेतुकस्याप-
 स्थापनस्यातिवैयर्थिकधर्मान्वयासमर्थतोपपादिता । उपदश तु धर्त्यर्था-
 नपक्षेण शब्दोक्तस्यापि साकृप्यस्य हेतुत्वाभावात् सादृश्यवच्च
 साकृप्याभावात्सादृश्यवच्च साकृप्यसम्बन्धं विनानधक्याभावेन
 सम्यग्वाभिमुख्यरूपेणानुपस्थापकत्वात् स्वरूपमात्रेण चोपस्थापने
 ऽपि गोग्रयवत्सम्यग्वाप्रतीतेरशब्देन साकृप्येणापस्थापने शब्द-
 स्थान्यवहारात् वैदिकं च षडस्पतिरिक्तप्रमाणाभावात् रुदित्वासाकृप्य-
 स्य क्रियाकर्तृसम्बन्धस्य शक्तेर्दूरोत्सारितता किमुनेत्यनेनोक्तार्थाद्वा
 सम्बन्धमात्रे ऽपि साकृप्यहेतुकयोक्तस्यापस्थापनस्य शक्तिर्नास्ति त-
 द्विशेषे तु क्रियाकर्तृसम्बन्धे दूरात्सारितत्वम् । भाष्यकृतो ऽपि रु-
 दितानभिमतति सूचयितुमाह * याचकादीनि * परपक्षे दोषमु-
 क्ता स्वपक्षे दाप परिहर्तुं निर्दोषत्वं प्रतिजानीते * तस्मादिति *
 अनुभाषणपूर्वं पारहुरति * यत्त्वान् * सत्यं समाख्याहेतुकात् वि-
 नियोगात्प्रागप्रयुण्णाध्वर्यवाननुष्ठानादध्वर्याध्वयवयो सम्बन्धे प्र-
 त्यक्षप्रमाणं नास्ति तथाप्यध्वयुण्णाग्रयव कार्यमित्येव रूपं धृत्याप्य
 प्रमाणं समाख्याया क्रमादपारम्पर्येणाङ्गाङ्गसम्बन्धबाधक्याद्विनि-
 योगात् प्रागनुमाय सम्बन्धप्रमाणं भविष्यतीत्यर्थः । सम्बन्धात्प्रा-
 र्थगैकिक्या समाख्याया प्रवृत्तिरयुक्तोत्तं यवुक्तं तत्परिहर्तुमाह *
 यद्हीति * अनादित्वापलक्षणाया वदोक्तिरनादिसमाख्याप्रमाण-
 कस्य सम्बन्धस्थानादत्वादिदानीं तत्र समाख्यातृप्रयोगात् प्रागव-
 धैष्वनुष्ठातृषु निष्पत्तेस्तस्मिन् प्रतीते सतीदानीन्तनपु प्रयोक्तृषु स-
 माख्या प्रवृत्तत्यर्थः । समाख्यात प्रागङ्गाङ्गिसम्बन्धप्रतीतो समा-

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौलम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतके सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पत्रेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवके एक एव ग्रन्थो मुच्यते ।
- ३ प्राचीना बुलभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुच्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणां
भवन्ति ।
- ५ भारतवर्षीयै, ब्रह्मदेशीयैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ब्राह्मकै-
देयं धार्मिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुच्यमाना ग्रन्थाः— मुद्रिताः स्तवका-
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (२) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (३) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (४) भाष्योपबृंहितं तत्त्वप्रथम् विशिष्टाद्वैतदर्शनप्र-
करणम् श्रीमल्लोकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थे विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) १
- (५) करणप्रकाशः । श्रीब्रह्मदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (६) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीगागभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (७) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वादरायण प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विष्णु-
नमिष्ठकृत व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

(८) स्याद्वादमञ्जरी-मल्लिवेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) १

(१०) सिद्धिद्वयम्-विशिष्टाद्वैत-ग्रन्थनिरूपण-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुह्यभिः श्री ६
यानुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः)

(११) ग्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधमहा-
रकाचार्यसंप्रहीतः आचार्यचित्सुषमु-
निविरचितव्याख्योपतेः } (वेदान्तः) २

(न्याय) ५

(१२) निविरसायनम् श्रीबप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २

(१३) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १२

(१४) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता । } (वेदान्तः) २
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमंता ।

(१५) मीमांसाबालप्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमद्वृमदशाख्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैतसाम्रा-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणान्मज्जमहेश्वर-
विरचितः । } (मीमांसा) २

(१६) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २

(१७) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तकृतव्याख्यसमलङ्कृतम् । } (वेदान्तः) ३

(१८) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकफो-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । } २

(१९) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्तः) १

पञ्चादिप्रेषणस्नानम् } हस्तिनासगुप्त,
श्रीसत्ता सरस्वतपुत्रकाव्य
बनारस सिद्धि ।

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT SERIES

COLLECTION OF RARE & EXTRAORDINARY SANSKRIT WORKS.

न्यायसुधा ।

तन्त्रवार्तिक टीका भट्टसोमेश्वरविरचिता ।

NYĀYASUDHĀ,

A COMMENTARY ON TANTRAVĀRTIKA.

BY

PANDIT SOMESHWARA BHATTĀ,

EDITED BY

PANDIT MUKUNDA SHĀSTRĪ,

Professor Deccan College, Poona.

VASCICULES III.

PUBLISHED AND SOLD BY THE SECRETARY

CHOWKHAMBĀ SANSKRIT BOOK-DEPOT:

BENARES.

AGENT - OTTO HARRASOWITZ, LEIPZIG

Printed By Hari Das Gupta Proprietor

AT THE VIDYA-VILASA PRESS.

BENARES.

1904.

॥ श्रीः ॥

-*-

आनन्दवनविधोतिमुमनोमि. सुसंस्कृता ।

सुवर्णाङ्कितभन्यामशतपत्रपरिष्कृता ॥ १ ॥

चौखन्या-संस्कृतग्रन्थमाला मञ्जुलदर्शना ।

रसिकालिकुल कुर्यादमन्दामोदमोदितम् ॥ २ ॥

स्तवफ.—७३

व्याप्रमाण न स्यादित्याशङ्क्यानुष्ठातृषु निष्पन्नस्यापि सम्बन्धस्या-
माभर्मीमासकमूलप्रमाण विना याज्ञिकानुष्ठानमात्रादिविभ्वसन्नि प्र-
तिपक्ष समाख्यायामूलप्रमाणान्शेनैव यय मोमासका सम्बन्ध
प्रतीपधामहृत्याह * यय त्रिति * सम्बन्धप्रतिपक्षि विना सम्ब- ८३५॥१८
न्धिनिमित्ताया समाख्याया दर्शनायागात्समाख्यादर्शनेन सम्बन्धप्र-
तिपक्षो अन्यान्याश्रयत्वं स्यादित्याशङ्क्य क्लृप्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञा-
नेनावयवार्थाभावविनिश्चय च विना समुदायकल्पनायोगात्स-
म्बन्धज्ञानपूर्वं प्रयोजकृत्वा समाख्या ज्ञायते पश्चात्सम्ब-
न्धो ज्ञायतइत्याह * ननति * कथं नहि सम्बन्धस्य
प्रथमताकृत्याशङ्क्य वस्तुस्वित्यस्याह * वस्तुतास्यति * सम्ब-
न्ध इति सम्बन्धस्याज्ञान तत्प्रातपादकाया समाख्याया प्रवृत्ति-
रयुक्त्याशङ्क्य सम्बन्धस्याप्रतीतावप्यसत्त्वनिश्चयाभावमात्रेण क्लृ-
प्तावयवार्थप्रत्यभिज्ञान समुदायशक्तिकल्पनायागात् । प्रयोजकृत्वा-
या समाख्याया भूतार प्रति ज्ञयत्वेन प्रवृत्तिरयुक्त्याह * स च-
ति * अन्यप्रयुक्तसमाख्यादृष्टनाच्छ्रौतु सम्बन्धप्रातपत्तिसम्भवे इति
अनवगते सम्बन्ध तत्प्रतिपादिकया समाख्याया वक्तुरप्रयागादप्र-
युक्तायाश्च भूतदर्शनायोगात् न सम्बन्धिप्रतिपक्षिरित्याशङ्क्यानिरा-
सपूर्वं यौगक्या समाख्याया सम्बन्धमात्रावगम अप तादृश-
याद्वाङ्मिसम्बन्धावगति कथमित्याशङ्क्या निरस्यति * यदि हीति *
प्राक्सम्बन्धावगम इति नित्यत्वात्समाख्याया पूर्ववृत्तप्रयोगदर्शना-
त्मरूपा नित्य प्रयागापपत्तावुक्ताया सम्बन्धिनिमित्ताया समाख्या-
यास्त विना कथ नित्य प्रवृत्तिरित्याशङ्क्य सम्बन्धस्य प्रवाहनित्यताका
मसमाख्यावगतस्य सम्बन्धसामान्यस्य विशय विनानुपपत्तिर्वि-
यनातगनुकक्षाध्वयौश्चाध्वयुं वृणीतनि विधना चरणनाध्वयुंमुपा-
ददीतत्यवविधानारसामान्यतो ऽङ्गत्वाद्वाध्यानादश्च क्लृप्तकारत्वेन
समूहितत्वात्सामान्यता ऽङ्गत्वं अवगतेर्विध्यनुगृहीतया समाख्याया-
द्वाङ्मवलक्षण सम्बन्धविशयो ज्ञायतइति द्वितीयाशङ्क्यानिरासार्थ
अतन वैव चदे ऽपीति भाष्यस्याकृतकमध्वयुंवाधाधानाद्यावयो
प्रकृतिप्रत्ययार्थया सामान्यत सम्बन्धप्रतिपादकमाध्वयवशब्दमु-
पलभ्य निर्विषयसामान्यायागात् तस्मिन्वाङ्मिसम्बन्धबोधस्य वि-
नियोगविषयभूत ऽङ्गाद्विबलक्षण सम्बन्धविशये प्रत्ययो भवती-
ति शङ्काद्वयनिरासापत्वेन व्याख्या सूचिता वैदिकस्य क्रियाकर्त्रो-
विसम्बन्धस्य प्रमाणांतरादवगते सम्बन्धिनिमित्तसमाख्यादाह-

रणायोग' । प्रमाणान्तरात्सम्बन्धावगतौ वा सामाख्यानिकविनि-
योगोक्तिर्निप्रयोजनत्वाशयत्वेन किमिहेति प्रभभाष्यस्याख्या यौगि-
कत्वावोगशङ्कावार्त्तिकेन सूचिता अधिकरणार्थमुपसंहरति * तस्मा
दिति * रुदिरत्वनिरासोपमहारयैवकार ॥

धृत्यादीना पूर्वपूर्वधलीयत्त्वाधिकरणम् ॥ ७ ॥

श्रुतिलिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्यानां स-
मवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात् ॥ १४ ॥

धृत्यादीनि विानयोगे करणानीति अग्रे चिन्तिते तेषां
प्रथमबुद्धलतत्पश्चिन्ताया सङ्गत्युक्त्यर्थाक्तानीति भाष्य व्याचष्ट
३६१ * इदानीमिति * समवायोक्तेर्यावत्पूर्वं प्रयोजनमाह * तच्चेति *
विरोधानपेक्षस्यासमवायस्य चिन्ताऽत्रिपययत्त्वान्यूनतां शङ्कते
* तत्रेति * एतदेव प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कुत इति * न्याक
व्याचष्टे * एक एव हीति * प्रमाणानां परस्परानुग्रहे समवा-
यस्य निमित्तत्वोपपादनार्थं निर्विशयसामान्यायोगात् धृत्या वाक्य
स्वरूपप्रयुक्तं त्वेवानर्थक्याद्वाक्येन प्रकरणमपक्षितमित्युक्तम् । सम-
वायोक्तैव विराधसिद्धेर्न विराधग्रहणं कार्यमिति परिहरति
* नेति * एतदेव प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * तुल्यबल
त्ववाचिन्या समानोक्त्या सशब्दस्यान्यूनानधिकैकार्थत्वव्याख्या
नात् । त्रिपयोक्त्या चापहाराख्याविच्छेदार्थविशदपूर्वात् वचनायो-
त्सितोतेर्धानोरचप्रत्ययान्तादुपपन्नतया विनाशब्दस्यापहरणनिमित्ता-
ध करणार्थत्वादकस्मिन्नन्यूनानधिक ५र्थे ५पहरणानान्यदध कृत्याया-
गमन समवायप्रदार्थत्वेनाक्तं यत्र त्वेक शेष स्ताधानेव चेत्यादिवि-
परणवार्त्तिकालोचनया चैकशब्दस्यान्यूनानधिकैकत्वाधिवयार्थत्वा
वसायावपहार्ये च प्रार्थनातिशयादशंतेनार्थप्रदस्य प्रार्थनावा-
चिनया पदार्थलक्षणापत्त्यावसायात्समानत्रिपयत्वरूप, समवाय-
धृत्यादीना प्रमाणानामन्यूनानधिकैकरोपापहारित्वे यथाणा चान्यून-
नाधिकैकरोपपरिहारित्वे सत्यवगम्यत इति उत्तरार्द्धार्थं । न्याक व्या-
चक्ष्माणो विपयोक्त्यापहारानपेक्षयोध्यवदरुणावाक्ये प्रमाणानां सम-
वायो नाम्नी त्याह * भ्रूणादौ तार्थादिति * धृत्यादीनामेकभ्रातृणादौ
शेष मिथ्यणात्कथं न समवाय इत्याशङ्कानिरासार्थत्वेन पूर्वार्द्धे व्याचष्ट
* न हीति * प्रमाणस्य प्रमयविशयत्रिपयत्वात् शुद्धत्वेनारूपयस्य कि-
यामात्रानर्थायत्वेन धृतिप्रमितक्रियान्ययस्य चादयवस्य भृत्युक्तकार-
यापाक्षतक्रियासामान्यान्वयमात्रेणापयंचसानात् भूय क्रियाविशय

ऽपेक्षाविशेषेण क्रिया-व्यपितया वाक्येन क्रियान्वयपर्यन्तत्वे अपि स-
त्कारण्येन समीहितप्रयोजनानघात प्रयोजनविषये ऽपेक्षा-नरं सति
ज्यातिष्टोमापूर्वसम्बन्धेन क्रयस्य सम्बन्धिन सतो ऽरुणैकगुणस्य
ज्योतिष्टोमा-व्यपितया प्रकरणेन प्रमेयत्वात् विषयनानात्वेनात्रिह
ज्ञा सर्वेषां विनियोजकोत्पत्ति । कथं कारकभृत्यारूपस्य क्रियान्व-
यप्रमितिर्निष्पत्तिः पदभूतयुक्तकारकात्त्वयद्वारा क्रियान्वयोपपत्ति-
सूचनार्थां कारकोक्ति भृत्यादिकद्विपत्ति प्रमेयत्वं क्रियाया सह
कारकद्वारा सम्बन्धो यस्यारूपस्येति विग्रहो विशयस्य सामा-
न्य प्रत्याभयत्वेन विषयत्वाद्दिशेषणाविशेष्या-वयमात्र वाक्यस्याव-
स्तुतो व्यापारा नाद्वाङ्मय-ज्यात्यविनियोगे प्रौढ्याभ्युपेत्य तत्र वि-
नियोग वाक्यव्यापार विषयताक्तनि सूचनार्थां विषयतोक्ति । क्रय-
स्येत्यादयस्त्वतिरेकजनिना पट्टा । प्रकरणसमर्थितज्योतिष्टोमापूर्व-
साधनार्थत्वेन भूति-व्यापारपर्यवसानाच्छ्रुत्यपक्षितशेषिस्वरूपसम-
र्पणमात्रे प्रकरणव्यापारमुचनार्थं ज्योतिष्टोमविशिष्टस्य क्रयस्य शेषि-
त्वाद्दिशेषणाभूतस्य ज्योतिष्टोमस्यापि शेषितामभिप्रेत्य ज्योति-
ष्टोमार्थत्वोक्तिरित प्रकरणेन ज्यातिष्टोमिकस्य क्रयस्य शेष इति पू-
र्वोक्तनाविराध ।

अथापत्या च बुध्यन्ते सम्बन्धमिदं प्रमाणकम् ।

इतिवद्विनियोगे न्यायीयमाणया भृत्या ऽपेक्षितस्येतिवत्त्व वाक्ये-
नापूर्वसाधनारूपस्य च प्रकरणेन समर्पणाद्व्याक्यप्रकरणयोर्विनियोजक-
भूतिसहायत्वविचक्षित्वा सर्वेषां विनियोजकत्वोक्ति । प्रकरणेनापूर्व-
साधनाशसमर्पणात्प्राक्भूतिव्यापारपर्यवसानात्वेवारुण्यस्य क्रिया-
र्थस्य भृत्यत्वेनेनोक्तम् । एकाविषयापहारलक्षणस्तु समवाया ऽरुणा-
वाचनाशङ्का एवति दर्शयितुमाह *न चेति* वाक्यादिप्रमाणकविष-
या-वयमग्रहणात् । भृत्यादिप्रमाणकशेष-वयवाधकप्रसक्तौ सत्या
भृत्यादिना स्वप्रमेयशेष-वयावाधार्थमप्य वाक्यादिप्रमेयाच्छेषिण-
शयो ऽपह्नयेन तद्व्याधप्रसक्तादर्शनन त्यपहारा-प्राचीनैकविषया-
पहारित्वलक्षण समवाय सम्भवतीत्याशय । जानस्य वाधस्यानि-
वार्यत्वात् प्रसक्तो दृश्येतइत्यध्याहार्यम एतदेव विवृणोति *न ही-
ति* कस्य तर्हि प्रमाणसमवाय सम्भवतीत्यपेक्षाया स चैकादर्थे
प्रमाणानामित्येतद्यावयायोत्तरमाह *यत्र त्विति* एकस्या एवास्या
एवान्युताधिकाया पेन्द्रपा लिङ्गेन गार्हपत्यादय भृत्यन्धार्यत्वज्ञाना
च्छ्रुत्या चे-द्वाक्यपहृत्य गार्हपत्यार्थत्वज्ञानात् भूतिविषयोलिङ्ग स प-
रस्परेणापहार्य समान विषयोययोस्ते तथोक्त तयाभावलत्वतल्लक्ष-

णमस्येति विग्रह । विशेषाणां चावगम्यनित्येतद्याचष्टे * तथेति *
 एकस्मिन्नेव गार्हपत्ये शशिणि तुल्यापस्थापनज-यापकारनिबन्धन-
 त्वाभ्यामनूनाधिक्येन लिङ्गनैर्द्रीता गार्हपत्यमपहृत्याग्न्यास्तदुपकार-
 साधनत्वनशयत्वप्रतीते भूत्या चाग्न्येतोऽपहृत्यैन्द्रया रोपत्वप्रतीते
 एकशेषविषयपहारित्वाच्छेषयोः समवाय इत्याशय । तुल्य उपकार-
 शेषान्वये निबन्धनमस्येत्याद्ये रोपविषयणे द्वितीयेत्येकन शयणोप-
 कार साधिताऽस्यति विग्रह । श्लाकार्थस्य विरोधग्रहणाकार्यत्व
 हेतुतामुपपादयितुमाह * स चेति * विराध । वना नापहारः सम्भव-
 तीत्याशय । प्रमाणविषय शये रोपविषय च रोपविषयकत्वविशेष-
 णस्यानूनानतिरिक्तत्वविशेषणस्य च यथाक्रम फलान् दर्शयितु-
 माह * यत्र पुनरिति * रोपैकत्वविशेषणस्य समिधामादिषु शयभे-
 दे प्रमाणासमवाय निवृत्तफलत्व ऽभिहिते कथं तस्याग्न्यादिरोपि-
 भेदः तद्यथा भुतिलिङ्गविरोधवार्त्तिके विराधाक्त्या प्रमाणसमवायो
 यद्वयतइत्याशङ्क्य भिन्नापकारसाधनशयभेदो ऽत्र विवक्षित इति सू-
 चनार्थो स्पष्टोक्तिस्तपन्मात्रत्वविशेषणफलं यत्र वा तस्यैत्यनेनाक-
 शेष्यकत्वविशेषस्याग्न्यादिशयिभेदः समवायनिवृत्तफलत्व तथत्यने-
 नाक्तम् । तुल्योपकारित्वानन्वयविशेषणफलोक्त्यर्थे यत्र रोपैक्य
 ऽपि रोपिगतमाधिक्यं यथा दर्शपूर्णमासयागाङ्गानामैकस्मिन्नाग्ने-
 यादौ शोषण्युपकार्यस्येन रोपित्वात्प्रत्यङ्ग चापकारभङ्गासामिधा-
 गज्जग्यायान्तरापकारोपकार्यत्वेनाग्नयस्य समिधागरोपित्वात्तनूनपा-
 द्यागज्जग्यायान्तरापकारोपकार्यत्वेन तनूनपाद्यागशयनेत्यवगमवान्तर-
 पकारनिबन्धनमाधिक्यं तच्छेषाणां गम्याभ्याविषयान्यत्याहसमवाय
 इत्युक्तं यत्र उपभदा यत्र वा तस्यैव शयस्य किञ्चिदाधिक्यं तत्र
 प्रमाणानां शेषावयविषयत्वादग्न्यसमवायनया यत्रापवाणा गम्या-
 भ्याविषयान्ययादसमवाय इति प्रत्यक्षं तत्रेत्यस्याग्नयस्य सूचनार्थो
 ऽपिनायः । एष सत्यपि विराधविषयत्वाद् यत्रापलचिन्ताया सा-
 क्षाद्विराधग्रहणमय कस्माच्च कृतमित्याशङ्क्य विराध सत्यपि समवा-
 यभावे प्रत्यक्षेण भूत्यादिना धिनियाग कृते ऽपि भूत्यनुमानमूलभू-
 तानामाकाङ्क्षानिवृत्तभावेन भूत्यनुमानद्वारा लिङ्गादिजन्मविनिर्वाह-
 प्रतिबन्धाभावात् सर्वथा तुल्यत्वापत्तिर्विराधविना बाध्यबाधकत्वाया-
 गात् विरोधापादनद्वारा समवायस्यैव यावदनुपपत्तिः ऽपि समवाय-
 स्यैव वनालचिन्ताविषयत्वात्समवायग्रहणमय कार्यमिति परिहार-
 सूचयितुमाह * इतीति * समवाय सतीतिकरणार्थं समवायभावे-
 च महिषविरोधसम्भव ऽप्येकन इतरप्रतिबन्धायोगात् सर्वथा तु-

व्यत्वापत्तेर्यत्नवद्वलत्वायोगादित्याययः । समिन्नागादीनामद्धानाम-
 वान्तरोपकारभेदे ऽपि परमोपकाराभेदेन भिन्नोपकारसाधनराशयभेदा
 भावात् प्रमाणसमवाय्येकपरमोपकारार्थत्वेन चैकस्य शर्यणां भिन्नाप-
 कारोपकार्यत्वं निबन्धनाधिक्याभावाच्छ्रमसमवाये सत्यपि विराधा-
 भावात् । समवायस्य विरोधव्याभचारावगतं कथं समवायग्रहणा-
 द्विरोधशक्तिसिद्धिरित्याशङ्क्याह *यस्मिन्नि* फल भावयेद्यागनेत्य-
 मित्यपर्यायेण यौगपद्येन ज्ञानं परमोपकार विधानात् श्रुत्यादीनां च
 प्रत्येकविनियोजकतया यौगपद्यनानफाङ्गविनियोजकत्वायागात्
 प्रयोगवाक्यस्यैव विनियोजकत्वावगतस्तस्य च एकत्वेन राशप्रमा-
 णानां भेदाभावात् समवायस्य च भेदाधिष्ठानत्वात् असमवायः ।
 शेषामेवस्य च भिन्नोपकारसाधनत्वेनह विवक्षितम्भात् परमोपका-
 रापेक्षया च शेषाणां भिन्नोपकारसाधनत्वाभावात् असमवाय इत्यु-
 क्तं प्रात्यात्मिकविध्यालोचनयाद्धानां प्रत्येकमुपकारसाधन वाद्यग-
 मात्महत्यैकोपकारसाधनत्वायोगमाशङ्क्य समिन्नागन भावयेत् तन्-
 नपाद्यागेन भावयेदिति प्रात्यात्मिकविधिभिर्व्यापारभेदावगते प्रत्ये-
 कं बुद्ध्या व्याप्रियमाणानां भू-पार्वीनाम एकस्मिन् छद्मजयाख्ये स्ना-
 म्युपातानेकव्यापारसाध्ये सहस्य साधनत्ववदद्धानां प्रात्यात्मिक-
 भिन्नव्यापारधारा सहस्यैकोपकारस्य साधनत्वापपत्तः एतत्त्वस्यैव
 उपपत्तिसूचनार्थं व्यापारभेदोक्तिः । एवमप्येकस्यैव प्रधानस्य
 हविर्मन्त्रादेः शेषस्यैकस्मिन्नेव पुरोडाशप्रथनादौ शेषिणि श्रुत्या
 लिङ्गेन च विनियोगात् प्रमाणसमवायस्य विरोधव्यभिचारावगतः
 समवायग्रहणाद्विराधामिद्धिरित्याशङ्क्यो लिङ्गस्यैव तत्र प्रमाणभुत-
 रथंवाद्भिरऽप्यासादिप्रयोजनान्तरार्थत्वात् तत्र प्रमाणसमवाय इ-
 त्याह * तथति * न्यूनत्वशङ्कापरिहारम उपसहरति*तस्मादिति *
 श्लोकशो यलाबलसम्प्रधारणस्य चिक्कीर्षितस्यौचित्योत्तरार्थमनका-
 र्येति भाष्यमनेकपु अर्थेषु वाच्यवृत्तिदर्शनादेकार्थवृत्तित्वं
 च द्रव्याद्वयोः सम्प्रधारणयोगात् अयुक्तमाशङ्क्यैकार्थ-
 वृत्तित्वाक्तिः । एरुकालविषया सम्प्रधारणा चैक-
 कस्याभिप्रेतत्वेव परिहर्तुमाह * तत्रेति * सूत्रे कृत्स्नशो यलाबलो-
 क्तेर्भाष्ये श्लोकशः सम्प्रधारणस्यानौचित्यशङ्कानिरासार्थत्वं पण-
 मप्येकस्मिन्नेव काले यलाबलकथनीयत्वोत्तया सूचितम् । एकैकस-
 म्प्रधारणस्याभिप्रेतत्वे द्रयोक्तिरयुक्तेति आशङ्क्यैकस्य द्वितीयेन
 सहस्येवमर्थत्वेन द्रयोक्तिं व्याख्यातुमाह * यस्मिन्नि *
 एकैकस्मिन् श्रुत्यादिरूपे ऽर्थे यलाबलव्यवर्धते इत्येवमकार्थवृत्ति-

त्वाद्वाच इत्येतावदन्यथा व्याचष्ट * एकार्थेति * एतदेवोपपादयति
 * तानि हीति * बलाबल प्रति भुत्यादीना प्राधान्यात् प्रतिप्रधान-
 न बलाबलोक्तिरावर्त्तनीयेत्याशयः । परमप्यैकैकस्य पञ्चभि सह
 सम्प्रधारणीयत्वात् द्वयोक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह * तत्रेति * भुत्या-
 दिबाधितन लिङ्गादिना बाध्यस्य वाक्याद् वाक्यादिबाधकस्य लि-
 ङ्गादेर्बाधकेन भुत्यादिनेत्यर्थः । एतद्वय विवृणोति * यानि हीति *
 तत्रेतिभाष्यं भुतिलिङ्गबलाबलसम्प्रधारणस्य प्राधान्योक्त्यर्थत्वेन
 व्याचष्ट * तत्रेति * किंपुनरित्युदाहरणप्रश्नभाष्यम् अनकोदाहरण-
 प्रश्नभाष्यम् अनेकोदाहरणसङ्गात्वात् अयुक्तमाशङ्क्य न किञ्चिदुदाहर-
 ण सम्भवतीत्येवमाशयत्वेन व्याचष्ट * किमिति * केवलस्य पद-
 स्य श्रवणसामर्थ्याभ्या विनियोगादर्शनाच्छ्रुतिलिङ्गया स्वरूपस्य
 विनियोगसामर्थ्यस्य वाक्यीयविनियोगसामर्थ्याद्विवको न लक्ष्यत-
 इत्यर्थः ऐन्दुयेत्युत्तरभाष्यं विवेकहेत्वनभिधानादयुक्तमाशङ्क्याह
 ८३८१ * वक्ष्यमाणेति * अत्रेति सन्देहभाष्यमाहास्त्रिलिङ्गमिति भाष्ये
 लिङ्गबलीयस्त्वोक्तौन्द्रस्यैवेत्यपि नियमस्य उक्तवाच्येति तु लिङ्ग ब-
 लीय इत्यस्मिन्नुज्जीविष्यमाणत्वादय नहि विरोध इति भाष्यं चाप-
 पादयिष्यमाणत्वाच्चिरोधात क स्वरूपीतिभाष्येण समुच्चयस्यापि
 वक्ष्यमाणत्वात् । चतुर्थसन्देहप्रतीतेर्न्यूनमाशङ्कापलक्षणार्थत्वेन व्या-
 ष्यानुमाह * किमिति * यदीति सन्देहद्वितीयाभाष्यमप्युपलक्षणार्थत्वेन
 व्याख्यातुमाह * यदीति * ए-स्यधिकरणे भुतिश्लेन मन्त्रस्य यथार्थ-
 स्वाभिधानात् पौनरुक्त्यमाशङ्क्याह * यत्परिति * का पुनरिति प्रश्न-
 भाष्यं भुते ऐन्द्र्या गाहंपत्यामतिद्वितीयाविभक्तिलिङ्ग मन्त्रेषु व-
 चनसामर्थ्यमिति प्रकरणाधिकरणापक्रमभाष्ये स्वरूपस्योक्तत्वात्
 अयुक्तमाशङ्क्य भुतिलिङ्गयार्वाक्याद्विवकाभावाश्रयत्वेन व्याचष्ट *
 तेनैवेति * केवलपदप्रयोगाभावादिति वार्त्तिकेनाक्तन सर्वेषु वाक्य-
 स्वाशयेन भुतिलिङ्गरूपे ऽयं वाक्यत्वभ्रान्त्या पूर्वोक्तमपि स्वरूप
 पृच्छतीत्यर्थः । भुतिरित्युत्तरभाष्यं भ्रान्तिनिरासकविवेकानभिधा-
 नादयुक्तमाशङ्क्य यन यत्तावच्छब्दस्यत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणाविवेका-
 भिप्रायणोदाहरणाभावाद्यस्य प्रश्नस्येन्द्रयनिभाष्येणोत्तरमुक्त ते-
 नैवाभिप्रायेणदमप्युत्तरमित्याह * तत्रेति * प्रश्नशेषनिरास वि-
 नोत्तरत्वायागात् । उत्तरोक्त्या तेनैवाभिप्रायेणैतिपदद्वयानुपपन्नते-
 नैवत्यस्य च वक्ष्यमाणविषयत्वपरादर्शित्य सूचितम् भवेति
 प्रश्नभाष्यं वाक्यस्य भुतिलिङ्गाभ्या विवेकाभावाशयत्वे व्याचष्ट
 * पर पुनरिति * सहस्येत्युत्तरभाष्याशयमाह * सिद्धा-न्तेति *

पदसमूहस्यैकवाक्याभावादयुक्तमाशङ्क्य द्वेधा व्याचष्टे * यद्यपि ८३९।१
 चेति * वाक्यार्थद्वयमयन्ती सतीत्याद्यव्याख्यानंत गमनमात्रल-
 क्षणाद्यो ऽभिधत्तेति द्वितीये त्वेकेन पदाभिहितैकगम्यमानेन वा-
 क्यार्थेन एव सङ्घातस्य प्रयुक्तत्वात् सङ्घात पदार्थ स्वस्यपदार्थम-
 भिदधति पदान् वाक्यामत्यर्थः । पदार्थाभिधानानपेक्षस्य पदस-
 ङ्घातस्य वाक्यार्थवाचिताया उपसहारस्य उपक्रमानुरोधवृत्तिवेन
 वाक्यार्थव्याख्यासिद्धान्तभङ्गापत्तः । पदार्थाभिधानद्वारतोक्ता प्र-
 दनापयविवरणार्थं यदित्यादिभाष्यं भाष्य व्याचष्टे * तदिति *
 वेदे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य शब्दस्य लिङ्गविनियोग्यत्वाभावात् प्रकर-
 णोपक्रमे मन्त्रव्यतिरिक्तस्य लिङ्गस्वरूपप्रदर्शनार्थं मन्त्रेषु घञनसा-
 मर्थ्यमित्युक्तम् । कारकावभक्तिभूतेरेव च विनियोगहेतुर्वाकार-
 काविभक्त्युपलक्षणापेक्षितीयाविभक्तः भूतितांका का पुनरत्र भूतिः ।
 किं लिङ्गमित्यनेन त्वेन्द्रियदाहरणे ऽत्र शब्देन भूतिलिङ्गयोः स्पृ-
 ष्टयारिन्द्रियस्य इवताभिधानसामर्थ्यं लिङ्गमित्युक्तम् । गार्हपत्यं
 प्रातिपदिकान्वयं च विना विभक्तिमात्रात् गार्हपत्यमाधान्याप्रती-
 तः लिङ्गविरोधाभावेन बलायलं विनोदाहरणत्वाप्रसङ्गात् गार्हपत्य-
 भवणभूततोक्ता इह पुनः भूतिलिङ्गवाक्यानाम लक्षणतो विवे-
 कार्थं सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गलक्षणत्वे ऽप्यर्थान्तरविषयत्वे लिङ्गस्य
 भूतिवाक्याभ्यां विवेकस्वरूपविषयत्वाच्छब्दविषयलिङ्गस्य भूतिवा-
 क्याभ्यां विवेकार्थाभिधानसामर्थ्यलक्षणं यदर्थमभिधातु सामर्थ्यं
 तच्छब्दस्य लिङ्गमिति वदन्तोक्तं विध्यभिधानश्रुत्या लिङ्गवाक्याभ्याम
 अविवेकशङ्कायां तद्वदेव विनियोगभूतिरपि अविवेकापन्नपदार्थस्य
 स्वरूपेणान्वितत्यनैकार्थत्वाभिधानेन तच्छ्रवणमिति कृत्वा भूतिरिति
 तच्छब्दाप्यहारेण भूतिमात्रलक्षणमुक्ता भोतजन्यस्य भवणशब्द-
 वाच्यत्वाप्रसिद्धः शब्दजन्यार्थज्ञानावयवस्याभिधानस्य भवणशब्दवा-
 क्यत्वाप्योगात् पर्यायभूतिवाच्यता न युक्त्याशङ्क्य सो ऽर्थः
 भूतयावगम्यतरति कृत्वा भूतिजन्यार्थावगमावयवमभिधानं लक्षणया
 भूतित्वेन व्यपदिश्यतइत्युक्तं व्यवायार्थज्ञानस्यापि तर्हि शब्दभ-
 वणावयवभूतिजन्यत्वाच्छ्रुतित्वापत्तिरित्याशङ्क्यापदार्थाभिधानानपे-
 क्षाच्छब्दभवणाद्यो ऽर्थो गम्यते स एवानया श्रुत्या गम्यतरतिव्यप-
 दिश्यते न तु पदार्थाभिधानद्वारा गम्यमानो वाक्यार्थ इत्युक्तं स-
 हत्यार्थमित्यनेन तु वाक्यमात्रलक्षणत्वैवोक्तत्वात्तद्व्याख्यानलक्षणं वाच्यं
 इत्येकार्थमित्यनेनोक्तमित्येवं भाष्य व्याख्येयम् । तदेतदित्यादिना
 लिङ्गादित्यन्त भाष्य भूत्वाविप्रपसङ्करनिरासार्थत्वेन व्याख्यातुं

शङ्का नावदाह * सामर्थ्येति * एतदेव विवृणोति * तथा
हीन * एतच्छङ्कानिरासार्थत्वेनार्थतो भाष्य व्याचष्ट * सत्यमि-
ति * यद्यपि ब्राह्मणे मन्त्र च शक्तिरभिधानाख्या ध्रुतिश्चान्ति तथा-
प्येदं गार्हपत्यस्य प्रकाशनोक्तिः कार्येति शक्त्या नावगम्यत इ-
न्द्राङ्गत्वमनिश्चन्द्र्या न धर्मगोनाभिधानद्वारा कृतीति ध्रुतिलिङ्गयो-
परस्पर विवेक एव यो वक्तुमित्याशयः । अभिधानद्वारत्वसूच-
नार्थम् * कारित्रेऽयुक्तम् * पूर्वार्द्धे व्याचष्टे * या हीति *
ब्राह्मणपदस्य शक्त्येन्द्र्या गार्हपत्याङ्गतावगम्यते मन्त्रपदस्या वेति
विकल्प्याद्यपक्ष भ-यस्यया शक्त्याभ्यविनियोगाद् ब्राह्मणपदस्या
शक्त्या नैन्द्रो मन्त्रो गार्हपत्याङ्गमवगम्यत इत्युक्ते ब्राह्मणपदानामे-
व तर्हि स्वया शक्त्या स्वेषु स्वेषु ऐन्द्रीत्यादिविनियोगस-
म्भवात् श्रुतित्वाद्भिमतषु ब्राह्मणादिपदेष्वपि विनियोगहेतुषु
शक्त्याप्यलिङ्गोपपत्तर्न ध्रुतलिङ्गाद्विवेको ऽवगम्यत इत्याशङ्क्य लौक-
कार्यविनियोगहेतुत्व ऽपि तस्य लिङ्गस्य वैदिकविनियोग-
हेतुत्वाभावात् विवेकासिद्धिरिति परिहारसूचना * यैता-
न्येवेत्युक्तम् * प्रतिपद शक्तिभेदे ऽपि सामान्याश-
येनैकवचन गार्हपत्योक्तावशक्त्येन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्ये ऽपि वि-
नियोगा-मन्त्रपदस्या शक्त्या मन्त्रपदस्याङ्गाहपत्याङ्गत्व भविष्यती-
ति द्वितीयपक्षनिरासार्थं ब्राह्मणस्य पदे मन्त्रपदस्यामशक्तिमिव
शक्तिमप्यनपक्ष्य स्वकीयेऽस्तितनमत्वाद्युक्तिसामर्थ्येयशात् ईप्सि-
ततमत्वादिषु प्रवृत्तरेन्द्रस्य मन्त्रस्य गार्हपत्याङ्गमन्त्रत्वमभिधीयत इ-
त्युक्त कथमशब्दस्य अङ्गत्योपपत्तिरित्याद्यङ्का मन्त्रशक्तिप्रवृत्त्याप्राक्
स्वसामर्थ्यवशनाङ्गत्वाभिधाने निष्पन्ने नव-यथानुपपत्तिगम्यत्वेनाङ्ग-
त्वाभिधानात्प्राक् शक्त्यप्रवृत्त्यात् गृह्यमाणावरूपण शक्त्यनपक्षका-
ना स्वरूपणेति न चत्वननाक्त ऽनवगतापि विनियोगहेतुभविष्यती-
त्याशङ्क्य ज्ञानस्यैव भावस्य परोक्षार्थज्ञापकत्वनियमात्र ज्ञानाया
शक्तरङ्गत्वात्थ विनियोगे हेतुत्वापपत्तिरित्याशयन तेनेत्यनेन परि-
हृत विनियोगहेतुत्वाभाव कल्प्यमानानर्थक्यमाशङ्क्य कारकहेतुत्वा-
त्कल्पनार्थवत् यद्यपीत्यादिना उक्ते शेषिज्ञापनेनैव मन्त्रस्याङ्गत्वा-
दज्ञातशक्तिकस्य च ज्ञापकत्वायोगात् अङ्गिज्ञापकरूपे ऽङ्गत्वे कार-
कताप्ययुक्त्याशङ्क्य विनियोगावाक्यस्य पौरुषयत्वे सति प्रमाणान्त-
राग्राह्यस्यार्थस्य स्वयमाक्षेपाशक्तरङ्गत्वाभिधानात् । प्राक् विनियो-
ग्यमन्त्रप्रयोक्तु शेष्यभिधानशक्तिज्ञापनमपेक्ष्य स्यात् वदत्वेन त्व-
स्यापौरुषयत्वात् स्वय प्रमाणांतरावगतगौणशक्त्याक्षेपत्वोपपत्ते म-

अप्रयोगकाले शक्तिज्ञानापेक्षायामपि विनियोगकाले ऽनपेक्षयात्
युक्ता सद्भावमात्रेण शक्ते कारकतेति यदि विनियोगेन सूचयित्वा
पूर्वाद्धोक्तधृतलिङ्गादिविवेकस्तस्मादित्यनेनोपसंहृतः । अङ्गत्वज्ञाप-
नाख्यविनियोगविषयत्वनाङ्गत्व लक्षणया विनियोगावताभिप्रेत्य वि-
नियोगस्याभिधेयत्वोक्तिः । लिङ्गस्य धृतितो विवकार्थं उक्त्यर्थे व्या-
ख्येयः * कदेति * इन्द्राभिधानशक्त्यालोचनात् मन्त्रस्यन्द्राङ्गत्व-
किञ्चाने सत्यङ्गत्व कस्माद्वाभिधीयतइत्याशङ्क्य मन्त्राङ्गत्वस्य सि-
द्धयर्थोऽसौ शक्तिर्नाङ्गत्वाभिधानसिद्धयर्थेति क्त्वाभिधानतया म-
न्त्रस्याङ्गत्वाभिधायिता युक्तेति परिहारसूचनार्थं न चतुर्युक्तत्वा-
ङ्ग्युपगम्याङ्गत्वाभिधान विधिं विना विहितस्यापि अङ्गस्य सत्कारि-
यदनादरणीयत्वात् मन्त्रस्य चाभिधायकत्वाभिधानधृत्येन्द्रस्य म-
न्त्रस्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरिति न विहिता इत्यननोक्ते ब्राह्मणे ऽप्यङ्गत्व-
विधानस्य प्रागनुक्तत्वात् कस्य चिदभावस्य गङ्गा निराकर्तुम् *
ब्राह्मणे त्वित्युक्तम् * यथा ब्राह्मणेऽभिधानान्यथानुपपत्तिगम्यत्वेना-
भिधानात् पञ्चाच्छक्तेर्ज्ञानाद्विनियोगहेतुत्वायागेनाभिधानस्यैव प्रा-
थम्याद्विनियोगहेतुत्व तथा मन्त्रे ऽप्यभिधानस्यैव प्राथम्याद्विनि-
यागहेतुत्वापत्तेन लिङ्गस्य धृतितो विवेकः शक्यो ऽवगतुमि-
त्याशङ्कतः * तनु चिति * इन्द्रस्वरूपमात्रस्याभिधानमिति विवेक-
हेतुमाह * सत्यमिति * विनियोगानभिधाने विनियोगशक्ते-
कल्पकाभावेनासिद्धेः । स्वरूपाभिधानशक्तेर्वाभिधानमात्रहेतुत्वेन
विनियोगहेतुत्वाभावात् न शक्त्येन्द्राङ्गत्वसिद्धिरित्याशङ्क्याह *
अन्यैव चेति * स्वरूपाभिधानान्यथानुपपत्त्या तच्छक्तौ कल्पितया
स्वरूपाभिधानवक्तृत्वेन विनियोगयोग्यत्वाख्या शक्तिः कल्प्यते तत-
श्च विनियोक्तुं शक्यत्वात् कल्पितया श्रुत्या विनियुज्यतइत्याशयः ।
पाश्चादौ शक्तस्यापि देवदत्तादेर्विनियोक्तारमननुविधानस्य विनि-
योक्तुमशक्यत्वदर्शनाद्यो यत्कर्तुं शक्यस्तत्र विनियोक्तुं शक्य
इति नियमानुपपत्तेः कथमभिधानवत्त्वा विनियोक्तुं शक्यत्व क-
ल्प्यतइत्याशङ्का प्रश्नपूर्वं निरस्यति * कथमिति * असौ शक्तो
न ह्यवक्तु इति कर्मोत्पन्ननिष्ठाऽन्ताश्चा, शक्यत्वावक्तृत्वांके प्रकरणा-
न्नातस्य मन्त्रस्य प्रकरण्यङ्गत्वे ऽवगते कथं तस्योपकरिष्यतीत्यपे-
क्षाया शक्त्यालोचनया अनेन मन्त्रेणैन्द्रमभिदध्यदिति विनियोजक-
श्रुतिकल्पनादवश्यविनियोज्यत्वावगते विनियोक्तुमशक्याभिधा-
नवक्तृकल्पितयापि श्रुत्युक्तिविनियोग्यत्वायोगात् अभिधानशक्त्या
विनियोज्यत्व शक्य इत्यर्थः । श्लोकव्याख्यानाय शक्त्येव विनियु-

ज्यते मा विनियोजि न ह्यवश्यविनियोज्यता केन चिद्वगतेत्याशङ्का-
भिधानशक्यैव धुनिकल्पनाद्वारा ऽवश्यविनियोज्यतावगतेतिसूच-
पितुमाह * ततश्चेति * इतो चशब्दः ततो ऽभिधानत्वाच्छ्रुतिक-
ल्पनाद्वारा यो विनियोगो ऽभिमतः स द्वितीयाद्विनियोजितुं शक्यत्वक-
पात् सामर्थ्यात्कल्पयिष्यत उपपादयिष्यत इत्येतदर्थमभिधानशक्ति-
बलेनाविनियोजितुं शक्यत्वं कल्प्यत इति क्रियायां क्रियायाम् उपप-
दस्मृतेन लट्प्रत्ययेन विनियोगशक्तिः कल्प्यत इत्युपपदार्थोक्तविनि-
योजितुं शक्यत्वकलनक्रियया कर्तव्यमिति कल्प्यत सामर्थ्यवाच-
ककल्पयत्युक्तोपपादनक्रियार्थत्वाभिधानार्थः अभिधानशक्तिमात्रात्
विनियोगोपपत्तेर्यिनियोजितुमशक्यत्वकल्पना न कथितेत्यापङ्गा न प्र-
थमसामर्थ्यमात्रात् विनियोगोपपत्तिरित्याह * नेति * एतदेवो-
पपादयति * प्रथमेन हीति * पूर्वस्यावगतो ऽपि विनियोगो द्वि-
तीयं विना न निर्वहतीत्याशयः । धुनिलिङ्गयोर्विवेकमुक्तं स्पष्टयति *
अत इहेति * धुनौ जातत्वरूपेणास्त्येव सामर्थ्ये मन्त्रस्याङ्गत्वोच्य-
ते लिङ्गत्वमुक्ताङ्गत्वसामर्थ्यमात्रं प्रतीयते इत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे

८४१। * अविद्यमानमवति * ज्ञानत्वरूपेणाविद्यमानमेवाभिहितस्याङ्गत्व-
विधानात् कल्प्यामित्यर्थः । तदेतदित्यस्य धृत्यादिप्रयपरामर्शित्वसूच-
नार्थं सामर्थ्यपूर्वकत्वादित्यादिवार्त्तिकेनानाशङ्कितमपि धृतिलिङ्गा-
भ्यां वाक्यस्याविवेकं निरस्यति * वाक्ये पुनरिति * सध्वेध्वेति
भाष्यात् धृतिलिङ्गविरोधोदाहरणे धृत्यादिप्रयविवेककथनस्य स-
र्ववाक्येषु विवेकज्ञानार्थत्वावगतेर्वाक्यप्रकरणादिविरोधोदाहरणेषु
प्रकरणादिविवेकोऽपि कस्मात् भाष्ये न पृष्टः कथितो वेत्याशङ्काह
* कथं भावेति * तदाचष्टइत्यस्मिन्नर्थे विवेचिते इति गिरप्रत्यययो-
गेन कथित इति वाक्ये प्रत्ययानुग्रहार्थं धातुः व्याख्याते ऽर्थे धृत्या-
दित्यशङ्कानिरासप्रतिज्ञानार्थं तदिति भाष्यावयवं योजयति * त-
दिति * लिङ्गाच्छ्रुतिविवेकोपपादनार्थं न त्वेषमिति भाष्यावयवं
योजयति * गार्हपत्ये पुनरिति * का पुनरत्र धृतिरित्यादिभाष्येण
धृत्यादिविवेकोक्तेः । ऐन्द्रपुदाहरणे धृतिलिङ्गविरोधोपपादनार्थत्व-
सूचनार्थत्वं यदि स्थिति भाष्यं व्याख्यातुमाह * इतीति * यद्ये-
धमित्यादिभाष्ये चोभयोर्वाक्यत्वात् धृतिलिङ्गविरोधोदाहरणात्वा-
योगे शङ्कितेनैव श्रवणात् गम्यते नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरि-
तसामर्थ्यमप्यस्ति येनैतत् गम्यतेत्यनेनैन्द्रित्वस्य वाक्यीयस्य
श्रौतत्वनिरासेऽपि न त्वेषमस्यामृचि सामर्थ्यमालोच्यैव वाक्यात्
ऐन्द्रया गार्हपत्योपस्थानं भवतीति अनेन गार्हपत्याङ्गत्वस्य लै-

द्विकल्पनिरासे ऽपि वाक्यीयत्वनिरामात् वाक्यीयत्वाभ्युपगमे
 प्रतीते यथा गार्हपत्यशब्दमात्रात् गार्हपत्यप्राथम्यप्रतीतावपि पण्ड-
 तस्य वाक्याधीनत्वादेन्द्रोवाक्ये वाक्यस्य विनियोजकताभ्युपग-
 म्यते तथेन्द्रशब्दमात्रस्य लिङ्गादिन्द्राङ्गत्वप्रतीतावपि शपाणां म-
 न्द्रपदानाम् इन्द्राङ्गत्वस्य वाक्याधीनत्वात् कण्डलस्य च पदस्याप्रधा-
 न्यत्वेनाविनियोजकत्वात् मन्त्रे ऽपि वाक्यस्य विनियोजकताभ्यु-
 पगमनस्येत्याशङ्क्यतानादथ वेति भाष्येणाभयत्र वाक्यस्य विनियो-
 जकत्वे निरस्ते मन्त्र कण्डलस्य पदस्याभिधानाशक्यत्वं ऽनिराकाङ्क्षी-
 कारणसमर्पणान्तरान्वय विना सम्पूर्णव्यवहारानङ्गत्वेनाभ्यो-
 ज्यतया विनियोजकतुमशक्यत्वात् इन्द्राभिधानशक्तेन्द्रपदैकवाक्य-
 त्याद्यावशिष्टानामपि पदानां विशेषणाभिधानद्वारेन्द्रप्रकाशनश-
 क्युपपत्तः पदमात्रे च लैङ्गिकविनियोगस्य पर्यवसानाभ्युपगम
 लिङ्गविरोधाद्वाक्येन कृत्स्नमन्त्रविनियोगापत्तिरिन्द्रपदसामर्थ्येन कृ-
 त्सनमन्त्रविनियोगाय पदान्तराणाम् । इन्द्रविशेषणाभिधानासामर्थ्यस-
 म्पादनमात्रे वाक्यव्यापारावगमात् लिङ्गनैव कृत्स्नमन्त्रविनियोग-
 सिद्धेन वाक्यस्य विनियोजकततीन्द्रशब्दघत कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्र-
 प्राधान्यमिति भाष्येणोपपादितत्वात् लिङ्गत्वमभ्युपगम्य प्राश्नधा-
 क्यस्य विनियोजकत्वनिरासयुक्त्यनभिधानादेव तर्हि लिङ्गवाक्ये
 इति भाष्येण पुनः प्रत्यवस्थानामिति न्युत्क्रमण परया भाष्यव्याख्या
 दूषयितुम् उपन्यस्यति * अत्रति * प्रश्नपूर्वकमपकर्षहेतुमाह *
 कुत इति * शङ्कावादिनैव तर्हि लिङ्गवाक्ये इति लिङ्गशब्देनेन्द्रो-
 पस्थानकस्य प्रमाणस्य लिङ्गत्वाभ्युपगमात् पुनर्वाक्यत्वाभिधानाश-
 क्तत्वं निरासार्थम् अथ वेति भाष्यमव तर्हि त्यत पञ्चादसम्यग्धमि-
 त्याशयः । क तर्हि अथ वेत्ययमन्धा याजनीय इत्यपेक्षायां यत्र यद्य-
 धमिति भाष्ये द्वयोर्वाक्यत्व एङ्गते तत्रैव तदभिधीयत इत्यादिना
 ततो गार्हपत्येन द्वयोर्वाक्यत्वसम्भवे ऽपि धुनिलिङ्गगोत्तावदन्वो-
 न्यविशेषो ऽस्तीत्युक्त वाक्याद्विशेषकोक्तये ऽथ वेत्यननैकवाक्यत्वव्यापा-
 रानरासो च कल्प्यते इत्यभिधानपूर्वक श्लोक व्याचष्ट * यत्रति * ८४२३
 दूषयति * न त्विति * यद्ययमिति भाष्यस्य धुनिलिङ्गवाक्यत्वोक्त्या
 वाक्याद्विशेष एङ्गित्वा धुनिलिङ्गवाक्यानि विशेषक्यानीति अनन-
 द्वितीयासामर्थ्यात् गार्हपत्यप्राधान्यप्रतीतं श्रुते लिङ्गत्वेन लिङ्गाद-
 धिवेक मन्त्रेन्द्राभिधानात् इन्द्रप्राधान्यात् इन्द्रप्रतीतं लिङ्गस्य धुनि-
 त्वेन श्रुतेरधिवेक वाक्य चयैरेष्टवाम्तरजायनेत्यादिभिरुपक्रमस्यै
 पदैर्यदाभिधानादुच्यते चेत्यादीनां चोपसहारस्थानामाश्रुगादिशब्दानां

वेदाभिधानसामर्थ्यात् उच्येस्त्वादीनां वेदधर्मत्वप्रतीनेर्वाक्यस्य भु-
तिलिङ्गाभ्याम् । अविवेक इति शङ्कातयसूचनाच्छङ्काचतुष्टयमध्ये कदा-
चनस्तरीत्यनेन मन्त्रेणेत्यादिभाष्येण लिङ्गधृतित्वाक्याभ्यां विवेका-
भिधानात् तृतीयाण्डालिङ्गांशे चाद्यां परिहृत्य नत्वेवमित्यादिना
भुतेर्लिङ्गात् विवेकाभिधानात् द्वितीयां परिहृत्य वाक्यस्य भुतिलि-
ङ्गाभ्यामविवेक इत्यनिष्टापादनं कृत्वा तदतत्संबन्धेव समवेतविधि-
क च दृश्यत इति प्रतिज्ञामात्रेण निरासासिद्धेस्तत्परिहारमुपपाद्य
तत्परिहारकाले ऽपि लिङ्गयोर्वाक्यादविवेक इत्याद्यशङ्का लिङ्गांश-
नापि शब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्तीत्यनेन परिहृ-
तत्वादुपेक्ष्यैव तर्हीत्यनेन भुत्पक्षे ऽनुभाष्य नैतदेवमित्यनेन भुत-
र्वाक्यादविवेके ऽपि भुतेरव लिङ्गविरोधेन वाक्यस्य तथापि विवेकाभ्यु-
पगमेन परिहारे दत्ते लिङ्गस्यापि तर्हि वाक्यादविवेकाभ्युपग-
मापत्तेः कृत्स्नस्य मन्त्रस्य भुत्वा गार्हपत्ये विनियोगात् कृ-
त्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रे विनियोजकेन वाक्येन विनैव भुतेर्विरा-
धप्रतीनेः पदमात्रविनियोजकेन लिङ्गन विरोधाभावात् भु-
तिवाक्ययोरसम्प्रधारणापत्तेर्न भुतिलिङ्गविरोधादाहरणता युक्तति
लिङ्गांशे वाक्यत्वादाशङ्कापरिहारार्थत्वाण्डाया नापि शब्दान्तरस्य-
नेन परिहृताया अपि भुतिदृष्टान्तेन पुनरुज्जीवनमाशङ्क्याथ चैत्यननो-
भयोर्वाक्याद्विवेकाभिधानात्परिहार सम्भवतीत्याशयः । एतच्चाथव
त्यस्याद्यण्डापरिहारार्थादादौ निवेशो युक्त इत्यपकर्षवाद्याशयमापा-
द्योक्तं प्राकृत्य चैत्यननाभयोर्वाक्यत्वे निरस्ते भुतेर्वाक्यत्वशङ्कानु-
त्थानात् एव तर्हीत्यत्र वाक्यपदो न युज्येनेत्याह * अपि चात *
अपकर्षवाच्युक्तम् अपकर्षकारणत्रेधा निरस्यति अतः या देवताविशेष-
यक्तु शक्नोति इन्द्रशब्दः सो ऽस्यामृचि विद्यतः कर्मसमवेतत्वात् चै-
न्द्रशब्दोक्तया देवतया प्रयोजनमस्तीति एवशक्त्यालोचनमात्रेण सा
उपस्थातव्या इत्येव गम्यत न त्विन्द्रशब्दश्रवणमात्राच्छब्दान्तरसमी-
पाद्वेत्युक्ते कथं मिन्द्रशब्दशक्तिमात्रात् कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गत्वाव-
गतिरित्याशङ्क्य न कारणेनेन्द्राभिधायक पदो ऽस्मिन् मन्त्र प्रयु-
ज्यते तदेकवाक्यत्वेन चावशिष्टानि पदानि प्रयुज्यन्ते तेन कारणेन
कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्राङ्गतावगम्यते इति शक्त्येकवाक्यत्वाभ्यामन्त्रस्ये-
न्द्रागतावगमाभिधानात् वाक्यसङ्कीर्त्तनमेव लिङ्ग भुतिलिङ्गविरोधा-
भिधायिनो ऽभिमत इति मन्यमानताक्षेता यद्यव विध लिङ्ग तथा-
भिमत तथापि लिङ्गवाक्यविरोधापत्तेः भुतिविरोधादाहरणता न
युक्तेत्यभ्युपेत्यवादमात्रेण लिङ्गत्यस्योक्तत्वात् आक्षेपनुर्वाक्यत्वा-

भिप्रायस्य नापिशब्दान्तरस्य समीपे उच्चरितस्य सामर्थ्यमस्ती-
त्यनेन केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वं निरस्यतापनीतस्यापि
लिङ्गसहितं वाक्यं विनियोजकं भविष्यतीति शेषमपनेतुमथ वा-
च्येन उभयत्र वाक्यस्य निरासो युज्यते यद्वा ध्रुतेरेव कवल्या वा-
क्यात् विवेकायैन्द्रीवाक्यस्यैवैकवाक्यत्वस्य विनियोग प्रत्यकार-
णता विवक्षिता न मन्त्रस्यस्य दृष्टान्तार्थं तु मन्त्रस्यैकवाक्यत्वस्य
कारणत्वं पूर्वोक्तमेव प्रसङ्गात् स्मारितमित्येवं यथान्यासमेव स्थि-
ते मन्त्रसन्दर्भं व्याख्यानं कार्यमिति भावे कृत्योत्पत्तेरर्थः स्वमतेन
यथान्यासमेव व्याख्यातुमेवं तर्हीति भाष्यस्य वाक्यं ह्येतदित्यवयवं
येन्द्रयाः केचित्तुपस्यानाहंपदार्थं प्रति तृतीयाद्भत्वप्रतीतिर्गाहंपत्यस्य
अथ कं चिन्मन्त्रं प्रति द्वितीययाद्भत्वप्रतीतिर्वाक्यत्वे सत्यपि ध्रुतेरपि
विनियोजकत्वासम्भवेन ध्रुतिलिङ्गविरोधसम्भवादयुक्तमाशङ्क्योप-
पादयति * तत्रेति * ध्रुतेर्वाक्यात् विवेकाभावं ऽपि ध्रुतेरेवात्र
लिङ्गविरोधो न वाक्यस्येत्याशङ्क्यपरिहारार्थं नैतदिति भाष्यमेन्द्रया-
रुणादिवाक्ये ध्रुत्या क्रियामात्रे वाक्येन क्रियाविरोधे प्रकरणेन प्राक-
रणिके विनियोगे इत्येवं याद्विमते ऽथ धेत्यस्य वाक्यव्यापारनिरा-
सार्थत्वायोगात् भाष्यद्वये ऽपि ध्रुतिविरोधमाशङ्कतेः पौनरुक्त्यमाशङ्क्य
प्रतिपादके ध्रुतिविरोधोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * नैतदिति * गाहंपत्यशब्द-
स्य यौगिकत्वात् गौणत्वाद्देन्द्रार्थत्वाभावे ऽपि द्वितीयायाः सप्तम्यर्थ-
वृत्त्या गाहंपत्यसमीपे तिष्ठन्निन्द्रमुपतिष्ठेनेत्यैन्द्रया विरोधो भविष्य-
तीत्याशङ्क्य विभक्तिध्रुत्यनुग्रहीतया प्रतिपदिकध्रुतविरोधोक्त्यर्थम-
ग्निसमीपं चेति भाष्यावयव व्याख्यातुमग्निसमीपं बालक्षयेदित्यु-
क्तम् । समुदायप्रसिद्धिपरित्यागोक्ता गौणस्यसामीप्ये लक्षणयो-
निरासः । अथ वेति भाष्ये प्रतिपदिकध्रुत्यनुग्रहीतविभक्तिविरोधो-
क्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * अथ वेति * ध्रुतिविरोधयोः प्रतिपदिकविभ-
क्तिभेदादपौनरुक्त्ये ऽपि लिङ्गविरोधस्य नापि शब्दान्तरस्य समी-
पे उच्चरितस्य इत्यनेन मन्त्रे वाक्यस्य विनियोजकत्वापरासेभोक्त-
त्वात् ध्रुतिवच्च लिङ्गवैलक्षण्यानुपलम्भाद्वैकवाक्यत्वादिन्द्रप्राधान्यं
किं तु इन्द्रशब्दवत्यात् मन्त्रस्येति लिङ्गस्यैव ध्रुत्या विरोधो न वा-
क्यस्येति लिङ्गविरोधोक्तेः कथमपौनरुक्त्यम इत्याशङ्क्य नापीत्यनेन
केवलस्य वाक्यस्य विनियोजकत्वे निरस्ते ऽपीन्द्रशब्दस्य लिङ्गेनाश-
शिष्टानां च पदानां वाक्येन विनियोगात् लिङ्गसहितस्य वाक्यस्य
कृत्स्नविनियोजकत्वायगतेः पदमात्रविनियोजकत्वेन च लिङ्गस्य
कृत्स्नमन्त्रविनियोजकतया ध्रुत्या विरोधाभावात् वाक्यस्यैव ध्रुत्या

विरोध इत्येवं वाक्यत्रयविषयदीर्घद्वन्द्वोपापनपार्थकेयलस्य सम्पूर्ण-
 व्यवहारानद्भूतेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् इन्द्रविशेषणतो-
 क्तिद्वारा चावशिष्टानामपि पदानामिन्द्राक्तयक्युपपत्तः भूतिवा-
 क्यार्था सामान्यविशेषविनियोगवच्च पदमात्रकृत्स्नमन्त्रविनियोग-
 योरन्योन्योपकारित्वाभावेन विरोधाद्विद्वद्विरोधिकाक्येन स्योना-
 दिमन्त्रवत् कृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगात् लिङ्गविनियोगापेक्षितपदा-
 स्तराणामिन्द्रविशेषणाक्तिसामर्थ्यस्य सम्पादनमात्रे वाक्यस्य व्या-
 पारो न विनियोग इत्येवम् । एकवाक्यत्वस्य विनियोगव्यापारानिरास-
 मात्रार्थे नैकवाक्यत्वात् इन्द्रप्राधान्यमित्युक्तमित्येष परिहरति
 * लिङ्गेति * भूतिवाक्ययोर्द्वयोरपि अत्र विनियोजकताभ्युपगमे
 श्रुत्यनपेक्षस्य वाक्यस्य लिङ्गाविरोधाद्वाक्यानपेक्षाया भूतेरपि ऐ-
 न्द्रयास्तृतीयाश्रुत्येत्यादिवार्त्तिकोक्तन्यायेनाविरोधात् अतरेव विरो-
 धो न वाक्यस्येति परिहारा न युक्त इत्याशङ्कितक्षिपति * कथं
 पुनरिति * भाक्षेपनिरासोक्तेरेतत्परिहारार्थत्वेन भाष्यव्याख्यानाप-
 रितोपास्त्रमतेनाप्यथयेति भाष्यस्य मन्त्रवद्भाषणे ऽपि एकवाक्य-
 स्य विनियोगव्यापारनिरासार्थत्वेन व्याख्यासूचनार्थे विरोधे शीघ्र-
 प्रवृत्तया श्रुत्या लिङ्गाविकल्प्यभूतिप्रतिबन्धवद्विरोधे ऽपि क्रिया
 सामान्यस्य विरोधित्वेन साक्षात्परम्पराया वा पुरुषार्थाननुबन्धि-
 तया वेपित्वाद्वात्त्वर्थानवच्छिन्नभाषनाध्ययत्वेनासामान्योक्तेः सस्या-
 धिकरणभाष्ये धात्वर्थानवच्छिन्नाया भावनाया धर्मान्वयस्य निराक-
 रिष्यमाणत्वेन दोषत्वात् । महत्वात्सामान्ये वा विनियोगायोगेन
 क्रियाविशेषे ऽङ्गविनियोग विना तृतीयाश्रुत्यपर्यवसानात् वि-
 धेश्च स्वविषयस्य साक्षात्स्वतः समीहिताङ्गत्वे समीहित
 विशेषणसमर्पणद्वारा द्वितीयायाः प्रकृत्यर्थे ऽङ्गविनियोजकत्वव्या-
 तोक्तविधिविहितस्यैवाङ्गस्य द्वितीयाविनियोज्यत्वावगतेरङ्गमात्रवि-
 नियोगे पर्यवसानायोगादक्षरध्वणकृत एवाय गार्हपत्याङ्गप्रत्यय
 इति वार्त्तिकाच्च विशेषविनियोगएवश्रुतिपर्यवसानावगतेरैन्द्रया गार्-
 हपत्याङ्गत्वबोधाक्ये विनियोगे शीघ्रप्रवृत्तया श्रुत्या वाक्यकल्प्यभू-
 तिप्रतिबन्धाङ्गविनियोगव्यापारानुपपत्तेर्न वाक्यलिङ्गाविराध इत्येवं
 परिहरति * उच्यते इति * कल्प्यभूतिप्रतिबन्धसूचनार्था इष्टा-
 न्तोक्तिः । सैव प्रवृत्तं इति । एवकारेण वाक्यप्रवृत्तिं निरस्ता
 सुपवादयितुं श्रुतिकल्पनप्रतिबन्धोक्तौ पूर्णप्रवृत्त्युक्तिः श्रुतेः शी-
 घ्र प्रवृत्तावपि सामान्यविषयत्वाद्विरोधे वाक्यप्रवृत्तेश्च निरा-
 साद्वाक्यविरोधमापद्युः भूतिलिङ्गविरोधवाक्ये चाविरोध वक्तु

विषयस्य सूचयितुमाह * यच्चति * विशेषविषयस्य चित्ता प्रतियोगित्वायोगात् प्रतियोग्युक्त्या विशेषविषयस्य सूचित परिहारा-
 दायाह्वानाच्छ्रुत * ननु चति * तृतीयया गार्हपत्यमव प्रत्येन्द्रश-
 शपरवोक्तद्वितीयया चैन्द्रीमव प्रति गार्हपत्यशशिबोक्त श्रुत्यैव विशेष-
 चित्तनियोगकृतवाक्यस्य चित्तनियोजकत्वायोगात् विशेषचित्तनियोगप्रवृत्त्या-
 श्रुत्यपक्षितविशेषणविशेषणान्वयमात्रार्थत्वात्गतश्रुतेरव लिङ्गविराधेन
 वाक्यस्थेति स्वाभिमतपरिहाशयविवरणनाशङ्का निरस्यति * कथमि-
 ति * एकश्रुतिकृता ऽन्या वाक्यकृत इत्यव प्रत्येक व्यवस्थितनाङ्गाङ्ग-
 म्वयस्य वाक्यकृतत्वाभावाद्वाक्यस्य लिङ्गविरोधाभावे ऽपि श्रुतक-
 तस्य सामान्यतो ऽङ्गाङ्गम्वयस्य कथं विरोध इत्याशङ्क्य विशेषित
 एवाङ्गाङ्गम्वय श्रुत्या क्रियत इति सूचयितुम् * तत्रैतदुक्तम् *
 निष्प्रातर्द्वन्द्व्युक्त्या वाक्यस्याङ्गाङ्गम्वये व्यापाराभाव स्पष्टीकृत
 क्रीणान्यरुणयत्यथ समवाया हि सत्यपीत्यादेस्तु परमत सित्वो-
 कत्वादिह चारुण्यस्य क्रियासम्बन्ध श्रुत्यादिभ्यतद्वन्धानुसार
 णैव व्याख्यातत्वान्न पूर्वापरवाचिकविरोधः । तद्वाप्योक्त द्वितीया-
 श्रुतलिङ्गविराधमुपपाद्य विधानार्थकपरिहारार्थेवेन्द्रव्यतिरिक्ताङ्ग-
 त्वस्यैन्द्रया कल्प्यत्वनाख्यातावयवार्थान्त्वात् वाक्यानेपेक्षायास्तु-
 तीयाश्रुतिरपि लिङ्गविरोधायोगात् । स्वानभिमतमपि तृतीयाश्रुतलिङ्ग-
 विरोध प्रौढिप्रदर्शनायाह * अथ वति * श्रुतिलिङ्गविरोधोपस-
 हारार्थं तस्मादिति भाष्य व्याचष्ट * तस्मादिति * श्रुतिलिङ्गवि-
 रोधापपादनस्य सूत्राक्तसमवायापपादनार्थत्वं सूचयितुं श्रुतिलिङ्ग-
 विरोधोपपादनभाष्य व्याख्याय भाष्य उपन्यास्यानात् प्राक् सूत्र
 व्याख्यातुं पूर्वपक्षं तावदाह * किं तावदिति * श्रुत्याद्यनुमान-
 द्वारा लिङ्गादीना प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधं च लिङ्गादिभिः श्रु-
 त्याद् प्रत्यक्षश्रुतिधिरुद्धात्येव श्रुते कल्पयितुमशक्यत्वात् कथं
 तुल्यवर्ततत्पापयेन प्रश्नपूर्वमुपपादयति * कुत इति * स्वयत्क-
 रित्यनन स्वन प्रामाण्यात्स्मृतिवैरूप्यं सूचनम् । स्वतः प्रामाण्य
 स्यापि न कचिद्व्याधात् अप्रामाण्यं प्रत्यक्षादिष्वविष्यतीत्याशङ्काह
 * सर्वत्राति * प्रत्यक्षादावपि किञ्चित्प्रमाणमव कश्चित्च प्रमाणा-
 भास एवति नियतैकरूपप्रकाररूपातिरिक्ताद्वैरूप्यलक्षणप्रकारान्त-
 राभावात् प्रमाणस्याभासता । आभासस्य वा प्रमाणता नास्तीत्युक्त
 स्मृता ऽन्यथात्वाभावात् ऽपि वाक्यात्प्रमाणस्य प्रामाण्यं भविष्यती-
 त्याशङ्का बाधफलक्षणत्यात्प्रामाण्यस्य न कदाचित्प्रमाणस्य बाधा
 बाध्यस्य वा प्रमाणतयुक्ता अपि तर्हि प्रामाण्याभासा एव बाधिस्य

न इत्याशङ्क्य प्रत्यक्षस्येन्द्रियसन्निकर्षार्थविषयत्वात् इन्द्रियार्थस-
 िन्नकण्ठावयवसञ्चारऽनुमानस्य व्यापकविषयत्वादव्यापकविष-
 यत्वादव्यापकविषयसञ्चारः प्रमाणाभासतेति एवं सर्वेषां विष-
 यान्तरहतु गतः प्रमाणाभासत्वस्य ध्रुव्यादीनां चाभिधेयाच्छ-
 ष्यादीन्नितादितिकक्षयताकाङ्क्षममीपाप्मात्वात्समानद्वारासमाख्या-
 नात् स्वविषयाद्विषयान्तरसञ्चाराभावनः प्रमाणाभासत्व ना-
 स्तीत्युक्तम् । नचानुत्पत्तिविनाशसंस्काराच्छब्द फलापहारा-
 णा बाधप्रकाराणां मध्य कश्चिदत्र सम्भवतीत्याह * न
 चति * बाध्यत्वाभिमतं विज्ञानं स्मृत्याप्यकार्यदर्शनना-
 नुच्छेदापवादनाथं स्मृतिहतुताक्ता तुल्यबलत्वं पूर्वपक्षः सप्रयोजन-
 मुपसहृतात् * तस्मादिति * बलाबले वैपरीत्यपूर्वपक्षान्तरमाह *
 बाधस्त्विति * ध्रुव्यादकल्पनाद्वारापि लिङ्गादीनां प्रामाण्यविराधे-
 ऽपि स्मृतिवद्भ्रान्त्यादिचतुष्टयाऽन्यतरमूलत्वाप्रागेन ध्रुव्यादकल्पन-
 स्य दुवारस्याक्तकल्पनापक्षत्वन ध्रुव्यादिभ्यः पश्चात्प्रवृत्त कल्प-
 यत्वापक्षत्वं ऽपि च विराधिध्रुव्याद्यनपक्षध्रुतत्वात् ।
 पौर्वापर्यबलमित्यत्र यायनेन वैपरीत्यं युक्तमित्यत्र । श्लोक-
 व्याचष्ट * ध्रुव्यादानामिति * परदौषव्यहतुत्वेन सिद्धान्तयुक्तस्य
 विप्रकर्षस्य पूर्वदौषव्यपादकत्वाद्विपरीतसाधनतामुक्त्वा विप्रकर्षवै-
 परात्यादपि बलाबलवैपरीत्यमित्याह * किं चति * यद्यपि ध्रुव्या
 विनियोगः प्रतीयत तथाप्यशक्तस्य नाशकल्प्यतइत्यपिशब्दात् ।
 सामर्थ्यिकवाक्यस्य त्वाकाङ्क्षारूपाणां तु लिङ्गवाक्यप्रकरणानामेक-
 वाक्यत्वाकाङ्क्षासन्निधिरूपैवाक्यप्रकरणस्थानैर्विना रूपमव नास्ती-
 त्यर्थः । ध्रुतं शक्त्यपेक्ष्यत्व ऽपि विनियोगानुसारिण्यक्तिकल्पनया वि-
 नियोगाऽवकल्पनइत्याशङ्क्याह * उत्पत्तीति * प्रागविद्यमानसा-
 मर्थ्यविनियोगादपि विनियोजकाद्यस्य वा च ध्रुव्या विरोधाभावात्सा-
 मर्थ्यस्यैवाविनियोजकत्वावगतैर्बलीयत्त्वादनुमानकालवगतस्येन्द्रि-
 यावयवसामर्थ्यस्य भौतविनियोगकालानवर्त्तनायक्तगार्हपर्ययशक्ति-
 कल्पनायागाच्छक्त्यनुसारेणैव एव विनियोगा युक्त इत्यर्थः । लि-
 ङ्गस्य चक्यापक्षतामुपपादयति * कथलति * कथलस्य पद-
 स्याप्रयोजकत्वे वा विनियोजकत्वात् लिङ्गन कृच्छ्रमन्त्रविनियो-
 गाद्यैव मन्त्रवाक्यस्यासमेवतायस्यापि द्वयस्यत्याह पदस्य समय-
 ताधनिर्णयमात्यादिपदनं सदैकवाक्यतालक्षणसम्बन्धबलन निर्वा-
 प्यादीवपयशक्तिकल्पनन विनियोगदर्शनात् । लिङ्गस्य वाक्यापक्षाव-
 गतः यस्य मन्त्रान्तरस्यपदस्य यत् मन्त्रांतरस्यपदनं सदैकवाक्य

तालक्षणः सम्बन्धो न विद्यते । तस्यैव विनियोग्यपदार्थविषय-
शक्तिर्न कल्प्यते । तस्मिन्सीद् तवैव सदनं कृणोमीत्यनेन सहैकवा-
क्यतालक्षणे सम्बन्धे सति तद्व्यथानुपपत्त्यैव तस्मिन्सीदेत्यादेः
सदनकरणविषयशक्तिसिद्धे स्योनं तद्व्यादेश्च सीदेत्यनेन सहैक-
वाक्यतालक्षणसम्बन्धान्वयानुपपत्त्या सादनविषयसिद्धेर्वाक्यस्यैव
लिङ्गाद् यलीयस्तेत्यर्थः । वाक्यस्य प्रकरणापेक्षामुपपादयति * तथे- ८४५।
ति * प्रकरणस्य क्रमापेक्षितामुपपादयति * तथा सर्वाकाङ्क्षा
इति * आकाङ्क्षायाः सम्बन्धसिद्ध्यर्थत्वादसम्भवतः सम्बन्धिवैक-
ल्यापत्तेः । नाकाङ्क्षा युक्तेति सूचनार्थम् * सम्बन्धं वेत्युक्तम् *
समाख्यायां कथं यलीयस्तेत्यपेक्षायामाह * समाख्या पुन रिति *
वैपरीत्यपक्षमुपसंहरति * तस्मादिति * समुच्चयेन पूर्वपक्षमाह ।
* अथ वेति * सूत्रेण सिद्धान्तमाह * इतीति * प्रश्नपूर्वं लिङ्गा-
दौ विनियोगाद्यसामर्प्यस्य विप्रकर्षहेतुमाह * कुत इति * पूर्वार्थे
व्याचष्टे * यदेव हीति * पठितश्रुतिग्रहणे प्रत्यक्षः समुदायो पठि-
तश्रुतिग्रहणे लिङ्गादीत्याशयः । पाठावस्थानोपपादनार्थं पूर्वपक्षा-
शयमुपन्यासपूर्वं दूषयितुमाह * कथं पुनरिति * चोदनाशब्दाद्विधा-
स्येव भुतिः प्रमाणम् । न विनियोजीत्याशङ्क्य शब्दमात्रमेव ध-
र्मप्रमितिशक्तिप्रदर्शनार्थं चोदनाशब्देन विवक्षितमिति सूचनार्थम्
* तथा चेत्युक्तम् * एवं सति पदप्रकारत्वं भवतीत्याह * तत्रेति *
उत्तरार्थे व्याख्यातुमाह * ततश्चेति * प्रक्षिप्तयोः प्रवृत्तयोर्मध्य- ८४६।
इत्यर्थः । विरोधेऽपि भुतिकल्पनस्य दुर्वारत्वात् । भुतिकल्पनत्व-
निवन्धनविप्रकर्षस्य षलावलवैपरीत्यापादकत्वं बाधो यदि कल्प्येते-
ति द्वितीयपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तं निराकर्तुमाह * तस्मिन्श्चेति * आ-
काङ्क्षारूपप्रकरणावगतसामान्यव्यापेक्षत्वेनाकाङ्क्षासहितस्य लिङ्गस्य
विनियोजकभुतिकल्पनात्वे नैराकाङ्क्षेऽसति सामग्रीवैकल्याच्छ्र-
तिकल्पनानुपपत्तेः भुतिं विना विनियोगासिद्धेर्लिङ्गप्रामाण्याद्वैप-
रीत्यं दूरोत्सारितमित्याशयः न केवलं प्रकरणात्मानान्यथानुपप-
त्तेः परिहृतत्वात् भुतिकल्पनायोगात् किं तु विध्याकाङ्क्षासहिताना-
मेव भुत्यादीनां विनियोजकत्वात् । प्रत्यक्षाया च विनियुक्ते मन्त्रे
विध्याकाङ्क्षानिवृत्तेर्विध्याकाङ्क्षाविरहादपीति सूचयितुं सन्निकृष्टो न
लभ्यते प्रकृष्टोऽपि वैदिकः * भववादस्तु तस्य स्यात् * प्राप्तः सन्निकृष्टो
यदेत्यनुपपन्नाधिकरणवार्त्तिकोक्तमाकाङ्क्षां विना कल्पितस्य वैदिकत्वं
स्मारयति * वर्णितं चेति * विप्रकर्षस्य विपर्ययसाधनत्वनिरास-
मुपसंहरति * तस्मादिति * वृत्त्युक्तेनैतदेव इदयति * आह चे-

ति * इममेव श्लोक व्याचष्टे * श्रुत्यादीनां हीति * पौर्वापर्यं पृ-
 र्वदौबल्यमिति न्यायस्यान्योन्यापेक्षबुद्धिजन्मविषयत्वात् सापेक्षे
 लिङ्गादावप्राप्तिमुच्यनार्थम् * न हीत्युक्तम् * विप्रकर्षवैपरीत्यं श्रुत्या
 पि नासमर्थस्येति धार्मिकोक्तं दूषयितुमनुभाषते * नन्विति *
 दूषणप्रतिजानानि * सत्यमिति * प्रश्नपूर्वकमुपपादयति * कु-
 त इति * शक्तिकल्पने विनानुपपत्त्यपरिहारे ऽपि अङ्गत्वरूपज्ञानो-
 त्पादनेन श्रुतशक्त्यपेक्षेति पूर्वाख्येनोक्तं जातस्याप्यङ्गत्वज्ञानस्य श-
 क्तिं विना कथं प्रमितत्वनिर्वाह इत्याशङ्क्य निरासार्थमुत्तरार्द्धं व्या-
 चष्टे * विनियोगमिति * स्वाभाविकशक्तनिवृत्त्या शक्त्यन्तरस्थानकत्र
 दर्शनान्नैवानुपपत्तिरिति परिहारं सूचयितुमाह * तत्रेति * स्वा-
 भाविकशक्त्यनिवृत्त्ययोगवादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति * ननु चेति *
 अनुमेयस्य लिङ्गस्य दुर्बलतरत्वोक्त्यानुमापिकायां श्रुतेर्दुर्बलत्व
 सूचतम् । विनियोगात्प्राक् सामर्थ्यं कल्प्यमाने तत्कल्पिकायां श्रु-
 तेस्तदानीमविनयोजकत्वाच्छ्रुतिविराभाभावेन प्रत्यक्षस्य साम-
 र्थ्यविनियोजकत्वापत्तेः कल्प्यस्य सामर्थ्यस्य प्रत्यक्षदुर्बलतरतापघे-
 तः । ननु विनियोगात्प्राक् तत्कल्पनास्तीत्याह * सत्यमिति *
 एव विप्रकर्षवैपरीत्यनिरासेन बलाबलवैपरीत्ये निरस्ने मन्त्रप्रकर-
 णिनोश्च निराकाङ्क्षोक्तोभयत्र विनियोगनिरासात् । समुच्चयपूर्वप-
 क्षस्यापि निरासः सूचते विनियोजकश्रुत्यपेक्षितस्य शक्तिकल्प-
 नस्य पश्चाद्भावसिद्धान्त्युक्तमाभित्य विप्रकर्षतुल्यत्वादन्यूनतां श-
 ङ्कत * ना-वति * श्लोक व्याचष्टे * सर्वथा हीति * एव विधावि-
 प्रकर्षसाम्यं बलाबलसाम्येनापपादयतीति परिहरति * सत्यमिति *
 प्रश्नपूर्वं बलाबलसाम्यानापादकतामुपपादयति * कुत इति * लि-
 ङ्गविनियोगाभिधानात् पूर्वं श्रुत्यनुमानात् विनियोगाभिधानस्य दूर-
 त्वं श्रुतौ तु विनियोगोत्तरकालशक्त्यनुमानं न विनियोगोक्तेर्दूरतत्वं
 यं । श्लोक व्याचष्टे * लिङ्गं हीति * श्रुतौ विनियोगप्रत्ययस्योत्पत्तिवि-
 क्षेपाभावे ऽपि प्रमितत्वनिर्वाहाय विक्षेपस्य लैङ्गिकेन विनियोगप्रमि-
 तिप्रिक्षणं साम्यात्तुल्यबलतैव युक्त्याशङ्क्याह * सहेति * प्रश्ना-
 नप्राप्यन्तं विनियोगस्य दशत्वापचारात् सह विनियोगाख्यं देशं
 प्रस्थितयोः सतो प्रमाणयार्थेन विक्षेपेण कृत्वा प्रमाणस्य चिरेण
 विनियोगप्राप्तिः सम्भवति तस्यैव दौर्बल्यकरत्वाद्विनियोगप्रत्ययो-
 त्पत्त्युत्तरकालतस्य प्रमितिप्रयोजकनिर्दोषकारणजन्मत्वाद्यगमप्र-
 मितत्वावश्यम्भावावगमात् । प्रमितिर्वनिर्वाहायापवादकशक्तिनि-
 रासार्थं शक्त्यनुमानविक्षेपे ऽपि न विनियोगविपरीतता नापि तुल्यो

विप्रकर्ष इत्यर्थः । प्रत्युपयुज्यत इति हि शब्दान्वयाध्याहारार्थं युग-
लान्तरेष्वेतमेव न्यायमतिदिशति * एतेनेति * प्रकरणास्मात्त्वस्य
देवस्यत्वेत्यादेरसमवेतार्थस्य पदस्य प्रकरणाङ्गत्वे ज्ञाते कथमुप-
करिष्यतीति सन्देहे यथा शक्नोतीत्यवधारिते कथं शक्नोतीत्यपेक्षायां
निर्वापामीत्यादिवत् प्रत्यक्षसामर्थ्याभावात् समवेतार्थनिर्वापामीत्या-
दिपदैकवाक्यतामनुमाय तदन्यथानुपपत्त्या प्रकरणयपेक्षितोपका-
रजननसामर्थ्यकल्पनपूर्वम् अनेन प्रकरणिनमुपकुर्यादिति धृतिमनुमा-
य विनियोगावगते उपांशुयाजादिसन्निध्यास्मात्त्वस्य च दग्धिमन्त्रादे-
रुपांशुयाजादिप्रत्याकाङ्क्षादर्शनाच्छ्रियायाकाङ्क्षायाश्च स्वतो निरा-
काङ्क्षेऽप्युपाध्यायादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वदर्शनेनास्या अप्युपांशुया-
जादावाकाङ्क्षोत्पादकत्वावगते उपांशुयाजादेर्दग्धिमन्त्रायाकाङ्क्षा-
मनुमाय तदेकवाक्यत्वसामर्थ्यधृत्यनुमानपूर्वं विनियोगावगतेराध्य-
यवादिसमाख्यातस्य च कर्मणोऽध्वर्यादिसम्यन्धदर्शनात्तत्सन्निधि-
मनुमाय तदाकाङ्क्षेकवाक्यत्वसामर्थ्यधृतिकल्पनपूर्वं विनियोगाव-
गतेः परस्य वाक्यादेः पूर्वं लिङ्गाद्यनुमाय विनियोगोक्तिरैव (दर्शनं
निर्वापादिविशेषणीभूतस्य स्वर्याभिधानद्वारा स्वार्थे विशिष्टनिर्वा-
पादिप्रतिपादनसामर्थ्यमनुमायानेनेन निर्वापादि प्रकाशयेदिति धृति-
कल्पनद्वारा विनियोगावगतेः प्रयाजादेश्च प्रकरणास्मात्त्वस्योभयाका-
ङ्क्षादर्शनात् प्रकरणिना सहैकवाक्यतैवे) नोपपद्यते पूर्वेण तु लिङ्गा-
दिना वाक्याद्यनुमायैव पूर्वं धृत्याद्यनुमायेण विनियोगे कृते प्रत्यक्ष-
एतस्य सामर्थ्यादनेकवाक्यत्वाद्यन्तरेण प्रमित्यनिर्वाहाभिर्वापार्थं प-
रस्य वाक्यादेरान्तरेणैकवाक्यत्वादिलिङ्गाद्युपपद्यते इत्येवं नान्तरी-
यकत्वेन सद्भावमात्रं विनियोगहेतुत्वाद्यपेक्षया इति पलायलवैपरीत्य-
निरासार्थं नान्तरीयकतोका एकवाक्यत्वादिभिर्विना सामर्थ्यादेर्दृष्ट-
मात्रस्याप्रमितत्वेन धृत्यादिकल्पनाद्वारा विनियोजकत्वायोगमाश-
ङ्क्याप्रमितस्यापि गृहाभावादेर्निर्दोषकारणजनितत्वावश्यप्रमितिप्रयो-
जकयुक्तजातविषयत्वमात्रेण बहिर्भावादिकल्पकत्ववत्सामर्थ्यादेरपि
प्रमितिप्रयोजकत्वाद्युक्तज्ञानविषयत्वमात्रेणैकवाक्यत्वादिभिर्विना अनु-
पपद्यमानस्यैकवाक्यत्वादिकल्पकत्ववत् धृत्यादिभिर्विनानुपपद्यमा-
नत्वात् धृत्यादिकल्पकत्वस्याप्युपपत्तिस्त्वयनायेति * इत्युक्तम् *
सर्वलौकिकानामेव प्रतिपत्तिः सर्वस्यसंवेद्येत्यर्थः । वाक्यादीनामपि
धृतिकल्पनमात्रेण लिङ्गादिविनियोजकत्वोपपत्तेर्लिङ्गादिकल्पनानपे-
क्षत्वाच्छतितः सर्वेषां दीर्घस्ये अपि अन्योन्यं तु-

८४८१ न्ययलतैव युक्तेत्याशङ्कते * आदेति * विनियोगमि-
 त्तै विनियोजकां धृतिं कल्पयितुं प्रवृत्तैर्वाक्यादिभिरसमर्थाविनि-
 योगायोगेनाङ्गाङ्गिप्रतिपादकशब्दैकवाक्यतां च विनाङ्गाङ्ग्यन्वयायो-
 गेनैकवाक्यतामकल्पयित्वा एकवाक्यतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात्
 समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां विनैकवाक्यत्वायोगे साफाङ्ग्यमकल्पयित्वा
 एकवाक्यतःकल्पयितुमशक्यत्वात् समाख्यायाश्चाकाङ्क्षां कल्पयितुं प्र-
 वृत्तवाक्यसंहितालम्बनेन सन्निधिमकल्पयित्वा कल्पयितुमशक्यत्वा-
 लिङ्गादीनां यथाक्रममेकादिभिः धृतिसमर्थैकवाक्यत्वाकाङ्क्षासन्नि-
 ध्यात्थैवैस्तुमिव्यवधिकारितं विनियोगं प्रति विप्रकर्षवैषम्यं यलाष-
 लापादकमिति परिहरति * तदिति * लिङ्गवाक्ययोर्मध्ये तावद् वा-
 क्यस्यार्थविप्रकर्षमुपपादयितुं प्रतिजानाति * धृतिमात्रेति * प्रश्नपूर्व-
 मुपपादयति * कथमिति * असमवेतार्थवाचिनाम्पदानां समवेतार्थ-
 वाचिना पदेनैकवाक्यत्वात्समवेतार्थाभिधानशक्तिं कल्पयित्वा धृतिः
 कल्प्यतइत्यर्थः । श्लोकं व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * वेचस्य त्वा सवि-
 त्तुः प्रसवे ऽश्विनोर्याहुभ्यां पूष्णां हस्ताभ्यामग्रये जुष्टनिर्वेपामीतिम-
 न्यपदानां वैयादिविशिष्टनिर्वापप्रकाशनेन प्रयोगार्हत्वात्तथा सकल-
 स्थेष मन्त्रस्य प्रयोगार्हत्वाभिधानेनैकदेशस्याप्रयोज्यत्वसूचनात्ततः
 शब्देन च प्रयोगार्हत्वं प्रतिपन्नानां विनियोज्यत्वाभिधानाद्वाक्यसह-
 कृतेन लिङ्गेन सकलमन्त्रविषयधृत्त्यनुमानं सूचितम् । एवं तर्हि
 स्थानान्ते तस्मिन् सीदेत्यनयोरपि तच्छब्दयोगावगतेनैकवाक्यत्वानुप-
 पत्त्या तस्मिन् सीदेत्यस्यापि सदनकरणे स्थानान्त इत्यप्यापि च पु-
 रोडाशसदननेन सामर्थ्यकल्पनोपपत्तेर्लिङ्गे बाधो न युज्यतेत्याशङ्काद्
 * तथेति * द्वयोः समवेतार्थत्वमन्त्रे भेदेन विनियोगाय प्रत्या-
 नाद्विरोधावगतेयुक्तो बाध इत्याशयः । प्रसिन्न इति भाषोत्पन्नया
 निष्ठया प्रस्नानमुक्तम् । लिङ्गेनैकत्र प्राप्तयतां वाक्येनान्यत्र नेतुमश-
 क्यतां लिङ्गाच्च प्राप्नुयतः स्वप्रकाशे ऽर्थे नेभ्यां वाक्यादागच्छ-
 वृत्त्यो ऽप्यकाशकामृतां प्रश्नपूर्वमुपपादयितुं वाक्याल्लिङ्गस्याधम-
 निप्रकर्षमाह * कथमिति * केवलस्य पदस्याप्रयोज्यत्वात् वाक्यस-
 हकृतेन लिङ्गेन सकलस्थेष मन्त्रस्य विनियोगावगतेः तच्छब्दप्रयोगे-
 न च स्थानादः सुमनस्यमानान्तस्थैकमन्त्रस्यावगमादकनैव सामर्थ्येन
 तावतः पदसमूहस्य विनियोगमिदं सामर्थ्यान्तरकल्पनानापत्ति-
 ८४८२ रित्याशङ्कां निरस्यन् श्लोकं व्याचष्टे * ममुशयो हीति * कल्पया-
 म्यन्तस्य आगंविशिष्टोपपन्नप्रकाशेन नैकाकाङ्क्षात् नान्यप्रकाशित-
 स्तोपपन्नसंसृष्टतस्य सदनशब्दोक्तस्य स्थानस्य तच्छब्देन महत्वात्

सादनत्वविशेषणत्वे ऽपि उपस्तरणविशेषणेन कल्पयाम्यन्तानां सा-
दनविशेषणत्वानुपपत्तेः श्रुत्योपस्तरणविनियोगानपेक्षकल्पयाम्यन्तो
ऽवयवः सादने विनियोक्तुमशक्यः तस्मिन्सीदेत्यादेश्च स्वार्षविशि-
ष्टसादनप्रकाशेन नैराकाङ्क्षत्वात् तत्प्रकाशितस्य सादनस्योपस्तरण-
क्रियाविशेषणत्वं ऽपि सादनविशेषणानामुपस्तीर्णस्यानादीनामुपस्त-
रणक्रियाविशेषणत्वानुपपत्तेः सादनविनियोगानपेक्षस्तस्मिन्नित्यादि-
रवयवो नोपस्तरणे विनियोक्तु शक्य इत्याशङ्कानिरासाद्य । समु-
दायविनियोगस्यावयवविनियोगापेक्षत्वात् पक्षान्तरकल्पनापेक्षत्वं
ऽपि एकवाक्यतयेव शक्तिद्वयस्यापि कल्प्यत्वात् विप्रकर्षसाम्यशङ्कां
निराकर्तुम् अवयवस्यैकवाक्यत्वमाश्रमभ्योन्यानपेक्षोपस्तरणसादनरू-
पभिन्नार्थाभिधानपक्षवगमात् प्राक्शब्दालोचनया प्रत्यक्षवच्छीघ्रं
प्रतीयते न उपस्तरणविशिष्टसादनरूपस्य साधनविशिष्टोपस्तरणरू-
पस्य चैकार्थस्याभिधाने शक्तिरन्योन्यानपेक्षार्थाभिधानशक्तिस्तु
स्वविशेषणविशिष्टैकार्थप्रत्यायनेन प्रागेव सिद्धेऽप्युत्तरश्लोकव्याख्यायै
तत्र समुदायेत्यादिना लिङ्गाद्याक्यस्य विप्रकर्षोक्तिः पूर्ववाचसिद्धौ प्र-
करणे मन्त्राभ्यासानस्य नैराकाङ्क्षमुक्तं साधयितुं प्रकाशकयोर्मन्त्रयो-
र्लिङ्गकेन विनियोगेन नैराकाङ्क्षमुक्त्या प्राकरणप्रकाशनाण्या-

कल्पयाम्यन्तमन्त्राग्राहकत्वे ऽभिहिते सादनस्योपस्तरणस्य सादन-
विशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् कल्पयाम्यन्तमन्त्रमात्रेण तथा प्रकाशयि-
तुमशक्यत्वात् । उत्तरमन्त्रप्राहितामुपस्तरणस्य वा सादन प्रत्यु-
पसर्जनत्वेन सादनस्योपस्तरणविशिष्टतया प्रकाश्यत्वात् तस्मिन्नि-
त्यादिमन्त्रमात्रेण च तथा प्रकाशनायकैः पूर्वमन्त्रप्राहितामाशङ्का
* स्रप्राधान्ये चेत्पुनरुक्तम् * अतश्च लिङ्गाद्ययोस्तावत् यलाबल
सिद्धमित्याह * तस्मादिति * लिङ्गबलेन इत्यमानैकवाक्यत्ववधाधे
लिङ्गविनियोज्यस्य पदस्य यावद्भिः पद्विर्तिना नैराकाङ्क्ष न सम्भव-
ति तावता लिङ्गापेक्षितेन वाक्येन विनियोगे व्यतिरिक्तानामसमवे-
तार्थवाचित्वात्पृथक्प्रयोगानर्हाणामपि लिङ्गेन बाधार्थविनियोगापत्तेः
पिष्टानि त्वसमवेतार्थाभिधायित्वादित्यादिवार्त्तिकेन देवस्य त्वेत्यादी-
नां निर्वापे विनियोगोक्तिर्विरुद्धेत्याशङ्कते * नन्यति * भिन्नप्रया-
जनत्वे सति याज्यानुवाक्यादिवदेकवाक्यत्वाभावापत्तेर्भिन्नप्रयोज-
नकत्यायोगेन न समुपपद्यते सम्भवतिरप्युक्तं पट्टनुशाप्रकाशनं चेह प्र-

योजनान्तरं ण्डुतीयं तस्य च नवमे निराकरिष्यमाणत्वेनायोगात्
 प्रयोजनान्तरसङ्ख्याप्रयुक्तोत्पत्त्यशयायावदयम् * चेत्युक्तम् * लिङ्ग-
 विनियोज्यस्य पदस्य देवस्यत्वेत्यादिपदादेशस्य त्वेत्यादीनां लिङ्गवि-
 नियोज्याभिर्निर्देशमपि पदैकवाक्यत्वं विनानर्थक्यापत्तेस्तत्परिहाराय
 वाक्यस्याप्यनुग्राहत्वात् निर्वापविनियोगोक्तिरविरुद्धत्वाशयेन प-
 रिहरति * अत्रेति * भगवत्युपपादनपूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * यानि ही-
 ति * क्लृप्तनिर्वापान्वयोऽप्रये जुष्टमित्यादिभिर्निराकाङ्क्षीकृतोऽपि नि-
 र्वापो देवस्येत्यादीनां साकाङ्क्षत्वात् उत्पन्नपुनराकाङ्क्षः सन् देवस्येत्या-
 दिपदप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यत इत्युक्ते निराकाङ्क्षस्यान्योन्याकाङ्क्षाप-
 त्युपपादनार्थं प्रकरणप्राप्तैर्धर्मैर्निराकाङ्क्षीकृतानामप्युपांशुयाजादीनां
 निराकाङ्क्षफलवत्सन्निधिलक्षणेन कमेणाकाङ्क्षामुत्पाद्यानुमन्त्रणादि-
 धर्मप्राप्तिं प्रयाजादीनां च प्रकृत्यन्वयेन निराकाङ्क्षीकृतानामपि वि-
 कृत्याकाङ्क्षयोत्पन्नाकाङ्क्षायां विकृतिगमनं दृष्टान्तयत्वात्पन्तसाम्या-
 र्थं मन्त्रशेषस्यैकमन्त्रावयवान्वयेन निराकाङ्क्षीकृतस्यापि मन्त्रान्तर-
 व्यवायाकाङ्क्षामुत्पाद्य मन्त्रान्तरान्वयं दृष्टान्तयितुं यथाक्लृप्तावसक्त-
 बुद्धारितमन्त्रशेषयुक्तायां विचारितायां सकृदुद्धारितमन्त्रशेषत्वात्प-
 त्तियोगित्वेनानुपङ्गाधिकरणे प्रसक्ते मन्त्रशेषार्थो यथैकमन्त्रावयवा-
 न्वितशेषप्रकाशितत्वेन निराकाङ्क्षीकृतोऽपि मन्त्रान्तरावयवानां
 साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्नाकाङ्क्षः सन् पुनरुद्धारितपूर्वमन्त्रशेषप्रकाश-
 त्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यात इत्येवं यथाक्लृप्ताविति पाठे यथा सो-
 मलक्षणं वस्तु सदगुणादिपदैः प्रकाशते तु निराकाङ्क्षीकृतमपि म-
 न्द्रादीनां तृप्यन्तानां पदानाम् अनुष्ठेयवृत्तिप्रकाशने कर्मानङ्गत्वाप-
 त्तेः मक्षणावयवो भूतवृत्तिप्रकाशनोऽर्थत्वेन साकाङ्क्षत्वात्पुनरुत्पन्ना-
 काङ्क्षः सन्मन्त्रादिप्रकाश्यत्वं प्रतिपद्यतइति व्याख्यातमित्येवं वृ-
 तीय दृष्टान्तमुक्त्वा विप्रकृष्टप्राप्तानामपि देवस्येत्यादीनां निर्वापसम्ब-
 न्धोपपत्तेः निर्वापविनियोगविरोधमुपसंहृत्य पदान्तराणि यत्रार्थमि-
 ति श्लोकावयवं व्याख्यातुम् * येषां त्वित्युक्तम् * देवस्येत्यादिप-
 दानामानर्क्यापत्तावपि लिङ्गेन बाधो निर्वापे विनियोगमाशङ्क्याह
 * सर्वेषामेवेति * विधिना सामान्यतः समीहिताङ्गनयाकाङ्क्षितस्य
 विशेषमात्रबाधे धृत्यादीनां व्यापारादानर्थक्यापत्तौ च समीहिता-
 ङ्गत्वायोगात् धृत्यादीनां व्यापारः सम्भवतीत्याशयः । केचन
 तद्व्यपेक्षायां नवमाद्यसिद्धप्रकरणेन धृतिपाधमुदाहरति * तद्यथ-
 ति * धृत्या स्वरूपेण शेषित्वं प्राप्त प्रकरणप्राप्तन प्रकृतापूर्वसाध-
 नीभूतानि व्रीक्षादीनि समीहिततया शेषित्वं बाधित्वा प्रकरणलभ्य

यदपूर्वसाधनत्वं तत्कृतः प्रोक्षणादिसम्बन्धो नवमाद्ये भविष्यती-
त्यर्थः । दबत्वेत्यादिनां निबन्धापाङ्गत्वावरोधापत्तिर्लिङ्गस्य वाक्या-
द्बलीयस्त्वायोगापङ्कायाः परिहारमुपसहरति * तेनेति * येन
कारणेन लिङ्गस्य वाक्याद्बलीयस्त्वेऽपि नानिष्टापत्तिरनेत्यर्थः ।
लिङ्गबलीयस्त्वानभ्युपगमं एवेत्येकोपक्रमोपसंहारवशादेकवाक्य-
त्वस्य भक्षानुवाकेन गतस्य लिङ्गेन बाधो भक्षानुवाकाधिकरणो-
क्तो विरुध्येतेति सूचयितुमाह * तथा चेति * वाक्यात्प्रकरणा-
स्यार्थं विप्रकर्षं प्रतिष्ठापूर्वकमुपपादयितुमाह * वाक्येति *
अङ्गाद्विसम्बन्धत्वाभावेऽपि उभयाकाङ्क्षामात्रेणाङ्गाङ्गशब्दवायो-
गावगतेराकाङ्क्षातोऽङ्गाद्विवाक्यरूपाणां शब्दानां सङ्गतिरनुमातव्ये-
त्युक्तं श्लोकं व्याचष्ट * प्रकरणे हीति * वाक्यानामित्यनेन प्र-
करणेऽङ्गाद्विवाक्यानां प्रत्यक्षा सङ्गतिर्नास्तीत्यर्थं सूचितं । वाक्ये
पदानां सङ्गतिं प्रत्यक्षेत्यर्थः । विप्रकृष्टत्वव्याख्यार्थम् * ततश्चेत्यु-
क्तम् * यावदितरत्र प्रकरणे सामर्थ्येन श्रुतिः कल्प्यतइत्यनुप-
क्तेन पदेन कल्प्यमानाया वृत्तमानत्वोक्तेस्तावदितरत्र वाक्ये श्रुत्य-
ङ्गाभिहित इत्यनेन च विनियोगाभिधानस्य भूतत्वोक्तंः प्रार्कारणिक-
श्रुतिकल्पनात्प्राक् वाक्येऽपि विनियोगाभिधानमुक्तं वाक्यात्प्रक-
रणस्यार्थविप्रकर्षं फलेनोपसहरति * तस्मादाह * करणात्क-
मस्यार्थविप्रकर्षं प्रतिजानाति * तर्थाह * प्रदत्तपूर्वमुपपादयति
* कथमिति * प्रकरणमाकाङ्क्षातः प्रवृत्तिश्रुतेरर्थं विनियोगं प्रति
गच्छति क्रमस्य तु विनियोजकत्वं सिद्धेयां श्रुतिराकाङ्क्षां विना
गौरव इत्यादेः सन्निधानेऽप्यन्वयादर्शनात् आकाङ्क्षामपि इत-
राकाङ्क्षातो यथैकवाक्यत्वसामर्थ्यकल्पनपरम्परया कल्पयितुमा-
रभ्यन्ते इत्यर्थः । दग्धिमन्त्रस्यानिर्घातपरिमाणोपायत्वे त्वनिवृत्ताका-
ङ्क्षनयोपांशुयाजे साकाङ्क्षे क्रमेण विनियोगाभ्युपगमात् क्रमेऽप्युभ-
याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वात् अङ्गाकाङ्क्षाङ्गवाकाङ्क्षाकल्पनोक्तिर्युक्ते-
त्याशङ्काह * क्रमो नामेति * मन्त्रस्याक्रियात्वेनातिरिक्तव्य-
तारूपतया इतिरिक्तव्यताकाङ्क्षेणोपांशुयाजेनाभिधानक्रियानपेक्षित-
स्याकाङ्क्षितुमशक्यत्वात् दग्धिमन्त्रस्यापि क्षातलिङ्गत्वनाभिधा-
नक्रियाद्वाराकाङ्क्षितुमशक्यत्वात्प्रोपांशुयाजस्य स्वतो मन्त्राकाङ्क्षा-
स्तीत्याशयः । निरपेक्षाणां सतां प्रधानानामनुष्ठानदेशतः पाठदेशतो
वाङ्मानां साग्नियमात्रं क्रम इत्यनुष्ठानतोक्त्या पाठस्याप्युपलक्षणा-
दित्यर्थः । उपांशुयाजस्य दग्धिमन्त्रानपेक्षत्वसाकाङ्क्षत्वे निष्ठापाद-
नेनोपपादयितुमाह * यदि त्विति *, निराकाङ्क्षसन्निधेः क्रमत्वे

८५१५

साकाङ्क्षसन्निधाव्येन प्रकरणेन सह क्रमस्य क्वचित् समवायायो-
गाच्च क्वचित्क्रमप्रकरणविरोधे प्रकरणं युक्तमित्याशङ्काह * अत्र
चति * विकृतित्वेन प्राकृतैरङ्गैर्निराकाङ्क्षीकरणात् क्रमस्यमहाप्रकर-
णोपनिपाताच्च प्रकरणसमवायस्तु सम्भवतीत्याशयः । दैक्षस्यापि
तर्हि ज्योतिष्टोमिकमहाप्रकरणापनिपातादशपूर्णमासाविकृतित्वा-
च्चादाहरणत्वापपत्तं पशुधर्माणां क्रमप्राप्ते दैक्षाङ्गत्व प्रकरणेन
बाधयेत्त्याशङ्क्य सन्निपत्यापकारिणा प्रकरणाविनियोज्यत्वाभा-
वादनुदाहरणत्वसूचनार्थम् * प्रायेणेत्युक्तम् * राजसूयाविमहा-
प्रकरणान्तरगतास्वभ्यभिषचनाद्यासु ज्योतिष्टोमादिविकृतिषु शौन-
शेपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्य स्तोत्रप्रत्यभिपिच्यतइत्यादिना प्राकृत-
माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गसंबन्धित्वेन विधानात् माहेन्द्रस्तोत्राद्यङ्गत्वावगते-
र्निरङ्गस्य माहेन्द्रस्तोत्रादेवैगुण्यादानिष्टमुपकारः प्रकृतौ शौन शपाख्या-
नाद्यनपेक्षमपि प्रतिविकृतौ तद्रहितस्यासाधनत्वावगमादतिविशयमा-
नानाम्माहेन्द्रस्तोत्रमुर्पादश्यमानाङ्गवैशिष्ट्यं विनातिदेशपर्यवसानाव-
गतेर्विकृतिकथम्भावाकाङ्क्षायामपनिवृत्तायामेव शौन शेपाख्यानाद्यु-
पनिपातादवा-तरप्रकरणेन माहेन्द्रस्तोत्रादिव्यापारमिषेचनीयाङ्गत्वप्र-
करणबाधमहाप्रकरणान्तर्गतानामपि विकृतीनां नोदाहरणता युक्ते-
ति मध्यस्य यस्य तन्मध्य इति चतुर्थाधिकरणपूर्वपक्षन्यायेनाश-
ङ्क्य माहेन्द्रस्य स्तोत्रं प्रति अभिपिच्यतइत्यस्याभिषेचनीयाङ्गभूत-
माहेन्द्रस्तोत्रप्रदस्य ऽभिषेकान्तं शौन एपाख्यानमभिषेचनीयप्राकृता-
ङ्गानुवादेन विधानादभिषेचनीयकथम्भावप्राप्तत्वाशङ्का निराकर्तुं
यत्प्राकृतानुवादेनान्यदनुष्ठानविधानार्थत्वेनानुपस्थितिविधयत्वाद्युत्प-
त्तिविधिवेलायामेव तत्प्रयोजनापक्षणादभिषेचनीयान् । बहिरूप-
प्रा-महाप्रकरणात् राजसूयाङ्गत्वावगत्या च कृतार्थत्वेन माहेन्द्रस्तो-
त्रसंयोगस्य देशार्थत्वोपपत्तेस्तद्व्यापारमिषेचनीयाङ्गत्वकल्पनायोगात्
क्रमणैवाभिषेचनीयाङ्गता कल्पनीयेति सर्वासां वा समत्वाच्चोद-
भातः स्याच्च हि प्रकरणतद्देशार्थमुच्यते तस्य मध्य इति तद्वीर्यसि-
द्धान्त-न्यायेनोदाहरणसमर्थनं सूचयितुमाह * तासु हीति *
शौन शेपाख्यादीनामभिषेचनीयप्राकृताङ्गानुवादेन विधानादभिषेच-
नीयकथम्भावप्राप्तत्वाशङ्का निराकर्तुं यत्प्राकृताङ्गानुवादेनोत्पन्न-
मिति वाच्ये प्राकृतानुयाजोद्देशविहितपृषदाज्यवद्विधानार्थानूदित
प्राकृताङ्गानुवादानाप्युत्पन्नस्याङ्गस्य सन्दर्शाभिव्यक्तकथम्भावमाहा-
त्वसूचनार्थं प्राकृताङ्गमध्यपतित्वनेत्युक्ते प्राकृताङ्गगुणविधानतः प्रा-
गतिदेशपर्यवसानात्कथम्भावानिवृत्त्यभ्युपगमः ऽपि तिष्ठन्तं पशु प्र-

यजन्तीति प्राकृताद्वापकर्षविधानात्प्रागुत्पन्नानामुपकरणादीनामपि
 दैक्ष्यप्रकरणप्राहृत्यापत्तेः क्रमविनियोज्यत्योक्तिर्विदुष्येतेत्याशङ्क्य
 क्लृप्तापकारप्राकृताद्वाग्रहणे प्रवृत्तस्य कथम्भावस्य स्वतो
 ऽक्लृप्तोपकारात्पूर्वाद्वाग्रहित्वायोगात्प्राकृताद्वाग्वयस्य च पू-
 र्वाद्वाग्रहणहेतोः प्राकृताद्वाग्विधितः पुरस्ताद्वावस्थितेऽग्र-
 हणु अभवात् प्रकरणप्राहृत्यापत्तिसूचनार्थं पुरस्तादित्युक्त-
 म् । एवमन्योन्याकाङ्क्षायाः प्रत्यक्षत्वशङ्कां क्रमप्रकरणविरो-
 धोदाहरणायोगाशङ्कां च निरस्यन् प्रकरणाक्रमस्यार्थविप्र-
 कर्षं दर्शयितुमारभते * तथेति * क्रमसमाख्ययोर्मध्ये क्रमे स-
 म्यन्धार्थान्योन्याभिमुख्यरूपेण सन्निधानाख्यं परस्परपर्याप्त्यपनं
 चेदरचितत्वात् प्रत्यक्षमित्यनेकात्समाख्यायामप्रत्यक्षमिति विप्रकर्ष-
 सिद्धार्थमुक्तं ऽपेक्षां विना सम्यन्धायोगात् समाख्योक्तसम्यन्धमा-
 त्रेणापेक्षासिद्धेर्विप्रकर्षायोगमाशङ्क्य सद्यदस्यैकीभाषार्थत्वात् सम्य-
 न्धवदस्य च नियमार्थत्वात् अवयवव्युत्पत्त्या ऽऽलोचनया नियम्य-
 ते । यदेकस्य सम्यन्धास्यार्थवदयोरित्याद्युदाहरणालोचनया च
 सम्यन्धस्यैकनियमरूपत्वावगतेः सम्यन्धिनोः केन चिदभिधेन स-
 म्यन्धहेतुना विना सम्यन्धायोगादसिद्धात्मलाभेन च सम्यन्धिना-
 काङ्क्षायाः कल्पयितुमशक्यत्वादेकत्र निधानाख्यसम्यन्धिनोः सन्नि-
 धान सम्यन्धहेतुत्वेनापदार्थं कल्पनीयम् । पौरोडाशिकसमाख्यावतं
 शुन्धधर्ममिति मन्त्रस्य पुरोडाशपात्रशुन्धनेन सह न किञ्चित्पाठतो
 ऽनुष्ठानतो वा देशीक्यं वदेन विरचितमस्ति येन मन्त्रपुरोडाशपात्र-
 शुन्धनेन सह तन्निमित्तसम्यन्धार्थं सम्यन्धिनोरन्योन्याभिमुख्यं
 स्यादाभिमुख्यानपेक्षं च भवदपि न विनियोगापालमिति सर्वत्र ही-
 त्यादिनोक्तम् । समाख्या पुनः प्रत्यक्षमेव सम्यन्धं वदन्तीति पूर्व-
 पक्षवार्त्तिकोक्तं समाख्यायाः भुतितुल्यत्वमनुभाषते * ननु चेति * ८६२।१
 दूषयति * नैतदिति * धृत्यभिधेयादङ्गाङ्गित्वाविशेषरूपात्सम्यन्धा-
 त्सामाख्यानिकस्य सम्यन्धस्य सामान्यरूपात्मनोक्त्या भुतितुल्य-
 त्वे निरस्तं ऽप्यतिशयार्थं कल्प्यतोक्त्याभिधानं निरस्तम् । लौ-
 किक्याः समाख्याया वैदिकसम्यन्धप्रतिपादने विप्रकर्षसूच-
 नापूर्वं श्लोकं व्याचष्टे * अर्थानामिति * यापि वैदि-
 की समाख्यानवगतसम्यन्धार्थप्रतिपादने प्रवर्तते सापि तावन्प्राङ्गा-
 ङ्गित्वं प्रतिपादयतीति वदता विप्रकर्षो लौकिक्याः सूचितम् । येन के-
 नचिदित्यनेन सामान्यरूपतयान्यत्वं व्याख्यातम् । सर्वत्र हीति
 यार्त्तिकेनाङ्गाङ्गिसम्यन्धस्यैव सन्निध्यपेक्षोक्तंति घ्रान्त्या समाख्या-

कल्पितस्य सम्बन्धमात्रस्य सन्निधिकल्पनहेतुकविप्रकर्षाभावण्डा-
 निराकर्तुमाह * सम्बन्धमात्रस्य चेति * यदेतत्किञ्चिदभिन्न स-
 म्वन्धिनामस्तीत्यवगम इत्यध्याहारेण याज्यम् । सम्बन्धस्य सन्नि-
 ध्युक्त क्रमसमाख्याबलसिद्धयर्थे दशयितुमाह * ततश्चेति *
 विप्रकर्षमर्थं प्रपञ्चयति * समाख्या हीति * सूत्रार्थमुपसहरति
 * तस्मादिति * एवमेव द्रदायतु वृद्धानाम् । श्लोकपञ्चक पठति *
 आह चेति * अतश्च य एवपक्षवार्तिके विराधा अपि बाधायागा-
 ५३१० क्तार्थं कचिद्यस्य प्रमाणत्वमित्युक्तम् । तदयुक्तमित्याह * तस्मा-
 दिति * यदपि नित्यं च प्रमाणाभासस्यैव बाध इत्युक्तं तदप्यनुभा-
 षणपूर्वं पाहुरति * यदिति * यदपि भ्रुत्यादिषट्कस्य समस्ते-
 त्यादिवार्तिकेन विषयान्तरसञ्चाराभावनं लिङ्गादीनां कचित्प्रमा-
 णाभासत्वायागात् बाध्यत्व न युक्तमित्युक्तं तदापि दूषयितुं प्रश्नपूर्वं
 प्रमाणाभासतामुपपादयति * कथामिति * श्लोक व्याचष्ट * न
 हीति * धौतार्थनियोगान्यथानुपपत्त्या यत्तसाधनत्वगुणयोगेनेन्द्र-
 इत्यर्थानुसाराद्वेन्द्रशब्दस्य गार्हपत्यपरत्वावगतरिन्द्रापस्थानस्य श-
 क्यत्वेन लिङ्गाविषयत्वात् स्योनन्ते सद्मन् तस्मिन् सीदेत्यनयोश्च
 लिङ्गाद्विभक्त्याव्यवगतेरन्यत्वेन वाक्याविषयत्वात् पौर्णमासी-
 देवतापदप्रयोगाच्च वाक्यादमावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वाभावाव-
 गतराभावाव्यवगतेनैकव्यवहारेणानाहुणादमावास्यादेवतापदप्रो-
 पाणा पौर्णमासीप्रयोगेनानाकाहुणात् प्रकरणविषयत्वानुपपत्त-
 शौनं प्रपास्यादीनां च प्रकरणात् प्रकृतसर्वसाधारण्यावगतेरभिप्रे-
 चनीयमात्रसन्निध्यभावनं क्रमाविषयत्वात् शुद्ध्यनमन्त्रस्य च क्र-
 मान् साक्षादप्यप्रशुद्ध्यनार्थत्वावगते पौरोडाशिकसमाख्याया भू-
 म्ना दशैषणमासकाण्डविषयत्वावगमनं पुराडाशमात्रकाण्डपरसमा-
 ख्यानाविषयत्वाल्लिङ्गादीनां विषयान्तरसञ्चारो विषयापहारात्त्वा
 बलाबलवद् बाधितं विषय व्यापाराभावसिद्धे सूचितं । बाधहेतुक
 कत्याद्व्यापाराभावस्य बाधानं प्राक् व्यापारोपक्रमं सत्यपि बाधा-
 न्नविषयान्तरसञ्चारावगमात्तरकालसमाप्तव्यापारत्वात् प्रमाणाभास-
 नेत्यन्यथाप्रमाणाभासतामुपपादयितुमाह * अथ वति * प्रमाणा-
 भासतामप्यपमहरति * तन्निति * यदपि नच तदुत्थापितं ज्ञानमित्या-
 दिवार्तिकेन बाधप्रकारासम्भवात् बाधो न सम्भवतीत्युक्तं तदपि उ-
 त्पत्तिप्रतिबन्धाख्यबाधाभ्युपगमनं परिहरति * अनुत्पन्नमेव चेति *
 व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचनायैवकार व्यापारोपक्रमप्रतिबन्धसूचना-
 यैवकार व्यापारोपक्रमपक्षे भान्तरालिकश्रुतिलिङ्गादिकल्पनरूप-

ज्ञानमिध्यात्वकल्पनायेत्यम्भूनकल्पनार्थं तथा तृतीयया बाधप्रकार-
तोक्ता । येषोपिज्ञानं तु पक्षद्वयेऽप्यनुपपन्नमेव बाध्यते घस्तुकथनार्थं
चेह प्रकारान्तरस्यानाशङ्कनीयतोक्ता न त्वपादानामाध्यासोदिति सु-
चयितुं योऽप्यनुमानादीनां प्रत्यक्षादिभिस्तपश्त्रयाधो बाधप्रत्ययस्य-
ते । तमपि तत्रैवोपपादयिष्याम इत्याह * योऽपि चेति * एकैकस्य ८५४
भाष्ये बाध्यत्वोक्तेः सूत्रे परशब्दस्य अनन्तरपदमात्रविषयत्वमिति
निराकर्तुं व्यवहितपरणामपि बाध्यत्वस्य प्रपञ्चनीयतामाह * एव-
मिति * ध्रुतेर्बाध्यविरोधे सांदाहरणं बलाबलं प्रपञ्चयति * यथे-
ति * अनन्तर्यसामानाधिकरण्यावगतात् बाध्यसामर्थ्यादेकहाय-
न्यायङ्गत्वेनारुणादि प्राप्नुवदित्यर्थः । यद्युभूतेः प्रकरणविरोधमुदाह-
रति * ध्रुतीति * पृथुभ्रुतिसंयोगाविशेषेऽप्यनुवचनानामेव प्रकरणवि-
रोधो न द्वादशत्वस्येति परमतं दूषयितुमुपन्यस्यति * अनुवचनानां
चेति * एवकारार्थं चकारः । दूषयति * न त्विति * स्वविशेषणवैशिष्ट्यं
विना वैगुण्यापत्तेरितिकत्तव्यत्वायोगेनाभिज्ञेर्न दिश्यमानानामुप-
सदामुपदिश्यमानद्वादशत्ववैशिष्ट्यात् प्रागतिदेशपर्यवसानाद्दीन-
कथ्यमभावप्राप्त्याऽविरुद्धेत्याशयः । विप्रकर्षं दर्शयति * इहापि
चेति * ज्योतिष्टोमे विध्यन्तदानाय कयाचिद्विहृत्या न हीयतइति
व्युत्पत्त्याऽहीनभृत्युपपत्तेर्नैवं ध्रुतिविरोधोदाहरणं युक्तमित्याश-
ङ्गाह * नैव हीति * ध्रुतेः प्रश्नपूर्वं क्रमविरोधमुदाहरति * ८५५
ध्रुतीति * रशना तद्वर्माश्च दर्भमर्यादयः क्रमादग्नीषोमीययागा-
ङ्गतया यूपं परिव्ययतीति द्वितीयाभ्रुत्या रशनाया यूपङ्गत्वेऽव-
गते दर्भमयी रशना भवतीत्यादौ रशनाभ्रुत्या रशनात्वैकार्थ्यसमवा-
यियुपाङ्गत्वं लक्षयित्वा तनुद्देशेन दर्भमयीत्यादिविरोधात् तद्वर्म-
मास्याङ्गमित्यर्थः । यूपस्याग्नीषोमीयाङ्गत्वात् स्वधर्मिकाया रश-
नाया यूपङ्गत्वेऽपि ज्योतिष्टोमाङ्गकयाङ्गस्यारुणस्य ज्योतिष्टोमा-
ङ्गवदग्नीषोमीयाङ्गत्वोपपत्तेरविरोधमाशङ्कालौकिकत्वेन यूपस्य
स्वरूपोत्पत्त्यर्थमेव रशनादिधर्मान्वयोपपत्तेः कथयत् प्रकृतापूर्वसा-
धनत्वानपेक्षणात् यूपस्वरूपे विधीयमानानां रशनादीनामग्नीषो-
मीयाङ्गत्वानुपपत्तेः यूपस्य च पशुयागप्रयोगात् सहिष्णुप-
न्नत्वेनागृह्यमाणविशेषतया सर्वपशुयागसाधारण्यात् रशनादीनां
युपाङ्गत्वे सचनीयस्याप्राकृतत्वेऽपि परिख्याणान्तरे साधारण्याव-
गतेरग्नीषोमीयाङ्गत्वसाधारण्यापत्तः विरोधं सूचयितुमाह * एत-
दुपेति * रशनया यूपं परिव्ययतीत्यग्नीषोमीये विहितत्वापरिख्या-
णात् स माश्विनं ग्रहं गृहीत्योपनिष्कम्य यूपं व्ययतीति सचनीये

विहितस्य परिव्याणस्य भेदेऽपि लौकिकत्वात् परिव्याणस्य स्वरूपे धर्मविध्ययोगेन यूपान्वयप्रयुक्तत्वात् धर्मान्वयस्य यूपसाधारण्यात् धर्माणामपि साधारण्याप्रतीते परिव्याणद्वयेऽपि रशनायाः समानविध्यसूचनायेयगतवित्त्वस्माद्व्याप्तोरेतेस्तुद्भवेत्युणादिसूत्रेणातिप्रत्ययस्य तुडागमसहितस्य विहितत्वाद्वाति सर्वत्रागच्छतीत्यर्थविषक्षया साधारणवाक्ये तच्छब्दप्रयोगादेतस्य पशुद्वयसाधारणस्य यूपस्य यदेकं परिव्याणमग्नीषामीये परं च सवनीये विहित तस्योभयस्य साधारणशेषे रशना धर्मसहित धृत्वावगम्यते अतस्तद्विरुद्धेन क्रमेणाग्नीषामीयशुयागमात्ताद्वृतां न यातीत्यर्थः । विप्रकर्षे श्लोकद्वयन दर्शयति * यावदिति * धृतिसमाख्याविरोध प्रश्नपूर्वमुपसहरति * धुर्ताति * पौरोडाशिकसमाख्याते फायड पठितत्वात् समाख्याविरोधे अभिहिते दर्शपूर्णमासप्रकरणे घटमानत्वात् प्रकरणाविराधमाशङ्क्य साधारण्यात्तस्यवात्रापि मन्त्रविनियोगे विरोधाभावमुक्त्वा प्रकरणावहिर्भावेऽपि सर्वार्थप्रतीतेर्विराधापरिहारमाशङ्क्य नचाविज्ञातलिङ्गानां प्राक्क्रिया विनियोजिकेति-यायेनानुमीलितलिङ्गत्वात् प्रकरणाविनियोज्यत्वक्रमेण चेति चकारेण सूचित तसीत्यस्य सामर्थ्यं सन्निधावुपसहनमित्यनन न्यायेनात्रापिपेत्वेति युष्मदर्थविषयत्वात् सन्निहताभ्यायित्वान्तशब्दायोगात् प्रथमपदार्थेऽग्निप्रणयननाम्नातमन्त्रकृत्यात् मन्त्राफाद्वे क्रमेण विनियोगावगते धृतिक्रमाविराधापत्तेरित्याशङ्क्य क्रियापदशून्यत्वानुमीलितलिङ्गत्वात् क्रमस्य विनियोगात्कावुक्तायां क्रियापदशून्यत्वेऽपि यागानुमन्त्रणसमाख्यानात् सामान्यता यागाङ्गत्वावगमाद्वाव्यमन्त्रस्य क्रमविनियोगोपपत्तिवत् पौरोडाशिकसमाख्यानादिविपत्त्यस्याप सामान्यत पुराडाशयागाङ्गत्वेऽवगते क्रमणाग्निप्रणयने विनियोगोपपत्तिमाशङ्क्यानुमन्त्रार्या क्रिया विशेषपदद्विधिमन्त्रसाध्यक्रियाविशेषावगमात् न क्रमस्य विनियोगे शक्तिरिति परिहारसम्भवऽपि अश्रुपत्य क्रमविनियोगक्रमसमाख्ययोस्तावन्न विराध इति परिहारसूचनार्थम् * पुरोडाशक्यैव चेत्युक्तम् * विप्रकर्षे दर्शयति * तत्रापीनि * लिङ्गस्य प्रकरणाद्विरोधोदाहरणान्न प्रतिजानाति * एवमिति * प्रकरणे विरोध ताज्जुदाहरति * तत्रेति * विप्रकर्षे दर्शयति * यावदिति * माह-द्रप्रहयागक्रमे पठितस्यै-द्रस्य प्रगाथस्य लिङ्गेनावकर्षः क्रमविरोधोदाहरणमित्याह * अलिङ्गति * अनिष्टापादनार्थत्वाद्यापकपौंकरपरितोपात् प्रतियचनमिति पञ्चमपादाविकरणस्थितमुदाह-

रणमाह *स्थितेति* विप्रकर्षं दर्शयति *यावज्जीति* उदाहरणमाह ८५६।
 तथेति परिवारसि परिवर्तमानां विविशोऽव्ययानां परांमे रायस्योपो
 यजमानं मनुष्या इतिकरणमन्त्रस्य युवासुवासाः परिवर्तित आगतस-
 उ धेयान् भवति जायमान इति क्रियमाणानुवादिमनोतासूक्तस्य प्र-
 कर्णात् ज्योतिष्टोमान्वयावगतेर्मनोतायै हविषो ऽवदीयमानस्यानु-
 गृहीति मनोतोद्देशेनावदीयमानपश्चादयहविरथत्वेन प्रेषाच्च पशुदे-
 वताया मनोताशब्दवाच्यत्वावगमेन पशुयागान्वयावगतेन सामा-
 म्येन लिङ्गेनाग्नीषोमीयकर्म बाधित्वा सघनीयाङ्गत्वावगमस्योदाहर-
 णत्वं गृह्यते *कथमिति* *भृत्या लिङ्गवाधाश्च मनोतासूक्तस्य स-
 घनीयाङ्गतेति परिहरति *नेति* *कासौ धुनिरित्यपेक्षायां धुतिमु-
 दाहरति * एवं हीति * मनोतायां तु वचनाद्विकारः स्यादित्यत्र
 घायव्ये पशावतिदेशप्राप्तस्य मनोतासूक्तस्योद्दिष्टत्वेनास्याः धु-
 तेर्व्याख्यास्यमानत्वात् । न दैक्षे विनियोजकता युक्त्याशङ्काह
 * अनया हीति * दैक्षकमे ऽधीतायाः धुतेर्लिङ्गप्राप्तेत्कथं नि-
 रासार्थत्वेन दैक्षार्थत्वसम्भवे दूरस्थे वायव्यादावूद्दिष्टत्वात्वायो-
 गान् लैङ्गिकोत्कर्षनिरासेन च लिङ्गस्यानाहत्यर्थे ऽभिहिते ऽर्थत्वा-
 न्मुख्यस्यार्थत्वाभावेनान्यायनिगदत्वात् बहुवचनान्तपाठशब्ददन्-
 ह्यसिद्धमनोताधिकरणविरोधाभावाल्लिङ्गेनोत्कृष्यमाणा मनोता कार्य-
 धृत्या पारितेत्याशयः । आप्तेष्वेवेत्येवकारेणानाप्रोक्ष्यनिषेधाव-
 गतेः प्रकृतौ चानाग्नेय्या मनोतायाः प्राप्त्यभावेन निषेधायोगाद्वि-
 कृतौ त्वतिदेशप्राप्तायास्त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोतेति मनोताया घा-
 यव्यादिपैकृतपशुदेवताया प्रकाशकारकोस्तस्मादञ्जनाहेतिवर्था नूह-
 निषेधाद्याव्याविदेयतस्य सूक्तान्तरस्य मनोताकार्ये प्राकृतस्यैव
 कारकधृत्यानिषेधोपपत्तेर्वायव्यादिपशावनाग्नेयादिसूक्तान्तरत्वं क-
 पविकारनिषेधार्थेव धुतिर्न दैक्षादावान्त्यसूक्तोत्कर्षार्थेत्याशङ्का द्वे-
 धैवकारमुपादयति * द्विदेवत्ये ऽपीति * द्विदेवत्ये यद्यप्येकदेव
 त्याग्नेय्यशक्ता तथापि सैव कार्यो न तूत्कृष्टव्येत्याद्यव्याख्यायामेव
 कारणः द्वितीयायां कार्यवैत्यर्थः । भक्षानुवाकस्यान्ये हि सविनरि-
 त्यादिवाक्यानि समाख्यानात् भक्षाङ्गत्वरूपाय विनियोगाय प्रसि-
 तानि सन्ति लिङ्गेन प्रहणादिषु विनियुज्यन्त इति यत् भक्षानुवा-
 काधिकरणे स्थितं तद्वैकं सल्लिङ्गसमाख्याविरोधोदाहरणं यथाग्नि-
 रुक्षं पुरोहितइत्यादीनां मनार्थं पृथूपजास्तं स पाथ इति पृथुपा-
 जवत्योश्च याज्यासमाख्यां बाधित्वा लिङ्गेन सामिधेनीकार्ये विनि-
 योगइति लिङ्गक्रमसमाख्यानादित्यशोकवदपरमित्याह * लिङ्ग-

ति * विप्रकर्षे दर्शयितुं भक्षाद्वाक्यरूपमन्यन्धाभिमुखार्थस्य कस्य
 चित्सामान्यस्यादिशब्दोक्तस्य वाक्षादेः कल्पनयेत्युक्तम् । वाक्या-
 नि लिङ्गेन विनियुज्यन्तइति घदता लिङ्गस्य कृत्स्नमन्त्रविनियो-
 जकतोक्ता परिव्याणकरणमन्त्रे परिवीरसिपदव्यतिरिक्तानां परि-
 त्वावेधीर्विशोर्ष्ययन्तामित्यादिपदानां क्रियमाणानुवादिमन्त्रे च प-
 रिधीतपदव्यतिरिक्तानां युज्येत्यादिपदानां लिङ्गे विनियाकतुमारभ्य-
 माणाऽयां परिवीरसिपरिधीतपदाऽयाम् एकवाक्यत्वात् सवनीयार्थे
 द्वितीये ऽपि परिव्याणे विनियोगो वाक्यक्रमविरोधोदाहरणमित्याह
 * वाक्येति * परिधीतपदोक्ता परिवीरसिपदमप्युलक्षितम् । स-
 न्ध्यासमाप्त्यादिपदेषु लिङ्गेन ग्रहणादौ विनियोक्तुमारभ्यमाणेषु म-
 न्ध्यासमित्यादिपदैकवाक्यगतानां शेषाणां पदानां भक्षणादवाची-
 नग्रहणादावेव वृत्तिविनियोगाख्या वाक्यसमाख्याविरोध उदाहृत्ये

८५७।३ त्याह * वाक्यसमाख्ययोरिति * आवृत्तिरिति पाठे स्वाङ्गोऽर्वागर्थवा-
 चित्वात् भक्षणात्प्रागनुष्ठीयमानत्वात् ततोऽर्वाचीनेषु वृत्तिविनियोग
 इत्यर्थः । यद्वा भक्षणं शेषाणां पदानामावृत्तिरविनियोग इति समाख्या-
 प्राप्तभक्षणाङ्गत्वाबाधो वृत्तिप्रतिषेधनोक्तम् । एकपदमात्रे लैङ्गिकवि-
 नियोगापर्यवसाने चालिङ्गविरोधिना वाक्येन शेषपदविनियोगा-
 योगात् शेषपदमात्रस्य कृत्स्नवाक्यत्वाभावेनाविरोधेन वाक्येन वि-
 नियोक्तुमप्यक्यत्वात् पदान्वये तु तस्य चैकवाक्यत्वस्य पदार्थान्वय-
 त्वाभावेन वाक्यप्रतिपाद्यत्वाभावात् आत्माध्वयद्वयापत्तेर्यात्मनेवा-
 त्मनो विनियोगाच्छेषाणां पदानां लिङ्गविनियोज्यपदार्थोपसर्जनी-
 भूतार्थप्रतिपादनशक्तिमात्रमेकवाक्यत्वादवसीयते । ननु विनियोग
 इत्यपरितोयात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * चेतनस्य कर्म-
 फलाभाकं विना कर्तृत्वायोगात् । समाख्याकर्तृत्वस्य यजुर्वेदा-
 ध्वयनलन्धाध्वयुंसंज्ञस्य पुंसः कर्मफलभाकेन प्राधान्यावगतेः समा-
 ख्यातोऽध्वर्य्वर्धत्वापगमे ऽपि वाक्यावगतस्य स्वर्गकामार्थस्य समा-
 ख्यानुरोधेन यजुर्वेदाध्व्यापिस्वर्गकामविषयकल्पनया सङ्कोचायोगा-
 द्वाक्येन च समाख्याबाध इत्याशयः । कर्त्रधिकरणे निवेत्य-
 मानस्याख्यातेन कर्त्रभिधानस्याज्ञानात् भुतिसमाख्याविरोधोदा-
 हरणत्वं शङ्कते * नन्विति * कर्त्रधिकरणसिद्धान्तस्मारणेन
 निरस्यति * नात्रेति * प्रयाजादीनां पुरोडाशमात्राङ्गत्वस्य प्रकृ-
 तप्रधानमात्राङ्गत्वेन बाधः प्रकरणासमाख्याविरोधोदाहरणमित्याह *
 प्रकरणेति * भुत्वादीनां शेषमात्रत्वेन शेषविषयत्वाभावात् ये-
 ष्वैकविषयत्वे ऽपि शेषभेदे प्रमाणसमवायानुपपत्तेरुपस्मरणे कृत्स्नो

मन्त्रः स्योनादिसुमनान्तः प्रयोज्यः कल्पयाम्यन्तो वेत्येकस्मिन्नुप-
 स्तरणाख्ये शेषिणि समुदायावयवकपयोस्समवाये ऽपि लिङ्गवा-
 क्ययोः समवायायोगात् बलाबलचिन्ता न युक्तेत्याण्ड्या शेषसम-
 वायद्वारा प्रमाणसमवायसूचनार्थं शेषसमवायोदाहरणानि दर्श-
 यिष्यन् विरोधवृत्तवर्तित्वमात्रसङ्कीर्तनं तावत्करोति * एवं ता-
 वदिति * भुतेस्तावद्विद्वाधरोधमुदाहरति * तद्यथा * परं
 कृत्वोद्गम्यमितिभुतार्थावराध इत्याह * धूनीति * पूर्ववदप-
 रितापातुदाहरणान्तरमाह * तर्थाति * प्रकारविरोधमुदाहरति
 * प्रतिष्ठाकामति * एकविंशतिसख्याविशिष्टस्यानुवचनान्तरस्यानु-
 श्रुत्या नमः प्रसक्त इति दर्शपूर्णमासाङ्गभूतनिगदानन्तरं प्रयोज्या-
 धगतिनिगदस्य च जातवेदो रमया पशून्मयीति लिङ्गन सामिधेनीव-
 दग्निप्रकाशनाङ्गत्वात् सामिधेन्यनुवचनान्तराभावेनानुवचनेन प्र-
 याक्तुमशक्तं एकविंशतिसख्यायाश्च सख्येयापेक्षया सख्याविशि-
 ष्टानुवचनचोदनासामान्यतानुवचनान्तरस्य दार्शपौर्णमासकस्य
 सामिधेन्यनुवचनविकृतिव्यात्सामिधेनीनां सख्ययत्ननातिदशात्
 तासां धार्थाभिधानकर्मत्वेनानुवचनप्रयुक्तत्वात् भूतः प्रयोज्यनिग-
 दसामिधेन्यनुरोधेन पुरुषार्थस्याप्यनुवचनान्तरस्यान्तःक्रतुप्रयोज्य-
 त्वादेकविंशतिसख्याविशिष्टेनानुवचनान्तरेण प्रतिष्ठां कामयमानस्य
 नित्य फलार्थं वा दर्शपूर्णमासप्रयोग इत्युक्तम् । अन्तः क्रतु प्रयो-
 ज्यत्वादथ पुरुषार्थेनाप्यनुवचनान्तरेण प्रसङ्गात् क्रतूपकारसिद्धेः
 श्रुतिप्रकरणविरोधोदाहरणसिद्धये ऽङ्गोपचारः प्रतिष्ठाकामस्यति
 पष्ठथा दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वमनुवचनान्तरस्यान्तः-
 क्रतुप्रयोज्यत्वेनाङ्गोक्त्य पष्ठश्रुतिप्रयोगाङ्गताका । क्रमविरोध-
 मुपहरति * पशुकामान * चमसोत्पत्तिसन्निधायपः प्रणयतीति
 श्रुतस्य कारणात्वनान्यस्य विवक्षितत्वात् कर्तृव्यापारत्वलक्ष्यस्य
 शब्दतः साधनापेक्षितत्वावगमे ऽपि चमसस्य साधनत्वानुक्तेः य-
 द्यनः साध्यापेक्षितवानवगमात् पदानपेक्षवस्तुमात्रायाश्चापेक्षाया
 दण्डो ऽस्ति । गामानयेत्युक्ते ऽपि दण्डनानयेत्यप्रतीतेः शब्द व्यहा-
 रानुयागित्वादभ्यतराकाङ्क्षालक्षणेन क्रमेण च समस्याङ्गता गोदो-
 हनेन पशून् कामयमानस्यापि दर्शपूर्णमासप्रयोगे सामान्यतः प्राप्ता
 भूतान् गोदोहनात्तस्मिन् प्रयोगे चमसनिराक्रियेत्यर्थः । गो-
 दोहनस्यापि क्रतवर्थं प्रणयनाभितथान्तःक्रतुप्रयोज्यत्वबलेन
 पशुकामस्येति पष्ठथा दर्शपूर्णमासप्रयोगव्यतिरेकजनितत्वाङ्गी-
 कारात् गोदाहनस्यदर्शपूर्णमासप्रयोगाङ्गतायाः प्राप्ताङ्गोपकारि-

८५८१९

त्वनोपचरिताया औतस्व धृतिक्रमविरोधोदाहरणत्वसिद्धये ऽ-
 भिप्रत समाख्याविरोधमुदाहरति * वाजपय इति * खा-
 राज्यकामस्य कर्तृतेत्यध्याहार कर्त्रधिकरणपूर्वपक्षे स्मितोदाहृत-
 तेनैतदपरितोपात् उदाहरणान्तरमाह * तथेति * लिङ्गस्य वा-
 क्यविनियोगमुदाहरति * स्योनादेरपीति * एकस्मिन्सादनाख्ये शे-
 पिण्येकसमुदायायैवात्मकशेषसमवाय प्रथमश्लोकेनैकस्मिन्नु-
 पस्तरणाख्य शेषिणि द्वितीयनादाहृत । पुरोडाशव्यापारस्य सदन-
 स्यानुपेत्येवनाप्रकाश्यत्वात् प्रयोजकसादनलक्षणायां सदनोक्ति-
 हवि. सस्कारार्थत्वे ऽप्युपस्तरणस्य हविराधारपात्राभिमुखक्षारणरू-
 पत्वेनाभिधारणविवक्षितमप्यतो समुदायावयवयो. पूर्वोदाहृतत्वा-
 दविवेकमागच्छाह * अनेकति * अनेकया शेषिणोरेकान्यविशिष्ट-
 शुद्धरूपपरेकस्य शेषित्वमभिप्रत्य प्रागुदाहृतौ सम्प्रत्येकस्य सा-
 दनस्योपस्तरणस्य वा शेषिणो ऽनेकसमुदायावयवरूपाशेषान्वयम-
 भिप्रेत्येत्यर्थः । पूर्वार्थं दलोकद्वयेन व्याचष्टे * एवंमिति * कल्पया-
 म्यन्तस्योपस्तरणवाचित्वात्तस्मिन्प्रत्ययेकवाक्यत्वेन सादनाङ्गत्वा-
 योगमागच्छा साभिधारणात्तत्रोपस्तरणस्य सादनेनोपसर्जनतोका-
 यय सादनविशिष्ट अभिधारण इत्याध्याहार्य तस्यैवोत्तरार्थं व्याचष्टे
 ८१९॥ * एकैकस्मिन्स्त्विति * द्वयोरवयवयो समुदायापन्नयोर्वाक्यादेक-
 स्य तु लिङ्गनैकस्मिच्छेषिण यस्मिच्छेदत्व प्राप्त तत्सम्प्रति उदाहर-
 णत्वेन गृह्यतइत्यर्थः । सादनोपस्तरणाख्यशेषिभेदेनोदाहरणभे-
 दात् विशिष्टोपपत्ति समुदायस्य विकल्पन समुच्चयो न वा शेषि-
 द्वये विनियोगा ययालिङ्ग वावयवस्यैकस्यैव लिङ्गवाक्यबलात्-
 लोक्तप्रकारस्य भाष्यकृतोक्तत्वात्प्रकारचतुष्टयाक्तिर्भाष्यानाकदल्या-
 शङ्काह * एकस्मिन्नेवेति * यद्यप्येक एव मार्गो भाष्यकृतोक्त त-
 थापि किमुपस्तरणे पुरोडाशसादने च प्रयोक्तव्य उतोपस्तरण इत्य-
 तावता भाष्येण निष्कृष्टनोपस्तरण कृते यत्पुरोडाशसादनमित्येव वि-
 शेषणविशेष्यभाधप्रतीतेरुपस्तरणविशिष्टे सादने स्वप्रधाने चोपस्त-
 रणे प्रयान्तव्या इति अनेकया शेषिणोरेकशेषविषयप्रमाणद्वयसम-
 वायादका मार्गः पुरोडाशसादने स्वप्रधान चोपस्तरणे प्रयोक्तव्य-
 इत्यनेकयो शेषिणोरेकविषयप्रमाणद्वयसमुदायादेका मार्गः पुरो-
 डाशसादने कार्यं यदुपस्तरणमिति विपरीतविशेषणविशेष्यभावा-
 त्सादनविशिष्ट उपस्तरण स्वप्रधाने सादनइति द्वितीया अपि किं कृ-
 त्स्य उपस्तरण प्रयोक्तव्य इति कल्पयाम्यन्तइत्यतावतैकस्मिन्नुपस्त-
 रणपार्षाण समुदायावयवरूपशयद्वयसमवायात् तृतीय किं कृ-

त्सि पुरोडाशमादने प्रयोजक्य उत तस्मिन्सीदित्येवमादिरेत्येताव-
 तैकस्मिन्पुरोडाशमादने शपिणि तस्यैव शपद्वयस्य समवायाच्चतु-
 र्य इति मार्गचतुष्टयमेकास्मिन्नैव मार्ग यत्सङ्कीर्तनमव्यक्त प्रतीयते
 तद्व्याख्यातुभिरात्मना स्वयं विधक्तव्यमित्यर्थः । लिङ्गस्य प्रकरणा-
 दिविरोधानुदाहरति * लिङ्गस्येति * लिङ्गन प्राप्तेनत्यध्याहार्यं
 वाक्यस्य प्रकरणविराधमुदाहरति * वाक्यति * शेषद्वयसम-
 वायमुपपादयति * प्रकरणन हीति * गार्हपत्यस्योपरि हवि स्वापन
 विधाय यदिकस्याविधानात् विधिपाठक्रमेणार्थादवगतस्य तदधि-
 यासनात्तरकालस्य प्रकरणेनाङ्गतया ग्रहणमुपपादयितुं विधानो-
 क्ति कालाख्यविशेषणप्रधानानुष्ठानलक्षणार्थत्वात्तरकालविधान-
 हतुकस्योत्तरकालस्य ग्रहणमित्यर्थः । एवमप्यमावास्यायामिति स-
 ममीश्वर्येव पूर्वद्यु कालस्यामावास्याङ्गतोपगतेर्वाक्यप्रकरणविरो-
 धोदाहरणता न युक्तेत्याशङ्काह * न चति * शेषिणि शपेण सह
 सम्बन्धाख्यशपित्य न चदतान्यर्थः । तावत्या क्षीर्णायामनुग्र्यादि-
 त्यादिप्रसप्तम्युक्तस्याधिकरणत्वस्याधयव्याप्यत्वात् प्राधान्यापेक्ष
 कत्वेन सप्तम्या शपित्य प्रमाणत्वमाशङ्का स्मरादिवत् कालस्य
 कर्म मध्यपातित्वलक्षणाधयत्वाभावात् काल प्रति कर्मणोऽधिकर-
 णत्वायोगात्किं (प्रतिपदाम्बन्धिकार्यमिति अपक्षाया बहिष्पवमान-
 स्तात्राङ्गत्वावगतर्नित्यप्रतिपत्सम्बन्धिन एव द्वितीयपादादिप्रभृति-
 द्वितीये) वाक्यप्रकरणविरोधादाहरणोपपादनमुपसहरति * त-
 स्मादिति * बाध्यबाधकतान्त्रपादिनत्वात् मिद्वैवत्याह * स
 च्येति * क्रमविराध ग्रहणपूर्वमुदाहरति * वाक्यति * इति राजन्याय
 प्रतिपदमितीति करणश्रुत्या चानयागात् धुतिक्रमविरोधादाहरणत्व-
 नाङ्गा निराकर्तुं पादमात्रमित्युक्तं धुतिविरोधात्स हि वाक्येनापि
 द्वितीयादिपादविनियोगा न युज्यतत्याशङ्का विराधार्थं प्रतीकाक्त-
 वृत्त्या पवस्व धारयेत्याद्यपादागा विनियोगनोपास्मै गायता नर
 पत्रमानायन्दवे अभिद्व इत्यक्षत इति नित्याया प्रतिपाद तुल्या-
 र्थे उताद्यस्यैव पादस्य निरुत्तितत्वात् द्वितीयादिपादविनियोगस्य
 श्रुत्या विराधे सति द्वितीयपादात्प्रभृत कस्या प्रतिपदसम्बन्धिका-
 र्यमिति अपक्षाया बहिष्पवमानस्तात्राङ्गत्वावगतेर्नित्यप्रतिपत्सम्ब-
 न्धिन एव द्वितीयापादादिप्रभृति द्वितीयातृतीयात्वलक्षण यथास-
 ख्य क्रमविनियोगप्रसङ्ग इति तत्रैत्यनेनाक्तम् । ततश्चैकस्मिन् बहि-
 ष्यमानस्तात्रे शेषिणि द्वितीयपादप्रभृतिशपद्वयसमवायमुदाहर-

णपूर्वं दर्शयितुमाह * तद्यथेति * वृथेति प्रथमान्तस्य पदस्य पद-
मानायेत्यादिभक्षतुर्त्यन्तैरेकवाक्यतोपगमनासामर्थ्याद्विलङ्घने क्रमस्य
विराधे सम्भवति ततो अघन्यन वाक्येन विरोधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्कते
* नन्विति * मत्सरादिपद्वारपवमानायेत्यादीनामपि सोमलिङ्ग-
त्वात् लिङ्गविरोध इति परिहरति * नेत * एकवाक्यत्वोपगम-
नशक्त्याप्य तु लिङ्गमेकवाक्यत्वेन कल्प्यतावत्ततो अपि अघन्यमि-
त्याशङ्काशयनिरासार्थं दर्शयितुमाह * विभक्तीति * मद्वत्त-
त्यस्यापि चतुर्थ्यन्तत्वादिकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य मद्वत्त इत्यस्य
देवतावाचिनो वृथत्वाद्ब्रह्मवाचिपदान्तर्गतामद्वत्तवद्ब्रह्मत्वेन सोम-
ब्रह्मस्तुत्यर्थत्वात् सोमस्तुत्यर्थवृथादिपदैकवाक्यत्वापत्तिर्मत्सरा-
दिपदानां च वृथादिपदस्य सोमवाचित्वेन स्पष्टमेव वृथादिपदै स-
मानविषयत्वं विप्रकर्षोक्तिमिवेण सूचयितुमाह * तदिति * स-
६०१ माक्याविराधमुदाहरति * वाक्योक्त * समुच्चयाशङ्कानिरासाय
* केनयुक्त * तत्रेत्यनेन विप्रकर्षस्यानाशङ्कतोक्ता । प्रथमा-
या अप्यभिहितकारकाधिभक्तिर्यादिति कर्त्रधिकरणवार्त्तिके प्रथमा-
या कारकविभक्तिरस्य यक्षमाणत्वात्प्रथमाधुनेः समाक्याविरा-
धमाशङ्का कर्तरि प्रथमाधृत्यभावात् भाक्यातसामानाधिकरण्या-
न्यथानुपपत्त्या च प्रातिपदिकस्याप्यतात्कभावनार्क्षतकर्तृत्वाभ्य-
स्येन कर्त्रधिकरणवार्त्तिकोपपत्त । प्रथमायाः कारकाधिभक्तिर्या-
भावाच्छ्रुतविरोधादिनाक्यातस्य कर्तृत्वाचिता येयाकरणातात्पुप-
गन्तव्येत्यापाद्य तदसम्भवात्त्या निरस्यति * तर्थात् * प्रकरणस्य
क्रमविरोधमुदाहरति * क्रमति * पूर्वं भूतिवाक्यविराधाविषयवना-
स्याशङ्कनाक्याक्रमविरोधादाहरणत्वायोगमाशङ्क्य स्तात्रापक्षययुक्तत्वा
याग्न्यामेत्युक्तं सामशब्दा इव स्तोत्रवाची पूर्वं किमपक्षयेत्या-
शङ्क्य यदापक्षयसामापक्षयत्याह * पूर्वं त्विति * समाक्यापि-
राधमुदाहरति * प्रक्रियेति * वाक्यसमाक्याविराधविषयतया
इत्याशङ्कनात्वात् । प्रकरणसमाक्याविराधादाहरणत्वायोगमाशङ्क्य
उपोतिशामं प्रतीत्युक्त्या तस्य ईत्यादिना विविक्तविषयार्थे विदुषं
क्रमसमाक्याविराध प्रदनपूर्वमुदाहरति * क्रमति * लिङ्गनापूर्व-
क्रमहृताद्व्यापत्त लिङ्गक्रमावराधादाहरणत्वमाशङ्क्याह * लिङ्गं
त्विति * सामान्यसम्बन्धापक्षेन लिङ्गस्याभ्यतथ सामान्यसम्ब-
न्धानवगतः क्रमसमाक्यायोगेयं यद्वर्त्तनीयत्वपक्षपात् बाधन वि-
निर्घोत्रकत्वं न सम्भवतीत्याशय । भूत्या समवाय दौर्बल्यमर्पविप्र-
कर्षात् लिङ्गयाः समवाय पारदोर्बल्यमर्पविप्रकर्षादित्यवमादितृता-

त्वाभाषमाणद्वय सन्निधिरूपत्वेन क्रमस्य विनियोजकत्वात् पौर्वा-
 पर्यस्यापि सन्निधिरूपत्वाविशेषेण विनियोजकत्वसम्भव इत्यभाषि-
 तपौर्वापर्यादर्शनेन विनियोजकत्वानुपपन्नमाह स्तावनजनालपराजि-
 त्वादिपौर्वापर्यवश प्रकरणादिना बाधाभावाद्यथासत्यकमे-
 त्वाधे विनियोजकत्वापत्तस्तत्र बाध सम्भवति न चति सम्प्र-
 ता युकेति परिहारसूचनाया प्रत्यासत्त्युक्तिः । एकस्मिन्
 पाठ्यकर्मणि शपिणि पोत्रभ्योऽस्य शपद्वयसमवायं पो-
 त्रमेति विशेषस्तमाख्यया भाष्यार्थमिति समान्यसमाख्याया बाध-
 इति । सप्तप्रपादसूत्रवद्ध समान्याद्वयविराधोदाहरणमित्या-
 उमाख्ययोस्त्विति * सन्दिग्धासन्दिग्धभृत्याद्युक्तादाहरणे-
 कैकस्मिच्छेदे प्रमाणद्वयसमवायं कैकस्मिच्छेदेष्वपि
 इत्याद्यद्वास्मभुक्तप्रकारविशेषक सूचयितुमाह
 * उपकारपृष्ठभावेन पदार्थशास्त्राणामप्यतिदेशाभ्यु-
 पानिकेष्वपि धृत्यादिषु बलावलस्य विचार्यत्व वृत्तानु-
 रानिजानानि * एव तावदिति * एतद्वय विवृणोति
 * यरमय भवतीत्यादीनां प्रत्यक्षगम्यानां धृत्या-
 दीनां यथाहृदी हृदीभ्यासादयतीत्यादिभि र्यने अनुमानगम्यै धृ-
 त्यादिभि सह पशौ चानुमयानां प्रयाजादिविषयाणां धृत्यादीनां
 पशुपुराडाश प्रयाजादिविषयैरनुमानिकै धृत्यादिभि सह बलावल-
 मनुत्पन्नमत्र चेह धृत्यभावाच्छपज्ञानम् । बाध्यत इति पूर्ववर्तितोक्तन
 मार्गेषु व्याख्ययमित्यर्थः । किञ्च बाध्यैवमित्यपक्षायामप्रत्यक्षाणामा-
 नुमानिकै सजातीयै सह विराध प्रत्यक्षाणां बलीयस्त्वमाह * तद्य-
 धेति * विजातीयविरोधे पूर्वस्यापि धृत्यादशनुमानिकस्य परणाप
 निष्ठादिना प्रत्यक्षेण बाध इत्याह * विपरीतोऽपि चति * यथा
 कृष्णलेषु कृष्णदानवदन्तीत्यवहनतातिदेशानुमितिधृतिप्राप्तावघात-
 स्तुपकरणविमोचनसामर्थ्येन प्रत्यक्षेण तुपरहिनेषु कृष्णलेषु शक्य-
 त्वावगमात् बाध्यत इत्युदाहरणमाह * यथेति * लिङ्गमालेषु उ-
 चनसामर्थ्यमिति करणाधिकरणापक्रमभाष्य मन्त्रसामर्थ्यस्य लिङ्ग-
 त्वाभिधानात्कृष्णलगतस्यासामर्थ्येस्वल्लिङ्गत्र नास्तीत्याशङ्काह * म-
 र्धेति * लैङ्गिकगोणमुख्यार्थविपर्ययविनियोगप्रकाराच्चन्ताया मन्त्रस्याति-
 रिक्तविषयत्वायागात्तदनुकीर्तार्थं भाष्यलैङ्गिकावनिषागासध्ये लि-
 ङ्गविषयलक्षणं तद्वित्याशयः । सामर्थ्यमात्रस्य लिङ्गत्वे भाष्यसम्भ-
 तिमाह * तथा चेति * प्राप्तयुक्त्या प्रापक विवक्षितत्वाल्लिङ्गदर्श-
 नात्के प्रापकापाद्वलार्थत्वाद्यन्नापक्रमतज्ज लिङ्गनापाद्वलनीयम् ।

तत्किमिति पृष्टे ऽनन्यथासम्भवात्तत्त्वानन्यगतिवत्क्षणसाध्यता-
या. प्रापकत्वाभिधानात् सामर्थ्यरूपता लिङ्गस्य भा-
ष्यकृतो ऽभिमतज्ञायतइत्याशयः । भवत्वन्यार्थदर्शनस्य प्रा-
पणसमर्थत्वाल्लिङ्गत्वम् । तस्य तु भूतिविरोधे बाधोक्तिर्न वेति
पृच्छति * यत्पुनरिति * सम्बेहोपपादनार्थं श्रुतेरानुमानिकत्वलिङ्गस्य
प्रत्यक्षत्वे ऽभिहित कृष्णलावघातउदय तर्ह्यन्यत्राप्यानुमानिक्या. श्रुते-
प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वासिद्ध प्रश्नो न युक्त इत्याद्यङ्गानिर्वेशानुमयाया-
श्रुतेर्वैकृतप्रयोगवाक्यैकवाक्यतयानुमेयत्वाभ्युपगमात् समस्तप्राकृत-
वैकृताङ्गप्रापकश्रुत्यादिप्रमाणपर्यालोचनमानुमीयमानायां श्रुतौ
विरोधपरिहारार्थं यल्लवत् प्रमाणाविरुद्धार्थाविषयतयानुमानादश-
ब्दरूपस्य वा लिङ्गस्य गौणसामर्थ्यायोगादसमर्थस्य च विनियोगा-
यागादवघातविषयप्रत्यक्षसामर्थ्यरूपलिङ्गानादरे विनियोगानुप-
पत्तेस्तस्या श्रुते. प्रत्यक्षलिङ्गबाध्यत्वसम्भवे ऽपि स्मृत्यनुमेयाका-
श्रुते स्थात-ज्येण पठ्यमानतयानुमयत्वाभ्युपगमन प्रत्यक्षश्रुतितुल्य-
त्वावगमाद्गर्भे नूनौ जानता दम्पतीकर्देवस्त्वष्टर्ज्जनिता विश्वरूपइत्या-
देर्मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहादिद्योतनार्थस्यान्यार्थदर्शनसामर्थ्य-
रूपस्य लिङ्गत्वानादरे ऽपि पैतृष्वसेयी मातुलसुतां सगोत्रां च प-
रीणीष चान्द्रापणं चरेत्परित्यज्यैनां मातृवत् विभृयात् इतिस्मृत्यनु-
मेयया श्रुत्या मातुलदुहितृपैतृष्वसेयीविवाहानपेघादेरन्यथा-
भावाद्यैरप्यसुचनार्थम् * यथेत्युक्तम् * उत्तरमाह * तत्रति *
प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे ऽपि स्मृतिमूलश्रुतिकल्पनाया दुर्वारत्वस्यैता-
त्त्विकवचकव्यमित्यादिविरोधाधिकरणवार्तिकोक्तत्वेन लिङ्गविरोधे मू-
लान्तरणङ्गुया दुरोत्सारितत्वादययार्थश्रुताश्रुतिमूल-व मूलान्तरो-
क्त्याभिप्रेतम् । यमेन स्वभगिनीयमी प्रति भावयोर्गर्भे दम्पती प्रजापति-
र्जनितेत्याभिधानात् भ्रातृभगिन्यपत्ययोरन्यान्य दाम्पत्यौचित्यधौतक-
त्वे ऽभिमतस्य गर्भेतिविति लिङ्गस्यौचित्येन वैवस्वतयोर्मयभ्यो. सया-
व पृष्ठघृग्भिर्मयमीमिधुनार्थं पम प्रोत्राच सतां नवमी युग्भिरनिच्छ-
त्याचष्टइति शौनकस्मृत्यगभेरित्युच. पञ्चमीत्येनानायुक्त्वाचम्या स्व-
भ्रातरयमप्रति गर्भस्यावेषायां दम्पती जनितत्वभिधानापतया भ्रातृ-
भगिन्यपत्ययार्दाम्पत्यौचित्यद्योतकत्वायागमाशङ्क्य मम सप्तपु-
यान्तराक्षव च स्रष्ट-तरेयो गर्भस्तज्जातयोस्तापत्स्त्रीपुंसयोर्दम्पती-
तापश्य स्वभाषिनी तद्वत्समाधारेयान्योश्चमम्पकाद्यो गर्भा भविष्य-
तितज्जातया धीर्पुंसयार्दम्पतितः ऽस्त्वित्यथ यमीयचनत्य ऽपि भ्रातृम-
गिन्यपत्ययोर्दम्पतीत्वौचित्यपातकत्वाविरोधसुचनार्थम् * न विराम-

क्रमः * आयाहीन्द्रपथिभिरीणितेभिर्यज्ञमिममो भागधेय जुषस्त्राभि-
तुमाञ्जुर्मातुलस्येव योषा भागस्त पैतृष्वस्यीवयामिवेति अस्यामप्यु-
चि धृतसेकतृप्तवपाय्य भागधेय जुषस्त्रापुक्त वपाया सेव्यत्वलक्षण
नामत्वं इष्टान्तेनोपपादयितु यथा मातुलस्य योषा रूपं जहुशब्दा-
द्यमपत्य यथा च पैतृष्वस्यी पुसा भागो भजनीया सस्या तथा
वपा तद्वत् सेव्येत्यभिधानं स्वरुचौ व्यूहति प्रार्ची जुहु प्रतीचीम्युष
भृगमिति, स्वव्युत्तनविधियाक्यशये च समानात्पुरुषदत्ता चाद्यश्च
जायत इत्यनेनैकस्मात्पुसो जाताभ्या भ्रातृभगिनीभ्यां पुरु-
षादत्ता भोक्ता पुरुषसन्तानो वाद्यश्च भाग्यस्त्रीसन्तानो जायत-
त्युक्तेभ्रातृभगिन्योरेव भोक्तृभोग्यतेत्याशङ्क्य निरासार्थमुन तृतीये
सङ्गच्छामहे चतुर्थे सङ्गच्छामहा इति य दवन्दीव्यमाना जात्या आ-
सतद्वेत्यनेनैकस्मात्पुसो जाताभ्या भ्रातृभागनीभ्यां द्वितीयाभ्यां स्व-
भार्यास्वपतिसपृक्ताभ्यामेकस्मात्पुमानन्यस्मात् स्त्रीत्येव जातेतृतीये
तता वा जाते चतुर्थे विवाहाद्या सङ्गतिं कुर्म इत्येव दीव्यमानाः
क्रीडमाना श्लाघ्यमाना जात्या कूलीना यस्मादासने तस्मादेकस्मा-
द्भोक्ता भोग्यश्च जायते इत्यभिधानं भ्रातृभगिन्यपत्ययार्दम्पतित्वौ-
चित्यद्योतकालिङ्गमनन्यगतित्वात् स्मृतिं बाधते तस्मात्पुत्रिकाकर-
णं दुहनु, स्वत्वनिवृत्त्यभावात्सापिण्ड्यानिवृत्ते ।

अविप्लुतग्रह्यचर्यो लक्षणयां स्त्रियमुद्धहेत् ।

अनन्यपूर्विकाङ्कातामसपिण्डां यधीयमीम ॥

इति सपिण्डाङ्काङ्कनिषेधात्तद्विषयत्वेन पैतृष्वस्यीमातुल-
सुतापरिणनर्यानपेक्षस्मृतिव्याख्येया अतएव ।

पैतृष्वस्यी भगिनी स्वसीयां मातुरेव च ॥

मातुश्च भ्रातुराप्तस्य गत्वा चान्द्रयण चरेदिति ।

गमनं प्रायश्चित्तमुक्त्वा ।

पताञ्जिस्तु भार्यां नोपयच्छेत् युद्धिमान् ।

ज्ञातित्वेनानुपयास्ताः पतति ह्युपयन्नाथ ॥

इति पैतृष्वमेयादिपरिणयनान्नये जातितैव सपिण्डताभ्या-
हेतुत्वेनोक्ता भगिनीत्यस्य पैतृष्वस्यीविशेषणत्वाभावे च-
तुष्ट्यापत्तरेतास्त्रिभ्यस्तुपपत्तिप्रसङ्गात्पितृष्वसु पुत्रिका-
करणे तृतीय पुत्रः पुत्रिकेवेति पुत्रिकायाः
पुत्रत्वस्मृते । अग्राते च पुस एति प्रतीचीति मन्त्रे चाभ्रातृका-
वुहिता पुत्रिकाकरणात्पुस प्रतीचीन पुत्रत्वङ्गच्छतीति पुत्रिका-
याः पुत्रत्वदर्शनाद् पुत्रिकायाः स्वभ्रातृ, पुत्र प्रति पितृव्यत्वापत्तेः ।

त्यज्ञानवाधा न शक्येत्यर्थे लिङ्गजन्यस्य ज्ञानस्य सविचिकित्सत्वा-
लिङ्गस्य सारूप्यशङ्कार्थं नन्विति भाष्य लिङ्गादपि सन्देहाख्यावि-
चिकित्सामानुषत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विक्षेपार्थत्वेन विचिकित्सोक्तिं व्या-
ख्यातुमाह * नन्विति * एतत् प्रामाण्यात् विक्षेपायोगमाशङ्क्य *
नर्हीत्युक्तम् * नैतदिति परिहारभाष्य श्रुत्यपेक्षत्वेन कुतश्चित्
लिङ्गान्निर्विक्षेपप्रत्ययाद्यागादयुक्तमाशङ्क्योपपादायतुमाह * पर पु-
नरिति * भवतु लिङ्गात्प्रत्यय इति भाष्यात् लिङ्गेन ज्ञानोत्पादन
सिद्धान्तिनाप्यभ्युपगतत्वात् । ऐकान्तिकमन्त्या गृहीत्वा ज्ञानस्यो-
त्पन्नस्य विक्षेपेऽपि दोषाभावेन सविक्षेपत्वस्य सविचिकित्सत्वस्य
वाच्यत्वात् सन्देहो विपर्ययोऽनध्यवसाया वा सदसत्तासाधारण्य-
ज्ञानरूपा विचिकित्साशब्देनाक्त इति मत्वा सन्दिग्धबुध्यभावाश्रितदे-
घमिति वाचकाभावेन च विषययायोगात्पारिदोष्यादिद्राक्त्वलक्षण
यैन्द्रीत्यसदसत्त्वयोर्मध्येऽन्यतरानिश्चयरूपोऽनध्यवसायाख्यो भवति
तस्याविराधेऽपि विषयसदसत्त्वादभ्यप्र परिच्छेदफलविज्ञानरूपत्वा-
भावेनाप्रामाण्यात् यलाघलचिन्तानुपपत्तर्वाध्यत्वंऽपि न पूर्वपक्ष
हानि । यतस्तु कदाचनति स्पष्टेन्द्रलिङ्गात् इन्द्रदेवस्योऽयं मन्त्रो
भवत्येवेति । एव सत्त्वनिश्चयरूपे निर्विचिकित्सायथ प्रत्ययो भव-
ति सप्रामाण्याविशेष्याद्विकल्पितुमर्हतीति पूर्णपक्ष्यादेत्यर्थः । न-
न्विति शङ्काभाष्यश्रुतिविरोध मन्त्रस्यन्द्रपरत्वाद्यागात् विज्ञानोत्पा-
दकशब्दसहकारितापर्यायधारणाभाव विज्ञानापरपर्यायाध्यवसाया-
ख्यनिर्विचिकित्सत्मानुपपत्तयुक्तमाशङ्क्य सविचिकित्सा हीति भा-
ष्यत्रदिहापि विक्षेपार्थं विचिकित्साक्तिरित्यत्र व्याचष्टे * नन्व-
ति * नतद्विदित परिहारभाष्य विक्षेपेऽप्यविरोधि श्रुतिविकल्प
नोत्तरकाल प्रामाण्यासम्भयदयुक्तमाशङ्क्यानध्यवसायाख्यविचिकि-
त्साशयत्वन व्याचष्टे * इतरस्त्विति * काममित्यादि न लिङ्ग वि ८६४।८
नियोजकमित्यन्त शङ्काभाष्य सिद्धान्तिन सार्वत्रिकलिङ्गात्प्रामा-
ण्यानुज्ञानौचित्यादयुक्तमाशङ्क्य विरोधे तात्प्रामाण्य नास्त्येवत्य
यमथ कुपिताक्त्या सूचयन् व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * वि-
चिकित्सोक्तविक्षेपार्थेऽन्याख्याया लिङ्गस्य चाप्राप्तवाधोक्तरेतद्वा-
प्यविरोध शङ्कते * कथं पुनरिति * यदि सविचिकित्सोक्त्या
सविक्षेपताङ्गते कथं भाष्यकृता सविक्षेपकत्वम् सविचिकित्स-
शब्दाख्यत्वेन परित्यज्य सशयो य स विचिकित्सशब्दाख्यत्वेन
हाके प्रसिद्ध स एवात्र सविचिकित्सत्वेनोच्यते लिङ्गस्य वा प्रा-
प्तवाधाभ्युपगमे कथं लक्षणस्य चाप्राप्तवाधाभ्युपगमे कथं लिङ्ग-

परिज्ञातत्वे भाष्यकृतोच्यते नास्मिन् विषयद्वये भाष्यविरोधो
 वार्तिकस्येत्याशयः वशद्वये एवशब्दः । भृत्यविरोधे लिङ्ग-
 विनियोज्यस्य मुख्यार्थतात्पर्यावधारणा लिङ्गस्याङ्गत्वरूपार्थविषय-
 परिच्छेदकविज्ञानोत्पादकत्वे ऽपि विरोधतात्पर्यानवधारणात् श-
 क्तिप्रकरणान्नानलक्षणलैङ्गिकज्ञानमात्रोत्पादकसामग्रीसङ्गावे ऽपि
 विषयपरिच्छेदकस्वरूपज्ञानविशेषात्मना विज्ञानोत्पादकतात्पर्यावधा-
 रणाप्यभामन्यमावात्सदसत्त्वसाधारणज्ञानरूपो ऽतथ्यवसायः ।
 सशय-एव प्रतिभादितुल्यो यस्माद्भवति तस्माद्यद्यपि पूर्वपक्षिणाको-
 कापेनाविरोधो ऽपि प्रामाण्यं त्यज्यते तथापि तद्विरमद्भिकुर्मन् । न तु
 विरोधे प्रामाण्यमित्येवमर्थत्वात् भाष्यस्य न तद्विरोधाभ्यो दोषो
 वार्तिकस्यास्तीत्याह * नैष इति * ज्ञेयसत्त्वानिभ्यतुल्यत्वात्
 सन्दिग्धत्वोक्त्या नाप्यवसाय एवाकः । शक्तिप्रमाणाज्ञानमात्रस्य
 च लैङ्गिकज्ञानसामग्रीत्वाभ्युपगमेनाविरोधे ऽपि ज्ञानमात्रोत्पत्तिरु-
 क्ता यस्तुतः भुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य विनियोक्तत्वायोगात्
 भाकाङ्गा च विना भुतिकल्पनां विना लिङ्गस्य शक्तराकाङ्गायामपि
 सामग्रात्वावगमात् प्रत्यक्षया च भुत्यान्यत्र विनियुक्तस्य मन्त्र-
 स्याकाङ्गानिवृत्तेः सामान्यभावेन ज्ञानमात्रस्याप्युत्पत्त्ययोगान् प्रा-
 माण्यशङ्केव नास्तीत्यभिधानार्थं यदेवेत्यादिभाष्यावयवं व्याचष्टे *
 यदि चेति * सामान्यतो लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमात्रेत्यादिप्रमाण-
 मित्येतपरिहारभाष्य सिद्धान्तिना सार्धत्रिकप्रामाण्यापह्णवावयुक्त-
 माशङ्का काममित्यादिभाष्येण सिद्धान्तिना विरोधविषयएवाप्रामा-
 ण्य शङ्कित ऽपि पूर्वपक्षी भ्रान्त्या सार्धत्रिकप्रामाण्यापह्णव सिद्धान्-
 तिकमत मत्या प्रकरणवादित्यादिभाष्येण प्रामाण्यमार्गे दर्शयन्ती-
 ८६५। त्याह * परास्त्विति * इममेव लिङ्गप्रामाण्यमार्गे द्रवयितुमा
 ह * नदेतदिति * यद्वा सार्धत्रिकं लिङ्गाप्रामाण्यं सि-
 द्धान्त्यनभिमत न विरोधविषया प्रामाण्योक्तिसौकर्यार्थं का-
 र्मात्मा भाष्येणशङ्कितं तन्निरासार्थं च सामान्यतः प्रामाण्य-
 मत्रात भाष्येण पूर्वपक्षेनोक्तमित्येवमन्यथा भाष्यद्वयं व्याचष्टे *
 अथ वेति * तुल्यबलत्वाभावे ऽप्यविरोधात् समुच्चय इति पूर्वपक्षभा-
 ष्य व्याचष्टे * अभ्युपगम्यापीति * एकस्यानेकार्थता विरुद्धेत्या-
 शङ्का प्रयाजादिजन्यस्योपकारस्यैकस्याप्यनकार्यत्वादशेनाश्विरो-
 धोत्तपर्थं न चेति भाष्यावयवं व्याख्यातुमाह * तद्यथेति * अभु-
 तावृत्तिदोषपक्षेः विरोधाशङ्कार्थं नन्वितिभाष्य व्याचष्टे * सङ्काद-
 ति * प्रधानानुरोधेन गुणावृत्तेरन्यथात्वात् विरोधपरिहारार्थमुप-

स्थापयेति भाष्यं व्याचष्टे * नेति * एकस्येन्द्रशब्दस्य मुख्यजघ-
 म्यवृत्तिद्वयविरोधशङ्कार्थमयं तर्हीति भाष्यं व्याचष्टे * इन्द्रेति *
 प्रयोगभेदेन विरोधपरिहारार्थं नेति प्रम इति भाष्यं व्याचष्टे * नेति *
 इन्द्रार्थत्वे मुख्यवृत्तः सम्भवस्य ग्राह्यत्वात्तत्त्वं द्वारसम्भवस्याध-
 वणादित्यर्थः । अत इत्युपसहारभाष्यं समुच्चयपूर्वपक्षानुरूपत्वादपु-
 क्तमाशङ्क्य परं लक्षणाार्थत्वेन तुल्यबलोक्तिं व्याचष्टे * तस्मादि-
 ति * एवमिति सिद्धान्तप्रतिष्ठाभाष्यं व्याचष्टे * एवमिति * कुत
 इत्याद्यवगम्य तं प्रश्नपूर्वमुपपत्तिभाष्यं व्याचष्टे * कुत इति * वि-
 धेरस्य मन्त्रस्य सामान्यतः समीहिताङ्गत्वे विधितो ऽवगतेर्हिती-
 यया ग्राह्यपत्यस्योपसततमत्वेन समाहितयोक्तेश्चैव पत्याङ्गतोक्ता
 भवतीत्याशयः । श्रुत्याद्यस्य वचनाभावे ऽपि प्रकरणलभ्यमामान्यम-
 न्यन्धे ऽस्य लिङ्गाद्विनिर्गता भविष्यतीति भत्राभिधीयत इत्यादिपूर्व-
 पक्षभाष्यांकानुभाषणार्थं नन्वात भाष्यं व्याचष्टे * यात्यात * वै-
 दिके ऽर्थे यद्वातिरिक्तप्रमाणायोगात् श्रुत्यभावे । लिङ्गादं प्रामाण्येन
 सम्भवतीति परिहारार्थं नेतिदित्यादिविप्रकृष्टः श्रुत्यर्थालिङ्गमित्य-
 न्तं भाष्यं व्याचष्टे * तदिति * श्रुतिं विना प्रामाण्याभावे लिङ्गस्य
 श्रुत्यभावे नुपपत्त्यभावात् श्रुतिसद्भावकल्पकत्वायोगात् प्रामाण्यापत्तेर्ब-
 लाबलचिन्तानुपपत्तिशङ्कार्थं तदित्यादिभाष्यं व्याचष्टे * परस्त्व-
 ति * अध्ययनविधितो मन्त्रस्य सामान्यतः समीहितार्थत्वे ऽवगते
 तद्विशेषापेक्षायां प्रकरणेन प्रकृते कर्मणि समीहितविशेषत्वेन सम-
 र्पिते यदुद्देशेन विधिविषयत्वाख्यस्य तादर्थ्यस्यानेनेदं कुर्यादित्येवं
 रूपाङ्गाङ्गिवाचिशब्दाभावे ऽनवगते समीहितविशेषार्थत्वं च विना
 सामान्यतां ऽवगतस्य समीहितार्थत्वस्यानिर्वाहस्तत्रिर्वाहायानेन
 यजेनेति श्रुतौ प्रकरणेन कल्पितायां कथं मन्त्रेण यागं कुर्यादित्यपे-
 क्षायां यथा शक्यतादिति सर्वाख्यातसाधारणोपयन्धात्सामान्यतः
 शङ्काद्वारा ऽवगमे तद्विशेषापेक्षायां लिङ्गेनाभिधानाख्ये द्वारविशेषे
 समर्पिते ऽपि पूर्ववदेव मन्त्राभिधानशान्दयवाचिशब्दाभावे ऽन्व-
 यानवगतेरभिधानद्वारात्तत मन्त्रेण प्रजतेति द्वारद्वार्यन्वयवाचिश-
 ब्दकल्पने ऽस्या लैङ्गिकविनिर्गतामप्यानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या ऽव-
 गतश्रुतिमूलत्वेन लिङ्गप्रामाण्योक्त्यर्थमन्त्रेत्यादिश्रुतिमूल एवायमर्थ
 इत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * लिङ्गस्य श्रुतिकल्पकत्व
 सति विरोधे ऽपि श्रुतेरेव कल्पकत्वाविधानात् प्रामाण्याविधानश-
 ङ्कार्थं यदीत्यादि अर्हतीत्यन्तं भाष्यं व्याचष्टे * परस्तु मदीयमन्वति *
 नापीत्यादि बाध्यत इत्यन्तं भाष्यं प्रामाण्यविकल्पाख्यदोषपरिहारार्थः

त्वेन व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * विकल्पयोगोपपादनार्थं यतस्त्वित्याद्यर्थविप्रकर्ष इत्यन्तं भाष्यावयवं व्याख्यातुम् * विरोधे चेत्युक्तम् * भाष्ये च लिङ्गभूतस्येन्द्रणब्दस्येन्द्रोक्तिमसामर्थ्यमालोक्यानेन मन्त्रेणोन्द्रोपस्थानमित्यर्थं ततोऽर्थो च गम्यतइत्युक्ते सामर्थ्यादिद्रष्टव्यमात्रविनियोगः स्यात् न कृत्स्नमन्त्रस्येत्याद्युक्तं कृत्स्नमन्त्रविनियोगविषयश्रुत्यनुमानाय प्राग्भवन्तीति कृत्स्नस्य मन्त्रस्यैवावयवतामपेक्ष्य * आलोच्येत्युक्तम् * तदस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य इति श्रुतेः सन्तापादिष्वनुमानणब्दस्य पाठमङ्गीकृत्याप्रत्ययोत्पत्तिमल्लिङ्गेन पदमात्रविनियोगात् वाक्यायकृत्स्नमन्त्रविनियोगायोगास्यनुमेयश्रुतिवच्च लिङ्गाद्यनुमेयायाः श्रुतेः कच्चिदपाठादपाठ च विना विगिष्टक्रमकवस्तुसमूहार्थश्रुत्यसम्भवात् लिङ्गादिभिः श्रुत्यनुमानायोगमाशङ्क्य पदमात्रस्य निराकाङ्क्षार्थं शक्तत्वेनाप्रयोज्यतया विनियोगानर्हत्वात् पादमात्रे लैङ्गिकविनियोगानर्हत्वात् पदमात्रे लैङ्गिकविनियोगपर्यवसानानुपपत्तेः प्रथममिन्द्रपदैकवाक्यत्वालोचनया कृत्स्नस्य मन्त्रस्येन्द्रोक्तिसामर्थ्यरूपं लिङ्गज्ञानं ततः कृत्स्नमन्त्रसामर्थ्यालोचनयोश्चरितेनाप्यनेन मन्त्रेणेन्द्रोऽभिधेय इति शब्देन प्रयोगवाक्यैकदेशतयाभिसंहितेनोच्चारणक्रमाभावेऽपि अभिवानक्रमात्सम्भवाद्विशिष्टक्रमकवर्णसमूहात्मकत्वेनास्य मन्त्रस्येन्द्रोद्गस्वरूपोऽर्थोऽभिहितोऽर्थो भवतीति विज्ञानमित्येवं शङ्काद्वयपरिहारार्थं प्रथमं तावदिति भाष्यद्वयमविरोधे श्रुतिकल्पनापपत्त्यर्थत्वेन व्याख्यातुम् * यत्र हीत्युक्तम् * प्रत्यक्षश्रुतिविरोधे लैङ्गिकश्रुतिविकल्पनायोगोक्त्यर्थं तदतदित्यादिभाष्यावयवं व्याख्यातुम् * यत्र त्वित्युक्तम् * गार्हपत्योपस्थानाख्येनैकेनौघोपकारेण निर्हातेन मन्त्रवाक्यस्य कृतायागोपकाराख्यप्रयोजनत्वात् प्रकरणस्य च कृतयागाङ्गत्वबोधाख्यप्रयोजनत्वान्निराकाङ्क्ष्य तत्रेत्यनेनोक्तप्रयोजनाख्यः समीहितोक्त्यर्थः । चातुर्वर्ण्यादिवत्स्वार्थिकस्यानेन भाष्यत्वेन सामर्थ्यशब्देनोक्तः । विकल्पस्य चेत्यादिभाष्य व्याचष्टे * किं चेति * अप्रदोषत्वेनान्प्राथम्योपपादनार्थं नित्यव्यवृत्तिभाष्यं व्याचष्टे * स्वतन्त्रयेति * श्रुत्युपन्यासन लिङ्गमप्युपलक्षितमिति सूचनार्थम् * लिङ्गेन चेत्युक्तम् * चोदितं सन्न कृतमित्यनेन श्रुतं च नि भाष्यावयवं व्याख्यायाचोदितं सत्कृतामित्यनेनाश्रुतं सत्कृतं भवतीत्येवमश्रुतमिति भाष्यावयवे व्याख्याते व्युत्क्रमव्याख्यायां को हेतुरित्याशङ्क्य चोदितत्वापीतगलोचनेनाचोदितत्वापत्तिहेतुं सूचयितुम् * तदपेक्षेत्युक्तम् * अन्यतराभयणे सति इतरकरणस्य चोदितत्ववदार्थायमाणस्य

नियमार्थेन शास्त्रेणार्थादन्यनिवृत्तेरितराकरणस्यापि चोदितत्वात्
 दापो ऽकृतनेत्याशङ्कोतरश्च कार्यमिति निषेधाभावाग्रियमस्य च स्व-
 विषयनियतत्वमात्रपर्यवसानेनान्यनिवृत्तावध्यापारात्प्रकरणमपि चो-
 दितमिति नास्ति येनाकृतत्वस्यादोषत्वस्यादिति तदकरणमपीत्य-
 नेनोक्तमधुतस्याप्यनिषिद्धत्वेनावुष्टकरणमित्याशङ्क्य न शास्त्रपरिमाण-
 त्वादित्यनन न्यायन पदार्थेयत्तानियमात् अधिकपदार्थकरणे चयत्ता-
 याधापत्तेरश्रुतकरणदोषत्वात्तत्पर्यं यावांश्चेति भाष्य व्याचष्ट
 * धुतति * तुल्यत्वोपपादनार्थं उभयत्र हीति भाष्य व्याचष्ट
 * प्रसिद्धीति * विकल्पपक्षनिरासापसहारार्थं तस्मादिति भाष्य
 व्याचष्ट * तस्मात्तावदिति * समुच्चयपक्षस्यापिरोधात्खल्वपी-
 त्यादिपूर्वपक्षभाष्योक्तस्यानुभाषणपूर्वं निरासायमथत्यादिभाष्य
 व्याचष्ट * यस्मिन्नि * विराधापपादनार्थं यत्कृतसामर्थ्ययारि ८६७१२
 त्यादिभाष्य प्रश्नपूर्वं व्याचष्ट * कथमिति * भाष्यस्य वाक्यो-
 क्तिव्याख्यायां मन्त्रोक्ति कृतप्रयोजनोक्तर्नराकाङ्क्षयसिद्ध्यर्थत्व
 सूचनार्थम् * निराकाङ्क्षइत्युक्तम् * यस्मान्मन्त्रप्रकरणे ह्यपि
 निराकाङ्क्ष कृते लिङ्गस्य च विनियगरूपो ऽर्थं साकाङ्क्षाभ्यां
 मन्त्रप्रकरणाभ्यां साध्य तस्माल्लिङ्ग धृत्या विरुध्यनइत्यर्थः ।
 श्लोक व्याचष्ट * एक इति * मन्त्रप्रकरणयोर्नराकाङ्क्ष सति हवि-
 ष्ठदेहीति प्रवरप्रभ्राह्मयतीत्यादिवस्तुतपि विनियोजकत्वायागात्
 लिङ्गविनियोज्यपदानिरिक्तपदमात्रसमूहस्य चाकृतवाक्यत्पना-
 विनियोज्यत्वे विनियोगयोर्द्वयोरप्ययागात् लिङ्गविनियोज्य पदैक-
 वाक्यतायाश्च लैङ्गिकविनियोगापक्षत्वस्य नि सन्दिग्धत्वात् लिङ्गेन
 सह तुल्यत्वशङ्कानुपपत्तेर्भाष्याक्त लिङ्गवाक्यविरोधोदाहरणा-
 परितोपात्तस्यमुदाहरणान्तर तावदाह * लिङ्गति * होता यक्षन्मि ८६८१२
 प्रावहणाप्रशास्ताराप्रशास्त्रमृतुना सोम पिबता प्रशास्तर्यजेति प्रैव ।
 प्रशास्तृशब्दस्य मैत्रावरुणवाचित्वात् स्वयत्त्या मैत्रावरुणयागे नि-
 युङ्क्त । ततश्च मैत्रावरुणस्य नियोज्यत्वेन नियाकृतवायागाद्विनियो-
 गार्थे प्रेक्ष्यपु मैत्रावरुणविधिर्न कथलेष्विति सूचनार्थं होतृप्रवचना-
 धीनत्वप्रियेण को ऽनुष्ठाने विशेषइत्यपेक्षायामाह *तत्रेति* मैत्राव-
 रुणस्य यागे नियोगे ऽस्मिन्स्तस्य प्रैव कर्तृत्वाशक्ते अयक्तस्य
 च विनियोगायागात् वाक्येन प्रैवे विनियोगायागमाशङ्क्य वाक्या

घगतेन प्रैषकर्तृत्वेन लिङ्गानवगतयागकर्तृत्ववाधात् हो-
 तुरेव सामाख्यागत यागकर्तृत्व बाधकाभावन यागे
 नियोगागतमैत्रावरुणस्य प्रैष शक्त्यविरोधोक्तौ त्वात्मनि चेत्यु-
 क्तं केन परेण मैत्रावरुणा यागे नियोक्तव्य इत्यपेक्षायां स च परो
 होता नियाक्ता विप्रतिषेधे समवायविशेषादितराभ्यामन्यस्तेषां यतो
 विशेषः स्यादिति सूत्रशेषात्कन न्यायेन विधायतइत्युक्तेऽपठ्यस्या-
 त्कृष्टकार्यकारित्वमसिद्धेर्मैत्रावरुणात्कृष्टस्य होतुर्मैत्रावरुणकार्यका-
 रित्वायोगान्मैत्रावरुणादपठ्यस्यानन्तरस्य होतुपुरुषत्वेन मैत्रावरुण-
 सदृशस्याच्छायाकस्यैवानेन न्यायेन मैत्रावरुणकार्यकारित्वप्राप्तेरप-
 रितोपान्समाख्ययोर्होतृकर्तृकत्वं प्रैषस्योक्तं प्रैषार्थेऽपि तर्हि यागे
 समाख्यया होतैव कर्त्ता स्यादित्याशङ्क्य यागांशे लिङ्गेन समाख्यावा-
 धः प्रैषार्थेत्यनेनोक्तः । मन्त्रब्राह्मणयोर्विरोधे मन्त्रस्य तु ब्राह्मण-
 चोदितार्थप्रकाशनात् तत्परतन्त्रवृत्तेरित्येन्द्रचधिकरणवार्त्तिकं म-
 न्त्रस्य ब्राह्मणानुरोधवृत्तित्वोक्तः प्रैषमन्त्रानुरोधेनैव ब्राह्मणवाक्य-
 बाधो न युक्त इत्याशङ्क्याह * यद्यपि चेति * ब्राह्मणोक्त्या श्रुति-
 स्तत्र विवाक्षतेत्याशयः । कीदृक् लिङ्गमित्यपक्षायामाह * यदि हीति
 * मैत्रावरुणस्य प्रैषकारित्वे होतुः समाख्यावगमप्रैषकार्यं यागका-
 रित्वापत्तेर्यागनियोज्योक्त्यर्थेन प्रशास्तृशब्देन होता वाच्यः । स च
 मैत्रावरुणकार्यलोपं मत्वा न यक्यो वक्तुमित्याशयः । मैत्रावरुणस्य
 प्रैषार्थकारित्वेऽपि होतृशब्दो मैत्रावरुणेऽनर्थकः स्यान्न युक्तोऽन-
 र्थकोऽभ्युपगन्तुमिति लिङ्गद्वयविरोधस्यैतदुदाहरणम् । ततश्चो-
 पक्रमस्थेन होतुर्यष्टवलिङ्गेनोपसहारस्यस्य प्रशास्तुर्यष्टलिङ्गस्य बाधः
 स्यादित्याशयेन शङ्कते * ननु चेति * ऋग्वद्विहितकर्मकारित्व-
 गुणयोगेन होतृशब्दस्यार्थवत्त्वाभ्युपगमं प्रशास्तृशब्दस्यापि तुल्यार्थ-
 वत्त्वेत्याह * गौण इति * आदिरत्यादिशब्दसूचित होतृशब्दस्य गौण-
 त्वायोग प्रकटयितुमाह * अपि चेति * शङ्काय प्रकटयन्नुपसहरति *
 तस्मादिति * होतृशब्दस्य होतरि मुख्यार्था वृत्तौ ऋग्वद्विहितकर्मका-
 रित्वस्य निमित्तत्वेन मैत्रावरुणेष्टया वृत्तौ निमित्तत्वायागात् कार्य-
 प्रप्तिरिव निमित्तं वाच्या मैत्रावरुण एव हातृकार्यम् ऋग्वेदविहित
 करोति न तु मैत्रावरुणकार्यं प्रैषानुवचनं होतृत्याशयेन परिहर्तुमाह
 * अत्रेति * एवमपि होतृशब्दस्य गौणत्वदोषो परिहृतः स्यादि-
 त्याशङ्क्य * सर्वथा तावदित्युक्तम् * अगत्या च मुख्यस्यापि गौण-
 त्वं न दोषायेत्याशयः । अध्वर्यवो यजयन्ति विनिष्वोद्गातारः
 स्तुवन्तीत्यादौ च मुख्यत्विव्याचिनोरभ्युद्गातृपदयोस्तत्पुरुषत्वपि

प्रयोगदर्शनात् होतृशब्दस्यापि मुख्यविधिव्याचिनस्तत्पुरुषमैव प्रावरु-
णव्याचिता कल्पयितुं युक्तानि सूत्रायतुमाह * सर्वं पथति * अथाह
यक्षोता यक्षदोता जक्षदिति मैव प्रावरुणां होत्रे प्रप्यत्यथ कस्मादहो-
तृभ्यः सङ्ग्राहो होत्राशंसिभ्यं होता यक्षदोता यक्षदिति प्रप्यतीति
चाहोतृषु होतृशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं पृष्ट्वा प्राणो वै होता प्राणः सार्व-
भृन्विजः प्रतिप्रतिवचनालोचनायां होतृशब्दस्य गौणता-
वसीयतइति सूचनार्थः सर्वशब्दः । अतो हातृलिङ्गत्वाभावाच्चायं प्रै-
पमन्त्रो होतारं प्रयुङ्क्ते किं तु प्रयादलिङ्गत्वात् प्रयास्तारमधेति त्रैह
लिङ्गयोर्विरोध इत्युपसहृतुमाह * तस्मादिति * एतत्प्रेषानुषच-
नमाश्रयिष्य एव लिङ्गेन वाक्यवाधो नार्थेषु प्रेषानुवचनाश्वित्याह *
न चेति * भाष्यकारांदाहरणमाश्रयिष्यति * म्योनमिति * श्लोकं
व्याचष्टे * सत्यपीति * पुरोडाशाधारस्य पात्रस्य सीदति पुरो- ८६९।१
डाशो ऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या सदनगन्धवाच्यस्याभधारणमाधारद्वा-
रा पुरोडाशमंस्कारार्थत्वाद्भाष्यकृतोपस्तरणत्वेनाके निश्चलत्वफल-
प्रतिष्ठापनपर्यन्तं मादने मन्त्रवर्णात्कार्यमिति सूचनाय प्रतिष्ठाप-
नाक्तः स्यान्नादिकल्पयाम्यन्तपदसमूहात्मकमेकं वाक्यं तस्मिन्नि-
त्याविसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकमपरमित्यर्थकत्वादेकं वाक्यं
साकाङ्क्षं चाद्विभागं स्यादित्यत्र वाक्यैकत्वविशेषण-
प्रत्युदाहरणत्वेनोक्तत्वात् सकलस्य स्यानादेः सुमनस्य-
मानान्तस्य पदैकवाक्यम्वयायोगे ऽपि तस्मिन्निति त-
च्छब्दाद्वाक्यद्वैकवाक्यतावगम्यते यद्यपि किं सकलस्यो-
नादिसुमनस्यमानान्तपदसमूहात्मकावान्तरवाक्यभेदशून्य वाक्यं
लिङ्गविनियोज्यत्वविचारं न सम्भवति तथापि किमेक एवाचान्तर-
वाक्यरूपांशो लिङ्गबलीयस्त्विति युज्यते वाक्यबलीयस्त्वाद्वा द्वि-
तीया अपि द्वितीयांशेन सहैको ऽशो विनियोज्यः केवलो वेत्येवं
विचारः सम्भवतीति परमतन तावत्समाधत्ते * तत्रेति * म-
न्त्रप्रकाश्यस्यार्थद्वयस्य विशेषणविशेष्यत्वेनोक्तावान्तरवाक्यमे-
वायोगात्स्यान्त्ययोगोक्तौ विधेयत्वाभावेनाद्वाङ्गित्वाद्यपेक्षाभावात्
वाक्यैकवाक्यत्वानुपपत्तोरदावान्तरवाक्यभेदे सति वाक्यैकत्वायो-
गात् सत्यपि च वाक्यैकवाक्यत्वे लिङ्गस्यावान्तरवाक्यविनियोगेन
पर्यवसानसम्भवेन वाक्यान्तरैकवाक्यत्वानपेक्षाहिङ्गानपेक्षितस्या-
वान्तरस्यार्थान्तरे च लिङ्गविनियोगेन निराकाङ्क्षीकृतस्य लिङ्गवि-
नियोज्यावान्तरवाक्यैकभूतावान्तरवाक्यान्तरविनियोजकतया लि-
ङ्गापेक्षेण वाक्येन विनियोगाशक्तैर्वाक्यस्य विनियोजकत्वायोगा-

स्सत्यपि विनियोजकत्वे लिङ्गस्य वाक्यानेकत्वनिश्चयाद्वाक्यस्य लिङ्गापेक्षत्वनिश्चयात्तुल्यबलत्ववाक्यबलीयस्त्वयोः शङ्कानुपपत्तेरेत-
 त्ममाधानापरितोषादन्यथा समाधत्ते * अथ वेति * श्लोकं
 व्याचष्टे * तस्मिन्निति * साकाङ्क्षावयवत्वे सत्यप्यर्थक्याभा-
 वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्य साकाङ्क्षावयवत्वेनैवार्थक्यस्य कल्प-
 यितुं शक्यत्वादिदमेवैकवाक्यत्वे प्रधानकारणमित्युक्त्वा साका-
 ङ्क्षावयवत्वं नार्थक्यकल्पन शक्तये हीत्यादिनोपपादितं यदीत्या-
 दिना लिङ्गबलीयस्त्वस्य नानावाक्यत्वानापादकनोपपादिता वा-
 क्यस्य तर्ह्यलब्धात्मकत्वाद्बिरोधो बलाबलचिन्ता वा न युक्तेत्याश-
 ङ्काह * तेनेति * वाक्यस्यात्रात्मलाभो ऽस्ति न वेत्येवमिह
 चिन्त्यते तेन लब्धात्मकस्य वाक्यस्य लिङ्गेन सह विरोधे सति
 बलाबलमिव वाक्यात्मलाभस्याशङ्क्यमानस्य बलाबलसहितो
 लिङ्गवाक्ययोर्विरोध इति भाष्यस्यविरोधोक्त्या चोक्तो नतु लब्धा-
 त्मकस्य वाक्यस्येति वदता सूचिते वाक्यात्मलाभस्य भाष्याना-
 रुद्धत्वमाशङ्क्य कृत्स्नमन्त्रविनियोगोक्तिद्वारा कृत्स्नस्यैकमन्त्रतोक्तं
 त्युक्तम् अनेन न कृत्स्न एको मन्त्र इति कृत्स्न उभयत्र विकल्पेन
 समुच्चयेन वा प्रयोक्तव्य उत कल्पयाभ्यन्त एको मन्त्रस्तस्मिन् सी-
 देत्यवमादिरपर इतिकृत्वा विभक्त्येत्येव सन्देहभाष्यव्याख्यां सू-
 चिता वाक्यात्मलाभ एव कथं तर्हि कस्मात्साक्षात् विचारित इत्या-
 शङ्काह * तत्रापीति * साकाङ्क्षावयवत्वेनापाततो वाक्यात्म-
 लाभप्रतीतेर्लिङ्गेन वाक्यभेदप्रत्ययेन याधे सत्यनिर्वाहाद्वाधे तु
 निर्वाहाद्वाक्यात्मलाभसहसद्वायार्थं बाधकसदसद्भावविचार इ-
 त्याशयः । किं तावदिति पूर्वपक्षभाष्य व्याचष्टे * किमिति * तु-
 ल्यबलत्वे पूर्वपक्ष्यमाणे कृत्स्नो मन्त्र उभयत्र प्रयोज्य इति पूर्वपक्षव-
 चनव्यक्त्यसम्भवमाण्ड्यं पुरोडाशसादने चेति चकारेण विभज्य
 प्रयोगो ऽपि पाक्षिकः सूचितः पुरोडाशसादने चेति वाशब्दाध्या-
 हारणोभयत्र विकल्पेन कृत्स्नप्रयोगस्य शब्दावृत्त्या समुच्चयेन
 कृत्स्नप्रयोगो ऽभिहित इत्येवं पूर्वपक्षवचनव्यक्तिभाष्यव्याख्यां सू-
 चयितुमाह * तदा चेति * लैङ्गकविनियोगपक्षे विभज्य प्रयोगो
 वाक्यायविनियोगपक्षे विकल्पेनोपस्तरणसादनयोर्मध्ये अन्यतरत्र
 समुच्चयेन बाधयत्र समुदायः प्रयोक्तव्य इत्यर्थः । विभज्य प्रयोग-
 स्य वाक्यभेदापेक्षत्वात्समुदायप्रयोगस्य वा भेदापेक्षत्वात् वाक्य-
 भेदाभेदयोस्तथार्थभेदाभेदापेक्षत्वात्तावत् एव च स्योनादेःसुमनस्य-
 मानान्तस्य मन्त्रसमूहस्यैको ऽर्थो भिन्नो वेत्यतवसितमन्त्रशास्त्रार्था-

योगाद्विभज्य समुदायप्रयोगयोर्विकल्पो न सम्भवतीत्याशङ्कते * कथ
 पुनरिति * समुदायावयववैकल्पिकप्रयोगापादकवैकल्पिकाभिन्ना
 भिन्नरूपतत्त्वशब्दनोक्ता । एकस्याप्यतो देवा भवन्तु न इत्यादे-
 मन्त्रस्य देवविष्णवादिवैकल्पिकदेवतास्मृत्या वैकल्पिकानेकार्थत्वा-
 यगमात् एकस्यापि स्योनादे सुमनस्यमानान्तपदसमूहस्य विशे-
 ष्यभावापन्नैकार्थत्व स्वतन्त्रार्थपरत्व वेत्यव वैकल्पिकानेकार्थत्वा-
 विरोधेन वैकल्पिकवाक्यभेदाभेदाविकल्पाविरोधाद्विभज्य समुदा-
 यप्रयोगयोरविरुद्धा विकल्प इत्याशयेन परिहरति * सर्वेयेति *
 कथ प्रमाणतो भिन्नाभिन्नरूपतया ऽनवस्थितस्योनादिसुमनस्यमा-
 नान्तमन्त्रास्त्रार्थवर्गतिरित्यपेक्षायामाह * लिङ्गति * वाक्यवली-
 यस्त्वपूर्वपक्षात्त्वर्थमथ वेति भाष्य व्याचक्षाणस्तस्मिन्पक्षे प्रकारेण
 विभज्य प्रयोगसूचनाशङ्का निराकर्तुमाह * यदा न्विति * यथा
 लिङ्गाच्छीघ्रप्रवृत्ते धृतिर्लिङ्गाद् यलीयसी । तथा यस्य येन सह स-
 म्वन्ध एकवाक्यतया न विद्यत न तस्य तद्विषया शक्ति कल्प्यते
 इति वार्त्तिकोक्तं न्यायेन लिङ्गस्य कवलपदविनियोगे पर्यवसाना-
 यागेन पदान्तरैकवाक्यत्वापेक्षित्वात् वाक्यमपि लिङ्गात् शीघ्रं
 प्रवृत्तेस्ततो यलीय इत्यभिधानार्थं तद्वीत्यादिभाष्य व्याख्यातुम् *
 धृतिर्वैयुक्तम् * एवमित्यादिप्रयाजनमस्तीत्यन्त सिद्धान्तभाष्य व्या-
 चष्ट * एवमिति * तस्मिन्नित्यस्याप्युपलक्षणस्योनादि रिति स्यानादिह-
 उपस्तरणाप्रकाशनाय तस्मिन्नित्यादिश्च सादनप्रकाशनाय स्वतो ऽवग-
 तन सामर्थ्येन विनियोगाभिराकाङ्क्ष शक्यत कर्तुमिति यत्तु साका-
 ङ्क्षत्वं कल्पयितुमारभत * तत्तस्मिन्निति * तच्छब्दार्थान तच्च
 वैश्वदेवीतिवन्नैववाक्यत्वापादकसाकाङ्क्षत्वं कर्तुं एवमोतीत्यध्या-
 हारण याज्य वाक्यात्मलाभेदेतो साकाङ्क्षावयवत्वस्य तच्छब्दादा-
 पातन प्रतीतस्यापि स्वतो ऽवगतेन सामर्थ्येन याधादकवाक्यत्व
 स्वात्मलाभ एव नास्ति कुतस्तस्य तुल्यफलत्वं दर्शयस्त्व वा शङ्कोत-
 त्याशय । स्यानाद कल्पयाम्यन्तस्य स्वकार्यसामर्थ्येन विनियो-
 गनिराकाङ्क्षोक्ता केवलस्य पदस्य लिङ्गविनियोज्यत्वशङ्कानिरासो
 ऽपि सूचन तस्मिन्नित्यादर्नेराकाङ्क्षात्कार्यस्य प्रकरणयत इत्यादे
 विनियोज्यतेत्यन्तस्याद्यस्य श्रौत व्याख्यानमकृत्वा स्यानादर्नेराका-
 ङ्क्षा ऽर्थस्य तथेत्यादे पाश्चात्यस्य श्रौतव्याकरण स्यानादर्नेराका-
 ङ्क्षास्य स्पष्टसूचनायतिसर्वस्तादादत्यनन सूचनपूर्वं श्लोक व्या-
 चष्ट * सर्वस्तावदिति * उपलक्षितभाष्यव्याख्याप्रकरणार्थं

मे* न चेत्युक्ते*तच्छब्दस्य पूर्वापेक्षत्वात्कथं च परस्य पूर्व्या विना
 नर्थकत्वानापत्तिरित्याशङ्कानिरासार्थत्वन श्लाकान्त्यपादन्यानादयार्थ-
 म् * यद्यपि चेत्युक्तम् * नास्तीत्यस्य न पुरोडाशसादनइत्यस्य च
 भाष्यावयवस्याप्येनैव पादन व्याख्येति सूचनार्थम् * तस्मादि-
 त्युक्तम् * एवमिति भाष्यस्य तस्मिन्सीदेति पुरोडाशसादना
 भिधानसामर्थ्यादित्यादिना सामर्थ्यावगतसादनावानयोगमात्रेण
 निराकाङ्क्षोक्त सामर्थ्यस्य विनियोजकप्रमाण्याभावन धोपस्तरण
 विनियोगाक्तस्तस्मिन्सीदेत्यस्यापस्तरणार्थात्सामर्थ्याभावाभिधानात्
 पुरोडाशसादन ऽपीति भाष्यस्य तत्तथ्यादिना सामर्थ्यावगतरूप-
 स्तरणविनियोगमात्रेण निराकाङ्क्षोक्ते सादन च विनियुज्यमानस्य
 स्योनामित्यस्य प्रयाजकवाचिप्रयाजनशब्दोक्तविनियोगाक्षपकसाम-
 र्थ्याख्यप्रमाणाभावन सादने विनियोगानर्हत्वात्केरथात्सामर्थ्याभा-
 वाभिधानात्पौनरुक्त्यमाशङ्काह * एवमिति * अर्थसिद्धस्यापी-
 तरेविषये सामर्थ्याभावनिरूपणस्य दाढ्यायेत्यर्थः । तस्मिन्नित्यस्य
 सादने विनियोगाश्रैराकाङ्क्षे स्योनमित्यस्याप्युपस्तरणे विनिया-
 गाश्रैराकाङ्क्ष्य सतीति भाष्यस्यैवशब्दार्थः । यत्स्यात् तदित्यत-
 स्यति भाष्यस्य सदस्यतन सीदेत्यस्य पुनरिति भाष्यस्य च पूर्व-
 ण सदस्यतन पौनरुक्त्यमाशङ्काह * यद्यति * तस्मिन्नित्यस्यैकत्र
 सादने सामर्थ्यस्य । तस्मिन्सीदात् पुरोडाशाभिधानसामर्थ्यादिति
 भाष्याक्तस्य इतरस्यापस्तरणवादि भाष्यस्य स्यान्नमित्यस्य पैक
 आपस्तरणे सामर्थ्यस्य तथति भाष्याक्तरस्यतरत्र सादन पुरोडाश-
 सादन ऽपीति भाष्यस्य नास्ति सामर्थ्यमित्यनुषङ्गसहितनाभाव
 दर्शयित्वा तच्छब्दालाचनयैकवाक्यत्वस्यावगनस्यार्थैक्य विनानुपप-
 त्तरवयवद्वयस्येतरतरविषय सामर्थ्यावश्य भावमाशङ्क्य सत्यन्त-
 स्मिन्सीदेत्यस्य पूर्वैकवाक्यत्वाद्युपस्तरण पूर्वस्य च पदैकैवाक्य-
 त्वात्सादने शक्तितथापि स्वरूपणोभयामंभयारुभयार्थविषयशक्त्य
 भावाद्विनिर्वागस्य श्रुत्यर्थविप्रकर्ष इत्युक्ते तस्मिन्सीदेति घत्स्यो
 नादिशब्दानामप्युपस्तरणायसदनकरणाक्ति शक्त सदनम् करो-
 मीत्यतदेकवाक्यत्वाधीनत्वेन तत्वायानाद्विप्रकर्षतुल्यत्वमाशङ्क्य स-
 दनशब्दघत् स्यान्सुशेवशब्दार्थितीयान्त येन कृणातिकर्मभूतस्य
 सदनशब्दाक्तस्य स्थानस्य प्रहृत्यसुमुखत्वरूपस्तुत्यर्थत्वेन तशब्दस्य

च स्थानापेक्षितस्यात्पुरोडाशसमर्पकत्वेन घृतस्य धारयेत्यस्य च
 करणसमर्पकत्वेन कल्पयामिशब्दस्य च सदनक्रियाया रचनाक-
 पस्तुत्यर्थत्वेन कृणामिपदैकत्वस्य स्पष्टत्वात् स्योनादे कल्पया-
 म्यन्नस्य सदनकरणोक्तिशक्ति स्पष्टत्वरूपेण प्रत्यक्षत्वेन प्रथमायग-
 तत्वान्मुष्येति घदता यत्स्योन तद्वत्स्येति भाष्येणात्मनिबन्धन
 स्वरूपनिबन्धन एतत्तात्पर्यं धर्ममुपनीय सिद्धत्वेनोक्ता तस्मिन्नित्या-
 देरपि तर्हि पुरोडाशसादनाख्य सदनक्रियाफलात्तत्पर्यत्वेन कृणोमि-
 पदैकवाक्यत्वात् सदनकरणोक्तिशक्तिस्तुल्येत्याशङ्क्य सदनक्रियाया
 मन्त्रविधेयत्वाभावेन फलानपेक्षत्वात् तच्छब्दस्य च पूर्ववाक्योक्त-
 सदनपरामर्शित्वसम्भवनैकवाक्यत्वानापेक्षत्वात् बलात्कृणोमिपदैक-
 वाक्यतामापाद्य सदनकरणोक्तिशक्ति पाश्चात्यत्वेन जघन्यति यदना-
 सीदेत्यस्य पुनरितिभाष्येनरमन्त्रावयवैकवाक्यत्वनिबन्धनस्य ए-
 तत्तात्पर्यसुधर्मस्य तेनाकाङ्क्ष्य सत्यैकवाक्यत्वकल्पनायोगेन तद्विध-
 न्धने शक्तकल्पनायोगाग्निराकरण कृतं ततश्च भिन्नार्थात्वाच्च पौ-
 नरुक्त्यमित्येव सकलो ग्रन्थो निराकुलीकार्य इत्यर्थः । एवमप्येक-
 वाक्यत्वोपगमनएतत्तात्पर्यलिङ्गविप्रकर्षार्थत्वोक्त्यर्थस्य सत्यमेवमि-
 त्यादिभाष्यस्थ सीदेत्यनेनोत्तरस्य त्वित्यनेन चापिचेत्यादिभाष्य-
 स्य च न ह्यस्मिन् विनियुज्यमानस्य किं चिदपि प्रयाजनम-
 स्तीत्यनेन पौनरुक्त्या परिहारात्कथं सकलस्य ग्रन्थस्यानाकलतेत्या-
 शङ्काह * पूर्वञ्चति* को वा अर्थविप्रकर्षं प्रस्तुतस्तत्र प्रकरणवत् ८७१।१
 इत्यादिना लिङ्ग बलवत्तरमित्यननैकस्यावयवस्य स्वार्थे अभिधानश-
 क्त्याख्यविनियोगप्रमाणसद्भावात्तस्य च धृतिकल्पनमात्रान्तरितत्वा-
 त्सन्निकृष्टो विनियोगाख्यधृत्यर्थः अयवान्तरार्थं त्वभिधानशक्त्या-
 दयप्रमाणाभावेन वाक्यस्य विनियोजकतयाऽप्युपनीयत्वात्तस्य च
 लिङ्गधृतिकल्पनान्तरितत्वात् विप्रकृष्ट इत्येववाक्यस्य लिङ्गापक्ष्यार्थं
 विप्रकर्षप्रस्तावे पूर्वकृते अवयवद्वयस्यैकवाक्यत्वायगमादैकार्थ्यं च
 विनैकवाक्यत्वायोगात् एकस्मिन्नर्थे शक्त शक्तिनियुक्ते इत्याशङ्का-
 निरासार्थं ततः स्योनमित्यप्यब्धमित्यादिभाष्येण लिङ्गन बाधापक्ष-
 रेकवाक्यवाद्यायोगापक्षविराधस्यापरिहारार्थत्वमाशङ्क्यैकवाक्यत्वो-
 पगमनशक्तेर्लिङ्गापविधिप्रकृष्टार्थत्वेन बाध्यत्वस्याचितत्वात् वाक्य-
 भेदोपपत्तेः शक्त्यशक्त्याविराध इत्येव एतत्तत्त्वशक्त्यामपिरोधिन-
 योपपाद्यत्वेन प्रयागभूताभ्यां सत्यमेवमित्यादिभाष्येणैकवाक्यत्वो-
 पगमनशक्त्याख्यस्य लिङ्गस्य सन्धानएतत्तात्पर्यलिङ्गापेक्ष्यार्थविप्रक-
 र्षप्रस्तावो मध्ये कृत इत्यस्य तावद्भाष्ये सीदेत्यस्य पुनरित्यनेनोत्तरस्य

त्वित्यनेन चार्थभेदादपौनरुक्त्यम् । अनेनापि चेति भाष्येण वाक्य-
 स्य तन्निर्वाहार्थस्य शब्दलिङ्गस्याभिधानशक्त्याख्यलिङ्गापेक्षया इ-
 णार्थत्वविशेषनिमित्तार्थविप्रकर्षप्रस्तावो न ह्यस्मिन्नित्यनेन च प्रमा-
 णस्य चोक्तौ पौनरुक्त्यं तत्तच्छब्दावगतैकवाक्यत्वनिर्वाहार्थकवाक्य-
 त्वोपगमनशक्त्याख्यालिङ्गात्कल्पितादेकवाक्यत्वनिर्वाहे ऽपगते
 ऽप्यवयवान्तराक्तक्रियाविशेषणोक्तिद्वारावयवान्तरस्यावयवान्तरा-
 र्थाभिधानशक्ते कल्प्यत्वात् स्वप्रधानभूतस्वार्थोक्त्या च निराकाङ्क्ष-
 णावयवारुत्तरार्थविशपणीभूतस्वार्थोक्तौ च इष्टार्थत्वापत्तरसार्थविश-
 ष्यस्यावयवान्तराकाङ्क्षाकल्पयित्वान्तरभिधानशक्तित्वात्कल्पनपूर्वक-
 ल्पार्थकल्पनाद्विप्रकर्षो प्रधानभूतस्वार्थमात्राक्तौ च इष्टसमवेतार्थान्तेना-
 वयवान्तरार्थोकाङ्क्षाकल्पनाभावात्सनिकर्ष इत्यवमारयशब्दादाप्येति
 भाष्यस्यत्यर्थः । एवमित्यादिभाष्यस्य तु निरूपणाद्वाक्यार्थत्वेनाद्य-
 प्रस्तावान्तरत्वात्प्रमध्यमप्रस्तावार्थत्व न युक्तमित्यनवयवम् * तस्मा-
 दिति लिङ्गबलीयस्त्वमिद्वान्तोपसंहारभाष्य * तस्मादि-
 ति * अथेति भाष्येण वाक्यप्रकरणयोर्विरोधे कीदृश्वला-
 यलमिति पृष्टा प्रकरणस्वरूपप्रश्नार्थं किं पुनरिति भाष्यमतिकर्तव्य-
 तार्थित्वलक्षणस्य स्वरूपस्य सूत्रकृतैवोक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य शब्द-
 तिकर्तव्यतार्थित्वरूपेण भावनानभिधाने वस्तुवृत्त्या तदर्थित्वे ऽपि
 अङ्गप्रधानवाक्यानामन्योन्यानाकाङ्क्षत्वनैकवाक्यत्वायोगापत्त्या तद-
 नुमानद्वाराविप्रकर्षायोगापत्त प्रकरणस्य वाक्यार्थविप्रकर्षेण दौर्ब-
 ल्यं वक्तुमतिकर्तव्यताकाङ्क्षत्वेन भावनाभिधानस्य प्रकरण-
 लक्षणकत्प्रकथनायैतद्भाष्यमिति सूचयितुमाह * किं पुनरिति *
 प्रकरणस्य विनियोगसामर्थ्योपपादनायेतिकर्तव्यतार्थित्वादिति
 सूत्रावयवः । न तु लक्षणकथनायेति न चेत्यनेनाक्ते वस्तुवृत्त्येतिक-
 र्तव्यताकाङ्क्षाया सद्भावे ऽपि शब्दस्पर्शाभाव शब्देकसमधिगम्ये
 ऽयं प्रामाण्याभावापत्तर्विनियोगसामर्थ्यस्याप्यसिद्धस्तत्रैतल्लक्षण-
 वाच्यमित्याशङ्क्य शब्दस्पर्शविनीतकर्तव्यताकाङ्क्षाया परमार्थतो
 विनियोगप्रामाण्याभावे ऽपि शब्दोक्तार्थत्वमात्रेण प्रामाण्यं वक्तुं श-
 क्ष्यामीति प्रौढिसूचनार्थं तत्र लक्षणानुक्तिरिति सूचयितुम् * तदि-
 त्याद्युक्तम् * यद्वा न लक्षणाजिज्ञासयाय प्रश्नः किं तु वाक्यकमा-
 भ्यां भेदजिज्ञासयेत्यन्यथागतार्थत्व परिहरति * अथ वेति * वा-
 क्यत्वात्तदभेदशङ्का दर्शयितुमारभत * साकाङ्क्षेति * इतिकर्तव्य-
 तान्वयं विना भावनाकर्तव्यत्वात्तत्पयं वसानात्प्रकरणे ऽप्योकाङ्क्षा-
 या शब्दस्पष्टत्वाविशेषसूचनार्थं पदसाकाङ्क्षत्वाक्ति प्रकरणस्य वा-

क्यसमूहात्मकत्वेन पदसमूहात्मकात् वाक्यात् भे-
दो ऽस्मा भविष्यतीत्याशङ्काद् * न चेति * यावतां
पदानां विभज्यमानानां साकाङ्क्षत्वं सहज्यमानानां चैकप्रयोज-
नत्व तावतां वाक्यतेत्येतावन्मात्रोपलक्षणवाद्वाक्यस्य तन्निरपेक्षायां
पदसंख्यायां प्रमाणभावे नैराकाङ्क्षात् प्राक् वाक्यत्वात् प्रकरण
ऽपि पदानामेकसमूहो न वाक्यानामित्यपरं बहुपदमित्यनेनाशङ्कानि-
रासार्थं सूचितं स्वान्तरवाक्यार्थवशेनावान्तरसमूहाख्यवर्गान्तरकृ-
तात्यन्तभिन्नवाक्यत्वादेकवाक्यत्वायोगमाशङ्क्यावान्तरसमूहीकृत्य
ऽपि महावाक्यार्थाख्यप्रयोजनवशेन महासमूहापसरेकवाक्यत्वोप-
पत्तिरुक्ता एतदेव न तद्वाक्यं हि तदर्थत्वादिति घेदाधिकरण्यासूत्र-
सभाष्यसम्मत्या द्रढयति * वक्ष्यति हीति * क्रमादभेदशङ्कां
दर्शयति * अप घेति * कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्यत्रय लक्षणत्रयोक्त्य-
र्थत्वेनाभासमानत्वादयुक्तमाशङ्क्य आद्यमेव लक्षणोक्त्यर्थं द्वितीय
लक्षणोपपादनायावयवव्युत्पत्त्यर्थं तृतीयं रुढित्वशङ्कानिरासाय
यौगिकत्वमुपपादयितुं पर्यायात्तत्त्वमित्येव व्याचष्टे * तदिति *
तत्त्व प्रकरणस्य प्रकरणत्व प्रकरणशब्दप्रवृत्तौ निमित्तं सर्वप्रकरणे-
ष्वनुवृत्तमन्यतो व्यावृत्तं लक्षणभेदो ऽवयवार्थोक्तिः प्रकरणशब्दप-
र्यापो विध्यादिशब्दः तैस्तैः प्रकरणं निरूपयतीत्यर्थः एतदेव विवेक्तुं
कर्त्तव्यस्येतिभाष्य तावत्तत्र प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * तत्रेति *
इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षायाः शब्दत्वोपपादनार्थं कर्त्तव्यतोक्तिं वेधा
व्याचष्टे * कर्त्तव्येति * सेति कर्त्तव्यताकप्रधानसाध्यत्वेनापूर्वस्येति क-
र्त्तव्यतां विना साध्यत्वायोगात्साध्यत्वोक्त्या भावनाया वा सेतिक-
र्त्तव्यताकप्रधानावच्छिन्नाया विधेयत्वेतिकर्त्तव्यतां विना विधेय-
त्वायोगाद्वायनाविधेनेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षित्यरूपेण भावनोक्तिसूचना-
यानुष्ठापकप्रयोगविधिविषयत्वलक्षणार्थत्वेन कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्या-
र्यानुष्ठेयत्वोक्तिभावनार्थत्वाकर्त्तव्यत्वोक्तेः खालिङ्गत्वापत्तेर्भावन-
शब्देन भावनोक्ताकर्त्तव्यत्वोक्तेः साध्यार्थत्वे फलवाचित्वापत्तर्वा-
पूर्ववाचित्य स्यादित्याशङ्कते * साध्यांशेति * फल भवद्वावयेद-
नेनेत्यामिति साध्यसाधनेतिकर्त्तव्यतावच्छिन्नाया भावनाया युगप-
त्प्रयोगविधिविषयत्वात्त्रयणामपि भावनायानामेककालत्वावगतेः
फलस्य चानिर्ज्ञातकालत्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताकालत्वावगमात्स्र-
गादेश्च कालान्तरमाधित्वेन साधनेतिकर्त्तव्यताप्रयोगेण सहैकका-
लत्वाख्यसमवायाभावादपूर्वस्य तु यदा त्वाद्यपरिस्पन्दात्प्रभृत्या
फललाभः क्रिया पूर्वापरीभूता लक्ष्यते वर्त्तते तदेति न्यायेन क-

लनिष्पत्तिपर्यन्तं पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालकालैक्यात् प्रयोग-
समवायोपपत्तिस्तस्यैव कर्त्तव्यत्वावधारणात् फलं कर्त्तव्यमिति
परिहरति * नेति * अपूर्वस्य फलत्वाभावात्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्र-
योगसमाप्त्ययोगात्स्वर्गादिनिष्पत्तिपर्यन्त कालैक्यात्स्वर्गादेरपि प्र-
योगसमवायोपपत्तिमात्रद्वय पूर्वापरौदासीन्यावस्थान्तरालवर्त्तिप्रयो-
गबाह्यस्य कालस्य प्रयोगपरिच्छेदकत्वायोगात्स्वर्गादेर्वाह्यान्तरालव-
र्त्तित्वाभावाच्च निष्पत्तिपर्यन्तकालैक्यानुपपत्तेः फलसिद्धयर्थत्वा-
च्चापूर्वस्यापि इत्युद्देश्यत्वलक्षणफलत्वोपपत्तेस्तन्निष्पत्तिमात्रेण प्र-
योगसमाप्तिसूचनार्थम् * तत्सिद्ध्यर्थेत्युक्तम् * यस्य च शब्दार्थेन
फल साध्यते नापूर्वं कृत्वेति भाषार्याधिकरणभाष्यं द्वितीयया पूर्वस्य
कृतिकर्मत्वाभिधानेन कर्त्तव्यत्वावधारणं द्रढयितुं तदवयव पठ-
ति * तेनेति * नवमाद्यसूत्रे च यज्ञेन क्रियते इति व्युत्पत्त्या पू-
र्वस्य यज्ञकर्मशब्दात्कस्य कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वेन हेतुना प्रयोज-
कत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्तस्यैव कर्त्तव्यतासूत्रकृता अभिप्रेतेति द-
शयितुमाह * तथा चेति * कर्त्तव्यताङ्गीकारेणेति तथाशब्दस्या-
र्थः फलदेवतयोश्चेति नवमाधिकरणे पूर्वपक्षसूत्रे चागन्मस्त्रः स-
ञ्ज्योतिषा भूमेति फलप्रकाशके मन्त्रे फलस्योत्पन्नञ्जितिमनुज्जपमि-
त्यादिषु देवताप्रकाशकेषु देवतायाः प्रयोजकत्वमुपन्यस्य चोदना-
तो हि तादृगुण्यमिति सिद्धान्तसूत्रे कर्त्तव्यतया चोद्यमानत्वे
नापूर्वस्य मन्त्राणामपि नवमाद्यन्यायेनापूर्वावगुणत्वागते फ-
लदेवतयोः कर्त्तव्यत्वाभावेन प्रयोजकत्वस्य निराकार्यमाणत्वात्फ-
लस्याकर्त्तव्यता सूत्रकृतो ऽभिप्रेतावसीयतइत्याह * फलं
ति * इतिकरणसूत्रावच्छेदाद्योपन्यासपूर्वनिराकार्यप्रयोजकत्वप-
रामर्शाय चावर्त्तनीयः कर्त्तव्यार्त्तिं द्वेधा व्याख्यायेतिकर्त्तव्यताका-
ङ्क्षोक्तिं द्वेधा व्याचष्टे * तत्रेति * कर्त्तव्यस्य य इति कर्त्तव्यता-
विषया आकाङ्क्षाभिलाषस्तस्य यद्वचनमिति व्यधिकरणस्य यद्वचन-
न्तपदद्वयस्याद्य व्याख्याने ऽभिप्रेतत्वात्तस्येति यद्वचां प्रयोज्यायां
कर्त्तव्यतानुक्तावितिकर्त्तव्यताया अभावेनापूर्वनिष्पत्ताद्यपि भावना-
याश्च विधेयत्वायोगे ऽपि शब्दविरोधाभावात्कयाचिदितिकर्त्तव्यत-
यावश्यम्भास्यमिति कर्त्तव्यता ऽकाङ्क्षायाः शब्देनाक्षेपायोगेन शब्द-
त्वापत्तेः शब्दे च सिध्यर्थमिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षेण कर्त्तव्यत्वस्य नि-
मित्ते च सूचनार्थं तत्रेति सत्सम्यर्थे ब्रह्मयोगेन यद्वचयो लक्षितः
पर्यायेणेति कर्त्तव्यतोक्तिव्याख्यानायानुग्रहोपयोगाक्तिः भावव्यु-
त्पन्नत्वेनाकाङ्क्षोक्तौ व्युज्जन्तयाकाङ्क्षणां कस्या व्याख्यातायामाकाङ्क्षापद-

स्य स्त्रीलिङ्गत्वप्रसिद्धे पुल्लिङ्गत्वायोगमाशङ्क्य पुल्लिङ्गत्वसिद्धौ घञ-
 न्ततायामुक्त्यामलौकिकप्रयागापत्तेर्घञन्तत्वायोगमाशङ्क्याकाङ्क्षाया
 शब्दत्वसिद्धौ वाच्यत्वविवक्षितु परमतेन पृष्टीसमाममाभप्रत्येय
 व्याख्यातिव्याख्यायतइत्यनेन सूचित साकाङ्क्षत्वापादकन रूपेणापूर्-
 वस्य भावनाया चाभिधानमात्रेणाकाङ्क्षाया शब्दत्वोपपत्तौ तद्वाचि-
 शब्दकल्पनायोगादेतद्व्याख्यायानापरितोषेण कर्मत्रयेण प्रत्ययम-
 भिप्रेत्योपपादसमासतया सूत्रमतेन व्याख्यातु यद्व्ययुक्ते ऽस्या व्या-
 ख्याया पदद्वयस्यापि सामानाधिकरण्याद्वनपदनान्वय पूर्वस्या तु
 वैयधिकरण्यादितिकर्तव्यताकाङ्क्षाया विधिवाक्ये कन चिच्छब्देना-
 नभिधानाद्वचनोक्तिमयुक्तामाशङ्क्य व्याचष्टे * वचनेति * आद्य-
 व्याख्याते ऽद्वप्रधानवाक्यैकवाक्यत्वाभ्यानुपपत्त्या कल्पितेन क-
 थमितिशब्देन प्रत्यायन द्वितीये त्वपूर्वकर्तव्यत्वपक्षे यागेनापूर्व कृ-
 त्वा स्वर्गे भावयेदिति साध्यसाधनान्वयान्वयानुपपत्त्या कल्पितेना-
 पूर्वकर्तव्यत्ववाचिना पूर्वं कृत्यति शब्देन भावनाकर्तव्यत्वपक्षे भू-
 तनेन विधिशब्देनेत्यर्थं वचनविशेषणस्य किं प्रयोजनमित्यपेक्षाया-
 माह * एतदित * प्रमाणान्तरेण प्रतीयमानत्वे ऽपि शब्दत्व
 सिद्ध शब्देनत्यध्याहार्य आकाङ्क्षाशब्देन प्रत्यायनशङ्का निवर्त्तयितु
 माह * तेनति * भावनत्यत्राप्यभिधीयमानेत्यनुपपत्तनीय भावव्यु-
 त्पत्त्याकाङ्क्षाया भावनाया वा प्रकरणात्त्वोक्ति आकाङ्क्षावतो ऽपूर्वस्य
 प्रकरणत्वानुपसंहारणापूर्वनिष्पत्तिभावनयेतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया-
 पूर्वस्याकाङ्क्षोक्ता वस्तुतस्तदशतयान्विता भावना विष्णुस्तरकाल क-
 ल्प्यत्वेनापूर्वस्य प्रागप्रतीतेराकाङ्क्षायोगाश्रावमिष्याध्वापूर्वप्रयुक्तत्वो-
 क्तमौच्यताया धर्मप्रयोजकस्यापूर्वनिष्पत्त्यर्थत्वाशयत्वेन व्याख्यातु
 शक्यत्वान्नापूर्वस्याकाङ्क्षास्तीति सूचित प्रारम्भो हीति भाष्ययस्मा-
 द् प्रकरणशब्दवाच्यो ऽर्थ स क इत्यपेक्षायामवयवार्थानुसारात्
 क्रियाया प्रारम्भो ऽवसीयतेक्रियानवयवत्वात्वाकाङ्क्षाया क्रियारम्भत्व
 न सम्भवति तस्मान्नाभिधानानपेक्षाप्रकरण किं त्वशत्रयान्वितकर्त-
 व्यभावनाभिधानाख्याक्रियारम्भात्मकत्वादाकाङ्क्षाभिधान साकाङ्क्ष-
 भावेनाभिधान वा प्रकरणमित्येषमुपलक्षणापपादनायावयवार्थभेदेन
 प्रकरणोक्त्यर्थतया व्याचष्टे * इदानीमिति * लक्षणोपपादनार्थ-
 त्वसूचनापदानीशब्द क्रियाप्रारम्भवाचित्वं प्रकरणशब्दस्योपपादयि-
 तुमाह * तत्रेति * अवयवालोचनया क्रियामात्रारम्भप्रतीतिर्वच-
 नविशेषणमयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षाभिधानस्य क्रियान्तरारम्भत्वायो-
 गादयत्रयापता भावनाभिधानक्रियारम्भत्वोक्त्यर्थत्वनोपपादयितु-

माह * का पुनरिति * किं विषया वचनक्रियेत्यपेक्षया तस्येत्येतेन
 कर्त्तव्यस्य भावनाख्यस्यार्थविषयत्वेन परामर्शं सूचयन्वचनोक्तेश्च
 वाक्यवाचित्वाशङ्कां निवर्त्तयन्नवनारितं भाष्यावयवं व्याचष्टे *
 अर्थेति * भाष्ये स इत्यस्य प्रकरणपरामर्शित्वेऽप्यारम्भ-
 शब्दसामानाधिकरण्यात्पुल्लिङ्गत्वाविरोधः इतिकर्त्तव्यताकाङ्क्ष-
 रूपेण भावनाभिधानस्यांशत्रयोपेतभावनाभिधानक्रियारम्भत्वमु-
 पपादयितुमारभते * भावनेति * इयंशभावेनाभिधानक्रियायाः
 प्रयोगवाक्यव्यापाराद्यतः प्रयोगवाक्यस्य प्रवृत्तिस्तस्य तदारम्भ-
 त्वात्किं केन कथमिति च फलकरणेतिकर्त्तव्यताकाङ्क्षत्वापादकेन
 भावयेदिति अनेन रूपेण भावनाभिधानस्य प्रयोगवाक्यप्रवर्त्तक-
 त्वात्तस्यैव इयंशभावनाभिधानक्रियारम्भतावसीयतइत्याशयः । प्रयो-
 गवाक्यस्यास्मात् प्रवृत्तिरिति व्युत्पत्त्या प्रवर्त्तकं प्रवृत्तिशब्देनोक्त य-
 स्मादाद्यप्रयोगवाक्यप्रवर्त्तकं सम्भावित्वाभिधानक्रियारम्भस्तस्मादिति
 कर्त्तव्यताकाङ्क्षभावनाभिधानस्य भावनाभिधानक्रियारम्भता युक्ते-
 त्यर्थः । फलाकाङ्क्षाया एव तर्ह्यवात्वादारम्भत्वं स्यादित्याशङ्काह *
 फलेति * फलद्वयमात्रसाध्यत्वेनाद्यांशद्वयपूरणस्य प्रकरणानपेक्ष-
 तयेतिकर्त्तव्यतालाभमात्रस्यानेकवाक्याधीनसिद्धित्वेन प्रकरणापे-
 क्षत्वादितिकर्त्तव्यतालाभे च फलकरणाकाङ्क्षयोर्हेतुत्वाभावेन प्रक-
 रणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनावकव्यावात्फधम्भाव एवेति क-
 र्त्तव्यतालाभाभावाच्चेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वेनोच्यते
 इत्युक्ते कथम्भावस्य फलकरणाकाङ्क्षोत्तरफालत्वेनानादिभूतत्वा-
 दारम्भत्वायोगमाशङ्क्य तेषामनेकेषां वाक्यान्तराणां समस्तानामा-
 लोचनापेक्षयेत्युक्तं पञ्चनशब्देनाभिधानवाचिनाऽविधानस्याप्युप-
 लक्षणं सूचयितुं विधानोक्तिः यथा च करणशब्दस्य स्वरसतः
 क्रियामात्रवाचित्वेऽप्यागमस्य क्रियान्तरायोगाद्योग्यतयाभिधाना-
 द्यक्रियाविशेषणवाचितावसीयते तथाऽरम्भवाचिनः प्रण्यस्य स्वर-
 सतः कथं किं भावविषयवशापगमेऽपि किं भावस्येतिकर्त्तव्यता-
 लाभाहेतुप्रकरणशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभूतारम्भत्वायोगाद्योग्यतयाङ्गवा-
 क्यालोचनादिभूतकथम्भावविषयतापीति सूचयितुमाह * करण-
 नि * स एव इति भाष्ये प्रकरणशब्दस्य शब्द-
 स्वेनायोगिकतया क्रियारम्भवाचित्वाभावात् तद्वशेनाकाङ्क्षा-
 भिधानलक्षणतावसातुं यक्येत्याशङ्कारम्भवाचिविध्यादिशब्दपर्या-
 यवात्प्रकरणशब्दस्यारम्भवाचित्वापवादार्थं पर्यायेण प्रकर-
 णोक्तपर्यञ्जया व्याचष्टे * स एव इति * विध्यादिशब्दमात्र-

स्य पर्यायन्वात् विध्यन्तापेक्षोक्तथानर्थक्यमाशङ्क्य परिहर्तुमाह *
 आदीति * इष्टान्तायान्तशब्दस्य सम्यन्धिशब्दतोक्ता विध्यन्तशब्द-
 स्यार्थमाह * विध्यन्तोनामेति * विध्यन्तापेक्षया विध्यादित्वे त-
 त्त्वमस्तालोचनापेक्षया कथं भावः प्रकरणमभिधानविधानक्रिययो-
 रारम्भ इति वार्तिकं विरुध्येतेत्याशङ्क्याह * तस्य चेति * भ-
 नेकेषां प्रयाजाद्यङ्गवाक्यानां वाक्यार्थानां च प्रयाजादीनां प्रयाजादि-
 प्रयोजनानां चालौचनानि विधिमध्यभूतानि यस्येति बहुव्रीहिणा
 मत्वर्थोक्तेरङ्गवाक्याद्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयैव
 विध्यादित्व भाष्यकृतोऽभिप्रेतं ननु विध्यन्तमात्रापेक्षया विध्यन्तो-
 क्तिरूपलक्षणार्थेत्याशयः । विध्यन्तमात्रापेक्षया च कथं भावस्यादित्वे
 विध्यन्तादित्वप्रसिद्ध्यापत्त्या विद्वदादिष्वप्रसिद्धयोगापत्तेरङ्गवाक्य-
 द्यालोचनाख्यविधिमध्यसहितविध्यन्तापेक्षयादित्वे त्यादिभूतविधि-
 भागव्यतिरिक्तसमस्तोत्तरविधिभागसमूहं विधित्वेनाभिप्रेत्य विध्या-
 दित्वप्रसिद्ध्युपपत्तेरेतत्प्रसिद्धिवत्त्वादि विध्यन्तमात्रापेक्षयादित्वं
 निराकर्तुमाह * इतीति * हेत्वर्थेनेति करणेनात एव मध्यसहितान्ता-
 दित्वादेतोर्विध्यादित्वप्रसिद्धिर्युक्तं त्युक्ते प्रसिद्धेरप्रामाण्याशङ्कानिरा-
 सायाचार्याणामित्युक्तम् आद्यन्तव्यपदेशयोर्वा मध्यापेक्षत्वात्तत्सम्ब-
 न्धित्वेन मध्योक्तार्थाऽयं ग्रन्थः वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदे जि-
 क्षामया प्रश्नपक्षे कर्त्तव्यस्येत्यादिभाष्येण भेदसिद्धौ प्रकरणस्वरूप-
 स्य वाक्याङ्गेदसिध्युपयोगित्वोक्त्यर्थत्वेन वाक्य त्विति भाष्यव्या-
 ष्यां सूचयितुमाह * तत्र चेति * वाक्यार्थोक्तः प्रयोजनत्वाभ्युप-
 गमे तन्मात्रपर्यवसाननानपेक्षः प्राज्ञाक्यानामन्योन्यान्वयायोगः प्रयो-
 जनत्वानभ्युपगमे पर्यवसानायोग इत्याशङ्क्य वाक्यार्थस्य प्रमेयत्वेन
 प्रमाणभूतवाक्यप्रयोजनत्वात्तत्प्रतिपादनेन वाक्यानां स्वप्रयोजनावा-
 काङ्क्षानिवृत्तिलक्षणे पर्यवसानं सत्यपि वाक्यार्थभूतभावनकाकार्येष्टा-
 इष्टप्रयोजनापेक्षावशेनान्योन्यान्वयोपपत्तिस्त्वनार्थम् * कियत्स्वपी-
 त्युक्तम् * पदानामपि पदार्थोक्त्याख्यकार्यान्तरापेक्षावशेनान्वयाद्विशेष-
 माशङ्क्याह * तथेति * पदमप्यधिकाभावात्कमारकाश विशिष्यत
 इत्यनेन न्यायेन पदार्थानां प्रमेयत्वाभावेन प्रमाणाप्रयोजनत्वायोगात्
 तन्मात्रे पर्यवसानं सम्भवतीत्याशयः । वाक्ये पदानामन्योन्यान्वया-
 दादौ विभज्यमानानां प्रयोजनलंशेऽपि वृत्तिर्नास्ति किं त्वन्योन्या-
 न्वयेनैव वाक्यार्थस्य प्रयोजनलाभ इत्यर्थः क्रमात् प्रकरणस्य भे-
 दमते कस्याम्नायमानस्य सन्निधिविशेषाकृततामात्रं हि क्रम इति

प्रकरणात्मकस्य दौर्बल्योक्त्यर्थं भाष्य व्याचक्षाणा वक्ष्याम इत्याह *
 क्रमेण त्विति * वाक्यक्रमाभ्यां प्रकरणस्य भेदमुपसहरति * तस्मा-
 दिति * तयोरित्युदाहरणप्रदत्तभाष्यमनकोदाहरणसद्भावाद्युक्तमा-
 शङ्क्य साकाङ्क्षपदसन्निधिमात्र हीत्यादिवार्तिकोक्तेन प्रकरणे ऽप्ये-
 ८७३।१ कवाक्यत्वशङ्का येनेत्यधमुपपादयति * किमिहेति * सूक्तवाक्ये-
 त्युदाहरणभाष्य सूक्तवाक्यस्यापि निगदस्य दर्शपूर्णमाससन्नि-
 धिपाठेन तदेकवाक्यत्वशङ्कासम्भवादयुक्तमाशङ्क्योपपादयति *
 सिद्धान्तेति * साक्षाद्दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्वायोगे ऽपि सूक्त-
 वाक्यविधायिन सूक्तवाक्येन प्रस्तर प्रहरतीतिवाक्यस्य विधायकभा-
 वलक्षणेनान्वयेन सूक्तवाक्यैकवाक्यभूतस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवा-
 क्यत्वात्तद्वारा सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यत्व म-
 विध्यन्तीत्याशङ्क्य विधयविधायकत्वलक्षणस्यान्वयस्यैकाध्यानापाद-
 कत्वनैकवाक्यत्वानापादकत्व मिश्रप्रवृत्तित्वात्तया सूचिते मन्त्रग्रा-
 हणयोर्द्वयोरपि प्रहरणाख्यैकाध्यांविषयत्वनैकवाक्यत्वापादकमाश-
 ङ्क्य विषयैक्यं ऽपि विधायकस्मारकत्वलक्षणव्यापारभेदादेकवाक्य-
 त्वायोगो ऽभिहित । अग्नये पायकायत्यादिवदिन्द्राग्नीपदस्याग्नीयो-
 माख्यपौर्णिमासीदेवताविशेषवाचित्वाद्ग्नीयोमपदस्य चेन्द्राग्ना-
 ख्यामावासाद्वताविशेषणवाचि-त्वादन्योन्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्लिङ्ग-
 विरोधाभावेन देवतापदोत्कर्षाभावात्तदेकवाक्यत्वहेतुकशेपोत्कर्ष-
 सिद्धान्तायोगेन सन्देहायोगमाशङ्क्यापपादनपूर्वं सन्देहांतत्त्वार्थं तत्र
 हीत्यादिभाष्य सङ्क्षिप्य व्याचष्ट * । लङ्काविति * निष्कृष्ट त्विति भू-
 तनिष्ठया देवतापदान्कर्षणस्य कृत्वापदेशानुभयत्र सर्ववचनमि-
 श्येत्तदधिकरणसिद्ध्यै स्मारित तच्छक्त्या विकल्पेन प्रकरणस्य
 शेषप्रापकत्वपक्ष ऽपि वृत्तेनामित्यादिप्रतीकत्वमङ्गीकृत्य कृत्वाख्येव ह-
 विरह्रुवेतामयीवृधतामहोज्यायो ऽकृतामिति शेषस्य यद्वचनेन
 चन्द्रादिपदशेषाणामप्युदाहरणत्व सूचितं देवतापदरहितानां शेषा-
 णां देवताविशेषणवाचित्वाद्योगेनाप्रयोज्यत्वमाशङ्क्य प्रयोगसमव-
 त्तदेवताविशेषणवाचितयैव प्रयोगसमवेतदेवतापदशेषै सह विक-
 ल्पेन प्रयोगापपत्तिमूचनार्थम् * तद्वहिता अपीत्युक्तम् * प्रकरणस्य
 विकल्पेनानकशपथिनियोजकत्व मत्वा यावत् कृत्व इति भाष्याव-
 यव समुच्चयनानेकशेषप्रयोगात्त्वार्थतया भासमान सर्वप्रयोगमात्रो-
 त्तवार्थेन व्याख्यातुमाह * प्रकरणेनेति * विकल्पपक्षे शपोदाहरण-
 भाष्याणामाश्रयापत्तेरस्या व्याख्याया परमतत्वमूचनार्थस्तावच्छ-
 द्द द्विवचनयोगिन यपस्य द्विवचनयागिना यपण सहैकवचनवा-

गिनश्चैकवचनयोगिभि सह वैलक्षण्याद्विकल्पोक्त्या नर्थक्यापत्तेरे-
कवचनयोगिना द्विवचनायोगिनश्चैकवचनयोगिभि सह विकल्पस्य
वक्तव्यत्वात्तत्र लिङ्गात्समानसंख्ययांरेव विशेषणार्थशेषत्वावगते
प्रकरणबाध स्यादित्याशङ्क्याह * लिङ्गमपीति * भवैलक्षणे १७-
ग्रीपोमपदशेषस्येन्द्राग्निपदान्विते प्रजापत्याविषदपेयस्य चेन्द्राविष-
दान्वये पाठक्रमेण देवतापदात् प्राक् प्रयोज्यत्वाभावात् देवताप-
दपेयस्य तु पश्चात्प्रयोज्यत्वात्प्रयागक्रमवैलक्षण्यार्थत्वेन वि-
कल्पोक्त्यर्थवत्त्वोपपत्तेर्लिङ्गानुसारेणैवोभयो पौर्णमास्यमात्रा-
स्ययोः सर्वशप्रापकत्वात् लिङ्गविरोध प्रकरेणस्ये-
त्याशय । प्रयोगसमयेन देवतापदशेषस्य स्ववाक्यस्यैवादेवतान्तरप-
दशेषस्य तु वाक्यान्तरस्यैवादिप्रमणित्वेन विकल्पानुपपत्ते प्रक-
रणवलीयस्त्वात्सर्वे यथा विकल्पन प्रयाक्तव्या वाक्यवलीयस्त्वाद्वा
प्रयोगसमयेन देवतापदपे एव नियमनेति सन्देहो न युक्त इत्याशये-
नाशङ्कते * ननु चेति * आत्मीयानात्मीयत्वलक्षणे विषमशिष्टत्वे
सत्यपि प्रकरणेनापनीतदेवताकस्यापि वाक्यान्तरस्य शेषस्य वि-
कल्पेन प्रयोज्यत्वप्राप्तेर्वाक्येन तु स्ववाक्यस्यैव नित्य प्रयोज्य-
त्वप्राप्ते वाक्यप्रकरणविरोधे सति वाक्यवलीयस्त्व विना स्ववा-
क्येनियमाश्रयणायोगाद्विकल्पोक्त्यविरुद्ध इत्याशयेन परिहरति *
सत्यमिति * प्रकरणस्यापार्थायवृत्तित्वेन युगपत्सर्वाङ्गमाहितत्वादस-
मवेन विशेषणान्वयप्रकाशनस्य चादृष्टार्थत्वाच्छास्त्रैकसमधिगम्यत्वन
चादृष्टैकैकस्माच्छेषादृष्टसिद्धवगतेरिदं हविरजुपेतामित्यताव-
तो विभागमन्ववद्विकल्पसम्भवे १७धीवृद्धतामित्यादेर्विकल्पायागा
च्छेषोदाहरणभाष्यस्य चास्मिन्पक्षे १५नाञ्जस्यापत्तेर्यावत् कृत्य इति
भाष्यावयवस्य सर्वप्रयागप्राप्त्यर्थत्वव्याख्यानायापरितोपात्त
मतेन समुच्चयार्थत्वव्याख्यासूचयन्प्रयासन्देह दूरयितुमाह *
असकृद्वेति * सकृदसकृत्प्रयागयारविरोधपक्षयोगसूचनार्थं वि-
रोधोक्तिः अवीवृधेतामिति शेषेणामकृतप्रयुक्तनर्णं देवत विशिंपर्ता
प्रस्तर प्रहरेदिति प्रकरणकल्पय्यासकृत्प्रयुक्तेनेति वाक्यकल्प्याया
वा भूते शेषस्येष्टदेवतापदैकवाक्यत्वपूर्वकेष्टवृत्ताविशेषणोक्तिसा-
मर्थ्यकल्पनापूर्वकत्वाविशेषादेकवाक्यत्वस्य च वाक्यप्रकरणाद्योक्तं
योरप्याकाङ्क्षाहेतुकत्वाविशेषानुत्ययलतीति पूर्वपक्षोक्त्यर्थे किं ताव-
दित्यादिभाष्यमाकाङ्क्षाव्यप्रकरणपूर्वकारन नैकवाक्यत्वस्य लिङ्गा-
दिव प्रकरणादपि विप्रकृष्टार्थत्वाद्वाक्यस्य दुर्बलतति पूरपक्षान्तरो-
क्त्यर्थं चाथयति भाष्य स्पष्टत्वात्तद्व्याख्यातम् । एवमित्यादिसिद्धान्त-

भाष्ये वाक्यवलीयस्त्वसिद्धौ वाक्ये पदैकवाक्यत्वप्रत्यक्षतोर्किं पदैक-
वाक्यत्वस्याकाङ्क्षाविशेषादयुक्तमाशङ्क्याकाङ्क्षानवगमे ऽप्यन्योन्या-
न्वयायोग्यपदसमभिध्याहारभाष्ये ऽस्यैकवाक्यत्वावगत्याशयत्वेनोप-
पादयितुमाह * क्लृप्तेति * वाक्यस्य वाक्यार्थाख्यप्रयोजनलाभेन नैरा-
काङ्क्षरूपात्परिपूर्णत्वात्प्रकरणे वाक्यैकवाक्यत्वस्याप्रत्यक्षत्वोप-
पादानपूर्वं विप्रकर्षोपपादनार्थमिति कर्त्तव्यताकाङ्क्षेत्यादिभाष्य
सूक्तवाक्यमन्त्रात्मकस्य वाक्यस्य ब्राह्मणात्मकदर्शपूर्णमासवाक्यै-
कवाक्यत्वायोगात्प्रहरणसंयुक्तत्वेन प्रकृतयागैकवाक्यतया तदभि-
धानसामर्थ्यकल्पनपूर्वकप्रकृतयागामिधानार्थत्ववाचिश्रुतिकल्पन-
स्यायुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्योपपादयितुमाह * कथम्भावन हीति *
इत्थं यजेतेति कथम्भावाख्यप्रकरणानुमितायां धृतौ द्रव्यपूर्णमास-
वाक्यविहितयागानुवादेन तद्भूतत्वेन सूक्तवाक्यविधिरेकवाक्य-
तयोपचरित इति सम्यन्धोक्त्या सूचितं प्रहरणसंयुक्तत्वात्साक्षा-
त्प्रकृतयागाद्भूत्वाभावे ऽपि प्रकृतयागापूर्वान्वयिनिरूपे सूक्तवाक्यसा-
ङ्गत्वसिद्धौ सामान्यसम्यन्धानुमानपूर्वं प्रहरणाद्भूतया विहितसू-
क्तवाक्यपनीतदेवतापदं शेषाणामात्मीयेवाक्यान्तरस्य न्यादन्यकीयैर्दे-
वतापदैः क्लृप्तस्य वाक्यशेषान्वयत्वाच्छेषान्तराकाङ्क्षैः सह पुन शेष-
ान्तराकाङ्क्षामुत्पाद्यान्वयकल्पनेति प्रहरणाद्भूतविध्यपेक्षितभा-
मान्यसम्यन्धसिद्धौ प्रहरणाद्भूत्वद्वारा प्रकृतयागाद्भूत्वोक्तिरिति तथा-
शब्देन सूचिते सामान्यसम्यन्धापेक्षया शेषाणां वाक्यान्तरस्य दे-
वतापदान्वयं स्ववाक्यस्य देवतापदान्वयं च तुल्यत्वेनोभयसा-
धारण्याद्विप्रकर्षया वाक्यत्वमाशङ्क्य सर्वशेषप्रयोगसिद्धार्थत्वं सा-
मान्यसम्यन्धोक्तेः सूचयितुम् * यावदान्नानामित्युक्तम् * भा-
ष्ये चाभिधेयां ऽयं प्रकृतो याग इति वाच्यं श्रौतप्रहरणाख्यद्वार-
विधेयान्वयस्य सामान्यान्ययोपक्षमसूचनाय पूर्वकालत्वात्कथंयांभि-
हित इति भूतनिष्ठा साक्षाद्यागामिधाने ऽपि धृतिविहितयागाद्भूतप्रह-
रणाभिधानद्वारा यागामिधानोपपत्तिसूचनार्थं तस्मात्सूक्तवाक्यत-
त्त्वरप्रहरतीति सामान्यान्ययापेक्षामसूचनाय वक्ष्यमाणभाष्योदाहृत-
धृतिविहितद्वारपरामर्शोपैव शब्दः प्रकृतयागापूर्वमाधनभूतप्रसर-
प्रहरणाद्भूत्वेन सूक्तवाक्यविधिमात्रात् सूक्तवाक्यस्य विशेषणभूतप्रकृ-
तयागमिच्छः प्रकृतापूर्वलक्षणाभावे प्रकरणव्यापारो न त्वद्भूत्वाद्यदेन
यागेतिकर्त्तव्यताभूतप्रहरणाकरणत्वेन सूक्तवाक्यस्य यागेतिकर्त्तव्य-
तात्वाभावात्प्रकरणाविनियोग्यत्वानुपपत्तः सन्निपत्योपकारिणां च
प्रकरणाविनियोग्यत्वस्यासंयुक्त प्रकरणादित्यसंयुक्तत्वोक्त्या पण्डित-

स्तत्वादितिसूचयितुं प्रहरणाद्भवविधिमात्रायागाङ्गत्वसिद्धयुक्त्यर्थं
भवतीत्युक्तम् एषोऽत्रेति भाष्यमुपपादितार्थविप्रकर्षोपसंहारार्थत्वेन
व्याख्यातुमाह * इतीति * तस्मादिति भाष्यं प्रकरणावधिसिद्धा-
न्तोपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * इतिकर्तव्यताकाङ्क्षे-
त्यादिभाष्येण सूक्तवाक्यस्य दर्शपूर्णमासवाक्यैकवाक्यताया प्रत्य-
क्षत्वनिरासं ऽपि देवतान्तरपदशेषाणामुक्त्यापदेवतापदैकवा-
क्यतायाः प्रत्यक्षत्वस्य निरसनीयस्यानिरासादुत्कर्षसिद्धेः कथं
देवतान्तरपदशेषाणां निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरित्याशङ्क्य प्रकरणसा-
मर्थ्यालोचनं विना देवतान्तरपदशेषाणामिदं देवतापदैकवाक्यत्व-
स्थानवगतेरप्रत्यक्षत्वं सिद्धमङ्गीकृत्य येन कारणेन यद्यप्यप्रत्यक्षा
सती पूर्णमासी देवतापदशेषाणामभावास्यादेवतापदैकवाक्यतानु-
मातुमारभ्यते तथापि प्रत्यक्षेणामावास्या देवतापदैः सहाभ्रातानामेव
शेषाणामभावास्यादेवतापदैकवाक्यत्वावगतेः प्रत्यक्षविरोधादानु-
मान सम्भवति यस्तुतस्तु शेषाणां स्ववाक्यदेवतापदान्वयादेव-
तापदानां च स्ववाक्यशेषान्वयात्प्रकरणान्नानार्थत्वोपपत्तेर्निराकाङ्क्षा-
णां देवतापदान्तराणां शेषान्तराकाङ्क्षात्पादनाशक्तेन प्रकरणस्या-
नुमानारम्भे सामर्थ्यमस्ति तेन कारणेन निष्कृष्य प्रयोगसिद्धिरि-
ति तेन शब्देत्कर्षसहितेन तच्छेषाणामपि निष्कृष्य
प्रयोग इति . भाष्यावयवानुपद्वेण परिहारार्थं तेन-
त्वादित्यभाष्यं क्लृप्तशेषैरिति चार्त्तिकेनानागतावेक्ष-
णन्यायेनार्थतो व्याख्यातत्वादिपरीतयाधपूर्वपक्षस्य चापेति
भाष्येणानुभाष्य निरासार्थं न यदित्यादिभाष्य वाक्ये पदैकवाक्य-
त्वस्य प्रत्यक्षत्वोक्त्या वाक्यस्य लिङ्गापेक्षया विप्रकर्षः प्रकरणापेक्ष-
या सन्निकर्ष इत्युपपादितार्थत्वादव्याख्याय चिन्ताप्रयोजनं विवेकतु-
माह * ततश्चेति * देवतापदान्तरशेषाणां नित्यमपकर्षसिद्धान्तप्र-
योजनमुक्त्वा तुल्यबलत्वपूर्वपक्षे प्रकरणस्य विकल्पेन सर्वशेषप्राप-
कत्वे वाक्याभ्रयणं नित्यमपकर्षः प्रकरणाभ्रयणं पाक्षिकः समुच्चये-
नासहप्रयोगप्रापकत्वे तु प्रकरणाभ्रयणे सर्वशेषाधिनिर्योग इति प्र-
योजनं सूचयितुं न पाक्षिक इत्याद्युक्तम् । बलावलयविपरीतपूर्वपक्षे
तु न पाक्षिक एवापकर्षः सर्वदेवताधिनिर्योग इत्युभयप्राप्यवधारणं
कार्यम् । अथेति प्रश्नभाष्यस्यार्थतः पाठपूर्वमाशये व्याचष्टे * अथ-
ति । अनुक्रमदाहरणं ज्ञातुमशक्यतुल्यतः आतुरज्ञानादापाततो ज्ञातं च
निश्चेतुमशक्यतुल्यतः संशयात्तावत्सम्भवत्येव प्रश्नः तावत्तिकस्यापि
तुल्यक्रममाणामैन्द्राग्नादीनां कर्मेणां याज्यानुवाक्यायुगलानां ज्ञाना-

रभ्याधीनत्वेन कस्य चित्प्रकरणेऽताम्नानाद्विधिमन्त्रस्य शुन्धनम-
न्त्रस्य च यथासंख्यलक्षणक्रमविनियोज्यस्य दर्शपूर्णमासप्रकरणा-
म्नातस्यापि शुन्धध्वमिति सन्निहितोपसंहारियुष्मदर्थो विषययस्य सा-
मर्थ्यात्मकलिङ्गविरोधेन दधिमन्त्रस्य चास्पष्टलिङ्गत्वेनापि प्रकर-
णाविनियोज्यत्वायोगाद्यथासंख्यलक्षणपाठसादृश्यहेतुकस्य क्रमस्य
प्रकरणविरोधे कस्य चित्तुदाहरणस्यानुपपत्तेरनुष्ठानसादृश्यहेतु-
कात् । क्रमादभिप्रेचनीयाङ्गत्वावगतेः प्रकरणाच्च राजसूयाङ्गत्वावगते-
रुदाहरणत्वेनाभिमतस्य पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधिनैव लक्षणं न
सन्ध्याभिव्यङ्ग्यावान्तरप्रकरणत्वप्रसङ्गाच्च किञ्चित्तुदाहरणमस्तीति
विपर्ययदाढ्याय सम्भवतीत्यर्थः । राजसूयइत्युत्तरमाभ्यमाशयांतिपूर्वं
न्याच्छेदः * शङ्कात्विति * कथं शक्यमित्येवेक्षितेनैकस्याम्नापमा-
नस्येति भाष्यघट्यमाणोपाङ्गादहितसन्निधिमात्रलक्षणत्वात्क्रमस्ये-
ति सूचयितुं तद्भाष्यकारीयं पुरस्तात्परस्ताद्वाम्नानसन्निधानलक्षणं न
क्रमस्यावान्तरप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपाद्येव तावत्सप्रयोजनस-
न्वेदोक्तार्थं यतीति भाष्यं शौन पेपायानादीनां सामान्यतां ऽङ्ग-
त्वासिद्धेस्तद्विशेषचिन्तायोगादयुक्तमाशङ्क्यापि धाङ्गमनिज्याः स्यु-
रिति चतुर्धाधिकरणासिद्धान्तसूत्रे ऽङ्गत्वस्य षड्यमाणात्वात्सन्वेद-
विपर्ययाभावेनोपपादयन्त्यदि तुल्यबले सर्वेषां धाभिप्रेचनीयस्य चेति
विकल्प इत्यध्याहारेण त्रधा सन्वेदोक्तार्थतया व्याख्यातुमाह *
तथा चेति * विपर्ययो विप्रतिपत्तिशब्देनोक्तः । समस्तैकाङ्ग्ययाः
समुच्चयायोगादुक्तप्रकारेण त्रैधैव विचार्यतइति इति करणान्वयः ।
कैमर्य्यचिन्ताया यलायलचिन्ताप्रयोजनत्वसूचनार्थम् * प्रकरण-
स्येत्युक्तम् * भाषाङ्गमभिधियोग्यत्वानां त्रयाणाम् एकवाक्यत्वा-
पादकत्वेनेष्टत्वादाकाङ्गालक्षणस्य प्रकरणस्य सन्निधिलक्षणस्य च
क्रमस्य तुल्यबलबोध्यार्थं किं तावदित्यादिभाष्यं सम्यग्धातुत्वादा-
काङ्गायाः सन्निधि च पिना सम्यग्धातुयोगात्सर्वास्तमाकाङ्गाणां स-
न्निहितायलपिनीत्यावगतराकाङ्गालक्षणस्य प्रकरणस्य वाक्यादिव
सन्निधिलक्षणाक्रमादर्थविप्रकर्षात् तुल्यतांतिबलायलधैवरीत्यगू-
पक्षान्तरोक्तार्थं चापि चेति भाष्यमेव मिथ्यात्वंविप्रकर्षादित्यन्तं
च निश्चात्मभाष्ये स्पष्टत्वाद्भ्याख्याय सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्या-
वान्तरप्रकरणात्वेन महाप्रकरणान्मन्त्रिकृष्टार्थावगतेनार्थविप्रकर्षः
सम्भवतीत्याद्यस्येन कां ऽत्रेति प्रश्नभाष्यध्यायार्थं सूचयद्यवत-
८७४। एप्रकरणत्वापत्तिनिरासमुपपादयितुं शङ्कते * ननु चेति * एत-
च्छङ्कानिरासार्थत्वेन प्रकरणवत् इत्याह. सन्निधिविधेयान्मानमात्रं

हि क्रम इत्यन्तस्योत्तरभाष्यस्य व्याख्या सूचयन्तवान्तरप्रकरण-
त्वापत्तिनिरासमुपपादयति * नैव इति * अनन्त चावान्तरप्रकरणव-
त्त्वनाभिमतस्याभिपेक्षनीयस्य यदि शौन शेषादिपाठकाल साक्षाद्भूत्व
स्यास्तनस्तन्सन्निधावास्मातेन शौन शेषाख्यानादिना स्ववाक्यार्थप-
रिपूर्णतापत्रान्तरप्रकरणलक्षणवाक्यैकवाक्यतावकल्पेत तस्य त्वभि-
पेक्षनीयस्य विदेवनशौन शेषाख्यानादिभ्यः प्रागव निराकाङ्क्षीकृत-
त्वेनात्रान्तरप्रकरणवत्त्वायोगात् तल्लक्षणैवाक्यतावकल्पेत इत्येव
प्रकरणवत् इति भाष्यावयवव्याख्या सूचिता । प्रत्यासन्नविदेवना-
द्युल्लङ्घनन प्राकृतधर्मापेक्षा न युक्त्याण्डानिरासार्थत्वेनोभिपेक्षनी-
याख्यस्य कृतारूपकारापक्षत्यतो ऽकल्पापकारान्सन्निहितान्धर्मा-
नुल्लङ्घयानिदेशतो धर्मलाभाय प्रकृत्यपेक्षत्वादाकाङ्क्षारहितसन्निधि-
मात्रलक्षणक्रमवत्त्वापत्त सन्निधिमात्रलक्षण क्रम शौन शेषाख्याना-
दिनास्मातेनायकवाक्यत्व तावकल्पतरुत्वेव न त्वितिभाष्यावयवव्या-
ख्या सूचयितुमाह * सत्यामपीति * क्रमत्वे सत्यपि साङ्गहण्याद्
स्तिस्त्र आहुनीजुहातीत्यादिभिरेकवाक्यत्वापत्तरनवकल्पयुक्तिरयु-
क्त्यारङ्गा प्रकरणाधिराधेनानवकल्पयुक्तिमुपपादयितुमाह * नि-
राकाङ्क्षस्य हीति * अभिपेक्षनीयवत्सर्वेषां राजसूयशब्दपाच्यार्ता
सामाष्टपशुधन्याना विवृतिःत्वेन प्राकृतधर्मनिराकाङ्क्षीकृतत्वात्कथ-
म्भावायागमाशङ्काह * तदीया हीत * प्रात्यात्मिकापूर्वसिद्धौ
कथम्भावस्य प्राकृतैर्धर्मनिवृत्तावपि समस्तसाध्यफलापूर्वसिद्धौ क-
थम्भावस्य पवित्राख्यान्सामयागादारभ्य क्षत्रस्य धृत्याख्यसामया-
गपर्यन्तमनुवृत्तस्तन्मध्यपार्तिषिद्धेनविस्पृशात्कथम्भावेन विनि-
याग सिद्ध इत्याशय । अथान्तरप्रकरणापत्तिनिरासमुपसहरति *
अत इति * कस्या चिदपि तर्हि विवृतौ प्रात्यात्मिक प्रकरण न
स्यादित्याशङ्काह * यस्या तिघति * प्रकृतमङ्गमनूय तत्सम्बन्धि-
त्वेन वैकृतमङ्ग यस्या विधीयते तत्सम्बन्धित्वेन वा विहितस्य वैकृ-
तस्याङ्गस्यैकस्य विधीयमानादङ्गापुरस्तादपरस्य च परस्तादवस्थि-
तस्य मध्ये स्वतन्त्रमङ्ग यस्या विधीयते प्रधानाद्या पुरस्तात्प्राकृताङ्गा-
नुवादेन विहितस्याङ्गस्य परस्तात्स्वतन्त्रमङ्ग परस्ताद्या प्राकृताङ्गा-
नुवादेन विहितस्य पुरस्तान्स्वतन्त्रमङ्ग यस्या विधीयते तस्या
कथम्भावगृहीतप्राकृताङ्गवर्चित्वात्कथम्भावप्रहीतप्राकृताङ्गानुवादे-
न विहिताङ्गद्वयमध्यवर्चित्वाद्या प्रकरणापत्तिरिति यथायोगम-
ध्याहारावृत्तिभ्या योज्यम् । अभिपेक्षनीये ऽपि तर्हि मादेन्द्रस्य स्तोत्र
प्रत्यभिपिच्यतइति वाधेन प्राकृतमाहन्द्रस्तोत्रसम्बन्धित्वेन विधान-

लक्षणायोगात्प्रकरणोपाख्यानादीनां प्राकृतवर्तित्वात्पश्चादिषु प्राकृत-
 सार्थमिधेयन्यनुवादेन विधीयमानसात्पदश्रवणप्रकरणपाठा भविष्यती-
 त्याशङ्काह *न चेति* शून्यशेषोपाख्यानादीनां माहेन्द्रस्तोत्रकाले ऽनु-
 ष्ठानविधाने ऽपि स्तोत्राद्भवाभावेन स्तोत्रद्वारा कथभावग्रहणायो-
 गात्प्रकरणव्यापारो न सम्भवतीत्याशयः । तात्पर्यतो व्याख्याते
 प्रकरणवत् इति भाष्ये शून्यः शेषोपाख्यानादेः परिपूर्णत्वोक्तिं प्रकरण-
 वत्तैकवाक्यत्वात्प्रयोजनालभेन नैराकाङ्क्षलक्षणपरिपूर्णत्वायोगादयु-
 क्तमाशङ्कोपपादयति * सन्निधाविति * क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
 त्वाशङ्कानिरासार्थलक्षणोक्तधर्मेऽनेकस्येति भाष्ये ऽनेकविशेषणानर्थ-
 क्यमाशङ्कानेकस्य मध्ये कस्य चित्सन्निधाधाम्नानमित्येवं रूपस्य
 सन्निधिविशेषात्मनस्य नान्तरीयकत्वादेकाङ्गत्व विनाप्येकसन्निध्यु-
 पपत्तिसूचनायानेकोक्तिर्न लक्षणविशेषणायेत्येवमुपपादयितुमाह *
 अनकस्येति * नान्तरीयकतामुपपादयति * यो हीति * एकस्यापि
 तर्हि प्रकरणिनो ऽर्थे ऽनात्मनायमानस्य प्रकरणापाठावश्यम्भावात्प्रक-
 रणपाठो ऽपि नान्तरीयकः स्यादित्याशङ्काह * नत्विति * क्रमवद-
 ङ्गत्व विनापि क्रमस्योपपत्तिरूप यादृश नान्तरीयकत्वं तादृशं प्रकर-
 णवदङ्गत्व विनापि प्रकरणापाठस्योपपत्तिरूपं नान्तरीयकत्वं नास्ति क-
 श्चित्प्रकरणवन्त प्रत्यङ्गत्वाभावे यद्विरपि पाठसम्भवात्प्रकरणपाठ-
 स्यादपार्थत्वापत्तेरित्याशयः । सन्निधिलक्षणस्य क्रमस्यावान्तरप्रकरण-
 त्वाभावे ऽप्याकाङ्क्षासन्निध्योस्तुल्यवेदकवाक्यत्वहेतुत्वात् क्रमस्या-
 काङ्क्षालक्षणात्प्रकरणाद्विप्रकर्षः सम्भवतीति तुल्यबलत्वपूर्वपक्षाश-
 यस्याकाङ्क्षानपेक्षानसन्निधिमात्रादेकवाक्यत्वान्नगतेः क्रमे चाप्रत्यक्ष-
 त्वाकाङ्क्षायाः प्रकरणे तु प्रत्यक्षत्वाद्विप्रकर्षोपपादनेन निरासार्थं त-
 त्रेत्यादिभाष्यं सन्निहितालम्बनत्वेनाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वाद्विप-
 रीतयलायलपूर्वपक्षस्यानुभाषणपूर्वमाकाङ्क्षणीयान्वयं विनानुपपत्ति-
 रूपत्वेनार्थोपत्याख्यप्रमाणतया ऽप्याकाङ्क्षायाः साक्षादेकवाक्यत्वावगति-
 हेतुत्वात्सन्निधेस्त्वाकाङ्क्षणीयविषयविशेषसमर्पणद्वारेकवाक्यत्वाव-
 गतिहेतुत्वाद्विषयविशेषसमर्पणायाकाङ्क्षायाः सन्निध्यपेक्षत्वे ऽप्येक-
 वाक्यत्वावगमाय सन्निध्यनपेक्षत्वाद्वाक्यापेक्षयार्थविप्रकर्षात्प्रकरण-
 स्य दीर्घत्वे ऽपि क्रमापक्षयार्थसन्निधिरूपद्वलीयस्त्वत्वेवं निरासार्थं
 पाठेत्यादिभाष्यम् एकग्रन्थेन सकृदप्य व्याचष्टे * यत इति * क्रमस्य
 सन्निधिविशेषमात्रत्वेनापान्तरप्रकरणत्वाभावे सतीत्येव तत्र सन्नि-
 धिविशेषात्मनसामर्थ्यादिति भाष्यस्यतत्रोद्घातव्याख्यासूचनार्थं व्या-
 ख्यातभाष्याच्चक्रमलक्षणपरामर्शापात शब्दः क्रमसमाख्याविरो-

धोदाहरणपक्षभाष्यमपि पूर्वपक्षेया व्याख्येयमित्याह * क्रमेति * ८७५।
 अधिकृत्य कृते ग्रन्थस्यनुवर्त्तमानं पुरोडाशाहुमिति स्मृते पौरडा-
 शिकसमाख्यायां पुरोडाशविषयग्रन्थवाचित्वावसायान्मन्त्रपुरो-
 डाशपात्रशुन्धनसम्बन्धाप्यविनियोगहेतुत्वस्य तद्विशिष्टशब्दकृतत्वेन
 बलीयस्त्वात्परदौर्बल्यसिद्धास्तोपयोगि। वरोधोदाहरणत्यायागादौ-
 गिक्याश्च समाख्यायां विनियोगहेतुत्वनिरासामुदित्वाभ्युपगमेन
 साक्ष्यमात्रेण विनियोगहेतुतया दौर्बल्यायागान्न किञ्चिदुदाहरण
 सम्भवतीति वक्तुं शक्यत्वं ऽपि पौरोडाशिकसमाख्यायां समस्ते
 दर्शपूर्णमासकाण्डे पुरोडाशानलङ्घनविवक्षितत्वाच्छ्रुतितुल्यत्व-
 द्वापि नास्तीति भवितव्योक्त्यर्थत्वेन पौरोडाशिकमित्युदाहरणभाष्य
 व्याख्यानुमाह * पौरोडाशिकमिति * पुरोडाशपात्रशुन्धनार्थत्वा-
 भावः पौरोडाशिकसमाख्यानुपपत्तिश्चापि समस्तकाण्डवाचित्वो-
 क्त्या निरस्तलिङ्गाच्छुन्धनार्थत्वावगमः ऽपि पात्रशुन्धनार्थत्वावगमा-
 त्पात्रविशेषसन्देहो न युक्तः पात्राणामेव प्रक्षालनाख्यशुन्धनविधा-
 नानुन्धनार्थत्वलिङ्गवशेन पात्रशुन्धनार्थत्वरूपविशेषावगमः ऽपि तु-
 ग्रहादिपात्रशुन्धने ऽपि लिङ्गाद्विनियोगावगते क्रमसमाख्ययोर्ग्रन्था-
 रपि बाधप्रसङ्गान्सन्द्वायागमाशङ्क्य प्रकरणादार्शपौर्णमासिकत्ववि-
 शेपलाभ इत्येव सन्द्वापपादनार्थत्वेन दर्शपूर्णमासकाण्डे शुन्धनार्थि-
 मन्त्रे सामान्यते सतीत्येव तत्रण्यद्व्याचक्षाणस्तत्रेति सन्द्वाभाष्य
 व्याचष्ट * स चेति * प्रकरणावगतस्य सामान्यसम्बन्धस्य द्वार-
 विशेषसम्बन्धापेक्षत्वात्प्रकरणरिराधस्य निर्वाते प्रकरणेनेति भाष्य-
 व्याख्यायां निराकरिभ्यमाणत्वेनानाशङ्क्यत्वसूचनार्थम् * सामान्यते-
 त्युक्तम् * विनियोगविषयविषयविनितायां फलतो बलाबलवि-
 न्तापेत्वसूचनार्थतां समाख्यानस्येति भाष्यायवस्य सूचयितुम् *
 इतरदित्युक्तम् * तुल्यफलत्वाद्विकल्पो विरोधाभावाद्गोमयप्रेति
 पूर्वपक्षद्वयान्तरमपि किञ्चिदेन सूचितम् । पौरोडाशिकासमाख्यायां
 पौरोडाशिकापौरोडाशिकसमुदायवाचित्वे ऽप्यर्थवत्त्वाय भूत्यादिप्र-
 यानवगतद्वारविशेषस्य पुरोडाशशब्दान्वयार्थत्वावगतेस्तद्वृत्तीयस्त्वे
 पुरोडाशमात्रपात्रशुन्धनार्थताका । समाख्योक्तसम्बन्धस्याकाङ्क्षावि-
 नानुपपत्तेः सन्निधिमकल्पयित्वा ऽप्याकाङ्क्षाफलकत्वसम्भवान्स-
 माख्यायां क्रमाद्विप्रकर्षायोगाश्रयेन तुल्यबलस्यपूर्वपक्षोक्त्यर्थं किं
 तावदित्यादि स्यातामित्यन्तः भाष्यमते इत्यादिचावृत्त्या विच्छिन्नं द्वे
 भष्यते ऽविरोधाद्विनियोगकारणे इत्येव समुच्चयपूर्वपक्षान्तरोक्त्यर्थं
 यदि वेति भाष्यं च समाख्यायां भुतिनृत्यत्वाद् बलाबलवैपरीत्य-

पूर्वपक्षान्तरोक्तार्थमित्येकहेतुत्वात् पूर्वपक्षभाष्यद्वयव्याख्या पूर्वमेव-
 मित्याद्यत्वं विप्रकर्षादित्यन्तं सिद्धान्तभाष्यं व्याचष्टे * तुल्येति *
 इष्टभाष्योक्त्या क्रमस्य विप्रकर्षः समाख्यायाश्चादृष्टबाधव्योक्त्या
 सन्निकर्षो विवक्षितः । कथमर्थविप्रकर्षे इत्यपेक्षायामुपदिश्यते हि
 हि क्रमे समानानां साधनसम्यन्ध इत्यादिभाष्ये वक्ष्यमाणामुपप-
 त्तिमतागतावेक्षणन्यायेन दर्शयति * तथा हीति * यावन्ति प्रदेष्टे
 प्राक्षया साधनपात्रशुद्ध्यन्ते तावत्त्येव मन्त्रसंहितायां शुद्ध्यन्तमन्त्र-
 पाठाद्वेदरचितायेन क्रम सादृश्यं प्रत्यक्षत्वाच्छीघ्रं दृश्यते समाख्या-
 यां तु सम्यन्धानुपपत्त्या कल्प्यत्वाद्विलम्बेनेत्यर्थः * क पुनरि-
 ति * सम्यन्धस्यावाच्यत्वं ऽप्यन्तर्णीतिसम्यन्धस्य सम्यन्धिनो ऽभि-
 धानात्सम्यन्धानुपपत्तिमात्रेणाकाङ्क्षाकल्पनसिद्धरेकस्मिन्नेव च क्ष-
 ने सादेदयसम्यन्धाश्रयामाकाङ्क्षाकल्पना न विप्रकर्षे इति तुल्यबल-
 त्वपूर्वपक्षे प्रश्नाशयः । वैपरीत्यपूर्वपक्षे तु भुत्समिधंयस्याद्वाङ्मि-
 सम्यन्धस्य समाख्यावाच्यं सम्यन्धिन्यन्तर्णीतत्वेन भुतितुल्य-
 त्वात्समाख्यायाः क्रमस्यैव प्रकरणादिव समाख्यातो ऽप्यर्थविप्रकर्षे
 इत्याशयः । निर्वात इत्युत्तरभाष्ये प्रकरणव्यापारोक्त्यान्तर्यक्यमाश-
 ङ्गा परिहरति * निर्वात इति * अविरोधोपपादनार्थं विरोधं
 तावच्छङ्कते * कष पुनरिति * मन्त्रस्य संनिपत्योपकारित्वेन
 प्रकरणविनियोज्यत्वाभावेन सामान्यान्वयमात्रे प्रकरणव्यापारात्तस्य
 च प्रारविषयापेक्षत्वादविरोधे इत्याद्येनाविरोधमुपपादयति *
 नैव इति * लिङ्गाच्छुद्ध्यन्तसयुक्तस्य मन्त्रस्य प्रकरणेन क्रत्वद्वय-
 योपाशक्तः शुद्ध्यन्तस्वरूपाङ्गतायामानर्थक्यप्रसक्तिपरिहारायापूर्व-
 साधनांशलक्षणाप्रार्थं प्रकरणव्यापारापेक्षणादेकापूर्वसाधनांशल-
 लक्षणया चानर्थक्यं परिहृते ऽपूर्वांतरसाधनांशलक्षणार्था
 प्रकरणव्यापारावक्षणादेकापूर्वसाधनांशलक्षणया चानर्थक्यं परिहृते
 पूर्वांतरसाधनांशलक्षणार्था प्रकरणान्तरसर्वाधेयत्वावगातिसूचनायै
 प्रकृतदर्शपूर्णमासाव्यवागपट्टकान्यतराधेयत्वावधारणोक्ता । परिहा-
 राशयानानाच्छङ्कामपरिहृतां मया पुन शङ्कते * नमिति * परि-
 हाराशयं विवृणोति * नापदयमिति * मन्त्रस्यैकत्रकत्वमवयवेन
 कृताधेयत्वादानर्थक्यपरिहारं प्रत्ययेयां पुरोडाशान्ययानाद्यानां प्र-
 करणानां पात्रशुद्ध्यन्तमन्त्राभावे वैगुण्यापत्त्या ऽपूर्वावयवप्रयाजनदपा-
 र्थासिद्धमन्त्रस्य सर्वाधेयमाशङ्क्य मन्त्रस्य यागगतरात्रशुद्ध्यन्ता-
 न्नयाभावात्तद्विशुद्ध्यन्तस्यामन्त्रकार्ये अपि वैगुण्यापत्तयोपान्तगा-
 वा कर्तव्यत्वं मन्त्रभावे ऽन्युक्तानां दृष्टान्तं ध्येयं समस्तं मन्त्र-

वरदर्शनादमन्त्रमन्त्रे परिक्रिद्धधुयते च पुनाशने । सम्यत्सरकृतं
पापं तत्पाचमानाभिरहं पुनामीत्यादिलिङ्गाद्यैशुष्यं चाप्य तस्य
भोक्षणादिष्वङ्गान्तरषु मन्त्रसद्भावाभ्योपपद्यत इति परिहारसूचनार्थम्
* मन्त्रान्तरेरपीत्युक्तम् * क्रमात्पूर्वं च प्रकृतकत्वन्वयाख्यसा-
मान्यविनियोगविषयश्रुतिकल्पने ऽपि क्रमविरोधाभावात्पात्रशुन्ध-
नाख्यद्वारविशेषान्यविषयश्रुतिकल्पनकाले च पात्रशुन्धनस्य स-
न्निपत्योपकारित्वेन प्रात्यात्मिकयानोत्पत्त्यपूर्वमात्रपर्यवसायित्वात्ते-
षां चापूर्वाणां धर्मान्वय ऽप्योन्यानपेक्षतया युगपत्पर्यालोचनायां गा-
थावप्रकरणमकैकयागोप्यसाधनीभूतं पात्रशुन्धनं प्रतिद्वारविशेषा-
न्त्रयविषयां श्रुति कल्पयितुमारभते तावत्क्रमेण सामान्यापात्रशुन्धन-
विषयाकाङ्क्षाख्यप्रकरणकल्पनापेक्षेणाप्येकविषयनयान्यालाघननि-
मित्तविक्षेपशून्येन कल्पितत्वात्प्रकरणेन कल्पयितुमारभ्यमाणाया
द्वारविशेषान्वयविषयायाः श्रुतेः क्रमकल्पितश्रुतिविषयभूतसाम्राज्य-
पात्रविषयतयोपसंहारापत्तेः प्रकरणेन सर्वार्थत्वानवधारणाद्विरोध-
इत्याह * सामान्येति * समाख्याया अपि तर्हि समस्तद्वयपूर्णमा-
सर्वाचित्वेनानर्कविषयश्रुतिकल्पनापत्तौ क्रमकल्पनेकविषयश्रुतिवि-
षयोपसंहारसम्भवात्विरोधापत्तिरित्याशङ्क्यानेकविषयत्वे पौरोडा-
शिकसमाख्यानार्थक्यापत्तेर्द्वारापेक्षणां धर्माणां पुरोडाशमात्रद्वारा-
न्वयार्थस्य सामान्येत्यवसायाद्विरुद्ध इति परिहार सूचयितुमाह
* समाख्या पुनरिति * लौकिकस्त्विति भाष्यमर्थदिव्यत्वेनास्या-
समाख्याया वैदिक ऽर्थे प्रामाण्यादागोक्तार्थमिति भ्रम निवर्तयितुं वि-
प्रकर्षोत्समाख्या युयला नत्वर्थदिव्यत्वादित्याह * विप्रकर्षोऽप्येति *
समाख्याक्तन सम्यन्धेन सन्निधिमकल्पयित्वैवाकाङ्क्षाकल्प-
नाद्विप्रकर्षाभावमाशङ्क्य सम्यन्धिनोरेकत्र नियमरूपत्वात्सम्यन्धस्यै-
कत्र सम्यन्धद्वयनिधानाख्य सन्निधि त्रिनात्मलाभाभावेनाकाङ्क्षा-
कल्पनाशक्तेर्विप्रकर्षोपपादनपूर्वं विप्रकर्षोक्तार्थस्योपदिश्यते हीति
भाष्यस्य सामान्यपात्रशुन्धनतः सह शुन्धनमन्त्रस्यैकत्र नियमरूप-
सन्निधिः क्रम पाठनैवापदिश्यते ऽनगम्यते समाख्याया वागग-
म्यतइत्येवं सशब्दत्वैर्काभावापत्त्याद् बन्धशब्दस्य च निवप्रार्थत्वा-
न्सम्यन्धशब्देन सन्निधुक्तिमङ्गीकृत्य व्याख्यासूचनेन विप्रकर्षं द-
र्शयति * सर्वो हीति * वैदिकत्व ऽपि तर्हि समाख्याया विप्रक-
र्षसिद्धेर्लौकिकत्वेन चाप्रामाण्यस्य भक्तानुवाकसमाख्यायां निरल-
त्वात्लौकिकस्त्वित्यादिभाष्यमयुक्तमित्याशङ्क्य वैदिकाद्वा द्विसम्य-
न्धविप्रकर्षस्य लौकिक्यां समाख्याश्रमतिशयाख्यप्रकर्षदर्शनार्थ-

त्वेनापपादयति * लौकिकस्त्विति * यद्येवमित्याशयाशङ्काभाष्य लौ-
 किकत्वेनाप्रामाण्यस्य सिद्धान्तितानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्काज्ञाताशय-
 शङ्कात्वेनोपपादयति * परस्त्वात् * नैष इत्यादि न प्रमाण-
 मित्यन्त परिहारभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * सिद्धान्तेति * की-
 दृगुत्तरमित्यपक्षायामाह * यदि हीति * एतदवभाष्यमवयववशा-
 व्याचिष्यासु पौरोडाशिकशब्द इति भाष्यावयव तात्पर्यतस्तावद् व्या-
 चष्टे * पौरोडाशिकेति * भवति चेति भाष्यावयववश्याशय ताव-
 दाह * शब्दश्चेति * वाच्यवाचकसम्बन्धस्यानादित्वनानासत्त्वे-
 नानासत्त्वदोषाभावात्पुरोडाशाद्व्यभिचारीयौगिकत्वस्मृतेश्च प्रयोगमूल-
 भूताया विद्यमानत्वेन यौगिकत्वाद्विनियोजकत्वोपपत्तर्नाप्रमाणाम-
 त्युक्ते पुरोडाशान्वयस्य पौरोडाशिकशब्दवाच्यस्यातीन्द्रियत्वेन वा-
 च्यवाचकसम्बन्धस्यातीन्द्रियत्वात्स्मृतेरपि निमूलत्वेनाप्रामाण्या-
 पत्तर्न तन्मूलत्वेन शब्दप्रमाणता युक्तेत्याशङ्क्य याज्ञिकैरनुष्ठीयमा-
 नस्य पुरोडाशान्वयस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्त सम्बन्धस्यापि प्रत्यक्षत्वस-
 म्भवोक्त्यर्थम् * पौरोडाशिकेत्ययुक्तम् * तदेतदवैदिकत्वे ऽपि श-
 ब्दस्य प्रामाण्य इष्टान्तैर्दर्शयतीत्याह * तदिति * सान्नायपात्रशु-
 धनक्रमे शुन्धनमन्त्राभ्यानां दर्शपूर्णमासयोरिदं प्रकरणं शुन्धध्व-
 दैन्यायेत्यादिपदानामेकवाक्यत्वं काठकादिसमाख्यातवाक्यसमूह-
 रूपं शब्दा वेद इत्यादिष्वर्थेषु यथा पुरुष प्रमाणं तथा पौरोडा-
 शिकशब्दो ऽस्य मन्त्रस्य वाचक इत्यस्मिन्नर्थे पुरुष प्रमाणमित्य-
 र्थः । न हीति भाष्यावयव पुरुषप्रामाण्योपपादनायैन्द्रियकत्वा-
 त्त्वर्यत्वेन तावद्व्याचष्टे * सर्वत्र हीति * अभ्येतृपुरुषस्य क्रमा-
 भ्यानादिदर्शनपूर्वं धोतृणां सर्वत्र क्रमाभ्यानादौ क्रमादिशब्दप्रयोगप्र-
 वृत्तिरित्यर्थः । अनिन्द्रियरूपवेदविषयत्वाभावात्पुरुषस्यास्मिन्नर्थे
 प्रमाणता युक्तेत्येवमर्थत्वेनैतमेव भाष्यावयव व्याचष्टे * समानति *
 पदानामन्यान्त्यान्वयलक्षणैकवाक्यत्वहतभूतस्यान्योन्यसन्निधेर्वेदता-
 नभिधानं ऽप्यकत्राक्यत्वस्यैकार्थ्यनिबन्धनत्वाद्व्यर्थस्य चानन्यप्र-
 माणकत्वादर्थोक्तिद्वारेकवाक्यत्वस्यापि वेद एव वक्तव्येत्याशङ्क्य वे-
 दानुक्तत्वाप्येकवाक्यत्वस्य पदार्थोक्ताह्वासन्निधियोग्यत्ववचनं ज्ञातु-
 मक्यत्वान्न वदो वक्तुं परिहारसूचनार्थम् * परस्परेत्याद्युक्तम् *
 उपपद्यत इति भाष्यावयव पूर्वयौगिकत्वोक्तावत शब्दाव्याहारेण
 पुरुषप्रामाण्यापसहारायत्यन स्पष्टत्वादव्याख्याय यदविषयत्वाभा-
 वात्किपक्षे मूलभूतप्रमाणाभावात्तर्ह्यप्रामाण्यं पुसा स्यादित्याशङ्क्य-
 निरासार्थत्वेन व्याख्यानुमाह * किं तर्हीति * इदयतइत्यन

प्रत्यक्षमूलतोक्ता । पुरुषदोषनिरासायानादित्वे नैरपीत्यनेनोक्ते ऽन्ध-
परम्परान्यायनिवृत्तये दर्शसम्भवोक्तिः । ये त्वान्त भाष्यावयवम-
तीन्द्रयत्वं सर्वलोकप्रसिद्धवेदादिविवेकयाभापादननैन्द्रियकहृदी-
करणायेत्वेन व्याख्यातुमाह * अन्यथा हीति * युद्धादिवाक्या-
नामपि तर्ह्यप्रामाण्यभयेनैन्द्रियकविषयनाभ्युपगन्तव्येत्यनिप्रसङ्गश-
ङ्कां वैषम्योक्त्या निराकर्तुमाह * अनेकांत * तस्मादिति परि-
हारोपसंहारभाष्यं व्याचष्टे * तस्मादिति * उपदिश्यते
हीत्यादिभाष्योक्तस्य समाख्यायां सादेश्यलक्षणस्य सन्निधेः क-
ल्पनीयत्वेन विप्रकर्षस्य समाख्योक्तसम्यग्भाष्येणाकाङ्क्षादिकल्पनास-
म्भेः सादेश्यस्याकल्पनीयत्वेनायोगमाशङ्क्य सर्वत्र हि केन चिदाभ-
िप्रेत सम्यग्धो ऽयकल्पतइति सूत्रव्याख्यावास्तिकेन सादेश्यस्य क-
ल्पनीयत्वोपपादनादुक्षादिपरामर्शित्वायामेनान्यत्राप्यस्य ग्रन्थस्या-
सामर्थ्यान्नात्करो युक्त इत्याशङ्क्याह * विज्ञातेति * धृत्यादिबाध-
प्रस्तावेन बाधान्तराणामपि बुद्धिस्त्वत्सर्वनाम्ना परामर्शोपपत्ता-
वुक्त्या सन्निधानात्प्रकरणस्य बलीयस्त्वात्प्रकृतधृत्यादिपरामर्शं
एव युक्त इत्याशङ्क्यानिरासार्थम् * विज्ञानेत्युक्तम् * बाधान्तर-
प्रकारोक्तः स्वतन्त्रोपयोगसिद्धौ मिमांसाशास्त्रोपनिबद्धतोक्ता । बा-
धान्तराणां बुद्धिस्त्वत्वे ऽपि धृत्यादिबाधप्रकाराक्त्यैव ज्ञातप्रकारो-
क्तः स्वतन्त्रोपयोगमाशङ्क्याह * तेषां चेति * एवमपि प्रकृतोप-
योगाभावात्तत्प्रश्ना न युक्त इत्याशङ्क्य प्राप्तबाधस्य मिथ्यात्वज्ञा-
पनरूपत्वात्प्रतिषेधस्य बाधजनत्वाद्धेये चानामोक्तत्वदोषाभावा-
त्सामान्यादियात्रस्य प्राप्तबाधाभ्युपगमे शास्त्रार्थप्रतिपत्तुरपरामृष्ट-
प्रतियोगिशस्त्रत्वस्य दोषत्वाभ्युपगमापत्तेस्तस्य च लिङ्गादिभ्यपि
सम्भवात्प्राप्तबाधोपपत्तौ बाधस्य सर्वत्रैकप्रकारत्वसम्भव प्रका-
रान्तरकल्पनायोगालिङ्गादिभिर्बाधकविषयप्राप्त्यै धुतेरवश्यानुमेय-
त्वाद्नुमितायाश्च धृतेः सामान्यशास्त्रादिबाधद्विषयव्यवस्थया विरो-
धपरिहारायोगात्प्रत्यक्षधृतितुल्यत्वेन चात्यन्तबाधायोगात्तुल्यबल-
त्वेन विकल्पापत्तेर्युत्पादितमपि धृत्यादिषु परदौर्घ्येन न सम्भव-
ति शास्त्रार्थं प्रतिपत्तु परम्परामृष्टप्रतियोगिशस्त्रत्वस्य क्लृप्तोप-
च्छेदे संक्रान्त्ययोगाच्छान्तिप्रतिषेधात्पादकदोषान्वानुपपत्तेर्लिङ्गा-
दिषु प्राप्तबाधार्थमेनाप्राप्तबाधाभ्युपगमे तु तेनैव हेतुना सामान्य-
शास्त्रादिभ्यपि अप्राप्तबाधापत्तः सामान्यशास्त्रादेर्ज्ञानजनकत्वाभा-
वेन विशेषशास्त्रानवच्छेदे विषये प्रामाण्याभावापत्तेः साव-
त्रिको बाधः प्रसज्येतेति कृत्वा वेदेनैव चिदबाधः सम्भवतीति

सूचनात्प्रकृतोपयोग दर्शयितुमाह * सर्वत्रेति * बाधस्यानेक प्रकारत्वस्य धायोगान्न कचिदबाध सम्भवतीत्येवमाशयत्वे प्र-
श्नस्य धृत्यादावपि साधारण्यापत्त धृत्यादिविषयत्वनिरासो न
युक्त इत्याशङ्क्याह * तत्रेति * सर्वबाधाभ्यन्तरविषयत्वेन प्रदत्त
व्याख्यातुमाह * प्रत्यक्षेणति * स्तम्भो ऽयमित्यादिना बाह्यार्थविषय-
प्रत्यक्षेण निरालम्बनानुमानम् । मृगतृष्णादिप्रत्ययाश्च तत्स-
म्प्रयोगजकत्वादिप्रत्यक्षादिप्रमाणलक्षणरहितत्वात्प्रमाणाभासा प्र-
त्यक्षणा प्रत्यक्षाभासो ऽनुमाननानुमानाभास इत्येव यथास्व प्रत्य-
क्षादिभिः प्रमाणैः श्रौतुस्वरीरूपेणानादिधृत्या सर्वेष्टेष्टनादस्मृतिः ।
आप्तस्य मन्वादेरविगीतया नारमान घातयन्प्राक् इत्याद्यया स्मृत्या
केदार पातयद्दहर्मित्याद्यनाप्तपारयण्यथादिस्मृतिः । भार्याश्चतष्ठा
विप्रस्यत्याद्याप्तस्मृतिरपि ।

यदुच्यत द्विजातीनां शुद्रादारापसप्रह ।

न तन्मम मतमिति याज्ञवल्क्यादिस्मृतिभिर्विगीता—

शुद्रा शयनमाराण्य प्राह्वणो यात्यधोगतिमित्याद्यया भदष्टा-
येया न जातु प्राह्वण इत्यादित्यादस्मृत्या जिघासन्ताज्जघासीत्या-
दित्यामरभ्रणादिदृष्टाया पुत्र प्रतिग्रहीष्यन्धूमाहूपरह निवचनि-
येशानस्य मध्य व्याहृतिभिर्भूत्वा प्रातर्गृहीत्यादित्याद्यया हामादित
कर्तव्यतायुक्तपुत्रप्रतिग्रहाद्विषयत्वादिप्रभवया स्मृत्या न शेषा भ्रष्ट
अन्यजातमस्तीत्याद दाय ऽपत्यमन्यात्पादित नास्तीत्याद्यामधापि-
त्यन दत्तफपुत्रनिषधादिलिङ्गात्तासत्प्रमया यस्य यनापादिता वि-
प्रकर्ष इत्याह * स चति * नदनेषाममत्यादरधिकरणाधायसहा-
रभाष्यस्य प्रत्यक्षानुमादिबाधप्रकारात्तत्त्वार्थोदयत्वादिभाष्यात्प्रागप-
कृत्य व्याख्ययत्य सूचयितुमधिकरणाधायं संश्लेषापसहरति * एव-
मिति * सामान्यादिविषयया धृतरपि पिशपादावपयण या-
धात्यस्य पिशपविषययाश्च समाख्याया सामान्यावयवा समा-
ख्या प्रति बाधकत्वस्य सजानीयत्ववार्तिके प्रमादि-
तत्वाधित्य धृत्यार्थकता समाख्यायाश्च धाव्यता न युक्त्याशङ्का-
निरासार्थं यथाभाष्यापस्थितानाम् * मध्यह्न युक्तम् * अधत्या-
दि न तन्निष्पत्त्यन्तरस्य भाष्यस्याक्षपूर्यमतदाधकरणात्तद्भुतिदि-
द्वाद्विबाधप्रकारात्तत्त्वार्थं तथा परमतन व्याख्या दूरयितुमुप-
पत्तिः * इदानीमिति * धृतिर्दिद्वाद्विमात्रायपरा तत्र तत्रति धी-
त्मायोगमापन्न पञ्चधा विभक्तधृतिर्दिद्वाद्विगुणत्रयिषयावयव-
व्यापवादिनाथम् * द्रष्टव्यवर्तिर्युक्तम् * यादात भाष्य व्याख्य

* तद्यदि तावदिति * अथेति भाष्यं व्याचष्टे * समवायेति *
 प्राप्ते बाधकविषयमित्यादिबाधप्रकारोक्त्यर्थं भाष्यं व्याचष्टे * त-
 नेति * विरोधाविरोधसाधारणभूतात्सामर्थ्यैकवाक्यत्वाकाङ्क्षा-
 सिद्ध्ययोगिकत्वरूपलक्ष्णैर्लक्ष्णैर्दिधिनिर्णयगन्तव्यकारणाद् बाधकस्य
 भूत्वाद्विजन्यस्य ज्ञानस्य विषयमैष्टादिकं प्राप्तं सल्लिङ्गिकादिधिनिर्ण-
 यज्ञानं बाधकेन मृषात्वेनावगम्यतरत्युक्ते लिङ्गादेर्विप्रकृष्टार्थभूत्वादि-
 विरोधे अनुमितधृतितया धिनियोजकज्ञानजनकत्वायोगात्प्राप्तबाधा-
 योगमाशङ्क्य विरुद्धार्थविषयज्ञानजनकत्वं विना लिङ्गादेर्विरोधायो-
 गेन बाधायोगान्मृषात्वावगतेः प्राग्वस्तुनो सत्यामप्याकाङ्क्षायां भौ-
 त्याकाङ्क्षारोपेण भृत्यनुमानद्वारोपस्य धिनियोगज्ञानस्य भूत्वा-
 दिजानितेन ज्ञानान्तरेण विरोधे सति विप्रकर्षालोचनया वास्तव-
 नैराकाङ्क्षमध्यवसायभृत्यनुमानमृषात्वावगति सूचनारथत्वेन भाष्य
 स्य पूर्वशब्दव्याख्यार्थम् * पूर्वामत्युक्तम् * श्लोक व्याचष्टे ८७८
 * यद्यपि चेति * सामान्यस्येति भाष्येणोपपत्तेरुक्तत्वाद्भिन्नोपपत्तेरि-
 त्युक्तमित्याशङ्क्य सामर्थ्यादिरूपायां लिङ्गादीनां साक्षाद्भिन्नियोग-
 कारणताभावात्साक्षात्करणभूतायाश्च भूतेरभावात्सिद्धेयमुपपत्ति-
 रित्याह * यदपीति * भृत्यनुमानाभ्युपगमेन तुल्यबलतैवापद्यत-
 रित्याह * अथ त्विति * अविद्यमानाकाङ्क्षारोपेणानुमितायाः भूते-
 रस्तुनो ऽसत्त्वान्न तुल्यबलत्वापत्तिरित्याशङ्क्य पश्चान्नाधा-
 भ्युपगमेन विप्रकर्षो वाच्यः तदा च पूर्वोपपत्तयलीयस्त्वन्यायेना-
 नुमतयैव भृत्येतरधृतिबाधापत्तेस्तद्भिन्नियोगवशेन नैराकाङ्क्षाऽप-
 यसायायांगाच्छ्रुत्यनुमानमित्यात्वकल्पना न युक्तेति परिहारं सू-
 चयितुमाह * यदि चेति * पूर्वबाधापत्तिं प्रश्नपूर्वमुपपादयति *
 कथमिति * श्लोकं व्याचष्टे * भूत्वादाविति * परव्याख्यादूष-
 णोपसंहारपूर्वं स्वमतेन व्याख्यातुमुपक्रमते * तस्मादिति * बाध- ८७९
 ग्रन्थान्तेऽधिकरणोपसंहाराद्यध्वेयं ग्रन्थः भूत्वादिवलायलप्रकरणा-
 न्तः पातित्वेन भूत्वादिविषयः प्रतिभाति तथापि तेषु न घटत इति
 कृत्वोत्कृष्यत इत्यर्थः । तत्रेति सर्वनाम्ना प्रकृतभूत्वादित्यागेनाप्रकृत-
 बाधान्तरविषयभूतप्रत्ययिनो जातान्तस्य तेनेतरस्य स्थित्याद्या तद्य-
 था मनुष्यराजमागते अन्यस्मिन्बार्हस्पत्युक्षायां वा घेहनम्बाक्षवृन्त
 इत्याद्यर्थवाद्प्रभवा च महोक्षं वा महाजं वा भोग्रिषायोपकल्पये-
 दित्याद्यामागमनागमदिति वधिष्टेयादिविधिधृतिप्रभवपागो ग्राह्य-
 णाऽनलाम्भांसिनाच्छिद्यो न पदा स्पृष्टेन न निन्दा ताडने कुर्पोवि-
 त्याद्या सूर्याविदेव धूमधज्जन्दद्यादित्यादिस्मृत्या विवाहचतुर्थेऽन्दि

घट्टवस्त्रपरिधानाद्याचार । वृद्धव्यवहाराभियुक्तानामपि स्लेच्छानां
हस्त्यादौ पीलवादिशब्दप्रयोगाचारो अभियुक्तराणामार्याणां वृक्ष-
विषयप्रयोगाचारण । भक्ता शर्करा इति सन्दिग्धमसन्दिग्धेन
घृतमन्त्रेण तुर्वलक्रमाद्य वेद कृत्वा वेदिं करातीति वेदवाक्यं
चलत्पदार्थाश्रयण श्रुतादिनिमित्ताचमावाक्येन उपसहारस्समृगा-
दिपदमुपक्रमस्त्वेन वेदपदेन साप्रायाज्ययारित्यन्तास्पष्टार्थे अवघाता-
द्योपधेः नियमादृष्टार्थेनावघातादिना पशुपुराडाशस्यारादुपकारित्व
सन्निपत्योपकारित्वेन दध्ना जुहातिरिति विशिष्टविधिपक्ष विशेषण-
विशेषणविशेष्यरूपानेकार्थविधाने गुणविधिपक्ष स्वार्थविधानेन
एकस्थार्थस्यानेकगमाग्यादिशब्दत्वेन एकगाशब्दत्वेन एकस्य च
शब्दस्यानेकव्यक्ताकृत्यर्थत्वमकारुत्यर्थत्वेन प्रतिगृहीतुरिति पक्ष
पक्ष वरुणायति चतुर्थ्या पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतश्च प्र-
तिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वा देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्य-
निर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वादात्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देव-
ताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुवाधो दातुरिति पक्षे वरुणायति
चतुर्थ्या पञ्चम्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन
कल्पनात्स स्वा देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरा-
मर्शित्वादात्वे च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविव-
क्षितार्थत्वाद् बहुवाधो दातुरिति पक्षे वरुणायति चतुर्थ्या पञ्च-
म्यर्थत्वेनाश्वमनयदिति नयतश्च प्रतिगृह्णात्यर्थत्वेन कल्पनात्स स्वा-
न्देवतामिति च तच्छब्दस्याप्राधान्यनिर्दिष्टवरुणपरामर्शित्वादात्वे
च वरुणस्य देवतात्वाभावेन देवताशब्दस्याविवक्षितार्थत्वाद् बहुवा-
धो दातुरिति पक्षे प्रतिगृह्णातिमात्रस्य दाने कल्प्यत्वादप्यप्यधे
न सामवेदात्पञ्च चारयन्तीयादियजुर्देविहितत्वेनोपांशुत्वप्राप्त्यो-
च्चेस्त्वरूपेण परशाखाविहित धार्तामात्रेणावगत यावत्स्वयं श्रूयत
तावत्स्वशाखाविहतनाम्नीयामीयादद्वांशशकपालत्वाद्येकादशकपा-
लत्वादिना नित्य सामधनीपाञ्चदश वैश्यनिमित्तेन सामद-
श्येन नित्य पाञ्चदश्य नैमित्तिकवशात्सात्पदश्यम्पुरुषार्थनैके-
विंशत्यादिनानारण्याधीन सामादश्य प्रकरणाधीतन पाञ्चदश्येन
सर्वस्य दाक्षिण्यादाक्षिण्यानिमित्तभूतप्रतिहर्तृवृत्ताप्रपञ्चद्वयोवा-
प्यात्सर्वस्यदाक्षिण्यादाक्षिण्ययो पौर्वापर्येणाप्यवमानयार्थिरोधे पू-
र्यपरण प्राकृत बर्हिर्वादि वैकृतेन शरादिना । प्रयागवचनाधित श्रूय-
मकृतपद्म उद्गातृकनृकत चोदकाथयेत् नानर्तिकर्तृकत्वेन । नि
प्रयाजन निगदेषु परसम्बोधनाधेषु उपाशुत्य समयाजननाच्चेस्त्वेन ।

भागेनाभीयोमीययोर्प्रांश्वणक्रमो मन्त्रक्रमेण देवताभयमैन्द्रपुरो-
 दाशादौ सात्रायविध्यन्ताविद्व्याभयेणौपधाविध्यन्तादिना । पञ्चा-
 दप्यास्त्रातमुपांशुयाजधिकारभूत सारस्वतं कर्माभावास्यायामुपांशु-
 याजमङ्गीकृत्यामावास्यातन्त्रप्रवर्तकतयाभासमानं पूर्वास्त्रातेनाग्नीषो-
 मीयविकारभूतताग्रावैष्णवेन पौर्णमासतन्त्रप्रवर्तकेनाऽप्य पञ्चद-
 शरात्रे ऽग्निष्टु-कर्माग्रंथीसुप्रह्वययाप्रवर्तकं भूयसा ज्योतिरादिनैन्त्री-
 सुप्रह्वययाप्रवर्तकेन गौणं यद्विमन्त्रप्रकाश्य कुशस्तद्वपं मुखेन
 कुशेन सामान्यविहितमाहवनीयादि विशेषविहितेन पश्चादिना सा-
 वकाशं यत्किञ्चित्प्राचीनमित्यग्नीषोमीयप्राग्भाविपदार्थविहितमुपां-
 शुत्वं दीक्षणीयादिमात्राङ्गतया विहितेन स्वरेणान्यत्र निरवकाशे
 ऽनाङ्गमाधाने ऽग्निहोत्रहवणीप्रधानेन निर्वापेणाऽङ्गधर्मो दीक्षणी-
 यादौ पर्वकालत्व प्रधानधर्मेण सुत्यायाः पर्वकालत्वेन बाध्यत इति
 पक्षवत्तत्रोच्यते तत्सर्वं प्राप्तमप्राप्तं वा बाध्यतइत्यर्थः । सर्वश-
 ब्देनैकाभिधानथ्युत्वा पदश्रुतिबाधो ऽपि सूचितः । किञ्चेति भाष्ये-
 णाप्राप्तबाधपक्षे को दोषः प्राप्तबाधपक्षे क इति पृष्टे बाधकविष-
 यमप्राप्तस्य बाधे दोषोक्त्यर्थं यदीतिभाष्यं यद्वि बाध्य सामान्यरा-
 स्त्रादिज्ञानानुत्पादकत्वाद् बाधकस्य विशेषशास्त्रादेर्विषयभूतं हो-
 मादि अप्राप्तं ततो विरोधाभाषादिक बाध्यतइत्येवमर्थत्वेन मास-
 मानं बाधकज्ञानविषयविरुद्धज्ञानाभिमुख्यमात्रेणानुत्पादितज्ञानस्या-
 पि सामान्यराज्यादेरन्योन्यराज्याभिमुख्यमात्रेणानपहृतराज्याना-
 मपि राज्ञामिव विरोधोपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य विरोधविषयभूतपदहो-
 मादिवद्विरोधविषयमूने ऽग्निहोत्रहोमादाद्यप्याहवनीयाधिकरण-
 त्वादिज्ञानानुत्पादकत्वेनानुत्पत्त्यत्वात्सर्वत्रिकदाधापरत्यर्थत्वेन व्या-
 ख्यातुमाह *तद्यदि तावदिति* सामान्यरास्त्रादेः प्रत्यक्षेण स्वरूपे-
 णाभावायोगे ऽपि ज्ञानोत्पादेन प्रवृत्त्यभावेनाहवनीयादिविनिर्गो-
 कत्यरूपेणाभावापरत्युक्त्यै विनिर्गोक्तत्वेत्युक्तम् । अनेन च किं
 बाध्यतइति भाष्यस्य किञ्चिदस्य स्ताकवाचि किञ्चित् शब्देकदेश-
 त्वात्किमिदं च रेतो विक्रियतइत्यादिदर्शनाद्वा लोकवाचित्वाभ्यु-
 पगमपूर्वं विरुद्धलक्षणया सर्ववाचित्वमभ्युपगम्याव्ययावाभ्युपग-
 मेन च सप्तम्यर्थत्वाचित्वमभ्युपगम्य सवेव बाध्यतइति भाष्यार्थः
 सूचितः । ज्ञानोत्पत्तिप्रतियन्धस्य विरोधनिवन्धनत्वाद्विरोधविषये
 प्रतियन्धक्यभावेनोत्पादकत्वोपपत्तेः नाप्रवृत्तिनिमित्ताऽस्तत्तुल्यत्वा-
 पत्तिरित्याशयेन * मथेति * सामान्यादिशास्त्रास्यापथेवसाना-
 दिशेषादिषु प्रवृत्तावपि सामान्यादिद्वारेव प्रवृत्तेर्विषये भेदाभावेन

८८०।१

ज्ञानभेदायोगात्कच्चिदशे ज्ञानोत्पत्तिः प्रतिवध्यते कच्चिन्नोत्पत्त्यनुप-
पत्तेरविरोधविषये प्रतिबन्धाभावेन * ज्ञानोत्पादकवच्छास्त्र-
स्यासत्तुल्यत्वानापत्तौ विरोधविषयः ऽप्यसत्तुल्यत्वापत्त्ययोगा-
द्विशेषादिशास्त्रेण सह तुल्यबलत्वापत्तिः । पौर्वापर्यवलीधस्त्वन्या-
याद्वा विपरीतवाधापत्तिरित्याशयेन परिहरति * तत इति * ज्ञान-
भेदाभावेनोत्पत्तिप्रतिबन्धाप्रतिबन्धव्यवस्थायोगसूचनार्थम् * न
हीत्युक्तम् * सर्वमेतदुदाहरणनिष्ठतया विवृणोति * तेनेति *
सामान्यविशेषशास्त्रयोस्तुल्यबलत्वं विपरीतो वा बाधो ऽस्तिवत्वा
शङ्कमानस्य लोकप्रसिद्धिबिरोधसूचनार्थं लौकिकोदाहरणम् । ज्ञानो-
त्पादनं शास्त्रप्रवृत्तौ ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धाशङ्करप्राप्तवाधवादिना
ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धार्थं शास्त्रप्रवृत्तिप्रतिबन्धस्य वाच्यत्वात्तन्मते
शास्त्रस्याकिञ्चित्करत्वेनासत्तुल्यत्वापर्युपपादनायाः प्रवृत्तिशब्दः ।
नहीति वार्त्तिकवयवव्याख्यानायाप्यतो प्रतीत्यनेनैकस्य ज्ञानस्य
सदसत्त्वविरोधात्जनकस्य शास्त्रस्य सदसत्तुल्यत्वविरोधमुक्तमक-
स्यापि शब्दार्थसम्बन्धस्य ज्ञानं हि पुरुषाधारतद्भेदात्प्रविरुध्यत-
इत्यादिसम्बन्धग्रन्थवार्त्तिकात्प्रहणाग्रहणविरोधवत्तद्वैतान्तत्वेन
घोक्ता धान्धसमीपच्छरूपग्रहणाग्रहणाविरोधवदेकस्यापि शास्त्र-
स्य ग्रहणाग्रहणाविरोधाद्गृहीतस्यैव च शास्त्रस्य ज्ञानजनकत्वात्क-
च्चिदयं ज्ञानजनकत्वं कच्चिन्नोत्पत्तिविरोधोपपत्तेरयुक्तमागच्छ्यामभेदे
ऽपि प्रमातृभेदाभावाच्छास्त्रस्य ग्रहणाग्रहणाविराधायोगा न चा-
त्रेत्यनेनोक्तः । प्रमातृभेदाभावः ऽपि विषयभेदनं तदधीननिरूपणाज्ञान-
भेदादक्षतज्ञानाख्यशासनात्मकशास्त्ररूपभेदावगते सदसत्त्ववि-
रोधो नास्तीत्यागच्छ्याह * न चति * सकृच्छ्रुतस्य शास्त्रस्यानेका-
र्थपरत्वायोगाद्विषयभेदो न सम्भवतीत्याशयः । सामान्यशास्त्रस्य
च व्यक्तिविषयत्वाभावादतिदशशास्त्रस्यैकपदार्थविषयत्वाभावा
द्विषयभेदो नास्तीत्याह * व्यक्तीति * व्यक्तिवाचित्वपदार्थाधिदे-
शपक्षयोः शास्त्रस्वरूपेण भेदे ऽपि स्वरूपभेदाभावसूचनार्थं कदा
चिद्विभक्तत्वं भवेदित्युक्तम् । आकृतिवाचित्वयागमाभिपदार्थसमुदा-
यव्यापारातिदशयारपि सामान्यशास्त्रस्यानुष्ठानार्हव्यक्तिपर्यवसा-
यित्वातिदशशास्त्रस्य च पदार्थपर्यवसायित्वाद्व्यक्तीनामद्वाख्या-
ना च पदार्थानां भिन्नत्वात् भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदो भविष्य-
तीत्यागच्छ्याह * आकृताति * प्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणवाधाभ्युपगम
सामान्यवाचनां प्राद्वणादिशब्देन व्यक्तिलक्षणायाः प्रकृतिसादृश्यो-
क्तिद्वारभूतयागगतव्यापारवाचित्वात् जनकपदार्थावात्तरकार्यलक्ष-

णाद्धारयाः पदार्थलक्षणायाः प्रवृत्तित्वेनाभिप्रेतायाः प्रतिबद्धत्वेन
नाभावाद्भवतीनां पदार्थानां वा विषयत्वानुपपत्तेर्विषयभेदो न स-
म्भवतीत्याशयः । व्यक्त्यादिलक्षणात्मकप्रवृत्तिप्रतिबन्धलक्षणवाधा-
भ्युपगमे विषयभेदाभावेन शास्त्रभेदाभावात्सदसत्त्वविरोधपरिहा-
रायोगे ऽपि सर्वत्र प्रवृत्तस्य सामान्यादिशास्त्रस्य विशेषादिशास्त्रेण
स्वविषयानिवृत्तिलक्षणावाधाभ्युपगमे विषयभेदाच्छास्त्रभेदोपपत्तेर्वि-
रोधपरिहारो भविष्यतीत्याशङ्काह * एतेनेति * व्यक्तिषु सामा-
न्यशास्त्रप्रवृत्तिहेतोर्ग्राह्यणशब्दस्य पदार्थेषु चातिदेशशास्त्रप्रवृत्तिहे-
तोः प्रकृतिवच्छब्दस्य सर्वव्यक्तिषु सर्वपदार्थेषु तुल्यत्वेन कस्याश्चि-
द्व्यक्तैः कस्य चिद्वा पदार्थस्य वर्जनायोगादनेन ततो ऽवश्यमित्या-
दिवार्त्तिकोक्तेन प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिमित्तशास्त्राभावापादनलक्षणवाच-
निरासेन निवर्तनाख्योत्कालनलक्षणां ऽपि बाधो निरस्त इत्यर्थः ।
सूत्रकृत्सम्मत्या किं चिद्वर्जनायोगं दृढयितुमाह * तथा चेति *
अनारभ्यादिकरणे ऽनारभ्यविधिना विकृतिश्चापि खादिरत्वादिप्राप्ते-
स्तद्वर्जं चोदकवचनमित्यनारभ्यवादानां प्रकृतिमात्रार्थत्वसिद्धान्त-
हेतोः प्रकृतिविकृत्यर्थत्वे द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कार्थमुक्त्वा
चोदकस्यानारभ्यविधितो दौर्बल्यं तेनैव विकृतिनैराकाङ्क्षाच्चोदकाभा-
वापत्या तत्प्राप्यप्रयाजादिदर्शनादितिचेदिति सूत्रेणाशङ्का न चोदकै-
काश्यादित्यनेनानारभ्यचोदनायाः खादिरत्वाद्येकार्थपरत्वेन स्ववा-
चविधानाद्विकृतिनैराकाङ्क्षकरणाशक्तेश्चोदकस्य दौर्बल्ये ऽनार-
भ्यविध्यप्राप्तप्रयाजोदिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमेतेन
द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्र-
याजादिप्रापकत्वोपपत्तिमुक्त्वा सिद्धान्तैकदेशिमेतेन द्विरुक्तत्वप्रस-
ङ्गस्यासिद्धत्वमभ्युपेत्य सङ्क्षेपविस्तररूपत्वेन हेतुना प्रयाजादिविधि-
दृष्टान्तेन खादिरादिविधेः प्रकृतिमात्रार्थत्वानुमानमुत्पत्तिरिति चे-
दित्यनेनाशङ्का न तुल्यत्वादित्यनेनाशङ्का न तुल्यत्वादित्यनेनामन-
होमादिविधेर्विकृत्यर्थस्यापि सङ्क्षेपविस्तररूपत्वदर्शनेनानैकान्तिक-
त्वादनुमानायोगमुक्त्वा चोदनार्थकास्यास्तु मुख्यविप्रतिषेधात्प्रकृत्य-
र्थमित्यनेनानारभ्यविधेः स्वविधेयखादिरत्वाविषयभूतस्वखादिप्राप्त्यै
चोदकापेक्षत्वं चोदकस्यैव यलीयत्वादनारभ्यविधिविषयवर्ज-
नानुपपत्तेः कृत्स्नस्य प्राकृताङ्गजातस्य चोदकचोदनार्थत्वावगमे-
नानारभ्यविधेर्विकृत्यर्थत्वे मुख्यस्य विकृतिविधेश्चोदकः षेपो ऽना-
रभ्यविधिरिति विप्रतिषेधापत्तेस्तत्परिहारयानानारभ्यविधान प्र-
कृतिमात्रार्थमिति द्विरुक्तत्वप्रसङ्गस्यासिद्धत्वशङ्कानिरासेन सिद्धा-

स्तमुपसहरिष्यधोदनार्थकारस्पर्शतोर्ने प्राप्तयर्जनमित्यसिद्धस्य-
 शङ्कोत्तरसूत्रकदास्यतीत्यर्थः । शुद्धस्य च घर्जनव्यापाराभावात्स-
 म्भवधर्जनव्यापारस्य च घक्ताशयस्य घेदे शुनूपपत्तेर्न किं
 चिद्धर्जनं सम्भवतीत्याह * पौरुषेये ऽपि तावद्विंत *
 घक्तापयानुरोधेन पुवाक्यस्यार्थप्रतिपादकत्वाच्छब्दव्यापार वि-
 मापि तत्र घर्जनरूपस्यार्थस्य यन्मया ग्राह्येणैवो दधीति प्रयुक्तं
 तत्कौण्डिन्यवर्जमित्येव घक्तु इदमेव घर्तमानतयो घर्जनं भवेदिति
 इदमेव घर्तमानो ऽर्थो इदमर्थ इति मध्यमपदलोपिसमासाभ्युपगमेनो-
 क्तवर्जनस्याप्यर्थत्वे सत्यनावृत्य त्वमागच्छानुविधेयपुरुषाशयार्थत्वे-
 नावृत्यत्वसूचनायेव रत्युक्तम् । सामान्यशास्त्रस्यैकत्वे ऽपि तत्क-
 ल्पव्यक्तिशास्त्रभेदात्सदस्त्वविरोधपरिहारमागच्छा सामान्यशा-
 स्त्रस्यैवाप्येवसानाशक्तिपरपरत्वेनानुष्ठेयार्थत्वापपत्तं शास्त्रान्तरक-
 ल्पना न युक्तेत्याशयेन परिहरति * न चेति * अतो लिङ्गादि-
 श्वप्राप्तबाधस्योक्तत्वाद्दशयम्भाविषाधैकरूप्यसिद्धौ यदि सामान्य-
 शास्त्रादिष्वप्यप्राप्तबाधो ऽभिप्रेतस्ततो विरोधविषयवद्विरोधविषये
 ऽपि बाधापत्तेर्नावकल्पन इति यदीति भाष्यार्थमुपसहरति * तस्मा-
 दिति * प्राप्तबाधपक्षे दोषोक्त्यर्थमथेति भाष्य प्राप्तस्य सामान्या-
 दिशास्त्रस्याप्यर्थत्वेनाभासमानमुत्पादितज्ञानत्वेन बाध-
 कविषयप्राप्तस्यापि तज्जनितज्ञानमिथ्यात्वकल्पनया बाधोपपत्तेर्यु-
 क्त्मागच्छा प्राप्त चेत्सामान्यशास्त्रादि बाध्यते ततो लिङ्गादपि बाधे-
 करूप्यसिद्धौ प्राप्तमेव बाध्येत तस्य च बाधकसमानविषयभू-
 तिकल्पनं विना बाधकविषयप्राप्तयोगात्कल्पितत्वात् बाधे धुने प्र-
 त्यक्षया सहाविशेषात्तुल्यफलत्वापत्तेर्पौर्धापर्ययलीयस्त्वन्यायाद्वाक-
 ल्प्याया एव पाञ्चात्यत्वेन बाधकत्वापत्तं कथं लिङ्गादि बाधितुं
 शक्यमित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति * द्वापजन्यत्वा-
 न्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानास्तोक्तत्वस्यैव दोषत्वाद्दे च तदयोगा-
 त्प्राप्तबाधायोगमागच्छामित्येवमर्थत्वेन व्याख्यातुमाह * अथेति *
 दोषजन्यत्वात्मिथ्यात्वस्य शब्दे चानास्तोक्तत्वस्यैव द्वापत्वाद्दे च
 तदयोगात्प्राप्तबाधायोगमागच्छा तात्पर्यावधारणानपेक्षस्य शब्द-
 स्य विषयपरिच्छेदकज्ञानावयविज्ञानानेनुत्तादकत्वात्सर्वोपपेतभा-
 वनाविषयसमस्तोत्सर्गापवादरूपशास्त्रालोचनं च विना तात्प-
 र्यानवधारणात्सामान्यादिशास्त्रमात्रलोचनं विज्ञानोत्पत्त्यनुपपत्त-
 र्विज्ञानापेक्षया घेदे सर्वत्राप्राप्तबाधे ऽपि लिङ्गादिना ब-
 लवद्विरोधिभृत्यनुमानाभावेन ज्ञानमात्रमपि नोत्पाद्यते सा-

मान्यशास्त्रादिना ऽनुविरोध ऽपि ज्ञानमात्रमुत्पाद्यतइति वैलम्ब-
ण्यप्रदर्शनाय ज्ञानमात्रापेक्षयात्र प्राप्तबाधोक्तिज्ञानमात्रस्य च वि-
ज्ञानत्वाभावावविज्ञाने तु दोषाणां व्यापारा नैव विद्यते कारणाभा-
वतस्त्वेव तस्मिन् नस्त्वदुक्तिवदिति स्वतो ऽप्रामाण्याभिधानादोपा-
भावे ऽप्यप्रामाण्योपपत्तिरिति सूचनार्थं कथञ्चिच्छब्दः । तत इत्या-
दिना ततो लिङ्गाद्यपि प्राप्तमव बाध्येत तत्र कथं शक्नोते बाधितुमि-
ति साध्याहारभाष्यव्याख्या सुचिता । कथं शक्नोतेति यद्भाष्यकृता-
कं तत्र भुत्यादीनां प्राप्तबाधे इति तत्रत्यध्याहारसूचनायौक्तं कथं
तदुत्पाधितुमशक्यमित्यपेक्षाया न चतदुत्पापित ज्ञानमनुत्पन्न एक्य
वस्तुमित्यादिवार्तिकोक्तोपपत्तिसूचनार्थश्चकार । प्रश्नभाष्यस्य
येदे कचिद् बाधो न सम्भवतीत्येवमाशयत्वं सूचयन्नुपसहरति *
अत इति * बाधमार्गस्यैकरूप्यं युक्तं न च न घटतइतिकृत्या न क-
चिद् बाधो वदे घटतइत्यर्थः । प्राप्तमित्युत्तरभाष्यं प्रश्नाशयानातिक्र-
मादयुक्तमाशङ्क्य प्रश्नाशयतावशिरस्यति * तदिति * प्रमाणव-
त्त्वात्तरूप्यमवगम्यमानं यस्मादिह वेदं न किञ्चिद्विदुषां तस्मात्त्र
बाधस्यैकप्रकारत्वनियमो ऽस्तीत्यर्थः । बाधप्रकारनानाकूप्यस्यानुभ-
वसिद्धत्वेन प्रमाणवत्त्वं बाध्यनानाकूप्यदृष्टान्तेनापवादयन्नुत्तरार्थं
व्याचष्टे * यथेति * य एते ऽनुमानादयो ऽङ्गधर्मपर्यन्ता पटत्रिण-
वन्त्योऽन्य भिद्यमाना बाधविषया वर्णितास्तपु मित्तरूपत्वस्यैव प्रमा-
णवत्त्वाद्यैकरूप्यं नाङ्गीकृतं तथा बाधप्रकारनानात्वस्यापि गम्य-
मानत्वेन प्रमाणवत्त्वादेवे ऽपि ज्ञानमात्रापेक्षया प्राप्तबाधोपपत्तश्च
बाधविरोधित्वाभावाद् बाधप्रकारभेदप्यैकरूप्यं नाङ्गीकार्यमित्यर्थः ।
बाधप्रकारनानात्वोक्तार्थत्वेन प्रश्नाशयनिरासकतयोपपादयितुमुत्तर-
भाष्यं भुत्यादियाद्यन्यतिरिक्तविषयत्वेनोपपत्तिपूर्वं व्याख्यातुमाह
* तत्रेति * लिङ्गाद्वत्त्वप्राप्तबाधपक्षे सामान्यशास्त्रादिवत्सदस-
त्वविरोधापत्तिमाशङ्क्य सामान्यशास्त्रादेर्विरोधविषयभूते कौण्डि-
न्यादौ शास्त्रान्तरमातृश्रयाया प्राप्तत प्राप्तपन्तरस्याविराधविष-
यभूते मातृश्रयाभ्युपगमात्सदसत्वविरोधापत्तिरुक्ता कदा चन
स्तरिरेक्षीत्यतन्मन्त्रस्थ-द्राक्ष्यकपात्मकस्य तु लिङ्गस्य तस्मिन्नित्य-
स्य च द्योनाद्यैकवाक्यत्वात्मकस्य वाक्यस्यापीदृशतामित्यस्य च
दर्शपूर्णमासप्रकरणान्मानात्मकस्य प्रकरणस्य शौन शेषाण्यानाद-
भ्यामिवेचनीयसंक्षिप्यात्मकस्य शुद्धनमन्त्रस्य च पौरोडाशिका-
व्यात्मिकाया क चिद्विनियोजकत्वानभ्युपगमेन विरोधविषयमा-
सितः प्राप्तपन्तरानभ्युपगमात् तथाप्राप्तबाध ऽपि सदसत्वविराधो .

ऽस्तीत्युक्तम् । श्रुत्यादिव्यतिरिक्तसर्ववाधप्रिपयत्वेन प्रश्नभाष्य-
 व्याख्यानावुत्तरभाष्यस्यापि तद्व्यतिरिक्तमवैवाधप्रिपयत्वशङ्काप-
 त्तस्तन्निरासार्थम् * ये ऽपात्युक्तम् * अर्थविप्रकर्षहेतुकत्वेन श्रु-
 त्यादिच्छायानुपातिनो ये वाधास्त सर्वे ऽर्थविप्रकर्षणस्य हेतोरत-
 स्मिन्निर्ज्ञाते कृतसामर्थ्ययोर्वाक्यप्रकरणयोर्नैतदव कल्पयितुं श-
 क्यमिन्द्रोपस्थान शब्देनाभिहितमितीयादिभाष्येणाप्राप्तयाधसाम-
 र्थ्यकथनासद्वाधनैवाप्राप्तयाधतया व्याख्याता इत्यर्थः । सदृशग-
 चिना ऽऽदिशब्देन पूर्वोद्दिष्टो ऽनुमानबाधो ऽनन्तरादिष्टा च परशाखा-
 विहितान्नवाधव्यवहितोद्दिष्टाश्चान्तरभ्याधीतप्रयोगवचनाधितप्रा-
 द्याकमदैवताधयोगेणवाधा गृहीता । अनुमानस्य प्रत्यक्षपिरोधे
 पक्षस्यैव साध्यशून्यत्वेन विपक्षत्वात्तत्र हतोर्बृत्तरनैकान्तिकत्वेन
 कारणाभावात्सर्ववेष्टनादिश्रुतेश्च द्विप्राङ्गुलव्यतिरिक्तसर्ववेष्टनावि-
 विषयत्वसम्भवेनाशेषवेष्टनश्रुतिकल्पनाशक्तत्वादनाप्तस्मृतश्च श्रु-
 त्यकल्पकत्वस्य स्पष्टत्वाद्विगीतायाश्चाप्तस्मृतेरप्यापद्विषये ऽल्प-
 दोषत्वार्थत्वसम्भवेन निर्दोषत्वावेदकश्रुत्यकल्पकत्वादनाप्ता-
 यिवधस्मृतेश्चात्मरक्षणप्रयत्नमात्रार्थत्वसम्भवन वधपरश्रुत्यक-
 ल्पकत्वाह्निद्वार्थवादप्रभवयाश्च स्मृत्योस्तन्मूलत्वेनैव श्रुत्य-
 कल्पकत्वाद्वधूवस्त्रपरिधानाचारस्य चाऽध्वीरा तनूर्भवतिरुशती-
 पापयामुपापतीर्यद्वधो चासमास्त्रमद्गमभिधित्सत इत्यादलिङ्गाद्वधू-
 वरात्यफलत्वावगतैर्वधूवन्धूभिस्तद्वरात्वसिद्धौ प्रवर्तितत्वसम्भवन
 श्रुतिकल्पनाशक्तत्वादस्त्यादौ च पितृवादिशब्दप्रयोगाचारस्य साह-
 च्यादि मूलत्वसम्भवेनानुपपत्तिक्षयाद्वाचकाशक्तिकल्पनाशक्त स-
 न्दिग्धस्य च विध्युद्देशस्यासन्दिग्धवाक्यशपापेक्षत्वेन तद्विरु-
 क्ताद्वार्थविध्यशक्तत्वात् तुर्वलक्रमाद्याश्रयस्य च चलत्पदार्थवि-
 प्राप्यपेक्षत्वेन तद्विरुद्धक्रमादि विध्यशक्तत्वादुपसंहारस्य चोप-
 क्रमापेक्षत्वेन तद्विरुद्धार्थविध्यशक्तत्वादवघातादिविधेर्बध्ने निय-
 मादृष्टार्थत्वेन परिहतानर्थक्यस्याज्यसाश्नाभ्ययोरत्यन्तादृष्टार्थानघा-
 तादिविध्यशक्तत्वादग्नीषामीपशुपुरोडाशयागविधश्च लिङ्गावगत-
 देवतासंस्काराख्यसन्निपत्योपकारार्थयागविधानेन परिहतानाथक्य-
 स्य प्रकरणावगम्यारादुपकारार्थयागविध्यशत्वाद्वपार्थविधानेन
 च कृतार्थस्य विधेरनेकार्थविध्याशक्तत्वादेकस्य च शब्दस्य वा-
 चकशक्तिकल्पनेन तदशक्तिजशब्दान्तरप्रयोगोपपत्ते शब्दाशक्ति-
 कल्पनस्याशक्यत्वात्कस्य वार्थस्य वाच्यशक्तिकल्पनया तदविना-
 भावनार्थान्तरप्रत्ययापपत्तेरर्थान्तरशक्तिकल्पनस्याशक्यत्वाप्रतिगृह्या-

त्रिमात्रधावेन चाश्वप्रतिगृहेष्टिवाक्योपपत्तेर्बहुवाचकत्वनस्याश्वप-
त्यानुषंगेनैवा क्रियतरति च करोतेर्विधिवाचित्वेनोपात्तिवेदस्वर-
विध्यशक्तत्वात्पर्यायार्थवित्तस्य च मूलानिश्चयात्प्रागधर्मेयत्वेनानु-
सृत्यादनारभ्याधितस्य च प्रकृतिप्रकरणावगतविकृत्यन्तरनिरा-
काङ्क्षीकृतस्य प्रकृत्यन्वयकल्पनायक प्रयोगवचनस्य च चोपेक्षत्वेन
तद्विषयार्थविध्यशक्तत्वात्प्रयोगसमवायिमन्त्रकमकल्पितकमविधा-
यिधृतिकल्पनायकः स्वरूपसमवायन्तरङ्गद्रव्यसामान्ययुक्तसुसदृश-
प्रकृतिलाभसम्भवे शब्दमात्रसमवायिबहिरङ्गद्रव्यतासामान्ययुक्तस्य
कर्मणो मन्दसदृशत्वेन यादं सुसदृशमन्यलुभ्यते तत्र मिथ्या भव-
ति विसदृशत्वान्मन्दसादृश्ययुक्तमित्यनेन न्यायेन विसदृशत्वात्प्रकृ-
तित्वकल्पनाशक्तेः पूर्वान्मन्त्रकर्मतन्त्रप्रवृत्त्या च प्रसङ्गलभ्योपकार-
स्य पश्चादाम्नातस्य कर्मण स्वकीयतन्त्रप्रवृत्तकल्पाशक्तेः मुख्ये
ऽपि मन्त्रविनियोजकलैङ्गिकश्रुतिकल्पनेन च मन्त्रप्रकरणाका-
ङ्क्षायां निवृत्तायां गौणे ऽपि विनियोजकश्रुतिकल्पनाशक्ते सर्वेष्वे-
ष्वप्राप्तयाध इत्याशयः । प्राप्तयाधोक्तिस्तर्हि किं विषयेत्यपेक्षायाम् *
ये त्वित्युक्तम् * प्राप्तिहेतुप्रश्नार्थं कथमितिभाष्यं ब्राह्मणशब्दादेः
प्राप्तिहेतोः स्पष्टत्वादयुक्तमायद्वा लिङ्गादौ सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतो-
र्भावे ऽपि बलवता भुत्वादिना प्रतिबन्धादप्राप्तिवत्सामान्यशास्त्रादा-
वपि बलवता विशेषशास्त्रादिना प्राप्तिहेतुप्रतिबन्धादप्राप्त्या भा-
व्यमित्यवभाषयत्वेन व्याख्यातुमाह * कथमिति * आकाङ्क्षा-
सदृशतस्य सामर्थ्यादेः प्राप्तिहेतुत्वाद् बलवद्विनियोगेनाकाङ्क्षानिवृ-
त्तौ शुद्धस्य सामर्थ्याद् प्राप्तिहेतुत्वाभावादप्राप्तियुक्ता ब्राह्मणश-
ब्दादस्तु विरोधाविरोधयोः साधारणरूपस्य शुद्धस्यैव प्राप्तिहेतुत्वा-
त्प्राप्तिहेतुभूतब्राह्मणादिशब्दानाश्रितत्वेन च विशेषशास्त्रादेः प्रति-
बन्धकत्वायागाग्रहाप्राप्तियुक्तत्वेवभाषय सामान्यस्येत्युत्तरभाष्यम-
वतारयति * उत्तरमिति * विरोधाविरोधसाधारण्यवाचिना
सामान्यशब्देनाविरोधासाधारणाकाङ्क्षानपेक्षत्वं सूचितम् । प्रमा-
णाभास सामान्यरूपस्य कारणस्य चक्षुरादेः प्रमाणविरोधे ऽपि
नित्यं च सामिधर्मीपाञ्चदश्य कतुप्रकरणाभ्यासस्य वैश्यप्रयोगे ऽपि
नित्यनैमित्तिकयोश्च कत्वर्थयोः पाञ्चदश्यसाप्तदश्ययोगेणकामप्रयो-
गे ऽपि पूर्वस्मिन्न सर्वस्वदाक्षिण्य निमित्तभूतस्य प्रतिद्वन्द्व-
च्छेदस्योद्गात्रघच्छेदे ऽपि प्राकृते च बहिर्वि प्रकृतिवच्छेदस्य श-
रोपदेशे ऽपि सामान्यविहित चाहवनीये होमत्वस्य पदादिहोमे
ऽपि निष्प्रयाजनच परसम्बन्धनार्थपूर्णाश्रुत्वे यज्ञर्थेद्विहितत्वस्य नि

गदेष्वप्याग्नेयीसुब्रह्मण्याप्रवर्तकत्वे चाग्निपुत्वस्य भूयो विरोधे
 ऽपि सावकाशे चोपांशुत्वे ऽग्नीयोमीयप्राग्भाविस्त्वस्य वीक्षणीया-
 दिष्वप्यग्निहोत्रहवययङ्गकत्वे च निवार्यत्वस्याधान ऽप्यङ्गधर्मे च
 वीक्षणीयायाः पर्वकालत्वे मुख्यत्वेनानुपसञ्जातविरोधात्वस्य प्रधा-
 नसाम्ययागधर्मपर्वकालत्वविशेषे ऽपि विद्यमानत्वात्प्राप्तिः सम्भ-
 वतीति भाष्यार्थसूचनायोत्तरशब्दः । कथं प्राप्तिकारणस्य विरो-
 धाविरोधविषययोः साधारणरूपतेत्याशङ्क्य ब्राह्मणप्रकृतिवच्छब्द-
 योस्तुल्यहेतुत्वेन किं चिद्वर्जनासम्भवादिति वार्त्तिकेन सामा-
 न्यातिदेशप्राप्तिकारणयोर्विरोधाविरोधसाधारण्योक्त्या सर्वेषां प्र-
 माणाभासादिप्राप्तिकारणानां चक्षुरादीनां साधारण्य तुल्य-
 न्यायतया दर्शितं भवतीत्याह * दर्शितमिति * प्राप्त-
 स्य बाधायोगाशयमथेति प्रश्नभाष्यमुपपादयितुं नचैतदुत्पा-
 यितुं ज्ञानमनुत्तमं शक्यं यक्तुमित्यादिपूर्वपक्षवार्त्तिकोक्तां या-
 ८८२॥ ध्यायागोपपत्तिमनुभाषते * यस्त्विति * अनुष्ठानाद्यफलवि-
 योगाशक्तिस्त्वर्यसत्त्वपरिच्छेदाद्यफलवियोगलक्षणबाधोपपादनेन
 निराकरिष्यमाणत्वाभ्रानुभाषिता । नैवेत्युत्तरभाष्ये नोत्पन्नं ज्ञानं
 प्रतिषध्यते न च स्वरूपेण संस्काररूपेण बाधाधकवशान्नश्यति किं
 तु मिथ्यात्वेनाद्यगम्यतइति मिथ्यात्वज्ञापनरूपबाधोक्त्यर्थत्वेनापत्ता-
 रयति * तथेति * विषयासत्त्वव्युदासप्रकाशफलज्ञानविशेषरूप-
 विज्ञानमिरयात्तस्य दोषजन्यत्वाद्भेदे च दोषाभावात्तन्मिथ्यात्वानु-
 पपत्तेर्भेदे ज्ञानमात्रस्य प्राप्तस्य बाधो विधक्षितो विज्ञानस्य त्वप्राप्त-
 स्येवेति सूचयितुं भाष्यविशब्दानादरण ज्ञानमित्येतावदुक्तम् ।
 भाष्य स्वकारप्रत्ययेण विज्ञानत्वाभावोक्त्यर्थत्वेन दोषाभावाद्भिज्ञा-
 नमिथ्यात्वायामशङ्कानिरासार्थमविज्ञानमेतदिति विज्ञानत्वाभावप्रा-
 ह्णक प्रत्ययान्तरं विज्ञानरूपं भवतीत्यविज्ञानरूपावु याध्यप्रत्ययाद्भिज्ञा-
 नरूपत्वेन बाध्यकप्रत्ययस्य धैलक्षण्योक्त्यर्थमन्तरशब्दमङ्गीकृत्य व्या-
 ख्येयम् । एतदपि विवृणोति * शास्त्रान्तरं हीति * परिकल्पनोक्त्या
 सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विषयसत्त्वपरिच्छेदकत्वलक्षे-
 णविज्ञानत्वाभावाप्यवसानं ऽभिहितं यथा तर्हि गौरिति पशूमात्रस्य
 गोमत्त्वपरिच्छेदकत्वाभावात्प्रमाणान्तरेण गवाभावावगमे ऽपि पि-
 राजो न भवति तथास्यापि विशेषादिशास्त्रेण विषयमाणावगमे ऽप्य-
 पिरोधापत्तेर्षोधा न पुन्येतत्वाशङ्क्य नेह ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहार-
 लक्षणा बाधो ऽभिमतः किं तु सामान्यादिशास्त्रस्य ध्याम्यवगत-
 कौण्डिन्यादिविषयवत्त्वापहारलक्षणा ऽनन्वयगतिना विषयादिशास्त्रेण

याध इति भ्रान्तिपक्षेन सूचिते भ्रान्तौ को हेतुरित्यपेक्षायां सामा-
न्यरूपेण कारणेन प्राक्षणापवादविना कौण्डिन्यादिव्यतिरिक्तेषु प्राक्ष-
णादिषु सामान्यादिशास्त्रस्य तात्पर्यमित्येवंरूपाया युद्धेरपहारेण
प्राक्षणादिमात्रे तात्पर्यभ्रान्ति सामान्यादिशास्त्रस्य प्राक्षणादिमात्र-
विषयत्वभ्रान्तौ हेतुं सूचयितुम् * सामान्येत्युक्तम् * याध्यशा-
स्त्रस्य याधकशास्त्रावबुद्धविषयताया भ्रान्तत्वे प्राप्तयोगात्प्राप्त-
याधोक्तिर्विकृद्भेदेनेत्याशङ्क्य चक्षुरादेरसन्निकृष्टे मृगतयादौ स्वकार्य-
प्रमाणज्ञानजननाशकंस्तद्विषयत्वाभावे ऽपि दोषसहितचक्षुरादिज-
न्यस्य मृगतृणादिज्ञानस्यासन्निकृष्टविषयत्वोपपत्तिवत्सामान्यादिशा-
स्त्रस्य तात्पर्यज्ञाने कौण्डिन्यादौ स्वकार्यप्रमाणज्ञानजननाशकः कौ-
ण्डिन्यादिविषयत्वाभावे ऽपि प्राक्षणादिमात्रतात्पर्यभ्रान्त्याव्यदोष-
सहितसामान्यादिशास्त्रजन्यस्य ज्ञानस्य प्राक्षणादिमात्रविषयत्वोप-
पत्तिमुच्यते इष्टान्ताक्तिः । ज्ञानस्य विषयसत्त्वापहारलक्षणवा-
धाभावे मिथ्येति प्रत्ययान्तरं भवतीति भाष्यं न घटेत्तेत्याशङ्क्य
विषयसत्त्वपरिच्छेदफलबुद्धित्वलक्षणविज्ञानत्वाभावनिश्चयेन विष-
यसत्त्वपरिच्छेदाख्यात्फलाद्वियोगलक्षणो युद्धेर्बाधो मिथ्याशब्देन
विरहित इति सूचयद्भाष्यार्थमुपसंहरति * तस्मादिति * भ्रमे-
रनवस्थानार्थेत्यात्मत्वव्यवस्थाहेतुपरिच्छेदकनिरासार्थो ऽयं भ्रान-
तिपदः । यद्वैतदविज्ञानमिति कृत्वा सत्त्वेनापरिच्छिद्यमानत्वात्कौ-
ण्डिन्यादिरर्थो सन्नितिप्रत्ययान्तरं शास्त्रं पार्थसत्त्वापरिच्छेदक-
मिति प्रत्ययान्तरं भवतीत्यर्थासत्त्ववाचिनं शास्त्रस्यार्थसत्त्वपरिच्छे-
दकत्वाभाववाचिनं वा मिथ्यापदमिति करणावृत्तिं चाङ्गीकृत्येदं
भाष्यं व्याख्येयमिति सूचनापार्थ * शास्त्रं येत्युक्तम् * किमि-
त्यापद्भाष्य सामान्यादिशास्त्रजनितस्य ज्ञानस्य विज्ञानत्वेनाभा-
समान्यतापि विज्ञानत्वाभावरूपमिथ्यात्वज्ञापनेन निरासे विशेषा-
दिशास्त्रजनिते ऽपि ज्ञाने विज्ञानत्वानाभ्यासापत्यपेक्षेन व्याचष्टे
* किं विवर्ति * पदादिजन्यस्य ज्ञानस्य विषयसदसदसत्त्वसाधा-
रण्यात्स्वत एव विज्ञानत्वाभावो ऽपसीयते न तु प्रत्ययान्तरघलेनेति
वैषम्यसूचनायां प्रत्ययान्तरोक्तिः । यत्सेत्युत्तरभाष्यं शास्त्रान्तर-
विरोधे यथाभूते तात्पर्यावधारणायांगात्तद्विरपेक्षस्य शास्त्रस्य विज्ञा-
नजनकत्वाभावविज्ञानत्वनिरासो न तु विरोधम् । विनेति व्य-
पक्षोक्त्यर्थेन व्याचष्टे * तदिति * यस्य च दुष्टं कारणं यद्य-
च मिथ्येति प्रत्ययः स पवासमीचीनः प्रत्यय इति भाष्ये कारण-
दोषज्ञानसाधकज्ञानयोर्विषयव्यभिचारित्यलक्षणविज्ञानमिथ्यात्वज्ञा-

दोषाभावे ऽपि सामान्यशास्त्रान्नं प्रमाणता ॥

न च प्रामाण्यजनकं ज्ञानमात्रस्य कारणम् ।

किं तु ज्ञानविशेषस्य विज्ञानस्यैव कारणम् ॥

सर्वं चैतत्तन्त्रसारे विस्तरेणापपादिम् । प्रधानलक्षणे चास्माभिन्नस्मादुपरम्यते । बाधप्रत्यक्षस्य धृत्यादि-बाधव्यतिरिक्तबाधविषयत्वे ऽधिकरणोपसंहारमाध्यायप्राक्पाठायोग-शङ्कानिवास्तपूर्वं तदेतेषामित्याद्युपसंहारमाध्वं कः शेषः केन हेतुना शेषः कथं च विनियुज्यते धृत्यादीनि च विनियोगकरणानि वक्ष्यन्ते तेषां च बलवन्नेति भाष्यात्पञ्चात्मात्रेण शेषप्रकारणामथातः शेषलक्षणाभिनि सूत्रेणाध्यायाद्येत्वेन प्रतिज्ञातत्वप्रतीतिस्तेषां च सर्वेषामुक्तवाच्यत्कारणमिति च कारणशब्देन विनियोगकारणत्वेन द्विषेण-रूपयोश्चतुर्थतृतीयप्रकारयोरुपसंहारसम्भवावुपकारिस्थादिरूपं च शेषं तदेतुकस्योपकारादेः प्रत्यक्षादिगम्यत्वेन धृत्यादिप्रमाणकत्वाभावात्प्रमाणवर्जिता कारणशब्देनैषाद्ययोरुपसंहारसम्भवादहीनो वेत्याद्युत्तरसूत्रप्रत्यक्षस्य बाध्यायान्तरत्वसम्भवादध्यायोपसंहारपरत्वेनाभासमानमधिकरणोपसंहारार्थत्वेन व्याख्यातुमाह * प्रासङ्गिकमिति * प्राक्पाठापपत्तिसूचनार्था प्रासङ्गिकोक्तिः । अध्यायोपसंहारार्थत्वशङ्कानिरासार्थाधिकरणांक्तिः चतुर्थोपक्रमे तृतीये ऽध्याये इति भाष्येण प्रयुक्तलक्षणास्य शेषेणान्तर्योक्तं मध्ये ऽध्यायान्तरानुपपत्तिसूचनार्थाधिकरणान्तरांक्तिः ॥

द्वानुपपत्तिसत्ताया महीनीद्वैताधिकरणम् ॥ ८ ॥

अहीनो वा प्रकरणाद्वौणः ॥ १५ ॥

अध्यायसमाप्तिपर्यन्तस्योत्तरचिन्ताजातस्य लक्षणासङ्गतिं शङ्कते * ननु चति * विरोधविषयस्यैव बलाबलचिन्ताविषयत्वात्की विरोधस्य विषयः को वा नेति विरोधविषयप्राश्नोपनार्थतया बलाबलचिन्ताविषयत्वेन सङ्गतिमाह * तन्निति * कस्मिन्प्रदे-हे कस्य प्रमाणास्य केन प्रमाणेन सह विरोधाविरोधचिन्तेत्यपेक्षिते पशुधर्माधिकरणात्प्राचीनेषु तावदधिकरणेषु प्रकरणस्य क चिच्छ्रु-रुत्या क चिह्निद्वेन क चिद्वाक्येन सहति दर्शयितुमाह * तथेति * भाष्यादाद्वैताभिप्रायमयुक्तवाक्यवच्छाखान्तरीयं सान्द्रयुक्तमपि वा-क्यमिदोदाहरणमिति दर्शयितुमाह * न्योतिष्टोमइति * सान्द्रशब्दस्या-प्रमिद्यार्थत्वेन तद्योगिनी इयुपसत्तापि सन्दिग्धत्वाच्चिन्तनीयेत्या-शङ्का वाक्यशेषात् सान्द्रशब्दार्थमसिद्धेस्त्युपसत्ताया निःसन्दिग्ध-

त्वात् द्वादशोपसत्तामात्रचिन्तेत्युपपादनार्थमाह * तत्रेति * प्रक-
 ८३१ रणस्य धृतिविरोधाविरोधस्तन्द्वात्सन्देहमुपपादयति * यदीति *
 पूर्वपक्षप्रतिज्ञाया घातलोक्तस्य दर्शयितुमाह * किमिति * कथ-
 याशब्देन ज्योतिष्टोमार्थेऽप्रतिज्ञेत्याशङ्क्य भाष्योक्तसन्नेहनिवृत्तिद्वा-
 रेव सिद्धान्तनिवृत्तिद्वारापि प्रतिप्रार्थत्वोपपत्तिसूचनार्थं सिद्धान्ते-
 नेत्युक्त परदोषेऽप्योक्त्या सिद्धान्तोद्भूतेस्तेनापक्रमा युक्त इत्याशयः ।
 प्रकरणस्य धृतिविरोधशङ्कोत्तरत्वेनाहीनो गौण इति सूत्राचयवद्वय-
 व्याख्यातु नन्विति भाष्ये नाहीनस्यति पृष्ठाधृतिविरोधमाशङ्क्य त-
 त्परिहारार्थं न बाधिष्यतइति भाष्यमुपपादयितुमाह * न चेति *
 न समासार्थत्वेन गौणोक्तिव्याख्यायार्थं न हीयतइति भाष्य व्याचष्टे *
 भस्ति चेति * मध्योदात्तत्वेनाह समूहवाचिरवप्रत्ययान्तत्वावसा-
 याशब्दसमासत्वायागमाशङ्क्य स्वरस्याप्राद्वत्वेन धृतित्वाभावाद्विरोधे
 अनादरणीयत्व सूचयितुमाह * अत इति * यता ऽहीनशब्दस्य
 ज्यातिष्टोमभिधानसामर्थ्यास्तत्वाच्छ्रुतविरोध एव परिहर्तुमि-
 त्यत शब्दार्थः । नऽसमास गौणोक्ति कथमित्याशङ्क्या निरासाय *
 अहानीत्युक्तम् * स्वमतेनाहानि द्वेधा व्याचष्ट * सहीति * त्या-
 गवाचिनो जहात कर्मकर्त्तार निष्ठोत्पत्तौ प्रतियागिना सोमयाज्ञा-
 न्तराणा समानजातीयत्वेन प्रतिपन्नानामपि कर्मत्वेन कर्त्तृत्वेन वा-
 न्वयायोगादपारूपस्यागापक्षितापादानत्वेनावयव कुतश्चिदिति पञ्च-
 म्योक्ता निष्ठार्थोक्त्यै हीयतइत्युक्त कर्मणि निष्ठायामनमिति द्वितीय-
 या निष्ठार्थमुक्ता प्रतियागिना कर्त्तृत्वेनावयोक्त्यै * जइतीत्युक्तम् *
 हीनोक्तन्यूनवाचित्वे तन्निषेधोपपादनार्थं परिपूर्णत्वात्तै * कृञ-
 त्युक्तम् * दाक्षायैति भाष्याक्तमहानिव्याख्या दक्षिणादीना साम-
 यागान्तरवत्समानजातीयत्वस्यान्यस्य चाप्रतिपत्तिनिमित्तस्यानुपा-
 दानेन प्रतिपत्ययोगादिच्छामात्र घातुसुप्तदक्षिणादिभरहीनत्ववि-
 कल्पे क्रियमाणेन नवस्थितसमासार्थापत्त सहस्रदाक्षणादिभ्यश्च
 सायस्कादिभ्यः कतुभ्यो ज्यातिष्टोमस्य दक्षिणाभन्यूनत्वाकतुकर-
 णार्थेऽथ सवनीयपशुभिः सख्यन्तर इत्यग्निष्टोमसखस्य ज्यातिष्टोम-
 स्य न्यूनत्वाददूययति * यत्विनि * फलस्य तु साक्षात्परिमाणाश्रुतेस्तेन
 न्यूनत्व कल्प्यत्वात्तत्कम् । तन्नेत्यहानिव्याख्योपसहारभाष्य स्वम-
 तमयानुसृत्य व्याचष्ट * तस्मादिति * स्वमतेनैवाहानिद्वर्त्तन्ति नि-
 ष्ठाभुत्पाद्य तृतीय प्रकारेण व्याख्यातुम् * न चत्युक्तम् * कर्मनिष्ठा-
 पक्षपवाख्यातन निष्ठार्थमुक्ता प्रतियोगिन कर्त्तृत्वेन तृतीययान्वय-
 यक्तु * केन चिद्वत्युक्तम् * स्वरानादराद्वा प्रत्ययान्तत्वानिश्चये

अपि नञ्समासतापि कर्म निश्चयेत्याशङ्क्य प्रकरणसामर्थ्याभिश्चये
प्रतिहितं नञ्समास अपि गौणवृत्त्यभावादौगोक्तियुक्त्याशङ्कानि-
नेत्याद्युक्तम् ॥

असंयोगाच्च मुख्यस्य तस्मादपकृष्येत ॥ १६ ॥

उपोतिष्ठोमस्याहीनशब्देन सह वाच्यवाचकलक्षणसम्यग्भावा-
दहीनसंयुक्ता द्वादशापसत्ता ज्योतिष्ठांमादपकृष्यनेत्येष सिद्धान्तसूत्र
श्लाकद्वयत व्याचष्टे * मुख्य इति * गुणयामेनाप्यहीनशब्दसम्यग्भा-
वासीति कथं चनेत्यननोक्त भाष्यात् द्वादशापसत्तामयागप्रतीतिरही-
नशब्दासंयोगव्याख्या न युक्तेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षसूत्रनिर्दिष्टाहीनशब्दा-
संयोगव्याख्यायां तत्सङ्गतत्वेन बुद्धिस्थद्वादशोपसत्त्वस्यापकृष्येने-
त्यनेनाभ्यसौकर्यायान्यथाव्याख्येति परिहारसूचनार्थं तेन * सङ्गत-
त्युक्तम् * प्रश्नपूर्वं द्वादशोपसत्ताया ज्योतिष्ठांमासयोगोपपादनार्थं
कथमिष्ट्यादिभाष्ये 'पृष्ठीभूते' । सम्यग्भावाप्रवाचित्र्ये अपि निर्दिष्टो-
पसामान्यायागात्सम्यग्भविशेषपरत्वापेक्षायां विधीयमानसंख्यापे-
क्षिताद्वाङ्मिसम्बन्धविशेषपरत्वावगत्या विनियोजकत्वस्य निर्णीत
मनुष्याणामिति पुरुषप्रधानो निर्देश इत्यादिनिविताधिकरणभाष्यव-
क्ष्यमाणन्यायेनाचगमान्नञ्समासाश्च उपोतिष्ठोमेनाप्येकवाक्यस्योपप-
त्तरयुक्तमाशङ्क्य वाच्यमरुणया प्रीणातीति भाष्यवद्विदमपि विशेषा-
न्वये वाक्यस्यापि व्यापारोक्तेन तु धृत्यभावाद्यमहीनोक्तिव्याह-
रणवाचिन्मभिप्रेतेति सूचयितुमाह * द्वादशत्वमिति * नन्वि-
तिभाष्य पूर्वपक्षोक्तभूतिविराधपरिहारानुभाषणार्थत्वेन व्याचष्टे *
यतिरिति * नेतीत्यनुभाषणपरिहारभाष्यमौपचारिकत्वाव्यस्य मु-
ख्यत्वप्रतियोगिनो गौणत्वस्य पूर्वपक्षिणानुक्तत्वादयुक्तमाशङ्क्य गौ-
णत्वात्तौपचारिकत्वं विवक्षितं तस्मात्सामिकावयवव्युत्पत्तिर्वेति
यिकद्वयाद्यकद्वयनिरामापेतद्भाष्यमित्यर्थं व्याचष्टे * तदिति *
प्रकरणवाधापक्षेर्मुपसमर्थ्याकिरयुक्तेत्याशङ्क्य न प्रकरणानुरोधे-
नेत्युक्तम् । यो विद्वत् स्व नैश्वर्य इत्यादौ नैश्वर्यादिशब्दानां प्रकर-
णानुरोधेनावि भूत्यर्थत्वागो ऽह एत्याशङ्क्याह * न चेति *
विधावप्यष्टानुपभृतीत्यदशब्दस्य भूत्यर्थत्वान्न चतुष्टयपलभणा-
र्थता एतेत्याशङ्क्याह * नचास्येति * चतुष्टयवाचिशब्दान्तरा-
भावाददृशब्देन तद्विश्रुताभ्युपगता ज्योतिष्ठोमवाचिर्नस्त्वह सान्द-
शब्दस्य भावाद्वाहीनशब्देन तल्लक्षणा युक्तेत्याशयः । भाष्यकल्प-
निरासमुपसहसति * तस्मादिति * त्रिन्यतिभाष्येण द्वितीय क-

वपमाशङ्क्य तन्निरासार्थं नेतीति भाष्यं मध्यादात्तत्वोक्त्या समूहवा-
 चित्वप्रत्ययान्तरत्वेनावयवव्युपत्यार्हगणवाचित्वात्त्वर्थत्वेनाभासमान-
 महर्गणात्मकेष्वपि सत्रेष्वहीनशब्दप्रयोगाभावेन केवलयोगिकत्वा-
 योगादयुक्तमाशङ्क्य योगरूढ्याशयत्वेन व्याख्यातुमाह * न चेति *
 अहीनशब्दस्याखण्डस्याहर्घिशिष्टगणवाचित्वे ऽनेकशक्तिकल्पनापत्तेः
 समुदायप्रसिद्ध्यागादहीनशब्दावयवभूतस्याह. एवमस्याह परिमिते
 सोमयागाभ्याससमूहे समुदायप्रसिद्ध्या नऽसमासनिरासादित्येवं
 व्याख्येयं विशेषणभूतश्च नऽसमासो ऽनेन निषिद्धयत न विशेष्य-
 भूतावयवव्युत्पत्तिः । समुदायप्रसिद्धौ नऽसमासनिरासेन नऽस-
 मासचिन्द्भूताद्युदात्तत्वाभावेन तन्निरासो ऽनर्थक इत्याशङ्क्योपच-
 यार्थत्वेनार्थवत्त्व चशब्देन सूचयस्तथासतीति भाष्य व्याचष्टे *
 न च नऽसमासस्येति * नप्रित्यन्वाख्यानाख्यलक्षणसद्भावाच्चिन्द्
 वाची लक्षणशब्द चिन्द्भावाद्यमुपपादयति * नऽसमासं हि स
 तीति * नऽसमासस्य तत्पुरुषत्वाद् बहुव्रीहौ प्रकृत्या पूर्वपदमित्य-
 त प्रकृत्या पूर्वपदमित्यनुवर्त्तमाने तत्पुरुषे तुव्यार्थतृतीयासचम्युप-
 भावाव्ययद्वितीयाकृत्या इति स्मृत्या ऽवयवाख्यस्य नञ् पूर्वपदस्यो-
 दात्ताख्यप्रकृतिस्वरत्वान्वाख्यानादित्याशयः । मध्येति भाष्य खप्रत्ययां
 तत्त्वोपपादनार्थत्वेन व्याचष्टे * मध्येति * कथं मध्यादात्तत्वा-
 त्खप्रत्ययान्तरत्वाध्यवसानमित्याशङ्क्याह * तथा सति हीति *
 आद्युदात्तत्वेति प्रत्ययस्याद्युदात्तत्वनिधानादाकार प्रकृतिस्वर सि-
 द्धतीत्युक्ते आयेनेयीनीयिय फट्खच्छ्र्घां प्रत्ययादीनामिति प्रत्यया-
 दिभूतस्य खकारस्येनादेशविधाने यीनादिशब्दस्याप्रत्ययत्वादादेशादा-
 धीकारे कथमुदात्तस्वरसिद्धिरित्याशङ्क्यायनादिष्वान्देशेषु स्वरसि-
 द्ध्यर्थमुपदेशो विद्यते यथा फगादिप्रत्ययाना तद्ध्रस्वस्य घञनङ्गा-
 यमिति स्मृतेरादेशसम्बन्धिभ्यपीकारे * स्वर निधायतीत्युक्तम् * त-
 स्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्य मध्यादात्तत्वोपपादितमिद्वान्त-
 हेत्यहर्गणवाचित्वोपसंहारपूर्वकत्वेन व्याख्यातुमाह * तस्मादिति *
 मा-हाहीनशब्दयो. सह प्रयागेणापरायत्वावगतेर्मुख्यस्य सान्द-
 शब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्यार्थेन सहाहीनशब्दस्य वाच्यवाचक-
 लक्षणसम्बन्धाभावादित्यत्र सूत्रव्याख्यार्थमपि चेति भाष्य व्याच-
 ष्टे * अपि चति * अर्थान्तरवाचित्वाभावं ऽहीनशब्दानर्थक्याप-
 त्त्युक्त्यर्थत्वेन व्याख्याय शब्दद्वयानर्थक्यापत्त्युक्त्यर्थत्वेनैतद्वच भाष्य
 व्याचष्टे * प्रकरणादिति * अहीनशब्दस्यार्थान्तरवाचित्वे ऽपि मा-
 न्दशब्दस्यानर्थकान्तद्वयस्यमेवेत्याशङ्क्याह * अर्थान्तरत्व इति * निख-

उप सद् इत्युपसदनुवादेन त्रित्वविधिमात्रेण निराकाङ्क्षादहीनशब्दा
 नुपदानुपपत्तेरहीनशब्दस्य च सान्द्रशब्दार्थवत्त्वादेत्यमध्यया-
 राभावेनोभयान्वयानवगतेरनूद्यमानाहीनसन्निधेश्च प्रकरणविरोध्य-
 हीनाङ्गत्वानापादकत्वात्कथं त्रित्वस्याहीनान्वयार्थवत्त्वाशङ्क्य
 यस्तुतो ऽहीनान्वयानापसावप्यानन्तर्यात्तदन्वयापत्तिभ्रम निवर्तयि-
 तु सान्द्रशब्द इति सूचनायानन्तर्यादित्युक्तम् । द्वादशोपसत्त्वं ज्यो-
 तिष्टोमे विधीयते ऽहीने यत्नेन यथाभाष्यमधिकरणं व्याख्यात स्व-
 मतेनाहीने द्वादशत्वविध्ययोगमभिप्रेत्याक्षिपति * न स्थिति * य-
 याहीनस्य द्वादशोपसत्त्वोचिता तथा ज्योतिष्टामस्य भृगुपसत्त्वस्यैचि-
 त्यरूपेण त्रित्वस्तुत्ये द्वादशता ऽनूयते न त्वहीने विधीयत-
 इत्याक्षपायः । स्याभिप्रेतस्य ऽप्याक्षेपस्य स्तुत्यर्थतयैकवाक्यत्वसं-
 भवे वाक्यभेदापादिका विध्यधेना न युक्तेति दुपूकोक्त एवाक्षेप-
 हेतुर्युक्ता ऽत्र त्वन्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याद्व्यतान्यधर्मविधौ वि-
 च्छिन्नस्य प्रकरणस्यानुसन्धानकृत्वा ऽहीनं च द्वादशत्वप्रतिरिक्ति हेतु-
 त्रय परमतेनोक्तमिति सूचनार्थः किलशब्दः स्वमतेन ज्योतिष्टाम
 द्वादशत्वंविधीयते वाक्यान्तराद्वाहीने प्राप्तं त्रित्वस्तुत्यर्थमनुयत-
 त्येवमधिकरणं प्रश्नपूर्वं व्याचष्टे * कथं तर्हीति * स्तोत्रं व्याचष्टे *
 एतदिति * अहीनसम्यन्धद्वादशत्वात्तज्योतिष्टोमसम्यन्धित्रित्वस्तु-
 त्यर्थत्वे प्रकृतज्योतिष्टोमोपयोगसम्भवात्प्रकरणविरोधाविरोधवि-
 न्तास्मिन्धिकरणे न युज्यत इत्याशङ्कते * न स्थिति * द्वादशत्वस्य
 विधेयत्वे प्रकरणस्य तद्विनियोजकरत्वाद् वाधो विरोधत्वे नत्येवं वि-
 रोधाविरोधविन्तामुपपादयति * नैव इति * प्रकरणस्याविविनियोज-
 कत्वे ऽपि द्वादशत्वस्य प्रकृतज्योतिष्टोमसम्यन्धित्रित्वस्तुत्यर्थत्वेन
 प्रकरणपाठानर्थक्याभावात्प्रकरणवाधोक्तिरयुक्तेत्याशङ्काह * अन्य-
 त्तिरिति * प्रकरणपाठार्थवत्त्वे ऽपि विनियोगस्य प्रकरणस्य प्रामा-
 ण्याद्विनियोगाभावे वाधो भवतीत्याशयः । द्वादशाहीनस्येत्यस्य
 स्तुत्यर्थत्वेन त्रित्वविध्यैकवाक्यस्यसम्भवे वाक्यभेदानेकादृष्टकल्प-
 नापादकीविध्यधेन्यायोगाद्वादशत्वस्याविधेयत्वेत्युक्तं हेतुत्रयेण वि-
 धेयता निराकर्तुमशक्यति सूचयितुमाह * यदा स्थिति * कश्चन्त-
 रान्वयाक्यविशेषसम्यन्धविधिनेषापूर्वाग्वयाक्यसामान्यसम्यन्धाक्षे-
 पे गौरवापत्तं किलान्यप्रकरणे ऽन्यधर्मविधेरन्याद्व्यतय वाच्यं सत्यां
 च गनौ गौरव दोषो नासत्य कश्चन्तराद्विधिश्च कश्चन्तरविधायि-
 त्वाभावनातुल्यफलत्वात्पूर्वोत्तराद्गसन्दशावगत, प्रकरणं विच्छेदं न
 शक्नोतीति उत्तराधिकरणन्यायोक्त्या सूचितम् । शास्त्राभावात्

यौनरुक्त्योपपत्तेर्विधित्वसम्भवे स्तुतेः प्रयोजनत्वायोगाद्विधितैव यु-
 क्ति सूचनार्थम् * शास्त्रान्तरेऽयुक्तम् * स्तुत्यर्थत्वे ऽप्येव प्र-
 करणमनुगृहीतं भवति प्रकरणा याध्रिवेति पूर्वपक्षभाष्यसिद्धान्त-
 भाष्ययोः पूर्वपक्ष हीत्यादिवाचिकाकोपपत्तायपि विधित्वपक्षे एव-
 भाष्याजंब यथाभाष्यनात्तत्वात्कम् । ज्योतिष्टोमगतऽयुपसरवस्तुत्य-
 र्थत्वे तस्मादपकृष्येतति सूत्रावयवस्याप्यनाजंबापत्तयंयामूत्रमिति
 ८८६।२ कस्मादोक्तमित्याशङ्क्याह * सर्वथा तावदिति * द्वादशात्वस्या-
 हीनसन्बन्धित्वनोक्तस्य पक्षद्वये ऽपि ज्योतिष्टोमानन्वयसाम्यादप-
 कर्षोक्तिरविरुद्धेत्याशयः प्रकरणविच्छेदशङ्कानिवृत्तिसूचनाय * ए-
 तावद्वि युक्तम् *

॥ कुलायादौ प्रतिपदोरुक्तर्पाधिकरणम् ॥ ९ ॥

द्वित्वबहुत्वयुक्त वा चोदनात्तस्य ॥ १७ ॥

अतिदेशाधिकरणत्वेनानन्तरसङ्गति सूचयन्सदेहभाष्य व्या-
 चष्टे * पूर्ववदेवेति * का तर्ह्यधिका ण्डुत्याशङ्क्याह * एतावदिति *
 ज्योतिष्टोमानन्वयिगुणद्वाराप्युक्तर्पसिद्ध पूर्वपक्षायोगमाशङ्क्य * कथं
 चिद्वि युक्तम् * आशङ्कित प्रकृतेन सम्यग्धो यस्यति समासार्थ-
 प्राथम्यादस्य पूर्वपक्षत्वशङ्का निवर्त्तयन् मुख्यस्य ज्योतिष्टोमस्य
 द्वित्वबहुत्वनिमित्तयुक्तमपि प्रति यद्विधानं तस्माज्योतिष्टोमादपकृ-
 ष्यतेति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तसूत्रार्थानुकर्षणार्थत्वेन चकारव्या-
 ख्यार्थं द्वित्वेति भाष्य व्याचष्टे * तत्रेति * सिद्धान्तेनाधिकरणो-
 पक्रमा येनति समासार्थं । असयोगोपपादनार्थत्वेन तस्य ज्योति-
 ष्टोमस्य यजमानद्वित्वबहुत्वाच्चोदनादित्वेवमचोदनात्तस्येति सूत्राव-
 यवव्याख्यार्थं नहीति भाष्य व्याचष्टे * न तावदिति * अन्यत
 सिद्धद्वित्वबहुत्वानुवादेन द्वित्वबहुत्वे निमित्तीकृत्य द्विवपुशब्दप्रवृ-
 त्त्यवगमनानयार्थोक्तयोः प्रतिपन्मात्रविधिपरत्वात्सत्त्वा प्रतिपद्वपा-
 नेकार्थाविधौ च वाक्यभेदापत्तेर्नैह वाक्यद्वयं ज्योतिष्टोमाद्भुत्वेन द्वि-
 त्वबहुत्वे विधीयेत इत्यर्थः । अविहितत्वाच्चति वार्त्तिकस्य वक्ष्यमा-
 नार्थानाक्षेपापक्षया तावच्छब्द सख्यानपेक्षस्य यजमानस्य यजमा-
 नानपक्षाया वा सख्याया नित्यत्वेन सख्यायाभाष्यवञ्चितत्वाधिक्येन
 निमित्तत्वायोगाम्भूष्यामह हविषा विशेषणमिति वयजमानविशि-
 ष्टाया निमित्तत्वे ऽपि न वाक्यभेदापत्ति प्रतिपत्प्रकरणा च यजमान-
 द्वित्वे निमित्तं युय हिष्य स्वर्पतो इति कुर्यादिति निमित्तोद्देशेन
 मन्त्रे विहित प्रकरणाद्व प्रतिपत्त्यावगतेर्यदग्रये च प्रजापतये च

सां जुहोतीति कालोद्देशेन देवतायां विहितायां प्रकरणप्राप्तजुहो-
त्यनुवादव्यकरणप्राप्तप्रतिपदनुवाहसम्भवाद् प्रतिपत्तिनिमित्तयो-
र्द्वयोर्दशाङ्गाव्यभेदापत्तिः । प्रतिपत्वेनैव च मन्त्रविधिमभिप्रेत्य
प्रतिपद्विभ्युक्तिः । अनेकस्तोत्रीयागणात्मके स्तोमे कस्याश्चित्तोत्री-
याया नियमेतादित्वप्राप्तेराद्यस्तोत्रीयत्वाव्यप्रतिपत्त्यप्राप्तेः स्तोमवि-
धिर्नैव सिद्धत्वात्स्वरूपेण प्रतिपद्विभ्यनुपपत्तिः । एकस्य यजमा-
नस्य ज्योतिष्टोमानुष्ठानायकायशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायात् ज्योतिष्टोमे
ऽपि विहितयजमानैकवत्यागेनार्थास्तद्वित्वबहुत्वप्राप्तिर्भविष्यतीति
भाशङ्का भाषयातादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वावगतेरेकत्वाभावेनाधि-
काराभावादेव त्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयत्वानुपपत्तेर्नार्था-
द्वित्वप्राप्तिरिति परिहारमुत्तरसुब्रह्मवाक्यमप्येकत्वस्याशक्तिकृता-
ङ्गत्यागन्यायविषयत्वसदसद्भावसन्देह एवात्र सन्देहहेतुरिति सूच-
नार्थं तस्य द्वित्वस्य बहुत्वस्य वा ज्योतिष्टोमे ऽर्थोक्षेपाभावादित्ये
षमचोदनासत्त्वेति सूत्रावपवाक्यं कर्तुमाह * भविहितत्वाच्चेति *
यपेनिभाष्य तात्पर्यतो व्याचष्टे * कुलालादिषु त्विति * सिद्धान्त-
मुपसहरति * तस्मादिति *

पक्षेणार्थकृतस्येति चेत् ॥ १८ ॥

एकाशक्तिपक्षेणापभादयोद्गाह्यां बहुभिर्धा कृतस्य ज्यो-
तिष्टोमस्य द्वित्वबहुत्वसंयोगो भविष्यतीति प्रतिपद्विधानस्यार्थप्राप्त-
द्वित्वबहुत्वसंयोगविषयत्वकल्पनांकेर्वाजं तावदाह * प्रकरणाच्चेति *
द्विबहुभूतिविरोधात्प्रकरणबाधमाशङ्काह * न चेति * साक्षाद्य-
ज्ञान्तरसम्यग्भाष्येण ऽपि द्वित्वबहुत्वसम्यग्बोधव्यावृत्तिविरोधो
ऽपरिहार्य इत्याशङ्काह * यजमानेति * द्विबहुभूत्योर्द्वाङ्गिभावाद्येत्वे
प्रकरणगम्याद्वाङ्गिभावबाधकत्वस्यानिमित्तार्थत्वे तु भिन्नविषयत्वे-
नाविरोधाच्च बाधकतेत्याशयः । द्वित्वबहुत्वभूत्योर्द्विबहुयजमानकर्तृक-
कतुलक्षण्या तदङ्गत्वावेदकत्वात् विरोधो भविष्यतीत्याशङ्काह
* न चेति * लक्षणापि लौकिकीत्याद्युक्तैवेत्याशङ्काह * न हीति *
भौतद्वित्वबहुत्वाङ्गत्वावेदकत्वादेव तर्हि विरोधो भविष्यतीत्याश-
ङ्काह * द्वित्यादीति * भौतस्य द्वित्वादिसम्यग्बोधस्य निमित्तमा-
त्रोपपिकत्वे ऽपि संक्रान्त्यादौ निमित्ते फलार्थस्नानादिविधियत्
द्वित्यादौ निमित्ते प्रतिपद्विधेः फलार्थत्वसम्भवात्स्वातन्त्र्योपपत्तेर्न
ज्योतिष्टोमे निवधो युक्त इत्याशङ्काह * फलेति * फलकल्पना-

यामधुतकलतसाधनेतिकसंबन्धताकल्पनागौरवापत्तेः प्रकृतप्रत्य-
 न्धयकल्पनैव ततो ज्यायसीति वाच्ये प्रकरणप्रमाणकारणेन कल्पना-
 लाघवादिति हेतुसूचनार्थं कर्मव्युत्पत्त्या प्रकृतवाची प्रकरणशब्दः
 प्रयुक्तः । एतदन्तर्गते च प्रकरणादित्यादिवास्तिकेनेति चेदिति सूत्रावय-
 व तस्मादपकृत्येतेत्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेन व्याख्याय
 पूर्वाधिकरणपूर्वपक्षसूत्रस्य प्रकरणादिति हेतुना मयद्वकप्लुति-
 न्यायादन्नागतेन परिहारोत्तरेषां बाध्येतेत्यन्तं भाष्यं व्याख्यातम् ।
 असयोगादित्यनुकृष्टसूत्रावयवार्थानुभाषणार्थत्वेनापत्त्येति चेदिति
 सूत्रावयवव्याख्यानार्थं बाध्यतामिति भाष्यं व्याचष्टे * यस्मिन्ति *
 तत्परिहारार्थत्वेनार्थकृतस्येति सूत्रावयवव्याख्यानार्थमसत्यपीति भाष्यं
 व्याचष्टे * तदिति * अचोदनात्तस्येति सूत्रावयवोक्तामुपपत्तिं
 निराकर्तुमाह * न हीति * द्विष्यद्विषयोरर्थप्राप्त्युपपादनार्थत्वेन
 पक्षेणेति सूत्रावयवव्याख्यानार्थं य एक इति भाष्यं व्याचष्टे * अस्ति
 चेति * एकस्यायत्तावपि यजेतेत्यक्तव्यश्रुतिविरोधाभानेकयजमान-
 प्राप्ति सम्भवतात्याशङ्क्य परमतेन तावत्परिहार विवक्षित हीत्यु-
 त्तरसूत्रस्य भाष्यसूचितमाह * न चेति * घट्यमाणानालोचनेन प्र-
 त्यवस्थाने सर्वविचारणामनवस्थानापत्तरेतत्परिहारापरितापादश-
 क्तिहताङ्गत्यागन्यायेनैकत्वत्यागादनेकयजमानप्राप्तिरिति स्वमतेन प-
 रिहारान्तरोत्तरार्थमवश्येति भाष्यं व्याचष्टे * सत्यामपि चेति *
 षष्ठे सर्वशक्तौ प्रवृत्ति स्यात्तथाभूतापदेशादिति सूत्रेण नित्येऽपि
 प्रयोगे सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तौ सत्यां प्रवृत्तियुक्ता विधस्त्येकश्रुतित्वा-
 द्दर्पयायविधानात्मनिधानेन धृतिभूताभिसयोगादर्थेन युगपत्प्राप्ते-
 र्यथाप्राप्त स्वशब्दार्थो निरीतः तस्मात्सर्वप्रयोगे स्यादित्येकादशा-
 धिकरणन्यायन सर्वाङ्गोपेतप्रयोगोपदेशादिति पूर्वपक्षयित्वाऽपि
 चाप्येकदशे स्यात्प्रधाने ह्यर्थनिवृत्तिर्गुणमात्रमित्तरत्तदर्थत्वादित्य-
 नेनाङ्गेकदेशेऽपि शक्तौ सत्यां नित्ये प्रयोगे प्रवृत्तियुक्ता
 शक्त्यपेक्षत्वंऽप्यधिकारस्य सर्वाङ्गानुष्ठानशक्तेरनित्यत्वेन नित्य
 सर्वाङ्गोपेत कुर्यादिति विध्ययोगाद्यदा सर्वाङ्गोपेत कर्तुं श-
 क्युयात्तदा कुर्यादिति विध्यार्थाऽप्युपगमे च यावज्जीवादिश्रु-
 त्यवगतनित्यत्वाविरोधापत्तेर्यावन्त्यङ्गानि कर्तुं शक्युयात्तावज्जि-
 रुपेत नित्यं कुर्यादिति विध्यार्थावसायाद्यावच्छङ्काङ्गोपेते प्रधाने
 अनुष्ठिते विध्यर्थनिष्पत्तेरितरस्य चाशक्यस्याङ्गस्य प्रधानार्थत्वेन
 गुणमात्रमादृ गुणलोपे च मुख्यस्य क्रिया स्यादिति दशमाधिकरण-
 न्यायेनाङ्गलापेऽपि प्रधानानुष्ठानस्य युक्तत्वादिति सिद्धान्तमिष्य-

माणत्वाद्यजमानैकत्वमपि कदा चित्परित्यज्यानेके यजेरन्नित्युक्ते
 फलतुरेवाधिकारदकः तद्विशिष्टस्यैव च कर्तृत्वादकत्वस्याग्रेऽधिका-
 राभावाद्यागानुष्ठाने न युक्तमित्याशङ्क्य बहुषु बहुवचन द्व्येकयोर्द्वि-
 वचनैकवचने इति बहुद्व्येकपदानां सप्रयाप्रधानत्वाभ्युपगमात्कर्तृ-
 रैकत्वे द्वित्वे बहुत्व इति च व्याख्यानान्तरप्रयोजनत्वेन संख्या-
 न्ययान्तरात् कर्तृत्वप्रतीतेरैकत्वस्याग्रेऽपि कर्तृत्वसद्भावेनाधिकार-
 सद्भावाद्यागानुष्ठानोपपत्तिस्त्वनाधर्मः * यथैवायुक्तम् * सूत्रता-
 त्पर्यमुपसंहरति * तत्रार्थाति * प्रतिपद्विधानान्यथानुपपत्तिरूप-
 दयार्थैकविधतया ज्योतिष्टोमस्य द्विषद्व्युपजमानकत्वधृत्या विहितार्था
 द्व्यार्था बहुमिथा कृतस्य ज्योतिष्टोमस्य द्विषद्व्युपसयोगो भविष्य-
 तीत्यथ स्वयमन्यथार्थकृतस्येति मुद्रावयव व्याचष्ट * अथ वेति *
 ज्योतिष्टोमेन द्वौ यजमो वा यजेरन्निति धृतिकल्पने द्विषद्व्युपसयोगो
 त्वयधुत्वविधि विनानधक्यापत्तेरनन्यगतित्वेन निरवकाशः प्रा-
 ज्ञेनेत्येकवचनाख्यातधुतेरायानाना मध्ये कस्मिंश्चिदाख्याते प्रयो-
 क्तव्यं प्राथम्यात्प्रयोगोपपत्तेर्गत्यन्तरसम्भवेन साधकाशब्दादकत्व-
 मत्यन्त याध्यतत्वाशङ्कानिरासार्थत्वेनैतत्प्रतिपद्विधिपक्षणेति सूत्राव-
 यव व्याचष्ट * सा चेति * यद्वि च हेतुत्वतिष्ठेतेति न्यायात् सू-
 र्पवैकाधसमवायिनाऽभ्रकरणाद्यान्तरसामान्यस्य होमसाधनत्व-
 हेतुत्वान्यथानुपपत्त्यान्यथविधि कल्प्यमानो यथा सूर्यविषयएव क-
 ल्प्यते तथा द्वित्वादिनिमित्तप्रतिपद्विषयविध्यन्यथानुपपत्त्या द्वित्वा-
 द्विविधि कल्प्यमान प्रतिपद्विषयपक्ष एव कल्प्यते इत्याशयः । न
 त्वेतद्युक्त प्रतिपद्विषयनिमित्तद्विरत्रादिविधिकल्पनेऽन्योन्यानिमित्तत्वा-
 पत्त्याऽन्योन्याश्रयापत्ते निमित्तानपेक्षद्वित्वादिविधिकल्पने नृणा-
 र्कमे गायता नर इति प्रतिपद्वि कुर्यादिति निष्पाषा प्रतिपद्वो नैमिनि-
 क्त्वा प्रतिपदावाधनायां द्वित्वयद्व्युपसयोगमिच्छाया प्रतिपद्विशामक-
 विषयस्यनियमेऽपि तद्विधायिन्यो भुवो प्रतिपद्विशपानपक्षत्वा-
 त्सत्रैव प्राप्तैकत्वचोदनाया विरोधपरिहारायोगेन याधे सत्युपास्मै
 गायता नर इत्यस्या अपि प्रतिपद्वोऽनन्यगतिन्याद्विषयजमानकयो-
 रेव प्रयोगयोर्विकल्पेन निवेशापत्तः । तस्मात्प्रौढिमात्रेणैव व्या-
 ख्याकृता ।

न प्रकृतेरेकसंयोगात् ॥ १९ ॥

प्रकृतिपद स्वय तावत्प्रक्रियतइतिरुर्मन्युत्पत्त्या प्र-

कृतवाचित्वेनासंयोगात् मुष्यस्येति मुष्यपदव्ययत् ज्योतिष्टो-
मोक्तपार्यतया व्याचष्टे * प्रकृतीति * यथामाभ्यं व्याचष्टे
* औपदेशिकत्वादेति * मातिदेशिकं सदेकत्वं प्रयोगावयवार्थ-
स्यैकेन कर्तुमशक्यत्वात्तद्वशेन कपालवद् बाध्यं तद्विविधेऽपि तु
ज्योतिष्टोमप्रयोगे तस्यैकवचनभूत्या प्रत्यक्षविहितत्वात्प्रायेवशेन वा-
धो युक्त इत्यर्थः । विवक्षितं हीति भाष्यमविषक्षाशङ्कानिरासार्थत्वेन
व्याचष्टे * न चेति * पष्ठाद्यन्यायेन पुरुषस्य प्रधानतयोद्देश्यत्वे-
नैकत्वस्य पुंस्त्वबुद्ध्यर्थविधेयत्वमविषक्षाकारणमस्तीत्याशङ्क्य प्रा-
धान्यस्य भावनानिष्पादकत्वावयवगुणत्वादन्यथानुपपत्तिकल्प्यत्वेन गु-
णत्वस्य शास्त्रव्यापारादाव्यातोक्तस्यैकत्वस्य भावनाक्षिप्तगुणभूतो-
पार्क्ष्यमानकर्तृविशेषणत्वाच्चिक्षोपपादयिष्यतइत्याह * यथा
चेति * यथापि हीति भाष्यमेकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषय-
त्वाभावोक्त्यर्थत्वेन व्याचष्टे * यदपीति * भावनासंख्ययोरेक-
प्रत्ययवाच्यत्वान्नावनाप्रतीतिकालस्य संख्याप्रतीतेस्तदा च भावना-
क्षेप्यस्य कर्तृप्रतीतत्वेन विशेषणत्वायोगात्तात्पर्येण तु निष्पाद्यत्वा-
द्यथा कथं चिन्निष्पादकाक्षेपेऽप्यक्रियात्वेन स्वतन्त्रानिष्पादक-
तृरूपाक्षेपायोगादावदेवेह भावार्थः प्रतीतस्तावदेव कापि भाव-
ना कर्त्ता कश्चिन्नविषयतीत्यवधार्यत इति कर्त्रधिकरणधार्मिकं च
धात्वर्थेन स्वतन्त्रनिष्पादककर्त्राक्षेपस्य वक्ष्यमाणस्य प्रौढिमाश्रत्वा-
त् बहुवचनशब्दानां संख्यामात्रस्य वाच्यत्वान्वाक्यानमित्येवं पर-
त्वाप्रथमप्रतीतत्वेन संख्याया एव विशेषणत्वावगतेर्यजंतेत्येकव-
चनादेकत्वविशिष्टस्यैव कर्तृत्वप्रतीतेरेकत्वाभावे कर्तृत्वाभावेना-
धिकाराभावाग्नैकत्वस्याशक्तिकृताङ्गत्यागन्यायविषयता युक्तेत्याश-
यः । यदि व्याख्याङ्गत्यागेऽप्येकस्या शक्तिः स्यात्ततो गुणलोपे च
मुष्यस्य क्रिया स्यादिति न्यायात्प्रधानानुरोधेन गुणभूतैकत्व-
त्यागः शङ्कोत न त्वेतदस्तीत्याह * शक्नोति हीति * कर्तृविशेषण-
त्वाभ्युपगमेऽप्येकत्वस्य त्यागो न युक्त इति प्रौढिं दर्शयितुमाह
* उत्पत्तीति * सोमेन यजंतेत्युत्पत्तिचोदनाश्रित्वेनैकत्वस्य कर्मरू-
पत्वावधारणात्तस्यागे कर्मण एवानुष्ठितत्वापत्तेरुत्पत्तिकाले च
बहुवक्षिणत्वाद्येकाशक्तिहेतुवनवगमेनानुपसञ्जातविरोधावस्थायां भु-
तत्वावसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजंतेति च प्रयोगचोदनाश्रित्वेनानु-
ष्ठानप्रत्ययप्रत्यासन्नतया बलवत्वादित्याशयः । तस्मादिति भाष्यं
सुग्राह्योपसंहारार्थत्वेन व्याचष्टे * तस्मादिति * स्वयं व्याख्याते
पक्षेणेति शङ्क्य सुग्राह्यं विवृतौ क चिद्विषयबहुत्वाभ्यामपि संयोगा-

सद्भावेनार्थाक्षेपायोगोत्तथर्तत्वेन प्रकृतेरेवैकत्वसंयोगनियमादित्येवं
 व्याख्यातुमाह * यद्विति * प्रतिपद्विशेषनिमित्तो यजमानसंख्या-
 विशेषो यजमानसंख्याविशेषनिमित्तश्च प्रतिपद्विशेष इत्यन्योन्याभ-
 यापत्तेः प्रतिपद्विशेषनिमित्तद्विवहुयजमानकत्वश्रुतिकल्पनायां-
 गात्प्रतिपद्विशेषानपेक्षश्रुतिकल्पने चैकत्वचोदनाविरोधापरिहारात्त-
 जमानसंख्याविशेषाविशिष्टप्रतिपद्विशेषविकल्पनपूर्वं तदन्यथानुप-
 परया विशेषणभूतसंख्याविशेषविधि कल्पयित्वा संख्यान्तरपक्षे
 प्रतिपद्विशेषविध्यभावात् संख्याविशेषस्यार्थानिमित्तत्वं वाच्यं कु-
 लायादौ तु सप्तपाविशेषप्राप्तेर्गौरवलक्षणवाक्यभेदापत्तेश्च न विशि-
 ष्टविधिः सम्भवतीत्याशयः । अथेत्यादिभाष्येण वासनाविति द्वि-
 वचनवत् ज्योतिष्टोमं ऽपि पत्न्याशयं द्विवचन बहुवचन वा भ-
 विष्यतीत्याशङ्क्य वैषम्योत्तथर्तमुच्यतइत्यादिभाष्य व्याख्यास्यास्त्वयं
 तावत्सम्मप्रज्ञासम्पन्ने वारेषु नान्य कुर्वीतति दारान्तरनियेधेनैक-
 पत्नीकत्वनियमात्पत्न्याशयस्य द्वित्वस्य नित्यत्वेन निमित्तत्वं न स-
 म्भवतीति परिहारात्माह * पत्नीति * व्याचष्टे * यदुच्य इति * ८८५
 बहुवचस्यैकशेषत्वाभावात्प्रतीकं बहुत्वयुक्तं वाक्यं गृहीत्वा
 तुल्यन्यायत्वाच्च चकारेण द्वित्वयुक्तं वाक्यमन्वाचित्वास्मिन्वा-
 क्यद्वये यो यजमानशब्दः स पुमान् स्त्रियेति लक्षणाद्विकल्पैकशेषः
 कल्प्येत सच्च पुंस्युत्वस्य पुंस्त्वस्य वा सप्ताहीनेषु विहितस्य द्विव-
 चनचान्तराणां स्वरसात्प्रतीतेर्निष्प्रमाणक इत्येव योज्य निमित्तोपा-
 दानानर्थक्यदोषोक्तिप्रसङ्गेनेह त्विति भाष्यावयवं व्याख्याया सम्भ-
 वादिति भाष्यावयवं व्याचष्टे * शौमे इति * प्राश्न्यो ऽग्नीनां
 धीतेत्युत्पत्तिशिष्टैकत्वविरोधिपुंस्त्वविध्ययोगात् शौमाग्वगुणवि-
 धानार्थत्वेन च वाक्यार्थवत्त्वोपपत्तेः पुंस्त्वप्राप्तिमगतिर्द्वितु सूच-
 यितु गुणस्य तु विधानत्वात्पक्षणां द्वितीयशब्दः प्रयुक्तः शौमवाक्ये
 पुंस्त्वविधाने ऽप्यन्यत्र क चाद्विधिर्भविष्यतीत्याशङ्कानिरासार्थम्
 * न हीत्युक्तम् * अपि चेतिभाष्य व्याचष्टे * एकेति *
 विकल्पेनाथवत्वमाशङ्क्य नित्यनैमित्तिकत्वेन विषमशिष्टवाक्य-
 र्थायोगो ऽभिहितः । तस्मादिति सिद्धान्तोपसंहारभाष्ये त-
 स्मानुक्तद्वये एवेति सिद्धान्तोपसंहारभाष्येण गतार्थमाशङ्का-
 पिशब्देन युक्त्यन्तरोपसंहारार्थत्वं सूचयन् व्याचष्टे * तस्मात्-
 पीतम् * न चाहीनयदप्रकृतयज्ञसस्येन्धो ऽस्तीत्यादिवाचिकेन
 कत्वन्तरान्वयावेकप्रमाणाभावाद्यजमानद्वित्वयदुत्वस्वरूपाव्यये चा-
 नर्थक्यापत्तेरुक्तार्थायोगमुक्तमनुभाषणपूर्वं द्वेधा परिहरति * यद्विति *

ज्योतिष्टोमस्य प्रतिपन्निमित्तभूतयजमानद्वित्वयद्गुरवसंयोगमाधारप्र-
तिपक्षोक्तफलोऽपि कृत्वन्तराद्भवे किं प्रमाणमित्याशङ्क्य द्विपचना-
न्तयजमानशब्दोपस्थापितस्य द्विपयजमानकस्य यद्यस्याहीनपक्षेऽपि
यद्गुरवचनान्तोपस्थापितस्य च यद्गुरवयजमानकस्य तादृश्यं चतुर्ग्यां प्राधा-
न्याभिधानाच्छङ्कते प्रमाणं सूचयन्नधिकरणार्थमुपसहरति * त-
स्मादिति *

॥ जाघन्या अनुत्तराधिकरणम् ॥ १० ॥

जाघनी चैकदेशत्वात् ॥ २० ॥

जाघनीपत्नीसंयाजान्त्वपरिधिर्दंशपूर्णमासयोः पत्नी वेति
चिन्तायाः प्रकरणस्य पूर्वः सविरोधाविरोधचिन्तात्याभावेनासङ्ग-
तिमाशङ्क्य निमित्तत्वेनादंशभूतयोर्द्वित्वपदुन्वयोः प्रकृतकर्मासंयो-
गात्तरस्युक्तानां पत्नीसंयाजानामप्युत्कर्षे प्रसक्तमपघादितुं चिन्त-
येति विरोधाविरोधचिन्ताफलभूतोत्कर्षानुत्कर्षचिन्तात्वात्सद्धान्तमाह
* उत्कर्षेति * जाघन्यास्तृतीययाङ्गत्वोक्तेः संस्कार्येत्यायोगेनो-
त्कर्षेकत्वायोगाद्युत्कर्षशङ्कानुपपत्तेरधिकरणानारम्भमाशङ्क्य पदवच-
ययत्वेन पशुविनोपादानाशक्तेरवयवत्वेनैव चात्तराज्यादिवदवय-
व्यप्रयोजकत्वाद्द्वत्त्वानुपपत्तेः प्रयाजशपथतृतीयाभङ्गेन संस्का-
र्यत्वं न्यायाभासात्पुरुषयुद्धिप्रभवाच्छङ्क्यतरति परिहारसूचनार्थं
बुध्युक्तिः क्रियतइति धत्तुं प्रयुक्तस्य प्रत्ययस्यानुमहायं कस्मि-
न्भिद्वातौ प्रयाज्ये नित्याया प्रतिपदः प्रकृतौ विहितायाः कुलाया-
दिष्वप्यतिदेशात्प्राप्तिं प्रसङ्गाद्वारयितुं प्रतिपदन्तरविधिर्युक्तः जा-
घन्यास्तु प्रकृतावप्रस्तुतत्वात् युक्तः संस्कारविधिरित्याशङ्क्य पत्नी-
संयाजानां प्रकृताचारादुपकारित्वेन विहितानां प्रसङ्गात्पशावतिदे-
शप्राप्तानां जाघनीसंस्कारार्थेस्पष्टिधेर्युक्तत्वसूचनार्थं प्रसङ्गवाची प्र-
स्तौतिः प्रयुक्तः । प्रश्नपूर्वं सन्वेदहेतुत्वर्यं कथमित्यादिभाष्यं व्याच-
ष्टे * जाघन्येति * कीदृश्वचनव्याक्तिद्वयमित्यपेक्षितं पत्नीसंयाजा-
नां गुणत्वं जाघन्याः प्राधान्यमित्येका जाघन्या गुणत्वं पत्नीसंयाजानां
प्राधान्यमिति द्वितीयेतिविवरणार्थं यदीत्याद्युक्तं सर्वपशुप्रकृतित्वा-
दग्नीषोमीयगत्युक्तं संस्कार्यत्वोपपादनार्थोत्तराङ्गत्वात्पत्निसंया-
जानां तत्काले पशुकार्यस्य प्रधानस्य कृतत्वात्तदवयवभूताया जाघ-
न्याः कृतार्थतोक्ता नेह पत्नीसंयाजानामुत्कर्षानुत्कर्षचिन्ता किन्त्वस्य
वाक्यस्येत्येतद्विधानमिति भाष्यस्थविधानशब्देनाकमिति सूचनार्थं

विधानोक्तिः । किं तावदित्यादिभाष्योक्तं पूर्वपक्ष सङ्गृह्णाति * कि-
मिति * अचोवनादित्यस्य पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्य हतोर्जाधन्या-
पशुरहितयोर्दंशपूर्णमासयोश्चोदधितुमशक्यत्वादित्येवमर्थाङ्गीकार-
णोत्कर्षहेतुनयानुपपत्तस्य व्याख्यार्थेन जाधन्यामिति भाष्येण प्रति-
ज्ञाते सन्निपत्योपकारित्वे कथमिति प्रश्नाक्षिप्तया हेतुत्तचयं माराधुप-
कारित्वमपेक्ष्य सन्निपत्योपकारित्वस्य पशुपुरोडाशाधिकरणन्याय-
नाभ्यर्हितत्वादित्युक्तम् । शब्दादिति भाष्ये शब्दोक्तैरकपदोपादान-
लक्षणभूतिवाचित्यसूचनायान्यत्र चेत्युक्तम् । सौत्र हेतुमेकदेशश्चेति
भाष्यव्याख्यात रूपयितुमकदेष्टेयुक्ते विद्यमानैकदेशिसयोगस्यैक-
देशप्रद्वयाप्रयोजकत्वे हेतुतया वक्ष्यमाणस्यैकदेश्यभावेनाभावादेक-
देशो प्रयोष्यत इत्याद्यदुष्य परप्रयुक्तभूतैकदेश्येकदेशप्रद्वये सम्भ-
त्यन्यप्रयोजकता न युक्तेति सूचनार्थम् * तथा सति चेत्युक्तम् * ८८९।१
अपरुष्येतेत्यहीनाधिकरणसिद्धान्तमुद्रावयवस्य द्विषधुत्वयुक्तं
चेति चकारानुरुपस्यहापि जाधनी चेति चकारेणानुरुप्य पूर्वपक्ष
प्रतिज्ञार्थत्वेन व्याख्यार्थे भाष्यस्यमुत्कर्षपद व्याख्यातुमुत्कर्षोक्तिः ।
नन्वित्याशङ्काया परिहारे सत्यमित्यादायुच्यते शब्दस्योत्तरग्रन्थ-
शेषत्वमनन्यसंयितुमाह * सति * एव सतीति भाष्य पक्षीस-
याजानां सन्निपत्योपकारित्वोक्तिप्रयोजनोत्तचयत्वेन व्याचष्टे *
पर चेति * तस्मानुष्ठान कथ्यते इनेनेति व्युत्पत्त्यानुष्ठानकथनार्थे पर
भाष्यमित्यर्थः । तस्मात्प्राप्तरग्रन्थशेषतोच्यते शब्दस्येष्वप्यत इत्याश-
ङ्गाह * यदि पुनरिति * विहितत्वाभ्युपगमेन परिहारे दत्ते
पक्षीसयाजानुष्ठानेति वाक्यान्तरेण विहितत्वे सति दंशपूर्णमास
याजानुष्ठानभावेऽपि पक्षीसयाजानुष्ठानापत्तः पूर्वपक्षीष्टोत्कर्षासिद्धि-
प्रसङ्गादनिष्टापत्तिपरिचोदनाच्छायापतनयुक्तमवेत्याशङ्कोत्तरैत्युक्त-
म् । पक्षी जाधनीप्रतिपादनार्थत्वेऽपि दंशपूर्णमासयोराराधुपका-
रित्वेनानुष्ठानविरोधाज्जाधनी रित्यादनोंत्तरत्वे सम्भवतित्याशयः ।
अतः परिहारयाचिरचनत्वेनैव सतीत्यादिग्रन्थजात जाधनीवाक्य-
न पक्षीसयाजसंस्कृता जाधनी कार्येति वचने सति वाक्यान्तराददं-
पूर्णमासया पक्षीसयाजानुष्ठानेऽपि जाधनीवाक्यात्पक्षीसयाजेषु
जाधनी प्रतिपादनं तस्मात्पक्षी इत्यादिनिष्पात्तप्रयोजनत्वेन विश-
स्यमानं पशुमनुनिष्पन्नाया जाधन्या प्रतिपात्तित्वेय योज्यमि-
त्युपसहरति * तस्मादिति * जाधनीवाक्यस्य जाधनीसंस्कारा-
र्थतया पक्षीसयाजविधायित्वे सति कृत्वन्ययनिरपेक्षाया जाधनी
स्वरूपान्वय नैकत्वापत्तेः प्रतिपच्छब्दाक्रानुगामित्वप्रतीतिवद्नेनैव

धाक्येन जाघनीशब्दापभ्यास्यकतुगामित्यप्रतीतेरभ्युपगमनीयत्वा-
त्मकरणगम्यदर्शपूर्णमासगामित्यवाधापस्या तत्राकरणप्राप्तेदर्शपूर्ण-
मासयो पत्नीसयाजा इति भाष्यं न युज्येतेत्याशङ्कते * नन्विति *
जाघनीवाक्यं विना पभ्यास्यकतुगामित्यासिद्धौ धाक्येन प्रकरणा-
वाधादर्शपूर्णमासया पत्नीसयाजाकरण प्राप्नुयादितिदेशात् तत्रा-
मित्यप्रतीतिसम्भव धाक्यस्य तत्राभ्यापारादितिदशेन चोपदेशात्म-
कप्रकरणवाधायोगात्प्रत्युतातिदेशेनात्मलाभार्थं प्रकरणगम्यदर्शपू-
र्णमासाद्भवापेक्षया तत्राकरणाप्राप्तेन भाष्यविरोध इत्याशयेन प-
रिहरति * प्राप्नुयादिति * उत्कर्षोक्तिस्तर्हि विरुद्धतेत्याशङ्कते
* तेन तर्हीति * धाक्योत्कर्षो ऽत्र विधक्षितो न विधयोत्कर्ष इति
परिहरति * सत्यमिति * पाठोत्कर्षशङ्कानिरासार्थं विवृणोषित्यु-
क्तम् । जाघन्या पभ्यकदेयत्वात्पशु धिनापादानाशक्तेरङ्गत्वेन चो-
दयितुमशक्यत्वात्पशौ कृतार्थत्वात्प्रतिपाद्यत्वावगतदृश्यत्वाज्जाघ-
नीवाक्यमपकृष्यतेत्येव सूत्रं योज्यमित्याशयः ।

चोदना वा ऽपूर्वत्वात् ॥ २१ ॥

जाघनी चेति भाष्यं पूर्वाधिकरणाद्यसूत्रस्यानुपक्ता चोदना-
दितिशब्दोक्ताविधेयत्वनिरासार्थत्वेन धाशब्दव्याख्यायंतयाभासमान
पूर्वपक्षसूत्रस्यचकारानुकृष्टापकृष्येतेतिशब्दोक्तोत्कर्षप्रतिज्ञानिरासा-
भाव पूर्वपक्षसिद्धान्तसूत्रयोरन्योन्यासद्भवापत्तेः प्रथमास्तजाघनी-
शब्दपरण तु चकारेण पक्षस्यन्तभावव्युत्पन्नाचोदनादिति
शब्दानुत्कर्षणमङ्गीकृत्य ऽविधेयत्वपूर्वपक्षप्रतिज्ञानुपपत्तेरयुक्तमाशङ्क्य
सौत्रेण धाशब्दोत्कर्षप्रतिज्ञाया निरस्ताया तद-
नुत्वेनाभिमतोद्देश्यत्वनिरासार्थत्वेन सौत्रचोदनाशब्दव्याख्या-
यंतया व्याख्यातुमाह * मवेति * जाघनी सस्कार्या
सत्युद्दिश्यमानत्वावुत्कर्षिका स्यात्सा तु तृतीयया पत्नी सयाजा-
व्येपु यागश्चद्वत्वावगते सस्कार्यत्वाभावाभोद्दिश्यत किं तूपादीयते
ततश्चेह दर्शपूर्णमासयोरेवैतन्नाक्य विधानाख्य कार्यं कुर्वन्नाक-
ष्यतइति स्माकार्थं । भाष्यं विधेयत्वाक्तेरुपादयत्वसिद्धयर्थत्वसूचना-
योपादीयतइत्युक्तम् । पत्नीसयाजाद्भवनज्यस्य विहितत्वाज्जाघनी-
विध्यानर्थक्यमाशङ्क्य विवृणोषेनार्थवत्त्वसूचना * याज्यावदित्युक्त-
म् * विधेयत्वसिद्धयर्थत्वेनापूर्वत्वादिति हेतुव्याख्यार्थं कुत इत्या-
दिभाष्यं स्पष्टत्वादव्याख्याय पत्नीसयाजा इति भाष्यं स्वरूपेण
विहितानामपि जाघनीसस्कारार्थत्वेन विधेयत्वोपपत्तः सत्यं वि-

२०॥ सार्धत्वायोगाग्नोत्कर्षशङ्काप्यस्तीत्याह * न चेति * पत्नीसयाजोत्पत्त्या
 ऽस्मिन्पक्षे पदार्थोत्कर्षं सूचितः । वाक्याज्जाघन्यङ्गत्वावगते प्रकर-
 णवाधं षड्भुते * वाक्यमिति * अनुत्पन्नानां पत्नीसयाजानां जाघन्या
 विनिमोक्तुमशक्यत्वात्पत्नीसयाजाभ्यजतीत्युत्पत्तिर्वाक्यापक्षित्वे-
 नार्थविप्रकर्षाद्वाक्यमपीदं न पत्नीय इति परिहरति * नेति * एत-
 देव विवृणोति * यदि हीति * एवमपि तुल्ययत्नत्वापत्तदोर्वैद्वयो-
 क्तिरयुक्त्याशङ्का जाघनीफलालाचनाद्विप्रकर्षाधिक्यमाह * न
 चेति * अतः पशौ दर्शपूर्णमासयार्थां प्राप्तानां पत्नीसयाजानां जा-
 घनीसस्कारार्थविविध्ययोगात्पूर्वस्य यागस्य तादृश्यंविधि पूर्वपक्षि-
 णा वाच्य इत्यापाद्य दूषणोक्तये पत्नीसम्यन्धादिति भाष्यमित्यव न्या-
 चष्ट * न चेहेति * भाष्ये च पत्नीसम्यन्धादित्यनेन वैरूप्ये सू-
 चिते सर्वयागेषु सपत्नीकस्यैवाधिकारात्पत्नीकर्तृकत्वप्राप्तं पत्नीशब्द-
 स्य तदनुवादत्वेनाविधायकत्वाद्द्वैरूप्यानापत्तिमाशङ्क्यानर्थक्यापत्ते-
 र्बहुपत्नीकर्तृकत्वस्य च नित्यमप्राप्तवैयपत्नीदेवत्यत्वात्नमित्तपत्नीस-
 याजनामधेयावगच्छत्वप्रत्यभिज्ञानाच्च पत्नीशब्दस्य देवताभूतदेवपत्नी-
 वाचित्वावगमनं देवतारूपगुणविधायित्वावगमाद्द्वैरूप्यस्याऽपरिहा-
 र्यत्वसूचनार्थं नात्र यजमानपत्नीमिश्रोगोऽन्वीयते येन सर्वयागानां
 पत्न्यन्वयप्राप्तं पत्नीशब्दोऽनुवादः स्यात्किं तु यस्य यागस्य देव
 पत्न्यो देवतात्वरूपणं साधनत्वनोच्यन्ते तासां चापूर्वं यागे प्राप्तश्च-
 भावेन विधेयत्वापत्तेरपरिहार्यं वैरूप्यमित्युक्तम् । एतद्भाष्यविव-
 रणार्थत्वेनापेत्यादिप्रश्नोत्तरभाष्यं व्याख्यातुमाह * तत्रेति * जा-
 घन्याख्यद्रव्यपत्न्याख्यदेवताविशिष्टयागविध्युत्तरकालं यागकैम-
 र्याकाङ्क्षायां जाघनीप्रतिपादनार्थत्वावगमेऽपि जाघन्युद्देशेनाविधा-
 नाद्द्वैरूप्यपरिहारशङ्कायां निराससूचनार्थत्वेन जाघन्या त्विति भा-
 ष्यस्य तुशब्दं व्याख्यातुमाह * अपार्थेति * पत्नीविशिष्टयागोद्देशेन
 जाघनी विधियज्ञे विशिष्टानुषादलक्षणवाक्यभेदशङ्कानिरासार्थत्वे-
 नास्ति त्विति भाष्यं व्याख्यातुं शङ्कापातनिकायै सिद्धान्त्यभिमतव-
 चनव्यक्त्युपसहारायै तस्मादिति भाष्यं पञ्चात्पठितमपि तावद्व्या-
 चष्ट * तस्मादिति * शङ्कानिरासाद्यत्वेनास्ति त्विति भाष्यमिदानीं
 व्याचष्ट * नन्विति * पत्नीसयाजावांतरप्रकरणात्पत्नीविशिष्ट-
 त्वप्राप्ते पत्नीशब्दानादरादित्यर्थः । अवांतरप्रकरणाद्विशेषलाभ-
 इष्टान्तेनोपपादयति * यथैवेति * यत्त्वित्यादिभाष्यं स्पष्टत्वाद-
 व्याख्याय तस्मादिति सिद्धान्तोपसहारभाष्यं व्याचष्ट * त-
 स्मादिति *

एकदेश इति चेत् ॥ २२ ॥

पूर्यपक्षसूत्रोक्तोक्तपक्षेत्वनुभाषणार्थत्वेन सूत्रव्याख्यामर्थमथेति
भाष्य व्याचष्टे * मयं यदिति * एकदेशत्वस्याप्रयोजकत्वे हेतुताया
न्यायसिद्धत्वसूचनार्थं चतुर्थाधिकरणसूत्रं पदकर्माप्रयोजकमित्ये-
तत्सूत्रस्यावपरिणताप्रयोजकपदानुपद्वसहितं पठितम् * न प्रकृते-
रशास्त्रनिष्पत्तेरिति * सूत्रं परिहारार्थत्वावतारयति * तत्रेति *
नम्र व्याख्यातुमाह * स नामेति * यद्यप्येकदेशो द्रव्यं यस्य ८९१।१
यागस्येति चतुर्थाधिकरणसूत्रस्यैकदेशद्रव्यशब्दार्थस्तथाप्येकदेशद्र-
व्यो ऽपि जाघनीशब्दो जाघन्या नामप्रयोजको मानुषादायक इत्येवं
नम्र व्याख्यातुं गत्यर्थात् द्रवनेर्जातोर्द्रव्यशब्दव्युत्पत्तिमङ्गीकृत्यैक-
देशो द्रव्यो गम्यः प्रतिपाद्यो यस्य शब्दस्येत्येकदेशद्रव्यशब्दार्थं
कृत्वा एकदेशवाची शब्दो ऽयस्यानुपादायको यस्य सम्बन्धि-
शब्दत्वात्प्रतिसम्बन्धिनं च विना सम्बन्ध्युपादानाशक्तेरन्यतः
सिद्धप्रतिसम्बन्धिसम्बन्ध च तदाशेषाशक्तेरन्यतः सिद्धत्वेन प्रकृ-
तस्य प्रतिसम्बन्धिनो ग्रहणं विनार्यो न ध्यायते जाघनीशब्दस्य तु
जातिवाचित्वेन सम्बन्धिशब्दत्वाभावात्तदर्थभूताया ज्ञानिन्या प-
शुयानाङ्गत्वेन सिद्धस्य पशोर्मह्यं विनाप्युपादातुं शक्यः तान्ना-
नुपादेयत्वेनोत्कर्षकतयुक्तम् । न प्रकृतावितिभाष्ये प्रकृतौ दर्श-
णमासयोरित्यवयवश्च वैश्येयस्योत्तमार्थसौप्रकृतिशब्दव्याख्याय-
तुकृष्णानेन विशासनादिप्रकारणं पशुनो निष्पन्नया जाघन्या पत्नी-
सयाजाः कार्यं इत्यनन रूपेण जाघनीशास्त्रेण नोच्यते किं तदधि-
दिष्टा विधीयत इत्येव भाष्येणैव व्याख्यातुमाह * रूपं चेति *
यथा कर्पाञ्जल्येन विशासनाद्युत्पत्तिप्रकारनियमाभावात् येन केन
चिदित्यनेन च क्रयाद्युपादानप्रकारनियमाभावमुक्तमनोरासोऽन्याये-
नापपादयितुं रूपं चेति सप्तमाधिकरणसिद्धान्तसूत्रं पठितम् । यदि
चेय पृथग्भूता न प्रचरन्तः पशु विना न पश्यतोपादातुं न तदस्ती-
त्येवमर्थत्वेन सतिभाष्य व्याख्यातुमाह * मयेति * पृथक्कवाद्य-
वयवशब्दः छागप्रकृतिकत्वनियमस्यापि चाभावाद्ग्रामनादिति-
यमो दुरापास्त इत्याह * नचावश्यमिति * दैक्षे ऽपि तर्ह्यनियमः
स्यादित्याशङ्क्य वैश्येयस्योत्तमार्थसौप्रकृतिशब्दव्याख्यायं प्रकृतौ दर्श-
णमासयोरिति भाष्यावयवमुत्कृष्टमिदानीं व्याख्यातुमाह * अ-
ग्नीषोमीये ऽपीति * पञ्चवयवप्राप्तौ दर्शपूर्णमासपदैक्षप्रकृतित्वा-

भावात्प्रकृत्युत्त्वानर्थक्यमाशङ्क्य कर्मभ्युत्पत्त्या प्रकृतवाचित्वेन द-
र्पपूर्णमासोपलक्षणार्थतयोपपादयति * प्रकृतीति * भाष्ये च सप्त-
म्यर्थे पट्टाव्याख्यार्थम् * प्रकृताधित्युक्तम् * तस्मादित्यधिकर-
णार्थापसंहारभाष्यं संस्कार्यत्वाभावेनात्कर्षकत्वा ऽप्येने ऽपि दाश-
पौर्णमासिकेषु पत्नीसंवाजेष्वाऽयायरोधेन जाघन्यनवकाशादुत्कर्षा-
पक्षेऽप्युक्तमाशङ्क्योपपादयन्भाष्ये च * तस्मादिति *

सन्तर्दनस्य संस्त्रानिवेशाधिकरणम् ॥ ११ ॥

सन्तर्दनं प्रकृतौ क्रयणवदनर्थलोपात्स्यात् ॥ २४ ॥

दीर्घसोम इति सप्तमीश्रुत्या प्राधान्यानुक्तेरधिकरणत्वस्य च
सन्तर्दनं प्रति यागस्यायोगात्केन सहान्न प्रकरणस्य विरोधाविरोधचि-
न्तेत्यपेक्षायामाह * इदंति * ज्योतिष्टोमोत्तया प्रकरणविरोधा-
विरोधचिन्तात्वसूचनपूर्वम् हनू वा एते यद्वस्य यदभिपचणे इति
आभिपचनफलकयोः प्रक्रमोत्तया सन्तर्दनीयात्वसूचनपूर्वम् ज्योति-
ष्टोम इत्युदाहरणभाष्यं व्याचष्टे * ज्योतिष्टोम इति * सम्पूर्वस्य
तर्दनेत्यर्थे व्याचष्टे * भित्तेति * द्वयोः समीभूतयोः संश्लेषार्थं
संश्लेषप्रवेशो भेदनेन तनूकृत्यैकस्योपर्यपरं स्थापयित्वा संश्लेषयेत्
इति यावत् । तत्रेति सन्वेदभाष्यं कर्तुतो वेत्यादिपक्षान्तराणामपि
वक्ष्यमाणत्वान्न्यूनमाशङ्क्याग्निष्टोमपक्षवत्कर्तृपक्षे ऽप्यविरोधाविरो-
पाद्भाष्यमतेन च संस्थापक्षे ऽप्यविशेषाद्विरोधस्य च सत्रादीनपक्ष-
घदग्निष्टोमान्यमात्रपक्षे ऽप्यविशेषाज्ज्योतिष्टोम एवेत्यनेनाग्निष्टोमक-
र्तृसंस्थापक्षायामाहोस्त्रिदित्यनेन च सत्रादीनाग्निष्टोमान्यमात्रप-
क्षयोः संप्रद इति सूचयितुमाह * तत्रेति * कियन्तो ऽत्र पक्षाः
सम्भवन्तीत्यपेक्षायामाह * एते चेति * अग्निष्टोमसंस्त्रानोत्तरार्थः
शुद्धशब्दः । सन्तर्दनं प्रकृतानर्थलोपादित्येतावत्सूत्रव्याख्यार्थमुच्य-
तस्यादिभाष्यं व्याचष्टे * किमिति * दीर्घसोमशब्दार्थस्य दी-
र्घकालत्वस्य सोमयागत्वस्य च प्रकृतावग्निष्टोमे ऽप्यलोपादित्येवं
व्याख्यार्थं दीर्घेभ्युत्काग्निष्टोमोदाख्यशङ्काभावेन दीर्घाभ्यप्रयोजन-
लोपाद् धृत्यर्थत्वाद्येवादायोगशङ्कानिरासार्थत्वेन व्याख्यार्थम् * स-
न्तर्दनेत्युक्तम् * क्रयणद्वयाणां विकल्पदृष्टान्तत्वायोगसूचनार्थं
स्त्रयं दृष्टान्तान्तरमुक्तम् । अग्निष्टोमनिवेशप्रतिश्रायत्वेनावृत्या प्र-
कृतिशब्दव्याख्यार्थं तस्मादिति भाष्यं व्याख्यातुमनुत्कर्षे इत्युक्ते क-
र्मभ्युत्पत्तेन प्रकृतिशब्देनाग्निष्टोमोक्तः प्रकरणाध्यानुत्कर्षहेतुसूच-
नार्थत्वं सूचयितुम् * प्रकरणेत्युक्तम् * दीर्घसोमत्वस्याग्निष्टोमे

विज्ञप्तिः ।

- १ अस्यां चौखम्बा-संस्कृतग्रन्थमालायां प्रतिमासं पृष्ठशतको सुन्दरैः
सीसकाक्षरैरुत्तमेषु पक्षेषु एकः स्तवको मुद्रयित्वा प्रकाश्यते ।
- २ एकस्मिन् स्तवको एक पद्य ग्रन्थो मुद्र्यते ।
- ३ प्राचीना दुर्लभाश्चाऽमुद्रिता मीमांसावेदान्तादिदर्शन, व्याकरण,
धर्मशास्त्र, साहित्य, पुराणादिग्रन्था एवात्र सुपरिष्कृत्य मुद्र्यन्ते ।
- ४ काशिकराजकीयप्रधानसंस्कृतपाठालयाऽध्यापकाः पण्डिता
अन्येच शास्त्रदृष्टयो विद्वांसः एतत्परिशोधनादिकार्यकारिणो
भवन्ति ।
- ५ भारतचर्चये, वैद्वेदशायैः, सिंहलद्वीपवासिभिश्च एतद्ग्राहकै-
र्द्वयं वार्षिकमग्रिमं मूल्यम् मुद्राः ७ भाणकाः ८
- ६ कालान्तरे प्रतिस्तवकं " " १ " ०
- ७ प्रापणव्ययः पृथग् नास्ति ।
- ८ साम्प्रतं मुद्र्यमाणा ग्रन्थाः- मुद्रिताः स्तवकाः
- (१) संस्काररत्नमाला । गोपीनाथभट्टकृता (संस्कारः) २
- (१) शब्दकौस्तुभः । भट्टोजिदीक्षितकृतः (व्याकरणम्) १०
- (१) श्लोकवार्तिकम् । भट्टकुमारिलविरचितम्
पार्थसारथिमिश्रकृत-न्यायरत्नाकराख्यया
व्याख्यया सहितम् सम्पूर्णम् । (मीमांसा) १०
- (१) भाष्योपबृंहितं तत्त्वत्रयम् विशिष्टाद्वैतदर्शन प्र-
करणम् श्रीमच्छंकाचार्यप्रणीतम् । श्रीनाराय-
णतीर्थे विरचितं भाट्टभाषा प्रकाश सहि-
तम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) २
- (१) करणप्रकाशः । श्रीग्रन्थदेवविरचितः सम्पूर्णः (ज्योतिषः) १
- (१) भाट्टचिन्तामणिः महामहोपाध्याय-
श्रीभागभट्ट विरचितः । तर्कपादः (मीमांसा) २
- (०) न्यायरत्नमाला-श्रीपार्थसारथिमिश्र
विरचिता सम्पूर्णः । (मीमांसा) २
- (८) ब्रह्मसूत्र भाष्यम्-वाद्मरायण प्रणीतं
वेदान्त सूत्रस्य यतीन्द्र श्रीमद्विष्णु-
नमिभुक्त व्याख्यानम् । सम्पूर्णः । (वेदान्तः) ६

- (८) स्वाद्धादमञ्जरी-मल्लियेणनिर्मिता सम्पूर्णम् । (जैनदर्शनम्) २
- (९) सिद्धिज्ञानम्-त्रिदिग्वर्तित-ब्रह्मतिरूपम्-
परम्-श्रीभाष्यकृतां परमगुरुभिः श्री ६
यामुनमुनिभिर्विरचितम् । सम्पूर्णः } (वेदान्तः) १
- (११) न्यायमकरन्दः । श्रीमदानन्दबोधभट्टा-
रकाचार्यसंग्रहीतः आचार्यचित्सुखमु-
निविरचितव्याख्योपतेः } (वेदान्तः) २
- (१२) विभक्त्यर्थनिर्णयः न्यायानुसारिप्रथमादि-
सप्तविभक्तिविस्तृतविचाररूपः म० म०
श्रीगिरिधरोपाध्यायविरचितः । सम्पूर्णः } (न्यायः) ५
- (१३) विधिरसायनम् श्रीअप्पयदीक्षितकृतम् स० (मीमांसा) २
- (१४) न्यायसुधा (तन्त्रवार्तिकटीका) भट्टसो-
मेश्वरविरचिता । } (वेदान्तः) १३
- (१५) शिवस्तोत्रावली । उत्पलदेवविरचिता ।
श्रीक्षेमराजविरचितवृत्तिसमेता । } (वेदान्त) २
- (१६) मीमांसावाल्प्रकाशः (जैमिनीयद्वादशा-
ध्यायार्थसंग्रहः) श्रीमदूपदवाक्यप्रमा-
णपारावारीणधुरीणमीमांसाद्वैत साम्ना-
ज्यधुरन्धरश्रीभट्टनाराणात्मजभट्टशङ्कर-
विरचितः । } (मीमांसा) २
- (१७) प्रकरणपञ्चिका (प्रभाकरमतानुसारि मीमांसादर्शनम्) महा-
महोपाध्याय श्रीशालिकनाथमिश्र विरचितम् । (मीमांसा) २
- (१८) अद्वैतसिद्धिसिद्धान्तसारः । पण्डितप्रवरश्रीसदानन्दव्यास-
प्रणीतस्तकृतव्याख्यासमलङ्कृतम् । (वेदान्त) ३
- (१९) कात्यायनश्रौतसूत्रम् महामहोपाध्याय श्रीकर्क-
चार्यविरचित भाष्यसहितम् । ३
- (२०) ब्रह्मसूत्रभाष्यम् श्रीभास्कराचार्यविरचितम् (वेदान्त) १

पञ्चादिप्रेषणस्थानम् } हरिदासगुप्त,
श्रीधर-चन्द्रप्रकाशकाष्ठ
धनारस सिद्धी ।

